

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М.УТЕМИСОВА

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
WEST KAZAKHSTAN STATE UNIVERSITY AFTER M.UTEMISSOV

«IX МАХАМБЕТ ОҚУЛАРЫ»
республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

17 қараша 2017 жыл

МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
«IX МАХАМБЕТОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»

17 ноября 2017 года

THE MATERIALS
of the Republican Science-Practical Conference
«IX MAKHAMBET READINGS»

November 17, 2017

Орал – Уральск – Uralsk

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5 Қаз)
М 36

Жалпы редакциясын басқарған:

Төраға:

Иманғалиев А.С., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры, п.ғ.д., академик*

Мүшелері:

Жүсіпқалиева Ғ.Қ., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ ОӘІ жөніндегі проректоры, п.ғ.к., доцент*

Юров О.В., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ ФЖ және ХБ жөніндегі проректоры, с.ғ.к., доцент*

Дәрішева Т.М., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ ТІ және ӘМ жөніндегі проректоры, п.ғ.к., доцент*

Тасмағамбетов Ә.С., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ «Рухани жаңғыру» институтының директоры, т.ғ.д., доцент*

Мутиев З.Ж., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ, филология факультетінің деканы ф.ғ.к., доцент*

Қыдыршаев А.С., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ, «Қазақ филологиясы» кафедрасының профессоры, п.ғ.д., академик*

Дюсембина Г.Е., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ, «Қазақ филологиясы» кафедрасы меңгерушісі, философия докторы (PhD), аға оқытушы*

Аронов Қ.Ғ., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ аға оқытушысы, ф.ғ.к.*

Сисенбаева Р.Ж., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистр-оқытушысы*

Ғазез Н.Н., *М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты*

М 36 « IX Махамбет оқулары » : М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің 85 жылдығына арнал. респуб. ғыл.-тәжіриб. конф. мат.: – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ редакциялық баспа орталығы, 2018. – 306 б.

ISBN 978-601-266-363-1

Жинаққа енген материалдарда акын, кайраткер Махамбет Өтемісов шығармашылығының тарихи тұрғыда зерттелуі, Махамбет шығармашылығының орта, арнаулы және жоғары оқу орындарында оқытылуы, Мәңгілік ел бастаулары: рухани жаңғыру қадамдары – ұлттық кодымыздың сақталуы, озық дәстүрлеріміздің жаңғыруы, ХХІ ғасырдағы ұлттық сана: бәсекелік қабілет, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, Қазақстанның эволюциялық дамуы, сананың ашықтығы, латын әліпбиі: тарихи кезеңдері, көзқарастар жүйесі және тәжірибелік тиімділігі, тұлғатану: заманауи Қазақстанның келбеті және ұлттық рухани құндылықтар, ритор-педагог моделі және заманауи білім берудің өзекті мәселелері, қазақ тілін оқытудағы жаңа педагогикалық технологиялардың әдістемелік жүйесі сынды мәселелер қарастырылады.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5 Қаз)
М 36

ISBN 978-601-266-363-1

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2018

МАХАМБЕТ БАБА – ҰЛТТЫҚ АР-НАМЫСЫМЫЗ, РУХАНИ ҰРАНЫМЫЗ

Қадірлі конференция қонақтары, ғалым-әріптестер! Қадірменді студент жастар!

Биылғы Елбасымыздың «*Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*» атты мақаласы ұлттық іргелі де қабырғалы рухани мәселелерді түбірімен қозғаған аса маңызды бағдарлы кешенді құжат болғаны айқын. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев айтқандай, енді жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білуге тиіспіз. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастары даусыз. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек. Демек, біз ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, жаһандық заманауи қазақстандық мәдениет жобасын іске асыруға тиіспіз. Әлем бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануға тиіс деп білеміз.

Рухани ұлттық құндылығымыз тұрғысынан айтсақ, қазақ жырының ой-санасы – Абай, ар-намысы – Махамбет. Абайдың ғибратымен, Махамбеттің жігерімен еңсе тіктеген әлеуметпіз. Бірі – рухани ұстазымыз, бірі – рухани ұранымыз.

Аруағыңнан айналайын Махамбет сынды бабамыз емес пе, «арғымақтың баласы аз оттар да көп жусар, азамат ердің баласы аз ұйықтар да көп жортар», «аз сөйлер де көп тыңдар қас асылдың баласы», «туған ұлдан не пайда атаның жолын кумаса?!» дейтін.

Ардақты ағайын! Бүгінгі ұрпақ Махамбет-тұлғаны қалай қабылдайды? Бүгінгі ұрпақ көзқарасы таңғажайып. Кейбірі: «*Махамбеттің әр жыры бір-бір жебе, Кеудесіне қадалған қараулықтың*»; «*О, Махамбет, рухыңа жүгінгенде, От шашырап жатады түгімнен де*»; «*Махамбет – ата қазақтың, Арыстан сұсты айбаты. Махамбет – ата қазақтың, Жолбарыс жүрек қайраты*», «*Махамбет – ата қазақтың, Қызыры елге түстенген. Махамбет – ата қазақтың, Шарасыздығы тістенген*»; «*Махамбет – желбіреген, Өр рухымның Байрағы, Елім деп еңіреген, Ерлердің намыс қайрағы*»; «*Кеудесін жауға бастырмас, Махамбет – рухы ұлтымның*»; «*Қабырғалы қазаққа қай кезде де Сендегі асау намыс қой жетпей жүрген*»; «*Қалғысын неге қаршыға Ар, Қалғысам – рухың қамшылар*»; «*Басынған бізді жұрт қаниша, Жоқтығынан асау намыстың. Жүргендеймін ішінде, Жолбарысы жоқ қалың қамыстың*»; «*Махамбеттің рухынсыз, Өмір сүру қиын шығар тегінде*»; «*Жер бетінен зұлым күштер құрымай, Махамбеттің бітпек емес майданы!*», т.б.

Қадірлі әріптестер, жас махамбеттанушылар! Бүгінгі жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Елбасы сөзіне сүйене ой өрсек, өмір сүру үшін өзгере білу керек, оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала бермек. Бүгінгі конференция барысында тілге тиек болар мәліметтер ағыны да махамбеттанудың соны да тың парағы боларына сенім мол. Конференция жұмысына табыс тілейміз. *Баршамызға Махамбет баба рухы жар болғай!*

А.С.Иманғалиев,

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университетінің ректоры, академик*

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ӘОЖ 81:1

Рысқалиев Т.Х.

*философия ғылымдарының
докторы, профессор (Орал)*

МАХАМБЕТ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙЛАР

Қазір заман өзгерді. Тұрмыс-тіршілігіміз де, болмысымыз да өзгеріске ұшырады. Әрине, біздің санамыз да, көзқарасымыз да өзгерді.

Кеше Кеңес дәуірінде Жәңгір хан туралы пікіріміз қандай еді, бүгін қандай болды? Жәңгір хан атындағы университет, мектеп, Жәңгір ханның әкесі Бөкей хан атындағы аудан пайда болды. Бүгін біз Жәңгір ханның халқын тонағаны, патша әскерін шақырып, халқын қырып салғаны, қатыгездігі, мансапқорлығы туралы айтып жатқан жоқпыз. Оның орнына Жәңгір ханның ел басқару ісіндегі жаңашылдығы, реформаторлығы, ағартушылығы, халқын бейбіт, шалтты тұрмысқа жеткізбек болған әрекеті туралы көбірек айтатын болдық. Демек, біздің хандарымыз туралы, солардың ішінде Жәңгір хан туралы пікіріміз өзгерген. Бұған түсіністікпен қарап жатырмыз.

Адам, соның ішінде, тарихи тұлға – күрделі құбылыс. Оның өмірінде, ісінде қайшылық болмай тұрмайды. Жәңгір ханның халқын тонағаны да, халық көтерілісін қырып-жойып, басып тастағаны да, сонымен бірге қазақ хандарының ішіндегі ағартушылық, реформаторлық істер атқарғаны да рас. Сол сияқты Махамбеттің ханға қарсы шыққаны, батыл сынағаны, Исатаймен қосылып, ханды тағынан тайдырмақ болғаны да рас және құптарлық қарекет.

Жәңгір хан да, Махамбет те бұл арада өздерін көптің бірі, әртүрлі жағдайдың құралы ретінде емес, өз орнын, рөлін, парызын, мақсатын білетін тұлға, іс-қимылдың адамы ретінде көрсетіп отыр.

Махамбет ханның да, сұлтанның да алдында айтажағын айта білді. Бұл - ақынның ұстанымы, ойшыл – философтың ұстанымы. Махамбет сөзімен де, ісімен де өзін, өз «Менін» паш етіп өткен ойшыл – ақын.

Жәңгір ханға басқаша қарау керек деп, өзіміздің Махамбет туралы пір тұтқан пікірімізден бас тарта алмайтынымыз да рас.

Кеше Кеңес заманында біз Махамбетті халық көтерілісінің жаршысы, Исатайдың серігі, ержүрек батыр деп, оның бейнесін көтеріліс тақырыбымен шектеп келдік. Махамбеттің ойшылдығы, қазақ әдебиетіндегі тың тақырыпты көтерген философиялық пайымдаулары назардан тыс қалып еді. Махамбеттің өшпес мұрасы, менің ойымша, ерлігімен ғана емес, сол ерлігін ашып көрсеткен философиялық ойларға толы жырларымен байланысты.

Бұл дүниеде не өлмейді? Жақсының – Махамбеттің, Жәңгір ханның аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді, ақынның сөзі өлмейді.

Тарихта болған оқиғалар өтеді, кетеді. Олардан тек тағылым, сабақ қалады. Исатай – Махамбет бастаған көтеріліс те XIX ғасырдағы тарихи оқиғалардың бірі, әрине, бірегейі. Тарихшылар үшін - өзекті тақырып. Алайда, қазіргі ұрпақтар үшін өнеге болар нәрсе, менің ойымша, көтеріліс емес, сол оқиға жөніндегі Махамбеттің көңілге түйгені, толғанысы, тұжырымы. Көтерілісті, төңкерістерді мадақтау Кеңес заманының салты болатын. Біз қазір бұл түсініктен арыла бастадық.

Махамбет оқуларына байланысты мен оның өлеңдерін тағы да оқып отырмын. Тағы да жаңа ой, жаңа сұрақтар туындап жатыр. «Бұрын қалай аңғармағанмын» деп ойлаймын. Классикалық дүниелерде осылай болады. Оқыған сайын жаңа ой, жаңа пікір туып жатады.

Михаил Бахтин деген орыс философы айтады: «Нағыз философтар, әрине, Германияда. Ресейде тек ойшылдар болған» деп. Махамбет те мен үшін – қазақ ойшылдарының бірі.

Махамбет өлеңдері әр алуан ойларға толы: халық жөнінде, хан жөнінде, ел, жер жөнінде, өзі және өзін қоршаған адамдар жөнінде, көтеріліс, жеңіліс, жеңілістен туған өкініш жөнінде, ар, намыс, жігер жөнінде ойланып - толғану.

Философияда өкініш, жабығу, қайғыру, торығу деген экзистенциалдар бар. Бұлар жөнінде Батыстағы экзистенциализм деген бағыттың өкілдері жиі сөз қылады. Осы бағыттың негізін қалаған дат философы Кьеркегордың пікірінше, философияны дүниеге алып келген торығу сезімі болып табылады.

Махамбет өлеңдерінде де экзистенциалдық сарын басым болып келеді.

«Жабығу» деген өлеңінде:

...Халық үшін қанды төгем деп,
Қараны ханға теңеп берем деп,
Ол мақсатқа жете алмай,

Дегенімді ете алмай,
Қор болдым-ау, шырақ-ай! – дейді.
Махамбеттің «Өкініш» деген күйі де бар.
Махамбет ойшыл ғой. Өзіне өзі есеп беріп, ойға алған ісінің оң болмағанын да ашып айтады.
Исатайдың атынан айтылған өлеңінде:

Әй, Махамбет, жолдасым,
Аш арыстан жолбарысым,
Ісімнің білдім оңбасын, - дейді.

Қытай философиясында «у вэй» деген принцип бар. Мағынасы: табиғат, қоғам, тарих, мораль заңдарына қайшы келетін әрекеттерге тиым салу.

Тарихқа зорлық жүрмейді. Тарихқа қиянат жасауға болмайды. Қазір 100 жылдығы атап өтіліп жатқан 1917 жылғы Қазан төңкерісі де, менің ойымша, тарихқа жасалған қиянат болды. Біз, қазақтар, Еуропа елдерінен 100 жылға артта қалып қойған болармыз деп ойлаймын.

Қапыда өткен дүние-ай,
Ақырында еш болды-ау,
Ел үшін еткен еңбегім, - деп ақынға өкінуге тура келді.

Ленин де, оның соңына ерген большевиктер де, сөз жоқ, халық бұқарасының қамын ойлады. Бірақ күшпен, зорлықпен халықты бақытты өмірге жеткізу қиын екен.

Жетімдерге - жем бердім,
Жесірлерге - жер бердім.
Ақырында, дүние-ай,

Сол ерліктен не көрдім?! – деп Исатай атынан да, өз атынан да айтылған ақын сөзі осы шындықты паш етіп тұрғандай. Өкінбеске шара жоқ.

Махамбет - ойшыл ақын. «Осының бәрін ойласаң», - дейді бірде. Немесе «ойлап бір, ойлап қарасам», - деп тағы қайталайды. Осы бір өзегін өртеген ойдың түбі ақынның біз білетін ар, намыс, рухты оятатын жырларына ұласты.

Бізге қазір не керек деп ойлайсыздар? Бізге қазір не жетіспейді? Менің ойымша, біздің рухымыз, халқымыздың рухы мүлгіп жатыр. Рух ұмыт болды. Соның салдарынан бізде қазір ел үшін, ұлт үшін, қазақ үшін қам жейтін нағыз патриоттар жетіспейді.

Қазақтың рухын оятатын, намысын қайрайтын құдыретті сөз Махамбеттің отты жырларынан табылады. Бұл үшін Махамбетті оқу, жатқа айту аз. Оның жырларын жүрекпен қабылдап, ақылмен түсіну керек.

Елбасының ізімен «рухани жаңғыру», «ұлттық код», «ұлттық сәйкестілік» (идентичность) деп жатырмыз ғой. Қазақ қазақ болып қалуы үшін, қазақ қазаққа ұқсауы үшін Махамбеттей, Абайдай асылдарымыздан тәлім-тәрбие алуымыз керек. Олар өне бойы жадымызда болуы керек.

Қазақ философиясындағы даналық, түсінік, сұхбат, шешендік туралы айтсақ, қазір ешкім таңданбайды және көбі мойындайды. Тәуелсіздік алғаннан кейін кейбір қазақ философтары - ішінде мен де бармын - қазақ философиясының әлемдік философиядағы орны, өзіндік ерекшелігі туралы айтып, жаза бастадық. Мен «Даналық пен түсініктің үлгілері», «Философия тарихы» деген еңбектерімде, «Философия тарихындағы даналық проблемасы» деген докторлық диссертациямда, көптеген мақалаларымда, баяндамаларымда қазақ философиясындағы даналық, түсінік, тәлім-тәрбие мәселесіне назар аудардым. Қазақ философиясы осы қырларымен әлемдік философиядан ойып тұрып орын алатынын дәлелдеген сияқтымын.

Қазақ философиясындағы тағы бір күрделі мәселені алғашқы болып көтерген мен едім. Қазір де бұл мәселеге назар аударып жатқан қазақ философтары жоқ десем, артық айтқандық болмас.

Бұл – қазақ философиясының экзистенциалдық сипаты жөніндегі мәселе.

Бізге де, басқа көршілес елдерде де «экзистенциалдық» деген ұғымды Батыстағы экзистенциализм деген философиялық бағытпен, Кьеркегор, Камю, Сартр, Хайдеггер сияқты әйгілі философтардың ілімімен байланыстырады. Қазақ ойшылдарын, билерімізді, жырауларымызды, зар заман ақындарын, Махамбетті, Абайды, Шәкәрімді батыс философтарының қатарынан көргісі келмейді.

Шын мәнісінде экзистенциалдық мәселелер философия тарихында ежелден бері қойылып келеді. Бұл қандай мәселелер? Жан мен тән, өмір мен өлім, тағдар – тауқымет, нәпсі және құмарлық, ар-ұят, рух пен намыс, мұң мен зар, өкініш, үрей, жалғыздық, уайым – қайғы т.т. Мұның бәрі адам өмірінде орын алатын тіршілік түйткілдері. Ал «экзистенциалдық» деген сөздің түбірінде жатқан «экзистенция» деген ұғым «тіршілік» («существование») деген мағынаны білдіреді.

Ойланып көрейік: Сократ, Паскаль, Кьеркегор, Ницше, Достоевский, Толстойды айтпағанның өзінде, жоғарыда аталған мәселелер (философияда оларды экзистенциалдар деп атайды) төңірегінде ойланбаған, тебіренбеген қазақ ойшылдары, қазақ даналары бар ма? Жоқ. Кез келгенінен

экзистенциалдық толғанысты таба аламыз. Бәріне тоқталып жатпай, тақырыбымыздағы Махамбет мұрасына қайта оралайын.

Жалпы, экзистенциалдық ахуал қайдан туады? Адам қиналғанда, күйзелгенде, ашынғанда, өкініштен өзегі өртеніп, «болу ма, болмау ма, быть или не быть» деп, жеме-жемге келгенде, шектен шыққанда экзистенциалдық жағдай пайда болады.

Мұндай жағдай өмірде болмай ма? Адам туралы ойланып толғанатын философия қалай бұған назар аудармайды?

Махамбеттің ойларына, жырларына дем берген жағдай тоқыраудан, торығудан, өкініштен туындаған.

Қазақтан бір құнт кетті деп,
Біздерге нәубет жетті деп,
Бұзылды көңілім жыларға-ай.

Қазақтан құнт кеткендігінің көрінісі - халықтың ханына қарсы шығуы, ханның қылыш пен найза ұстаған халқына мылтықпен, зеңбірекпен қаруланған патша әскерін шығаруы. Бір сөзбен, қазақтың қазаққа жау болуы.

Махамбет «Қайда бар?» деген өлеңінде: Елден кетіп, жалғыздық көріп, қашып жүрген күйін: «Мұндай қорлық болар ма?!» - деп білдіреді.

«Асыра келіп ойласам,
Бұ заманның шағында,
Махамбеттей зарығып,
Мұнды болған қайда бар?!» - дейді.

«Қызғыш құс» деген экзистенциалдық сарында айтылған өлеңін тұтас келтіруді жөн көрдім.

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос.
Исатайдан айырылып,
Жалғыздықпен болдым дос.
Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!
Ел қорыған мен едім,
Мен де айырылдым елімнен.
Көл қорыған сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен.
Сені көлден айырған –
Лашын құстың тепкіні.
Мені елден айырған.
Хан Жәңгірдің екпіні.
Айтып-айтпай немене?
Құсалықпен өтті ғой.
Махамбеттің көп күні!

Ғылымда, философияда салыстыру (компаративистика) деген тәсіл бар. Махамбет осы өлеңінде қызғыш құс пен өзінің қысылтаяң жағдайын салыстыра отырып, болған жайтты нақты суреттейді.

«Жалғыздық» деген экзистенциалдық философияда жиі кездесетін тақырып. Махамбет те Исатай ағасынан, сарбаздарынан айырылып, Нарын құмында жападан жалғыз қасіретті ғұмыр кешті. Махамбеттің «Жалғыздық» деген өлеңі де бар.

Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін қан төккен, тер төккен, жанын пидә еткен Махамбет ақын, әрине, ерекше құбылыс, феномен. Ол сияқты ақын, ол сияқты батыр, ол сияқты ойшыл мәдениет аясында көп бола қоймас деп ойымды тамамдайын.

ЖАНР ТОЛҒАУ В ТВОРЧЕСТВЕ МАХАМБЕТА УТЕМИСОВА: ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

С момента первой публикации произведений Махамбета Утемисова в 1908 году и поныне продолжается научно-исследовательская работа над его текстами. О Махамбете и его поэзии в разные годы опубликовано много трудов историков, филологов, этнографов, философов и т.д.

Творчество великого казахского поэта высоко оценено Х.Досмухамедовым, М.Ауэзовым, Х.Джумалиевым, Х.Бекхожиным, З.Ахметовым, Б.Аманшиным, К.Сыдииковым, З.Кабдоловым и др. По словам академика З.К.Кабдолова: «Абайға дейінгі қазақ поэзиясында бұдан асқан ақын жоқ» [1, с. 5].

При анализе творчества любого крупного поэта или писателя неизбежно встает вопрос о специфике его жанровых форм. В своем творчестве Махамбет использовал многие традиционные жанры казахского устного поэтического творчества: үндеу, жыр, толғау, арнау, мадақ өлең, жоқтау, өсиет, қарғыс, терме, жұмбақ өлең. Жанровую принадлежность произведений Махамбета нелегко установить, так как в них сочетаются элементы разных жанров.

Наиболее часто, по наблюдениям ученых, Махамбет использует жанр толғау. Многие специалисты считают творчество М.Утемисова вершиной устной индивидуальной поэзии в жанре толғау, господствовавшей с XV до XVIII века. «Толғау – это устное индивидуальное стихотворное произведение, слагаемое в семи-восьмисложном размере (с определенными отклонениями), имеющее тирадное строение, назидательно-дидактические и героико-патриотические мотивы, речитацию» [2, 106].

В творчестве Махамбета Утемисова встречаются разные виды толғау. А.Коныратбаев считает: «Онда толғау лирикасы бірде үгіт-үндеу, бірде арнау, бірде романтикалық, бірде сатиралық, бірде элегиялық, бірде жоқтау, бірде риторикалық сұрау (монолог), бірде философиялық формаларда кездеседі. Екінші бірінде бұлар сабақтасып, толғаудың синтетикалық көлемді формалары жасалған» [3, 83 б.].

По мнению Ә.Дербісәлиной, начиная с Шалкииза, в жанр толғау начинает входить «философия» автора. Ученый считает: «...Кең қанат жайған толғау түрінің бірі – заман, өмір жайындағы толғау... Табиғат көріністері жырау үшін адам өмірін суреттеудің өзінше бір кілті, тәсілі қызметін атқарған» [4, 108-112].

В центре содержания толғау стоит мотив изменчивости мира. Основным объектом толғау всегда был человек, а остальное служило лишь фоном для него.

У ученых-литературоведов разные мнения по поводу жанра произведения Махамбета «Жалған дүние». Одни исследователи относят его к терме, другие – к риторическим песням-посвящениям. Считаю, что это произведение как синкретичный жанр в творчестве Махамбета, относится к жанру риторического толғау – размышлению о быстротечности человеческой жизни, о бренности мира, авторской философии жизни. «Жалған дүние» – это обманчивый, преходящий, бренный мир для человека, который, к сожалению, не вечен. После каждого человека остается вечный мир – окружающая природа, остаются добрые дела и подвиги героев.

«Рассуждая об изменчивости мира, быстротечности жизни, одни акыны призывают успеть насладиться прелестями жизни, а другие, наоборот, доказывают никчемность всего, что может манить человека» [2, 34 б.].

Махамбет Утемисов в заключительных строках толғау призывает собратьев жить и наслаждаться, веселиться и любить, так как все проходит в этом мире: молодость, здоровье, красота, богатство, любовь. Люди приходят в мир и уходят из него, а мир остается. Надо прожить жизнь ярко, без страха, успеть оставить свой след в жизни, потому что никто не знает, когда она закончится:

*Ішелік те желік,
Мінелік те түселік,
Ойналық та күлелік,
Ойласаңдар, жігіттер,
Мынау жалған дүние
Кімдерден кейін қалмаған?*

*Так будем пить и есть,
Скакать и спешиться,
Веселиться и смеяться.
Если подумать, друзья (братья)
Этот бренный мир
После кого не оставался? [5, 4 лб.].
(подстрочный перевод Дутбаевой С.С.)*

Это произведение переведено на русский язык 7 поэтами: Анной Никольской, Михаилом Фроманом, Кайратом Жанабаевым, Орынбаем Жанайдаровым, Бекетом Карашиным, Ароном Атабеком, Альбертом Устиновым. Время создания переводов — 1957-2003 годы. Пик переводов на русский язык приходится на конец 1990-начало 2000-х годов в период подготовки к 200-летию Махамбета Утемисова. По истечении 14 лет с последнего юбилея Махамбета в деле перевода его стихов на русский язык ничего не изменилось. Нет новых качественных переводов.

Область художественного перевода произведений Махамбета Утемисова, где уже накоплен достаточно большой опыт, до сих пор являет собой сложный комплекс актуальных проблем.

Толгау, как и все произведения Махамбета, — целостная структурно-функциональная система, в которой взаимосвязаны все компоненты формальной и содержательной стороны (жанровая структура, художественные образы, психологизм, традиционные эпические формулы, особенности казахского стихосложения и т.д.). Соблюдение этой системы является одним из важных требований, предъявляемых к художественному переводу. Все элементы поэтической системы в оригинальном тексте и в переводе должны быть подчинены одной задаче — воссозданию художественного мира Махамбета.

Для сопоставительного анализа оригинала и переводов использован текст из академического собрания сочинений Махамбета.

Название толгау «Жалған дүние» М.Фроман перевел «Камышовые озера» (в его тексте 3 раза встречается слово «камыш»), что не отражает главную мысль, заключенную в названии, не передает философский смысл произведения. Далее следуют переводы, близкие по значению: у А. Никольской «Обманный мир», у К.Жанабаева «Призрачный мир», у О.Жанайдарова «Бренный мир», у Б.Карашина «Преходящий мир», у А.Устинова «Обманчивый мир». А.Атабек оставил толгау без названия.

Своеобразие любого поэта проявляется прежде всего в его языковой системе. Поэтические средства, используемые Махамбетом, тесно связаны с образом жизни, миропониманием казахского народа. Адекватное воспроизведение на русский язык художественного психологизма, философской глубины, присущих произведениям Махамбета Утемисова, должно опираться на целостное изучение и осмысление мировоззрения поэта. Не все переводчики понимают художественный прием автора — глубинное раскрытие образа через восприятие окружающей природой.

Образ эпохи был одним из ключевых в идейно-тематической структуре жанра толгау. В произведении Махамбета отражена суровая жизнь и быт кочевников: Окружающий мир представлен следующими образами: озера, реки, пески, тал (ива), кулан, тулпар (конь), одинокие могилы, женщины-вдовы и мужчины-воины. В рассматриваемом поэтическом тексте нет реалий. Все слова имеют свой эквивалент на русском языке. Тем не менее, перевод на русский язык связан со множеством проблем.

В докладе приведены результаты сравнительно-сопоставительного анализа толгау Махамбета и его переводов на русский язык. В качестве примера приведены последние строки толгау с вариантами перевода.

Первая переводчица стихов Махамбета А.Никольская в целом передала содержание толгау:

*Что ж, друзья, устроим шумный пир,
Полный ярких праздничных потех,
Скачки, игры — пусть веселый смех
Не смолкает больше ни на час!
Мы умрем...Но разве после нас
Не останется обманный мир?* [8, 39].

В интерпретации М.Фромана содержание изменено. Несоответствия оригиналу: ассоциация «кулана» с «гнилой водой» (куланы пьют только чистую воду из источника); в казахской национальной поэзии нет такой метафоры «стрелы-шмели»; переводчик перепутал головы воинов-повстанцев с вражьиими головами; последние строки стихов, добавленные переводчиком, не соответствуют народным обычаям (казахи не ставят на могилах камыш) и не передают основную мысль толгау.

*Так будем же пить мы, и будем мы есть!
Давайте же сядем на резвых коней,
Давайте скакать и играть веселей!
Пусть каждый, жигиты, умрет батыром, -
Отметит могилы народ камышом* [8, 377].

В рецепции К.Жанабаева образ «кулана» изменен на «сайгака», частицы «ну-ка», «да» в начале строк напоминают былинный стих, а слово «иллюзия», приведенное автором, хотя вошло в русский язык во второй половине XIX века, тем не менее, не совсем соответствует стилю толгау и стилю самого Махамбета (его можно вполне заменить синонимом «обман»):

*Ну-ка, ешьте и пейте всласть,
Да седлайте тулпаров, смеясь,
Да резвитесь, - всему свой час!
Да подумайте, что скажу:
В этом мире иллюзий и снов
Что останется после нас? [8, 113].*

Б.Карашин изменил ландшафт произведения, который в его интерпретации совершенно преобразился: вместо озер с кугой (тальником) и рек – безводные степи. Далее появляются образы, отсутствующие в оригинале, чуждые для поэзии Махамбета – «звучная флейта», «оазис». Исчез образ кулана, а строки, принадлежащие куланам, относятся к красавицам с «ласками страстными», которые «жадно и устало в лужах видели оазис?!». В поэзии Махамбета нет описаний страстных чувств, она довольно сдержанна. К слову «жігіттер» переводчик использовал в качестве эквивалента «братцы» (разговорный стиль). Уместнее было бы использование нейтрального слова «братья».

*...Будем жить и наслаждаться,
В буднях быть и править пир...
Не забудем только, братцы,
разве всех не пережил
этот преходящий мир?! [8, 407].*

В переводе А.Атабека изменено содержание: «столь редкие в степях деревья» - обобщение образа, нет кулана. Глубокий смысл толгау отсутствует в образах «красавиц в шелках и злате», «оставленных когда-то», и «голов удалцов», которые «оставались среди песков».

*Так что смейтесь и ешьте,
Играйте и пейте,
Красавиц целуйте
И помните, люди –
Этот обманчивый мир
Еще не столько пережил! [8, 306].*

В воспроизведении А.Устинова содержание сильно изменено (появились беззаботные красавицы, которым нужны сторожа, кони без всадников и др). Частицы «ну-ка» также не соответствуют стилю толгау:

*Ну-ка пить-пировать!
Ну-ка вскачь джигитовать!
И со смехом,
И весельем
Иль взлетать,
Иль погибать!
Мир обманчивый, джигиты,
Все равно нам оставлять. [9, 17].*

В переводе О.Жанайдарова строки «Но стала гнездом его борода Для черных мух и червей» взяты из прежних вариантов текста стихов Махамбета «Сақалына сары шіркей ұялап». Строки «Обильно питье и в достатке еда» звучат очень современно и напоминают рекомендацию врача больному. Переводчик игнорирует стиль Махамбета, что является одним из недостатков перевода. Жанайдаров – единственный, кто добавляет в последние строки слова «Мы в нем гости», раскрывая смысл понятия «бранный мир»:

*И только сегодня жизнь весела
Обильно питье и в достатке еда.
Так что же, джигиты, слезем с седла,
Затеем шальные игры и пир,
Непрочный, обманчивый, бранный мир –
Мы в нем гости, – а он был и будет всегда! [8, 199].*

В тираде все стихи подготавливают мысль, выраженную в последнем стихе: «Мынау жалған дүние кімдерден кейін қалмаған?». Напряжение возрастает и разрешается только в конце.

В коротких тирадах доминирует монорифма, которая может следовать построчно, через строку, а иногда через две. Кроме основной рифмы встречается и побочная. В толгау «Жалған дүние» основная рифма является сквозной, проходит через весь текст: болмаған – болмаған – байлаған – қалмаған – салмаған – болмаған – қалмаған – қалмаған. Есть и побочная рифма: желік – түселік – күлелік.

В толгау Махамбета встречается повтор – традиционная для этого жанра формула «кімдерге?» («кімдерден»), которая говорит о значимости этого слова. В тексте она использована 4

раза. Эта формула по-разному воспроизводится в текстах перевода: у А.Никольской местоимение «кто» использовано 2 раза, у К.Жанабаева – «кто» 6 раз, у О.Жанайдарова – разные местоимения в разных формах (кто, чьи, кому, каким, кого), у А.Атабека – вспомогательный глагол «были» 4 раза, у Фромана – выражение «не здесь ли» - 4 раза, у Б.Карашина частица «фазве» – 4 раза., у А.Устинова – местоимение «кто» в разных формах – 5 раз.

В толгау единицей как ритмико-интонационного, так и композиционного членения является тирада – «группа строк (приблизительно от четырех и пяти до двадцати и более), объединенных единством смысла и интонационной замкнутостью» [6, 265].

Одно из обязательных требований к переводу поэтического текста – сохранение ритмико-синтаксической структуры, в которую входит интонация. Это толгау-сұрау, состоящий из риторических вопросов. В тексте академического собрания в данном толгау 7 вопросительных и восклицательных знаков (?!). Надо отметить, что переводе Б.Карашина знаки препинания (?!) встречаются 6 раз, но это не является свидетельством полного соответствия интонации оригинала.

Одним из первых критиков переводов стихов Махамбета на русский язык был Б.Аманшин, который считал, что нужно обратить особое внимание воссозданию духа и ритма произведения: «Қоғалы кәлдер, құм, сулар» деп басталатын термелерде «сабыр сақтай отырып, саралай сөйлеп толғану бар. Демек, орысшасында осы ...өлеңнің ...сипатына лайық ырғақ, екпін табылуы шарт...» [7]. Этой точки зрения придерживался и знаток поэзии Махамбета, переводчик Герольд Бельгер.

Одним из древних стихотворных признаков толгау является разнострожность стихов (от семи до пятнадцатистишия). Толгау «Жалған дүние» представляет собой тираду, состоит из 19 строк, написан 8-сложником (жыр), в тексте встречаются от 6-7 до 9 слогов. В переложении русских поэтов структура толгау абсолютно изменена: у М.Фромана это двустистишия, а у А.Устинова – четверостишия. Такое преобразование формы сказывается на ритме стиха, его интонации, создает лишние паузы, нарушая ход мыслей.

В воспроизведении стилового своеобразия казахского поэтического текста ритм играет первостепенную роль. Эквиритмичность и эквилинеарность являются важными составляющими равноценного перевода поэтического произведения.

В переводе А.Никольской почти соблюдена эквилинеарность (20 строк), сохранены ритм и интонация тирады (8-9 слогов):

В варианте М.Фромана соблюдено количество строк -18, но нарушена эквиритмия (10-12 слогов в строке утяжеляют слог Махамбета) и интонация (разделение на двустистишия).

В воспроизведении К.Жанабаева соблюдена эквилинеарность (19 строк), сохранен ритм (7-8 слогов, есть 9).

К достоинствам перевода Б.Карашина можно отнести сохранение ритма за счет создания аналога размера – 8-сложника. Недостаток перевода: нарушение эквилинеарности – 22 строки, в числе которых лишние строки- повторы.

В переводе А.Атабека соблюдено количество строк (18 строк), стихотворный размер близок к Махамбету (7-11 слогов), последние 6 строк приближены к оригиналу.

В интерпретации А.Устинова полностью нарушена эквилинеарность (28 строк), изменены ритм, интонация, размер оригинала (3-9 слогов).

У О.Жанайдарова эквилинеарность нарушена (переводчиком добавлено 3 строки). Лишние слоги (от 7 до 12 слогов) утяжеляют перевод, нарушают ритм:

Таки образом, в переводах не воссоздаются типологические особенности, характерные для жанра толгау. У поэтов-переводчиков различны глубина постижения поэтического мастерства Махамбета, степень восприятия и способы художественной интерпретации прекрасного мира национального поэта.

Следует воспринимать текст как форму репрезентации иной культуры. Многие переводчики не уделяют достаточного внимания жанровой системе казахской поэзии, поэтому в их интерпретации стираются отличительные признаки толгау, терме, посвящения, исторической песни и т.д., происходит разрушение жанровой структуры:

«Махамбет өлеңдерінің орыс тіліндегі аудармасын жетілдіре беру ісі... күн тәртібінен түспеуі тиіс», - считал Б.Аманшин [7].

Вполне согласна с мнением Т.Борангалиулы – одним из критиков переводов, который считает: «Ақын жырларының жолма-жол аудармасын, сауатты түсініктемесін жасатып, әдебиетші, тілші ғалымдар талқысынан өткізу керек...Махамбетті аударғанда...оның шығармашылығын, батырлық тұлғасын, әр өлеңінің шығу тарихын жете білетін жанашырдың ақыл-кеңесінсіз болмайды...

Ұлты енді дара ақынын әрісі әлемге, берісі ортақ тілді отандастарына лайықты танытуы тиіс. Әрине, тек өз өлеңдерінің құдіретімен, аудармасының ажарымен таныта алады» [10].

Считаю, что пришло время обратить серьезное внимание на рецепцию произведений Махамбета Утемисова, так как русскоязычные и иноязычные читатели до сих пор не имеют полного представления о его яркой поэзии с мощной энергетикой. Необходимо создать подстрочники всех произведений поэта с подробным комментарием, над которым должен работать целый творческий коллектив: историки, философы, литературоведы, лингвисты, переводчики.

Хочу закончить свой доклад словами З.Ахметова, внесшего большой вклад в махамбетоведение: «Поэтическое творчество Махамбета, художественно отразившее передовые устремления своей эпохи, имеет сегодня не только историко-литературное значение... Оно сохраняет свою идейно-художественную силу, благодаря чему успешно служит делу нравственного и патриотического воспитания народа» [8,26]. Поэтому наш долг – не только воспитать новые поколения в духе поэзии Махамбета Утемисова, но и сделать ее наследием всего литературного мира.

Список литературы:

- 1.Қабдолов З. Қазына№ Махамбет. Атырау ақын-жазушыларының кітапханасы.- Алматы: Арыс, 2001.- 2 кітап. – 381 б.
- 2.Абылкасимов Б.Ш. Жанр толғау в казахской устной поэзии. А-Ата, Наука, 1984.
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқу құралы/ Құраст., алғы сөзін жазған Т.Қоңыратбаев. - Алматы: Санат, 1994.- 312 б.
4. Ә.Дербісәлин. Әдебиет туралы толғаныстар (ғылыми еңбектерінің жинағы). – Алматы: Ғылым, 1990.
5. Өтемісұлы Махамбет. Шығармаларының төрт томдық академиялық жинағы.1-том. Өлеңдері мен күйлері. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2003. 448 б.
6. З.Ахметов. Казахское стихосложение (Проблемы развития стиха а дореволюционной и современной поэзии). Под общ.ред. акад.АН КазССР д.ф.н, проф. М.С.Сильченко. – А-Ата: Наука, 1964. - 460 с.
7. Б.Аманшин. Махамбет өлеңдері орыс тілінде// Қазақ әдебиеті, 11 сәуір 1958 ж.- № 15 (172).
8. Махамбет Утемисов. Академическое собрание сочинений в четырех томах. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2003. Т.2. – 488 с
9. Махамбет: Песни воина / Пер. С каз.А.Устинова. – Алма-Ата: Жазушы, 1989.-72 с.
10. Т.Боранғалиұлы. Ау, пигалица-птица – қызғыш құс... Махамбет ақынның жырларын аудармасынан оқығандағы ой // Егеменді Қазақстан, 25 ақпан 2003 жыл.

ӘОЖ 82:316.3

Қыдыршаев А.С.

*педагогика ғылымдарының
докторы, профессор (Орал)*

МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫ – РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР КӨЗІ

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы – сананы сілкінетін, ойды отарсыздандыратын, жадыны жаңғыртатын, тарихты түлететін, өнер атаулының өрісін кеңейтетін, ұрпағымызды еркін тыныстатар келелі кемел бағдарлама. Осы тұрғыдан келгенде тарихымызды тану, зерделеу, таразылау – тағдырымызды, бүгінгі тұрпатымызды тану, келешегімізді бағдарлап, алдағы жүрер жолымыздың сілемін табу. Халқының басына түскен тауқымет қабырғасын қайыстырып, сол жолда басын бәсекеге тігіп, қасықтай қанын аямай, шыбын жанын шүберекке түйген өр тұлғалардың тағдырын танытатын да, ұрпаққа өнеге етіп, алдына тартатын да – тарих. Осы сапта сараласақ, Махамбет бабамыз – қайталанбас Тәуелсіздік тұмары, арымас Алаш арысы, бұлқынған асау намысы.

Жалпы түркі мәдениеті, дала поэзиясы небір таңғажайыптарға толы. Мәселен, сонау ежелгі Грекия кезінде дала жырауы, сахара шайыры, Сақ ханзадасы Анахарсисстың ой ұшқырлығы мен тапқырлығына тәнті болғаны мәлім. Егер де «ой – қазына» десек, бұл б.з.д. V – VII ғ.ғ. бағзы мәдениет бұлақтарынан, арғықазақ арналарынан тарқатылады. Анахарсис жақсылық та, жамандық та тілден екенін дәл мөлшерлеп, жалған сөзді желге ұшқан сөз деп ұғып, теңіздің дәмін тамшысынан аңғарып, ақыл атасының ақиқаттығын меңзеп, теңізге шыққандардың ажалдан өздері мінген кемеңнің қалыңдығындай ғана қашықтықта жүретіндігін аңғартып, ашуланған адам алдымен өз басына жамандық тілеп аларына көз жеткізуіне қатысты сөз мұрасы дүйім өркениетке танымал. Сөз саптасының айрықша өрнегі, ой тұжырымының жымдастығы оны Солон, Фалес, Биант,

Клеабул, Эзоп сынды ұлы грек ойшылдарынан ерекшелеп, пікірталастарда озық шығарып, көпшіліктің назарына іліктірген, даңққа бөлеген [1; 2].

Күллі түркілерге түгел ортақ ауыз әдебиетіне тән заңдылық қазақ поэзиясында, әсіресе, Махамбет поэзиясында тұтастай табиғи үндестікпен көрініс тапқаны аян. Махамбет акынның оқи да, жаза да білетініне дәлел-дерек мол, десек те ол өзінен бұрын ғұмыр кешкен, «Құйрығы жоқ жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер, Аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтіп күн көрер?!», «Бұл заманда не ғаріп?.. Жақсыларға айтпаған, асыл шырын сөз ғаріп», «Ғылымым жұрттан асты деп, кеңессіз сөз бастама» деп жырлаған Асан қайғы (XV ғ.), өмірмен қоштасқан сәтінде жасы әлі отызға да толмаған, «Қоғалы көлдер, қом сулар, қоныстар қонған өкінбес, Жұпарын қардай боратып, арулар құшқан өкінбес», «Тоғай, тоғай, тоғай су, тоғай қондым, өкінбен, Толғамалы ала балта қолға алып, топ бастадым, өкінбен...» дейтін Доспамбет жырау (XVI ғ.), қазақ жыраулық поэзиясының атасы, «Жақсының жақсылығы сол болар, жаманменен бас қосып, сөйлемекке ар етер, Жаманның жамандығы сол болар, сөйлесе дәйім бетін қара етер», «Шағырмақ бұлт жай тастар, Ағытқан қойды жол бастар, Ақ желкенді жел бастар, Ғадыл төре ел бастар, Батыр жігіт қол бастар, Шешен адам сөз бастар», «Жапалақ ұшпас жасыл тау, Жақсылардың өзі өлсе де сөзі сау. Ойлап тұрсам жаманның, жалаңдаған өз басына тілі жау», «Дұшпанға белінді шешіп иланба, Илантып тұрып өлтірер», «Бүркіттен қыран құс болмас, Баулуы жетпей бөрі алмас. Бидайықтан алғыр құс болмас, Қауырсыны қатпай ұша алмас» деп үн қатқан Шалкиіз ақын (1456-1560 ж.ж.) шығармаларын арқау ете отырып, ауызша шығармашылыққа ден қойды. Біздіңше, махамбеттанудағы бұл реттегі зерделеу ісі өз жалғасын тапса игі [2, 47].

Дау жоқ, Махамбет өзін ғана емес, күллі ұлтты асқақтатты. Махамбет феноменін ұлтты оның ақынымен бағалау турасындағы тұжырым дәл көрсетеді. Десек те, көсемсөздегі жазушы-драматург Рақымжан Отарбаевтың тұжырымы ащы, ащы болса да шындық. Мәселен, жазушы кезекті бір сұхбатында: «Жазылғанына он жыл болып республикалық конкурста екінші орын алса да, алғашқыда ешбір театр қоюға тәуекел етпеген «Бас» деген пьесам бар. Махамбетке арналған. Режиссерлер оқып көреді де, осының ішінде бір пәле бар, магиялық күшке ие деп қашып шығады. Өзім де таңмын. Осы аттас романды аяқтадым. Оның ішінде тірі Махамбет жоқ. Айқай соғыс жоқ. Бүгінгі күннің пенделік тірлігі суреттеледі. Оқиға былайша өрбиді: Махамбеттің сүйегін Қараойдан кезінде антрополог Ноэль Шаяхметов қазып алған. Бас сүйегіне қарап мүсінін жасаған. Хош! Сосын Мәскеуге көшетін боп, «Махамбеттің бас сүйегін алып қалындар» деп талай құзырлы мекемелерді жағалаған. Бәрі де аттонын ала қашқан. Демек, бұ қазаққа Махамбеттің ақындығы, атақ-даңқы керек. Күйі керек. Ал, бас сүйегі қажет емес. Солай ғой. Сөйтіп бас жоғалды. Өзге сүйегі бөлек жатқан, ол да жоғалды. Екеуі екі жертөледен бөлек-бөлек 14 жылдан соң табылды. Міне, біздің ұлы тұлғаға қатысты құрметіміздің түрі. Осыдан соң тәуекел етіп, бұ қазаққа сеніп өліп көр», - деген-ді. Ойланатын тұс.

Ескерер тұстың бірі, Махамбеттің өлмес мұралары бізге әлі де түгелдей жеткен жоқ, ал жинақталған және жарияланған жырлары әлі де зерттеушілердің, тіл мамандарының айрықша зейінін аударуын қажет етеді. Мәселен, махамбеттанудың қай тұсы ескерілмей жүргендігі хақындағы сауалға қаламгер Рахымжан Отарбаев: «Бір нәрсені айтайын, өлеңдерінде жүйе жоқ, өлеңдерін көбейту үшін, бір өлеңнен үш өлең жасаған тұстары бар. Үзік жалғанбай жатқан өлеңдер бар. Біреу кандидаттық қорғайды, біреу докторлық қорғайды, әрі қарай ұмытады. Мен интервьюімде айттым. Ол кезде мектепте оқимын, үйге Махамбеттің өлеңдерін жатқа оқуға берген. Махамбеттің өлеңдерін кітаптан жаттап отырмын. «Шыға алмаған далаға-ай, Міне алмаған алаға-ай, Атаңа нәлет Жәңгір хан, Исі қазақ баласын, Көзінен түзіп айдады-ау, Орынбор деген қалаға-ай». Әжем: «кімнің өлеңі» деді. «Махамбеттің өлеңі» дедім. «Үкімет те аузына келгенін айта береді екен» деді. «Мынау біздің әжелеріміздің өлеңі. Қара қазақ баласын оқытып, онымен қоймай оқуға жіберіп, сонда орыстың даласына алып кеткенде айтқаны ғой. Қайдағы Махамбеттікі» деді.

Иә, біз таныған Махамбет – төгілген тармақтардың, тегеурінді тіркестердің ұстасы. Махамбет поэзиясының тілі, шын мәнінде, халықтық тіл. Ақынның дауылды жырларының әрбір үзігінен халық даналығы, танымы мен талғамы, ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келе жатқан асыл қазынаның жақұт-жарқылы еседі. Махамбет баба жырлары шешендік тағылымға, ұшқынды ойларға толы. Махамбет акынның «Толарсақтан саз кешіп, Токтамай тартып шығарға. Қас үлектен туған қатепті, Қара нар керек біздің бүйткен бұл іске» болып келетін жолдарындағы «үлек» сөзінің бірінші мағынасы нар түйенің таза тұқымды бұрасы; екінші мағынасы үлек бота – таза үлек пен аруанадан туған жалғыз өркешті еркек бота дегенді білдіреді. Бұл орайдағы «қас» күнделікті қолданысымызда біреуге жамандық ойлаушы, өш алушы дұшпан, жау мағынасында, сондай-ақ әдейі, жорта қастық істеу деген ұғымдарда қолданылады. Ал жоғарғы контексте тым, аса, нағыз деген мағынада «үлек» сөзімен тіркесе келе нағыз таза тұқымды, қаны таза, асыл текті деген мағынада берілген. Ал «қас үлектен туған қатепті» тармағындағы «қатеп» тұрмыста жүк батпас үшін нар түйенің үстіне лайықталып жасалған жабдық дегенді аңғартады. Сәйкесінше «қатепі бар нар жүкке мойымайды»

деп жатады. Бұл жердегі ақынның суреткерлік шеберлігі соншалық – біздің қолға алған бұл іске нағыз суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін, еш нәрсеге мойымайтын, мақсатынан қайтпайтын хас батыр ғана шыдайды деген мағынаны бір ғана сөзбен өрнектей білдіруі ақынның қаншалықты ойының ұшқырлығын, бейнелеу, теңеу сөздерін айқын пайдалануын, тек құр ұйқас сөз кумай, ақындық нақтылықпен өмір шындығын қаз-қалпында қолдан құйғандай етіп поэтикалық көркемдік шындыққа айналдыру шеберлігін тайға таңба басқандай аңғартса керек-ті. Бұл реттегі сөздер – ой теңізінің тұңғық түбінен терілген, өлшемдік бітімі, идеялық табиғаты, тілдік қуаты әбден пісіп, айқындалып барып өмірге келген маржан тіркестер. Демек, Махамбет шешендігінің, шеберлігінің құдіреттілігі, туындыларының саф алтындығының бір қыры осында деп білеміз. Не болмаса, «Атқанын қардай боратқан, Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан, Арыстан еді-ау Исатай! Бұл фәнидің жүзінде, Арыстан одан кім өткен?!» («Тарланым» өлеңінен) өлең жолдарын алайық. Асылы, қай жазушы, қай ақын болсын, шындық болмысты образ арқылы суреттейді. Жоғарыдағы контекстегі «көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан» тіркесі арқылы ақын хас батыр образын тудырып тұр. Күнделікті тұрмыста көк шыбық – ағаштың бұтағы, жапырағы жоқ, ұзын да жіңішке, солқылдақ жас өркен. Алайда, шыбық сөзінің бұл семантикалық мағынасы ақын тіліндегі көк шыбық тіркесінің семантикалық сипатын ашып бере алмайды. Десек те, ақын қолданысындағы мағынаны дәл айтып беру қиындау. Біздіңше, төмендегіше болжам жасауға болады: 1. Көк шыбық – бұл қылыш (семсер). Ғалым Қ.Мұқаметхановқа сүйенсек, зерттеуші келтірген «Әділ сұлтан» жырындағы «Орақтың ұлы Қарасай, Шалқасқаны мінеді енді, Көк шыбығын байланып, Ғаскерінің Қарасай, Басы болып жүрді енді» үзіндісіндегі «көк шыбық» сөзі «қылыш» мағынасын береді. Олай деуімізге дәлелді негізді татар әдебиетінен табамыз. «Чура батыр хикаяте» атты дастанда Шағали ханның қызы Сарқанидың батырлардың әрқайсына өз дәрежесіне қарай сыйлық үлестіргені баяндалады. Шора батырға бір алтын қобди береді. Бұл сыйлыққа батырдың көңілі толмай, қобдиды ашып та қарамастан тастай салады. Бірнеше күн шайқасқа шықпай жатып алады. Шағали хан қызы Сарқаниды батырға жолдап, шайқасқа шықпай шалқалай жатуының себебін сұратады. Сонда Шора батыр Сарқаниға: – Мен саған өкпелеп жатырмын, сен маған құр қобди бердің, ал басқа батырларға сауыт бердің, – дейді. Сонда Сарқани сұлу: – Қане, батыр, сол қобдиды ашып қарашы, – дейді. Шора батыр қобдиды ашып қараса, ішінде «Көк шыбық» («Кук чыбык») атаулы қылыш бар екен. Шора батыр мұны көріп, қызға риза болып, әскерімен аттанып, дүйім жауды жайратып тастайды. Сөйтіп, батырға әдейі арнап соқтырған әйгілі қиғыр қылыш «көк шыбық» аталып, ерлік жырларында ежелден қолданылатын бейнелі сөз болғанын аңғарамыз. Демек, зерттеушілер келтірген тілдік деректерде көк шыбық мықты (көк) қылыш ретінде айшықталады. 2. Көк шыбық тұрғысында садақ та аталуы мүмкін. Оған дәлел мына өлең жолдары: «Орақтың ұлы Қарасай, Шалқасқаны ту астында жықтырып, Көк шыбықты орта белден бүктіріп, Көк сырлы оғын төктіріп, Баданадай сауытын, Тері тондай жыртырып...» (Әділ сұлтан), не болмаса, «Жас шыбықтан жай тарттың, Жалғыз шиден оқ аттың...» («Ер Тарғын»). 3. Біздіңше, Махамбет тіліндегі көк шыбық жебе (садақтың оғы) ұғымында. Бұған дәйек ретінде жоғарыда көрсетілген Махамбет ақынның өлеңіне қарасақ, мазмұнына бойласақ жеткілікті. «Адырнасын ала өгіздей мөңіреткен, Атқан оғы Еділ, Жайық тең өткен, Атқанын қардай боратқан, Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан, Арыстан еді-ау Исатай!». Байқағанымыздай, шумақтың мазмұнына сәйкес контекстегі «атқан оғы, атқаны» сөздері негізгі мағынаға тірек бола алған. Бұл орайда «көк шыбық» сөзінің мағынасын «жебе» (садақтың оғы) тұрғысында болжауға негіз бар. «Көк шыбық» тіркесінің «жебе» мағынасы «қандыауыз» сөзіне байланысты айшықтала түседі. Қандыауыз сөзінің бірнеше мағынасы бар. Соның бірі – қару-жараққа қатысты. Мысалы, «Тасада мерген кезенген, Қанды ауызға жолығар» (Ауыз әдебиеті); «Қатынасы биік көлдерден, Қатар түзеп қу ұшар.Алғасап тез оқ ата көрмеңіз, Қандыауыздан сыйлы жебе сайламай» (Шалкиіз); «Аударылмас қара кемедей, Қандыауызға сырлап салған жебедей» («Ер Шобан»). Келтірілген өлең жолдарының мазмұнына қарағанда, қандыауыз – «садақ» ұғымында. Демек, ұзын сөздің қысқасы, Махамбет ақынның «Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан» тармағындағы ақынның «қандыауыз» сөзі «садақ» мағынасын танытса, «көк шыбық» тіркесі «жебе» мағынасында жұмсалады. Демек, «Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан» тұрғысындағы өлең тармағы нағыз батыр қолбасшының сөз өнеріндегі мәңгілік бейнесі. Ақын қайталанбас батыр тұлғасын «көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан» тіркесі арқылы биік мәртебеге көтерген, қайталанбас образ тудырған. Ал әр сөзін орынды, дәл ме дәл төге білу ақынның дүлділігін, сөз ұсталығын тағы бір айқындай түссе керек-ті... Олай болса, бұл бағыттағы ізденісті зеттеулер тізбегі кейінгіге жетсе игі [3; 4; 5].

Қуанарлығы – асыл сөздің ажарын алыстан аңғарып, сөзді ежелден кие тұтқан халқымыздың рухани әлемінде Махамбеттің жауһар жырларының жұлдызы қашан да биіктігі. Бірегей феномен құбылыстың кейінгі ақындарымыздың қай -қайсысының да кеуделерін күмбірлетіп, өлеңнен өрім өргізуі тегін емес. Мәселен, еліміздің көрнекті ақындарының бірі Рафаэль Ниязбектің дауылпаз

акын Махамбет бабамыздың туғанына 200 жыл толуы құрметіне арнап 200 өлеңнен тұратын «Махамбеттің майданы» аталатын жыр кітабын қолға алып көрдік пе. Ақынның Махамбет бабамыздың, Исатай батырдың және олардың жауынгер жолдастарының ұрпақтан ұрпаққа аңыз болып келе жатқан ерлік істерінің бұрыннан мәлім-беймәлім қырларын поэтикалық көркем тілмен, азаматтық пафоспен һәм шынайы тебіреніспен жырлағанына куә боламыз. Біздіңше, Рафаэль Ниязбектің «Теңдік қуып, алмас қылыш тағынғанда», «Әділ жолдан замана жаңылғанда», «Ат арытып, мұң кешіп сабылғанда», «Жорық күйлер жыр болып ағылғанда» және «Махамбеттің өр рухын сағынғанда» дейтін тақырып табиғатына сай ырғақта буырқанып, шиыршық атқан бес бөлімнен тұратын мұндай еңбектің басылым көруі – бүгінгі қазақ поэзиясындағы елеулі оқиға. Демек, Махамбет рухын пір тұтып, ол күйінсе күйініп, ол күңіренсе күңіреніп, ол қаһарға мініп күркіресе күркіреп, оның от-жалынға оранған өмір өткелектері жайында жыр-толғау тудырған ақынның шабытты еңбегі қандай мадаққа да лайық. Ал ақын толғауларының үзіктері де сом әрі бірегей. Кейбірі: «Махамбет – ұлт намысы»; «Не десе егер Ерлікті, Махамбет дер ем ойланбай!»; «Махамбет рухын пір тұтып...»; «Уа, Махамбет, айбарлым!»; «Бұрқақ атқан Ар-намыс болсаң егер, Айналмайсың, жан баба, қалай жырға»; «Жер мен көктің арасын жауынға орап, Оқығанда кеудеме өрт кіреді»; «Серттен таймас ер едің Ар ойлаған»; «Жырың алмас семсердей өткір еді, Содан менің көңілім көп түледі»; «Асқақ рухы қазақтың, Махамбет болып сомдалған»; «Жанарыма жарқ етіп шок түседі, Ойлы көзбен жырыңа үңілгенде»; «Буыршындай мұзға жығылған, Махамбет серттен тайып па?!»; «Нарын – қанды ұрыста мың өліп, мың тірілген көзсіз батыр өлкесі»; «Исатай - Махамбет – ұлт рухы»; «Махамбет – өр рухтың Байрағы, ерлердің намыс қайрағы»; «Нарын – ғасырлар Ерлігін арқаалаған өлке»; «Махамбеттің әр жыры бір - бір жебе, кеудесіне қадалған Қараулықтың»; «Үй жақсысы асыл ағаштан, ер жақсысы арлы Алаштан»; «Махамбеттің сарқыты – мен шығармын, қамшысының ұшы боп түйінделген». Біздіңше, Махамбет сынды ақын туындыларынан рухани қуат алу, өлең құдіретін, қасиетін сезіну, рухани құндылықтар тұңғығына терең бойлау – ұлтымыздың рухани жаңғыруының алғышарты [5; 6;].

Түйіндей айтсақ, *Махамбет сынды біртуар бабамызды танып болдық па?! Біздің мақсат – «аз сөйлер де көп тыңдар, хас асылдың баласы»* деп, Махамбет ақын айтқандай, баба мұрасының тұңғығына бойлай түсу, кейінгі ұрпақтың ақын рухы мен жалынды сөздерінің мәңгі өлмес қазынасынан сусындауы. Осы жолда баршамызға Исатай – Махамбет бабаларымыздың рухы жар болғай!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қыдыршаев А.С. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Алматы: «Білім» баспасы, 2000. – 270 б.
2. Қыдыршаев А.С. Ұлттық шешендік өнер және Махамбет // «Орал өңірі» газеті, 25 шілде, 2013. – 8 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 870 б.
4. Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі / Жалпы редакциясын басқарғандар: А.Ысқақов, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1966. – 21-б.
5. Қыдыршаев А.С. Махамбет ақынның шешендігі хақында // М.Өтемісұлының 210 жылдығына арналған дәстүрлі «V Махамбет оқулары» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, Орал, 2013. – 48-50-б.б.
6. Қыдыршаев А.С. Халық ділмарлығынан нәр алған Махамбет шешен // «Өркен» газеті, №21, 2005. – 4-б.

ӘОЖ 82.09 (092)

Сабыр М.Б.

*филология ғылымдарының
докторы, профессор (Орал)*

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МАХАМБЕТТІҢ ШЕРЛІ ТҮЛҒАСЫ *(Жазушы Нәбиден Әбуталиевтің «Қайран Нарын» және «Өттің дүние» повестерінің көркемдік ерекшелігі)*

Қазақ кеңес әдебиетінің өнімді және өнегелі дәуірі өткен ғасырдың 60-80 жылдары. Осы жылдарда қазақ прозасы жаңа белеске көтерілді. Әсіресе өнер адамдарын, ақындар, серілер, батырлар тұлғасын сомдаған көркем шығармалар қазақ оқырмандарына өз арыстарын, өз жақсысын танытты, ұлттық рухани мұраға сүйіспеншілік туғызды. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақласында «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты

шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай... Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы», -деп атап көрсетті.

Қазақ әдебиеті жауһарлары 1980 жылдардан бастап ұлттық жадының оянуына игі ықпал етті десек артық айтқандық емес. Қазақ руханиятының ұлы тарихында өз орындары бар, әр заманда, әр кезеңде өмір кешсе де қазағым, ұлтым деп етігімен су кешкен ерлердің әдеби тұлғасы сөз жоқ ұлтжанды ұрпақтың қалыптасуына игі әсер етті. Болашақ тәуелсіз елдің тамырына қан жүгіртті.

Қазақ әдебиетінде біртұтас кейіпкерлердің қатары, сферасы қалыптасты. Қазіргі әдебиеттану ғылымында персоносфера ұғымы бар. Орыс зерттеушісі Г.Хазагеров «Персоносфера – әрбір халықтың әдебиетіндегі, тарихындағы, фольклор және діни шығармалырындағы кейіпкерлер сферасы» деп атап көрсетті [1,134]. Персоносфера – кең ауқымды, бәрін қамтушы ұғым. Реалистік шығармашылықтың, оның ішінде роман, повест жанрының негізгі мақсаты – жаңа да айқын әрі тұтас, сонымен бірге күрделі адам болмысын жасау. Мәселен, Мұхтар Әуезовтың «Абай жолындағы» кейіпкерлер қатарын қазақ әдебиетінде персоносфера жүйесін құрайды.

Персоносфера – әдеби әлеммен бірге қоғамдық болмыста өмір сүретін тұлға. Қазіргі қазақ жазушыларына бүгінгі уақыт талабына сәйкес үлкен міндеттің бірі – "адам тұлғасын" ашу. Нақтырақ айтқанда, кейіпкердің ішкі рухани әлеміне үңілу, болмысына талдау жасау үшін терең толғану, тынбай іздену керек болып отыр [2,142]. Қаламгерлер алдына қойылатын шарт толыққанды образ, өміршең тұлға жасау. Ал образ, характер жок жерде көркем шығарма рухы болмайды. "Персоносфера жасау – характер жасаудың ішкі заңы" [3, 31], Ю.В.Чепель айтып өткен болатын. Персонсофераның ең бір ұтымды тұсы – адам мінезін, тұлға, бейнесін өзгеріс, даму үстінде алып, өмірлік күрес-тартыспен ұштастырып көрсету. Персоносфера – белгілі бір заманда, қоғамдық ортада қалыптасқан тұлға.

Бұл персоносфера жүйесінде өмір шындығы, адамның мінез-құлқын терең ашылуы шарт. Мәселен, қазақ әдебиетінде сараңдық бейне Қарабай мен Шығайбай арқылы көрсетілсе, зұлымдық бейне Бекежанмен беріледі, сұлулық, нәзіктік әрі ақылдылық, махабатқа адалдықты айтқанда Қыз Жібек, Баян сұлу, Гүлбаршын, Ақжүніс еске түседі. Ал батырлық, ел қорғаушы бейнені Алпамыс, Қобыланды, Қамбар батыр, Ер Тарғынмен байланыстырамыз. Осы кейіпкерлердің жаңа замандағы заңды жалғасы, әдеби тұлға, ұлт азаттығын ту етіп көтерген қайталанбас қайраткер, ақын, батыр Махамбет Өтемісұлы еді. Өз өлеңдерімен өзіндік тілдік бейнесін жасап кеткен ақынның ерлікке толы қилы тағдырын суреттеуге, Махамбет образын жасауға біршама қазақ қаламгерлері қалам тартты. Тәкен Әлімқұловтың атақты «Қараой» әңгімесі қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік дүние. Өнуар Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» атты романы, кейінірек дүниеге келген Берқайыр Аманшиннің «Махамбеттің тағдыры», Марат Мәжитовтың «Барлыбай түбіндегі ән» шығармалары да ақын образын әр қырынан ашқан жақсы туындылар.

Осы тақырыпта Қазақ әдебиетіне үлкен олжа салған, әлі күнге толық бағасын алмаған шығарма Нәбиден Әбуталиевтің «Қайран нарын» (1980ж.), «Өттің дүние» (1986) повестері. Шығармада Исатай өлгеннен кейін жалғыз жортуылдап жүрген Махамбеттің азапты күндері, өмірінің соңғы жылдары суреттелген. Қаламгер жалаулы найза қолға ұстап, сарбаз ерткен, аламанға дем берген Махамбет батырдың дулы шақтарын еске ала отырып, ақынның өкінген, торыққан, жабыққан тұстарын психологиялық иірімдермен бейнелеп, алдына қойған ұлы мақсаттан қайтпаған батырдың қайсарлығын, өр мінезін жан-жақты аша білген.

Повестің бірінші тарауында Нарын даласын жағалай қоныстанған, бірақ жайлауы тарылып, ханнан тепкі көрген шаруа баққан елдің қоңырқай тіршілігі табиғаттың сұрқай көңілсіз кейпімен шендестіріле суреттелген: Ал тепсең-тепсеңдегі әшейіндегі иісі аңқып тұратын боз жусан бүршігін жармай тырбиып-тырбиып жермен-жексен боп жатыр. Сірә да жарық дүниеге шығар туашақ нәрсенің туа алмай, көретінін көре алмай тұмшаланып қалғаны қасірет екен. Жусан екеш жусан да сап-сары, дертке душар болғандай қайғылы күй кешеді [4, 5]. Табиғат пен адам жанының ішкі күйзелісі Жанғожаның қараша үйінің маңына шоғырланған сияқты. Тіпті мал екеш малдың да мазасы қашқанын жазушы шебер бере білген. Бұзауын өлі туып, тұлыпқа мөңіреп жүрген ала сиырдың жай-күйін барласақ: ...Емшегі емшек емес, бершімек сияқты боп кетті... Жайық пен Үйшіктен қашық құм мойнындағы Жәңгір ханның жасағынан аза шеккен, жапа көрген жалғыз тұл жетім тап мынау өзі секілді [4, 7]. Осындай суреттемелер тек малдың қалін емес, сол малды баққан елдің де күйзелісін беріп тұр. Хан билігіне қара қазақтың мал-жанымен қарсылығын білдіріп тұр.

Қара қазақтың бар үмітін арқалаған Исатай мен Махамбетке ел сенді, қарашы халық артынан ерді.

Кеше түнде Жайықтың бұрын өткел болған Таскешу деп атайтын тұсынан мезгілсіз бейуақта өткен осы шапқыншы Нарындағы үш Сиықтан тараған Байұлы баласына ақ жүректі жарып жіберерліктей бір жайсыз лақап жеткізіп еді.

- Исатай бабам, Исатай батыр...оққа ұшыпты. Елек бойынан осындай суық сөз жетті. Соны хабарлайын...деп-ар жағын айта аламай бейкүнә хабаршы қайта кемсеңдеп кетті.

- Мейірімсіз алла-ай, қан қақсатты-ау елді, енді күніміз не болады, Исатайдан айрылып,-деп Сатыбалды кемсеңдеп жылап қоя берді.

- Анасының құрсағына сизан перзент еді, шіркін, мынау жалпақ Нарынның маңдайына симады-ау,-деді Жанғожа. Кейін Махамбеттің амандығын естіп шүкір етті. «Құдай өзі сақтаған ғой, бір қазақ ер болса, Махамбеттей-ақ болар» [4,16].

Жанғожаның үйіне быйылғы жылдың басында Махамбеттің келгені бар. Жанғожа сол кездесуді есіне алды: «Махамбеттің белінде қорамсақ, иығында садақ, қиыр қылыш наркескенін сол жағына асыныпты, шалқақтау біткен кере қарыс маңдайлы, орақ мұрын, әдемі қара мұртты, жүзі ызғарлы кісі. Денесі бұлыш етті шымыр, жуан кеуделі, қақпақ жауырынды, қолдары әлеуетті екен» [4,13]. Қараны ханға теңгеремін деп жүрген Махамбеттің айбарлы бейнесі жазушыны суреттеуімен Жанғожаның ойында осылай өріледі.

Екінші тарауда жапан дүзде жалғыз жортып келе жатқан Махамбет батырды кездестіреміз. Көтеріліс күйреп, Исатай оққа ұшқалы Махамбет сыңарынан айырылған аққудай мұңлы, қарақан басын зіл батпан қайғы басқан.

Түсі түнеріңкі, тұнжыр қабақ, жүзі сұсты. Тағдырдың тал бойына жазғаны жорық-жортуыл, шапқын-шабуыл, көргені қырғын, сондықтан ба отыздан жаңа асқан жігіттің ертерек мосқал тарта бастағаны сәл әбестеу көрінеді. Әйтсе де жігітірек үңілген адамға ол тіпті де жортуылдан жүні жығылып, ұнжырғасы түскен, үміт оты сөнген жан сияқты емес. Шарға ұстаған қара балтаның шабуын таппай кетіліп жүргендей қалты бар. Хан жасағымен жыл жарымға созылған қанды майдан, қуғын-сүргін, арып-ашқан ауыр жылдар оны қажыттаған[4,25].

Махамбет батыр бейнесін жасауда, образын сомдауда жазушы батырдың ежелгі жауы Байғамбет сұлтан мен Жәңгір ханның қатыгез бейнесін сәтті пайдаланған. Ел мүддесін көздеуші аузы дуалы ақын, қайтпас батырдың тұлғасы озбыр, жауыз, елге тізесі батқан тойымсыз сұлтан мен ханның бейнелеріне қарама-қарсы қойылған. Тұтқындағы, шынжырлаулы Махамбет батырды айдауыл Баймағамбет сұлтанның алдына алып келеді.

Баймағамбет сұлтан:

-Махамбет, Исатай екеуің не істемекші едіңдер соны айтшы?,-дегенде ақын тілі алмастай жаркылдайды.

Атақты өлеңі найзағайдай жаркылдап, алапат тасқындай құйылады:

...Өздеріндей хандардың
Қарны жуан билердің.
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып.
Басын кессем деп едім!...

Осы өлең айтылып жатқанда екі бітіспес тұлғаның бейнесін жазушы шебер бере білген.

Мысалы, Ол (Баймағамбет) көріне-көзге ұнжырғасы түсіп, әлгі сүйкімді ұсқыны сұрланып, құйтымдай боп кішірейіп, божырап, жермен-жексен боп бара жатқандай еді. Ал шынжырлаулы Махамбеттің тұла бойы жоталанып, өркеші биіктеп, темір тордағы жолбарыстай жалы шығып, қазанның дауылындай атой сап, көзі зәр шашып тұрды[4,102]. Бұл шығармадағы психологиялық тартыс. Тартыс – көркем шығармадағы сюжет желісіне арқау болатын қақтығыс, күрес. М.Горький: «Егер характерлер мықты болса, олардың қақтығыспауы мүмкін емес», -деген. Көркем шығарма қаһармандарының арасындағы қайшылық, тартыс олардың қарым-қатынасынан, іс-әрекеттерінен, әр қилы көзқарастарынан да көрінеді.

Халықпен ымыра келуді ойламайтын Жәңгірдің бейнесі былай берілген: Ханның көзі көк те, қызыл да, қара да, көкшіл де емес, жаратқан ие сол әр түс көздердің реңін қосып бір көз жасамақ боп жасай алмағандай, Жанғожаға қадалған осы көз кәдімгі айтулы жылан көз дерсің. Ол көзде аяныш, ар-ұят, рақымшылық аз болатын [4,76]. Соңғы кездері ағартушылық қызметтерін алға тартып, Жәңгір ханды мақтау тарихтан да, әдебиеттен де орын алғаны шындық. Бірақ Махамбеттің Жәңгір ханның бетін тіліп айтқан өлеңдері, оның бейнесіне түскен қара дақ, ғасырлар бойы жусанда кетпейтін кінәсінің, озбырлығының белгісі.

Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың.
Достарың келіп табалап,

Дұшпаның сені басқа ұрсын!,-деген атақты өлеңін Махамбет неге айтты?, Махамбет не үшін атқа қонды?, Исатай мен Махамбетке неге қарашы халық ерді? Бұрынғы хандарға қарағанда сауатты, жеті жұрттың тілін білген, заманауи ғылым-білімді игерген Жәңгір ханның жазығы не

деген сұрақтар туындайды. Осы сұрақтарға толық жауапты «Қайран Нарын». «Өттің дүние» повестерінен таба аласыз.

Ал тарихи мәліметтер де бұл сұраққа жауап бола алады. Бөкей Ордасына қараған елдің жерін Жәңгір хан Ресей тәртібімен басқарды, яғни қайдағы шұрайлы жақсы жерлерді өзі алды, өзіне жақтас билер мен байларға бөліп берді. Жәңгір ханның өз қарамағында 400 мың десятинадай жер болды. Жәңгір хан өзіне жақтас сұлтандарға, байларға жерді былайша үлестірді: «Мұсағали, Шынғали Орман балаларына 700 мың десятина, Қарауыл қожа Бабажановқа 390 мың десятина, өз інісі Мендігерейге 400 мың десятина, Балқы би Құдайберген ұлына 300 мың десятина, Бегалы сұлтан балаларына 200 мың десятина, Шөке Нұралыхановқа 170 мың десятина... жер берді» [(«Шахматов В. «ССРО Ғылым академиясының қазақстандық Филиалының Известиясы». 1940 ж. 52-б.). Бөкей ордасындағы шұрайлы жерді қазақтың өз байлары ғана емес, орыс помещиктері, казачий станицасының атамандары мен кулактары да меншіктенді. Шабындыққа, қысқы қонысқа ең жайлы жер – Орал өзенінің Каспий теңізіне құятын сағасынан помещик «Безродко – 185960 десетина... Юсупов – 114640 десетина меншікті жер алды» (Шахматов В. Сол кітапта. 38-39 бб.)

Махамбет жер үшін соғысты, қазақ жері үшін өлді. Жер мемлекеттің негізі (*Мөде қаған*). Жер үшін Махамбетке еруге болады.

Ал Махамбеттің аузынан шыққан өлеңдері сөз жоқ от пен оқтан тұрады, намыс пен ерліктің буы бар. Шығармадағы Махамбеттің мінезі - ұлттық мінез. Махамбеттің артында күллі қазақ тұр. Құлдыққа көнбеген, бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ деп, айтарын айта алатын ұлттық мінез бар. Ұлттық мінез - әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Махамбет ұлттық мінезі алаулап тұрған тұлға. Нәбиден Әбуталиевтің шығармаларында БҮТІН БІТІМ ретінде көрініс тапты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хазагеров Г.Г. Два свойства персониферы. <http://www.litmir.net/br/>
2. Пірәлиева Г. Ізденіс өрнектері: Әдеби сын. Зерттеу. Сұхбаттар. - Алматы: 2001-776
3. Ю.В. Чепель Некоторые свойства персониферы // Теория языка и межкультурная коммуникация №2, 2011.
4. Н.Әбуталиев. Қайран Нарын. Алматы, 1980.-244 б.
5. Н.Әбуталиев. Өттің дүние. Алматы, 1986.-264 б.
6. Қабдолов З. Сөз өнері. -Алматы: Қазақ университеті, 1992. -348 б.

ӘОЖ 81:001.12

Жексенғалиев Б.Ө.

БҚО әкімдігінің «Мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлау, біліктілігін арттыру және мемлекеттік тілді оқыту орталығы» директоры м.а. (Орал)

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ МЕН ӘЛІПБИНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

«Мен ойлаймын, емле - жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек».

А.Байтұрсынұлы

Қазір елімізде басталған қазақ жазу жүйесіндегі өзгерістер «ұлт үшін деген ұлы іс» (А.Байтұрсынұлы) екендігі сөзсіз. Қазақ тілін жалпы ұлттық тілге айналдыру мақсатын айқындап, қазақ жазуына реформа жасау міндетін белгілеген тарихи құжат арқылы саяси тәуелсіздігі әлемде толық мойындалған қазақ мемлекеті рухани тәуелсіз ел болу жолындағы шешуші кезеңді бастады деп ойлаймын. Жаңа әліпби, ең алдымен, қазақ тілі болашағы үшін, «қазақ тілін жаңғырту үшін» керек екендігін қазақ қоғамы бүгінде анық түсінді және бұл өзгерістерге дайын.

Әрине, шешім қабылданды, іс бітті деуге ерте. Өйткені Елбасы атап көрсеткендей бұл мәселеде де «біз тарихтың сабағын айқын түсінуіміз керек» [1] және «бұл бүкіл мемлекет үшін маңызды шара және онда ағаттыққа жол беруге болмайды». Ең алдымен, латын жазуы негізіндегі жаңа әліпби қазақ жазуын реформалауға мүмкіндік беретіні туралы айтқан дұрыс болар. Қазіргі қазақ жазуы мен емлесінде қордаланып қалған, шешімін күткен мәселелер болашаққа жүк болмауы

үшін бүгін шешілгені дұрыс. Сондықтан да бұл жазу үлгісі де терең талдау мен сараптаудан өтуі тиіс. Жаңа әліпбиді тілге шақтау, өйткені *«жақсы әліпби тілге шақ болуы керек»* (А.Байтұрсынұлы), жаңа емле ережелерін, сөздіктерді жасау, оқулықтар жазу сияқты ең маңызды, ең қиын да жауапты шаруа енді басталды.

Ұсынылған әліпби үлгісі ұлттық әліпби ұғымына қаншалықты сай келеді? Бұл сұраққа жауап беру оңай емес. Ал ұлттық әліпби ұғымына тоқталсақ, ол - жазудың сол тілдің төл заңдылығынан туындаған үлгісі. *«Тіл болса, оның заңы боларға керек»* [2, 391] деп кезінде А.Байтұрсынұлы бекер айтпаса керек. Мәселе жазудың түрі мен тәркінінде емес, жазуда қолданылатын қағидат-ережеде.

Жаңа әліпби туралы айтқанда ең қиын, күрделісі – кірме, жат әріптерді, тиісінше шет тіл сөздерін қолдану мәселесі. Өз тарихымызда өзге тілдің дыбыстық-әріптік құрамын түгел алған тәжірибеміз бар және оның арты неге әкелгені де белгілі. Орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа шет тілдерден енген сөздерді орыс тілі ережелерімен айту, жазу тәсілінің ана тілімізге ықпалы қандай болғанын бүгінде қазақ ғалымдары ашық айтып отыр.

«Олар түп негізін, түрін сақтай отырып, қазақ тілі сөздік қорының заңды жүйесіне орасан зор нұқсан келтірді. Олармен бірге қазақ тіліне мүлде керексіз әріптер келіп енді. Сонымен бірге тіліміздің айтылу, жазылу нормасы бұзыла бастады» [3].

«Орыс тілінен енген сөздердің тұлғасы сақталып, орыс орфографиясы бойынша өзгертілмей жазылады» [4] деген ережемен бірге қазақ тіліне орыс тілінің орфографиялық, орфоэпиялық заңдылықтары қоса келіп, бұл нормалар кірме сөздердің ғана емес, төл сөздеріміздің де айтылуы мен жазылуына ықпал етіп отыр. Ал Ә.Кекілбайдың ана тілді жат тілдік сөздердің ыңғайына жығып берген ережені *«туған тіліміздің тағдыр-талайына зауал боп төнген кесір»* [5] деп тануы, сөз жоқ, кешегі алаш қайраткерлерімен үндес пікір, қалыптасқан жағдайға берілген әділ баға. Емле ережелеріміз де сөздік қордағы барлық сөздерге бірдей қатысты және тіл заңынан туындаған болса, қазіргідей қиыншылықтар мен түсініспеушіліктер, бетімен кетушілік болмас еді. Өкінішке орай, әліпби туралы әңгімеде осы басты шарт көбіне назардан тыс қалып келді. Ал жаңа әліпби арқылы жоғарыдағы қазақ тілінің тас бұғау ережесінен құтыла аламыз ба?

Жаңа әліпби құрамында «я, ю, ё, э, щ, ц, ь, ъ» таңбаларының болмауы туған тілді өзге тілдің ықпалынан арылту мақсатына сай келеді. Өте дұрыс. Әліпби авторлары кірме дыбыстардан жартылай құтылды деп отыр. Заңды сұрақ туындайды. Бұл бағыттағы шаралар неге жартылай жүргізіледі? Әліпбиде ұсынылған «ch - (ч), v - (в), f - (ф)» әріптері, *«кино, инженер, институт»* сөздеріндегі «и» әрпі де қазақ тіліне жат дыбыстардың таңбалары емес пе? Бұл әріптермен жазылатын сөздер көп және ол сөздерсіз бүгінгі ғаламдану заманында тіл өмір сүре алмайды деген уәждер айтылуда. Ғаламдану заманында біз интертерминдерсіз өмір сүре алмаймыз дегенге біз де қосыламыз, бірақ бұл өзге тілден келген сөзді сол тілдің айтылым, жазылым нормаларымен қоса алу дегенді білдірмейді ғой. Керісінше әлемдік тәжірибеде бір тілде екі дыбыстық норма қатар болған жағдайда сол тіл үшін табиғи болмысын жоғалту қаупі күшейетіні белгілі. Біздегі термин сөздердің басым бөлігі орыс тіліндегі нұсқаның көшірмесі ғана екені де аян.

Ендеше жаңа әліпби тіл тынысын ашады, ол арқылы шет тілдерден енген сөздерді де ұлттық ерекшеліктерге икемдей аламыз деген ұлт зиялыларының үміті қаншалықты ақталмақ? Жат әріптерді сақтау арқылы біз қазақ тілінің төл сөздері үшін бір емле ережесін, орыс тілінен енген сөздер үшін жоғарыдағы екінші емле ережесін қолдануды жалғастырамыз ба? Қазіргі қазақ жазуының басты міні кирилл жазуына ғана емес, тұтас орыс тілінің тілдік нормаларына негізделгенінде болып отыр ғой. Біз осы мәселеде қашан түпкілікті шешім қабылдаймыз? *«Дүниеде бірде-бір тілде, оның ішінде орыс тілінің өзінде де, бұрын-соңды қолданылмаған, тіл табиғатына жат»* [6; 27] тәсілден қашан арыламыз? Әлде біз «өзін және өз тілін құрметтейтін» елдер қатарында емеспіз бе? Олай болса, қазақ тілі қалай жаңарады, қалай төл болмысын сақтамақ?

Жазу реформасының басты мақсаты – қазақ тілінің табиғи болмысын сақтау, тілдегі «тіл бұзар ережелерден» арылу, жазылым мен айтылым нормаларының бірегейлігін қамтамасыз ету деп түсінеміз. Сондықтан да жат (кірме) дыбыс, жат, кірме сөздердің тілімізде қолданылуы мәселесіне байланысты да түпкілікті байлам мен шешімге келу маңызды. Бұл арада жартылай шешім болуы мүмкін емес. Бұл мәселеде біз тіліміздің табиғи болмысын сақтаймыз десек, түбегейлі шешімге келуіміз керек.

Ұлттық санасы, рухы күшті халық қана өз мақсатына жететіні анық. Туысқан түрік елі тарихынан бір сабақ. Өткен ғасырдың 30 жылдары Түркияда жазу реформасын жүргізген М.Ататүріктің басты мақсаты түрік тілін өзге тілдердің ықпалынан босату болды. *«Өз отанының биік азаттығын қорғай алған түрік ұлты тілін де өзге тілдердің бұғауынан босатуы тиіс»*.

Қазіргі қазақ жазуының да ұлттық сипаты күшті болуы керек. Ол дегеніміз – қазақ әліпбиінің шет тілдерден енген сөздерді қазақ тілі заңымен жазуға мүмкіндік беруі. Яғни ғасырлар бойы тілді өзге тілдер ықпалынан қорғап келген үндесім заңы ұлттық жазудың (латын графикасы негізіндегі)

тірегі болғанда ғана тілдің ажары кіріп, сөздің сәні келеді. Бұл сөздік қордағы төл сөздер де, барлық шет тілдерден енген сөздер де (орыс, араб, ағылшын т.б.) тіл заңдылығына сай айтылып, жазылуы арқылы ғана мүмкін болмақ. Бұл арада әңгіме жаңа емле ережелері туралы болып отыр.

Жақында «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «А.Байтұрсынұлының өнегесі мен Ә.Қайдар қағидасы» атты мақаласында академик Өмірзақ Айтбайұлы қазақ терминжасамындағы осы көкейкесті мәселеге қатысты көпшілік қолдайтын түйінді ой-пікірін білдірді.

«Интертерминдердің тұлғасын өзгертпей, тұрпатын қазақ тілінің заңдылығына бағындыра қабылдау».

«Қазақ тілі терминологиясы жазу емле ережелеріне тікелей тәуелді. Яғни термин сөздер үшін бөлек емле жасалмайды, ол ортақ ережеге бағынады. Ендеше емле ережемінде термин сөздерді жасау, қабылдау жөнінде жіберілген өрескел қатені түзеу қажет» [3]. Ол үшін бізге ең алдымен, тілдің табиғи заңына сүйенген ұлттық әліпби мен жаңа емле ережелері керек.

Біздің басты міндетіміз **«ұлттық кодымызды сақтай білуіміз»** керек екендігін біз қазір анық түсіндік. Сөз жоқ, бұл мәселеде де **«біз тарихтың сабағын айқын түсінуіміз керек»**, өткеннен тағылым ала білуіміз керек. Өйткені **«қазақтың тілі мен мәдениеті құрдымға кете жаздаған»** кешегінің салған жарасы әлі толық жазылған жоқ.

Сондықтан да біз біріншіден, еліміздегі мәдениет, білім, ғылым саласында қабылданған бағдарламаларға рухани жаңғыруға байланысты белгіленген міндеттер мен тұжырымдар тұрғысынан, ұлттық мүдде басымдығы тұрғысынан, **«реализм мен прагматизм»** тұрғысынан толықтырулар енгізу, қайта қарау мәселесін қолға алу керек деп ойлаймыз.

Ең алдымен, үкіметтің тиісті органдарына А.Байтұрсынұлы ат.Тіл білімі институты, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамымен, басқа да мүдделі мекеме, ұйымдармен бірлесіп, осы жылдың аяғынан қалдырмай жаңа қазақ емлесінің өзекті мәселелеріне арналған арнайы жиын өткізу туралы ұсыныс түсіреміз. Жиында жаңа қазақ әліпбиінің қабылдануына байланысты қазақ тілі емлесіне кешенді өзгерістер енгізу мен жаңа емле қағидаттары талқыланып, болашақта атқарылар іс-шаралардың бағытын айқындайтын қаулы-қарар, шешімдер қабылданса, ең басты мәселе – өзге тілден енген сөздерді қазақы қалыпқа түсіру мәселесі шешілсе, қазақ жазуының, «ұлт үшін деген ұлы істің» (А.Байтұрсынұлы) түзу де, даңғыл жолға түсетіні анық.

Сонымен бірге қазіргі «Тіл туралы» заңды қайта қарап, «Мемлекеттік тіл туралы» арнайы заң қабылдаудың да реті келген сияқты. Мемлекеттік тілдің барлық өркениетті елдердегі сияқты конституциялық мәртебесіне сай қолданылуына қол жеткізу, қуатты ұлттық идеологияның негізі болатын мемлекеттік тіл идеологиясын қалыптастыру – мемлекет пен қоғамның басты міндеті. Әсіресе, адамдардың санасында қалыптасып қалған көзқарас пен ділді өзгерту үшін де қуатты тіл идеологиясы қажет және оның басты мақсаты - мемлекеттік тілді ұлттық идея дәрежесіне көтеру.

Үштілділік мәселесін де бүгінгі күн тұрғысынан қайта қарау, ұлт мүддесінен туындайтын өзгерістер енгізу туралы тіл жанаһырлары көтерген мәселе де қолдауға лайық.

XX ғасырдың өзінде үш жазу реформасын бастан кешірген, бүгінгі күні тіл болашағы, ұлт болашағына қатысты шешуші қадам жасаған қазақ ұлты үшін төл тарихы - өзіне сабақ. XX ғасыр басында қазақтың ұлттық жазуын қалыптастырған ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының жазу, әліпби, емлеге байланысты қағидаттары – бұл бағыттағы біздің басты ұстанымыз болатыны сөзсіз. Ақаң бастаған ұлт зиялылары өткен ғасыр басында ұлттық жазу мәселесін ұлттық деңгейге көтеріп, ұлттық мүдде тұрғысынан шешім қабылдауға қол жеткізсе, бүгінгі қазақ қоғамы да осы жолда осы үлгіні басшылыққа алады деп сенеміз.

Ал жаңа әліпбидегі апострофтарды мейлінше азайту, кейбір дыбыстардың таңбаларын өзгерту туралы айтылып жатқан ұсыныстарды қарап, тиісті шешімдер қабылдауға құрылатын ұлттық комиссияның (ҚР Үкіметі жанынан) құзіреті жетеді деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. «Егемен Қазақстан», 26.04.2017 ж.
2. А.Байтұрсынов. Тіл тағылымы. Алматы, 1992.
3. Ә.Айтбайұлы. А.Байтұрсынұлының өнегесі мен Ә.Қайдар қағидасы. «Егемен Қазақстан», 25.09.2017 ж.
4. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, «Қазақстан», 1988.
5. Ә.Кекілбай. Тіл және тәуелсіздік (эссе). «Егемен Қазақстан», 2006.
6. Ә.Қайдаров. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. Алматы, 2003.

*Батыс Қазақстан облысының дарынды балаларға арналған мамандандырылған
«БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ» мектеп-лицей-интернаты директорының
оқу ісі жөніндегі орынбасары, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі (Орал)*

**«АСҚАҚ РУХЫ ҚАЗАҚТЫҢ МАХАМБЕТ БОЛЫП СОМДАЛҒАН».
ЖАСТАР БОЙЫНДА ҰЛТТЫҚ РУХТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МАХАМБЕТ
ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ**

Махамбет жырларын мектепте оқытудың мәні де, маңызы да зор. Өйткені «Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалылығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері» секілді Махамбет те өмірдің өзіндей шынайы, жалынды жырларымен қалың жұртшылықты соңына ертіп, даналығы мен дарындылығының арқасында даңққа бөленді. "Махамбет сөзі, сөз болғанда қарсылық пен қатығысқа құрылған әрекет қуаты күшті сөздер. Бұл жай ауыз екі айтыла салатын сөз емес, ол айрықша айшықты тіл. Бұл жырда айтылған сөздер ой теңізінің тұңғық түбінен терілген, өлшемдік бітімі, идеялық табиғаты, тілдік қуаты әбден пісіп, айқындалып барып өмірге келген маржан сөздер" (Н.Сағынаев "Сөз өнері һәм Махамбет жырлары") болғандықтан ақын өлеңдерінде кездесетін мірдің оғындай өткір сөздер мен сөз тіркестері кімді болса да елең еткізбей, назарын аудармай қоймайды. Сол секілді халқымыздың бай тілдік қорынан алынып, орынды қолданылған фразеологиялық тіркестер мен қанатты сөздер көркемдік ерекшелігімен бірге терең мағынасымен құнды. Осы орайда Елбасымыздың: «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта тірілтуіміз керек» дегеніндей Махамбет бабамыздың жырларын оқыту, өлеңдерінің мағынасын ұғындыру – жастарымызды ұлтжандылыққа тәрбиелеудің тиімді жолдарының бір. Мысалы:

Жаманнан туған жақсы бар,
Атасын айтса нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар,
Күндердің күні болғанда,
Жарамды бір теріге алғысыз,-

деген өлең жолдарын оқыған, жадына тоқыған, оның мағынасын жан дүниесіне сіңіріп өскен жастар ұлттық қайнардың бастауынан сусындап, әділдік пен адалдықты өмірінің өзегі етіп еліне қызмет ететініне сеніміміз зор. Махамбет шығармаларының ішінен бұндай ұлттық намыс пен адами қажыр-қайраттың көзіндей болар өлең жолдарын көптеп келтіруге болады. Келесі:

Ата ұлының баласы –
Асыл ерге малың бер,
Малың бер де басың қос –
Басыңа тарлық түскенде,
Ардақтаған әділ жанын аяр ма?!-дейді.

Осы жолдарда жауынгер ақынның «Ата ұлының баласы» деуінің өзінде де терең мағына, астарлы ой жатыр. «Әкенің баласы болма, адамның баласы бол» демей ме халқымыз. Сол айтқандай ата ұлының баласы да адамның баласы дегеннің синонимі секілді. Олай болса, ата ұлының баласы бола білу – елжандылықты білдіретін ер азаматтың асыл қасиеттерінің бірі. Сонымен бірге ақын:

Қарайғанның, жігіттер,
Бәрін кісі демеңіз –
Күпе-күндіз тайраңдап,

Түзге шықпас ерлер бар.-деп, бес саусақтың бірдей болмайтындығы секілді адамдарың да «аласы» мен «құласы» барын шебер суреттей келе, келесі жолдарда осындайларға қарсы нағыз ерге тән қасиеті бар асыл ұлдардың ер де өр мінезін шынайы бейнелеп жеткізген.

Асылдан болат ұл туса,
Екі жақ болып тұрғанда,
Егескен жерде шарт кетер,
Жауырынынан өтін алса да
Жамандарға жалынбас!

Махамбет шығармаларын оқушылармен бірге талдап, оның айтпақ ойын, идеясын ұғынуға талаптана отырып, ақынның терең ойдан құралған көптеген өмірлік ой түйіндерінің мағынасын түсініп, оқушылардың жан дүниесіне сіңіре аламыз.

Ат - жігіттің майданы,
Қылыш - жанның дәрмені,

Өлім - хақтың пәрмені.
Атақты ермен бірге өлсе,
Жігіттің болмас арманы.
Өте шыққан қызыл гүл –
Бұл дүниенің жалғаны.

Бұл жолдар – ақынның көзқарасын тұжырымдайтын, өмірлік тәжірибеден құралған асыл сөздер, философиялық толғамдар. Осындай қуат, құдіреті мол сөздер ғана адамның жан дүниесін байытып, ойына ой қосады, адами қасиеттерін қалыптастырып, патриоттыққа, тәрбиелейді. Елбасының рухани жаңғырудағы алға қойған маңызды бағытының бірі де осындай – прагматизм. Кез келген халық өсіп-өркендеу үшін заман ағымына ілесіп, үнемі жаңарып, жақсы қасиеттерін жетілдіріп отыруы қажет. Олай болса, Махамбет жырларының өн бойынан айқын сезіліп тұратын әділдік пен адалдық, ар мен аброй, еркіндік пен асқақтық, ұлттық намыс пен өмірлік ұстаным секілді адами қасиеттер ғасырлар бойы халқымыздың бойында қалыптасқан ұлтымызға тән асыл мінезіміз бен өзіндік бет бейнеміз. Қазіргідей жаһандану заманында осынау ұлттық менталитетімізді жоғалтпай, жастарымыздың бойына сіңіруге Махамбет жырларының өлшеусіз қызмет ететіні сөзсіз.

Күнделікті сабақтарда қолданылатын белсенді оқыту әдістері: сын тұрғысынан ойлау технологиясы, топтық, жұптық жұмыс түрлері секілді әдістерді сабақ мақсатына қарай тиімді қолдану арқылы Махамбет шығармаларын меңгертудің мүмкіндіктері мол. Мысалы, 10-сыныпта Махамбет шығармашылығына байланысты өткен сабақта бір топқа «Менің атым Махамбет», екінші топқа «Атадан туған аруақты ер», үшінші топқа «Нарын», төртінші топқа «Тайманның ұлы Исатай» өлеңдері талдауға беріледі. Әрбір топтың оқушылары өздеріне берілген өлеңнің тақырыбы мен идеясын, өлеңде көрінетін ақынның суреткерлік шеберлігін, өлеңнің тілі мен стилін, құрылысын, көркемдік ерекшелігін тауып, дәлел, дәйектер келтіре отырып өз тұжырымдарын баяндайды, Махамбеттің рухты жырларынан үзінділер келтіреді. Басқа топтардағы оқушылардың қойған сұрақтарына жауап береді. Берілген дискрипторлар бойынша өздеріне бекітілген топ оқушыларының жауаптарына баға береді. Сабақтың соңғы кезеңінде 5 минуттың ішінде 5 сөйлемдік ой түйіндерін жазып тұжырымдайды.

Қай сыныпта болмасын Махамбет шығармашылығын оқуда оның өлеңдерін жаттатудың маңызы зор. Мысалы, 7-сыныпта «Тарланым», 8-сыныпта «Құстан туған құмаймын», 9-сыныпта «Арқаның қызыл изені-ай», «Баймағанбет сұлтанға айтқаны», 10-сыныпта «Атадан туған аруақты ер», «Тайманның ұлы Исатай» өлеңдерін жатқа айтқызудың өзі оқушыларға шын мәнісінде өлеңнің құдірет-күшін сезінуіне үлкен әсері болры сөзсіз. Сонымен бірге өлеңнің көркемдік ерекшеліктерін табу, құрылысына қарай талдау да оқушылардың әдебиет теориясы бойынша білімдерін тереңдетіп, сөз өнерінің құдіретін ұғынуына ықпал етеді. Оқушылар Махамбеттің шығармаларын талдай отырып, ақынның өз ойын қапысыз жеткізу үшін сөздерді талғампаздықпен қолданып, ойын әсем жеткізе білумен бірге, өмір шындығын да терең бейнелей білгендігінің куәсі болады. Махамбет шығармаларындағы ақынның өзіндік қолтаңбасын танытатын *«Қызғыштай болған есіл ер»*, *«Жау бір өрттей қайнайды»*, *«Қайраңнан алған шабақтай Қия бір соғып ас етсем»*, *«Құландай ащы дауыстым!»*, *«Қырмыздай ажарлым!»*, *«Хиуадай базарлым»*, *«Теңіздей терең ақылдым!»*, *«Сонасы қоңыр үйректей»* деген секілді соны теңеулерді табады. Келесі кезекте Махамбет өлеңдерінің тілдік қуатын аттырып тұрған бейнелі сөздердің бірі метафоралы сөзқолданыстарды тауып, дәптерлеріне жазады: *«Түбін қазған мен – бәйтерек, Толқуменен құлаймын»*, *«Мен – тауда ойнаған қарт марал, Табаным тасқа таяр деп, Сақсынып шыққан қиядан»*, *«Ер қабыланын жөнелтіп, Елсізде аңырап қалған шақ»*, *«Мен келелі қара бұлтпын, Келе жаумай ашылман. Қарсыласқан дұшпанға Найзағай менен жасылмын»*, *«Мен ақсұңқардан туған құмаймын Бір сұңқарға жұбаймын»*, *«Шамдансам, шалқамнан түсер асаумын, Шамырқансам, шатынап сынар болатпын»*. Сонымен бірге Махамбет шығармаларында кеңінен қолданыс табатын эпитеттерді табады: *егеулі найза, қозы жауырын оқ, балдағы алтын құрыш болат, қарқыны күшті көк семсер, қоңыраулы найза, орма мылтық, жалаулы найза, толғамалы ақ мылтық, қималы найза, ақ семсер, қанды көбе, ақ сұңқар, аймақ көл, қоғалы көлдер, мұнар күн, жалған дүние* деген секілді көркем тіркестердің ерекшелігін түсіндіреді.

Бір сабақтың көлемінде Махамбет шығармаларының көркемдік ерекшелігін толық ашу мүмкін емес. Сол себепті ақын шығармалары бойынша сабақта жүргізілген жұмысты үйден жалғастырып талдау жасауға беріледі. Бұндай жұмыстардың нәтижесінде оқушылар ажарлаудың және айшықтау мен құбылту секілді көркем бейнелі сөздердің мәтін ішінде көркемдік қызмет атқарумен бірге, әсем де әсерлі бейне сомдау үшін қаншалықты маңыздылығын түсінеді.

Махамбет шығармаларының мәні мен мағынасын, рухани қуатын ұғынуда сыныптан тыс жүргізілетін шаралардың да маңызы зор. Сондай шаралардың бірі – Махамбет өлеңдеріне арналған

поэзия кеші. Махамбет шығармалары бойынша алған білімдерін жетілдіру, оқушылардың мәнерлеп оқу дағдыларын шыңдай түсу, отансүйгіштікке тәрбиелеу мақсатында ұйымдастырылатын «Махамбет – өр рухты ақын» атты поэзия кешінде Махамбет пен оның шығармалары туралы кең көлемде білімдерін тереңдетуге мүмкіндік беріледі. Махамбет өміріне байланысты бейнефильм көрсету және өлеңдері мен күйлерінің шығу тарихына байланысты қосымша ақпараттар берумен бірге оқушылардың ақын өлеңдерін мәнерлеп айтуынан байқау жүргізіліп, үздік орындаған оқушылар марапатталады.

Қазақ әдебиетінің барлық жанрларында арынды ақын, әрі батыр Махамбет Өтемісұлы туралы шығармалар бар. Кештің өту барысында Махамбет ақынға арнап жазылған осындай шығармаларға да тоқталып, қазақ поэзиясындағы Ы.Шөрековтің «Исатай-Махамбет» дастаны, Ж.Молдағалиевтің «Кек», Ж.Нәжімеденовтің «Жаңғырық», Ә.Кекілбаевтың «Махамбет», М.Неталиевтің «Арыстан еді-ау Исатай» поэмалары, Қ.Бекқожиннің «Махамбет қабірінің басындағы тебіреніс» атты толғауы туралы да таныстырылып, М.Шахановтың «Нарынқұм трагедиясы», Ф.Оңғарсынованың «Алмас қылыш немесе Махамбетпен қалай кездестім» шығармалары бойынша көрініс көрсетудің де мәні зор болмақ. Бұндай көріністер оқушылардың өздерінің белсенді қатысуымен ұйымдастырылатындықтан да оқушылар ол шығармалардың эстетикалық көркемдік қуаты мен ақынның асқақ рухын мейлінше шынайы сезіне де, ұғына да алады.

Махамбет аңсаған азаттыққа қол жеткізген халқымыздың ұрпағы ақын мұрат еткен азат ойдың биігіне ұмтылуы, шынайы демократиялық қоғам орнатуға белсенді үлес қосуы тиіс. Махамбеттің ғасырдан-ғасырға жалғаса беретін, уақыт өткен сайын қын түбінде жатпас алмас қылыштай жарқырайтын асқақ рухты шығармалары өскелең ұрпақ бойында ұлттық болмыс пен бірегейлікті қалыптастыру жолында қызмет етеді. Жақын шет ел мен әлем деңгейінде жүріп жатырған саяси тартыс пен қарулы қақтығыстар бізге ұлттық намыс пен рухымызды әрқашан жоғары деңгейде ұстауымыздың маңыздылығын аңартып келеді. Сондықтан да Махамбет шығармаларын оқыту арқылы оның батырлығын, ақындығын, күйшілігін, азаттық жолындағы күрескерлігін жастарымыздың санасына сіңетіндей етіп дәріптеуіміз керек.

I СЕКЦИЯ

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САНА ЖӘНЕ МӘНГІЛІК ЕЛ БАСТАУЛАРЫ: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ҚАДАМДАРЫ – ҰЛТТЫҚ КОДЫМЫЗДЫҢ САҚТАЛУЫ, ОЗЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІМІЗДІҢ ЖАҢҒЫРУЫ

НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ В XXI ВЕКЕ И МӘНГІЛІК ЕЛ: ШАГИ К ДУХОВНОМУ ВОЗРОЖДЕНИЮ – СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО КОДА, ВОЗРОЖДЕНИЕ ТРАДИЦИЙ

ӘОЖ 810 (574)

Айтимова Г.Қ.
(Теректі ауданы)

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ – ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНЫҢ НЕГІЗІ

Тарихтан белгілі, латын әрпі Рим империясынан бұрын Италия-Грекия жерлерінде мекендеген этрус өркениетінен бастау алады. Содан бері қаншама ғасыр өтіп, аталған әріп бұл күнде тек Роман тобындағы тілдерді қолданатын елдердің ғана меншігі емес, бүкіл әлем қолданатын таңба болып, қазіргі таңда ең озық, ең бай тілдерді түрлендірген жаһандық құндылыққа айналды. Бүгінгі заманда дамудың озық даңғылына түскен мемлекеттер осы латын әріптерін қолдануда.

Латын әрпіне көшу қажеттігі – бүгінде дау туғызбайтын ақиқат. Мамандар ғана емес, басқа салалардың өкілдері де, бүкіл қоғам да бұл аксиоманы түсініп те, қолдап та отыр. Жалпы, мемлекеттің күш, тірегі – халық болса, халықтың тірегі – тіл. Тіл дұрыс әріптеліп, дұрыс емленетін болса, мемлекеттің де бүкіл тіршілігі дұрыс жүреді. Тіл табиғатын сақтап, дұрыс қолданылса ғана адамдар да, мемлекеттер де бір-бірімен дұрыс қатынас жасайды. Тіл қателікке ұрынса, қоғамның да, халықтың да, мемлекеттің де ішкі, сыртқы тіршілігі оңға баспайды. Сондықтан қазақ әліпбиін латын әрпіне көшіру – мемлекетіміз бен халқымыздың өте маңызды әрі тарихи шешімі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық» деп айтқан еді [1.2-б]. 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады. Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін кириллицаға ауыстырылды. 1940 жылғы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды. Сондай-ақ, Елбасымыз өзінің 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келеді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды жалғастыру керек. Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз [2.3-б]. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» – деп латын әліпбиіне көшудің қажеттілігін атап өтті. Біздің қазіргі кирилл әліпбиіндегі қазақ тіліміз - Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, сонымен қатар Ресей, Өзбекстан, Қытай, Моңғолия және т.б. елдерде тұратын қазақтардың ана тілі. Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына, соның ішінде қарақалпақ, ноғай, қарашай тілдерімен бірге қыпшақ-ноғай тармағына жатады. Сонымен қатар қырғыз, татар, башқұрт, қарашай-балқар, қырым, құмық, татар тілдеріне жақын. Қазақ жазуы бірнеше рет өзгеріске ұшырады. жазу тарихында қазақ тілінің әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткен. 1929 жылға дейін Қазақстанда араб жазуы пайдаланылды. XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы ұсынысымен қазақ фонетикасының ерекшеліктері ескеріліп жасалған, араб графикасына негізделген «төте жазу» пайдаланылған. 1929-40 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпбиді жазу жүйесіне енгізіп, 1940 жылдан бері қарай кирилл графикасы әліпбиін қолданып келеді. Мысалы,

айта кетсек, Қазақ тілі үшін әр кезеңдерде және әр аймақтарда келесі жүйелер Қазақстан Республикасында - кирилл жазуы негізінде, ресми түрде Қазақстанның бүкіл жерінде және Моңғолияның Баян-Өлгей аймағында пайдаланылған. Тағы да көршілес Қырғызстан, Ресей, Түрікменстан және Өзбекстан елдерін бірыңғай мекендеген қазақ жұрты пайдаланады, сонымен бірге басқа ыдыраған КСРО республикаларында да пайдаланылады [3.2-6].. Сонымен қатар Түркия, Германия, АҚШ т.б. батыс елдерінде қазақ диаспорасы әртүрлі қалыпты емес латын жазуын пайдаланады. Осылайша, қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келді. Латынға Түркия 1928 жылы көшсе, Өзбекстан, Әзірбайжан КСРО ыдырағаннан кейін ауысты. Сол елдердің тәжірибесіне қарасақ, мысалы, Өзбекстан 1928 жылға дейін өзбек тілі араб әліпбиін қолданған. 1928-40 жылдар аралағында жазулары латын әліпбиі негізінде болған. 1940-1992 жж. кириллица қолданылып. 1993 жылы өзбек тілі қайта латын тіліне көшіп, қазіргі кезге дейін қолданып келеді. Өзбек латын тілінің ерекшелігі - арнайы символдар мен диакритикалық белгілердің жоқтығы (тек апострофтар бар). Классикалық латын кириллицамен салыстырғанда 7 әріпке кем, сондықтан арнайы белгілер мен символдардың жоқ болу есебінен кейбір әріптерді екі еселеуге тура келеді. Нәтижесінде апострофпен қосқанда 29 әріптен тұратын өзбек латын әліпбиі құрылған. Сол сияқты Әзірбайжанда 1925 жылдарға дейін ресми әліпби рөлін араб тілі атқарды. 1926-39 жылдары латын әліпбиін қолданса, 1940-2001 жылдары кириллица, одан кейін 2001 жылы қайта латын әліпбиіне көшті. Еліміздің латын әліпбиіне көшу ұлтымыз үшін жасалған маңызды қадамдардың бірі. Ұлы Дала елінің тарихына көз жүгіртсек, бірінші тұғыры байлық – жер, екіншісі – тіл, үшіншісі – мемлекет және оның тарихы болуы керектігі айқындалады. Ағартушы-педагог ғалым Ахмет Байтұрсынұлы айтып кеткендей, «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген. Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды. Бұл бізге таңсық дүние емес. Латын әліпбиі әлемде кеңінен қолданылады. Латын әліпбиі б.з.б. VII ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болып, б.з. I ғасырда қалыптасқан. Орта ғасырда латын әліпбиі Еуропаға тарады. Африка, Америка және Азия халықтары пайдаланды. Қазіргі латын әліпбиінде 25 әріп бар. Дауысты дыбыстар е әрпі созылыққы және қысқа айтылуына байланысты мысалы: Liber - тәуелсіз, Libet – кітап сөздердің мағыналары өзгереді. Түркияның ғалымы Әбдіуақап Қара өзінің «Латын әліпби қазақ тілін еркіндікке шығарады» атты мақаласында Түркия халқы латынға 1928 жылы өткенімен онда бар-жоғы 29 әріп бар. Олардан бірқатар дауыстылар ескерілмегенін бүгінгі ғалымдар айтып отыр. Негізі түркі тілдерін 34 таңбамен белгілеуге болады. Бүгін түрік латын әліпбиінде 5 әріп кем болып отырғанын айтады. Тіл ғалымдары, солардың ішінде ең ұтымды алфавиттің Қазақстан қолданған кирилл әліпбиі екенін айтуда. Мәселен, түрік ғалымы Хатиже Ширин Ұсер қазақ-кирилл әліпбиі өзге түркі-кирилл алфавитіне қарағанда, таңбаның графикалық және фонетикалық тұрғыдан бір-бірімен байланысты болуы және бір дыбысқа бірден көп таңба берудің болмауына байланысты мұқият дайындалғанын айтады. Бұл тұрғыда қазақ-кирилл әліпбиін дайындаған тіл ғалымы С.А. Аманжоловтың рөлінің зор екендігін атап өтеді. Бүгінгі күнге дейін Тіл саласының білікті мамандары латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиінің жобаларын жасауда қызу талқылауда ойларын да айтып бөлісті. Айта кетсек, солардың бірі - филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан Жүнісбектің пікірі: «Латын әліпбиіне көшудің қиыншылығы қазіргі біздің қолданып жүрген әліпбиіміз қазақтың төл әліпбиі емес, орыс тілімен араласып кеткені, бізге өзге тілден енген дыбыстар араласып кетсе онда кедергілер туындайтынын, латын әліпбиіне төл дыбыстарымызды баптап, соның аясында көшуін және қазақ жазуына тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек екенін, ол реформа үш мәселені дыбыс, әліпби және емле ережені бірдей қамтиды – деп айтты. Әрине, ұлт үшін маңызды өзекті мәселелердің оңды шешілуіне қосып отырған кәсіби білікті мамандардың пікірлері ескеріліп, латын қарпіндегі қазақ әліпбиін жасалу жолдарына қатысты өрбісе және басқа жоғарыда аталған елдердің тәжірибесіне қарап салыстыра отырып жасалса құба-құп болар еді [4.2-6]..

М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың оқытушысы, тарихшы ғалым Ж.Жақсығалиевтың пайымдауынша, латын әліпбиіне көшу – отарсыздану үдерімінің бір көрінісі. Өкініштісі сол, қазақ көп жыл бойы саяси-экономикалық, рухани бодандықта болды. Әлі де содан арылар емес. Нәтижесінде адамдар арасында жалтақтық, жарамсақтық, алауыздық басым. Ал қазір қазақ ұлты ел халқының 71 пайызын құрайды. Демек, бұрынғы кесір қылықтардан арылатын уақыт жетті.

«Көшсе ілессең, көлігіңді сайла» дейтін қазақпыз. Әлемде 3 миллиардтан астам халық латын әліпбиін қолданады, жаһандағы ғылыми еңбектердің, технологиялық жетістіктердің 91 пайызы латын әріптерімен жазылады екен. Әлем дамуының қарышты қадамына ілесу, заман талабына сай болу, өркениетті елдердің қатарына қосылу, солармен терезесі тең болу жан-жақты рухани жаңғыруды қажет етеді. Бір халық, бір жазулы қазақ елі болуға аттаған алғашқы қадамымыз оңынан болып, тілімізді түлетер, тіршілігімізді гүл етер ұрпақымыз аман болсын! Латын әліпбиі ұлттық жаңғырудың ұйытқысы болсын!

Әдебиеттер тізімі:

1. «Егемен Қазақстан» газеті, 27 қазан 2017 ж
2. «Егемен Қазақстан» газеті, 14 сәуір 2017 ж
3. Петрученко О., Латино-русский словарь.
4. «Орал өңірі» газеті, 28 қазан, 2017 ж

УДК 004

Аксенова Д.К., Изтелеуова Г.С., Алиев А.М.
(город Уральск)

ТЕХНОЛОГИЯ JAVA - ПРОГРАММИРОВАНИЕ БУДУЩЕГО

Может показаться невероятным, но Java, который сейчас считается наиболее перспективным языком программирования, первоначально задумывался как средство для программирования утюгов и микроволновых печей. Но оказалось, что Java, обладая огромным потенциалом, привел к революционным преобразованиям в Сети, появившись в ней в 1995 году. Сейчас же Java из средства создания приложений для Internet перерастает в несоизмеримо большее: принцип «Write Once – Run Anywhere» («напиши один раз – запускай где угодно») становится образом мышления большинства разработчиков программ и может изменить жизнь простого пользователя. Иными словами, в Java видят возможную основу для создания софта повседневного использования.

История разработки Java уходит в начало 90-х годов. Тогда производителям бытовой электроники потребовалось программное обеспечение, предназначенное для запуска на их устройствах.

Главным препятствием в этой области было требование платформонезависимости. Потребители не знают и не должны знать, какой процессор управляет их прибором. Достаточно знать, что устройство работает при включении. В то же время производители бытовых приборов, чтобы удерживать привлекательные цены, постоянно заменяют в них процессоры. Кроме того, покупатели ожидают от бытовых приборов стабильной работы, легкости в использовании и освоении. Таким образом, платформонезависимость, т. е. возможность работы с любым типом процессора и операционной системой, легкость в использовании и 100%-ная надежность должны были стать основными качествами требуемого в бытовой электронике софта. А именно такими чертами не обладает компьютерное программное обеспечение.

За эту достаточно сложную задачу взялась фирма Sun Microsystems, образовав специальную группу для разработки проекта.

Был создан язык программирования Oak и операционная система GreenOS. Но оказалось, что торговая марка Oak уже существует, и новый язык программирования был переименован в Java. Вопреки ожиданиям, он не нашел применения ни в области бытовой техники, ни как программное обеспечение для игровых телеприставок 3DO.

Поэтому из Java решили сделать средство программирования для Internet, группа разработчиков полностью переключилась на выполнение этой задачи.

Всего лишь за несколько месяцев двое из этой команды – Патрик Нотон (Patrick Naughton) и Джонатан Пэйн (Jonathan Payne) создали принципиально новый браузер WebRunner, позднее переименованный в HotJava.

Sun Microsystems официально представила Java и HotJava.

Java сразу привлек к себе пристальное внимание и стал объектом конкуренции крупных корпораций и отдельных разработчиков. Ведь как мы уже знаем, возможностями софта, написанного на Java, не обладают обычные программы. Этим языком занялись такие известные компании, как Netscape, Symantec, Borland, Microsoft, Corel, Lotus, Metrowerks, MacroMedia, Fuji, Xerox, Mitsubishi Electric и т. д. Эта конкуренция особенно обострилась в последнее время. Компании Sun даже пришлось возбудить несколько судебных процессов, в том числе и с Microsoft, о незаконном использовании логотипа Java в рекламных целях.

Два года, в течение которых Java успешно использовался в Internet, упрочили его положение среди языков программирования. Возможности Java оказались настолько широки, что заставили многих задуматься, не стоит ли использовать его и при написании традиционных программ. Появилось не только большое количество приложений на Java, но и несколько офисных пакетов: компания Corel выпустила «Office for Java», а Lotus – «eSuite». Что же так привлекает в этом языке программистов и должно привлечь пользователей? Рассмотрим подробнее основные черты и механизмы работы Java.

Главное в Java – межплатформность. Принцип «напиши один раз – запускай где угодно», пожалуй, наиболее привлекателен для программистов и важен в Internet, где страничка должна быть доступна компьютеру под управлением любой операционной системы. Перенесенный в область софта, этот принцип решит многочисленные пользовательские проблемы, связанные с несовместимостью операционных систем.

Во-первых, можно будет установить программу, с которой вам больше нравится работать, на любой компьютер. Во-вторых, отпадет проблема переноса данных, несовместимость форматов дискет и т. д. Например, существует архиватор JavaZip (<http://www.sfs-software.com>), используя который вы всегда будете уверены в том, что ваш архив, посланный по e-mail, сможет разархивировать адресат, независимо от того, какой у него компьютер и какой операционной системой он пользуется.

Платформонезависимость реализуется за счет того, что Java – интерпретируемый язык. Java-программы хранятся не в виде машинного кода, как .EXE или COM файлы в Windows/MS DOS, а в виде байтового (bytecode).

Когда запускаете программу, начинает работать интерпретатор Java для данной операционной системы (виртуальная машина Java), которая и исполняет байтовый код. Виртуальная машина Java (JVM) – это набор определенных правил, в соответствии с которыми тот или иной байт код обрабатывается в конкретной операционной системе. Для каждой операционной системы (Windows 95/NT, Windows 3.1, Solaris, UNIX и т. д.) существует своя виртуальная машина. То есть байт код предстает в виде универсального языка, который «поймет» любой компьютер, если на нем установлена виртуальная машина Java. Компьютер можно сравнить с автомобилем. Когда вы выбираете автомобиль, то интересуетесь ценой, мощностью двигателя и определяете практические преимущества от покупки той или иной модели. По тем же критериям выбирается и компьютер. Но, оценивая эффективность практического использования PC, вы определяете: сможете ли вы работать на нем с теми же приложениями, что на работе или в школе. Зачастую это является решающим критерием при выборе компьютера.

Что заставляет работать машину? Топливо. Что заставляет работать компьютер? Программное обеспечение. Но вы можете заехать на любую заправочную станцию и спокойно заправиться, не заботясь о совместимости топлива с вашим автомобилем (в том смысле, что машина поедет в любом случае, какой бы бензин вы в нее не залили). Ведь нет понятия «Топливо для легковых автомобилей» или «Топливо для грузовиков», тогда как существует «ПО для Windows» или «ПО для Unix». Таких понятий и не должно быть, их и нет там, где работает Java и принцип «Write Once – Run Anywhere».

Поскольку при работе с Сетью на первый план всегда выходят вопросы безопасности, еще на этапе разработки Java они держались в поле зрения. Благодаря множеству проверок, производимых до начала исполнения байтового кода, язык Java позволяет создавать свободные от вирусов и защищенные от постороннего вмешательства системы. Все байтовые коды проверяются интерпретатором до исполнения, и если код не является допустимым Java-кодом, то его исполнение будет заблокировано. Не допускается незаконный доступ к памяти, незаконное изменение данных. Кроме того, в языке Java отсутствуют те функции для работы с памятью, которые могли бы быть использованы с недобрыми намерениями. Таким образом создается системная защита от вирусов и сбоев.

Но то что хорошо для Internet, не совсем подходит для области программного обеспечения. Ведь многие из тех возможностей, которые заблокированы в Java, просто не используются при работе с Internet. Некоторые из них в обычных программах могут и не использоваться, но это существенно снижает скорость их работы. В наибольшей степени это касается принципов работы с файлами.

Пользователь, запуская апплет (applet, Java-программа для Internet, размещается на web-странице и запускается при ее просмотре браузером), не знает, какие команды заложены в коде программы. Поэтому программы, загружаемые из Сети, при попадании в пользовательскую машину ограничиваются в действиях, и рассматриваются как ненадежный код, исполняемый в надежной среде. Даже после завершения проверки байт кода апплетам запрещен доступ к файлам на компьютере, они не могут получать доступ к ресурсам Web, кроме сервера, с которого были загружены. В качестве дополнительной меры безопасности апплетам запрещено запускать программы, которые нельзя подвергнуть такому же процессу проверки, что и апплет.

Java-приложение (application), в отличие от апплета, должно работать с файловой системой. Для того чтобы Java-приложения могли нормально функционировать, им разрешено копировать, удалять и переименовывать файлы на пользовательском компьютере.

Низкая скорость работы, особенно у ранних версий Java, была одним из наиболее слабых мест. Это обусловлено тем, что Java – интерпретируемый язык. Если обычные программы хранятся в виде машинного кода и после получения системой задания на запуск сразу выполняются, то Java-

программы, хранящиеся в виде байтового кода, перед выполнением должны быть интерпретированы. По сравнению с программами, написанными на других интерпретируемых языках программирования, Java-программы работают намного быстрее. В то же время, скорость работы Java-программ в 10–30 раз ниже скорости программ, хранящихся в виде машинных кодов. Для увеличения скорости работы программ, Sun изменила принцип запуска байткода: вместо запуска программ напрямую через интерпретатор, байткод компилируется в машинный, а затем уже выполняется. Второй метод увеличивает скорость работы, но уменьшает размер свободной оперативной памяти.

Java-программы намного производительнее программ, написанных на других языках программирования. Высокую производительность программ обеспечивает многопоточность. Кроме того, она увеличивает и скорость работы программ, написанных на Java. Многопоточность – это важное свойство Java, позволяющее программам одновременно выполнять несколько разных задач, или потоков задач. Ее не надо путать с многозадачностью – свойством операционной системы, позволяющим поддерживать одновременное выполнение нескольких программ. Возможность поддерживать несколько потоков очень важна, но сейчас она не может в полной мере реализовываться во всех операционных системах. Это качество Java приобретет большое значение в будущем, поскольку операционные системы, разрабатываемые сейчас, строятся на принципах многозадачности и многопоточности. А так как многопоточность реализуется в Java на системном уровне, то в перспективе скорость работы Java-приложений должна существенно возрасти.

Основная проблема Java – отсутствие единого общемирового стандарта. В последнее время эта проблема стала особенно актуальна в связи с резко возросшей конкуренцией между производителями средств разработки Java-программ. Многие из них (особенно Microsoft) заинтересованы в создании версий Java, которые будут лучше работать в каких-то определенных операционных системах. При этом нарушается принцип межплатформности, т. к. в байтовый код закладываются команды, специфические для той или иной операционной системы. Сама же Sun сейчас продвигает новый продукт Pure Java (чистый Java) и активно занимается стандартизацией Java совместно с ISO (International Organization for Standardization – Международная организация по стандартизации). Вероятно уже в этом году будет утвержден единый стандарт, и тогда развитие Java ускорится.

Утверждение единого стандарта, несомненно, даст новый толчок развитию Java-технологии. Пока что это единственное препятствие на пути разработчиков программ на Java. Но, тем временем, Sun постепенно готовится к повышению спроса на Java: разработаны специальная операционная система JavaOS и аппаратное обеспечение, повышающие эффективность работы Java-приложений.

Аппаратное обеспечение, оптимизированное для работы с Java, основывается на процессоре, разработанном Sun Microelectronics и названном picoJava I. Если компьютер управляется операционной системой JavaOS и обладает этим процессором, то байтовый код Java-программ передается для выполнения напрямую процессору, минуя этап компиляции или интерпретации. Тесты показали, что программы выполняются picoJava I в 15–20 раз быстрее, чем 486-м компьютером с интерпретатором, и в 5 раз быстрее, чем процессором Pentium с Java-компилятором (напомним, что компилятор исполняет программы быстрее интерпретатора). Таким образом, скорость исполнения Java-программ на специально сконфигурированных компьютерах не уступает скорости работы традиционных программ на обычных компьютерах. Для того, чтобы Java-программы работали на большинстве компьютеров, требуется широкое распространение платформы Java. Для этого Sun сделала ее доступной для бесплатной загрузки со своего web-сервера.

Кроме того, эта платформа распространяется вместе со всеми браузерами, поддерживающими Java. Только с сервера Sun было загружено более одного миллиона копий комплектов файлов, требуемых для запуска Java-программ (JRE).

У Java большие перспективы в качестве основы для софта. Конечно, нынешние, основанные на Java операционные системы, кажутся игрушкой, но ею же была и Windows лет семь назад. К тому же, вокруг Java объединяются конкуренты Microsoft: Netscape, Lotus, IBM и другие. Все это говорит о том, что Java обладает хорошим потенциалом и будущее может принадлежать ему.

К слову, сейчас Java пользуется огромной популярностью у производителей бытовой техники. Уже появились Java-кухни – «советники» для домохозяек, помогающие планировать семейное меню, содержащие архивы рецептов и советов по приготовлению пищи.

В компания Time-Warner устраивала конкурс производителей программного обеспечения для set-top box – телевизионных приставок для работы с технологией «видео по требованию». Задача этой технологии состоит в том, чтобы подключить телевизор ко всем существующим каналам кабельного телевидения. В любой момент зритель может выбрать предлагаемые программы и настроиться на соответствующий канал.

Sun представила JavaOS в качестве операционной системы, но руководство Time-Warner выбрало ПО компании Silicon Graphics, не оценив полностью достоинств JavaOS.

Сейчас же компанией Tele-Communications разрабатывается новое поколение приставок set-top box, которые будут сочетать функции компьютера и телевизора. С их помощью станут доступны такие услуги, как цифровое телевидение, e-mail, видеотелефония и сетевые компьютерные игры. В качестве программного обеспечения будет использоваться одна из последних разработок Sun – Personal Java. Этот подвид платформы Java, разработанный специально для управления устройствами типа web-телефонов, приставок set-top и различного рода терминалов для ввода данных (кассовых аппаратов и т. п.).

Список литературы:

1. П. Нотон, Г. Шилдт JAVA 2. Издательство "БХВ-Петербург". 2007.
2. Е.А. Аксёнова, А.А. Лазутина, А.В. Соколов Введение в ООП в среде Java. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2006.
3. Кёрк Скотт Введение в язык программирования Java. Петрозаводск: Verso, 2005.
4. Вязовик Н. А. Программирование на Java: курс лекций для студентов. Москва: Интернет-Университет Информационных технологий, 2003.

ӘОЖ 82:37.016

Альмуханова Б.С.
(Орал қаласы)

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС – ІЗДЕНІС КӨЗІ

Әдебиет сабағы – нағыз ұлттық болмыс, айнасы. Ұлттық болмысымыз әдеби шығармалар арқылы ашыла түседі. Адамзатты әдемілікке, әсемдікке ынталандыратын, рухани көкжиегін кеңейтетін әдебиет. Әдебиет ақыл-ойды, сана сезімді, ұлттық мәдениетке деген сүйіспеншілікті оятады. Жаңа заман келбеті білімді, тілі жетік, сөз мәнісін түсінетін ұрпақ дейтін болсақ, осы ұрпақтың әдебиет сабағын қызыға да құлшына оқуы ұстаз қолында.

Қазіргі оқу үрдісінде шығармашылық жұмыстың түрлерін, жұмыстану әдістерін айқындаған жөн және әдебиет сабағында оқушы мен мұғалімнің бірлесе жұмыстануы жүйелі болуы шарт. Әдеби шығарманы меңгертуде оқушының шығарма мазмұнын қарабайыр, қарапайым тілмен емес тыңдаушының сезіміне әсер етер тілмен жеткізуіне көңіл бөлген жөн. Бұл орайда, оқушы тілін жандандыратын, шұрайландыратын шығармашылық жұмыстар түрін ойластыру қажет. Әдебиет сабағында қазіргі таңда байқалатын жайттар: оқушылардың сөз мағынасын терең түсінбеуі, қолдану орнын білмеуі (Қарлығаштар қыздарға бауыр басып кетті «жүрек басып кетті») шығарма мағынасын түсіндіруде сөйлем құрлысын дұрыс құра алмауы. Бұл қателіктер балалардың көркем шығарманы толықтай оқымауынан және көркем әдебиетті оқуға деген құлшыныстарының төмендігі. Оқушылардың көркем әдебиетті оқуға деген құлшынысын қалайша оятуға болады? – деген сұраққа әр тіл маманы өзінше жауап іздеп, шығар жолын қарастырады. Өзімнің іс-тәжірибемде ең басты оқушылардың көркем шығарманы толықтай оқуына көңіл бөлемін. Шығарма желісі негізінде қосымша тапсырмалар (шығармашылық, іздену- зерттеу бағытында) даярланады. Әрине 45 минут ішінде көлемді шығармаларды толықтай талдау мүмкін емес, сондықтан да оқушының өз бетімен жұмыстануына жоғардағыдай тапсырмалар даярланып, бағаланғаны жақсы нәтиже береді.

Сондай жұмыстың түрі ретінде 7 сыныпта өткізілген И.Байзақовтың «Құралай сұлу» поэмасын оқыту. Шығарма оқулықтан берілмеген оқушы өз бетінше поэма мәтінін тауып, ертерек таныс болады, поэма авторы, поэмаға байланысты деректер жинақталады. Поэма мәтіні бойынша жоспар құрылып, бөлімдерге атау беріледі, әрбір бөлімнің басты идеясы айқындалады, сөз мағыналары талданады (сөздікпен жұмыс), тарихи кезеңдермен байланыстырылады (Жоңғар шапқыншылығы), поэмадағы жер-су атауларымен жұмыс түрлері жүргізіледі. Жинақталған материалдар бір жүйеге салынып, оқушылар арасында талданып, ортақ түйін жасалады.

Жұмыс нәтижесі:

- Оқушы өз бетінше қажетті ақпаратты жинақтауға дағдыланады;
- Ақпарат ішінен негізгісін, басты ойды айқындауға үйренеді;
- Бір-бірімен ақпараттарды бөлісу арқылы ой бөлісу, пікір алмасу жүзеге асырылады;
- Өз беттерінше жұмыстану оқушының зерттеушілік қабілетін арттыруға негіз болады;
- Көркем шығарманы қалай оқу керектігін үйренеді;

- Пікірлері мен көзқарастарын жүйелі түрде дамыта отырып, өзіндік ойларын ашық жеткізуге дағдыланады.

Көркем шығарманы оқытуда шығарма мазмұнын толық меңгермейінше мұғалім ұсынған тапсырмаларды орындау мүмкін еместігін оқушы көзін жеткізу қажет. Шығармашылықпен жұмыстану бағытында оқушы қызығушылығын әркез дамытып отыру қажет, ал бұл мұғалімнен әркез шеберлігін шыңдауды талап етеді. Көркем шығарманы оқыту барысында оқушылармен атқарылатын күрделі шығармашылық жұмыс түрі: шығарманы композициялық құрлысына талдау жұмысы. Жұмыстың ерекшелігі оқушылардың бірлесе атқара алатындығы, білімдерін ортаға салып бір- бірінің ойын толықтыруы және бірлесе нәтижеге жетуі. Мұғалім оқушылармен атқаратын жұмысын нақты жоспарлап, нақты нені талап ету қажеттігін айқындап алғаны жөн. Әдеби шығарманы талдау барысында қиындық тудыратын жайттар:

- Оқушылардың әдебиет теориясы бойынша түсініктерінің терең болмауы;
 - Шығарманы толық оқымауы;
 - Шығарма желісінде байланыстылықты айқындай алмайтындықтары;
 - Шығарманы оқу барысында негізгі түйін ойды айқындап, ойды нақты жеткізе алмауы.
 - Мазмұндау барысында оқушының әдеби сөйлеу тілінің сапасының төмендігі.
- Әдеби шығарманың композициялық құрлысын талдау жұмысын жиі ұйымдастырып отыру арқылы:
- Әдебиет теориясынан алған білімдерін бекітіп отыруға мүмкіндік береді;
 - Шығарманы толық оқуын талап етеді;
 - Көркем әдеби тілде сөйлеу, жазу, ойлау дағдысы жетіле түседі;
 - Әдеби эстетикалық талғам қалыптастырады.

Оқушының сөйлеу тілін шұрайландыратын жұмыс түрінің бірі шешендік сөздермен жұмыстану жолдары. Шешендік сөздер қазақ халқында ерте заманнан-ақ дамыған. Халқымыз өз ұрпағының сөйлеу тіліне көп мән берген. Шешендік сөздің алтын ордасы болған ескі грек, Рим шешендеріндей болмаса да, қазақ халқы табиғат берген сыйды дамытып, бала бойына сөз мәнін түсіну, сөзге тоқтау сында түсініктерді жастайынан сіңіруге тырысқан. Қазақтың ғалымы профессоры Қ.Жұмалиев: «Қазақ халқы шешендік жөнінде теориялық еңбектерді қалдырмаса да, шешендік өнері үлгі-өнегесін қалдырды. Тамаша нәрсе, қазақ билерінің сөздерінде шешендік өнеріне қойылатын шарттар анық байқалады», -деп көрсетті. Өз тәжірибеніде мектеп оқушыларымен атқаратын жұмыс түрлерінің бірі

Шешенің судай төгілген, тыңдаушың бордай езілген», «Билеріңе сөйлеп көрелік» атты шығармашылық жұмыс оқушылардың қызығушылықпен орындайтын жұмыстарының бірі. Бұл жұмыс оқушылардың ауызша сөйлеу дағдыларын жетілдіруге септігін тигізеді. Оқушылар би мен шешендердің сөздеріне еліктей сөйлеу барысында бейнелі сөйлеуге, эпитет, теңеулерді қолданып сөйлеу стиліне айрықша мән береді. Ауызша сөйлеу кезінде сөз басындағы дауысты немесе дауыссыз дыбыстардың ырғақпен үндесіп келуі – аллитерациялар мен ассонанстарды қолданып, әсерлі, шешен сөйлеуге талпынып, тыңдаушыға әсер ету жолдарын ойластырады. Жұмыстың мақсаты: оқушылардың қазақ тілінің мол сөз байлығының ішінде өзіне қажетті сөздерді ұтымды қолдану жолдарын, сөз ішінде және сөз аралықтарында, тіркестерде орфоэпияның негізгі заңдылықтарын сабақтап, әуезді де мәнерлі сөйлей білу, оған қоса дауыс ырғағын, интонацияны дұрыс белгілеп, сәтті де орынды, барынша тиянақты қолдану, тыңдаушыны қызықтыра түсу сияқты біліктіліктерін қалыптастыру болып табылады.

Ата – ананың қадірін қашан біліп боларсың? Жауабы: (Балалы болғанда білерсің)

Ағайынның қадірін не түскенде білерсің? Жауабы: (іс түскенде білерсің)

Балалықтың қадірін қандай болсаң білерсің? Жауабы: (Саналы болсаң білерсің)

Асыл менен жасасықты қандай болсаң білерсің? Жауабы: (Бағалы болсаң білерсің)

Осы бағытта қандай нәрселердің қадірі барын, қандай жағдайда қадірінің кететіндігін өз беттерінше толғай отырып, шешеннің толғауын жалғастырады.

1. «Төле бидің жауабы».

Алты алаш деген кім?

Үш жүз деген кім?

2. Жаманға не қонатын күн болады? – бақ қонатын

Біреудің несі шын болады? – өтірігі шын болады

Батырдан не қайтатын күн болады? – бақ қайтатын

Қаңғыртса ханның қызы кім болады? – күң болады

3. Не жаумаса жер жетім? – жаңбыр

Кім болмаса ел жетім? – ер

Кімге айтқан сөз жетім? – ақымаққа

4.Әйелің жақсы болса,

Біріншіден –

Екіншіден –

Үшіншіден –

5.«Би – шешендер сұрағы» сұрақ – жауап тәсілі.

Қазыбек бидің сұрағы? -Алысыңыз қандай? -Тәттіңіз қандай? -Несиеніз қандай?

6.Төле бидің сұрағы:

Сендерге айтар он түрлі жұмбағым бар, соны шешіңіздер.

Олар мынау: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он.

Оқушылар өз сөздерімен, бірден онға дейінгі санның аралығында жауап береді.

Мысалы:

Бір дегеніміз – бірлігі кеткен ел жаман.

Екі дегеніміз - ...

7.Қазыбек бидің сұрағы

Тату болса, кім жақын – абысын

Ақылшың болса кім жақын? – апайың

Бауырмал болса кім жақын? – інің

Инабатты болса кім жақын? – келінің

Қазақ халқында би – шешендер халық алдына шығып, толғау толғайды екен, толғау мазмұны халықты тебіртететін нақыл, ғибрат сөздерге бай болып келеді. Осы бағытта оқушыларға толғау жазу жолдарын үйрету қолға алған жұмысты бірі болды.

8. Кекшіл болма -

Кесапаты тиер еліңе.

Елім өссін десең,

Өршіл болма –

Өскенінді өшірерсің.

Арызшыл болма –

Сыйластығың кетер,

Дарақы болма -

Қадірің түсер.

Күншіл болма –

Ниетің қараяр.

Елің мақтан тұтар азамат бол – Мерейің өсер!

9. Ата – ананың қадірін

Қашан біліп боларсың?

Ағайынның қадірін

Қашан біліп боларың?

Бостандықтың қадірін

Қашан біліп боларсың?

Ауыл берекесі неде?

Үй берекесі неде?

Ата – ананың қадірін

Балалы болсаң білерсің

Ағайынның қадірін

Іс түскенде білерсің

Бостандықтың қадірін

Бұғау түссе білерсің

Ауыл берекесі – ақылды қария

Үй берекесі – қазан толы аста.

10.Сырым шешеннің сұрағына жауап беріңіз.

Дау мұраты не?

Ұстаз мұраты не?

Саудагер мұраты не?

Ер мұраты не?

Қыз мұраты не?

Сөз мұраты не?

Жол мұраты не?

11.«Шешендік сөзді аяқтау»

Ауру жазыламын деп.....

Жарлы байырмын деп.....

Қашқан құтылармын деп.....

Ұлсыз адам ұл туар деп.....

Жолаушы жетермін деп.....

12.«Жеті жетімді атаңыз»

Елі кетсе – жер жетім.

Құсы кетсе – көл жетім.

Азаматы жоқ – ел жетім.

Анасыз қалса – бала жетім.

Ұмытылса – қарт жетім.

Малы кетсе – бел жетім Артта қалса – қарт жетім.

13.«Шоқан мен Саққұлақ шешен» сұрақ-жауабы (Өз бетіңше жауап құрастырып, түпнұсқамен салыстыру)

Жолдан адасса, кімнен ақыл сұрайды?

Көне адасса, кімнен ақыл сұрайды?

Көрегенді адасса, кімнен сұрайды?

Көп адасса, кімнен сұрайды?

14.Адам басшысы не?

Жетекшісі не?

Шолғыншысы не?

Жолдасы не?

Қорғаны не?

Қорғаушысы не?

Бірінші тілек тілеңіз....

(Бұқар жырау тілегі желісімен)

Бірінші тілек тілеңіз,

Арсызға еріп, азбасқа.

Екінші тілек тілеңіз,

Нұр жүзді абзал анаңның

Ақ жүзін кірбің шалмасқа.

Үшінші тілек тілеңіз,

Үкіленген үмітің,

Үзіліп бір қалмасқа.

Төртінші тілек тілеңіз,

Төрдегі қамқор әкеңнің

Көңілі сеннен қалмасқа.

Бесінші тілек тілеңіз,

Берекелі еліңнің

Іргесі сөгіліп жатпасқа.

Алтыншы тілек тілеңіз,

Алтындай асыл достарың

Достықтан адал безбеске.

Жетінші тілек тілеңіз,

Жігерің құм болмасқа.

Сегізінші тілек тілеңіз,

Сыйластығың кетпеске.

Тоғызыншы тілек тілеңіз,

Тоқыраулы заманда

Тоқталып бір қалмасқа.

Оныншы тілек тілеңіз

Басыңнан бағың таймасқа.

Он бірінші тілек тілеңіз,

Алла берген өмірің

Бекерден, бекер өтпеске.....

Бүгінгі таңда, жас ұрпақ алдында да, болшақ маман алдында да көз ілеспес шапшаңдықпен дамып, өркендеп жатқан заман, жастардың ғылыми-шығармашылық жұмысқа икемді болуларын талап етуде. Қазақстан болашағы жас та алғыр, өз ісінің шебері болуға талпынған жастың қолында десек, сол жастардың шығармашылық қабілеттерін, қиялын дамыту арқылы атқаратын ісіне жауапкершілікпен қарайтын жандарды қалыптастырамыз. Өз ойын еркін, толық жеткізе білетін жандардың сөзі де, ісі де жүйелі болады. Әр педагогикалық қызмет «оңқасы адам жарқын болашақ құрушысы» деген бағытта болса, мұғалімнің әр жұмысы үлкен мақсатқа жетуге жасалған қадам болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1.М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. А, 1996 ж.

2. Б.Адамбаев. Халық даналығы. А,1976 ж.

3. Н.Төреқұлов. Қанатты сөздер. А,1977 ж.

4. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. А,1991 ж.

5. Бес ғасыр жырлайды /жинақ/

УДК 810 (574)

Амангулова М.Н.
(Теректинский район)

КАК ЛАТИНИЦА ЗАЩИТИТ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК ОТ ВЛИЯНИЯ ИЗВНЕ

«Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» так обозначена программная статья Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева.

Глава государства обозначил шесть конкретных проектов, которые станут повесткой дня на ближайшие годы. Начало их реализации запустит процессы модернизации. В числе «локомотивов» модернизации общественного сознания находятся:

- проект поэтапного перехода казахского языка на латиницу;
- проект «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке»;
- проект «Туған жер»;
- проект «Сакральная география Казахстана»;
- проект «Современная казахстанская культура в глобальном мире»;
- проект «100 новых лиц Казахстана».

Рассмотрим проект «Переход казахского языка на латиницу».

Возможность перехода на латинский алфавит обсуждается в Казахстане уже много лет. Идея вызвала множество дебатов и споров. На сегодня известно, что большая часть населения выступает «за», однако есть и другая, которая негативно относится к грядущим переменам.

Переходы на латинский алфавит других тюркских народов осуществлялись на основе культурного либо политического факторов. Например, профессор Ертем Рекин из Стамбульского университета культуры, долгие годы занимавшийся исследованием истории перевода турецкого письма на латиницу, говорил что турки перешли на латиницу не только потому, что латиница по сравнению с их прежним алфавитом была удобней, а именно потому что хотели полностью поменять курс развития страны на европеизированный путь. В нашем случае же лингвисты считают, что самым первичным фактором, который движет этим процессом в Казахстане, является сохранение самобытности языка – в нашем случае доминирует лингвистический фактор. Реформирование казахского письма на базе нового алфавита на основе латиницы не имеет никакой политической подоплеки. Это чисто лингвистическое решение вопроса, от которого во многом зависит будущее государственного языка[3. 5стр].

Как известно, письменность у казахского народа за время советского режима менялась неоднократно. Но, известно, что ни одна смена алфавита не была решением самого казахского народа, все происходило из-за внешних политических и исторических факторов. Сам народ никогда себе самостоятельно эти алфавиты не выбирал. Казахская письменность до революции была основана на арабской вязи, так как традиционная религия казахов – ислам, мы были частью мусульманского мира, и на арабике много веков создавалось письменное духовное наследие нашей культуры. Именно поэтому выдающийся ученый, основоположник казахской лингвистической науки, разработчик первого национального казахского алфавита, который в мировой лингвистике еще в то время был признан феноменальным («Феномен Байтурсына»), поскольку ни один алфавит звуко-буквенного письма в мире не обладал такой мощностью кодификации и унификации (первый алфавит в мире, где букв намного меньше, чем звуков в языке), Ахмет Байтурсынулы выбрал в основу своей разработки «төте жазу» – арабскую вязь. Однако же с укреплением советской власти мы перешли на латиницу. Тогда, как известно, хотели создать интернационал, общий алфавит. Советский коммунизм был атеистичным, отрицал религию и делал все, чтобы разрушить религиозную идентичность на своей территории. Нужно было оторвать от арабской вязи, которая, как известно, напрямую связана с исламом. А перед Второй мировой войной все народы в СССР решили перевести на кириллицу, потому что надо было сформировать «нацию единого Советского Союза», говорящего на одном – русском языке и кириллица выступила средством такой «советизации». А вот с нынешней латиницей ситуация другая – это самоопределение. Казахстан пришел к этому не за один год, не за одно десятилетие. Это обдуманное решение, при чем мощную поддержку реформированию казахского письма именно на латинице оказывает молодежь страны.

– Какие преимущества может дать смена алфавита?

– Большие преимущества. Дело в том, что в советский период все иноязычные слова входили в казахский язык через русский язык, он был языком-донором иноязычных заимствований. Но был утвержден строгий закон «писать и произносить все заимствования через русский язык по-русски». Таким образом естественный механизм адаптирования иноязычных слов на основе артикуляционной базы языка реципиента был выключен. А это мощный иммунитетный аппарат любого языка. То есть любой язык для того, чтобы он существовал, должен иметь свои механизмы адаптации. Они выступают мощными иммунными средствами языка. Если такое средство страдает, велика вероятность, что язык в последующем превратится в креолизированный, калькированный язык. В любом языке иноязычные слова либо переводятся ресурсами этого языка, либо адаптируются к произношению и написанию в этом языке. Например, в русском языке очень много заимствованных слов с английского, немецкого, французского языков, но все они были адаптированы на произносительный лад русского языка. Они все пишутся так, как удобно писать русским, произносятся так, как удобно произносить русским. Например, на сегодня никто в этих англицизмах не узнает английских слов: акцентировать, аналогичный, варьировать, вульгарный, дезинформировать, декорировать, идеальный и т.д.; тюркизмах – тюркских: артель, барабан, бирюза, бугор, кайма, колчан, чемодан и т. д. А в казахском языке все заимствования не

только с русского, но и со многих европейских языков пишутся и произносятся по-русски: лагерь, инженер, шахтер, шифоньер, эволюция и т.д. Такой же механизм освоения чужих элементов на свой лад, если посмотреть историю, прослеживается и у казахского языка. Это говорит о том, что язык имел мощный иммунитет: тарелке (тарелка), бөкебай (пуховой), үстел (стол), самаурын (самовар), бөрене (бревно) и т.д. Но, к сожалению, сейчас в казахских текстах с каждым годом увеличивается объем слов русского происхождения, которые должны писаться по правилам русской орфографии и произноситься по правилам русской орфоэпии [1. 3стр].

Кириллица сама по себе, если рассматривать чисто с лингвистической точки зрения, это – совершенный алфавит, модернизированный, современный. Но если мы сейчас начнем на кириллице писать русские слова на казахский лад, адаптируя их по старым механизмам, то сами казахи будут очень возмущены, потому что у них этот стереотип в сознании мощно засел. Они никак не могут представить себе по-казахски написанное русское слово на кириллице. А латинские буквы пока в сознании нашего населения не имеют никакого стереотипа. Если мы латинскими буквами будем писать иностранные слова на казахский лад, в основном русские, то сопротивления не будет. Таким образом, мы можем заново возродить иммунитетный механизм адаптации иноязычных слов. Иначе он наполовину превратится в русский, и наполовину – в казахский.

В казахском языке своих исконных звуков всего 26. И эти 26 звуков мы передаем 42 буквами. Вы представляете, ребенок идет в первый класс, он выучивает 42 буквы, среди которых около 15 не касаются его языка. Он их выучивает для того, чтобы писать русские слова. Все слова с европейских языков приходят к нам, преломляясь через русскую орфографию. Если мы перейдем на латиницу, то многие слова мы сможем брать с оригинала и сразу адаптировать их к артикуляции казахского произношения. Тем самым мы сохраним самобытность языка и его звуковой строй [4. 3стр].

– Какие трудности могут возникнуть на пути смены алфавита?

– Любая реформа имеет минусы и плюсы. Не все бывает классно и гладко. Минусы будут, будут некоторые трудности. Самое главное – не следует допускать дилетантов к этому делу! Необходимо доверить это дело лингвистам, специалистам в этой сфере. Когда этот вопрос поднимался, был такой бум в обществе, что каждый второй предлагал свой вариант алфавита. Среди них были и учащиеся, и студенты. Конечно, нас радует, что самосознание у населения высокое, что оно хочет принять участие в таком важном процессе для нации, но когда придет время принимать алфавит, нужно будет в прислушиваться только к мнению специалистов-лингвистов. И даже не всех лингвистов, а именно тех, кто занимался алфавитом, изучал эту проблему. Специальная отрасль языкознания есть – фонетика, фонология, грамматология, графемика, культура речи. Именно специалисты из этих областей должны быть разработчиками основного проекта национального алфавита. Только в таком случае мы можем надеяться на то, что у нас потом не будет проблем с уровнем знаний, с задержкой получения информации. Потому что неграмотно созданный алфавит всегда тормозит процесс восприятия и понимания письменной речи. По моему мнению, этот процесс должен пройти очень быстро, грамотно и в сжатые сроки. Тогда переход будет безболезненным.

Важно принять во внимание еще и то, что латиница и кириллица – это гомогенные алфавиты. То есть они одного происхождения, они служили христианству, возникли на основе христианской религии. Базовый состав графем одинаковый и на кириллице и на латинице. Поэтому я не думаю, что сложности будут прямо огромного масштаба.

Турция полностью перешла на латинский алфавит за один год. До того как прийти к единому мнению о необходимости перехода, у них были и споры, и дискуссии, шел широкий процесс обсуждения, общественного освещения этой проблемы. Но сам официальный переход произошел в течение года. Это случилось благодаря тому, что Мустафа Кемаль Ататюрк подключил к этому весь административный ресурс правящей, культурной и даже религиозной элиты страны.

В Узбекистане по сравнению с Азербайджаном этот процесс проходил сложно. Как нам стало известно, с заявлений узбекских коллег ученых лингвистов, там при выборе алфавита не учли мнения лингвистов. Возможно, именно из-за этого возникли проблемы и пришлось несколько раз реформировать алфавит. Говорят, представители старшего поколения в Узбекистане в неофициальном общении до сих пор пользуются кириллицей, а не латиницей.

Самый удачный опыт перехода на латиницу из всех тюркоязычных стран – в Азербайджане. У них серьезных проблем не возникало. Конечно, были трудности, касавшиеся в основном перевода литературы, культурного наследия, которое было написано кириллицей, но я думаю, эти проблемы возникли как раз потому, что в то время не было развитых компьютерных программ, перекодировщиков, которых сейчас огромное количество. Однако не следует считать, что безболезненный перевод письма на латиницу в Азербайджане результат только лишь правильной организации процесса. Отнюдь не так. Положительный опыт Азербайджана – это результат еще и

внешних факторов – культурное соседство и влияние Турции, которая уже имела многолетний опыт письма на латинице; моноязыковая ситуация, т.е. знание всеми жителями государственного языка на уровне выше среднего; элитное положение азербайджанского языка, с обретением независимости социально-культурные и политические процессы привели к укреплению роли государственного языка, поддержке его имиджа политической и интеллектуальной элитой страны.

В заключение хочу сказать, что от алфавита зависит будущее языка, будет ли он дальше развиваться по собственному уникальному пути, сохранит ли он свои иммунные механизмы или они разрушатся... Алфавит – это как переходник, через который слова проходят и потом «одеваются» в казахскую одежду. Если алфавит неправильный, они все будут приходить в твой язык в той одежде, в которой пришли. Нам такого допускать нельзя!

Список литературы:

1. Казахстанская правда, 11 сентября 2017 г.
2. Новая газета, 1 ноябрь 2017 г.
3. Газета Завтра, 12 апрель 2017 г.
4. Марцелли А.А., Латинский язык.
5. Петрученко О, Латинско-русский словарь
6. Tengri news KZ, 26 июль 2017 г.

ӘОЖ 378.02:37.035

Ахметов М.Г., Саматова Д.С.
(Орал қаласы)

МЕКТЕПТІҢ ОҚУ-ТӘРБИЕЛЕУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Құқықтық мәдениетті қалыптастыруға байланысты Қазақстан Республикасы жүйелі жұмыс атқарып келеді.

Осыған орай, 1995 жылы 21 маусымда «Қазақстан Республикасында жалпыға бірдей құқықтық оқуды ұйымдастыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасының Президентінің қаулысы қабылданды [1]. 2010 жылы 12 мамырда «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды [2]. Үкіметтің 2011 жылғы 24 желтоқсандағы қаулысымен құқықтық түсіндіру жұмысы, құқықтық мәдениетті қалыптастыру, Қазақстан азаматтарын құқықтық оқыту мен тәрбиелеу жөніндегі 2013-2015 жылдарға арналған бағдарлама қабылданып, жүзеге асырылуда.

Қазақстан Республикасының Президентінің 2016 жылғы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының білім беруді және дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында оқушылардың құқықтық білімін арттыру арқылы адам құқықтары мен бостандығын құрметтеуге тәрбиелеу негізгі мақсаттардың бірі болып отыр [3].

Мектеп оқушыларына құқықтық тәрбие беруде орта білім беру оқу орындары басты рол атқарады. Ондағы құқықтық тәрбие – оқушылардың заңға мойынсынушылық мінез-құлқын, құқықтық санасын және құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған білім беру, ақпараттық және ұйымдастырушылық сипаттағы шаралар кешені. Ол оқу орындарында мектеп оқушыларын құқыққа байланысты білімдермен, негіздерімен қаруландырады, оқушының заңға мойын сынушылық мінез-құлқына, іс-әрекетіне қоғамның қоятын талаптарымен таныстырады, нені орындауға болады, нені болмайды, қандай іс-қылықтары заңды, әділетті, қандай заңсыз екенін түсіну, алған білімдерін практикалық өмірде пайдалана білу дағдыларын, теріс қылықтармен және заңсыздықпен күресте қажет болатын адамгершілік сапаларын пайдаланады.

Заңға мойынсынушылық мінез-құлық – адамның Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген мінез-құлық нормаларына сәйкес келетін, адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін бұзбайтын саналы мінез-құлқы [2].

Жоғары сынып оқушыларының құқықтық сезімін, еңбек пен қоғамдық меншікке көзқарасын, тәртіптілік пен ұйымшылдыққа, ұжымшылдыққа, достық пен жолдастыққа, шыншылдық пен әділдікті, өз мінез-құлқына сын көзімен қарай білушілікке, басқалардың кемшіліктерін батыл сынай алушылығын, моральдық қасиеттерді қалыптастырудың маңызы зор.

Жан-жақты дамыған жеке адамның өнімді және шығармашылық еңбек ету, халық өмірінің материалды және мәдениетті деңгейін көтеруге қатысуына итермелейтін оқытудың тәрбиелік

ықпалын жетілдіруді мектептегі оқу процесінде ғана емес, сондай-ақ сыныптан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыруында.

Мектептегі сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру мәселесін М.Көпжасарова, С.Нұрмағанбетов, Р.Овчинникова, К.Б.Бозжанова, Н.И.Болдырев т.б. еңбектерінде, Д.Ф.Ақбердиева, С.М.Төрениязова т.б. ғылыми зерттеу жұмыстарында сыныптан тыс тәрбие жұмысының маңыздылығын айқын көрсетеді.

Орта мектептегі оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру бойынша сыныптан тыс ұйымдастырылатын тәрбие жұмыс – оқушының әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз етуде оған жағдай туғызатын мұғалімдердің басшылығымен ұйымдастырылған және сабақтың мақсатымен өзара байланысты болып келетін тәрбие жұмысының дербес түрі.

Оқушылардың мінез-құлқының дұрыс қалыптасуына және тәрбиелеуде сынып жетекшісінің жұмысының маңызы ерекше. Ол бірінші болып өзінің тәрбиеленушілеріне ерікті, саналы, әрі жолдастық тәртіп ретінде қоғамдық тәртіптің мәнін түсіндіреді. Ол оқушылардың санасына біздің тәртіптегі ең басты нәрсе мәжбүр ету мен тыйым салу емес, әркімнің өз қоғамдық борышын терең түсіну, оқушылар ұжымына және тұтастай алғанда қоғамға пайда келтіруге шын ниетімен тырысу деген ойды жеткізеді. Біздің қоғамның белсенді жүйесі қоғамдық өмірдің адамгершілік нормаларын бұзушылармен ерікті және саналы түрде күресетінін, біздің адамгершілігіміздің негізі егеменді еліміздің барлық жағдайын ойдағыдай орнату үшін белсене күресу болып табылатынын түсіндіреді.

Сонымен қатар, ұйымдастырылған сыныптан тыс жұмыстар мынандай құқықтық тәрбиелік міндеттерді орындағанда нәтижелі шешіледі:

1. Оқушылардың әр түрлі іске қызығушылығын және қабілеттерін, шеберліктері мен дағдыларын қалыптастыру.

2. Оқушылардың бойында маңызды қоғамдық істерге жауапкершілікті, мінез-құлықтарды және іс-әрекеттерді дұрыс қалыптастыру.

3. Оқушылардың өзіндік білім деңгейлерін көтеруге тәрбиелеу, бос уақыттарын орынды және қызықты ұйымдастыруға әдеттендіру.

4. Оқушылардың бос уақыттарындағы іс-әрекеттері мен сабақтан тыс жұмыстардың түрлерін біріктіріп сәйкестендіру, сабақта алған білімімен байланыста жүргізу.

Құқықтық мәдениеті адамзаттың ғасырлар бойы қалыптастырған белгілі ережелерін сақтауға негізделеді. Ондай ережелерді - әдеп деп атаймыз.

Әдеп- бұл адамдар арасындағы қарым-қатынаста сыпайы болу, оқық қылықтардан аулақ болу. Оты аталған әдептілік белгілерін бала бойында дарытатын ең бірінші кезектегі адам-ата-ананың баламен қарым-қатынас және мектептегі ұстаздың орнатудағы әдіс-тәсілі, кезеңдері көрсетілген.

Бүгінде әдеп- инабат нормалары деп жүргеніміз, сайып келгенде, адамдар арасындағы осынау күрделі өзара қарым-қатынастарды жарасымдылық, сыйымдылық, қолайлылық, жағымдылық, ұнамдылық, бір сөзбен айтқанда, адамгершілік-имандылық тұрғыдан реттеудің шартты қағидалары болып табылады.

Ғалым С.А.Козлова, Т.А.Куликовалар құқықтық мәдениетін тәртіп мәдениетінің құрамдас бөлігі екендігін ескере отырып мектеп жасына дейінгі баладағы тәртіп мәдениетін тәрбиелеудің үш кезеңін көрсетеді. Бірінші кезең – ерте сәбилік шақта басталып, бұл кезде бала қоғам қолдау көрсететін тәртіп түрлеріне жаттықса, екінші кезеңде – балаға қоршағандардан мақтау алу үшін өзіне қалай ұстау қажеттілігі түсіндіріледі. Бала өзінің орындаған жағымды тәртібіне қанағаттануы тиіс. Ал бала үшін тәртіп ережелерін сақтаудың қажеттігі үшінші кезеңде түсіндіріледі. Бұл кезде мектеп жасына дейінгі балаға әдеп, тәртіп мәдениеті туралы қарапайым ақпараттар беріледі.

Қазақстандық ғалымдар С.Еламанов, А.Күнтілеуов баладағы құқықтық мәдениетін қалыптаспырудың бірнеше жолын ұсынады [4, 47-б.]. Бағдарламада құқықтық мәдениеті балада 2-3 жаста болатыны көрсетілген. Бұл кезде бала үлкендер, құрбылармен амандасып, қоштасуды, алғыс, өтініш білдіруді үйренеді. 3-4 жаста бала таныс адамдардың есімдерін дұрыс атау, мұқият тыңдау, тыныштық сақтау, айналасындағыларға кедергі жасамау сияқты тәртіп ережелерін меңгереді. Бала 5-6 жаста үлкендердің тапсырмасын орындап, олар жоқ жерде тәртіп ережелерін сақтап, қоғамдық орындарда өздерін дұрыс ұстауды үйренеді. Ал, 6-7 жаста бала осы кезге дейінгі үйренген қоғамдық орындардағы тәртіп ережелерін, қарым-қатынас мәдениетін бекітеді.

Ғылыми еңбектерді зерттей келе баланың құқықтық мәдениетін қалыптастыратын факторларға мыналар жатады деп тұжырымдадық: баланың мінез-құлық мәдениетінің қалыптасуына объективтік және субъективтік факторлар әсер етеді. Объективтік факторларға қоғамның тарихи дамуы, оқыту, тәрбиелеу, өмір сүру ортасы және уақыты жатады. Бұл факторлардың барлығы бір-бірімен тығыз байланыста болып, бірі екіншісінің дамуына әсер етеді. Субъективтік факторларға адамның сенімі, дүниеге көзқарасы, қабілеті, мінезі, типологиялық ерекшеліктері, қызығуы, арман-тілегі жатады. Мұндай субъективтік факторлардың барлығы да

объективтік факторлардың әсер етуі арқылы қалыптасады. Демек, объективтік факторлар адамның адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуында ең күшті материалистік негіз болып саналады.

Құқықтық мәдениетін тәрбиелеуде сыныптан тыс ұйымдастырылған жұмыстардың белгілі бір бағдарлама бойынша құрылуы қажет. Мәселен, жоғары сынып оқушыларының сыныптан тыс тәрбие жұмысында оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру бойынша өтілетін тәрбие жұмысының тақырыптарын оқушының нендей іс-әрекеттерге қызығатына байланысты және ата-ананың қатысуымен ұйымдастыруға болады.

Жоғары сынып оқушыларының құқықтық мәдениетін тәрбиелеуде әдептілік пен мінез-құлықтың нақты ережелерімен таныстырып, сол ережемен ғана жұмыс істеуге бағыттамау керек, мінез-құлық ережелерін үйретумен бірге, ереже рухына сай әрекет етуге яғни жаңа жағдай кезінде бұрыннан жақсы мәлім ережелер негізінде әрекеттің дұрыс жолын таба білуге баулу керек.

Жоғары сынып оқушыларының құқықтық мәдениетін тәрбиелеу бойынша сыныптан тыс тәрбие жұмысының педагогикалық мазмұндары бойынша әдістемелік-тәрбиелік жұмыс өзінің оң нәтижесін беруі мақсатында зерттеу барысында жетекші идеядан туындайтын талаптарға сәйкес бір жүйеге келтірілген жүйелілік сипаттама жасауға мүмкіндік алдық. Жоғарыда сипатталған ғылыми-теориялық мазмұн негізінде, біздің зерттеу тақырыбымыздың негізін құраушы жоғары сынып оқушысының заңға мойынсынушылық мінез-құлқын тәрбиелеудің мазмұнын ашатындай және сыныптан тыс жұмыстарда пайдалануға ыңғайлы және ұтымды жолдарын меңзейтін теориялық жағынан негізделген сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың жүйелілік сипаттама жасалынды.

Педагог жоғары сынып оқушыларының құқықтық мәдениетін сыныптан тыс ұжымдық еңбек үстінде қалыптастыру кезінде бұл процестегі мейілінше тиімді өткізу қажет. Бұл процесте педагог балалардың мінез-құлық ерекшеліктеріне ескере отырып, балалардың өзара бір-біріне қандай қарым-қатынас жасайтынын, ол қарым-қатынастардың сипатына, даму дәрежесіне назар аударып отырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оқушы жастарды құқықтық оқытудың тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. 10 қыркүйек 2009.
2. Қазақстан Республикасының Заңы «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» // Егемен Қазақстан. 12 мамыр 2010.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 27 ақпандағы №123 қаулысы.
4. Еламанов С., Күнтілеуов А. Жастарға арналған құқықтық білім беру негіздері. - А., 2007.– 110 б.

ӘОЖ 37.036:37.01

Ахметов М.Г., Сапиева А.
(Орал қаласы)

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА КӘСІБИ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мемлекетіміздің білім беруге байланысты құжаттарында «Білім туралы» Заң [1], Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында [2] оқушыларды мамандықты саналы түрде таңдап алуға даярлау мектептің басты міндеттері болып табылатындығы атап көрсетілген. Еліміздің алға даму ісінің табысты болуы жасөспірімдерді еңбекке, кәсіптік мамандық саналылықпен таңдап алуға даярлау ісінің қандай дәрежеде жүргізілуіне көбіне-көп байланысты. Дұрыс таңдап алмаған мамандықтың зардабын тек қана адамның өзі көрмей, бүкіл қоғамда көреді екен. Американдық ғалымдарының есептеуінше, мамандықты дұрыс таңдап алу кадрлардың тұрақтанбауын 2-2,5 есе кемітеді, 10-15 пайызы еңбек өнімділігін арттырады, 1,5-2 есе кадрлардың оқыту құнын кемітеді.

Жеке адамның құндылық бағдарын қалыптастыру мәселесі қазіргі кезеңдегі психология, педагогика ғылымының алдында тұрған басты мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан қазіргі кезеңде оқушылардың кәсіби құндылық бағдарын қалыптастыру мәселесі өте күрделі және оны түбегейлі зерделеуді қажет етеді. Педагогика теориясында «құндылық» ұғымымен қоса, «құндылық бағдар» ұғымы да бірге қолданылады.

Зерттеуші педагогтар мен психологтар кәсіби құндылық бағдар мәселелеріне талдаулар жүргізіп, ерекшеліктері мен бағыттарын анықтады. Оқушылардың кәсіби құндылық бағдарын қалыптастыруда ғылыми техникалық прогрестің қарқынды дамуы, ғылыми білімнің өндіріске жаппай енгізілуі, ал мұның өзі еңбек сипатын өзгертіп, қызметтерге жаңаша талап қойып отырғандығын ескеру қажет. Сондықтан да кәсіби құндылық бағдарды қалыптастыруда оқушылардың дербес,

мақсатты, әрі табанды әрекет ету, тиянақты және өз ісіне жауапкершілікпен қарау, бірлескен еңбек қызметіне ұдайы қатысу секілді іскерлігін қалыптастырудың айрықша маңызы бар.

Зерттеу мәселесін жан жақты саралай келе, «кәсіби құндылық бағдар» ұғымына былайша анықтама береміз: «Кәсіби құндылық бағдар – оқушылардың қызығушылықтары мен танымдық қажетсінуіне, жеке тұлғалық психологиялық сапалары мен өзін-өзі анықтау, өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін есепке ала отырып, қоғам сұранысына сай, рухани адамгершілік, интеллектуалдық және кәсіби құзыреттілігін дамытуға бағытталған кәсіпті таңдауға даярлау жүйесі».

Мектепте кәсіби құндылық бағыт беру оқу-тәрбие процесінің құрамды бөлігі ретінде қаралады.

Кәсіби құндылық бағдар беру проблемасы әдістері жөнінен – педагогикалық, мазмұны жөнінен – әлеуметтік, қорытындысы жөнінен экономикалық, масштабы жөнінен мемлекеттік болып табылады.

Кәсіби құндылық бағдар берудің педагогикалық аспектісі - жастарды кәсіпке баулу мен олардың мамандықты саналы таңдауы мақсатындағы оқу-тәрбиесінің тиімділігін арттыру жолдарын, оның құралдарын зерттейді. Бұл жерде мектеп пен отбасының және өндірістің кәсіптік бағдар беру ісіндегі біртұтас жұмыс жүйесі және оның ғылыми негізделген анықтамасы туралы сөз болып отыр.

Кәсіби құндылық бағдар адамның таңдалынған мамандыққа көзқарасын сипаттайтын, кәсіби іс-әрекетке дайындығы мен оның табыстылығына әсер ететін жеке адамның интегралды қасиеті деп тұжырымдалады.

Кәсіби құндылық бағдар беру – жас ұрпақты өзіне ұнаған тиісті мамандықты саналы таңдап алуға дайындауға бағытталған мектеп мұғалімдерінің, технологтардың, дәрігерлердің, инженер-педагогтардың, жанұяның, еңбек ұжымдарының бірлескен іс-әрекеті. Кәсіби бағдар беру оқушыларды мамандықтар әлемінде, олардың мазмұны, ерекшеліктері, жеке тұлғаға қоятын талаптарын өз бойындағы қасиеттерімен ұштастырып, өндіріс, шаруашылық салаларының даму міндеттеріне, оның нарықтық экономика жағдайындағы роліне сай саналы таңдалып алынған мамандыққа мүдделігін тәрбиелеуді қажет етеді. Кәсіби бағдар беру жүйесі қазіргі таңда жастарды өз бетінше кәсіп үйренуде, ғылыми-теориялық білімдері мен практикалық бөліктерін, қабілеттерін, ел экономикасындағы қажеттілікпен ұштастыру болып отыр.

Кәсіби құндылық бағдар мақсаты жас ұрпақты саналы түрде мамандық таңдауға дайындау, үйрету екендігі белгілі. Ол үшін мыналар қажет:

- оқушылардың бойында ішкі психологиялық-әлеуметтік мәнділікті реттейтін қызмет түрлерін тәрбиелеу;
- түрлі еңбек қызметтері мен сыйластық қатынастарын тәрбиелеу;
- кәсіпті өз бетінше, саналы түрде жеке қасиеттерін есепке ала отырып орындау бағытын жетілдіріп, тәрбиелеу.

Кәсіби құндылық бағдардың педагогикалық-психологиялық аспектісін, кәсіби шеберлікті дамыту бағытында, кәсіби бағдарды қалыптастыру мәселесі және оны жетілдіру, жеке адамның жалпы дамуы тұрғысынан терең және жан-жақты қарастыру маңызды.

Сонымен, оқушылардың кәсіби құндылық бағдарын қалыптастыруда ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуы, ғылыми білімнің өндіріске жаппай енгізілуі, ал мұның өзі еңбек сипатын өзгертіп, қызметтерге жаңаша талап қойып отырғандығын ескеру қажет. Сондықтан да кәсіби құндылық бағдарды қалыптастыруда оқушылардың дербес, мақсатты, әрі табанды әрекет ету, тиянақты және өз ісіне жауапкершілікпен қарау, бірлескен еңбек қызметін ұдайы қатысу секілді іскерлігін қалыптастырудың айрықша маңызы бар.

Кәсіби құндылық бағдар бұл ортақ мақсатты және басқаруы бар өзара байланысты компоненттерден тұратын, яғни кәсіптік білім беру, кәсіптік психологиялық диагностика, кәсіптік кеңес беру, кәсіптік таңдау, кәсіптік бейімделу және кәсіптік тәрбиелеудің тұтас жүйесі. Атап айтсақ олар: кәсіптік білім; іс-әрекеттің саласында оқушылардың ынтасын, икемділігін, талабын байқап, әрі қарай дамыту; кәсіби ақыл-кеңес; кәсіптік таңдау; кәсіби бейімдеу.

Мектептегі кәсіби құндылық бағыт беру жөніндегі жұмыстар мазмұнының жүйесі мыналарды қамтиды: оқушыларды елдің шаруашылығының және мәдениеттің түрлі салаларымен, кәсіпорындарымен, шаруа қожалықтарымен, неғұрлым кең тараған кәсіптік мамандықтармен таныстыру, олардың бейімділігі мен мамандыққа деген ықыласын және белгілі бағытта қалыптасуын зерттеу, мектеп оқушыларын қоғамдық мәні бар мамандықты дұрыс таңдай білуге қалыптастыру, білімін одан әрі жалғастыруға, мамандық таңдауға, еңбек етуге орналасуға байланысты мәселелер жөнінде оқушыларға кеңес беру. Бұл жұмыстардың бәрі мынадай негізгі мақсатты көздейді: бойжеткендер мен бозбалаларға еңбектің белгілі бір түрлеріне өздерінің бейімділігін, қабілетін, талғамын анықтауға көмектесу, оларды қоғамға көбірек қажетті өндіріс салаларында және мамандықтары бойынша еңбек етуге әзір болуға тәрбиелеу.

Мамандықты дұрыс таңдап алу бір-ақ реттік акт емес. Бұл өз кезеңдері бар ұзақ процесс. Мұндағы кәсіби ынты-ықластың қалыптасуымен дамуы неғұрлым жауапты саты болып табылады.

Сонымен бірге кәсіптік жағынан жарамдылықты анықтау мәселелері кәсіптік бағыт беру міндеттеріне кіреді.

Оқушылармен жұмыс істеу – кәсіптік бағыт беру бағыттарының бірі, ал екіншісі ата – аналармен жұмыс істеу міндетті болып есептеледі, яғни ата-аналар арасында түсінік жұмысын жүргізу, олардың балаларын еңбекке орналастыру және оқуға түсіру мүмкіндіктерімен таныстыру, ата-аналарды оқушыларға кәсіптік бағыт беру ісіне белсене қатысуға тарту. Балаларының мамандықты таңдап алуына ата-ананың өте үлкен ықпал жасауына орай, олармен жұмыс істеудің зор маңызы бар.

Денсаулық және мамандық таңдап алу, кәсіптік бағыт және қаблеттілік арасында тығыз байланыс бар.

Осының бәрі кәсіптік бағыт беру саланы күрделі де алуан түрлі екенін көрсетіп, педагогикалық ұжымынан оқушылардың кәсіби құндылық бағдарын қалыптастыруды талап етеді.

Жоғары сынып оқушыларында кәсіби құндылық бағдарын қалыптастыру олардың болашақ мамандықтарын саналы таңдауына әрі қызығушылықтарының жоғары болуына септігін тигізеді.

3. Әділшынованың пікірінде, кәсіби бағдар жеке адамның ішкі позициясын айқындайтын жетекші мотивтер жүйесімен тығыз байланысты екендігі көрсетіледі. Тек қана адамның мамандыққа деген субъективті қатынастарын негіздейтін мотивтер жүйесін талдау нәтижесінде оның нақты мазмұны туралы айтуға болады. Сонымен кәсіби бағдар дамуының бір формасы - мотивтерін байыту; жеке мотивтен неғұрлым толық, жан-жақты мотивтер жүйесіне өту. Біз мотивті әрекетті бағыттаушы және оның танымдық, еріктік, мазмұндық қырларымен қатар жүріп, олардың қалыпты дамуына ықпал етуші ішкі қозғаушы күш ретінде қарастырамыз.

Зерттеулердің нәтижесі көрсетіп отырғандай, кәсіби құндылық бағдардың нәтижелері оқушының жеке тұлғасының қалыптасуына, танымдық біліктерінің жетілуіне, психологиялық механизмдер арқылы оң әсерлердің туындауына, рефлексия нәтижесінде өз іс-әрекетіне жауапкершілік, өз болашағына және қоғам өміріндегі құндылықтар мен дұрыс көзқарас ұстанымдарының қалыптасуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Алматы, 2000.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 27 ақпандағы №123 қаулысы.
3. Әділшынова З. Кәсіби құндылық бағдарды қалыптастыру. // Қазақстан мектебі. №10 2014.

УДК 82.0

Ахметова Г.Н.
(город Уральск)

ПРОБА ПЕРА: «Я ПЕРЕВОЖУ С РУССКОГО НА РОДНОЙ»

(Творческие работы студентов специальности «Филология»)

Тема: «Родной язык, святой язык...»

Методический комментарий.

Занятия по русскому языку, на которых преподаватель-словесник осуществляет методы и приемы творческого подхода к лингвистическому анализу поэтических текстов, позволяют им вступить в диалог с поэтом, его художественными образами. Успех общения в большей мере зависит от того, насколько они умеют чувствовать слово, обладают ли «тонкостью понимания» и «гибкостью мысли», способны ли оценить произведение литературы как явление искусства слова.

Чтобы понять художественное произведение, оценить его по достоинству, надо к нему «приблизиться», проанализировать его язык, понять, как живут, как употребляются в нем художественно-образительные средства языка, и как они «служат» автору для выражения чувств и мыслей, художественного образа и т.д. Подобные методы помогают будущим филологам осмыслить значение изучения русского языка, его богатство и выразительность, проникнуть в творческую лабораторию поэта, глубже понять содержание произведения.

Творческие задания по лингвистическому анализу и последующему за ним художественному переводу на родной язык текста с сохранением авторского замысла и выразительности художественных средств оригинального текста по аналогии с русским языком способствуют развитию у будущих словесников способностей не только определять проблематику текстов, авторскую позицию, идею, но и умение оценить художественность выразительных средств,

использованных автором для достижения своей цели, сопоставить особенности и богатство выразительных средств русского и родного языков.

Искусство художественного перевода - это сложнейшее писательское ремесло и особый вид сотворчества. Поэтический перевод способствует выявлению наиболее талантливых и склонных к творчеству студентов, которые способны создать высокохудожественные произведения и проявить авторскую индивидуальность. Следует подчеркнуть, что переводческое мастерство является также важным компонентом лингвокультурной компетенции студентов-филологов. Работающий над стихотворением переводчик должен передать не только его тематику, тональность, образность, но и формальные параметры: рифму, размер, ритм, основные стилистические приемы

В течение нескольких лет я предлагаю своим студентам творческую работу над созданием стихотворных переводов. Предлагаю Вашему вниманию ряд наиболее удачных стихотворных переводов, выполненных студентами-первокурсниками специальности «Филология».

В процессе работы над лингвистическим анализом и переводом текста учащиеся выполняют следующие задания:

1. Многие поэты посвятили родному языку вдохновенные слова. Познакомьтесь с приведенным ниже стихотворением Г.Токая «Родной язык, святой язык...»

2. Выразительно прочитайте поэтический текст.

3. Определите основную мысль произведения и постарайтесь раскрыть его содержание.

4. Какие средства выразительности (интонационные, лексические) использует автор?

5. Объясните смысл выражений: «постиг». «возвышать радость», «просветлять печаль», «молить творца»?

6. Переведите стихотворение, максимально сохранив оригинальный авторский замысел и особенности художественно-изобразительных средств, по аналогии на родной язык.

7. Подготовьтесь к конкурсу на лучшее исполнение перевода стихотворения с русского на родной язык.

Родной язык.

Родной язык, святой язык

Отца и матери язык!

Как ты прекрасен! Целый мир,

В твоём богатстве я постиг!

Качая колыбель, тебя

Мне в песне открывала мать,

А сказки бабушки потом

Я научился понимать

Родной язык, родной язык,

С тобою смело шел я вдаль.

Ты радость возвышал мою,

Ты просветлял мою печаль.

Родной язык, с тобой вдвоем

Я в первый раз молил творца:

«О, боже, мать мою прости,

Прости меня, прости отца»

1. Перевод стихотворения «Родной язык» Г.Токая на казахский язык выполнен студенткой.

Туған тілім.

Туған тілім, киелі тілім өзіңсің,

Әкемнің тілі, анамның тілі өзіңсің

Сен, неткен керемет ең! Менің бүкіл әлемім

Құдіретіңнен байлығыңнан нәр алған.

Тербетіп анам бесігімді әлдімен

Сыйқырлы сезім, нұрын шашты әнімен

Әжемнің сонау, тәтті ертегісі жанымды

Баурады саған, өзіңе пәктік көңілмен.

Туған тілім, туған тілім өзіңсің

Биікке барып, шыңдарға жеттім өзіңмен

Әр қашан менің қуанышыма қуанып,

Мұнымды менің ғажап түстерге боядың.

Туған тілім, мен өзіңмен біргемін,

Қуанышта да, қайғыда да біргемін

Егерде саған қиянат жасап табынсам
Жаратушыдан кешірім сұрап өтіндім.
Туған тілім, байлығыңсың, бақытым
Жетелейсің қуанышыңмен алға шың
Мен сендікпін. қашан да тілім, қашан да
Арта берсін мәрттігің мен мәртебең!

2. Перевод стихотворения «Родной язык» Г.Токая на казахский язык выполнен студенткой.

Туған тілім.

Қасиетті тілім менің, ана тіл,
Ата - анам мен халқым сүйген дара тіл.
Ғажайыпсың! Таныттың сен, әлемді
Сұлулықпен, байлығыңмен жаңашыл.
Бесік пен бірге, тербеген барша әлемді,
Анам салды, сен арқылы әуенді.
Ертегімен түсіндірген тілімді,
Ұмытпаймын сені және әжемді.
Туған тілім, ана тілім, арманым,
Батыл түрде сенімен көкке шарладым.
Қуаныш, мұңға ортақтасқан туған тіл,
Сен арқылы нұрланады әз жаным.
Сенімен тілім, жаратушыдан тіледім,
Өзің еді өмірдегі тірегім.
Халқым менен анамды сақтай көр деп,
Бір құдайым, сол ғана менің тілегім!

3. Перевод стихотворения Г. Токая на казахский язык выполнен студенткой.

Туған тілім

Туған тілім қастерлі тіл,
Әкем, анам сөйлеген тіл
Қандай ғажап! Бүкіл әлем
Сенің байлығыңмен бой жеттім мен.
Бесікте жатып білдім сені
Әнімен айтты анам маған
Әжемнің ертегілерімен
Мен түсініп үйреніп келем.
Туған тілім, туған тілім
Ізіңмен сенің жүріп келем
Қуанышқа көтердің мені
Қайғымды менің жеңілдеттің
Туған тілім сенімен бірге
Алладан алғаш сұрадым тілек:
«Алла тағалам! Анамды кешір,
Кешір мені, әкемді кеш».

4. Перевод стихотворения Г. Токая на казахский язык выполнен студенткой.

Туған тілім.

Қасиетті тіл - туған тіл,
Әкем мен анамның тілі
Сен көркемсің! Бүкіл әлемнен
Байлығыңмен сенің мақтанам.
Бесік жырын тербетіп
Анамның әлдиімен,
Әжемнің ертегісінен
Үйрендім мен, сені ұғып түсінуді.
Туған тілім, туған тілім
Мен сенімен біргемін.
Сен қуаныш сыйладың,
Мұңымды да бөлістің.
Туған тілім, сенімен біргемін
Ең алғашқы рет, жаратушыдан.

«О, құдайым, кешіре көр анамды,
Кешір мені, әкемді кеш.

4. Перевод стихотворения Г. Токая на казахский язык выполнен студенткой.

Туған тілім

Қасиетті, киелі туған тілім,
Ата - баба сөйлеген, дара тілім!
Таңқаларлық ғажапсың!
Әлемге мен, Сен арқылы биікке қол сермедім.
Бесікте жатқанымда - ақ бойыма
Анамның әлдиімен дарығансың.
Тыңдап, ғажап, сан түрлі ертегісін
Әжемнің арқасында танылғансың
Туған тілім, туған тілім,
Бой түзерім өмірде тек өзіңсің
Қуанғанда өзіңмен бірге шаттанып,
Қайғыма ортақтасар жан екенсің
Туған тілім сен арқылы
Жаратқанға табынғам:
«О, тәңірім кешір мені,
Ата - анамды жаратқан».

ӘОЖ 378.2

Әлібек А.Е.
(Орал қаласы)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДАРЫНДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қай мемлекеттің де негізгі тірегі - білімді де білікті, іскер де белсенді адамдар тобы. Сондықтан қоғам талабына сай қоғамды көркейтетін, дамытатын жастарды тәрбиелеу ең маңызды мәселе екені даусыз. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында "Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту" сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отырғаны белгілі [1,3-34б].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауының он жетінші бағытында: «...бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз үшін оқытудың әр оқушының білімі мен қабілет деңгейінің тиімділігін бағалаудың біртұтас жүйесін жасау керек» – деп көрсетілген [2].

Қоғамның дарынды адамдарға деген қажетін қанағаттандыру талабы оқыту, білім беру жүйесінің алдына баланың жеке қабілеті мен әлеуметтік белсенділігінің дамуына жол ашу, шығармашылық тұлға қалыптастыру міндетін қойып отыр. Шығармашылық тұлға негізі бастауыш сыныпта қалыптасатыны анық. Осы жастағы балалар бойында шығармашылық қабілеттің бастаулары жатыр. Тек өмір тәжірибесінің, дара-дүниетаным, дара-эстетикалық көзқарастың жетімсіздігінен олардың бойларындағы шығармашылық қабілетті ашып көрсете алмайды.

«Бұлақ көрсең, көзін аш» деген халқымыз. Жалпы шығармашылық туынды өмірге келгенге дейін ұстаз шәкірттің өнеге тұтар ақылшысы, пікірлес досы, бапкері болуға тиіс. Оқушы шығармашылығы үнемі ұстаз, сынып ұжымы, ата-аналар тәрпынан қолдау тауып отыруы керек. Шығармашылық жұмыс істеуге үйренген оқушы жоғары сыныптарда шығармашылық жұмыстың қай түріне болсын бейім болады. Олар жаңа идеяға проблемаларды шешуге тырысады.

Дарындылықты анықтаудың әдістері баршылық, олардың өз қабілетін жүзеге асыру үшін өзіндік жобалар жасалуда. Балалардың дер кезінде өз дарындылығын түсіну және өз шығармашылығын жетілдіру, жауапкершілікті де өз мойнына алу мәселелері де жеткілікті келеді. Дарындылық әр жас шағында әртүрлі көрінуі мүмкін және ол жастық шақ кезеңіне де тән болып келуі мүмкін. Дарындылық әртүрлі жаста әр салада көрінуі мүмкін. Мектепке дейінгі шақта сурет салуға, музыкаға, жалпы шығармашылық әрекетке деген қабілеттілік ерте дамиды. Ең негізгі міндет- дарындылық сипаттамасында оның өткінші, яғни белгілі жас шағында көрінетінін немесе оның нақты ерекшелігін анықтау болып табылады. Балада байқалатын дарындылық көрсеткіштерін көріп, оның болашақтағы шығармашылық потенциалын бірден анықтауға болмайды, себебі ол уақыт өте келе өзгеруі де мүмкін.

Қазіргі таңда дарындылық мәселесі барлық елде негізгі маңызды мәселе болып табылады. Өртүрлі әдебиеттерді талдай келіп, зияткерлік дарындылық мәселелері біздің елде және шетелде де ғылыми зерттелу үстінде екені айқын болды. Шығармашылық дарындылықты зерттеуде танымал АҚШ зерттеушілері Дж. Гилфорд [3, 531 б.], П. Торренс, Ф. Баррон, К. Тейлор, Дж. Кэррола, Б. Блуман, Ж. Брюно танымал болғаны белгілі. Сондай-ақ, Ресей ғалымдары Ю.Д. Бабаева, Д.Б. Богоявленская, М.И. Воловикова, А.М. Матюшкин, А.И. Савенков т.б. дарындылық мәселелерін жан-жақты зерттеген [4,5].

Шығармашылық дарындылықты дамыту бағытында оқушылармен жұмысты жетілдірудің мынадай бағыттары бойынша зерттеулер маңызды болып табылады: дарынды балалармен жұмысты ұйымдастырудың басқару аспектісін Ү.Б. Жексенбаева, Л.И. Нарықбаева; математика пәнін оқытуда дарынды балалардың зияткерлік әлеуетін дамытуды Г.С. Байтұреева, Ж.О. Үмбетова; мектепке дейінгі шақта балалардың дарындылығын дамытуды О.А. Жумадуллаева; жалпы білім беретін мектептердің педагогикалық процесінде дарындылықты дамыту шарттарын С.В. Кузнецова, С.И. Қалиева зерттеген [6,7,8].

С.Н. Ожеговтың қазіргі «Орыс тілі сөздігінде» көрсеткендей дарындылыққа мынадай анықтама бергенінен көреміз: яғни «ерекше туа берілген, ерекше табиғи қасиет» делінеді.

Дж. Гилфорд, Е. Торренс зерттеулеріне байланысты дарындылықтың екі түрі анықталған. Олар: интеллектуалдық және шығармашылық дарындылықтар болып саналады. Жас ғалымдар тобы: Дж. Гилфорд, П. Торренс, Ф. Баррон, К. Тейлор дарындылық жөнінде табысты келген үлкен зерттеулер жүргізді. Олар шығармашылық дарындылықтың теориялық жағы мен практикалық жұмысын өз зерттеулерінде біріктіруге тырысты.

Дж. Гилфордтың жұмысының көрсетуі бойынша, дарынды балалардың көпшілігі мектеп бітіру соңында депрессиялық күйде болып құрдастары мен үлкендер арасында өз дарындылығын көрсетуге тырысады. Дарынды балалар мектепте өздерін «қысымшылдықта» сезінеді.

К. Тейлор «таланттың көптірлілігі» тұжырымдамасында дарындылықтың ерекшелігіне көңіл бөлген. К. Тейлор тұжырымдамасында 2 саланы: академиялық және шығармашылық дарындылық болады деп көрсеткен.

Кейін шығармашылық дарындылықты 8 түрге бөлді: өнімді ойлау, шешім қабылдау, болжау, қарым-қатынас, жоспарлау, шешімді жүзеге асыру, өзара қарым-қатынас құру, мүмкіндікті жүзеге асыру. К. Тейлор тұжырымдамасына сәйкес барлық талант бір адамға тән болуы мүмкін. Сонымен қатар, әрбір талант жеке мүмкіндігін жүзеге асырудың негізгі жолы болуы мүмкін.

Ресей елінде дарындылық жөнінде психолог А.М. Матюшкин «Шығармашылық дарындылықтың тұжырымдамасы», И.Б. Шумакова, Г.Д. Чистякова «Шығармашылық дарындылықтың таным құрылымында дамуы» атты мақалаларында баяндалған болатын. Мұндағы зерттеулердің мақсаты дарынды балалардың ойлауын зерттеу, дарынды балалардың шығармашылық деңгейін анықтап, ішінен ең таланттыларын таңдау және дарынды балалардың интеллектуалды қабілеті мен жеке тұлғалық ерекшелігін анықтау болып табылады [4, 51-54 б.].

А.М. Матюшкиннің психологиялық тұжырымдамасындағы дарындылық құрылымына тоқталайық. А.М. Матюшкиннің тұжырымдамасына сәйкес таным процесіндегі шығармашылық жол - ішкі мотивацияның негізгі шарты ретінде қарастырылып, шығармашылық мүмкіндіктің көрінуін мәселені анықтау, оны шешудің ерекше жолдарын іздеу және жағдайларды өз бетімен реттеу, бейнелі ойлау мен қиял көрінуінің негізгі қажеттілігі ретінде көрсеткен. Сонымен, А.М. Матюшкин дарындылықтың негізгі құрылымдық компонентін жалпы психологиялық шығармашылық дамудың нышаны ретінде қарастырып оның құрамына: танымдық мотивацияның басымдылық рөлі, зерттеудің белсенділігі, жаңаны табу, оригиналды шешімге жету мүмкіндігі, болжамдау мүмкіндігі, идеалды эталонды жасау қабілеті, жоғары эстетикалық, құлықтық, интеллектуалды бағалауды кіргізген [4, 29-33 б.].

Г.Д. Чистякова өзінің зерттеулерінде шығармашылық дамудың 3 түрін бөліп көрсеткен. Терең және адекватты түсінуді көрсеткен оқушылар, бірінші түрге жатқызылған. Оларда материалдағы мазмұнды байланысты іздеуге және ақпаратты тұтастай қабылдауға ұмтылыс пен болжамға деген жоғары мүмкіндіктер байқалған. Олардың ең негізгі ерекше белгісі болжаудағы мүмкіндігі ақпараттың толымсыздығын жоюға көмектескен. А.Н. Лук шығармашылық әрекетті мәселені шешудегі көрегендікке, қырағылыққа балайды; ақылдың алғырлығын; әрекетті сынай, бағалай білу қабілеті, идеяларды іске асыру қабілетін, болжай білу қабілеттерді атайды.

Шығармашылық әрекетте репродуктивті, көшірмелік әрекет болмайтын: шабыт орын алады. Ол адамның барлық ішкі резервтерін сарқа жұмсауды талап етеді, ақырғы нәтижені көре білу, интуиция сияқты кезеңдерден өтеді.

И.А. Ильницкая «Дарындылықтың жұмыс тұжырымдамасында» дарындылық түрлерін және психика аймағын қамтамасыз ететін іс-әрекет критерииі бойынша дарындылық түрлерінің жіктелуін 1 кесте түрінде көрсеткен.

Кесте 1 - Дарындылық түрлері және дарындылықтың екі аспектісі

Сапалық аспект	Сандық аспект
Дарындылықтың сапалық сипаттамасы адамның психикалық мүмкіндіктерінің және оның белгілі бір іс-әрекет аймағындағы ерекшеліктерінің көріну спецификасымен байланысты әртүрлі сапалық аспектісін анықтайды.	Дарындылықтың сандық сипаттамасының анализі адамның психикалық мүмкіндіктерінің дәрежесін көрсетеді.

Елімізде бұл мәселені зерттеген ғалымдардың бірі У.Б. Жексенбаева. Ол өзінің «Научно-педагогические основы с одаренными детьми в Республике Казахстан» атты еңбегінде дарындылыққа мынадай анықтама берген: дарындылық-бұл тұлға қабілеттерінің сапалы жүйесі, мотивациялық бағыттылығы және шығармашылық ахуалы. Үміт Бахытжановна дарындылықтың мынадай түрлерін бөліп көрсеткен: ақыл-ой дарындылығы, потенциалды дарындылық, жасырын дарындылық, арнайы дарындылық [6, 28-35 б.].

Н.А.Кударованың пікірінше, адамда дарындылықтың 3 түрі: дарындылық (балалық кезде ерекше байқалатын туғаннан берілетін нышандар жүйесі), талант және данышпандық деп аталатын жоғары түрлері болады. Дарындылық - наным мен сенім, күшті ерік-жігер, тұрақты мінез, алғыр зейін, еңбексүйгіштік, өзіне -өзі қатты талап қоя білу арқылы қалыптаса түседі.

Әдебиеттерге талдау жүргізудің нәтижесінде, дарындылықтың анықтамасы шетел авторларының зерттеулерімен анықталғанын көреміз. Ғалымдардың пікірінше, «дарындылықты» когнитивті қабілетке жатқызғанын көреміз. Көп жылдар бойы американдық білім беру департаменті ұсынған дарындылық анықтамасы кең қолданыста жүрді. Осы ұсынған анықтама бойынша, дарынды бала дегеніміз академиялық, интеллектуалды, бейнелеу, дене шынықтыру, қарым-қатынас және лидерлік аймақтарда табысқа жетіп жоғары нәтижені көрсеткен балалар. Сонымен қатар, дарындылықты өмірге бейімделу және тұқымқуалау арқылы берілген қабілет деп қарастырылған.

Дарынды балалардың көбіне қызығушылықтың кеңдігі, өзіндік қызық ой жұмыстарының тізімі қарапайым балаларға қарағанда бір жарым есе көп. Танымдық үрдісті білуге құштарлық – бұл тек бір жақ танымдық қажеттілікті дамыту. Ол танымдық қажеттіліктің басқа да түрлерімен толықтырылып отыруы керек. Дәлірек айтқанда, баланың ой еңбегі кезіндегі арнайы қажеттілік. Оның мақсаты - осы жағдайда көбірек болу. Танымдық белсенділік дарынды балаларда айырықша сипатқа ие. Оны қарапайым орта мектеп жағдайында дамыту өте қиын. Сондықтан дарынды балаларды қажетті жағдайымен қамтамасыз ету жайында сұрақ туындайды. Бұл мәселе жалпы білім жүйесінде күрделі қарастырылды.

Дарынды балаларға әсемдік пен үйлесімділікті сақтау, ішкі жан дүниенің байлығы қасиеттері тән. Оларда әділдік сезімі жақсы дамыған және өте ерте көріне бастайды. Олар қоғамдық әділетсіздікті жүректеріне жақын қабылдайды. Өздеріне және қоршаған ортаға қатаң талап қойып, шындыққа, әділеттілікке, табиғаттың үйлесімділігімен әсемдігін сақтауға ұмытылады. Дарындылықтың өте танымал белгілері - оқу материалының меңгеруінің табыстылығы және шығармашылық қабілеттілігі. Дарындылықтың белгілерін зерттеудің ортақ мақсаты жүйелілікте: алдымен дарындылықты анықтауы құрастырылады, содан соң бұл анықтамаға сүйене отырып дарындылықтың сәйкестендеру өлшемдері бөлінеді.

Көптеген зерттеулерде дарындылықты анықтаудың жалғыз негізгі сипаттамасы IQ тестісі болып табылады. Дарынды балаларға арналған көптеген бағдарламалар ақылдылық тестісін іріктеу әдісі үшін, сонымен қатар танымдық үрдістерді анықтау мақсатында пайдаланады. «IQ» түсінігін 1912 жылы В. Штерн енгізген және ол ең алғаш Л. Термон жасаған Стэнфорд-Бине дарындылық өлшегішінде жүзеге асырылған. Көптеген зерттеушілер интелектіні бірнеше компоненттен тұратын кешен деп қарастырғанымен, интелект жоғары көрсеткіші мотивация мен ортаға да тәуелд. А. Биненің балалардың зияткерлік потенциалын диагностикалау жүйесі әйгілі болды.

Бала бойындағы дарындылықты анықтау үшін шығармашылық потенциалдың барлық түрін дамыту қажет. Бұл мәселе шешімін табу үшін әрине баланың дарындылығын анықтауға арнайы дайындалған педагогтар қажет. Осы саладағы барлық әдебиеттердің теориялық талдауы көрсетіп

отырғандай, баланың бойындағы дарынына диагностика жүргізудің психологиялық педагогикалық негіздерін жетілдіру жалпы дарындылық атты құбылысты зерттеумен тығыз байланысты.

Дарынды балалармен жұмыс кезінде арнайы бағдарламалар тиімді болып келеді. Сол бағдарламалардың келесі түрі - С.Каплан бағдарламасы болып табылады. Бұл бағдарламаны құрастырған кезде автор мынадай талаптарды сақтау қажеттігін көрсетті: оқушының зерттейтін тақырыбының негізгі сипаттамасы мен мәселесі; мәселені қалыптастырудағы тәртіп; тақырып мазмұнының мағыналылығы, өнімділігі, сыни ойлауды дамытуға бағытталуы.

Бұдан шығатын қорытынды, баланың жеке қызығушылығына, оның зерттеу мәселесі бойынша өзбетті жұмыстануына үлкен көңіл мен зейін бөлінуі тиіс. Ал дарынды балалармен жұмыстанатын ұйымдар баланың шығармашылық аймағын дамытуға тырысып, баланың танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. - Алматы: Юрист, 2001. - 3-34 б.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев « Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауы // Егемен Қазақстан. - 2007. - 13 б.
3. Гилфорд ДЖ. Три стороны интеллекта: Психология мышления // Е.П. Торренс - М.: Прогресс, 1959. – 531 с.
4. Матюшкин А.М. Загадки одаренности. Проблемы практической диагностики. - М.: Школа-Пресс, 1993. - 208 с.
5. Савенков А.И. Педагогические основы развития продуктивного мышления одаренных детей: автореф. дис. ... док. пед. наук - М., 1997. - 37 с.
6. Жексенбаева У.Б. «Научно-педагогические основы с одаренными детьми в Республике Казахстан»: дисс. на соискание уч. ст. канд.пед. наук. // Алматы, 1999. - 28-35 с.
7. Қалиева С.И, Нарикбаева Л.М. Подготовка будущего учителя к работе с одарёнными детьми. Методическое пособие. – Алматы: АГУ им. Абая, 2001. – 65 с.

ӘОЖ 37:001.12

Бегимбетова А.С.
(Ақжайық ауданы)

БІЛІМ БЕРУ БАРЫСЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

«Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның
өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі».
Абай Құнанбаев

Егеменді еліміздің тірегі – білімді ұрпақ. Қазіргі кезде біздің қоғамымыз дамудың жаңа кезеңіне көшіп келеді, бұл кезең ақпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық ақпараттық коммуникациялық технологиялар педагогтар қызметінің барлық салаларына кірігіп, оның табиғи ортасына айналып отыр. «Білім берудегі АКТ» ұғымы «оқытудың жаңа ақпараттық технологиялары», «қазіргі ақпараттық оқыту технологиялары», «компьютерлік оқыту технологиялары», «SMART оқыту» шәкірттерге білім беру барысында көп қолданылады..

Білім беруді ақпараттандыру – жаңа технологияны пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асырады. «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Ел басы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Білім беруді ақпараттандыру процесі пән мұғалімдеріне, әдіскерлерге, білім мекемелерін басқарушыларға жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне жан-жақты пайдалану саласына үлкен талап қояды. Ақпараттық–коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Білім беруді ақпараттандыру, білім салаларының барлық қызметіне ақпараттық технологияны енгізу және ұлттық модельді қалыптастыру қазақстандық білім беруді сапалы деңгейге көтерудің алғы шарты.

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында педагог мамандардың біліктілігін арттыру процесі қазіргі заман міндеті.

Ақпараттық –коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді.

Ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол.

Жедел дамып отырған ғылыми – техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізіне айналды. Ақпараттық технологиялық дамуға және оның қарқынына экономиканың жағдайы, адамдардың тұрмыс деңгейі, ұлттық қауіпсіздік, бүкіл дүниежүзілік қауымдастықтағы мемлекеттің рөлі тәуелді болады. Тұтас дүние қалыптастыру мен қоғамдастықтар, жеке адам мен бүкіл дүниежүзілік қоғамдастықтың өмір сүруі үшін жаңа жағдайларды қамтамасыз етуде ақпараттық –коммуникациялық технологиялар маңызды рөл атқарады. Білім беру саласында электрондық байланыс жүйелерінде ақпарат алмасу, интернет, электрондық пошта, теле-конференция телекоммуникациялық жүйелер арқылы іске асырылуы керек.

Білім беруді ақпараттандыру – білім беру саласының теориясы мен практикасына жаңа ақпараттық технологияны жан-жақты пайдалану және оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын жүзеге асыратындай жағдайда оның мүмкіндіктерін қолдану үдерісі.

Білім беруді ақпараттандыру екі стратегиялық мақсатқа жетуді қамтамасыз етеді:

- біріншісі АКТ-ны пайдалану негізінде білім беру қызметінің барлық түрлерінің тиімділігін арттыру;

- екіншісі ақпараттық қоғам талаптарына сай, ойлауы жаңа түрдегі мамандарды дайындаудың сапасын арттыру.

Білім беруді ақпараттандыру құралдары деп компьютерлік аппараттық және бағдарламалық жабдықтарды, сонымен қоса, білім беруді ақпараттандыру мақсаттарына жету үшін пайдалынатын олардың мазмұндық толықтырмасын айтады .

И.В.Роберт білім беруде ақпараттық технологияларды қолданудың мынадай педагогикалық мақсаттарын атап өтеді: студентті тұлғалық дамыту, ақпараттық қоғам жағдайындағы өмір сүруге дайындау, қазіргі қоғамның ақпараттануынан туындайтын әлеуметтік тапсырысты орындау, оқу-тәрбиелеу үдерісінің барлық деңгейін жеделдету. Сонымен бірге, ақпараттық технология ұғымын «микропроцессорлық, есептеуіш техника базасында қызмет істеуге, ақпаратты табу, жинау, сақтау, өңдеу, беру операцияларын іске асыруға арналған осы заманғы құралдар мен ақпарат алмасу жүйелеріне негізделген бағдарламалық-аппараттық құралдар мен құрылғылар» деп атап көрсетсе, ал ақпараттық технологиялар құралдарына: электронды есептеуіш машиналар (ЭЕМ), дербес электронды есептеуіш машиналар (ДЭЕМ); ЭЕМ-дің барлық кластарына арналған терминалдық құрылғылар жиыны, жергілікті есептеуіш желілер, ақпаратты енгізу-шығару құрылғылары, мәтіндік және графикалық ақпаратты енгізу және манипуляциялау құралдары, үлкен көлемді ақпараттарды архивтік сақтау құралдар және басқа да осы заманғы ЭЕМ-дің перифериялық құрылғылары; графикалық және дыбыстық түрде берілген мәліметтерді цифрлық және керісінше түрлендіру құрылғылары; қазіргі заманғы байланыс құралдары; жасанды интеллект жүйелері; машиналық графика жүйелері; бағдарламалық кешендер (программалау тілдері, трансляторлар, компиляторлар, операциялық жүйелер, қолданбалы бағдарламалар пакеті және т.с.с.) және т.б. жататындығын келтіреді.

Білім беруді ақпараттандыру – ұзақ үдеріс. Осы бағытта кеңестік дәуірде және беріректе еліміздің егемендігін жаңа алған тұстарындағы қоғамды ақпараттандыруға көз жүгіртсек, онда оны бір-бірімен байланысқан үш кезеңге бөліп сипаттайды.

Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз– білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі. Бұл процесті іске асырудың негізгі құралы компьютер болып табылады, сол себепті қазіргі мектепке шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгерген, мамандық шеберлігі қалыптасқан, жаңа ақпараттық технологиялардың тілін білетін мұғалім қажет.

Енді, осы ақпараттық технологияларды жүзеге асырудағы жұмыс түрлеріне тоқталып өтейік.

Қазіргі оқу орнындағы білім беру үдерісінде қолданылатын ақпараттық – телекоммуникациялық құралдарды төмендегіше жіктеуге болады.

Білім беру үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық құралдардың жаңа заман талабына сай түрлерінен саналатын мультимедиялық энциклопедия, қашықтықтан оқыту, электрондық оқулықтар мен түрлі дыбыстық таспа материалдары бүгінгі таңда студенттердің қай пәнді болмасын тез әрі терең, шығармашылықпен игеруіне мейлінше қолайлы жағдай тудырып отыр.

Өзім қызмет жасайтын мектепте де жаңа ақпараттық технологияларды қолдану кеңінен қарастырылған. Мектеп кабинеттерінде интерактивтік тақта орнатылған. Сондықтан бұл тақтамен әр сабақты қызықты өткізуді ойластырып, жоспарлаймын, себебі қолда бар мүмкіндіктерді пайдалану арқылы оқушыларды жаңа заман технологиясымен жұмыс жасауға үйретеміз.

Қорыта айтқанда, жаңа ақпараттық технологияларды сабақта қолдану келесі нәтижелерге жеткізеді:

1. Оқушыларға еркін ойлауға мүмкіндік береді;
2. Тіл байлығын дамытады;
3. Өз ойын жеткізуге, жан-жақты ізденуге үйретеді;
4. Шығармашылық белсенділігін арттырып, ұжымда бірігіп жұмыс істеуге тәрбиелейді.
5. Өз бетімен білім алатын, ақпараттық технологияларды жақсы меңгерген, білімді жеке

тұлғаны қалыптастырады.

«Қанша білсең, ізден тағы, тағы да, білікті адам жетер тілек, бағына» деген ғұлама Баласағұнның сөздері менің өмірлік қағидам. Ұлы педагог Ушинский: «Мұғалім білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды, іздеуді тоқтатса, мұғалімдігі де жойылады» деген болатын. Сондықтан әр бір мұғалім күнделікті сабағына өмір талабына сай дайындалып ақпараттық – коммуникациялық технологияларды кеңінен пайдалануы тиіс. Ол заман талабы. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында «Білім беру жүйесінің басты – міндеті ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу делінген.

Заман ағымына қарай ақпараттық технологияларды қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Кез келген сабақта электрондық оқулықты пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

SMART оқыту технологиялық инновациялар мен интернетті пайдалану арқылы жүзеге асырылады, бұл оқушыларға олардың көп өлшемділігі мен мазмұнын үнемі жаңартып отыруын ескере отырып, пәндерді көп өлшемді көру және зерттеу жүйесі негізінде кәсіби құзыреттіліктерді алуға мүмкіндік береді. SMART университетінде оқыту тыңдаушылардың өміріне ену, бейресми болуы және барлық адамдарға таныс технологияларға негізделуі керек. Ағымдағы өзгерістерге және SMART білім алушылардың өсіп келе жатқан талаптарына сәйкес болу үшін университеттер төмендегі талаптарға жауап беруі тиіс: икемділік, бейімделу, сапа көрсеткіштері, инновациялар.

Қазіргі білім саласындағы оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты білгір маман болу мүмкін емес. Жаңа педагогикалық технологияны меңгеру мұғалімнің зейін-зердерлік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген ұстаздық қабілетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Оқу-тәрбие үрдісіне жаңа педагогикалық технологияларды ендірудің алғашқы шарты, мұғалімнің инновациялық іс-әрекетін қалыптастыру болып табылады. Жаңа педагогикалық технологияны меңгерген әрбір мұғалім өз сабағын нәтижелі даму жағынан көрсете алады.

Қашықтықтан оқыту – білім беруде әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан өте маңызды, себебі бұл жүйе – студенттердің тұрғылықты жерінде білім алуына мүмкіндік береді.

Кейс технология – оқу-әдістемелік құжаттардың кешені арқылы жүзеге асырылады, ол оқу пәндерінің мазмұнымен таныстырады және білімді өзіндік тексеру бойынша бақылау шараларын жүргізеді.

Интернет-технологиялар - өз бетінше оқу курсын меңгеруге, оқытушыдан кеңес алуға, қорытынды бақылаудан өтуге мүмкіндік беретін оқу материалын интернет жүйесі арқылы алу. Интернет технологияның белгілі бір мүмкін формасы тьюторлық класс деп аталады, ол сырттай және қашықтан оқыту формасында студенттің оқытушымен өзіндік жұмысы (ОСӨЖ) жоспарлауға мүмкіндік береді.

ТВ-технологиялар – оқу мақсатына сәйкес жасалған аудио-, видеоматериалдар көмегімен жүзеге асырылады, бұл материалдарды емтихандық сессия алдындағы толық курстарда тыңдай алады.

«Интернет – оқушы» қарым – қатынасын құрудың өзі жаңа оқыту технологияларын дүниеге әкеліп отыр. Бұл жағдайда Интернет материалдары арқылы дәстүрлі электрондық поштадан бейнеконференция, web–чат сияқты ақпарат алмасудың жаңа сатыларына көшуге мүмкіндік беріледі. Студент өз бетімен жұмыс істеуді үйренеді, өз бетімен оқу материалымен танысып, оны басқа қосымша ақпараттармен толықтыра алады. Сондай-ақ, өз меңгерген білімін тексере алады.

Интернетті аудан бойынша білім саласында жоғары деңгейде пайдалануда. Атап айтқанда, ауданымызда бірнеше мектеп сайттары ашылған. Бұл мектеп ата-ана оқушы арасындағы қарым-

қатынас үшін ең ұтымды әдіс деп білемін. Сонымен қатар, ауданымыз жоғары санатты, біліктілік арттырудың I деңгейлік курстарында сертификатталған әріптестеріміздің ұйымдастыруымен «Ақжайық ауданы мұғалімдерінің желілік қауымдастығы» атты <http://akzhaikustazy.tk/> web-сайт ашты.

Сайт мақсаты:

Мектептердегі ортақ проблемаларды шешу үшін мектеп аясында және аудан мектептер арасында тәжірибе алмасу.

Ұстаздар арасындағы ынтымақтастықты қалыптастыру және кәсіби біліктілікті арттыру жолында қолдау көрсету

Бірлесіп жұмыстану, өзара тәжірибе алмасу, мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру арқылы оқушыларымыздың білім сапасының оң нәтижеге жетуіне ықпал ету

Желілік қауымдастықты құру арқылы ой бөлісу, тәжірибе алмасу, білім мен біліктілікті дамыту,

Ортақ шешімге келу, ортақ жұмысты жоспарлау,

Мұғалімнің кәсіби қызметіне көмек көрсету; педагогтердің ақпарат алмасуына жағдай жасау,

Мәселені бірлесе отырып талқылау, талдау, ақпарат бөлісу.

Үздік педагогикалық тәжірибелерді тарату.

Желілік қоғамдастықтың әрбір мүшесіне қол жетімді деңгейдегі біртұтас ақпараттық педагогикалық ресурс қалыптастыру.

Энн Либерман айтуы бойынша "Желілік қоғамдастық - оқыту қоғамдастығында жүріп жататын ақпарат алмасу үдерісі мұғалімдердің тәжірибесі мен жұмысының мазмұнын арттырып, оған тартылған адамдарды өзара тығыз байланыстырып, олардың сырт көзге көрінбейтін, күнделікті жұмысына түр береді" - дейді.

Ауданымызда құрылған қауымдастық **құрамындағы мұғалімдер санаттары:**

Мектеп әкімшілігі;

Тәжірибелі мұғалімдер;

Біліктілік арттырудың деңгейлік курстарында сертификатталған мұғалімдер;

Жас мұғалімдер.

Вебинар мүмкіндіктері күндізгі оқытындардың мүмкіндігімен бірдей, көзбе-көз on-line арқылы оқытушымен қарым-қатынас бұл технологияны тіпті тартымды етері сөзсіз.

«Вебинар» термині бізге ағылшынның «webinar» (web + seminar) сөзінен келген.

Вебинар – Интернет желісі арқылы қашық режимде сәйкесінше техникалық құралдардың қолданылуымен жүзеге асырылатын семинар.

Қажетті техникалық құралдарға мыналар жатады: вебинарларды жүргізуге қажетті программалық қамтамасыз ету, сонымен қатар, наушниктер және микрофон. Сондай-ақ, вебинарларға арналған программалық қамтамасыз ету веб-камераларды пайдалануды қолдайды. Веб-камералар арқылы қатысушылар, мысалы, оқытушы мен білімгерлер бірін-бірі көрулеріне мүмкіндік туады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 07 желтоқсандағы № 1118 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бойынша еліміздің орта білім беру жүйесінде E-learning электрондық оқыту жүйесі қолданылады. E-learning (ағылшын тілінен Electronic Learning қысқартылған) – электрондық оқыту жүйесі, электрондық оқыту, қашықтықтан оқыту, компьютердің көмегімен оқыту, желілік оқыту, виртуалды оқыту, ақпараттық, электрондық технологиялардың көмегімен оқыту терминінің синонимі. E-learning – Интернет және мультимедиа көмегімен оқыту. E-learning негізгі элементтерінің бірі ретінде LMS (Learning Management System) немесе қашықтықтан оқыту жүйесі қарастырылады.

Қазіргі кезде елімізде «интерактивтік трибунаны» қолдану жүзеге асырылуда. Интерактивтік трибуна – бір корпуста жинақталған қазіргі заманғы интерактивті технологиялар мен жабдықтардың жиынтығы. Ол әрбір адамға жоғары деңгейде дәріске дайындалуға, жүргізуге және баяндама жасауға мүмкіндік береді. Интерактивтік трибуна – компьютер немесе ноутбуктен, микрофон, дауысты күшейткіш аппаратурадан, кең форматты сұйық кристалды интерактивті планшетті монитордан, құрастырылған контроллердан және т.б. тұрады. Интерактивтік трибуна – оқу үдерісіне және дәрістерді жүргізуге арналған қазіргі заманғы, мобильді инструмент болып табылады.

Республикамыздың білім беру жүйесінде білім сапасын арттыру мақсатында оны инновациялық технологиялармен байытуға, оқытудың интенсивтілік сипатын арттыруға мүмкіндік беретін құралдар мен әдіс-тәсілдерін анықтауға және оқытудың нәтижеге бағдарлануына, сөйтіп жеке тұлғаның дамуын қамтамасыз етуге жағдай туғызатын әлемдік тенденцияларға назар аударылуда.

Мультимедиялық технология дегеніміз – адамның ақпаратты бір мезгілде бірнеше сезім мүшелерімен қабылдауын қамтамасыз ететін аппараттық және бағдарламалық құралдар жиынтығы.

Сонымен бірге, мұнда ақпарат қазіргі заман адамына неғұрлым үйреншікті формаларда ұсынылады: дыбыстық ақпарат (аудиоинформациялар), бейнелік ақпарат (видеоинформация) және анимациялық ақпарат (мультипликациялар).

Зерттеушілердің пікірі бойынша дәстүрлі оқыту әдісімен берілген материалдың интерактивті оқыту бағдарламалары көмегімен берілген материалдың 22%- ы, көру арқылы 35%-ы көру – есту арқылы 50 %-ы ал, мультимедиялық интерактивті оқыту бағдарламалары көмегімен берілген материалдың 80%- ы есте сақталады екен.

Оқытушының талдау пікірлері мен бейнелік ақпараттың немесе анимацияның үйлесімі студенттердің зейінін айтарлықтай белсендендіріп, жаңа тақырыпқа қызығушылықтарын арттырады. Оқыту қызықты әрі эмоционалды бола түседі, бұл студенттерге эстетикалық ләззат бере отырып, оқытушының баяндаған ақпаратының сапасын арттыра түседі. Сонымен бірге, оқу үдерісіндегі оқытушының рөлі айтарлықтай өзгереді. Енді ол дәріс барысында уақытты оқу материалының неғұрлым күрделі фрагменттерін талқылауға жұмсайды.

Интерактивті дәріс педагог жетекшілігімен ұйымдастырылатын дәстүрлі оқыту тәсілі мен жекелей компьютерлік оқытудың ұтымды жақтарының үйлесімінен тұрады. Компьютер студенттің белсенді көмекшісіне айналады. Ақпараттық-танымдық мазмұнымен қатар, интерактивті дәріс мазмұндау барысында компьютерлік слайдтарды қолдану арқасында эмоционалдық сипатқа ие.

Оқытушы дәріске алдын-ала дайындалу кезіне «MS Office» бағдарламасының «MS PowerPoint» қосымшасында қажет слайдтар санын, бейнелік ақпарат пен анимация элементтерін қолдана отырып даярлайды. Әрине, бұл оқытушының компьютерлік біліктілігінің жоғары деңгейде болуын айтарлықтай қажет етеді. Ол жеткілікті дәрежеде компьютерлік техникадан білімді және бағдарламалық қамтамасыз етумен жұмыс жасау дағдыларын меңгеру керек. Интерактивті дәрісті өткізудің маңызды шарты болып компьютерлік техника мен оқу ақпаратын визуалды және дыбыстық бұқаралық демонстрациялауға қажет қазіргі заманғы құралдармен жабдықталған арнайы аудиторияның болуы табылады. Оқытушы дәрісті баяндау үдерісі барысында ақпаратты слайдта иллюстрация ретінде көрсетіп отырады. Бұл студенттердің оқу материалын жақсы меңгеруіне көмектеседі.

Электронды оқулық дегеніміз — мультимедиялық оқулық, сондықтан электронды оқулықтың құрылымы сапалы жаңа деңгейде болуға тиіс. Электронды оқулық оқушының уақытын үнемдейді, оқу материалдарын іздеп отырмай, өтілген және оқушының ұмытып қалған материалдарын еске түсіруге зор ықпал етеді. Себебі, оқушының өзіне көрнекілік қолданған тиімді қажет элементінің жанында жазуы болады.

Электронды оқыту бейне, аудио, мультимедиа технологиясы мен олардың әр түрлі комбинацияларын енгізуге байланысты болып отыр.

Электронды оқытудың негізгі мәселелері ақпараттық-коммуникативтік технология негізінде ақпараттық білім беру ортасын құру және оны тиімді пайдалану болып табылады.

Электронды кітап ол бір кітапты ғана емес, бүкіл кітапхананы оңайлықпен алмастыра алатын ыңғайлы және ықшамды электронды құрылғы. Оны пайдалану жай кітапты оқығаннан гөрі өте ыңғайлы. Өйткені сіз аталған электронды кітаптан өзіңіздің көзіңізге ыңғайлы мәтін және шрифтін көлемін, тіпті беттерінің түсін таңдай аласыз. Қалтаға салып жүруге де болады. Электроника тілінде М-Вок деп аталатын бұл құралды оқуға арналған кішкентай компьютер десек те болады. Оның экраны электронды сия технологиясын қолдану арқылы жасалған. Бұл мәтінді сапалы әрі анық етіп көрсетуге және ұзақ уақыт пайдаланғанда көз жанарының тез шаршамауына мүмкіндік береді. Электронды кітаптың басқа құрылғылардан басты артықшылығы бұл қазіргі кең таралған мәтін форматтарын (FB2, TXT, PDF, HTML, DjVu, DOC, CHM, WOLF) қабылдап, оқи алады. Аталған құралға тек қана кітаптардың мазмұнын ғана емес, қажетті материалдардың, құжаттардың, сонымен қатар интернеттен алынып, сақталған беттерді жүктеуге болады. Керек мәтінді көшіріп алып, оқуға болатын мұндай кітаптардың кейінгі нұсқаларында MP3 форматтағы аудиофайлдарды да ойнату мүмкіндігі бар. Аталған кітаптағы ақпаратты сақтау үшін флеш-карта қолданылады. Мысалы, 1ГБ көлемді жады картасында 2000-ға жуық кітап сақтауға болады. Ал аккумулятордың қуаты шамамен 5-8 мың парақ оқуға жетеді.

Пәндер бойынша электронды оқу құралдар – әмбебап оқытушы бағдарлама. Бұл мұғалімдерге материалды түсіндіргенде және берілген тақырып бойынша білім тексергенде көмекші болуға тиіс. Бұл жұмыс мұғалімдердің еңбегін жеңілдетуге, оқушыға материалды менгеруді жеңілдетуге, бұдан да ыңғайлы, кең тармақты, жетілдірілген оқытушы автоматтандырылған жүйелерді құрастырудың іргетасы болып табылады.

Сондай-ақ, қазіргі таңда интернет желісі арқылы дидактикалық материалдарды онлайн түрінде құрып пайдалануға мүмкіндік жетерлік.

Ата-ана - мұғалім - оқушы. Енді үш жақты байланыс «**kundelik.kz**» электронды жүйе арқылы оқу барысын автоматтандыру технологияларына, онлайн-білім құралдарына және ата-аналармен хабар алмасудың заманауи әдістеріне қол жеткізу.

Қызметінің басты бағыттары:

Мектептің білім беруін жаңғырту.

АКТ-ның озық интеграциясы білім беру процесінде.

«Педагог-оқушы-ата-ана» коммуникациясын интерактивті дамыту.

Бірыңғай ортаның ақпараттық алмасуын енгізу.

Мектеп экожүйесіне қызмет көрсету және құру.

Қашықтықтан білім беру мүмкіндіктерін қамтамасыз ету.

Жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуге жаңа көзқарас жаңа тәсіл керек, жаңа педагогикалық ізденістер мен идеялар қажет, мұғалім рөлін атқаратын процесс жүргізілуі тиіс, оқушылар жаңа технологияларды пайдалана алатын ұйымдастырушы педагог дәрежесінде көтерілу керек.

Ғылым мен білімді компьютерлендірудің перспективасының айқын тұғырларының бірі – оның одан әрі күшей түсетіндігіне байланысты болып келеді. Ол әсіресе, саяси-әлеуметтік арнада артта қалған немесе дамушы мемлекеттер үшін оларға ілесудің негізгі экономикалық құралына айналады. Сондықтан, бұндай компьютерлендіру қоғамдық өмірдің болашақта басқа да салаларын тұтас байланыстыруға ықпалдасатын болады. Ғылым мен білім беру компьютерлену арқылы, қоғамдық өмірдің басқа да салаларын өзіне қарай ыңғайластырып, басты құндылыққа айнала түседі. Ғылыми-техникалық білім арнасы да компьютерлік құрылғылардың күрделене түсуіне орай, оны компьютерлендіру де күрделене түседі. Сондықтан да, ғалым мен білім беруші-білім алушы күрделенген компьютерлік білімдерді одан сайын тереңірек игеру қажеттігі туындайды. Компьютерлік білім арнайы мамандықтан гөрі, көпшілік білуі тиіс күнделікті тіршіліктің бір бөлігіне айналады да, онда қоғамдағы кез-келген тұлға тыс бола алмайтын болып шығады. Яғни, ғылым мен білім беру саласының өкілдері тек өз ісімен ғана емес, жаңарған компьютерлік білімдерді игеріп отыруы тиіс болып шығады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. 2007 жылғы 27 шілде, N 319.
2. Иманбекова Б., Әбдіреймова Қ, Мазаржанова Қ. «Сабақ – оқытудың негізгі формасы». Алматы, 2003 жыл.
3. Жұмашева Ж.Т. Онлайн режимінде вебинар форматында дәріс сабақтарын жүргізу/ «Садықов оқулары: білім беру кеңістігіне инновациялық технологияларды енгізу мәселелері және жолдары» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 26-28.09.2013, Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ, 2013, б.316-317.
4. Қоянбаев Ж.Б. Қоянбаев Р.М. Педагогика. Астана, 1998 жыл
5. Информатика негіздері журналы, 2008 жыл, №6
6. Информатика негіздері журналы, 2010 жыл, №2
7. Информатика негіздері журналы, 2013 жыл, №1,2,3

ӘОЖ 810 (574)

Бекбаев С.Ш., Кенжегереев М.К.
(Орал қаласы)

ЛАТЫН ӘЛІПБИІ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Елбасы Н. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керектігін, болашақта барлық саладағы іс-қағаздар мен оқулықтар да осы қаріппен жазылуы тиіс екенін қадап айтып, Үкіметке қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің нақты кестесін жасауды, биылғы жылдың соңына дейін латын әліпбиінің жобасын әзірлеуді тапсырғаны баршаға мәлім. Демек, көп кешікпей тәуелсіз мемлекетіміздің латын әліпбиіне көшетіні айқындалды. Осы межелі мақсатқа кедергісіз қол жеткізу бағытында еліміздің өзге өңірлері секілді Қапшағай қаласында да дайындық жұмыстары басталып кетті. Атап айтқанда, қазақ алфавитін латын әліпбиіне көшіру жөнінде Қапшағай қаласы бойынша жұмыс тобы құрылып, оның құрамына Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының вице-президенті, филология ғылымдарының докторы Ғарифолла Әнес, Еңбек ардагері Қапшағай қаласының құрметті азаматы Тоқтар Әкіш, «Қапшағай қаласының ішкі саясат бөлімі» мемлекеттік мекемесінің басшысы Нұрлан Аққойшы, «Қапшағай қаласының білім бөлімі» мемлекеттік мекемесінің басшысы Рысалды Ешімова, Алматы

облысының «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорнының Қап-шағай қалалық филиалының меңгерушісі Күлзира Әкімжанова, «Нұрлы Өлке» қоғамдық-саяси газетінің бас редакторы Алтынбай Сикымбек сынды айтары бар азаматтар енгізілді.

Жұмыс тобының үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу жоспары аясында Қапшағай қаласының мәдениет және тілдерді дамыту бөлімінің ұйтқы болуымен қалалық кітапханада «Қазақ әліпбиін латын әліпбиіне көшіру жөнінде» дөңгелек үстел өткізілген болатын. Сол басқосу барысында сөз алған Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының вице-президенті, филология ғылымдарының докторы Ғарифолла Әнес қазақ әліпбиін латын әліпбиіне көшіру біздің алдымызда тұрған тарихи кезең болып табылатындығын, Мемлекет басшысының мақаласы бір күнде туа қалмағандығын, елімізде тәуелсіздіктің таңы атқан жылдары қазақ халқының үлес салмағы 40 пайыздан сәл ғана асқандығын, қазір қазақтың саны қазақстандықтардың 70 пайыздан астамын құрап отырғандығын мақтанышпен айта келе, мұны Елбасының көреген саясатының арқасында жеткен жетістік деп бағалады.

Әліпби ауыстыруда қиыншылықтар болмай тұрмайтын-дығын, мұның баяғыдан бері айтылып келе жатқанын, 90 жылдардың басында осы мәселе бойынша Түркияда түркі тілдес мемлекеттер өкілдері басқосып, бүкіл түркі жұртына ортақ әліпби қабылдау жөнінде мәмілеге келіп, сол конференция негізінде Азербайжан, Өзбекстан, Түркіменстан Республикалары латын әліпбиіне өтіп, Қазақстанның қалып қойғандығын, бұл елдердің әліпбилерінде кемшілік өте көп болып тұрғандығын, енді Құдай қалап, біздің әліпби жүзеге асып кетсе, бірінші кезекте бізге қарап отырған Қырғызстанның, екінші кезекте бүгінде араб төте жазуын қолданатын Қытайдағы қазақтардың латынға көшуге дайындалып, аталған мемлекеттер мен Түркия да әліпбилерін жөндегелі отырғандықтарынан жиналған жұртшылықты хабардар етті.

«Қазақстанда бір де бір ұлт қазақ тіліне қарсы емес, елімізде қазақ тілінің тұғырына қона алмай тұрғаны таза қазақтың кесірінен болып отыр. Ғалым ретінде айтайын, қандай әліпбиді қолдансақ та ол тек құрал, мәселе жазуда тұрған жоқ. Мәселе –тілде. Тілімізді тұғырға қалай қоюымыз керек? Ол өз қолымызда тұр, оған ешкім кедергі келтіріп отырған жоқ», - деген Халықаралық қазақ тілі қоғамының вице президенті әліпбидің түркі халқына ортақ және клавиатураға сиятын екі-ақ түрі болатындығын, қазіргі таңда латын әліпбиінің 130 жобасы барлығын, қыркүйек айында ол жобалар Үкіметтің алдына ұсынылып, оған Елбасы қол қоятындығын айта кетті [1].

Латын әрпіне көшу – қазақ тілін дамыту мен жаңғыртудағы ішкі қажеттілік. Бұл туралы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің Алматыдағы резиденциясында әдебиет және өнер қайраткерлеріне президенттік және мемлекеттік стипендияларды тапсыру рәсімінде мәлімдеді. Мемлекет басшысы келешекте қазақ тілін латын алфавитіне көшіру отандық мәдениетті дамытуға орасан септігін тигізетінін атап өтті. «Бұл үдеріс жақсы дайындықпен және ойластырылып жүргізілуі қажет. Осы орайда, XX ғасырда кириллица негізінде қазақ тіліндегі әдеби және ғылыми мұралардың ауқымды қоры әзірленгенін есте сақтағанымыз жөн. Ең маңыздысы, қазақстандықтардың болашақ ұрпағына арналған халықтың осынау қазынасы жоғалып кеткен жоқ. Біз қазақ тілін латын әрпіне көшіру жөнінде мемлекеттік комиссия құрамыз», - деді Нұрсұлтан Назарбаев [2].

Қазақстан Президенті бұл жаңарулар біздің шетелдік серіктестеріміздің назарын аударып отырғанына тоқталып өтті. «Кейбіреулер бұдан Қазақстанның геосаяси артықшылығының өзгеру «айғағын» көргендей болғаны мүлде негізсіз. Оған еш негіз жоқ. Бұл туралы мынаны айта аламын. Латын әрпіне көшу – қазақ тілін дамыту мен жаңғыртудағы ішкі қажеттілік. Қараңғы бөлмеден қара мысық іздеудің қажеті жоқ, оның үстіне, ол онда ешқашан болмаған. 20-40-шы жылдары латын әрпі қолданылғанын еске салып өтпекпін. Бұрынғы КСРО-ның одақтас он бес республикалары ішінен одақтың тарауына дейін үшеуінде ұлттық тіл латын тілі болып келген. Қазақстанның еуразиялық интеграцияға қатысуына келсек – бұл біздің принципті таңдауымыз. Біз дұрыс бағытта алға жылжып келеміз деп есептеймін, экономикалық интеграция бүкіл әлемнің міндеті болып саналады. Біздің дамып келе жатқан экономикамыз жаңа нарықты талап етеді, сондықтан біз саяси емес, экономикалық интеграцияға қадам басып келеміз. Елдің саяси егемендігі талқыланбайды -деді Мемлекет басшысы.

«Дүниедегі жолдардың барлығы Рйімге алып барады» – деген секілді «Дүниедегі тілдердің барлығы латын тіліне алып барады». Бұл тілдің ғылыми әрі көркем жасалғаны соншалықты, тіпті одан кемшілік іздеудің өзі қылмыс секілді. Ал оның әліпбесінің тұғырының беріктігі соншалықты, екі мың жыл бойы тіпті ешқандай өзгеріске жолықпаған деуге де болады. Сондықтан да болар, қазіргі таңда дүниедегі тілдердің 80 пайызы осы латын әліпбесінде сөйлейді. Сол себепті қай тілдің болмасын латын әліпбесінде жазылуының өзі бір мәртебе. Ал біз тағы нені күтіп отырмыз, байағы қараңғылықтың қалдығы болып отыра бермекпіз бе? Тіліміздің қашанға дейін кирильдің босағасында бейшара кейіпте қалтырап тұрғанын қалайсыздар? Көкірегінде біртұтам намысы бар азамат болса, ана тілімізді осы 42 былық кирильдің қыйанатынан құтқара алмаса да, соған үн қосар еді-ғой?!

Ең қарапайым мысал: Менің жеке куәлігімде аты жөнім Оркен Токтарұлы деп жазылған. Бұны көрген сайын ішім удай ашиды, себебі өзіммен қоса әкемнің аты аяққа тапталып тұр. Неге дұрыстап жазбасқа? Оның себебі қазақта әлі күнге дейін ресімі әліпбе жоқ! Ал 42 таңбалы кириллица дегеніміз 33+9 қосымша, түсіндіңізбе? Ешқашан ресми емес, «қосымша+9»! Тіпті, сорақылығы сонша, кейбір орысша сайттарға кіріп, ана тіліңізде жазсаңыз, автоматты түрде біздің «қосымша+9»-ымызды қоқсықтай етіп сүзгіден өткізіп алып тастайды. Сонда Менің аты жөнім ол жерде автоматты түрде «Ркен Тотарлы» болып өзгереді. Ал енді паспортымда халқаралық таңбада Orken Toktaruly деп жазылған. Бұны ешқашан қазақша оқи алмайтыным белгілі. Сосын маған бір ой туды, егер ана тіліміздің ерекшеліктерін латын әрпінде бейнелей алсақ қандай тамаша болар еді? – деген. Сөйтіп кітапханалардан латын тіліндегі әдебиеттерді ақтарып жүріп, өз аты жөнімді латынша: Oerken Toqtaruli деп жазуға болатынын білдім. Сол себепті, менің бұл еңбегім өз аты жөнімнен басталған деуіме болады. Біздің заманымызға дейін IX ғасырда финикийлік жазуды гректер қабылдап, дауысты дыбыстарды белгілеу үшін графемалық (әріптік) өзгерістер енгізген. Жазу Грекияның аймақтарында бірдей болмаған, біздің заманымызға дейін V ғасырда негізінен екі алфавиттік жүйе – біздің заманымызға дейін 403 жылы қабылданған шығыс грек алфавиты мен батыс (халкид) алфавиты. Батыс пен шығыс грек алфавитында әжептәуір айырмашылықтар кездеседі.

Батыс алфавиттік жүйесі италийлік халықтар арқылы, негізінен этрускиліктер арқылы, біздің заманымызға дейін VII ғасырда латындармен қабылданған.

Уақыт өте келе алғашқы графемалық белгілер біраз өзгерістерге ұшырап, біздің заманымызға дейін I ғасырда көп халықтардың қазір қолданып жүрген латын әріптер нұсқасы (латиница) пайда болады.

Еуропа елдерінде латын тілі жергілікті халықтың ана тілімен қатар дамығандықтан ана тілінің айтылу нұсқалары латын тіліне әсерін тигізбей қоймаған, сондықтан Еуропа елдерінде латын мәтіндерінің оқылуында жергілікті тілге бейімделіп келеді. Ағартушы-педагог ғалым Ахмет Байтұрсынұлы айтып кеткендей, «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген. Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды. Бұл бізге таңсық дүние емес. Латын әліпбиі әлемде кеңінен қолданылады. Латын әліпбиі б.з.б. VII ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болып, б.з. I ғасырда қалыптасқан. Орта ғасырда латын әліпбиі Еуропаға тарады. Африка, Америка және Азия халықтары пайдаланды. Қазіргі латын әліпбиінде 25 әріп бар. Дауысты дыбыстар е әрпі созылыңқы және қысқа айтылуына байланысты мысалы: Liber - тәуелсіз, Liber – кітап сөздердің мағыналары өзгереді. Түркияның ғалымы Әбдіуақап Қара өзінің «Латын әліпби қазақ тілін еркіндікке шығарады» атты мақаласында Түркия халқы латынға 1928 жылы өткенімен онда бар-жоғы 29 әріп бар. Олардан бірқатар дауыстылар ескерілмегенін бүгінгі ғалымдар айтып отыр. Негізі түркі тілдерін 34 таңбамен белгілеуге болады. Бүгін түрік латын әліпбиінде 5 әріп кем болып отырғанын айтады. Тіл ғалымдары, солардың ішінде ең ұтымды алфавиттің Қазақстан қолданған кирилл әліпбиі екенін айтуда. Мәселен, түрік ғалымы Хатиже Ширин Үсер қазақ-кирилл әліпбиі өзге түркі-кирилл алфавитіне қарағанда, таңбаның графикалық және фонетикалық тұрғыдан бір-бірімен байланысты болуы және бір дыбысқа бірден көп таңба берудің болмауына байланысты мұқият дайындалғанын айтады. Бұл тұрғыда қазақ-кирилл әліпбиін дайындаған тіл ғалымы С.А.Аманжоловтың рөлінің зор екендігін атап өтеді.

Бүгінгі күнге дейін Тіл саласының білікті мамандары латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиінің жобаларын жасауда қызу талқылауда ойларын да айтып бөлісті. Айта кетсек, солардың бірі - филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан Жүнісбектің пікірі: «Латын әліпбиіне көшудің қиыншылығы қазіргі біздің қолданып жүрген әліпбиіміз қазақтың төл әліпбиі емес, орыс тілімен араласып кеткені, бізге өзге тілден енген дыбыстар араласып кетсе онда кедергілер туындайтынын, латын әліпбиіне төл дыбыстарымызды баптап, соның аясында көшуін және қазақ жазуына тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек екенін, ол реформа үш мәселені дыбыс, әліпби және емле ережені бірдей қамтиды – деп айтты. Әрине, ұлт үшін маңызды өзекті мәселелердің оңды шешілуіне қосып отырған кәсіби білікті мамандардың пікірлері ескеріліп, латын қарпіндегі қазақ әліпбиін жасалу жолдарына қатысты өрбісе және басқа жоғарыда аталған елдердің тәжірибесіне қарап салыстыра отырып жасалса құба-құп болар еді. Қазіргі уақытта ұялы телефондарда жарнамалар, хабарламалар латын әліпбиімен жазылуда. Сонымен қатар, интернет желісінде де латын әліпбиіне аударатын транскрипция орнатылған, бірақ орыс графикасында ғана жасалған, болашақта қазақ графикасында жасалады деген ойдамыз. Латын әліпбиіне көшуде осындай бастапқы жұмыстар атқарылып отыр [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұрлы өлке газеті . 2017 ж. – №6. – 8 б.
2. Қазақстан республикасы мемлекеттік тілдерді дамыту қоры. 2017 ж. 22 п.
3. Орталық Қазақстан газеті. 2017 ж. – 4 б.

ИНКЛЮЗИВТІ МЕКТЕПТЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада инклюзивті білім беру баршаның сапалы білімге қол жетімділігін қамтамасыз етуге бағытталғаның және білім беру жүйесін тарату процесінің бірі болып табылады. Ол балалардың дене, психикалық зияткерлік, мәдени-этникалық, тілдік және басқада ерекшеліктеріне қарамастан, сапалы білім беру ортасына айрықша білім алу қажеттіліктері бар балаларды қосуды, барлық кедергілерді жоюды, олардың сапалы білім алуы үшін және олардың әлеуметтік бейімделуін, социумға кірігуін көздейді.

Тірек сөздер: Инклюзивті білім беру, мүмкіндігі шектеулі, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, түзету-дамыту.

Қазақстан Республикасында қазіргі уақытта белсенді түрде инклюзивті білім беру қарқынды түрде дамып отыр.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған білім беру дәстүрлі түрде жалпы нысаны арнайы (түзету) білім беру болып табылады. Алайда, іс жүзінде процесс арнайы және бұқаралық білім арасындағы ынтымақтастықтың әр түрлі модельдері мен нысандарын тестіленетін негізгі ұйымда мүмкіндігі шектеулі балаларға кіргізуді іске қосып жатыр. Оқу процесіне мүгедек балаларды қоса алғанда, тәжірибесі ерекше қажеттіліктері бар балалардың арнайы (түзету) білім беру үшін нақты балама болып табылады.

Инклюзивті білім беру мәселесі шет елдерде 1970 жылдан бастап алады, ал 90 жылға қарай АҚШ пен Еуропа өздерінің білім беру саясатына осы бағдарламаны толық енгізді. Ал, біздің елімізде инклюзивті білім беру жүйесінің дамуы туралы ресми дерек «Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» көрсетілді [2, 2-6].

Мемлекеттік бағдарлама негізінде 2020 жылға қарай мектептерде мүгедек балалар үшін көтергіш жабдықтар, пандустар, санитарлық бөлмелерде арнайы құралдар орнату, тұтқалармен, арнайы парталармен, үстелдермен және басқа да арнайы компенсаторлық құралдармен жабдықтау арқылы «кедергісіз аймақтар» құруы жоспарланған. 3030 мектепте мүмкіндіктері шектеулі балаларды оқытуға және тәрбиелеуге тең қол жеткізу үшін жағдайлар жасалу міндеті (мектептерде педагог-дефектологтардың, балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің, арнайы жеке техникалық және компенсаторлық құралдардың болуы) алға қойылған. Үйде білім алатын мүгедек балалар жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктері ескеріле отырып, компьютерлік техникамен қамтамасыз ету сияқты істері жүзеге асырылмақшы.

Инклюзивті білім берудің тиімділігі: Инклюзия сөзі латын тілінен аударғанда «өзімді қосқанда» ал, ағылшын тілінен аударғанда «араластырамын» деген мағынаны білдіреді.

Бастауыш сыныпта инклюзивтік білім беру- барлық балалардың тең құқығын анықтайды және адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді.

Мүмкіндігі шектеулі баланың бастауыш мектепке дайындығын анықтау үшін оларды жазу, сызу, оқуға үйретпес бұрын олардың қабілеті бойынша жеке ерекшелігін, психологиялық дайындығын байқау керек.

Белгілі психологтар Д.В.Эльконин, Р.С.Немов зерттеулері бойынша, баланы жүйелі оқыту үшін психологиялық дайындығына ерекше назар аудару керек дегенді атап айтады. Даму мүмкіндігі шектеулі балаларға сабақ беретін бастауыш сынып мұғалімі алдымен баланың даму ерекшелігін анықтайтын тесттер арқылы ойының, қиялының, зейінінің тұрақтылығын анықтап алу керек. Ол үшін «Дөңгелек кию», «Лабиринт», «Көру әдісі», «Есту әдісі», сияқты тесттерді қолданып, баланың шама-шарқын анықтап алуға болады. Ұйымдастыру қабілетіне ерекше көңіл бөліп отыру керек.

Осы мақсатқа мектептерде әр түрлі себептермен оқу бағдарламасына ілесе алмаған балаларды бастауыш сыныпта анықтап, диагностикаланған соң, ата-аналардың жеке өтініші бойынша түзету-дамыту, яғни инклюзивті сыныпқа ауыстыруды ұсындық. Ата-аналарына қосымша түсіндіру жұмыстары жүргізіліп, түзету-дамыту сыныптарының көмегі зор екендігі, балалар өздерін басқа балалардан кем санамау үшін оларды қоғамнан бөлмей, жалпы мектепте оқытудың мәні ерекше екендігі айтылады.

Инклюзивті білім берудің тиімділігі диагностикаланған оқушылар жалпы білім беретін мектепте дені сау балалармен қатар білім алуына жағдай жасайды. Білім берудің бұл түрінде мүмкіндігі шектеулі баланың өз-өзіне сенімі артады, ол маңайындағылар тарапынан өзіне қолдау бар екендігін сезінеді, бұл баланың өзін-өзі бағалай білуіне, қоршаған ортасына сүйіспеншілікпен қарауына, өзін қоғамның толыққанды мүшесі сезінуіне жол ашады. Оқытудың бұл түрі арқылы

мүмкіндігі шектеулі бала өз қабілетіне сай, ата-анасынан алшақтамай, яғни арнайы мектеп-интернаттарда тұрып оқуға мәжбүр болмай, тұрғылықты жерде білім алады. Қоғаммен біте қайнасып, әлеуметтік жағынан бейімделеді. Ата-анасы да баласының дамуы мен тәрбиесіне белсене қатысып, жеткіншек алдында жауапкершіліктері артады.

Бүгінгі таңда инклюзивті білім беру басымдық танытуда. 2015 жылы туылғаннан 18 жасқа дейінгі 141 952 мүмкіндіктері шектеулі балалар немесе жалпы бала санының 2,8 %-ды анықтайды. Анықталған мүмкіндіктері шектеулі балалар 7-12 % әлемдік көрсеткішпен салыстырғанда 2,8 %-ды құрайды [3,1 б].

Бүгін де халыққа жаппай білім беру үдерісі Қазақстан білім саясатының негізгі қағидаларының бірі болып табылады. Дакар Декларациясына қол қоя отырып, Қазақстан 1990 жылғы Дүниежүзілік жалпыға бідей білім беру форумы және 2000 жылғы Дүниежүзілік Дакар форумында қабылданған мақсат-міндеттемелерді қабылдаған болатын.

Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу (ППС) көрсету қызметінің әр маманы өз бағыттары бойынша жұмыс істейді. Бұл біріккен ППС қызметінің басты мақсаты – ерекше қажеттілігі бар балаға психологиялық-педагогикалық қолдау (сүйемелдеу) көрсету. Оның ішінде психологтың балаға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетуі мынадай бағыттарда іске асырылады:

I.Диагностикалық бағыт	Баламен жұмыстың бағыттарын айқындау мен бала дамуындағы ауытқулардың алдын алу үшін қыркүйек айында психологиялық диагностика жұмыстары жүргізіледі. Оның мақсаты: баланың жақын даму аймағы мен актуалды даму аймағын, оқу барысындағы қиыншылықтардың себептері мен механизмдерін анықтау. Бұл диагностиканың қорытындысы психологиялық тексеру хаттамасында, балаға психологиялық анықтама бергенде тіркеледі. Оқу жылының ортасында яғни екінші жарты жылдықтың басында оқушыларға екінші рет диагностика жүргізіледі. Бұл диагностика баламен жүргізілген түзете-дамыту жұмысының баланың оқу танымдық қызметіне тигізген әсерінің тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Түзете-дамытудың бағдарламасының игеру деңгейінің нәтижесін бағалағанда баланың білім- білік дағдылары игеруге қажет танымдық қабілетінің қаншалықты қалыптасқандығына ғана емес, баланың игерген білімін берілген мәселеде өз бетімен қаншалықты қолдана алатынына көңіл бөлінеді.
II. Түзету-дамыту бағыты	Түзету-дамыту жұмыстары мынадай бағыттарда жүзеге асады. -Ұсақ моториканы дамытуға арналған жаттығулар мен ойындар; - Сенсорлы қабылдауды дамыту; (уақыт кеңістігін, пішін мен көлем, түстерді қабылдауы); -салыстыру, талдау, жинақтау, қорытындылау, жалпы ойлау операцияларын қалыптастыру; - зейіннің тұрақтылығын және шоғырлануын дамыту; - көру, есту арқылы есте сақтауын дамыту; - психомоторлық дамуды жүзеге асыру мен сөйлеу тілін, сөздік қорын арттыру. Алынған диагностика нәтижесі бойынша балаға жүргізілетін түзету-дамыту жұмысының бағыты анықталып, бағдарлама түзіледі. Бағдарламада баланың жеке бас ерекшеліктері мен қабілеттері ескеріліп сабақ жоспары жасалады. Түзету-дамыту сабақтары оқушының сабақтан бос уақытында өтіледі. Түзету-дамыту сабақтарының ұзақтығы 20-35 минут (оқушының зейін тұрақтылығына және төзімділігіне байланысты).
III.Психологиялық кеңес беру	- баланың жас, жеке, типтік ерекшеліктерін ескере отырып ата-аналарға, ұстаздарға бірқатар ұсыныстарды даярлау; - Оқушымен тікелей жұмыс жасайтын педагогтармен әңгімелесу; - баламен жүргізілген жұмыстың жалпы қорытындысымен ата-аналарды таныстыру; - ата-аналарға баланың тәрбиесіндегі қиыншылықтары туралы нақты ұсыныстар даярлау; - ата-аналарға баланың психофизикалық мүмкіндіктеріне сай баланы оқыту мен оны дамытудың маңыздылығын түсіндіру; -ППҚ қызмет мамандарымен тығыз қарым-қатынаста болу. Баланың жеке бас ерекшеліктері жайлы пікір алмасу.

Сапалы білім өмір деңгейін жақсартудың аса маңызды шарты болғандықтан, Қазақстан мемлекеттік саяси веторы халыққа сапалы білім беру және дамытуға бағытталған.

Егер материалды ресурстардың жетіспеушілігі инклюзивті білім жүйесінің даму жолында ең негізгі әрі бірегей кедергісі емес екендігін түсіндіре алсақ, барлық мектептер бұл мәселені өз күшімен шеше алушы еді.

Инклюзивті білім беруді дамыту мәселелерін шешу үшін келесі әрекеттер орындалуы қажет:

- «ахитектуралық» және «транспорттық» қолжетімділікке қол жеткізу үшін мектеп, қала, ауылдың физикалық ортасын өзгертіп қана қоймай;

- арнайы білім беру қажеттіліктері бар оқушыны қолдау мақсатында қаржыландырып қана қоймай;

- ең алдымен, әлеуметтік кедергіні жою қажет: жалпы және арнайы білім беретін мекемелерде мәдениет, саясат және тәжірибені біртіндеп мақсатты түрде орындау.

Инклюзивті тәжірибені пайдаланатын мектептер үшін психологиялық-педагогикалық бағыттағы мәселелерді қарастыру қажет.

Бір жағынан, жалпы білім беретін мектептер педагогикалық қауымдастығы бұл үрдіске дайын емес. Алайда оқушылардың ата-аналары балаларының жалпы білім беретін мектептерде оқытылғанын қалайды. Екі тараптың да объективті негізделген жақтаушы әрі даттаушы дәлелдері жеткілікті, ал олардың арасында барлығымен тең дәрежеде қатынасқысы келетін бала қалады.

Мектептерде берілген жүйені енгізу үшін арнайы психология және педагогика саласындағы педагог кадрларын даярлау қажет. Педагог мамандары мүмкіндігі шектеулі балалардың барлы медициналық-психологиялық аспектілері жайында хабардар болуы тиіс [3].

Оқытылатын мерзім бойы сүйемелдеу тобы адекватты тәсілдер мен оқыту әдістерін таңдауды, даму динамикасын бағалау негізінде мүмкіндігі шектеулі жандардың жалпы білім беретін бағдарламаға бейімделуін жүзеге асырады. Берілген топ мүшелері оқу бағдарламасына өзгеріс енгізуге құқы бар.

Психологиялық-педагогикалық мәселелерді шешу жүйесінің басты мәселелерінің бірі – ата-аналармен жұмыс жасау. Ерекше балалардың ата-анасы ажуа-мысқыл, сыныптастар және мұғалімдермен түсініспеушілік, мүмкіндігі шектеулі баланың жағдайын түсінбей тұрып оған қарсы көзқарастың қалыптасуы, т.б. жағдайлардан қорқып балаларын қарапайым мектептерге беруге қауіптенеді. Басты мақсат – мүмкіндігі шектеулі баланы жанұяда тәрбиелеуде қажет болатын практикалық біліктілікті үйренуге көмектесу.

Оқушының жеке сұраныстарын ескере отырып, қалыпты психологиялық-эмоционалды оқыту режимі құрастырылады. Өз кезегінде бұл ынтымақтастыққа себеп болады («оқушы-мұғалім», «оқушы-оқушы») Оқытудағы жеке тіл табысу

Жеке сүйемелдеудің негізгі кезеңдері:

- Бала жайында ақпаратты жинау;
- Алынған мәліметті сараптау;
- Өзге мамандармен кеңесе отырып, ұсыныстар жасау;
- Баламен жеке жұмыс жасау жоспарын құру;
- Қойылған мақсатты шешу;
- Бала дамуының болашағын сараптау, болашақ стратегияны құру [3].

Сонымен, инклюзивті білім жайында айтқанда, мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы білім беру мекемелерімен қатынасудың техникалық жағдайын ғана емес, сонымен қатар ерекше сұраныстары бар баланың психофизикалық мүмкіндігін ескеру негізіндегі оқу-тәрбиелеу үрдісінің негізгі спецификасына айрықша мән беру қажет.

Жоғарыда көрсетілген мәселелердің шешімі барлық балалардың тең дәрежеде білім алуына негізделеді.[6]

Мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті білім жүйесін одан әрі жетілдіру үшін ең алдымен терең ғылыми түсініктеме, барлық мүмкін болатын жағымды және жағымсыз салдардарды болжау әрі модельдеу шараларын талап етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы ҚР президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарғысы – Астана, 2010.

2. Мовкебаева З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования. Педагогика и психология. -№ 2 (15)-2013.- С.6-11.

3. Мектептегі психология –Психология в школе. Теоретические вопросы психологии. № 3 (93) 2016. 17-18 б.

4. Выготский Л.С. Вопросы теории и истории психологии. М.: Педагогика, 1982. - 488 с.

5. Грачев Л.К. Программа социальной работы с семьями, имеющими детей инвалидов.- М., 1992 ж.-345 б.

6. Z.A.Movkebaeva, A.T.Iskakova. INCLUSIVE EDUCATION. Almaty, 2016.

ӨОЖ 37:372.8

Даулетов Н.Д., Айтмуханбетова Ж.А.
(Орал қаласы)

МЕКТЕПТЕ КӘСІБИ БАҒДАРЛЫ БЕЙІНДІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ОҚУШЫНЫҢ ЖЕКЕ ДАРА ДАМУЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Аннотация: Бұл мақалада мектепте берілетін кәсіби бағдар жұмыстарының бүгінгі күні маңызы зор болып табылады. Жалпы білім беретін мектептердегі кәсіби бағдар беру жүйесінде кәсіптік бағыттылықты қалыптастырудың адами алғышарттары жоғары сыныптарда туындайды. Олардың бойында танымдық қызығушылық дами отырып, жеке мәнді мақсат қою талабы, кәсіби мүддесі пайда бола бастайды. Алайда, көптеген мектеп түлектері өзін-өзі және таңдаған мамандығын өз деңгейінде біле бермейді. Соңғы кездерде жастар арасында ғылыми қызмет беделі төмендеп, педагогикалық, инженерлік-техникалық мамандықтарға қызығушылықтары баяу өсуде. Мұндай құбылыстарды жою үшін ерекше педагогикалық тәсілдер, жұмыстың мазмұнды және құқықты формалары қажет болып отыр.

Тірек сөздер: Кәсіби бағдар беру, бейінді, қабілеттілік.

Кәсіби бағдар беру – жас ұрпақты өзіне ұнаған тиісті мамандықты саналы талдап алуға дайындауға бағытталған іс-әрекеті. Кәсіби бағдар беру арқылы оқушыларды мамандықтар әлемінде, олардың мазмұны, ерекшеліктері, жеке тұлғаға қоятын талаптарын өз бойындағы қасиеттерімен ұштастырып, өндіріс, шаруашылық салаларының даму міндеттеріне, оның нарықтық экономика жағдайындағы рөліне сай саналы таңдалып алынған мамандыққа мүдделілігін тәрбиелеуді қажет етеді [8, 128 б].

Кәсіби бағдар берудің негізгі мақсаты жас ұрпақты саналы түрде мамандық таңдауға дайындау, үйрету екендігі белгілі. Ол үшін мына нәрселер қажет:

- оқушылардың бойында ішкі психологиялық – әлеуметтік мәнділікті реттейтін қызмет түрлерін тәрбиелеу;
- түрлі еңбек қызметтері мен сыйластық қатынастарын тәрбиелеу;
- кәсіпті өз бетінше, саналы түрде жеке қасиеттерін есепке ала отырып орындау бағытын жетілдіріп, тәрбиелеу.

Әлемдік білім беру кеңістігіне бағытталған білім берудің негізгі мақсаты білімді меңгеріп қана қоймай, білік пен дағды арқылы дербестік, ізденімпаздық, дені сау, өзгермелі жағдайда білімді де білікті жасөспірімдерді жан-жақты жеке тұлға ретінде даярлау. Осы мақсаттарды іске асыруда бүгінгі мектеп оқушыларына қойылып отырған мәселелер күн сайын талаптануда. Өйткені келешек қоғамымыздың басты тұлғасы бүгінгі мектеп оқушылары. Сондықтан мектепте берілетін кәсіби бағдар жұмыстарының бүгінгі күні маңызы зор болып табылады.

Республикамыздың Конституциясында еліміздің азаматына еңбек етуге құқық берілген, оның ішінде біліміне, қабілетіне, кәсіптік даярлығына сәйкес, 24-бап бойынша «Әркімнің еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар». Бұл құқық толығымен жүзеге асырылуы үшін еңбек барлық азаматтарының табиғи қажеттілігіне айналуы тиіс [9, 120 б].

«Мектеп оқушыларын еңбекке тәрбиелеуді, баулуды, оларға кәсіптік бағдар беруді жақсарту және олардың қоғамдық пайдалы, өнімді еңбегін ұйымдастыру туралы» «... жалпы білім беретін мектеп оқушыларын еңбекке тәрбиелеуді, баулуды және оларға кәсіптік бағдар беруді түбірімен жақсарту, олардың дербес өмірге практикалық және моральдық-психологиялық даярлық дәрежесін арттыру, жеткіншек ұрпақтың бойында еңбекке деген саналы қажеттілікті қалыптастыру, бұл үшін қажетті жағдайлар жасау шараларын қолдануға міндеттері аталып өтілген.

Алғашқы күндерден бастап жалпы білім беретін орта мектептерде білім беру жүйесі Өкіметіміздің қаулы қарарларына орай мектеп оқушыларының ғылым негіздерін оқып үйренуді олардың жүйелі ұйымдастырылған, шама-шарқына лайық қоғамдық пайдалы, өнімді еңбекке тікелей қатысуымен тығыз өзара байланысты қамтамасыз етілсін - деп міндеттелген.

Қазіргі таңда мектеп оқушыларын еңбекке тәрбиелеудің жан-жақты және күрделі міндеттерін ойдағыдай шешу үшін әрбір мұғалім, сынып жетекшісі өзінің күнделікті педагогикалық іс-

әрекеттерінде еңбек тәрбиесінің негізгі қағидаларын берік меңгеріп және оны басшылыққа алуды талап етіп отыр [10, 103 б.]

Кезінде мектеп оқушыларына кәсіптік бағдар беру мәселесі көптеген ғалымдар мен қайраткерлердің ғылыми еңбектерінде, мақалаларында сөз етілді. Атап айтқанда, Н.К.Крупскаяның, А.В.Луначарскийдің, П.П.Блонскийдің, А.С.Макаренконың, С.Т.Шацкийдің еңбектері оның күрделі мәселелерін шешуге үлкен маңызы зор болды.

Қазіргі жалпы білім беретін орта мектептердің оқу-тәрбие жұмысында кездесетін елеулі кемшіліктердің де беті ашылып көрсетілді. Олар ең алдымен мынаған байланысты: мектеп бітіруде жастар өндіріс сферасындағы еңбекке практикалық дайындықсыз келеді немесе халық шаруашылығына қажетті мамандықтары жөнінде теориялық жағынан белгілі бір түсінігі болмады.

Мектеп бітіруші жастарымыздың ішінде өмірге тұтынушылық қатынас, еңбектен бой тасалау, сақтамау сияқты жағымсыз құбылыстар байқалып қалады. Мұндай кемшіліктердің себебін біз мектеп қабырғасындағы еңбекке тәрбиелеу мен кәсіптік бағдар жұмыстарының белгілі бір жүйеге қойылмағандығы деп білеміз. Қазіргі жалпы білім беретін мектептердің барқатар мұғалімдері мен сынып жетекшілері еліміздің ғылыми-техникалық прогрестің даму тенденциялары туралы және оның қазіргі заман адамдарына қоятын талаптары жөнінде жеткілікті хабары болмады. Сынып жетекшілері оқушылардың қоғамға пайдалы өнімді еңбегі мен оқытуды өнімді үнемі біртұтас үдеріс етіп біріктіріп, оған политехникалық бағыттылық бере алмады. Мұғалімдер қоғамдық пайдалы еңбектің мазмұнын анықтауда, еңбек үдерістерін жоспарлауда, ұйымдастыруда, педагогикалық ықпал етудің әдістерін таңдап алуда қиындықтары тап болып отырды. Сондықтан оқушыларды еңбекке тәрбиелеу мен кәсіптік бағдар беруде заман талабына сай тәрбие жұмысының неғұрлым жаңа формалары мен әдіс-тәсілдерін таңдап, оны жетілдіруде мектеп ұжымының алдында үлкен маңызды міндеттер қойылды [11, 99 б].

Бүгінгі күні мектеп оқушыларына кәсіби бағдар беру жұмыстары қайтадан жандана бастады. Біз жоғарыда атап өтілген кезеңдерді талдай отырып, кәсіби бағдар беру жұмыстарының маңызын үлкен сұранысқа ие болуда деп білеміз. Мамандықты саналы таңдауда адамның қабілеттілігінің қалыптасуының да үлкен маңызы бар. Ол адамның психологиялық санасының қалыптасуына байланысты. Олар: қабілеттілік, қызығушылық, бағыттың құндылығы, кәсіптік жоспар, идеялы, сенімі, т.б. Адам қабілеттілікке қоршаған табиғатқа, әрбір адамның өзін-өзі шыңдауға байланысты, адамның әлеуметті бейімделген қызметі деп қарау қажет. Сол себепті де К.К.Платонов «Қабілеттілік – ол жеке адамның қасиеті, бірақ оның белгілі бір қызметке қатысына қарай анықталады».

Қабілеттілік дегеніміз белгілі қызметтің әдіс-тәсілдерін игерудегі тездік, тереңдік және икемділік болып есептеледі.

Сондықтан мамандық таңдауда қабілеттілік есепке алынады. Мысалы, адамның абстракты ойлау жүйесі күшті дамыған болғанмен практикалық істе қабілетсіз болуы мүмкін немесе өте жақсы білгенмен ұйымдастыруды нашар атқаруы мүмкін. Сондықтан баланың оқудағы, еңбектегі, ойындағы қабілеттілігін біртұтас қарастыру қажет те, солай дамыту нәтижелі болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. Алматы 2001ж.
2. Ә.Мүсілімов, А.Сиымова. Кәсіптік бағдар берудегі мектептен тыс жұмыстардың түрлері. // Жоғары мектеп, №2, 91-б.
3. З.Әділшынова. Кәсіби құндылық бағдарды қалыптастыру. // Қазақстан мектебі. №10, 12-б.
4. Баширова Ж.О. Оқушылардың өнімді еңбегі және кәсіптік бағдар. Алматы, 1986. 34-б.
5. Сазонов А.Д., Симоненко В.Д., Аванесов В.Д., Бухалов В.И. Профессиональная ориентация учащихся. М., 1988.

ӘОЖ 37.018.12

Елғондиева А.
(Орал қаласы)

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІН НЕКЕЛІК-ОТБАСЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРҒА ДАЯРЛАУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ

Отбасы - қоғамдық қатынастар мен процестердің алуан түрлі формалары біртұтас болып ұштасатын кешенді әлеуметтік құбылыс болып табылады. Сондықтан да әлеуметтік құбылыс бола отырып, ол адамзат өмір сүру жағдайына қарай құрылып, оның дәстүрлері мен әдеттері ғасыр өткен сайын жаңа сипатта көрініс береді.

Отбасын құруда жастардың, болашақ ерлі-зайыптылардың бір-бірін толық танып, бір-бірімен жақсы түсіністік қарым-қатынаста болуы өте маңызды. Отбасының берік болуына – болашақ ерлі-

зайыптылардың отбасында болатын қиыншылықтарды алдын-ала біліп, саналы түрде сол қадамды нық басып, отбасының жақсы және берік болуына үлесін қосуға бел буу қажет. Кез келген отбасында, жас ерлі-зайыптылар арасында түрлі экономикалық, әлеуметтік және жеке тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты түрлі мәселелер болады. Сол мәселе салдарынан отбасында ұрыс-керіс, қақтығыс, дау-жанжал болып, оның аяғы отбасының ыдырауына әкеп соғады [1].

Ресми деректер бойынша, Қазақстанда үшінші жыл қатарынан некелер саны азайып, жеті жылдан бері ажырасу саны көбейіп келеді. Ұлттық экономика министрлігінің статистика комитетінің мәліметіне сәйкес, 2013 жылы – 168 417 неке, 2014 жылы – 159 328 неке, 2015 жылы 148 769 неке қиылған. Ал ажырасу саны 2014 жылы - 52 673 болса, 2015 жылы - 53 293-ке жеткен. Ұлыбританиялық The Economist журналы шығарған 2015 жылдың Pocket World in Figures статистикалық жинағындағы ақпарат бойынша, Қазақстан дүние жүзіндегі жан басына шаққанда ерлі-зайыптылар ең көп ажырасатын 10 елдің қатарына кіріп тұр.

Әлеуметтанушы, Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы Айгүл Забирова елдегі ажырасудың көбеюінде заңдылық бар дейді. Оның айтуынша, 1990 жылмен 2010 жылдағы деректерге қарағанда, қала халқы көбейіп, ауыл тұрғыны азайған. Соның әсерінен әйел мен еркектің статусы да өзгерген. Еті тірі, оқыған қазақ қыздарына қалада көп мүмкіндік ашылған. Бұрынғыдай ауылда қалып, ата-анаға, ағайын-туысқа, қаржыға тәуелділік жойылған [2].

Жастар отбасын құрғанда, әрине материалды және тұрғын үй мәселелерін қарастырады. Бірақ көптеген зерттеулер бойынша, материалды ауқаттылық және тұрғын үймен қамтамасыз болу факторлары отбасы тұрақтылығына елеулі әсерін тигізбейді. Отбасылық өмірге мотивациялық дайындық махаббат сезімін отбасы құрудағы негізгі түрткі ретінде санайды. Бұл сезім дербестікке дайындық, құрылатын отбасыға жауапкершілік сезімі, балаларды туу мен тәрбиелеуге дайындықты көрсетеді.

Болашық ерлі-зайыптылар өскен отбасыларының атмосферасын, құрылудағы отбасының дамуына елеулі әсерін тигізеді, ол не сәтті, не көптеген қиыншылықтармен кездесіп мүлде күйзеліске ұшырауы мүмкін. Отбасын құруға психологиялық дайындық бұл – жеке адамның басқа адамдармен қарым-қатынасты тез орната білу, отбасылық өмірге және қоршаған ортаға бірдей немесе ұқсас көзқарас, отбасыда сау рухани – психологиялық ахуалды орната білу қабілеті, мінез-құлықтың және сезімдердің тұрақтылығы, дамыған ерік қасиеттері[3].

Қоғамда жастарды тәрбиелеудің мазмұны мен әдістемесін анықтауда, некелік отбасылық қатынаста тұлғаның қалыптасуын және дамуын талап етеді. Оның ішінде негізгілері: бүгінгі ғана бағдар емес, сонымен қатар оның дамуының ертеңгі күнгі болашағын, үйренуші іс-әрекетінің әртүрлілігіне тірек болатын (оқу, оқудан тыс, ойын, еңбек, отбасылық-тұрмыстық, қоғамдық-саясаттық, көркем өнер, спорт), тұлағаралық қатынастың ерекшеліктері, қоғамның отбасыға деген талабы; оны тудыру процесінің күрделілігі отбасындағы шаруашылық-экономикалық қатынастың күрделенуі; отбасыны тәрбиелеу потенциялы негізге алынады. Отбасылық қарым-қатынастың үйлесімді дәрежеде дамуы жастарды отбасылық өмірге дайындалуының психологиялық ерекшеліктеріне төмендегідей тұжырым жасауға болады:

- өсіп келе жатқан ұрпақты отбасылық өмірге дайындау – адамның жас ерекшелік дамуының әр кезеңінде жүру қажет және тәрбиелеудің жалпы мәселесінен бөлінбеуі керек.

- жастарды отбасылық өмірге психологиялық дайындау мәселесінің қалыптасуы бірнеше аспектілерден, яғни қазіргі қоғамда некеде және отбасыда жастардың ролін дұрыс түсінуде, оларда неке киноға бейімділік және нұсқаулардың қалыптасуының ерекшеліктерімен байланысты.

- қоғамда жастарды тәрбиелеудің мазмұны мен әдістемесін анықтауда, некелік-отбасылық қатынаста тұлғаның қалыптасуын және дамуын талап етеді[4].

Қазіргі кезде некелік-отбасылық қатынастар ерлі-зайыптылардың адамгершілік-этикалық, психологиялық-педагогикалық дайындықтарының, тұрмыс мәдениетінің жоғары деңгейде болуын талап етеді. Адамның қалыптасуы оның бала күнінен басталады. Сондықтан жас буынның жеке бас қасиеттерінің ойдағыдай дамуы үшін олардың өз қасиеттерін және басқалардың қасиеттерін түсіне білуіне көмектесіп, жол-жоба көрсету өте маңызды. Бұл оңай міндет емес. Көптеген әлеуметтік функцияларды атқарушы, қоғамдағы әлеуметтік құрылымның қажетті құраушысы ретінде отбасы қоғамдық дамуда маңызды орын алуда.

Жастарды болашақ некелік немесе ерлі-зайыптылық өмірге дайындауда төмендегі ұстанымдарды мақсат ету маңызды деп санадық, олар:

- өзін-өзі бақылау мен бағалау;
- отбасы табиғатының жүйесін түсіну;
- екінші серігімен қарым-қатынас жүйесін жақсарту;
- бұрын түсінбеген отбасындағы өзара қатынастың ерекшеліктерін ұғыну;
- өзіндегі және отбасындағы болып жатқан өзгерістерді анықтауға мүмкіндік жасау;
- отбасы мүшелерінің әрқайсысына ерекше көңіл бөлу;

- ерлі-зайыптылар бір-бірінің пікірімен санасу және түсінісу.

Сонымен жастардың үйлесімді неке құруына психологиялық даярлығын диагностикалау олардың болашақ сәтті отбасы болуының кепілі болып табылады.

Қоғамдағы жастардың қарым-қатынасы, қыз бен жігіттің отбасын құруға дайындықтары, отбасында орын алатын дағдарыс кезеңдері жөнінде бірқатар мәліметтерді қарастырсақ:

- аштық кезең, бір-біріне деген ерекше құрмет, жақсы көрушілік, сыйластық ашық көрінеді, отбасының жағдайын жақсартуға бірге ұмтылады;

- тоқтық кезең, отбасы мүшелерінің сезім, құрметтері орташа дәрежеде көрінеді, отбасының жағдайы толыққанды деңгейде болған соң бәріне тоқ көзбен қарайды;

- жалығу кезеңі, бірқалыпты өмір сүру деңгейінен жалыға бастайды, бұл кезеңде сабыр мен шыдамдылық танытса отбасыны сақтап қалуға болады [5].

Сыр өңірінің абызы Қорқыт атаның мұрасындағы отбасылық тәлім-тәрбиелік өсиет бүгінгі өскелең ұрпақ үшін де аса маңызды. “Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман... Менмен, тәкаппар адамды тәңірі сүймейді... Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ... қонағы жоқ қараша үйден құлазыған тұз артық», - дейді ұлы Қорқыт баба.

Сан ғасырлар бұрын ата-бабамыз өмір сүрген ұлан-ғайыр өңірдің қысқаша тарихи-географиялық сипатындағы отбасылық тәлім-тәрбиесінде тұтас халық жөнінде әлі де болса толық анықталмаған жәйттер аздың қасы. Болашақта тәуелсіз елдің тарихшылары, әдебиетшілері, лингвистері, археологтары қазақтың қанына сіңген этнотарихи сипатына тән этностық құндылықтарымыздың тың деректерімен толықтыра берері сөзсіз. Жастарды ұлтымыздың қанына сіңген құндылықтар, яғни тіліміз, дініміз, діліміз және салт-дәстүрлеріміз бен ырым-тиымдарымыз негізінде болашақ отбасын құруға дайындау бүгінгі күні өзінің өзектілігін туындатып отырғаны белгілі.

Халқымыздың этнопедагогикасында және этнопсихологиясында жастарды болашақ отбасына дайындауда бай әрі тиімді тәжірибе жинақталғаны айқын көрінуде. Оны қазіргі заман талабына сай әрі күнделікті болып жатқан отбасылық тыныс-тіршілікте пайдалану қазақ халқының рухани-адамгершілік әлеуетін байыта түсуге өлшеусіз үлес қосары айқын.

Қазіргі таңда отбасын құруға ұлттық немесе қандай да бір басқа, мысалға әлеуметтік тосқауыл жоқ. Сондықтан жастар жолдас таңдағанда, оның бойында өзіне ұнайтын мінез қырларын табуға тырысады. Болашақ отбасын құруда ерлі-зайыптылардың жас ерекшелік дайындығы ғана емес олардың психологиялық даярлығы да маңызды орын алады. Қоғамда жастарды тәрбиелеудің мазмұны мен әдістемесін анықтауда, некелік отбасылық қатынаста тұлғаның қалыптасуын және дамуын талап етеді. Жастар отбасын құрғанда, ең алдымен материалдық және тұрғын үй мәселелерін қарастырады.

Бірақ көптеген психологиялық зерттеулер бойынша, материалдық ауқаттылық және тұрғын үймен қамтамасыз болу факторлары отбасы тұрақтылығына елеулі әсерін тигізбейді. Отбасы өміріне мотивациялық дайындық махаббат сезімін отбасы құрудағы негізгі түрткі ретінде санайды. Бұл сезім дербестікке дайындық, құрылатын отбасына жауапкершілік сезімі, нәрестелі болуға және баланы тәрбиелеуге дайындық. Отбасындағы қиындықтар, жағымсыз жағдайлар мен дағдарыстар бүгінгі психология саласында көкейтесті мәселелер. Өмірлік циклда кездесетін дағдарыс түрлеріне психологиялық білім мен мәдениеттің төмендігінен көптеген отбасы бөгеттерден шыға алмай, кері кетіп отбасы ажырауына немесе отбасындағы жағдайға күш-жігер салуға жауапкершілік алмау кеңінен етек жайып барады.

Қойылған мәселенің өзектілігіне байланысты студенттерді некелік-отбасылық қатынасқа дайындаудағы педагогикалық әрекет педагогикалық қолдауды кәсіби түрде қолдануды қажет етеді. Студенттерді некелік-отбасылық қатынасқа дайындығын қалыптастыруда тікелей әсер ету мүмкін емес, бұл студенттерге беретін жай ғана ақпарат емес. Сондықтан бұл процесті процессуалды-технологиялық қамтамасыз етуде педагогикалық қолдау кеңес беруде, қызметтер ұйымдастыруда (моделдеу, жобалау, ЖОО-да тәрбиелік жұмыс бағытында іс-шаралар өткізу және әлеуметтік-адамгершілік бағытта өзіндік бағдарламалық жұмыстар өткізу, студенттердің отбасылық өмірге дайындығын қалыптастыру) рефлексивті тренингтердің көмегімен жағдаяттық тапсырмаларды тиімді шешуде және студенттерді некелік-отбасылық қатынасқа дайындығын қалыптастыру үрдісінде қажет.

Жастардың некелік-отбасылық қатынасын құруға бағытталған педагогикалық құрал ретінде жас отбасылар клубының әрекетін қарауға болады. Университеттің жас отбасылар клубының маңыздылығы мына шарттармен көрсетіледі:

1. Адамгершілік және жыныстық тәрбие, жастарды отбасылық өмірге дайындау қажеттілігі.
2. Үйлесімділік және отбасылық бақытқа жету мүмкіндіктерін ашу

Клубты құру мақсаты – студенттерді мықты және берік отбасын құру мәселесіне көңіл аударту, отбасыға байланысты сұрақтарға керекті білім алу, салауатты өмірге бағыттау.

Студенттердің көңілін аудартудағы маңызды тапсырма – әңгімелер мен дәрістер дайындау, видеофильмдер құрастыру.

Некелік-отбасылық қатынастарға төмен деңгейлі индивидуальды дайындықты көрсетуші студенттерге негізгі консультативтік көмектер жүргізу керек. Индивидуальды кеңес беруде педагогтар мен психологтар жастардың бұрынғы сәтсіз әрекеттерінде пайда болған өкпелеу сезімдері, ашу, уайымдарын жеңуге бағыттауға әрекет етеді.

Студенттерді некелік-отбасылық қатынастарға дайындауда, отбасылық құндылықтарды қалыптастыруда педагогикалық қолдау кезінде бірнеше кезеңдерден өту қажет. Бұл кезеңдердің мерзімі болмайды және ұзақ уақыттық, үзіліссіз процесс болып табылады. Бірінші кезеңде педагог маңызды диагностика жүргізеді: әрбір студенттің оқу жылының бас кезіндегі жағдайын зерттейді. Екінші кезеңде диагностикалық нәтижелерін талдауға негізделген студенттердің рухани-адамгершілік қажеттіліктерін жүйелік бағалауды жүзеге асыра отырып, некелік-отбасылық қатынастарды тиімді анықтауға болады. Үшінші кезеңде отбасылық және жалпыадамзаттық құндылықтардың индивидуальды мәнділігін түсіндірумен жұмыстар жүргізіледі. Төртінші кезеңде оқу-тәрбиелік жұмыстар индивидуальды және ұжымдық түрде моделдеуге, біріккен әрекеттерге, некелік-отбасылық қиындықтарды бағдарлауға бағытталған. Бесінші кезеңде тәрбиелік жұмыстардың нәтижелерін талдау, қажетті түзетулерді енгізуге байланысты байланысты жүргізіледі. Ең соңында нәтиже шығарылады [6].

Студенттерді некелік-отбасылық қатынастарға дайындауға педагогикалық қолдау үрдісі келесі функцияларды атқарады:

1. Ұйымдастырушылық-үйлестірушілік: өзара әрекеттің ішкі келісімділігі; студенттердің қызығушылықтарымен сәйкестігі.

2. Ұйымдастырушылық-тәрбиелік: студенттермен және мұғалімдермен тәрбиелік жұмыстарды жоспарлау, жоспарлағандарды жүзеге асыру тәсілдерін анықтау.

3. Педагогикалық қолдау: студенттерге некелік-отбасылық қатынастарға дайындықты анықтаумен байланысты индивидуальды мәселелерді шешуде алдын алу және тікелей көмек көрсету.

4. Жобалау: студенттермен тәрбиелік жұмыста тапсырмалар мен мақсаттар қою, топпен тәрбиелік жұмыс ұйымдастырудағы әдістерді анықтау, студенттермен күнтізбелік жоспар бойынша жұмыстану.

5. Мониторинг: некелік-отбасылық қатынастарға дайындығын қалыптастыру деңгейі және кәсіптік саладағы тұлғалық даму үрдісі туралы ақпарат жинақтау, бағалау және болжау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Арғынбаев.Х.Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар, 1996 -288 б.
2. Қоңырбаева.С.С. Қазіргі отбасы және оның негізгі қызметі мен ерекшеліктері.// Білім берудегі менеджмент 2008.- №4. 2-6 б.
3. Оразбекұлы Қ. Отбасы тәрбиесінің қазаққа тән айрықша құбылысы // Бастауыш мектеп 2005ж. №4
4. Ковалев С.В. Психология современной семьи –М,1988.
5. Оразбекұлы Қ Момынбаев Б Жас ұрпақты отбасылық өмірге дайындау. Оқу әдістемелік құрал. Алматы. 2007. – 38 б.
6. М.В.Коляева Отбасын қолдау орталығы қызметкерлерінің әдістемелік құралы. – Шымкент, 2007. – 184.

ӘОЖ 378.2

Ерболат Б.Е.
(Орал қаласы)

КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қазіргі замандағы білім берудің негізгі мақсаты: еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, құзыретті, өз жұмысын жақсы білетін, жан-жағына бағыт-бағдармен қарайтын, әлемдік стандарт деңгейінде нәтижелі жұмысқа, кәсіби өсуге, әлеуметтік-саяси оңтайлы тез әрекет жасауға, болып жатқан өзгерістерге тез бейімделуге қабілетті білікті маман, индустриалды-инновациялық жағдайды шешуге лайық, өз қалауы мен қоғам талабына сай өзін көрсете білуге бейім, өз ойын еркін айта алатын, жоғары білімді, ұлттық тілді, тарихты жетік меңгерген, отандық және әлемдік мәдениетті бойына қалыптастырған, шығармашыл, оңтайлы кәсіби маман дайындау.

Қазақстандағы жоғарғы оқу орындарының барлығы кәсіби білім берудің әр түрлі мамандықтары бойынша көп деңгейлік білім беру бағдарламаларын өңдеп, оны жүзеге асыруда. Бұл бағдарламаларды жүзеге асыру мақсатында оқушыларды әлеуметтік қорғау мен түлектердің мобильділігін жоғарылату контекстінде республикамыздың білім беру жүйесіндегі стандарттау әдістері мен принциптерін сақтау қажет.

Қазіргі қоғамдық өзгерістердің қарқындылығы жаңа сипатқа ие болды, яғни бұл өзгерістер жаңа сипаттағы мамандарды қажет етеді. Ал бұл мәселені шешу – жоғарғы оқу орындарындағы оқытушы-профессорлардың басты міндеті болып саналады. Қазіргі жағдайда қоғамның білім деңгейі мен интеллектуалдық әлеуеті ұлттық байлықты құрайтын маңызды сипатқа ие. Жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің білімділігі, кәсіби икемділігі, шығармашылыққа талпынысы, әр түрлі жағдайдағы проблеманы анықтау, оның жауапты шешімін табу және қолайсыз жағдайларда әрекет ете білуі еліміздің дамуына, қоғамымыздың тұрақтылығына және оның қауіпсіздігіне негіз бола алады.

Студент – өз болашағын жасаушы, күнделікті дәріс және практикалық сабақтарда алған білімдерін, іскерлік пен дағдысын, ерік-жігері мен шығармашылық белсенділігін іс-әрекеттің белгілі бір түрін меңгеруге жұмылдырып, өмір ағысына икемделе білген, болашағына сеніммен қарайтын жеке тұлға. Оның алдында тұрған басты мақсат – әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына қосылу жөніндегі нақты қадамдарға өз үлесін қосу, қоғамымызда жаңадан қалыптасып келе жатқан жаңа сапалық қарым-қатынастарды бойына сіңіре отырып, нарықтық қатынастар жүйесіне бейімделу. Сонымен қатар өзінің бойындағы дарын мен қабілетті қазіргі заман талабына сай қалыптастыру, оны жан-жақты дамыту, оқу барысында алған білімін, кәсіби шеберлігі мен біліктілігін үздіксіз көтеріп отыруға дағдылану қажет. Егеменді елімізде қалыптасып келе жатқан нарықтық қатынастар жағдайында жемісті қызмет ету үшін, мінез-құлық мәдениеті мен адамгершілік қадір-қасиеттері бар, өмірге деген жеке дүниетанымдық көзқарасы бар, рухани дүниесі бай, жалпы білімі мен кәсіби біліктілігі жоғары, әрі жан-жақты жетілген, кәсіби жағынан білімдар және құзіретті мамандарды даярлау – жоғарғы оқу орындарының басты міндеттерінің бірі.

Жоғарыдағы міндетті шешу мақсатында Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» деп аталатын Қазақстан халқына Жолдауында көрсеткен жаңа кезеңнің негізгі міндеттерін атап көрсеткен болатын: «Осы заманғы білім беру мен кәсіптік қайта даярлау, «парасатты экономиканың» негіздерін қалыптастыру, жаңа технологияларды, идеялар мен көзқарастарды пайдалану, инновациялық экономиканы дамыту».

«Білім беру реформасы табысының басты өлшемі – тиісті білім мен білік алған еліміздің кез-келген азаматы әлемнің кез-келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болып табылады. Біз бүкіл елімізде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметіне қол жеткізуге тиіспіз. Бізге халықаралық стандарттар деңгейінде тіркеу мен аттестациялаудың пәрменді жүйесін жасау керек. Жоғары білім беру саласында дәл және инженерлік ғылымдарды басымдықпен дамыту – бұл дамуымыздың жаңа кезеңінің міндетті шарты. Біз жоғары технологияларды енгізу мен инновацияларды қолдауға бағытталған бірыңғай мемлекеттік стратегия жүргізетін боламыз. Әлемдік шаруашылық байланыстарына белсене кіріккен барлық осы заманғы байқуатты мемлекеттер «парасатты экономикаға» сүйенген болатын. Ал ондай экономика жасақтау үшін, ең алдымен, өз қарауымыздағы адами капиталымызды дамытқан жөн».

Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңінде болып жатқан экономикалық, әлеуметтік, саяси және жаңа технологиялық өзгерістерге байланысты жас ұрпақты тәрбиелеуде білім мен тәрбие беру жүйелерінің ісін жаңа сатыға көтеру мәселесі туындап отыр. Бұл жұмыс Қазақстан Республикасында білім беруді 2005-2010 жылдарға дейін дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес жалпы орта білім беруді 12 жылдық білім беру жүйесіне, ал жоғарғы оқу орындарына кредиттік оқыту жүйесіне көшу енгізілді.³ Бұл жүйелердің жүзеге асырылуын жоспарлауда білім беру жүйелерінде құзіреттілік тұрғыда білім беруді ұйымдастыру мәселесі қарастырылады және ол жаңаша көзқарас ретінде қарастырылуда.

Осыған байланысты жас ұрпаққа жоғары деңгейде сапалы білім беру, жаңа технологиялармен, инновациялармен таныстыру, сонымен бірге тәрбиенің озық-өнегелі дәстүрлерімен тереңірек таныстыру, ал солардың негізінде жеке тұлғаны қалыптастыру, оның шығармашылық және рухани мүмкіндіктерін дамытуға барлық жағдайлар жасалуда. Себебі, егеменді еліміздің болашағы, оның материалдық және рухани дамуы, экономикалық, әлеуметтік және саяси жағынан өркендеп өсуі жас ұрпақтың қолында, сонымен қатар олардың оқу орындарында алған білімі мен тәрбиесінің деңгейіне байланысты.

Нарықтық қатынастар жағдайында білім беру мен кәсіптік даярлау бағытындағы еліміздің жетекші жоғарғы оқу орындарының басты міндеті – әлемдік стандарттар деңгейінде білім беру, сонымен бірге түлектердің алған дипломдары барлық әлемге танылуы тиіс. Бұл міндеттерді шешу үшін болашақ мамандарды даярлауда қазіргі қоғам үрдісіне сай инновациялық технологияларды

қолдана отырып, білім беру қажеттігі туындайды. Республикамызда бәсекеге қабілетті, өз ісін жетік меңгерген, сауатты, білімдар, шығармашылықпен жұмыс істей алатын, жан-жақты дамыған құзіретті мамандарға сұраныстар көбеюде.

Осы тұрғыда «құзіретті маман» ұғымының мәнін ашып қарастырған жөн, ал бұл ұғымның мәнін ашу үшін «құзірет» (компетенция), «құзіреттілік» (компетентность) түсініктерін анықтау керек. Басқаша айтқанда, бәсекеге қабілетті және құзіретті мамандарды даярлауды жүзеге асырудағы басты мәселе – жаңа оқу жоспарлары мен бағдарламалары әлемдік жетік технологиямен қаруланған, жоғары дәрежелі деңгейдегі мамандар туралы сөз болып отыр.

Жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің құзіреттілігін әлемдік деңгейге сәйкес қалыптастыру күрделі мәселелердің бірі болып саналады. Бұл ұғым философияда, педагогикада, психологияда, әлеуметтануда, кәсіби білім беру теориясы мен әдістемесінде, еңбек психологиясында және т.б. гуманитарлық пәндерде әр қырынан қарастырылуда. Алайда, осы аталған ғылымдарда «құзіреттілік» ұғымының кешенді түрде зерттелуі оның маңызын, мәнін ашуға, мазмұны мен құрылымын, қалыптасуы мен дамуын, педагогикалық және психологиялық тұрғыдан тұтас сипатын ашуға мүмкіндіктер береді. Сонымен бірге, әр сала бойынша зерттелуіне байланысты оның нәтижелерін пайдалануға болады.

Б.Т. Кенжебеков әдебиеттерді теориялық тұрғыдан талдау барысында «құзіреттілік» ұғымының мәніне әр түрлі анықтама беріліп, әр қилы көрініс тапқандығын анықтады. Бірақ соған қарамастан, бұл терминнің антикалық заманда туғанын көруге болады. Мысалы, Платонның оқытудың жоғары деңгейін анықтауы, Аристотельдің жалпы кең білім беру мен кәсіп үйретуді байланыстыру негізінде жоғары білімнің реалистік принципін дамытуы, ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда зиялы кәсіби мектептерді жоғары оқу орындары етіп қайта құруы, қазіргі көпсатылы жоғары білім берудің қалыптасуы – осы аталған ғылыми ілгерілемелі өзгерістер жоғары оқу орындарының кәсіби құзіретті, бәсекеге қабілетті маман даярлау жолындағы ізденістердің дәлелі екендігін көрсетті.

Сонымен, қазіргі уақытта «құзірет», «құзіреттілік» қалай түсіндіріледі және оның сипаты қандай?

«Құзірет» түсінігін кейбіреулер адамның білуі тиіс немесе сол жұмыс бойынша практикалық тәжірибиесі бар болатын белгілі бір білім, іскерлік пен білік жиынтығы десе; ал басқа ғалымдардың айтуынша, ол оқушының жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатындағы табысты іс-әрекетіне қажетті білім дайындығына әлеуметтік сұраныс.

Құзіреттілік – сәйкес құзіретке ие болуда және белгілі бір аумақта табысты әрекетке жету негізінде іс-әрекетті жүзеге асыру қабілетінде байқалатын, жеке тұлғаны сипаттайтын тұлғалық қасиеттер жиынтығы (басқаша айтқанда, тұлғаның өзара байланысқан қасиеттер жиынтығы). *Құзіреттілік* – кәсіби қызметі үшін, өзінің адамдық әлеуетін жүзеге асыратын адамның (немесе маманның) қабілеттерін сипаттайды.

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ш.Т.Таубаеваның пайымдауынша, *құзіреттілік* – бұл:

- өзінің әлеуетін жүзеге асыру қабілеті мен оған талпынысы;
- табысты шығармашылық әрекет үшін өзінің білімін, іскерлігін, біліктілігі мен тәжірибиесін іс жүзінде көрсете білу қабілеті;
- өз әрекетінің нәтижелеріне жеке жауапкершілікпен қарау және оның әлеуметтік мәнін түсіну, оны әр уақытта жетілдіру қажеттілігі.

Сонымен, жоғарыда аталғандарды қорыта келе «*құзіреттілік*» түсінігі әлеуметтендіру мен оқыту үрдісі барысында қалыптасқан білім мен тәжірибиеге негізделген, жалпы қабілеттер мен белгілі бір іс-әрекетке деген дайындығында көрінетін, сонымен бірге қызметте өзіндік және табысты әрекет етуге бағдарланған жеке тұлғаның интегралдық қасиеті деп түсіндіріледі. Қазіргі көптеген әдебиеттерде, сөздіктерде құзіреттілік – дербес және жауаптылықпен әрекет етуге белгілі бір жұмысты орындауға қабілеттілік пен икемділікті игеруге жол ашатын психологиялық ахуал, психикалық сапалардың қосылымы ретінде белгіленуде. Құзіреттілікті адамның білімдарлығымен жапсарластыруға және адамның белгілі бір мәселені шешу қабілетімен де шатастыруға болмайды. Себебі, адам өз саласында кәсіпқой және білімдар болуы мүмкін, ал бірақ кәсіби мәселелердің бәрін шешуге құзіреті жетпейді.

Жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудегі мемлекеттің, сонымен бірге білім беру мекемелерінің басты мәселелерінің бірі – Қазақстан халқының мүддесін өз мақсат-мүддесінен жоғары қоятын білімді, саналы, кәсіпқой мамандарды тәрбиелеу. Ал оның ішінде бәсекеге қабілетті, құзіретті болашақ мамандарды (студенттерді) даярлау – жоғарғы оқу орнындағы міндеттердің бірі. Осыған байланысты мемлекетімізде қоғамдық өміріміздің барлық салаларында кәсіби деңгейі жоғары болашақ мамандарды даярлау басты мақсат ретінде алынып отыр. Ал бұл бағыттағы мәселе білім беру саласына тікелей қатысты, себебі білім – жеке тұлғаның саяси-әлеуметтік көзқарасын дамытатын, дүниетанымдық аясын кеңейтетін маңызды фактордың бірі болып саналады. Сондықтан еліміздің жоғарғы оқу орындарына, оның материалдық-техникалық базасына жаңаша талаптар

қойылып, студенттерге білім беруде және тәрбиелеуде ерекше мән беріп, күзиретті тұрғыда білім беруді жетілдіру қажет.

ӘОЖ 37.018.12

Ескакова Ж.А.
(Казталов ауылы)

ОТБАСЫ ЖӘНЕ БАЛАБАҚША ҰНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

*Балаларды тәрбиелей отырып, ата - аналар еліміздің
болашақ тарихын, демек дүниенің де тарихын тәрбиелейді.
А.С.Макаренко*

Қазіргі заман талабынада отбасы баланың оқу тәрбиесіне араласу қажеттілігі айтылған. Сондықтан ата - ана мен балабақша арасындағы ынтымақтастықты дамыту өзекті мәселе болып отыр. Ата-анамен балабақша ынтымақтастығы, баланы оқытумен тәрбиелеудегі - баршаның ісі. Отбасының да, балабақшаның да мүддесі біреу - ол болашақ ұрпақ тәрбиесі. Болашақ ұрпақ тәрбиеленетін алғашқы ұя-отбасы, ата - ана құшағы. Жас сәбидің алғашқы еститіні анасының мейібан сөзі; көретін анасының аялы алақаны. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны іледі» немесе «Әке көрген оқ жанар, ана көрген тон пішер» дегенде осының айғағы. Яғни ата-анасының өнегесі, өнері балаға үлгі болатыны, бала үйде қандай игі істерге тәрбиеленсе ұядан ұшқанда да сол өнеге - өсиет оған сарқылмас қазына болары сөзсіз.

Ғ. Мұстафин айтқандай, «Ата - ана қадірін білген бала халық қадірін білер, халық қадірін білген бала ата - ананың да қадірін біледі. Ол үшін өз халқының дәстүрін мәдениетін, өнерін, тілін қадірлеуді ата - ана және ұстаз боп үйрету керек». Ендеше «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» демекші отбасы балабақша бірлесе ынтымақтаса отырып, оқу - тәрбие жұмысын мақсатты жүргізсе елдің, халқының дәстүрін сыйлайтын ұлтжанды жеткіншек өсіру мақсатымыз еселі өтелері сөзсіз. Болашақ ұрпақ тәрбиесін іске асырып отырған кез - келген мекеме үшін отбасымен жұмысты тиісті дәрежеде ұйымдастырудың маңызы өте зор. Себебі, отбасы баланың түпкі тамыры болмысын қалайтын мекен. Сондықтан да балабақшаның оқу-тәрбие жұмысында ата - аналармен жұмысқа ерекше мән беріледі. Сол себепті ата - аналармен жұмысына үлкен көңіл бөліну қажет. Көздеген мақсатым: балабақшамен отбасындағы ынтымақтастықты біріктіре отырып оқу және тәрбие жүйесін ұйымдастырып, әр баланы жеке тұлға ретінде қазіргі заман талабына сай рухани жан дүниесін байытып, бойындағы құндылықтарды дамыту. Балабақша мен ата - ана арасындағы ынтымақтастықты құру.

Алға қойған міндеттер:

Ата-аналармен біріге отырып құрылған оқу - тәрбие жоспарын жасау.

Балабақшадағы іс - шараларға ата - аналарды қатыстыру.

Ата-аналарға балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес педагогикалық кеңес беру.

Ата-аналар бұрышын жасау.

Менің жанұям суретін шығару

Пікір сайыстар жүргізу.

Ата - аналарды балабақша өмірімен қызықтыру.

Күнделікті оқу - тәрбие жұмысына ата - аналарды тарту.

Алға қойған міндеттерді іске асыруда мынадай іс – әрекеттер ұйымдастырылады:

Тәрбиешінің жүргізген жұмысынан хабарлы болу үшін топқа ата - аналар бұрышын жасау. Онда ата - аналар «Бізбен бірге оқыңыз» айдарынан күнделікті жүргізілген тәрбие жұмыстары бойынша толық мағлұматтар алады. Сонымен бірге балабақша күн тәртібімен танысады. Сонымен бірге ай сайын «Ашық есік күндері» ұйымдастырылады. Топта балалардың шығармашылық бұрышы жасақталды. Ата - аналар балалырының мүсіндеу, сурет, аппликациядан жасаған жұмыстарымен танысады. Мұнда ата-ана баласының жетістіктерін немесе қиындықтарын көреді, және де балада қиындық тудыратын мәселелерді, үйде ұйымдастыру бойынша тәрбиешіден әдістемелік нұсқаулар, дидактикалық ойындар пайдаланатын әдібиеттер сияқты кепілдемелер алады. Топтар арасында отбасылық жарыстар ұйымдастыру. Қазіргі кезде мектеп жасына дейінгі балаларға тәрбие ісін әрі қарай жетілдіру отбасымен балабақшаның бірлескен жұмысын дамыта және нығайта түсу арқылы жүзеге асады. Ата - аналармен ертегілерді сахналауға, сюжеттік ролдік ойындарды ойнап беруге ұйымдастыру. Мұндағы көздеген мақсатымыз: балабақшаның оқу - тәрбие іс - әрекеті мәселесіне ата - аналар көңіл аудару. Педагогикалық үрдісті жабдықтауға, қазақ

халқының мәдениетін, дәстүрін танып білуге белсенді қатысуын дамыту. Отбасымен жүргізілген жұмыстар үздіксіз өзгерістерді қажет етеді. Себебі, бүгінгі күннің ата - аналары жаңа заманның озық технологиялардың адамдары. Сол себепті ата - аналармен кітапхана - медиоқана жұмыс түрі ұйымдастырылды. Ата - аналармен ұйымдастырылған бұл жұмыста ақпараттық технологияларды қолдану әдісі арқылы ұйымдастырылған. Бұл жұмыс түрі тіл дамыту, сауат ашу, айналамен таныстыруды меңгеру бойынша ойындар және жаттығулары бар кітаптар жиынтығы. Балалар көркем әдебиеттері (өлең, тақпақ, ертегілер). Тақырыптық слайд - шоу. Ертегілер, тақпақтар, өлеңдерді электрондық түрде ала алады. Ата-аналармен бұл жұмыс тіл мәдениетін, сауат ашу, айналамен таныстыруды жетілдіруге көмегін тигізуде. Әр мерекеге байланысты «Шебер қолдар» көрмесі ата - аналармен ұйымдастырылады. «Менің сүйікті ойыншығым», «Күз ғажайыптары». Мереке ойын-сауықтарда «Сүйінші», «Бесікке салу», «Тұсау кесер», «Шашу» салт - дәстүрлерді сахналандырып көрсетіледі. Бұл ұйымдастырылған шаралар әр отбасында қазақтың салт - дәстүрін, әдеп - ғұрыпын рухани қуат мемлекетіміздің келешегі ретінде бағалай білуіне жұмылдырылған. Жоғарыда аталған жұмыстардың барлығы біздің балабақшамызда кеңінен қолданылады. Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат - міндеттерінің ең бастысы - өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Отбасы адамзат бесігін тербеткен ұя болса, баланың бас ұстазы ата - ана.

«Балапан ұядан не көрсе, ұшқанда соны іледі» деген ата - бабаларымыздан қалған асыл сөздің сырына үңілер болсақ, бала әкеден ақыл, анадан мейірім алады. Ұрпақ тәрбиесі - келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан - жақты жетілген, ақыл - парасаты мол, мәдени - ғылым өрісі озық етіп тәрбиелеу - біздің де қоғам алдындағы борышымыз. Рухани - өнегелі бала ұқыпты, ұстамды, мейірімді, сыпайы, білімді мәдениетті болу керек. Бала ата - ана өмірінің жалғасы. «Құс балапаны үшін тұзаққа түседі, адам баласы үшін азапқа түседі» демекші, баланың болашағына үлкен жауапкершілікпен қарауымыз қажет. Баланың үлкен саналы азамат ету, өміріміздің яғни отбасы мен педагог ұжым арасындағы байланысымыздың шешімі деп айтуымызға болады.

«Болар елдің баласын сәнімен емес сәлемінен танымын» деген екен қариялар, сондықтан да әр баланы елдің үлкен беделі зор азаматы етіп тәрбиелейік, ағайын.

UDC 654.1

Zhakiybekova S.B.
(Astana)

APPLICATION OF REMOTE-SENSING DATA FOR THE DESIGN OF COMBINED COMMUNICATION LINES

Introduction

Currently, at long distances in those cases when there are non-optimal natural conditions or difficult-to-reach, severely crossed terrain, the laying of fiber-optic communication lines (FOCL) is not always economically viable. In this case, it may be necessary to use the technology of laying combined lines, that is, FOCL in combination with radio relay (RRLS). When designing the cable routing path is determined by the location of the end points. All the requirements that are taken into account when choosing a route can be reduced to three: minimum capital costs for construction, minimum operating costs, convenient maintenance.

At the moment RSE from space, i.e. the observation of the Earth's surface by aircraft and space vehicles equipped with various types of surveying equipment is an intensively developing field of research. The rapid development in the last decades of satellite RSE systems and the sharp increase in the volume of information received from them significantly expanded the scope of their application. In recent decades, there has been an active development of satellite RSE systems. Annually in the world there are numerous launches of space vehicles for the exploration of the Earth from space, which are both fundamental and applied in nature. It should be especially noted that many of the results of the research carried out in this field have already been applied to various applications such as: monitoring natural phenomena and anthropogenic objects on the Earth's surface, estimating and forecasting processes of great importance, both for individual states, and for the planet as a whole [1].

The need to solve the problem of laying communication lines on hard-to-reach and heavily-crossed terrain is becoming more urgent. The population of the Earth is increasing, including in hard-to-reach areas. More civil engineering, military and dual-purpose installations are being created, the list of territories that need communication lines is expanding significantly.

The complexity of designing on a strongly intersected and hard-to-reach terrain is due to the weak restorative capacity of natural components against the backdrop of constantly growing technogenic pressure from the mining, oil-extracting and processing industries. Therefore, the task of creating a satellite monitoring of this area is urgent and requires a comprehensive solution.

With the modern development of space remote sensing technologies, the question of the use of data for various purposes, including the design of communication lines, is unambiguously relevant, but the problem of efficient use of diverse space information remains quite acute, since a single complete integrated methodology using all the possibilities of such Data, and showing the design stages and the algorithm for using ERS data at the moment does not exist [2].

Communication lines

At the present stage of the development of society in the conditions of scientific and technological progress, the volume of information is continuously increasing. As shown by theoretical and experimental (statistical) studies, the output of the communications industry, expressed in the amount of information transmitted, increases in proportion to the square of the increase in the gross product of the national economy. This is determined by the need to expand the interrelationship between the various parts of the national economy, as well as to increase the volume of information in the technical, scientific, political and cultural life of society. The requirements to the speed and quality of the transmission of various information are increased, the distances between subscribers are increased. Communication is necessary for the operational management of the economy and the work of state bodies, for enhancing the country's defense capability and meeting the cultural and cultural needs of the population.

In the era of the scientific and technological revolution, communication has become an integral part of the production process. It is used for control of technological processes, electronic computers, robots, industrial enterprises, etc. Communication lines (LAN) are one of the most difficult and expensive communication elements, through which information electromagnetic signals are transmitted from one subscriber (station, transmitter, regenerator, etc.) to another (station, regenerator, receiver, etc.) and back. Obviously, the efficiency of the communication systems is largely determined by the quality of the LAN, their properties and parameters, and also the dependence of these quantities on the frequency and impact of various factors, including the interfering effects of external electromagnetic fields.

The physical medium of data transmission can be a cable (a set of wires isolated and protected by a shell). The cable has physical connectors.

In addition to the cable, the physical medium of data transmission may be the terrestrial atmosphere or outer space through which electromagnetic waves propagate.

Depending on the data transmission medium, the communication lines can be divided into three groups:

1) Wire (air) communication lines are wires without isolating and shielding braids, laid between posts and hanging in the air. They conduct telephone and telegraph signals. Speed properties and noise immunity are low. In the absence of other communication channels, computer data is transmitted along them;

2) Radio channels of terrestrial and satellite communication - are formed with the help of a transmitter and receiver of radio waves. Can be used to organize networks within large premises such as hangars or pavilions, where the use of conventional communication lines is difficult or impractical.

3) Cable - consist of conductors, enclosed in several layers of insulation. In computer networks three main types of cable are used:

- a) Twisted pair (twisted pairs of copper conductors);
- b) Coaxial cable;
- c) Optical fiber.

The concept of remote sensing of the Earth

Remote sensing is a method of obtaining information about an object at a distance without coming into direct contact with it. Remote sensing methods include all methods of non-contact information retrieval, such as seismic exploration, gravity prospecting, etc. Among them, RS methods from space take a special place.

Remote sensing of the Earth's surface is the observation and measurement of the energy and polarization characteristics of the radiation of objects in different EM spectral ranges in order to determine the location, type, properties and temporal variability of environmental objects without direct contact with the measuring device.

Earth remote sensing has a wide range of applications, and above all, in the military sphere. In the non-military sphere, most applications fall into the category of environmental research:

- Atmosphere: temperature, precipitation, distribution and type of clouds, gas concentrations, etc.
- Earth surface: topography, temperature, albedo, soil moisture, type and condition of vegetation, anthropogenic loads.
- Ocean: temperature, topography, color of water surface, etc.

- Cryosphere: distribution, state and dynamic movements of snow, sea ice, icebergs, glaciers.

One of the most important characteristics of remote sensing is the ability to accumulate data on a large area of the earth's surface or the volume of the atmosphere in a short period of time, obtaining an almost instantaneous snapshot. For example, using a scanner on a geostationary meteorological satellite Meteosat, the image of about a quarter of the Earth's surface is formed in less than half an hour. If this aspect is considered in combination with the fact that using satellite systems it is possible to obtain data in situations that are complex for ground-based research, when they are slow, roads are dangerous, politically uncomfortable, the potential benefits of remote sensing become even more obvious. An additional advantage of remote sensing is the ability of systems to output calibrated data in digital form, which can be entered directly into the computer for processing.

In modern conditions, the following characteristics determine the demand for space images (CS):

- Objectivity - each CS is a document that objectively reflects the state of the terrain at the time of shooting. It is almost impossible to counterfeit a CS, because the survey is conducted by various operator companies and attempts to change the data can be easily detected.

- Relevance - Space survey materials can be obtained at various dates, including shooting to order, which is usually carried out within a few weeks.

- Large-scale - modern remote sensing devices can simultaneously remove significant areas with a fairly high degree of detail.

- Extraterritoriality - the shooting areas are not tied to state and territorial boundaries and shooting is not required for permission.

- Availability - currently remote sensing data with a spatial resolution of 2 m and below are open. The procedure for ordering and receiving pictures is quite simple.

Remote sensing data obtained from space satellites can often not be obtained in any other way. The modern weather service is largely based on observations from satellites. It should be noted that the larger the territory of the state, the more effective the use of remote methods.

Access to remote sensing data is governed by a so-called policy Open Skies "(OpenSkyPolicy). The main international advisory body for coordinating the policy in the field of remote sensing is the CEOS (Committee on Earth Observation Satellites).

A Brief History of Earth Remote Sensing

The current stage of ERS development is usually associated with the successful operation of ERTS - NASA's 1972 Earth Resource Satellite. This satellite was renamed to Landsat-1, and Landsat program for more than 30 years has accumulated a huge archive of remote sensing data. Since then, space imagery has been mass-produced not only for the military, but also for peaceful purposes: in meteorology, in the study of natural resources, etc. The history of domestic natural-resource satellites began in 1974 with the launch of the Meteor-Nature satellite with high-level (MSU-E) and medium-resolution scanning devices (MSU-SK) installed on board.

The rapid growth in the volume of information received at this time was supported by the simultaneous progress of computers and data storage. Really broad prospects were opened before RS with the development of computer technologies, the transfer of all operations for processing and use of data on computers, especially in connection with the emergence of GIS.

In recent years, the main trends in the development of remote sensing technologies from outer space have clearly emerged: increased spatial resolution of the images obtained and survey performance from satellites, the creation of satellites or groupings to solve specialized tasks,

radar surveys. All this directly affects the structure and volume of the remote sensing market - the quality of products improves, and at the same time, due to the increase in the number of satellites and competition in the orbit, the cost of data is significantly reduced and the archives of images are constantly expanding. Earth remote sensing today is a huge variety of methods for obtaining images literally in all wavelength ranges of electromagnetic (EM) spectrum from ultraviolet (UV) to far infrared (IR) band and radio range, the most varied visibility is from images from meteorological geostationary satellites covering almost the entire hemisphere, to detailed surveys of small areas. Spatial resolution, in this case, can vary from a few kilometers to several centimeters.

The current state of remote sensing of the Earth

At present, most of the Earth remote sensing data is obtained from artificial earth satellites (satellites). A large survey of the Earth's surface from the altitude of the satellite's flight, high speed of movement of satellite sensors and the ability to register signals in several spectral ranges allow to obtain huge amounts of data. The breadth of coverage of the territory is a characteristic feature of remote methods of Earth exploration. The organization of work on the study of the Earth's surface, based on a combination of aerospace methods with a small amount of ground-based research, which is carried out on a limited number of reference routes and key areas, can significantly reduce the time of production and reduce their cost.

The data of space surveys today are available to a wide range of users and are actively used not only for scientific, but also for industrial purposes. Remote sensing is one of the main sources of up-to-date and operational data for geoinformation systems (GIS). Scientific and technical achievements in the field of the creation and development of space systems, technologies for obtaining, processing and interpreting data have expanded the range of tasks that are solved with the help of remote sensing [5]. The main areas of application of remote sensing data from space are environmental studies, land use, study of plant communities, assessment of crop yields, assessment of the consequences of natural disasters, etc.

The algorithm for using remote sensing

- We choose options for the way of laying communication lines on Google maps or by geographical maps

- Split the variants of the paths on the site, i.e. detail the way
- From the detailed maps we make digital maps of the terrain (coordinates and relief)
- At each site we conduct optimal communication lines with reference to each other detailed maps
- From 2 options we choose the most economically profitable (shorter length, smaller number of amplification stations and low energy consumption).

Conclusion

Nowadays, remote sensing technology allows digital images of areas of the earth's surface with high spatial resolution and in a wide range of electromagnetic waves. In addition, mathematical methods for processing digital images (spatial-spectral analysis, multifractal analysis, radar interferometry, etc.) have developed significantly, which with appropriate adaptation of the algorithmic base, can be used to process digital images of highly-crossed terrain and other relief elements of the necessary territory.

Thus, to date, there are real opportunities to use remote sensing data for the design of combined communication lines.

As a result of the research carried out in this paper, it has been shown that the design of combined communication lines using a digital terrain map obtained from satellite data, using the example of the project of laying communication lines between the cities: Ust-Kamenogorsk and Almaty, taking into account the terrain in which there are very rough terrain, mountains, water barriers, allow to shorten design time, choose economically advantageous options for laying communication lines.

Appreciation

The author express deep gratitude to the teachers of the Kazakh Agrotechnical University for their assistance and very valuable comments and suggestions, which were taken into account in the editing and contributed to the improvement of the presentation.

List of used literature

1. Zyatkov, L.K., Elepov, B.S. At the origins of aerospace monitoring of the natural environment ("Kosmos" - the program "Siberia"): a monograph. / L.K. Zyatkov, B.S. Elepov. - Novosibirsk: SGTA, 2007. - 380 p.
2. Garbuk, S.V., Gershenzon, V.E. Space remote sensing systems of the Earth / S.V. Garbuk, V.E. Gershenzon. - Moscow: A and B. - 1997. - 296 p.
3. Gonzalez, R., Woods, R. Digital image processing / R. Gonzalez, R. Woods / Per. with English. - Moscow: Technosphere, 2006. - 1072 p.
4. Zamyatin, A.V., Markov, N.G. Analysis of the Earth's surface dynamics from remote sensing data of the Earth / A.V. Zamyatin, N.G. Markov. - Moscow: FIZMATLIT, 2007. - 176 p.
5. Ermoshkin, I.S. Modern means of automated interpretation of space images and their use in the process of creating and updating maps // ARCREVIEW. - 2009. - No. 1.-C.12-13

УДК 37.04

Жардемова Ж.К.
(Ақжаикский район)

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ С ОДАРЕННЫМИ ДЕТЬМИ

Проблема работы с одарёнными детьми в наше время актуальна и одновременно очень сложна. Растёт потребность общества в неординарной творческой личности. В современном мире требуется не только высокая активность человека, но и его умение, способность к нестандартному поведению.

Творческие способности – дар природы. Распространено мнение, что если человеку дан дар, то он никуда не денется, не исчезнет и обязательно где-то проявится. Есть даже поговорка: «Талант всегда пробьется». Однако исследования опровергают эту точку зрения. Одаренность существует

лишь в постоянном движении: или развивается, или угасает. Ясно, что не каждый станет великим, но каждый имеет возможность развиваться [1, стр.87-94]. На каждый год мною составляется план работы с одаренными детьми, в котором определяются цель и задачи работы. Например:

Цель программы	Создание системы условий, направленных на поддержку и развитие одарённых детей.
Задачи программы	Стимулировать интеллектуальное развитие обучающихся; 1. Создать условия, обеспечивающие развитие системы исследовательской деятельности учащихся в целях повышения эффективности образовательной деятельности в области филологической направленности; Обеспечить участие одаренных детей в предметных олимпиадах всех уровней; 2. Оказать педагогическую поддержку талантливым детям 5-11 классов.
Основные направления	1) подготовка к участию в предметных олимпиадах по русскому языку и литературе; 2) исследовательская деятельность учащихся; 3) интеллектуальные и творческие конкурсы;
Основной исполнитель	-учитель русского языка и литературы
Ожидаемые результаты	Положительное изменение качественных характеристик участия обучающихся в предметных олимпиадах, интеллектуальных конкурсах; рост численности обучающихся и, принимающих участие в олимпиадном движении, исследовательской деятельности.
Сроки и этапы реализации плана	I. Организационный этап (сентябрь 2017г.) II. Практический этап (сентябрь 2017 -март 2018 г.) III. Обобщающий этап (апрель 2018 – май 2018г)

Задача учителя заключается в том, чтобы помочь одаренным детям реализоваться. Как это сделать? Прежде всего, знать, что характерными чертами одаренного человека являются:

1. Любознательность. Любовь к познанию, или любознательность, берет свое начало от любопытства. Для ее становления важны не только умственные способности, но и чувства, мотивы. Одаренные дети получают удовольствие от умственного напряжения.

2. Сверхчувствительность к проблемам. Одно из важнейших качеств истинного творца – способность удивляться и видеть проблемы в противоречии, особенно там, где другим все представляется ясным и понятным. Сверхчувствительность к проблемам является качеством самостоятельно мыслящего человека.

3. Познавательная самостоятельность. Для одаренного человека решение задачи не является завершением работы. Это начало новой работы.

4. Оригинальность мышления – способность выдвигать новые, неожиданные идеи. Она ярко выражается в характере самостоятельных работ.

5. Гибкость мышления – способность быстро и легко находить новые стратегии решения. Это явление редкое.

6. Продуктивность мышления, обилие идей – необходимая предпосылка творчества.

7. Легкость ассоциирования. Выражена наиболее явно в умении находить аналогии там, где традиционно они не усматриваются, в способности найти путь к решению проблемы, используя различную, в том числе и кажущуюся посторонней, информацию.

8. Способность к прогнозированию, предвидение. Это редкое качество, включающее в себя воображение, интуицию, способность к глубокому анализу.

9. Высокая концентрация внимания. Это выражено: а) в высокой степени погруженности в задачу; б) в возможности успешной настройки, даже при наличии помех, на восприятие информации, относящейся к выбранной цели. Отсюда вытекает склонность к сложным занятиям.

10. Способность к оценке. Она предполагает возможность оценки продуктов собственной деятельности, а также понимание как собственных мыслей и поступков, так и действий, мыслей и поступков других.

11. Особенности склонностей и интересов. Это проявляется в особом упорстве при достижении цели, в широте интересов.

12. Самостоятельность, которая предполагает: а) независимость суждений и действий, способность самому, без посторонней помощи и подсказки, реализовывать важные решения; б) ответственность за свои поступки и их последствия; в) внутреннюю уверенность в том, что такое

поведение возможно и правильно. Самостоятельность базируется на способности в оценке, умении регулировать собственное поведение и эмоции, в смелости и склонности брать на себя ответственность [2, стр.82].

Обновленное содержание обучения позволяет проводить дифференцированные, творческие задания по русскому языку и литературе. На каждом уроке ученики составляют синквейны, составляют тексты разного типа, закончить рассказ, провести наблюдение.

Русский язык и литература как учебные дисциплины имеют широкие возможности для работы с талантливыми, одаренными детьми. Однако в сельской школе работа в данном направлении осложняется тем, что детям сложно изъясняться на русском языке. Нынешние школьники очень мало внимания уделяют чтению, исследованию. И эта работа носит длительный и кропотливый характер. Прежде всего используется метод убеждения: ребенок может и должен знать больше, нежели того требует школьная программа, т.е. должен поверить в себя, в свои силы и возможности; что только систематическая, самостоятельная работа может принести успех. После чего начинается воплощение желаемого в действительность. Известно, что школьный курс дает минимум знаний, лишь его теоретические основы. Но ведь русский язык гораздо богаче, он «велик и могуч»; литература просто безгранична. Поэтому, чтобы жить в современном обществе, необходимо много знать. А глубина постигается с помощью изучения дополнительной справочной литературы. Следовательно, работа с одаренными детьми направлена на углубленное, профильное изучение предметов, на развитие способностей. Классно-урочная система не в состоянии решить ее целиком. Поэтому необходимо дополнительное время. Где его взять? Это внеурочная деятельность: элективные и факультативные занятия, предметные кружки, индивидуальные консультации с учителем, самостоятельная работа.

Но такая работа приносит результаты. Так, например, в 2015 году ученица 10 класса Имангалиева Гайнита заняла III место в областной олимпиаде по русскому языку, а в году 2016 году она получила диплом за активное участие в областной олимпиаде по русскому языку.

В 2017 году ученица 10 класса Сагатуллаева Малика участвовала в 35 республиканской научной конференции Малой академии в городе Актюбинске с темой «Зачем нужны псевнодимы?» и заняла 3 место.

В 2015 году факультативный курс «Синтаксис», разработанный мной по русскому языку для 11 класса, был рекомендован к публикации решением Экспертного совета областного учебно-методического кабинета организаций дошкольного, общеобразовательного, технического и профессионального образования управления образования Западно-Казахстанской области [протокол №1 от 06.03.2015]. Этот факультативный курс дает возможность проводить дифференцированные задания для 11 класса, которые учителя не успевают за 1 час в неделю в классах естественно-математического направления.

Мы всегда помним слова великого педагога В.Сухомлинского: «Если не повышаются знания учителя, то ученики будут обречены на скудные следования учебникам, у ребенка пропадет охота к знаниям, погубим его интеллектуальные задатки и способности. И если учитель всегда откровенен со своими учениками, вкладывает страсть в дело воспитания своих учеников, то его воспитанники всегда отзовутся и поймут его».

Список литературы:

1. А.И.Савенков. Психология детской одаренности. М, 2010
2. А.И.Савенков. Путь к одаренности. Питер, 2004.
3. М.Бройде. Русский язык в упражнениях и играх. М., 2001.
4. Лосева А.А. Работа практического психолога с одаренными детьми подросткового возраста. Журнал практического психолога, 1998г. № 3.
5. О. Боброва. «Эффективность работы с одарёнными детьми». М., 1993.
6. В.В.Абутова. О системе работы с одарёнными школьниками. М., 2005.
7. В.С. Першович. Уровневая дифференциация как методика развивающего обучения. М., 2004.
8. С.В.Глухова. Проектная деятельность в личностно-ориентированном обучении. С-Петербург, 2004.
9. Р.Н.Логинова. Творчески одарённые дети: выявление и развитие. Волгоград, 1998.

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНІҢ ТӘЖІРИБЕЛІК ТИІМДІЛІГІНЕ ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР

"Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" деп аталатын еңбегінде ХХІ ғасырдағы ұлттық санаға қатысты прагматизм, білімнің салтанат құруы, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы, сананың ашықтығы сияқты мәселелерді көтерген Елбасы рухани жаңғыру бойынша таяудағы жылдарда атқарылатын міндеттерге де кеңінен тоқталды. Соның бірі - қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру міндеті. Бұл тосыннан көтеріліп отырған мәселе емес. Ол туралы еліміз тәуелсіздік алғалы бері айтылып келеді. Ал, ресми түрде Мемлекет басшысы 2012 жылғы желтоқсан айында жария еткен "Қазақстан - 2050" Стратегиясында 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін мәлімдеген еді. "Ол кезең де таяп қалды, - деді Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің бағдарламалық мақаласында. - Сондықтан, біз уақыт ұттырмай, бұл жұмысты осы бастан қолға алуымыз керек. Біз осынау ауқымды жұмысты бастауға қажетті дайындық жұмыстарына қазірден бастап кірісеміз. Үкімет қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің нақты кестесін жасауы керек." Осылай деген Елбасы латыншаға көшудің терең логикасы бар екенін, бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, ақпараттық коммуникацияның, сондай-ақ ХХІ ғасырдағы ғылымды игеру мен білім беру үдерісінің ерекшеліктеріне байланысты туындап отырған мәселе екенін баса айтты. Енді, Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандарттық нұсқасы қабылданбақ. 2018 жылдан жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісеміз. Жаңа әліпбиге бейімделу кезеңінде белгілі бір уақыт кирилл алфавиті де қатар қолданыла тұрады.

Елбасымыз осы мақаласында "Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты - сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай" деуінің мәнісін терең түсінген абзал. Осындағы ұлттық код біздің жаңа әліпбиімізде көрініс табуы аса қажет. Яғни, бүгінгі жаңа әліпби ұлттық төл дыбыстарымызбен көрініс тауып, олардың қазақ тілінің үндесім әуезіне сай дыбысталуымен ерекшеленуі тиіс. Бұл - ұлттық сананың, ұлттық дыбыстық кодтың белгісі. Ал ұлттық кодқа салынған жаңа әліпби болашаққа бағдар болады, өміршендігін жоғалтпайды.

Елбасы қазақ әліпбиінің көне тарихын сонау V-VI ғасырларға жататын «Орхон-Енисей жазуларынан» бастап талдап, ой сабақтай келе, латын жазуына көшуді терең түсіндіреді. Одан әрі «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын және Ұлттық аударма бюросын құру мәселесін қозғайды. Гарвард, Оксфорд, Кембридж, Сорбонна секілді әлемнің өзге де танымал университеттерінің үздік оқулықтары негізінде таңдаулы, заманауи 100 оқулықты қазақ тілінде сөйлететін боламыз. Ойлап қарасаңыз, 100 оқулықтың қазақ тілінде сөйлеуі – бұл біз үшін үлкен жетістік. Оның сыртында авторлардың оқулық жазудағы әдіс-тәсілдері, шеберліктері, әдеби-мәдени, тарихи-философиялық айғақ-дәйектемелері де бізге сөзсіз қажет әрі төлтума оқулықтарымызды жазуда үлгі-өнеге болатыны айдан-анық.

Негізі алфавит дегеніміз – аса қуатты, күрделі саясат. Кезінде Көк Түрік империясы бір ғана бітіг (руна) әліпбиімен бүкіл бүтін империяны бір тудың астына ұйыстыра алды. Шығысты Маньчжуриядан батысы Еділге дейінгі 10000 шақырым, оңтүстік шығысы Ұлы Қытай қорғанынан, Гималай, Гансу, Хан Тәңірінен, Солтүстігі Лена бойындағы Түнеліне (Якутия) дейін 8000 шақырымды құрайтын алып аймақтағы екі диалектіде сөйлейтін бүкіл түркілерді бір ғана алфавитке жүгіндірді. Сол алып империяның қуаты, рухы түркі халықтарын ХХІ ғасырға алып келді. Демек, біздің қолданғалы отырған халықаралық латын әліпбиі Қазақстан халықтарын ұйыстыратын бірден-бір қару және қуатты саясат болмақ.

Жалпы, егемен ел болғалы латын қарпіне көшу жайы үнемі айтылып, күні бүгінге дейін қаншама талқылауларда сан-алуан ұсыныстар беріліп, әлі бір тоқтамға келе алмай жүрген өзекті мәселенің бірі еді. Президент Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясының 2006 жылғы XII сессиясында сөйлеген сөзінде де латын әліпбиі туралы әңгіме өрбіткен болатын. Онда: "Латын әліпбиін қарайтын кез келді. Бұл мәселені кезінде кейінге қалдырған едік. Қалай болғанда да, латын әліпбиі бүгінде телекоммуникациялық салаларда басымдыққа ие болып отыр. Сондықтан да, бұрынғы кеңестік елдердің көпшілігінің латын әліпбиіне көшуі де кездейсоқ емес. Көршілер, атап айтқанда, өзбектер, түркмендер, әзербайжандар, тағы басқалар бірден бізден әлдеқайда бұрын латын жазуына көшіп алды. Бұл саяси әрекеттің салдары еді. Біз де қатардан қалмауға тырысып, ә дегеннен әрекетке көшкенімізді (Ө.Қайдар) айттық. Бірақ Елбасы асықпады. Оң-солымызды сарапқа салып, латын жазуына көшкен көрші республикаларды да әлемде болып жатқан сан алуан жаңалық, жасампаздықтың

бәрін зерделеп, барлық салада бәсекелестікке қабілет қарымымызды шыңдап, сабырмен санаға салмақ сала отырып 2012 жылы бір рет, енді міне, 2017 жылы екінші рет Қазақстанның рухани байлық көзін ашуға да мүмкіндік туып отырғанын баяндады. Мамандар осы мәселені зерттеп, нақты ұсыныстар жасауы тиіс.", - деген еді Ұлт Көшбасшысы. Ал, арада алты жыл өткеннен кейін Елбасы тағы да бұл тақырыпқа қайта оралып, "2025 жылы Қазақстан латын әліпбиіне көшеді", - деп нақтылап айтуы еліміз жұртшылығының көптен күтіп жүрген көңіл түкпіріндегі күпті ойы еді.

Сондықтан да, бұрынғы кеңестік елдердің көпшілігінің латын әліпбиіне көшуі де кездейсоқ емес. Көршілер, атап айтқанда, өзбектер, түркмендер, әзербайжандар, тағы басқалар бірден бізден әлдеқайда бұрын латын жазуына көшіп алды. Бұл саяси әрекеттің салдары еді. Біз де қатардан қалмауға тырысып, ә дегеннен әрекетке көшкенімізді (Ә.Қайдар) айттық. Бірақ Елбасы асықпады. Оң-солымызды сарапқа салып, латын жазуына көшкен көрші республикаларды да әлемде болып жатқан сан алуан жаңалық, жасампаздықтың бәрін зерделеп, барлық салада бәсекелестікке қабілет қарымымызды шыңдап, сабырмен санаға салмақ сала отырып 2012 жылы бір рет, енді міне, 2017 жылы екінші рет Қазақстанның рухани байлық көзін ашуға да мүмкіндік туып отырғанын баяндады.

- Бір ғасырда емес, бас-аяғы он бес жылда үш рет әліпби ауыстырған елміз. Араб, латын, кириллица жазулары осыған айғақ. Біздің ұлтымыз қандай әліпби болсада тез үйреніп, тез сауаттанды. Осындай өмірді бастан кешкен халқымыздың көңілінде енді қанша жыл созылар екен бұл өзгеріс деген күдік те бар екенін сеземіз. Бір ақиқат - ортақ жазу арқылы кириллица тұсындағы кемшіліктерден арылып, түркі әлемінің тұтастығына жол ашылар еді. Бұл - үлкен табыс.

Латын жазуы жас ұрпақ үшін қажет. Бұлардың аталарының болашақты ойлап жасаған сауаттылық әлеміндегі қалдырар әдемі олжасы. Мұны тез үйренудің алуан жолдары бар.

Сонау V-VI ғасырлардан бері қарай қазақ даласында ата-бабаларымыз көне жазудың неше түрін пайдаланып келгені мәлім. Тіпті түркілердің аталған көне ғасырлардың өзінде-ақ өз жазуы болғаны шындық. Оның бер жағында қазақ даласы 900 жылдан аса уақыт бойы араб жазуын қолданып келген.

Қазірде біздің елімізде латын жазуына көшуге байланысты барлық мүмкіндіктер, қажетті алғышарттар жасалған деп айтуға болады. Өйткені, бұл мәселені Халықаралық "Қазақ тілі" қоғамы, республикамыздың зиялы қауым өкілдері, тілтанушы, саясаттанушы ғалымдарымыз бен ғылым-білім саласының мамандары 1990 жылдардан бері келелі әңгіменің өзегі етіп келеді. Аталған Халықаралық қоғамның негізін қалаған белгілі тілші ғалым, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Әбдуәли Қайдар ағамыздың латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуының арнайы үлгісін де жасап, мерзімді баспасөз арқылы ел назарына ұсынғаны жадымызда. Соған іле-шала үн қосып, қазақ фонетикасының бүге-шігесін түгел зерттеп, оның заңдылықтарын ашып, соған лайықты әліпби үлгісін жасаған – Әлімхан Жүнісбек. Ол ұсынған латын жазуы көңілге қонымды болғанын атап айтқан жөн. Сол кездердегі және қазіргі ресми талқылауларда, әрине, қарсы пікір айтушылар да болмай қалған жоқ. Бірақ халықтың басым көпшілігінің жаңа латын әліпбиіне көшуді қолдайтыны ашық байқалды. Осыған байланысты бұқаралық ақпарат құралдарында латын жазуына орай көптеген ұтымды ұсыныстар айтылып, нақтылы іс-шаралар белгілеу жолдары, дәлелді ойлар мен пайдалы пікірлер мейлінше жеткілікті жазылды. Өйткені, қазіргі заманның соңғы технологиялық жетістіктері, барлық ақпараттық-коммуникативтік байланыс құралдарының желісі латын әліпбиіне негізделгеніне ел-жұрттың көзі жетті. Бүгінде халықаралық ұялы байланыс жүйесіндегі қысқа түрдегі жазбаша мәтінді хабарлар алмасу қызметі де латын жазуымен ел тұрғындарының күнделікті тұрмысына еріксіз енді. Бұл өскелең өмірдің қажеттілігі мен биік талабынан туындап отырған жағдай екені әмбеге аян. Осы аталған жайттардың бәрі елімізде латын қарпіне көшудің алғышарттары жасалғанын көрсетеді.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде өткен латын графикасына көшу мәселелеріне арналған басқосуда А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ресми өкілінің былай дегені бар: "2007 жылдан бері осы мәселе бойынша жинақталған сұрақтардың жауабын таптық. Қазір түркітілдес мемлекеттердің тәжірибесіне сүйеніп, ғалымдарын шақырып, комиссия құру керек деп жиі айтылып жүр. Тіл білімі институты шетел тәжірибесінің оң-солын зерделеп шықты. Бізге осы тәжірибені пайдалану керек, себебі басқа ұлттың ғалымы бізге әліпби жасап бере алмайды." Отандық тілтанушыларға әліпби таңдауға басымдық берілуі тиіс деп ойлаймын. Әліпбиді тіл мамандары жасайды. Алфавит жасауды идеологиямен, саясатпен, экономикамен байланыстырудың қажеті жоқ. Әліпби ұлттық мәселелердің бәрін шешпейді. Дегенмен, тіл мәселесін шешкен соң, қалған шаруалар өздері-ақ реттеледі. Сондықтан, қазіргі кезеңде бұл - таза лингвистикалық проблема.

Ал, филология ғылымдарының докторы, профессор Дандай Ысқақовтың мына сөзінің де жаны бар. "Меніңше, түркі тілдес халықтардың әліпбиін ескерген жөн, - дейді ол. - 90-шы жылдарға дейін біз, мәселен, өзбектермен, түрікмен, әзірбайжандармен де еркін сөйлесіп, жазуларын еркін оқи алатын едік. Қазір олардың жазуын онша оқи алмаймыз. 1924 жылға дейін бір халық болдық, еркін түсіністік.

Қазір түркі халықтары бөлініп кеткендіктен, бір-бірімізден алшақтап бара жатырмыз. Жаһандану дәуірінде ағылшынға ауып кетпей, түркілердің ортақ әліпбиін сақтап қалған жөн. Жоқ сөздерді бір-бірімізден алайық. Рухани жаңғырудың бір жолы - осы. Кезінде түркітілдес алты елдің 34 әріптен тұратын ортақ әліпбиін жасағанбыз. Екі таңбаны қосып немесе алып тастауға болады. Сонда, бір-біріміздің еңбектерімізді еркін оқи аламыз. Алдымен қазақ сөздерін, одан кейін түркі сөздерін, содан кейін ғана ағылшын сөздерін алу керек. Түркі тілдес елдер - біздің таянышымыз".

Қалай дегенде де, әліпби ауыстырарда ана тіліміздің жалынды жанашыры болған ұлт руханиятының көшбасшысы, тілтанушы-реформатор, ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлының: "...Әліпби деген тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жинағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліпби жақсы болмақшы...", деген басты талабын есте берік ұстанғанымыз абзал. Өйткені, қазіргі кезеңде латын әліпбиі ұлы ағартушы ескерткен өз заманындағы өнер құралдарына (қазіргі кезеңде "ақпараттық-технология құралдары" деп ұғуыңызға болады - Б.С.) орнатуға ыңғайлы келіп тұр.

Ең бастысы - қазақ халқының бірлігін қалыптастыру үшін мемлекеттік тілді өз тұғырына қондыру қажет. Өйткені ана сүті бой да, ой да өсіреді. Бұл көптілділік белең алған бүгінгі таңда бала алдымен ана тілінде білім алуы керек деген ұстанымды күшейтуді білдіреді. Қазір "бес тіл білуіміз керек, көп тіл білуіміз керек" деп ұрандаудамыз. Бұл арқылы жекелеген адамдар өскенімен, ұлт өспейтіні белгілі.

Осы орайда алдыңғы кезекте латынға көшудің, яғни ортақ тілді түркілік негізде әліпби жасау мәселесі шешілсе дейміз. Бұл әлемдік ақпараттық кеңістікке шығудан бөлек, қазақ елінің түрік әлемімен жақындасуының, бірігуінің негізі болар еді. Әлемді дендеп келе жатқан жаһандану аранына жұтылып кетпес үшін де түркі халықтарын біріктіретін күш, ортақ қазынасы - тілі арқылы бір тудың астына біріктіруге күш салу керектігін білдіреді. Сондықтан бүгінде түркі жұрты түрік бірлігінің болашағына зор үмітпен қарап отыр.

Ана тілі ар үшін, тіршілік үшін қажет. Ал тұрған еліңнің, яғни мемлекеттің тілі бірлік үшін керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сартқожаұлы Қ. Бұқаралық сананы өзгертуге арналған бағдар. - //Мәдениет №10. – 11-12 б.
2. Сейтбекова А. Жаңа әліпби – болашаққа бағдар. - //Мәдениет №10-2017. – 9-10 б.
3. Сманов Б. Рухани жаңғыру – басымдық негізі. - //Ақиқат №8-2017ж. – 4-8 беттер

ӘОЖ 330

Жұбатова Ж.Т.
(Орал қаласы)

ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ – ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ МЕН ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ

Қазақстанның тәуелсіздік алып егеменді мемлекет болуы, экономикада кеңес өкіметі жылдарындағы төтенше орталықтандырылған жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуі тарихтағы ерекше бетбұрыс болды. 1991 жылғы республикада жүргізілген әлеуметтік зерттеулердің қорытындысы көрсетіп бергендей Қазақстан өкіметінің бұл алған бағытын халықтың 85% қолдаған. Оның ішінде Орал қаласының тұрғындарының болғандығы даусыз.

Үкімет республика экономикасын нарықтық қарым-қатынасқа көшіру үшін 1991 жылдың ақпан айында Жоғарғы экономикалық кеңес құрады. Кеңестің мақсаты нарықтық қатынастарды енгізудің мүмкін жағдайларына байланысты мәселелермен шұғылдану болды. КСРО ыдырағаннан кейінгі кездегі осы реттемелі әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикаға Орал қаласы да біртіндеп көшті. Орал қалалық Кеңесі №1573 қаулысымен 1991 жылдың 28 қыркүйегінде Координациялық Кеңес пен қаланы реттемелі нарықтық экономикаға көшіруге даярлау бойынша жұмыс комиссиясын құруға шешім қабылдады. Бұл кезеңде республикада нарықтық реформаны жүзеге асыруға бағытталған үш бағдарлама қабылданған еді. Олар:

1) 1991-1992 жылдарға арналған мемлекеттік меншікті мемлекет иелігінен алу мен жекешелендірудің ұлттық бағдарламасы; дағдарысқа ұшырағандарға қарсы шұғыл шаралар және әлеуметтік-экономикалық реформаларды тереңдету бағдарламасы, яғни экономиканы тұрақтандыруға және нарыққа көшуге арналған бағдарлама;

2) 1993-1995 жылдарға арналған мемлекеттік меншіктен алу мен жекешелендірудің ұлттық бағдарламасы.

Бұл бағдарламалардың негізгі мақсаты - өдірістік қатынастардың жаңа түрін қалыптастыру, шынайы нақтылы меншік иелерін жасау, меншік иелерінің жаңа тобын кіру болды. Осы кезден шағын және орта бизнесті дамытуға негіз салынды. Көтерме-сауда буынын қоса алғанда бұрынғы кеңестік сауда жүйесін өзгерту басталды. Қызмет көрстеу саласында бәсекелестік орта пайда болды.

3) 1995-1999 жылдарға арналған бағдарлама.

Ол 1995 жылғы желтоқсандағы заң күшіне енген «Жекешелендіру туралы» Жарлықтан басталып 1999 жылға дейін жалғасты. Осы кезден жекешелендірілуші объектілер тек ақша қаражатына жүзеге асырылды. Сондықтан, өкімет осындай күрделі экономикалық дағдарыстан шығу жолдарын іздестіреді. Нарықтық экономикаға көшу мәселелерімен айналысатын жаңа мемлекеттік басқару органдары құрылады. Нарықтық қатынастарға көшуде республикада көлік жөніндегі, монополияға қарсы саясат жөніндегі комитеттер мен салық, кеден инспекциялары мен Орал қаласында бұл мекемелердің Батыс Қазақстандық бөлімдері құрылады. Осыдан соң Қазақстан мен оның аймақтарының экономикалық өмірінде үлкен өзгерістер кезеңі басталады[1]. Оның басты көрінісі мемлекеттік меншікпен қатар жеке меншіктің жаңа формаларының қалыптасуы болды. Олар республиканың барлық аймағындағыдай Орал қаласында да акционерлік қоғамдар, жалдық және кооперативтік кәсіпорындар, біріккен кәсіпорындар, бірлестіктер, серіктестіктер түрінде құрылды. Мысалы, 1991 жылы Орал қаласында «Комфорт», «Вклад», «Уют» жөндеу-құрылыс кооперативтері, «Дархан» сауда-саттық кооперативі, «Ихлас» сурет-көркемдеу ісі кооперативтері жұмыс жасады. Сондай-ақ меншіктің арендалық түріне өнеркәсіп кәсіпорындарының 5% көшті.

Жалпы 1990 жылдардың басында қала экономикасының дамуы қоғамдық өндірістің деңгейінің төмендеуімен сипатталды. Қала экономикасы бүкіл республика аймағындағыдай ауыр дағдарысты бастан кешірді. Облыс бойынша өндіріс көлемі 1991 жылмен салыстырғанда 1992 жылы 18,8%-ке қысқарды және 16651 млн сомды құрады, 3754,2 млн. Сомның өнімі алынбай қалды. Қаланың өзінде өндірісте өнім өндіру 17,3%-ке төмендеді. Қаладағы 39 кәсіпорынның өндіріс деңгейі төмендеп кетті. Өндіріс көлемінің ең үлкен төмендеуі қаланың ірі өндіріс ошақтары болып есептелетін «Уральскремаш» өндірістік бірлестігінде - 42,9%, «Диана» фабрикасында -25%, тері зауытында -29%-ке азайған. Маңызды өнімдердің 63 түрінің 46 түрі бойынша өнім шығару 73%-ті құраған, яғни 1991 жылғы деңгейіне жете алмады. 1992 жылдың он бір айының ішінде өнеркәсіп өндірісінің құлдырауы 20%-ке жетті. Нәтижесінде қалалықтар 1991 жылмен салыстырғанда өнеркәсіп өнімі мен күнделікті тұтынатын товарлардың бестен бір бөлігін ала алмады. Өндіріс көлемінің қысқаруы өнім шығарудан айқын көрінді. Мысалы, 1994 жылдың 8 айының ішінде қала кәсіпорындары 1 млрд 366 мың теңгенің өнеркәсіп өнімдерін шығарды. Ол 1993 жылмен салыстырғанда 417 мың теңгеге кем шығарылғанын көрсетеді[2]. Бұл кезеңде қаладағы ең ірі өндіріс орындары болып саналып келген «Омега», «Зенит», «Металлист», «Агрореммаш», «Уралмебель» тағы басқа кәсіпорындар қысқартылған жұмыс аптасымен жұмыс жасады. Оның басты себептері шикізаттың жетіспеуі, тұтынушылардың төлем қабілеттерінің болмауы. Оның үстіне республиканың көптеген кәсіпорындары сияқты Орал кәсіпорындары да Ресейдегі және басқа республикалардағы кәсіпорындармен өнім алмасып жұмыс істеуге бейімделгендіктен кейінгі кездегі мемлекетаралық экономикалық-қаржылық қатынастардың, келісімдердің орындалмауы, кәсіпорындардың бір-бірінің алдында келісім тәртібін сақтамауы салдарынан толық қуатпен дұрыс деңгейде жұмыс істей алмаған.

Осы кезеңде республикалық деңгейде жұмыс жасаған Орал қаласында орталығы орналасқан 1991 жылдың 11 қазанындағы ҚР Өкіметінің №601 шешімі бойынша қорылған газ өнеркәсібімен айналысушы барлық мекемелерді біріктіруші «Қазақгазпром» мемлекеттік концерні болды (президенті Е.Р.Әзербайев). Ол 1992 жылы 6 шілдеде ҚР-ның Энергетика және отын ресурстары министрлігінің №48 шешіміне сай «Қазақгаз» ұлттық компаниясы болып қайта құрылады. Ал 1993 жылы 9 тамызда ҚР МҚ-нің №851 шешімімен «Қазақгаз» мемлекеттік Холдинг Компаниясы болып өзгереді. Ол өз қарамағына 30-дан астам мемлекеттік және бірлескен мекемелерді біріктіре отырып, орталық кеңесі Орал қаласында орналасқанмен республика көлеміндегі газ өндіру және оны тасымалдау, газбен қамту мәселелерімен шұғылданды. Осы салаға қосымша көмек ретінде қалада «Құрылысгаз», «Газқамту» мекемелері құрылды. Сөйтіп 1991-1996 жылдарда Орал қаласындағы өндіріс көлемі бірнеше есе қысқарып, қаржыландырудың барлық көздері бойынша көрделі салымдар көрсеткіші ең төменгі деңгейге жетеді. Мұның өзі нарықтық экономикаға көшуде жіберілген қателіктер республиканың экономикасын тұтастай қамтумен қатар Орал қаласына да өз әсерін тигізгенінің дәлелі болды. Ал 1993 жылдан бастап жоғарғы деңгейдегі кәсіпорындардың жекешелендірілуі басталады. Сондай-ақ 1993 жылдың қазан айынан бастап орта деңгейдегі

мекемелердің акциялары заң жүзінде құрылған «Инвестициялық жекешелендіру қорларына» тендер жолымен сатылып, жеке адамдарға беріле бастайды. Жекешелендіру мен нарықтық қатынастар процесінің қарқынының көшуі нәтижесінде облыста 1212 кәсіпкерлік субъектілері әрекет етті. Оның 986-сы-кіші кәсіпорындар, 21-кооперативтер, 45-коллективтік кәсіпорындар, 72 серіктестік, 10 акционерлік қоғам, 8 сақтандыру фирмасы болды. Бұл кезеңде қалада машина жасау саласының негізін еш қорғаныс кәсіпорны - «Зенит» АҚ, «Омега» АҚ, «Металлист» АҚ және екі ғылыми-зерттеу институты - «Гидроприбор», «Микрография» қарады. Олар Қазақстанның әскери-теңіз көштерінің, Интергаз ААҚ, КПО б.в., Ренко-Ақсай ЖШС-нің және өзге елдердің тапсырысымен жұмыс жасады. Негізінен бұл кәсіпорындар өнеркәсіптің мұнай, газ өндіру саласы үшін қажет жабдықтарды, Әскери кемелер, катерлермен қатар су асты құралдарын, өнеркәсіп құралдарын, ауа, су ортасы экологиясын өлшейтін құралдарды, медицина мен тамақ өнеркәсібіне арналған құралдарды шығарады [3].

Жергілікті шикізатты пайдалана отырып халыққа Қызмет көрсетуші кәсіпорындар, әсіресе тамақ өнеркәсібінің дамуына үлес қосушы кәсіпорындар «Береке»АҚ, «Орал» және «Желаев» дәнді қайта өңдеу комбинаттары, «Нұржанар» АҚ, «Шабыт» АҚ тағы басқалары болды. «Береке» АҚ сөт өнімдері түрлерін көбейту және оларды шығару көлемін арттыру жұмыстарын жөргізіп, 15-тен аса жаңа өнім түрлерін шығару технологиясын игерді.

1992 жылы қаланың экономикалық өмірінде өзіндік орын алған әртүрлі меншік түрінде жұмыс жасаған жұмысшылар санын қарасақ, 1999 жылы қалада 50 өнеркәсіп кәсіпорны жұмыс жасаған, оның 21-і қосымша пайдамен жұмыс жасаса, 29-шығынмен жұмыс жасаған кәсіпорындар болды. Осы кезеңде қаладағы шаруашылық жүргізуші субъектілер саны -2860-қа жеткен, оның 310-мемлекеттік, 2514-жеке, 36-шетелдік болды. Шаруашылықтар көлеміне қарай ірісі - 48, орташасы -214, шағыны -2598 болып бөлінді. Бұл кәсіпорындар өндірген өнеркәсіп өнімінің көлемі 1999 жылы - 31,6 миллиард, 2000 жылы 80,6 миллиард теңгеге жетті. Мұның барлығы қала экономикасын сауықтыру, жолға қою бағытында атқарылған жұмыстар еді. Тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығындағы ел экономикасын көтерудің бірден бер жолдарының бірі — шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту болды. 1990 жылғы 11 желтоқсандағы Қазақстандағы «ҚазКСР-індегі шаруашылық іс-әрекетінің еркіндігі мен кәсіпкерлікті дамыту туралы» заңы қазақстандық жеке кәсіпкерлік істің дамуына негіз салды. Сондай-ақ КСРО Министрлер Кеңесінің (1990 жылғы 8 тамыздағы №790 «Кіші кәсіпорындарды кірумен дамыту жөніндегі шаралар туралы» шешіміне сай нарықтық қатынастарға көшуде кіші кәсіпорындар жүйесінің кіруісін тез дами бастағанын да атап өтуге болады. «Шағын кәсіпкерлікті дамыту және қолдау жөніндегі шаралар» туралы Қазақстан Республикасының Президентінің жоғарыда аталған Жарлығы бойынша 1997 жылдың 19 маусымынан бастап шағын кәсіпкерлікті дамыту және қолдау жөніндегі аймақтық бағдарлама жасалды. Осы бағдарламаға сай бос тұрған ғимараттарды өндірістік мақсаттарға пайдалану үшін шағын кәсіпкерлік субъектілеріне беру ісі қолға алынды. Іскер азаматтарға тендер арқылы қаладағы 23 объект сатылып, пайдаланылмай тұрған 20 ғимарат жалға берілді. Олардың қатарында «Квант», «Экспо» жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер болды. 1990 жылдардың аяғында қалада 2 мыңнан астам жеке кәсіпкерлер тіркелді.

Шағын кәсіпкерлікті дамытуда 1992 жылы құрылған «Шағын бизнес орталығы» ассоциациясы мен бизнес - инкубатор ерекше орын алды. «Шағын бизнес орталығы» ассоциациясы 1996-1998 жылдарда шағын кәсіпкерлікті дамытуға мемлекеттік емес шетел қорлары арқылы 600 мың доллар, мемлекеттік еңбекпен қамтамасыз ету қорлары арқылы 4 млн теңге тарты. Шағын кәсіпкерлікті қолдап, дамыту бағытында бұл кезеңде қалада 2 шағын бизнес орталығы, бизнес-инкубатор, 3 кеңес орталығы жұмыс жасап, кәсіпкерлерді заңдылықтар туралы және нормативтік мәліметтермен қамтамасыз етіп, бизнестік жоспарларын дайындауға көмек көрсетті. Сондай-ақ нарықтық экономикаға сай өзөнімдерін насихаттау үшін ет, шұжықөнімдері мен ұннан жасалған тағамдарға, ішімдік пен минералды су, сыра өнімдеріне «сапа көні» өткізіліп отырды.

Дегенмен 2000 жылдың 9 айында қала кәсіпорындары 6 млрд теңгеге өнім шығарды. Бұл 1999 жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 3,3% артықөнім шығаруды көрсетті. «Зенит», «Аяз» акционерлік қоғамдары мен «Аист», «Надежда» жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер Қарашығанақ кен орнын игеруші шетелдік фирмалармен белгілі бір жұмыс түрін атқару үшін немесе Қызмет көрсету үшін шарт жасасты. 1990 жылдардың ортасына дейін қала халқы өте өлкен тұрмыстық ауыртпалықты бастан кешіргенмен, 1990 жылдардың аяғында қала халқына өмір сөрудің сан алуан көздері ашылды[4]

Жалпы алғанда тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі Орал қаласы экономикасының даму барысын қарастыра отырып оның дамуын екі кезеңге бөлуге болады. Оның біріншісі, 1991-1998 жылдар қала экономикасының құлдырау мен дағдарысты бастан кешіру кезеңі; екіншісі, 1999

жылдан кейінгі кезең нақты шаралардың қабылдануы мен инвестицияның келуі нәтижесінде экономиканың жандану кезеңі. Тәуелсіздіктің осы екінші кезеңінен бастап қала экономикасының дамуының қарқыны өсе бастайды. Бұл кезеңде қаланың дамуы нарық механизмімен игеру, кәсіппен айналысу мен өмір сөру жолдарын табу, жаңа өндіріс салаларының дамуы сияқты бірқатар жаңалықтар мен өзгерістерден көрініс алды. 1999 жылдан бастап жекешелендірудің төртінші кезеңі іске асуда. Бұл кезеңде мемлекеттік меншікті басқару және онымен айналысу мәселелері бойынша мемлекеттік мекемелер арасындағы өкілеттіліктерді бөлуге жаңа көзқарас қолданыла бастады.

Жоғарда келтірген мысалдардан көргеніміздей тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Орал қаласының экономикалық және әлеуметтік саласының дамуындағы жаңа тенденцияларды айқындалып, қаланың одан арғы даму мүмкіндіктері көрсетілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Батыс Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы жөніндегі статистикалық есебі. Орал, -2001.
2. Батыс Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы жөніндегі статистикалық есебі. Орал, -2001.
3. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. Алматы., Арыс. 2002 ж.
4. Қазақстанның батыс қақпасы – Орал/ Орал өңірі. 12 тамыз., 2009 ж.

ӘОЖ 810 (574)

Имашева Г.Б.
(Теректі ауданы)

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАР ЖҮЙЕСІ МЕН ТӘЖІРИБЕЛІК ТИІМДІЛІГІ

Бойына білім тұнған тіл еш жерде мүдірмейді.
Менандр

Қазақстан Республикасы
Президентінің
2017 жылғы 26 қазандағы
№ 569 Жарлығымен
БЕКІТІЛГЕН

Латын графикасына негізделген қазақ тілі
ӘЛІПБИІ

№	Жазылуы	Дыбысталуы	№	Жазылуы	Дыбысталуы
1	A a	[a]	17	N' n'	[n], [ng]
2	A' a'	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	O' o'	[ə]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[p]
7	G g	[r]	23	S s	[c]
8	G' g'	[r]	24	S' s'	[sh]
9	H h	[x], [h]	25	C' c'	[ч]
10	I i	[i]	26	T t	[t]
11	I' i'	[u], [y]	27	U u	[y]
12	J j	[ж]	28	U' u'	[y]
13	K k	[k]	29	V v	[b]
14	L l	[l]	30	Y y	[ы]
15	M m	[m]	31	Y' y'	[y]
16	N n	[n]	32	Z z	[z]

26 қазан күні мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы жарлыққа қол қойды.

Қазақ тілі әліпбиінің кириллицадан латын графикасына көшірілуін қамтамасыз ету мақсатында қаулы етемін:

1. Қоса беріліп отырған латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі бекітілсін.
2. Қазақстан Республикасының Үкіметі:

Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия құрсын;
қазақ тілі әліпбиінің 2025 жылға дейін латын графикасына кезең-кезеңімен көшуін қамтамасыз етсін;

осы Жарлықты іске асыру жөнінде өзге де, соның ішінде ұйымдастырушылық және заңнамалық сипаттағы, шаралар қабылдасын.

3. Осы Жарлықтың орындалуын бақылау Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігіне жүктелсін.

4. Осы Жарлық қол қойылған күнінен бастап қолданысқа енгізіледі.

Жазу тарихында қазақ тілінің әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткен. Бірнеше ғасыр бойы қазақ халқы араб графикасына негізделген әліпби жүйесін пайдаланып келгені мәлім. 1929-40 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпбиді жазу жүйесіне енгізіп, 1940 жылдан бері қарай кирилл графикасы әліпбиін қолданып келеді.

Тарихи әліпбилер

Қазақстан жерін жайлаған көне ғұн, сақ тайпалары (б.з.б. 5 – 4 ғ.) пайдаланған көне (“Есік жазуы”) жазу сол тайпаларға тән мәдениеттің (жазуының да) тарихи мұрагері – қазақ халқының негізін құраушы ұйсін, қаңлы, қыпшақ, т.б. тайпалардың ең көне жазуы болып саналады. Көне замандағы қазақ ру-тайпаларының түркі дүниесіне ортақ Орхон-Енисей, Талас ескерткіштеріне негіз болған “руна” жазуы (5 – 12 ғ.), көне ұйғыр жазуы, 8 ғ-дан бастап күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан араб жазуы, Қытай қазақтары ағарту жүйесінде бір кездерде (1929 – 40 жылдары; 1960–1970 жылдары) қолданыста болған латын жазуы, кириллица жазуы (1940 жылдан кейін) – осылардың бәрі Қазақ жазуының негізі болып саналады. Араб графикасына негізделген қазақ әліпбиін кезінде А.Байтұрсынұлы реттеп, тіл ерекшеліктеріне сай жетілдірді. Ол 30-шы жылдарға дейін “төте жазу” деген атпен қолданылып келді. Бұл жазудың емлесі морфологиялық дәстүрлі шарттарға негізделген. 1940 жылы орыс графикасы негізінде қалыптасқан қазақ әліпбиі мен орфографиялық емлесіне әр кезде (1957 жыл, 1970 жыл), әртүрлі өзгерістер енгізілді. Кириллица негізіндегі жазудың қазақ тіліне тән ерекшеліктердің бәрін дұрыс көрсете алмауына байланысты кейінгі жылдары (1993 жылдан бастап) қазақ ұлттық жазуын латын графикасы негізіне көшіру мәселесі қойылып отыр.

Бұрынғы жазбаларда: «Қазақтар сөйлегенде ән салып тұрғандай» депті. Мұның себебі тілімізде сөздің қос дауыссыздан басталмауы, бір дауысты бір дауыссызды соңына ертіп немесе бір дауыссыз бір дауыстыны ертіп, өзара үндесіп айтылуы болса керек. Сондықтан да болар, бұрынғы аталарымыз «кровать, бревно, стакан, стол, трактор» деген сөздерге екі дауыссыздың ортасына, не сөз алдына дауысты дыбысты қосып, «кереует, бөрене, ыстакан, үстел, тырақтыр» деп қазақы «әндете» айтқан, ал қазір олай емес. Сондықтан да болар, қазақы қоңыр үнді әннен, күйден іздеп, дәстүрлі әуенді сағынып отырамыз. Аға буын өз ана тілінің бабалар дәстүріне сай дұрыс айтылуын қалап, кейінгі ұрпағына аманат етіп, оқытып, үйретеді. Бірақ қазіргі жастар арасында тілдің айтылым (орфоэпия) және жазылым (орфография) заңдылықтарын ажырата қарамай, тек жазылым бойынша сөйлеу етек алып бара жатыр. Мысалы; «аман келді» деген тіркесте сөз арасындағы «нк» дыбыстарын біреулері сол күйінде айтса, екінші бірі «нг» (аман гелді), үшінші- «ңк» (амаң келді), төртіншісі-«ңг» (амаңгелді) деп төрт түрлі айта береді. Бұл тіркес төртіншісі тоғыспалы ықпал арқылы дұрыс айтылған.

Көпшілік жұрт әліпби ауыстыру дегенді бір таңбаны екінші таңбаға алмастыра салу деп түсінеді. Ол дұрыс емес. Біз үш мәселеге назар аударуымыз керек, алдымен тілдегі дыбыстар санын анықтау, одан кейін сол дыбыстарға сай әріптермен таңбаланған әліпби жасау, одан кейін осы әріптермен жазудың емле ережелерін жасап бекіту қажет. Біз қазіргі әліпбиіміздегі 42 әріпті латын әріпімен сол қалпында ауыстыра салатын болсақ, оның пайдасы болмайды. Біз алдымен таза қазақы әліпби жасауымыз қажет. Ол үшін алдымен тілімізде қанша дыбыс бар деген сұраққа жауап беру керек. Қазір көпшілік ғалымдарымыз алғашқы кезекте, жаңа қазақ әліпбиіне қазақ тілі дыбыс жүйесіндегі 28 фонеманы (9 дауысты, 19 дауыссыз) алып, бұған қоса, кірме сөздердегі «в», «ф», «һ» сияқты әріптерді де қоса алу керек деген көзқарасты ұстанып отыр. Ал одан кейінгі кезекте, орыс сөздерін жазуға қажет болатын әріптерді таңдап алынып, одан кейін қазақ жазуының емле ережелерін қайта қарастыру керек болады. Ал екінші бір ғалымдарымыз қазіргі әліпбиіміздегі 42

әріпті латын әрпімен сол қалпында ауыстыра салу керек деген көзқарас танытып, сөзіміздің айтылуын дәл береміз деп жүріп, қазіргі әліпби құрамындағы қыруар әріпті жат дыбыстарға жатқызып, әліпби құрамынан шығарып тастасақ, емлені шешуі қиын өте күрделі түйінге айналдырамыз деген пікір айтады. Сонымен қатар, қазір компьютер заманына сай қазақ жазуын латын әріптеріне көшіруде автоматтандыруға ыңғайлы латын әліппесінің нұсқасын жасаушылар да бар.

2017 жылы қазақ тілінің жаңа латын әліпбиі ұсынылды. 2017 жылдан бастап 2025 жылы аяқтау жоспарланып отырған латын әліпбиіне біртіндеп көшу басталады. Алфавит 32 әріптен тұрады. 2017 жылдың 9 қазанында қазақ әліпбиін латын әліпбиіне көшіру жобасы ұсынылды. 2017 жылдың 26 қазанында бұл алфавит ресми түрде мақұлданды. 2017-2025 жылдары жаңа алфавитке көшу жоспарлануда.

Қазіргі заманғы әліпби:

	A	A	B	C	E	F	C	C	H
a	'a'	b	d	e	f	g	'g'	h	
	I	I	J	K	L	M	N	N	C
i	'i'	j	k	l	m	n	'n'	o	
	C	P	C	R	S	S	C	T	U
'o'	p	q	r	s	's'	'c'	t	u	
	U	V	Y	Y	Z				
'u'	v	y	'y'	z					

Мысалы

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы

Кирил	Араб	Латын
Барлық адамдар тумысынан азат және қадір-қасиеті мен құқықтары тең болып дүниеге келеді. Адамдарға ақыл-парасат, ар-ождан берілген, сондықтан олар бір-бірімен туыстық, бауырмалдық қарым-қатынас жасаулары тиіс.	تۆمسننن ادامدار بارلىق مەن قاسىيەتى-قادىر جانە ازات دۇنيەگە بولۇپ تەڭ كۇقتارى پاراسات-اقتل ادامدارعا كەلەدى سوندىقتان بىرىلگەن وجدان-ار تۇستىق بىرىمەن-ءبىر ولار قاتىناس-قارىم باۋىرمالدىق قاتىس جاساۋلارى	Barlıq adamdar twmısınan azat jāne qadir-qasietı men kuqıqtarı teñ bolıp dūnięe keledı. Adamdarğa aqıl-parasat, ar-ojdan berilgen, sondıqtan olar bir-birimen twıstıq, bawırmaldıq qarım-qatınas jasawları tiıs.

«Қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» деп Елбасы атап көрсеткендей, қазақ жазуын латын әріптеріне көшірудің басты мақсаты - бұл қазақ тілін дамыту үшін жасалып жатқан шаралардың бірі. Қазіргі орфографиямызды жетілдіру, сөзіміздің қазақ тілінің табиғи үндесіміне сай жазылуын қамтамасыз ету болып табылады. Заман ағымына сай тіл де үнемі дамып, сөздік құрамы толыға түседі. Күнделікті өмірде танылған барлық заттар мен құбылыстар сол тілде сөз арқылы қолданыс табады. Егер осы сөздер өз ана тілінде, немесе ана тілдің заңдылығына бейімделіп қолданылмаса, онда кез-келген тілдің сөздік қоры жұтаң тартып, ол тілдің табиғи заңдылықтары бұзыла бастайды. Барлық уақытта да тілдің өзіндік заңдылықтарын ескеріп, үнемі жетілдіріліп отыруы керек. Қазіргі жазуымызда басшылыққа алатын негізгі емле ережелеріміз 1983 жылы қабылданды, одан бері тілімізге енген сөздер де көбейді. Сондықтан сөзіміздің қазақ тілінің басты заңдылығы-үндестік заңына сай жазылуына назар аударған жөн. Мысалға, қазақтың Жанар, Айнұр, Өтеміс деген аттарын Жанара, Айнура, Утемис деп айтуға үйреніп кеттік. Қазақтың үндесе айтылатын сөздерін Ысмайыл-Смайыл, Ысқақ-Сқақ, Ырысты-Рысты деп тіліміздегі дыбыстар тіркесін, айтылым заңдылығын бұзып жүрміз. Мұндай мысалдар өте көп. Қазақ тілінде қанша дыбыс бар екенін, қазақ сөзін сол дыбыстармен айтып-жазу керек екендігін де сақтамай, кейінгі ұрпақты шатастыра бастадық. Мысалы, қазіргі қазақ тілінде «х» дыбысы жоқ. Сондықтан қабар-хабар, қош-хош, қат-хат, қан-хан деген сөздерде қазақтың «қ» дыбысының орнына орыс тілінің «х» дыбысын жазғаннан сөздің мағынасы өзгеріп тұрған жоқ. Бұл бір дыбысты екі әріппен жазу деген сөз, басқаша айтсақ, бір адамның екі түрлі төлқұжаты бар дегенмен бірдей болады. Бұл тіл заңдылығын бұзу болып табылады, яғни грамматикалық және орфоэпия-орфография заңдылығы бұзылды.

Сонымен бірге қазақ жазуының латын әріптеріне көшірілуі ел болашағы - жас ұрпақтың оқу-білім және ғылым жолындағы ізденістеріне де жол ашады. Қазіргі заман - жазу заманы, ғылым мен техника, оқу-білім, ақпарат, жаңа технологиялар заманы. Адам жазу арқылы білім алады, жазу арқылы бір-бірімен байланыс жасап, жүрген-тұрғанын, жасаған жұмыстарын да жазып отырады, яғни хаттама, түрлі қатынас іс қағаздары, компьютер, интернет, агент т.б. арқылы хабарласулар - бәрі де жазу арқылы жүзеге асады. Жер бетінде латын әліпбиі барлық салада қолданылатыны байқалады. Барлық дәрі-дәрмек атаулары, математика, физика, химия формулалары, көптеген

терминдер, мамандықтарға қатысты ғылыми әдебиеттер т.б. латын әліпбиімен байланысты екенін байқауға болады. Осы жаңа заманда өмір сүріп, білім алу, еңбек ету, белгілі бір мамандықты игеру, т.б. адамның белсенді іс-әрекеттері мемлекеттік тіл мен ағылшын тілінен, оның жазуынан айналып өте алмайды. Сондықтан латын әріптері өркениеттің жазуы ретінде өмірдің өзі талап етіп отырған басты қажеттіліктердің бірі деп білеміз. Латын әріптерімен жазу арқылы басқа тілді де меңгеру, оны жазу да бір-біріне жақындап, бір әріптен екінші әріпке ауысып отыру қиындығын жеңілдетіп, тілдің қолданысына да оң әсер етеді. Осындай жағдайда білім алып, мамандығын шыңдап жатқан жастарға әлемнің қай жерінде жүрсе де кедергі келтірмей, жұмысын жеңілдете түсуге ықпал етеді. Ендеше латын әліпбиінің болашағы да зор.

Қорыта айтқанда, кез-келген әліпбидің міндеті графикалық (әріптің дыбысты таңбалау, көру, оқу, жазуға оңтайлы болуы), лингвистикалық (тілді дәл жеткізуі), техникалық (баспа ісі, компьютер, телефакс, интернет т.б.) талаптарға сай болуы керек. Қазіргі таңда латын әліпбиі осы талаптар биігінен көрініп, үлкен беделге ие болып, қолданыс аясы да мүмкіндігі де зор екендігін танытып отыр. Қазіргі әліпбиімізге байланысты жазуымызда орын алған қиындықтарды түзетіп, тіліміздің табиғи айтылымына қайшы келетін кемшіліктерімізден арылатын кез келді. Әр сөзді бабалар салған жолмен ұлттық үндесіміне қарай айтуымыз үшін жарыса қапталдап кедіргі келтіріп келген ескі әліпбиімізді латын әліпбиіне ештеңеден қорықпай алмастыра салуға мүмкіндік туды. Латын әліпбиін кезінде профессор Қ.Жұбанов та қолдап, осы әліпбиді қазақ тіліне бейімдеу бағытында белсене жұмыс жасаған еді. Қазір әлемнің алдыңғы қатарлы дамыған елдері латын әліпбиін қолданады, латын әріптері – өркениет жазуы, өмір талабы, сондықтан оның бұл артықшылығын ескеріп, біз де өз мақсатымызға сай латын жазуының игілігін көруіміз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://vlast.kz/obsshestvo/24755-glavnoe-ne-toropitsa-kazahskij-alfavit-na-latinice-prezentovan-v-parlamente.html>
2. <http://www.zakon.kz/4877319-kakim-budet-novyy-kazahskiy-alfavit.html>
3. <http://www.zakon.kz/4882340-kakoy-proekt-alfavita-kazahskogo-yazyka.html>
4. <https://www.zakon.kz/4882340-kakoy-proekt-alfavita-kazahskogo-yazyka.html>
5. Қазақ тілінің кодтамалармен көрген бейнетіміз, себебі — стандартты бұзған оңбайды
6. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. ISBN 9965-26-096-6
7. Всеобщая декларация прав человека на казахском
https://sputniknews.kz/trend/latin_13042017/

ӘОЖ 810 (574)

Қыдыршаев А.С., Төлеген Г.Ә.
(Орал қаласы)

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАР ЖҮЙЕСІ - ТИІМДІ ТӘЖІРИБЕ КЕПІЛІ

Тіл – достықтың кілті, бірліктің бастауы, ұлттың жаны әрі ары. Тіл жай сөз емес, өмірдің талай сынынан өткен басты құндылық. Демек, адам баласы үшін тілдің орны бәрінен бөлек. Тіл – достықтың, бейбітшіліктің, болашақтың кепілі. Әрбір мемлекет басты рухани байлық ретінде тілді дамытуға айрықша маңыз береді. Бүгінгі күн тәртібіне қойылған ең өзекті, тағдыршешті мәселенің бірі – қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру. Тарихи тамыры терең тұғырлы тілімізді түлетіп, санамызды сілкінткен, заманның өзі талап еткен бұл бастама көпшіліктің қызу талқысында болғаны қуантады.

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың үстіміздегі жылдың сәуір айында жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында көтерілген көкейкесті мәселенің бірі – латын әліпбиіне көшу. Бұл жолдау ұлт тағдырына, тіл тағдырына алаңдаулы азаматтардың көңіл-күйін дөп басқан көкейтесті тақырып болғаны баршаға мәлім. Рухани жаңғыру – еліміз үшін маңызы зор үлкен жаңалық болды. Бұл орайда Елбасымыз ұлттық сана туралы айта келіп, «таяудағы он жылда біздің өмір салтымыз: жұмыс, тұрмыс, демалыс, баспана, адами қатынас тәсілдері, қысқасы барлығы түбегейлі өзгереді. Біз бұған дайын болуымыз керек» деп, алдағы жылдардағы іргелі өзгерістерге әрбір адамның дайын болуы қажеттігін жан-жақты түсіндірді. Елбасымыз Жолдауында «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге

Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық. 2025 жылға қарай ісқағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрі де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз. Ол кезең де таяп қалды, сондықтан біз уақыт ұттырмай, бұл жұмысты осы бастан қолға алуымыз керек. Біз осынау ауқымды жұмысты бастауға қажетті дайындық жұмыстарына қазірден кірісеміз»,- деп айтқан еді. Бұл – ел болашағы үшін жасалған, еліміздің әлеуметтік қауымдастық алдында жасалған, беделінің артуына өлшеусіз үлес қосып келе жатқан Елбасының тағы бір маңызды бастамаларының бірі және ана тіліміздің келешегі үшін жасалған ғылыми-әлеуметтік мәні зор батыл қадам[1,1].

Латын жазуын қабылдағанда қол жетер нәтижеміз неде? Бұл сұрақтар өз уақытында қойылғанмен, оларға жауап бұрмаланып, бүркемеленіп, басты саяси-идеологиялық мақсатты құпия қалдырып келген. Тарихқа көз жүгіртсек, А.Байтұрсынұлы реформалаған араб жазуымен тез арада, әрі жеңіл, оп-оңай сауат аша бастаған қазақ халқын тағы да жаңадан латын таңбасымен қайтадан сауат ашуға мәжбүр етті. XX ғ. бірінші ширегінде Орта Азия халықтарының арасында латын әліпбиіне көшу процесі үдей түсті. Сонымен қазақ жазу тарихындағы ұлттық жазу мен оның латын графикасына көшу кезеңдерін қарастыра келгенде тиісті қорытынды шығаруға болады. Латын графикасының қазақ қоғамында орын алуы тек саяси идеологиялық түрткі жайтқа негізделді. 1929 жылы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады. Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін кириллицаға ауыстырылды. 1940 жылы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды. Аталған жазу жүйесін алғаш болып 1928 жылы Түркия қабылдаса, 1991 жылдан кейін бұл графикаға Түрікменстан, Әзірбайжан және Өзбекстан мемлекеттері де өткен болатын.

Бұл ұлттық мәселе бүгінгі таңда ғана қозғалып отырған жоқ. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы Қазақстан халқына арнаған Жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады», - делінген-ді. Алқашқы кезекте айтарымыз, қазіргі дәуір тәжірибесі әлемдік ақпарат кеңістігіне өтудің төте жолы ретінде латын жазуын таниды. Ал әлемі ақпарат кеңістігіне ретін тауып өте алмай қалған елдердің даму қарқыны бәсең болары анық. Бүгінгі таңдағы қытай мен жапондар да әліпби таңбалары бөлекше болғанымен, ғылыми-өндірістік үрдісін латын негізінде дамытуда [2,2].

Қазір әлемнің 112 мемлекеті латын әліпбиін пайдаланады. Кешегі Кеңестер одағынан түркітөктес мемлекеттердің ішінде екі-ақ ел Қазақстан мен Қырғызстан ғана кириллицадан шықпай отыр. Әлемдік жаһандану өз заңымен жүріп жатыр. Қазақстан әлемдік бәсекеге түсті. Тұрақты, қалыпты экономикасы бар үш мемлекеттің қатарына кірді.

Қазір Қазақстанның экономикалық қарымы мүлдем бөлек. Республика әлемнің 202 елінің 182 мемлекетімен тығыз экономикалық байланыс жасап отыр. Қазақстанға үдемелі инвестиция құйылуда. Бұл еліміздің өз өнеркәсібін құруға, Қазақстан өнімдерін әлемдік нарықтық қатынастарға шығаруға мүмкіндік береді. Мұндай келіссөздер, шарттар ағылшын тілінде жасалады. Бұл латын әліпбиіне көшуге себепкер жағдаят. Бұған жарнама, маркетингтік зерттеулердің ағылшын тілінде жүргізілетінін қосыңыз.

Сарапшы экономистердің дерегіне қарағанда Қазақстанға жылына 30 миллиард доллардың өнімі келеді екен. Ал олардың техникалық, мазмұндық нұсқаулық ережелерінің бәрі де Қазақстан тарапынан мақсатты мамандардың болуын қажет етеді. Ал ол үшін ағылшын тілі, латын әліпбиі керек.

Қазақстандық ірі компанияларды шетелдік мамандар басқара бастады. Ұшақ үш тілде сөйлейді. Ағылшын тілі осылай өмірге де, өндіріске де, қоғамдық қатынастарға да дендеп ене бастады. Оның үстіне бірнеше мыңнан астам жас қыз бен жігіт ағылшын тілді мемлекеттерде білім алуда.

Республиканың 32 жоғары оқу орнында 10 мыңнан астам студент полиглот бағдарламасымен оқып жатыр. 2025 жылға дейін тұтас бір ұрпақ алмасып шығады. Сондықтан да 2025 жылға дейін бірқатар мәселелер шешімін табуға тиіс. Ең алдымен түркі төктес мемлекеттерге ортақ әліпби керек. Мұның негізі бар. Соны ресми бекіту керек. Мұндай жағдайда Түрік, Өзбекстан, Әзербайжан, Түрікменстан мемлекеттерінде ортақ әліпби қалыптасады. Тиісінше әр мемлекет өзіне қажет қосымша дыбыстарды пайдаланады.

Өзбек ғалымы, филология ғылымдарының докторы, тілдерді математикалық тәсілмен модельдеумен айналысатын Бақтияр Каримовтың зерттеулері бойынша, түркітөктес халықтарының негізі етіп, ұлы Абай, яғни қазақ тілі алынуға тиіс екені баяндалады. Ол Махмұд Қашқаридің сөздігі іспеттес, туыстас халықтардың тілін зерттеп, осындай қорытындыға келіп отыр. Бұл ойланарлық жағдай.

Не болмаса, жақында Әдебиет және өнер институтына Қытай Халық Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Әдебиет институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор Хуан Жонхиант өзінің қытай тілінде жазылған «Қазақ фольклоры тарихы» кітабын сыйлады. Біз латынға көшеміз бе, көшпейміз бе деп жүргенде Хуан мырза барлық мысалдарды 1929 жылы пайдаланылған латын әліпбиімен қытайшасының астына жазып қойған. Бар болғаны 26 әріп [3,4].

Біз «білім – ғылым – инновациялар» үштігіне негізделген постиндустриялық әлемге қарай қадам басып келеміз. Жаһандану жаңа талаптар мен тың бастамаларды талап етеді. Ғаламдық дамудың жаңа кезеңінде латын әліпбиіне көшу мәселесі қажеттілік ғана емес, тіліміздің тарихи ерекшелігін сақтау арқылы әлемдік интеграция, ақпарат алу мүмкіндігіміздің артуына негіз болып табылады. Латын әліпбиіне көшу тіліміздегі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы оның табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік береді. Латын әрпі үш тілде оқытуды дамытуға да септігін тигізбек. Мұндай қадам өз кезегінде отандық ғылымның жаңа көкжиектерін ашады, жаһандық ғылыми өлшем базаларына тезірек кіруге мүмкіндік туғызады, қазақстандық ғалымдардың шетелдік әріптестерімен қарым-қатынасын жандандырады. Өйткені, адамзаттың көп бөлігі құрылымы латын графикасына негізделген латын әліпбиін қолданады. Сондай-ақ, бүгінде дүние жүзіндегі аса өзекті ақпараттар ағынының 70 пайызы латын графикасымен беріледі. Сондай-ақ, бұл озық ғылым мен білімнің яки заманауи инновациялардың және ең бастысы интернет пен ақпараттық технологияларға орайластырылған жұртшылықтың сұраныстарын санаулы секундтарда қанағаттандыратын Yahoo, Google сияқты заманауи іздеу жүйелерінің де, цифрлы технологияның да негізгі іргетасы.

Жаңа әліпбиге өту – түркі тілдес елдерді жақындастыратын маңызды шешім. Бұл, бір жағынан, тағдырдың жазуымен жер бетіне тарыдай шашылған, әлемнің әр елінде өмір сүріп жатқан қазақ халқының бірлігі үшін керек. Мәселен, шетелдерде 5 миллионға жуық отандастарымыз тұрады десек, Еуропадағы қазақтар латын әліпбиін, Қытайдағы қазақтар төте жазуды қолданады. Олар біздің кирилл әріптерімізді түсіне бермейді. Бірақ бүкіл әлем ағылшын тілін біледі. Осы тұрғыдан алғанда шеттегі қазақтар біздің латынша әліпбиімізді жылдам игеріп алары сөзсіз. Жазуымыз бір болса, бүкіл әлемдегі қандастарымызда бірлікте болып, байланысымыз нығая түскен [4,5].

Латын графикасына көшу қазақ орфографиясындағы түйткілді мәселелердің шешілуіне де жаңа мүмкіндік туғызады. Кезінде орыс тілінен енген сөздер үшін енгізілген **в, ф, ч, ц, щ** сияқты дыбыстармен қоса, жасандылықпен енгізілген **и, у, ю, я** дыбыстарының өзі төл орфографиямызды қиындатып жіберді. **Мый, сыйыр** деп айтқанымызбен, **и** әрпін қолданысқа енгізу үшін **ми, сиыр** деп жазып үйрендік. Тіліміздің табиғатында дауысты **у** дыбысы жоқ болса да, **келіу, қазыу** деп айтылатын сөздерді **келу, қазу** деп жазу арқылы жасанды дауысты дыбыс жасадық.

Латын әліпбиіне ауыса отырып тіліміз халықаралық деңгейде зор мәртебеге ие болады. Бұл қадам арқылы киіз туырлықты қазақ өз руханиятының тізгінін өзі ұстайды. Мемлекет басшысы ұсынған қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру жобасы басқа тілдерде сөйлейтін адамдарға біздің тілді жылдамырақ үйренуді ынталандыратын нұсқа ретінде қарастырылып отыр. Себебі, аталған форма қазіргі заманның талабын ескере отырып жасалған.

Латын графикасына көшуде орфографияны жөндеп алу – ұлт ұпайын асыратын маңызды шара. Себебі кирилл графикасы мен латын графикасындағы қазақ дыбыстарының таңбалануындағы өзгешеліктер орфографиялық мәселелерді туындатады. Осы мәселелер шешілмей, сауаттылық та жоғары деңгейге көтерілмейді. Сондықтан орфография мәселелері - кезек күттірмейтін бірінші кезектегі мәселе. Қазақ әліпбиіндегі дыбыстар құрамын қайта қарау арқылы жоғарыда аталған дыбыстар мен әріптерге бола енгізілген 60-қа жуық емле ережесі өзгеріп, оның саны 3-4 есеге дейін азаятынын ғалымдар айтып жүр. Жалпы әлемдік тәжірибеде әріп саны мен емле ережелерінің көптігі – ол әліпбидің әлсіздігін көрсететін факторлардың бірі. Сондықтан латын графикасына көшу арқылы, біріншіден, әріп санын, екіншіден, емле ережелерін қысқарту арқылы төл әліпбиімізді оңтайландыруға, жетілдіруге нақты қадам жасаймыз. Әліпби, емле және оны реформалауға байланысты қазақ оқымыстыларының арасындағы пікірталас алғашқыда «Дала уәлаяты», «Айқап», «Қазақ» газеттері беттерінен көрініс тапса, 1920 жылдан бастап «Еңбекші қазақ», «Жаршы», «Жаңа мектеп» газеттерінде де көрініс тауып, газет төңірегіне ұйыса бастайды [1,2].

Қандай реформа болмасын, қиындықсыз болмайтыны белгілі. Сол сияқты латын әрпіне көшуде қиындықтар болады. Оның алғашқысы әліппе қабылданғанға дейінгі кезеңде болды. Ең бастысы – қай графиканы таңдауға байланысты қоғамдағы әртүрлі көзқарастың болуы. Бұл – кез келген демократиялы қоғамға тән құбылыс. Екінші қиындық қаріп таңдау мен емле ережелерін бекітуге байланысты. Әртүрлі сала мамандары ұсынған 100-ден асқан жобаны ұсынушылардың әрқайсысының өзіндік уәждері болды. Ал шын мәнінде әріп – дыбыстың шартты таңбасы.

Әліпби жасауда белгілі бір дыбысты бейнелеу үшін оның дыбыстық құрамы, жасалымы, айтылымы, естілімі, қолданыстағы позициясы, т.б факторлардан туындайтын, сол арқылы тілдің орфографиялық заңдылықтарының түзілуіне ықпал ететін тек қана лингвистер, оның ішінде

фонетист ғалымдар аңғаратын, солардың құзырындағы біраз түйткілді мәселенің бар екенін басты назарда ұстай отырып, Елбасы латын қарпіне көшу үдерісінің тарихи мәні бар екеніне тоқталып, бұл мәселені бірлесе шешу қажеттігін айтты. Елбасымыз «әлемде ешбір ел өзінің жаңа әліпбиін бүкіл халық болып осылайша талқылаған емес. Біз үшін әрбір адамның пікірін білу маңызды» дей келе, жастардың, жетекші қоғамдық бірлестіктердің, ғылыми орта мен жұртшылықтың белсенді түрде атсалысқанына назар аудара отырып, 2017 жылдың 26 қазанындағы Ақордада өткен бас қосуда №569 «Қазақ тілі әліпбиінің кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Жарлығын дүйім жұртқа жария етті. Жарлық төмендегіше:

Қазақ тілі әліпбиінің кириллицадан латын графикасына көшірілуін қамтамасыз ету мақсатында ҚАУЛЫ ЕТЕМІН:

1. Қоса беріліп отырған латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі бекітілсін.

2. Қазақстан Республикасының үкіметі:

Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия құрсын;

Қазақ тілі әліпбиінің 2025 жылға дейін латын графикасына кезең-кезеңімен көшуін қамтамасыз етсін;

Осы Жарлықты іске асыру жөнінде өзге де, соның ішінде ұйымдастырушылық және заңнамалық сипаттағы шаралар қабылданын.

3. Осы Жарлықтың орындалуын бақылау Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігіне жүктелсін.

4. Осы Жарлық жарияланған күннен бастап қолданысқа енгізілсін. Әлбетте, бұл – тарихи күн, тарихи Жарлық. Халқымыз өз өміріндегі тағы бір аса маңызды, айтулы тарихи күндерді бастан кешіруде. Оның ішінде, әсіресе, қазақ тілді қауымның, тіл жанашырларының, ана тілінің тағдыры үшін әлімсақтан алаңдаушылардың, қазақ мектептері мұғалімдерінің, тілші ғалымдардың, ақын-жазушы қаламгерлер жамағатының тебіреніс-толғанысы алабөтен. Сөйтіп, бұдан бір ғасыр бұрын Ахаң – Ахмет Байтұрсынов әліптеген, одан кейін нешеме дүркін өзгерісті бастан кешкен қиын тағдырлы қазақ әліпбиінің жаңа дәуірі басталды, жаңа тыңы ашылды деуіміз керек[5,7].

Түйіндей келе айтарымыз, Отанды сүю, мемлекетті, оның елін, жерін қорғау – әрбір Қазақстан азаматының борышы. ХХІ ғасыр жүйріктер ғасырына айналып отыр. Жаугершілік заманда ерлеріміз атамекенді ақ найзаның ұшымен, ақбілектің күшімен қорғаса, бүгінде білім-ғылыммен қаруланған, қарым-қабілеттерімен замана бәйгесінде оқ бойы оза шаба алатын азаматтар ғана Отанын мәңгілікке сақтап қала алмақ. Токсан ауыз сөздің тобықтай тұжырымына келсек, латын әліпбиіне көшу – қазақ елінің алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта мемлекетіміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін әкелері сөзсіз. Латын әліпбиіне көшу біз үшін, болашақ үшін әлдеқайда маңыздырақ. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы - тәуелсіз еліміздің даму бағыты айқындалған құнды құжат. Елбасымыз айтпай ма, «Біз кешегі бабамызбен ғана емес, бүгінгі бағамызбен, ертеңгі шамамызбен де мақтана алатын ұлт болуды ойлауымыз керек. Мемлекетті осындай мамандар ғана дамыта алады, осы жолда елдің жастарына үлкен үміт артамыз» деп. Ендеше, бүгінгі Махамбет сынды дуалы ауыз дүлдүл бабамыздың биік талап үдесіне сай болмақ керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // «Егемен Қазақстан» газеті, №70, 12 сәуір 2017 жыл, 1-2-б.б.

2. Қыдыршаев А.С. Латын әліпбиіне көшу – еліміздің рухани өміріндегі елеулі кадам // «Жайық үні» газеті, №15, 20 сәуір 2017 жыл, 2-б.

3. Қыдыршаев А.С. Не только право, но и обязанность // «Казахстанская правда», №72, 14 апреля 2017 года, 4-стр.

4. Қыдыршаев А.С. Рухани кемелдену негізі // «Пульс города» газеті, №42, 12 қазан 2017 жыл, 5-б.

5. Қыдыршаев А.С. Латын әліпбиіне көшу – ана тілімізді жаңғыртудың, рухани кемелденудің негізі // «Өркен» газеті, №8, 29 қыркүйек 2017 жыл, 7-б.

**МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ӘДЕБІН ДАМУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

«Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыртылуы, адами капитал сапасын жақсарту басымдықтары белгіленді [1]. Мұндай ауқымды міндеттерді шешуде мектептің, ондағы педагогикалық ұжымның ролі зор. Себебі бүгін мектеп партасында отырған ұрпақтарды жаңа жағдайда өмір сүруге және жұмыс

Адам өзі өмір сүргеннен бері әрдайым оқып-білуге – өз тәжірибесін саналы, мақсаткерлік тұрғыда меңгеруге талпынады. Осы істі жүйелі түрде атқарып отырған мұғалімдердің мамандығына айрықша ілтипат білдіріледі, олардың еңбегінің жетілдірілуіне көп мән беріледі.

Аса талантты педагог, ағартушы Ы.Алтынсарин қазақ балаларына арналған мектеп ашумен бірге онда қызмет істейтін, балаларды оқытып, тәрбиелейтін кадрларға, атап айтқанда, мұғалімдерді дайындауға аса зор мән берген. Ол мектептегі ең басты тұлға – мұғалім деп есептеген. Жақсылап салынған мектеп үйі болуы мүмкін, тамаша жазылған оқу құралдарын да табуға болады. Бірақ бұлардың бәрі білікті мұғалімсіз берері шамалы деп есептеген [2].

Ахмет Байтұрсынов өзі басқарып отырған «Қазақ» газетінің бетінде «Мектеп керектері» атты мақаласында: «... ең әуелі мектепке керекті – білімді, педагогика, әдістемеден хабардар оқыта білетін мұғалім» деп жазған [3].

Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогика» оқулығында мұғалім мамандығын былайша бағалады: «Қазақтың қані бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім. Еліміздің азғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын – мұғалімдікі» [4, 9 б.].

Ағартушы педагогтардың ғылыми-педагогикалық мұрасы қазақ педагогика ғылымының алтын қорына қосылған ерекше үлес және оларды болашақ ұрпақты тәрбиелеу жүйесінде пайдаланудың қажеттігі бар.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының талаптарына сәйкес мұғалімнің жеке басын жетілдіру міндеті ерекше маңызды болып отыр, өйткені мектептегі бүкіл оқу-тәрбие процесі тиімділігінің табысты болуы көбінесе соған байланысты [5].

Бүгінгі күн – білім беру мазмұнына, оқушы мен педагог тұлғасына және қызметіне деген көзқарастардың түбегейлі өзгеріске бет бұрып отырған кезеңі. Қазақстанның әлемдік үрдістерге енуі, дамыған елдердің стандарттарына деген ұмтылысы білім беру жүйесінің жаңа сапалық деңгейге өту қажеттілігін арттыруда.

Осыған орай, қазіргі кезде білім беру жүйесінде жасалып жатқан реформалар барлық деңгейлердегі білім мазмұнын жаңартуға және өсуден тұрақты даму кезеңіне өтуге бағытталған.

Экономиканың орнықты дамуы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру Елбасымыздың жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауларында, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [5] және басқа да білім саласындағы стратегиялық бағдарламалық құжаттар негізінде жүзеге асырылып келеді.

Қазақстанда мектептегі білім беру жаңа кезеңнің алдында тұр. Мұғалімнің педагогтық әдеби саласы жаңа тәсілдер аясында кеңейуде. Ол – пәнаралық және жобалық қызмет, оқыту мен басқаруда ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану, дамуында ерекше қажеттіліктері бар балаларды интеграциялау және ата-аналарды консультациялық сүйемелдеу.

Педагогтық әдеп – мұғалімнің ең етене кәсіптік белгісі. Мұғалім кәсібінің ерекшелігі ең алдымен оның педагогтық әдебінде жатады.

Мұғалім - қоғамның тұтас ауқымына айналған қайта құру, жаңару үдерісінде оң өзгерістер, жаңаша ойлау, шығармашылық іс-қимыл арқылы танылатын басты тұлға. Осы талап деңгейінен шығатын жастарды оқытып, тәрбиелеу мұғалімдерге жүктелген. Бүгінгі таңда толғағы жеткен көптеген педагогикалық, әлеуметтік мәселелер мұғалімнің ой-санасының жаңаруымен, жаңа міндеттерді айқын түсінуімен ерекшеленеді. Мұғалімге қойылып отырған тағы бір талап оның – кәсіби әдебінің жоғары деңгейде болуы.

Мектепте бірнеше жыл жұмыс істеген мұғалім көптеген қиыншылықтарға тап болады, мектептің алдында тұрған жаңа міндеттермен байланысты көптеген сұрақтарға жауап іздейді: мектеп реформасы қандай бағытта жүргізілуде, қандай жолдармен мұғалім өз шеберлігін арттыруға

болады, дарынды оқушылармен қалай жұмыс істеу керек, оқушылардың ғылыми жобаларын даярлаудың әдістемесі қандай, мұғалім қандай шығармашылық жұмыстарға қатыса алады т.б.

Философия және этика аясында ғылыми зерттеулермен айналысатын ғалымдардың пікірінше (В.П.Клычков, М.Н.Росенко, Ю.А.Сандулов және т.б.) қазіргі уақытта еңбек әрекетінің санқилы түрлерін реттеуде кәсіптік әдептің мәні артуда. Мұның себебін қоғамның демократизациялану процестерімен және өзгеріп отырған әлеуметтік-экономикалық қатынастарға қатысты кәсіби нормаларды тұрақты жетілдіру ұмтылысымен түсіндіреді.

Педагогикалық әдеп сұрақтарын зерттеуде В.И.Андреев, Д.А.Белухин, Т.В.Мишаткина, В.И.Писаренко, В.Н.Чернокозов және т.б. көп еңбек сіңірді.

И.А.Зязюн, Н.В.Кубмина, Н.Д.Никандров, П.И.Пискунов, В.А.Сластенин және т.б. өз еңбектерінде мұғалімнің тұлғасының қалыптасуының заңдылықтарын қарастырды. К.М.Левитан педагогикалық деантологияның мәнін зерттеді. Ю.К.Бабанский, Э.А.Гришин және т.б. мұғалімнің кәсіби сапаларын зерттеді. Өз еңбектерінде Л.М.Архангельский, Ю.В.Согомонов, Н.Е.Юшменова, Я.Г.Якубсон және т.б. педагогикалық әдептің теориялық астарларын қарастырды.

Зерттеу мәселесін жан-жақты саралай келе, «педагогтық әдеп» ұғымына былайша анықтама береміз: «Педагогтық әдеп – бұл педагогикалық әрекетті және өзара қатынастың адамгершілік сипатын қамтамасыз ететін педагогтың қылығының нормалар мен ережелерінің қылығы».

Педагогтық әдепке ие болған мұғалім оқушылардың түсінігін, тәжірибесін біліммен байытып, моральдық сапасын қалыптастыруға, пәннің программалық материалын меңгертудің шебер мұғалімі болып қана қоймай, оқушылардың тәрбиешісі де болуы тиіс.

Елімізде 2007 жылы қабылданған «Білім туралы» заңында алғашқы рет «Педагог қызметкердің мәртебесі» атты 7 – тарау енгізілді. 50 – бапта педагог қызметкердің мәртебесі, ал 51 – бапта педагог қызметкердің құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі көрсетілді [6].

Осы заңда міндеттері мен педагогтық әдеп нормаларын бұзғаны үшін педагог қызметкер Қазақстан Республикасының заңдарында және еңбек шартында көзделген жауаптылыққа тартылуы мүмкін деп көрсетілген. Мысалы, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексында педагог қызметкердің міндеттерін және педагогтік әдеп нормаларын орындамауы немесе тиісінше орындамауы – жеке тұлғаларға айлық есептік көрсеткіштің үштен беске дейінгі мөлшерінде, лауазымды адамдарға бестен онға дейінгі мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады деп көрсеткен [7].

Педагогтық әдепті меңгеруде психологиялық білімнің мән-маңызы жоғары. Педагогтық әдеп адаммен бірге туатын сапа емес екенін ғылымда дәлелденді. Ол адамның басқа сапасы сияқты жүре пайда болады. Бірақ, бұл ешқандай теориялық дайындықсыз өзінен өзі келеді деген сөз емес.

Педагогтық әдеп мұғалімнің психологиялық білімін алдын ала қарастырады. Тәжірибе жинақтамас бұрын, - деп жазды ұлы орыс педагогы К.Д.Ушинский, - педагог көп оқып, көздеген мақсатты, пәні және өз еңбегінің кілті жайында жатпай-тұрмай ойлануы керек [8].

Педагогтың кәсіби жетілдіру мәселелерінің көп жақтары қарастырылғанмен, педагогикалық әдептің психология жағынан дамытылуы толықтай жүзеге асырылмай келеді. Сондықтан қазіргі кезеңде педагогикалық әдепті психологиялық шарттарды қолдану арқылы дамыту мәселесі арнайы зерттеуді қажет етеді. Сонымен, ғылыми зерттеулер мен педагогикалық, психологиялық еңбектерді, мектептегі мұғалімнің педагогикалық әдебін дамытудағы іс тәжірибелерді, мұғалімнің педагогикалық әдебін дамытудағы психологиялық жағдайларды талдау барысында төмендегідей қарама-қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Осы қайшылықтардың шешімін табу мақсатында мұғалімнің педагогикалық әдебін дамытуға деген әлеуметтік қажеттілік пен бұл мәселенің ғылыми-теориялық негіздемесінің жеткіліксіздігі, мұғалімнің педагогикалық әдебін дамытудың талаптары мен оны психологиялық шарттарды жүзеге асыру мүмкіндіктері, психологиялық арнайы әдістемесінің толымсыздығы, бұл тақырыптың зерттеу қажеттігін көрсетіп отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. 31 қаңтар 2017.
2. Алтынсарин Ы.Таза бұлақ: өлеңдер, әңгімелер, хаттар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б
3. Байтұрсынов А. «Қазақ», 1914 жыл, 62 саны.
4. Жұмабаев Ж. Педагогика. – Ана тілі, 1992. - 160 б.
5. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 27 ақпанындағы №123 қаулысы.
6. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы // Егемен Қазақстан. 15 тамыз 2007.
7. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2001 №6.
8. Ушинский К.Д. О пользе педагогической литературы. М., 1978.

РАЗВИТИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ВИДЕНИЯ И МИССИИ В МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА

Приоритетным направлением Концепции целевой отраслевой и индустриально-инновационной программ, рассчитанной до 2020 г. является развитие казахстанского машиностроения. В Казахстане широко развиваются отрасли, являющиеся основой для машиностроительного производства. Поэтому развитие машиностроительного производства приобретает значительную роль для дальнейшего развития прогнозных отраслей машиностроительных заводов, что соответствует индустриально-инновационной программе Казахстана. Таким образом, широкое развитие и восстановление машиностроения в целом является стратегическим планом для функционирования отраслей реального сектора экономики страны.

Главными направлениями являются стратегическое планирование отраслей машиностроительного производства Республики Казахстан и обеспечение непрерывной работы с учетом роста объемов производства продукции, достижение мирового уровня конкурентоспособности казахстанского машиностроительного производства. Необходимо усилить эффективное осуществление инвестиционных и инновационных проектов, рациональное использование имеющихся ресурсов и факторов.

За последние 20 лет машиностроение в Республике Казахстан прошло несколько этапов. Однако, по фактору инвестиционной обеспеченности машиностроительная отрасль находится в неудовлетворительном состоянии. Поэтому отрасль занимает по показателям развития основных средств в промышленности одно из последних мест. Как показали исследования за 2010-2016 годы (наиболее инвестируемые годы) объем ввода основных средств в целом по отрасли не превышал 0,3 % от величины данного показателя по всей промышленности республики. Однако исследования показывают, что более половины основных средств машиностроительного комплекса находится в состоянии предельно допустимого износа.

В настоящее время удельный вес продукции казахстанского производства на внутреннем рынке машиностроительной продукции составляет только 15 %, остальные 85 приходится на импортное производство. В целом для отрасли характерны низкий технологический уровень производства, недостаточная конкурентоспособность продукции, слаборазвитая научно-техническая и производственная инфраструктура, низкий уровень менеджмента. За последние десять лет из страны уехали десятки тысяч высококвалифицированных специалистов и рабочих машиностроительной отрасли.

В связи с этим, стратегическое развитие отрасли во многом связано с развитием в Казахстане взаимоотношений между технологической составляющей и обществом в целом. За годы реформ технологический кризис перешел в регресс научно-технического потенциала, что явилось причиной реформирования экономики. Реформирование в Казахстане не носило комплексного характера и не было направлено на приоритеты и болевые точки производства, к числу которых относится и технологическое развитие. Исследования разработанных стратегий, концепций и программ перехода к рынку показывают, что в них не рассматривались вопросы технологического развития экономики.

Мы считаем, что оценка технологических и машиностроительных планов развития должна учитывать сложившиеся в казахстанской экономике различные технологические уклады. Таким образом, развитие технологического потенциала Казахстана до 2020 года будет основываться на использовании зарубежных технологий и готовой машиностроительной продукции с постепенным накоплением опыта их производства. Необходимо развитие казахстанских приоритетных инновационных технологий.

В связи с этим стратегическое планирование казахстанского машиностроения, при оптимальных рыночных условиях, должно строиться на следующих положениях:

- во-первых, продолжение выпуска модернизированных машин и оборудования для устаревших, но еще функционирующих технологических укладов;
- во-вторых, производство и сборка высокотехнологичной машино-технической продукции на зарубежном оборудовании с привлечением иностранных инвестиций в различных видах;
- в-третьих, внедрение казахстанских технологий в международную систему технологического сотрудничества и участие в проектах, предполагающих производство технологически сложных комплектующих изделий, выпускаемой иностранными фирмами за рубежом;

- в-четвертых, индивидуальное развитие узких производств по выпуску оборудования для инновационных казахстанских технологий как на зарубежной, так и на собственной технологической базе.

Считаем необходимым, что для выполнения этих четырех видов деятельности казахстанского машиностроения требуется только часть мощностей существующего машиностроительного потенциала. Поэтому сценарии развития машиностроения до 2020 года будут строиться следующим образом:

- сценарий 1 – максимально-возможный;
- сценарий 2 – пессимистический.

Основным составляющим сценария 1 является то, что в прогнозном периоде должно проводиться целенаправленное изменение устаревших технологий и приоритетное развитие производств, основанных на высокотехнологичных поколениях техники. Возможна реализация мероприятий, связанных с сохранением и развитием национальной технологической базы, которая способна обеспечить создание и производство конкурентоспособной наукоемкой продукции для решения приоритетных задач социально-экономического развития и национальной безопасности страны.

Практически это будет определяться третьим и четвертым направлением развития машиностроения. Отрасли, занимающиеся производством оборудования для развития технологий, обеспечивающих повышение конкурентоспособность казахстанского индустриального производства необходимы для изменения структуры экспорта. Необходима государственная поддержка машиностроительных высокотехнологичных НИИ, а также активизация коммерциализации технологий.

Поэтому, по первому сценарию приоритет в развитии машиностроения отдается на развитие конкурентоспособных высокотехнологичных производств. Первый вид деятельности не получит достаточно интенсивного продолжения, поскольку устаревшие технологические уклады будут достаточно активно выводиться из обращения, потребности в технике для их воспроизводства начнут постепенно угасать. Вместе с тем, должен продолжаться развиваться второй вид деятельности, как более инновационный по сравнению с первым. Понятие «красная сборка» уже нашла свое применение которая будет расширяться в автомобилестроении, что будет определяться потребностями рынка.

Следует иметь в виду, что качество оборудования казахстанского производства в период до 2020 года существенно не изменится, т.к. требуемое оборудование не выпускается в Казахстане. Поэтому переход на новые технологии в машиностроении будет зависеть от закупок импортного оборудования. Необходимо привлечение государства и иностранных инвестиций для технического перевооружения оборудования.

Для оживления казахстанского машиностроения по первому сценарию необходим среднегодовой прирост капиталовложений в объеме 10-15 %.

На основании сценария 2 (пессимистического) не предполагается привлечение значительных инвестиций в машиностроительную отрасль Казахстана. Имеется несогласованность в государственных структурах о необходимости значительных изменений в машиностроительную отрасль для снижения технологической отсталости экономики и технической зависимости Казахстана от передовых стран. Таким образом, приоритетными направлениями деятельности в машиностроении Казахстана будут первый и второй. Для сценария 3 и 4, как показал анализ, будет затруднено развитие, так как тенденции нефинансирования государственных и целевых программ, таких как по развитию национальной технологической базы, реструктуризации оборонной промышленности. Однако, как казахстанские, так и зарубежные экономисты считают, что темпы роста производства отраслей машиностроения заметно повышаются если использовать незадействованный основной и трудовой капитал. Это позволит снизить необходимость крупных инвестиций для оборотного капитала. Несмотря на то, что сценарий по импорту машиностроительной продукции может значительно увеличить обновление парка оборудования в отраслях – потребителях. Процесс обновления парка оборудования казахстанской техникой проходит медленными темпами по причине недостаточности собственных инвестиционных ресурсов.

Для развития и устойчивой работы машиностроительной отрасли Казахстана необходим значительный рост объемов производства продукции, повышения конкурентоспособности. Необходимо формирование в машиностроении конкурентоспособных как на российском, так и на мировом рынках территориально-отраслевых и промышленно-научных партнеров, направленных на внедрение инноваций, эффективно осуществлять инвестиционные и инновационные проекты, рационально использовать имеющиеся ресурсы.

Вместе с тем, необходимо решить ряд проблем. Так, в отрасли имеется высокий уровень износа основных фондов (станки 1986-1988 гг.), значительный износ зданий и сооружений.

Относительно низкий уровень инновационной и инвестиционной активности отрасли. Отсутствие необходимого специализированного оборудования: инновационных станков, станков с ЧПУ, роботов. Большой отток квалифицированных рабочих (1991-2000 гг.) и недостаточная подготовка квалифицированных рабочих и инженеров повлекло снижение престижа профессии машиностроителя.

В настоящее время, чтобы увеличить экспорт конкурентоспособной продукции необходимо способствовать развитию производства, обеспечивающего выпуск импортозамещающей продукции, ориентированной на экспорт. Поддержка кредитных и лизинговых институтов, направленна на поддержку экспорта и освоение новых отраслей внутреннего рынка. Значительное решение проблемных вопросов в машиностроении можно решить, используя методы государственного регулирования.

Решение обозначенных проблем позволит увеличить производство конкурентоспособной продукции машиностроения Казахстана, а также объем производства продукции отрасли. Увеличение объемов производства позволит повысить прибыль предприятий отрасли и долю прибыльных предприятий, увеличить налоговые поступления в бюджет Казахстана. Данная стратегия даст возможность создания новых рабочих мест, повысить инновационную и инвестиционную деятельность в республике.

В 2015 году Казахстан вступил в ВТО. Поэтому встает вопрос адаптации промышленных предприятий к новым условиям. Позитивные структурные сдвиги в промышленности, связанные с ростом доли продукции перерабатывающих отраслей в сравнении с добывающей, а также рост высокотехнологичной и наукоемкой продукции в общем объеме промышленного производства республики.

Вступление Казахстана в ВТО создает благоприятные условия для развития машиностроительной отрасли, а также развитие внешнеэкономической деятельности в режиме максимального благоприятствования.

Рост притока иностранного капитала и увеличение оборачиваемости капиталовложений позволяет осуществлять внедрение современных технологий и методов организации производства. Результатом этой модернизации является повышения конкурентоспособности казахстанской товарной продукции.

Вместе с тем, следует отметить, что вступление республики в ВТО не снижают эффективность развития отрасли, поскольку ставки таможенных пошлин для подавляющего большинства видов казахстанской продукции не превышают условия вступления в эту организацию. Исследования показали, что средневзвешенная ставка импортного тарифа в ВТО составляет 4 % (по отдельным видам товаров может достигать 15 %), тогда как ставки для машиностроительной продукции в Казахстане укладываются в эти рамки. В настоящее время около 30 % импортируемой машиностроительной продукции поставляется без таможенного обложения из стран ЕАЭС. Помимо этого, как показывает практика ряда стран многие спорные вопросы, связанные с вступлением в ВТО, могут быть решены в пользу претендентов путем межправительственных переговоров.

UDC 654.1

Nurmagambetova Z.K.
(Astana)

USING OF REMOTE SENSING DATA OF EARTH IN THE DESIGN OF FIBER-OPTIC (FOCL) COMMUNICATION LINES

Introduction.

Currently, the design and commissioning of an increasing number of networks using fiber optic cable. Plays a big role fiber in broadband access networks.

Currently in Kazakhstan it is necessary to invest in high technology. Application of satellite data for the design is an example of the use of high technology, as investments in network infrastructure (cable and gasket) are fundamental. The problem of optimizing fibre network lies in the selection of the network structure and characteristics of its nodes in which the selected characteristic is a maximum. The main objectives for network operators can be: maintaining a constant data rate, reducing delays and jitter in real time traffic, increasing network resiliency in selected sites, and reducing the cost of deploying and maintaining network infrastructure. Spacecraft (RAS) are the main source of data on the state of the environment. Space technology is an ideal means of global, permanent and reliable monitoring of the environment, including the atmosphere, land and water. They provide operational information used in various socio-economic spheres: mapping, solving emergency situations, hydrology, forestry and

agriculture, fisheries, environmental monitoring, land cadastre. Currently, Earth remote sensing data (RS) from space are widely used to solve various applied problems, each of which sets forth its specific requirements for the characteristics of images and the survey systems themselves - for example, visibility (meteorology), frequency and regularity of the survey (monitoring), high spatial and radiometric resolution (reconnaissance). The need to solve the problem of laying communication lines on hard-to-reach and heavily-crossed terrain is becoming increasingly urgent. More and more engineering structures of civil, military and dual appointments are being created, the list of territories requiring communication lines is expanding substantially.

The complexity of design in hard-to-reach areas is due to the weak restorative capacity of natural components against the backdrop of constantly growing technogenic pressure from the mining, oil-extracting and mining industries. Therefore, the task of creating satellite monitoring of this area is urgent and requires a comprehensive solution.

Modern technical means of remote sensing of the Earth (RS) allow to obtain digital images of areas of the earth's surface with high spatial resolution and in a wide range of electromagnetic waves. In addition, mathematical methods for processing digital images have developed significantly, which, with appropriate adaptation of the algorithmic framework, can be used to process digital images of highly-crossed terrain and other relief elements of the necessary territory.

Thus, now there are real possibilities for designing a fiber-optic communication line using remote sensing. The theme of this development is: the use of satellite data to optimize design when laying fiber-optic links over rough terrain over long distances.

Communication line

The highest transmission capacity among all existing means of communication is optical fiber (dielectric waveguides). Fiber-optic cables are used to create fiber-optic communication lines capable of providing the highest data transmission speed (depending on the type of active equipment used, the transmission speed can be tens of gigabytes and even terabytes per second).

Quartz glass, which is the carrier medium of FOCL, in addition to unique throughput characteristics, has another valuable property - small losses and insensitivity to electromagnetic fields. This distinguishes it from conventional copper cable systems. This information transfer system, as a rule, is used in the construction of working objects as external highways, which unite disparate structures or buildings, as well as multi-storey buildings. It can also be used as an internal carrier of a structured cabling system (SCS), but the finished SCS is completely fiber-free, because of the high cost of building optical communication lines. The use of fiber optic links allows locally combining workplaces, ensuring a high speed of Internet download simultaneously on all machines, high-quality telephone communication and television reception.

With the proper design of the future system (this stage involves the solution of architectural issues, as well as the selection of suitable equipment and methods for connecting the carrier cables) and professional installation, the use of fiber optic lines provides a number of significant advantages:

- High throughput due to high carrier frequency. The potential for a single optical fiber is several terabits of information per second.
- Fiber-optic cable has a low noise level, which positively affects its bandwidth and the ability to transmit signals of different modulation.
- Fire safety (fire resistance). Unlike other communication systems, FOCLs can be used without any restrictions at enterprises of increased danger, in particular in petrochemical plants, due to the absence of sparking.
- Due to the small attenuation of the light signal, optical systems can unite working areas at considerable distances (more than 100 km) without using additional repeaters (amplifiers).
- Information Security. Fiber-optic communication provides reliable protection against unauthorized access and interception of confidential information. This ability of optics is explained by the absence of radiations in the radio range, and also by the high sensitivity to oscillations. In the case of listening attempts, the built-in monitoring system can turn off the channel and warn of suspected hacking. That is why FOCL actively use modern banks, research centers, law enforcement organizations and other structures working with classified information.
- High reliability and noise immunity of the system. The fiber, being a dielectric conductor, is not sensitive to electromagnetic radiation, is not afraid of oxidation and moisture.
- Cost-effective. Despite the fact that the creation of optical systems because of their complexity is more expensive than traditional SCS, in general, their owner receives a real economic benefit. Optical fiber, which is made of quartz, costs about 2 times less than a copper cable, in addition, when building extensive systems, you can save on amplifiers. If using a copper pair repeaters need to be set every few kilometers,

then in FOCL this distance is not less than 100 km. At the same speed, reliability and longevity of traditional SCS are much inferior to optics.

- The service life of fiber-optic lines is half a quarter of a century. After 25 years of continuous use in the carrier system, signal attenuation increases.

- If you compare copper and optical cables, then at the same bandwidth, the second will weigh about 4 times less, and its volume, even when using protective shells, will be fewer than copper ones.

- Prospects. The use of fiber-optic communication lines makes it easy to increase the computing power of local networks by installing faster active equipment, and without replacing communications.

The concept of remote sensing of the Earth

Remote sensing is the collection of information about an object or space from a distance. Remote sensing of the Earth from space uses the property of any object or space with a temperature above absolute zero (-273°C) to emit or reflect electromagnetic energy in four spectral ranges: ultraviolet, visible, infrared and microwave. In the visible range, the sensors of the satellite record the solar radiation reflected from the Earth. In the infrared range, the thermal radiation of the Earth's surface is fixed. In the microwave range, the sensors fix the Earth's own radiation or reflected signals from the radar and laser sources of Earth's radiation installed on the satellite's board. Optical sounding gives the most high-quality color image with high spatial resolution, infrared photography makes it possible to observe temperature anomalies on the surface of the Earth in the dark. For the ERS in the microwave range, the cloud cover is not an obstacle. For remote sensing of the Earth, two main types of satellites are usually used: geostationary and polar-orbiting. Geostationary satellites, while on a given section of the geostationary orbit, seem to hang over a certain place on the Earth's surface and provide a survey of the same part of the planet. Polar orbit satellites, orbiting around the Earth, after a certain period of time, are above a given area of observation. Activities on remote sensing of the Earth from outer space are carried out both in peaceful (civil) and military purposes. Remote sensing activities from outer space, carried out for peaceful purposes, are aimed at improving the use of the Earth's natural resources, improving land management and protecting the environment. The use of remote sensing for military purposes is aimed at obtaining intelligence information, monitoring compliance with the agreements on arms limitation, as well as emergency situations in certain regions of the world. Recognition of the legality of the use of military satellites was first recorded in the Treaty between the USSR and the USA on the Limitation of Anti-Ballistic Missile Systems of 1972. So, in paragraph 1 of Art. XII of this Treaty states that "in order to ensure confidence in the observance of the provisions of this Treaty, each party shall use the national technical means of control at its disposal in a manner consistent with the generally recognized principles of international law." A similar wording is contained in a number of other arms limitation treaties. There are no restrictions on the use of space technical means of control, neither the 1972 Treaty, nor other international documents contain. Therefore, it must be recognized that such national technical means of control include reconnaissance satellites. Thus, the implementation of remote sensing for military purposes to obtain intelligence information by international law is not prohibited.

Relevance - Space survey materials can be obtained at various dates, including shooting to order, which is usually carried out within a few weeks.

The scale-up-to-date remote sensing devices allow simultaneously removing significant territories with quite a high degree of detail.

Extraterritoriality - the parts of the survey are not tied to state and territorial borders, and permission is not required to conduct the survey.

Availability - at present, remote sensing data with a spatial resolution of 2 m and below are open. The procedure for ordering and receiving pictures is quite simple.

Remote sensing data obtained from space satellites can often not be obtained in any other way. The modern weather service is largely based on observations from satellites. It should be noted that the larger the territory of the state, the more effective the use of remote methods.

The current state of remote sensing of the Earth

At present, most of the Earth remote sensing data is obtained from artificial earth satellites (satellites). A large survey of the Earth's surface from the altitude of the satellite's flight, high speed of movement of satellite sensors and the ability to register signals in several spectral ranges allow to obtain huge amounts of data. The breadth of coverage of the territory is a characteristic feature of remote methods of Earth exploration. The organization of work on the study of the Earth's surface, based on a combination of aerospace methods with a small amount of ground-based research, which is carried out on a limited number of reference routes and key areas, can significantly shorten the time of production and reduce their cost. The data of space surveys today are available to a wide range of users and are actively used not only

for scientific, but also for industrial purposes. Remote sensing is one of the main sources of up-to-date and operational data for geoinformation systems (GIS). Scientific and technical achievements in the field of creation and development of space systems, technologies for obtaining, processing and interpreting data have repeatedly extended the range of tasks to be solved with the help of remote sensing. The main areas of application of remote sensing data from space are environmental studies, land use, study of plant communities, assessment of crop yields, assessment of the consequences of natural disasters, etc.

The algorithm for using remote sensing:

- We choose the options for laying the lines of communication on Google maps or on the geographical terrain of the area
 - We divide the variants of paths on the site,
 - From detailed maps we make digital maps of terrain (coordinates and relief)
 - At each site we conduct optimal communication lines with reference to each other detailed maps.
- From 2 options we choose more economically profitable (shorter length, smaller number of amplification stations and low power consumption)

The conclusion.

Methods for the application of a digital terrain map obtained on the basis of satellite data for the design and optimization of fiber-optic communication systems have been developed. It is shown that the application of Earth remote sensing data allows you to choose the most optimal, in terms of economic and technical characteristics, options for laying fiber-optic communication lines taking into account the geographical landscape of the area.

Appreciation

The authors express deep gratitude to the teachers of the Kazakh Agrotechnical University for their assistance and very valuable comments and suggestions, which were taken into account in the editing and contributed to the improvement of the presentation, nevertheless, in this manuscript there are obviously errors and shortcomings that the authors are asked to inform.

Bibliography:

1. <http://www.racurs.ru/?page=303>
2. <https://skomplekt.com/solution/vols.htm>
3. http://www.ntsomz.ru/ks_dzz/satellites
4. <http://cyberleninka.ru/article/n/primeneniye-distantsionnogo-zondirovaniya-zemli-i-kosmicheskikh-tehnologiy-dlya-razvitiya-arkticheskikh-i-subarkticheskikh-territoriy>
5. <https://ru.wikipedia.org/>

ӘОЖ 796:373.5

Нұролла Ш.Қ.
(Орал қаласы)

ШАҒЫН ЖИНАҚТАЛҒАН МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚУ ҮРДІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шағын жинақталған мектеп – бастауыш мектептің толық сынып жұмысын ұйымдастыруға сынып комплектісі жетіспейтін шағын елді мекендерде орналасқан шағын оқу мекемесі. Шағын жинақталған мектеп білім берумен қатар ауыл тұрғындарының мәдени деңгейін көтеруге, демографиялық мәселелерін шешуге, экономиканың аграрлық секторының дамуына көмектеседі.

Ауылдағы шағын жинақталған мектептің тәрбиелік мүмкіндігі зор, олар халық менталитеттерінде: туған жерге, елге деген сүйіспеншілік, табиғатты ерекше қастерлеу, қорғау, аялау, үлкен-кішіні сыйлау, меймандостық, көңілдің ашықтығы, адами қатынастар, отбасы мүшелері мен ағайын-туыстарға қайырымдылық, өнерді қастерлеу, ар-ұятты ұстау, т.б. қасиеттерден көрінеді.

Ел Президенті Н.Назарбаевтың «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» атты Қазақстан халқына Жолдауында ауылдағы шағын жинақталған мектептердің алдына ауқымды міндеттер қойып отыр.

XXI ғасырда әлемдік және Қазақстан білім беру жүйесі білім сапасын арттыру; мемлекеттік тіл, жаратылыстану - математикалық, техникалық пәндерді, шет тілдерін оқыту сапасын жақсартуға басым бағыт беруде. Сонымен бірге, шағын жинақталған мектептерде 12 жылдық білім жүйесіне көшудің аймақтық шаралары қолға алынуда: шағын жинақталған мектептер жедел дамып келе жатқан ортада өз

қабілетін көрсете алатын, өз білімін пайдалана отырып, кезкелген жағдаяттардан шыға білетін, жан-жақты білімді, шығармашыл әрі білікті оқушыларды қалыптастыру және дамытуды мақсат етеді.

Қазақстан Республикасының "Білім туралы заңында" шағын жинақталған мектепке "сынып жинақтамалары аралас және оқу сабақтарын ұйымдастырудың өзіндік нысаны бар, оқушылар саны шағын жалпы білім беретін мектеп" деген анықтама берілді.

Сонымен бірге, 12 жылдық білім алу мақсатына жетуде білім мазмұнын ізгілендіре отырып, педагогикалық үрдісті пән мұғалімі және дене шынықтыру пәні мұғалімі, оқушы, ата-ана арасында ынтымақтастықта ұйымдастыруды және жеке тұлғаны қалыптастыру кезінде олардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, әрбір оқушының дамуына ықпал ететін психологиялық-педагогикалық жағдай туғызу міндетін шешуді меңзейді.

Шағын жинақталған мектептерде жас ұрпақты қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу, көпұлтты мемлекетімізде халықтар арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастықты нығайтуда мектептегі елжандылық тәрбиесінің дәрежесі өте маңызды орын алады.

Шағын жинақталған мектептердегі оқу-тәрбиені нарықтық экономика жағдайына бейімдеу мақсатында әлемдік өркениеттің озық үлгілерін ұлттық тәрбие беру үрдісінде пайдалану, ата-ананың жауапкершілігін күшейту, оқу-тәрбие ісіне және салауатты өмір салтын қалыптастырудағы жаңа технологияларды енгізу негізгі өзекті мәселелер қатарына жатады.

Ауылдық мектептердің негізгі бөлігін құрайтын - шағын жинақталған мектептерде оқу процесін толыққанды және сапалы өткізу үшін негізгі және жоғары буындағы біріктірілген сыныптарды қысқартуды, қашықтықтан оқыту, басқа да инновациялық нысандарды кеңінен енгізуді көздейді. Сондай-ақ ауылдағы білім сапасын жоғарылатуға мүмкіндік беретін, көпқызметті және интегративті білім беру қызметтерін сипаттайтын оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың жаңа формаларын енгізумен байланысты жаңа мектеп түрлерін дамыту ұсынылады. Мысалы: "Мектеп - Кітапхана - Мәдени орталық", "Мектеп - балабақша", "Мектеп - ауыл шаруашылық кешені", "Мектеп - өндіріс серіктестігі", "Мектеп – Балалар-жасөспірімдер спорт мектебі"

Соңғы жылдары біріккен сыныптар мүмкіндігіне қарай мектеп-интернатпен ауыстырылуда. Шағын жинақталған мектептің мұғалімдерінің саны, бала санынан аз болғандықтан, бір мұғалім бір уақытта бірнеше сыныппен жұмыс істейді. Бір комплектілі мектепте бір мұғалім барлық сыныпқа сабақ береді. Екі комплектілі мектепте екі мұғалім бір-бір сыныпқа бірдей уақытта қатар сабақ береді, ал үш комплектілі мектепте үш мұғалім жұмысты бөліседі, екі мұғалім бір-бір сыныптан, ал үшінші мұғалім екі сыныпқа қатар сабақ береді. Көп комплектілі мектептерде бірнеше мұғалім сабақ береді. 1 мен 3-ші сынып, 2 мен 4-ші сынып оқушыларын топтастырып оқыту қолайлы. Топтасқан сыныптарда әртүрлі 2 не 3 сынып бір кабинетте оқиды. Мектептің бастауыш сатысында оқушыларды сынып-кешенге біріктірудің төмендегідей өзгерістері ұсынылады: 2 + 3, 2 + 4, 3 + 4; мұнда 2 мен 4 сынып оқушыларын біріктіру оңтайлы болып жүр. Бірінші сынып оқушыларын кешен құрамына енгізбей жеке дара оқытқан олардың бейімделу үрдісінің жеңіл өтуіне оң мотивтері қалыптасуы үшін қажет. Ал, 1 + 2 + 3 + 4 сыныптарды біріктіру қажет болған жағдайда сабақтың белгілі бір бөлігін әрбір сыныппен жеке өткізу үшін жағдай жасау мақсатында (бірінші сынып оқушылары үшін) сабақтың жылжымалы кестесін қолдану дұрыс болады. Шағын жинақталған мектептерде оқу бағдарламаларын меңгерту, жалпыға міндетті орта білім беру стандарттары талаптарына сай білім беру мәселелері қиындықтар туғызады. Бұл орайда пән мұғалімдер және дене шынықтыру пәні мұғалімдері жаңа технологияларды тиімді пайдалану, ақпараттық технология, қашықтан оқыту, сабақта халық педагогикасы түзгіштерін енгізуді шебер ұйымдастырулары қажет.

Қазіргі уақытта білімде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жасау және тарату, инновацияларды өрістетуге және ынталандыруға басым бағыт берілуде. Осыған орай Республикадағы ауыл мектептерінің оқу-тәрбие үрдісінде деңгейлеп оқыту технологиясы (Ж.А.Қараев), жүйелік негізде оқыту технологиясы (Г.Г.Ғалиев), шоғырландырып - қарқынды оқыту технологиясы (Қ.А.Әбдіғалиев, Н.Н.Нұрахметов), блоктық-модульдік технологияны (М.Жанпейісова) қолдау табуда.

Ғалымдардың пікірінше, шағын комплектілі мектептер жағдайында оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруда дене тәрбиесі сабақтарында сыныптан тыс жұмыстарды жүйелік негізде оқыту мен шоғырландырып оқыту технологияларының оқыту сапасын арттыруда дидактикалық мүмкіндіктері мол.

Сонымен бірге, мектептердің оқу-тәрбие үрдісінде халық педагогикасын мақсатты түрде жүйелі енгізу жастарды өз ұлтының, ата-бабаларымыздың өмірлік тәжірибелерімен таныстыру арқылы оқушыны күнделікті өмір дағдыларына қалыптастыруда маңызы зор. Сондай-ақ дене шынықтыру сабақтарында ұлттық спорт ойындарын қолдану, салт-дәстүрімізді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыру - Қазақстан халқының ұлт ретінде жойылып кетпеуіне және төл мәдениетіміздің сақталуына көмектеседі.

Қазіргі уақыт талабына сай Республика облыстарында шағын мектептің оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың жаңа түрі ретінде ресурстық орталықтар ашылуда. Ресурстық орталық - ресурстық мектеп айналасына жақын ауылдарда орналасқан, мақсаты мен міндеттері бір шағын комплектілі мектептермен бірігіп, біртұтас білім беру жүйесін құрайтын орталық. Сонымен бірге, бұл орталықтар мақсаттары мен міндеттері бірдей бірнеше мектеп топтарының білім кеңістігін бір-бірімен ғылыми негіздеп, бір орталықтан оқу-тәрбие жұмыстарын жүйелейді. Мұнда жан-жақты базалық және кәсіптік оқыту негізінде ауылдық жерлерде дене тәрбиесі пәнінде барлық балаларды олардың қабілеттері мен жеке ерекшелігін, бейімділіктерін ескере отырып, сапалы біліммен қамтамасыз етуге жағдай жасалады және спортқа қабілетін арттырады.

Шағын жинақталған мектептерде оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруда төмендегідей жағдайларды ескеруді қажет етеді:

- сыныптарды біріктірудің педагогикалық ұтымдылығы мен дұрыстығы;
- дене тәрбиесі сабақ кестесінің оңтайлы жасалуы;
- тәрбие мен оқытудың тиімді әдістері мен түрлерін таңдау, оларды технологиялық үрдісте дұрыс үйлестіру және ұтымды пайдалану;
- дене тәрбиесі сабағының белгіленген мақсатқа сай неғұрлым тиімді құрылымын анықтау;
- оқу-тәрбие жұмысының сабақтық және сабақтан тыс түрлерін дұрыс үйлестіру;
- оқушылардың өздік жұмысы мен оқытушы басшылығымен атқаратын жұмысының ұтымды алмастырылуы;
- балалардың бойында білім алу және спортқа деген қабілеттерін анықтау;
- оқушылардың білім, біліктерін ізгілікті педагогикалық ұстанымдарға негізделген жүйелі бақылау;
- әртүрлі жастағы балалардан құралған бірлестіктерді ұтымды басқару;
- оқытудың ақпараттық технологиясын, техникалық құралдарын қолдану;
- оқу-тәрбие үрдісін тұлғалық-бағдарлық ұстаным негізінде құру;
- бала өмірінің тұрмыстық жағдайлары және олардың ата-аналары туралы жалпы мәліметтер жинау;

- ата-аналарды шағын жинақталған мектеп жұмысына тарту.

Оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруға байланысты қиындықтар:

- бір мұғалімнің бір мезгілде, бір бөлмеде екі, кейде үш немесе төрт сыныптарды қосып оқытуға, оқу сабақтарын қатар жүргізуге мәжбүрлігі;
- негізгі және жоғарғы сатыларда бір мұғалімнің әртүрлі пәндерді оқытуға мәжбүрлігі;
- оқушылардың денсаулығын сақтайтын және ақпараттық технологияларды енгізудің баяулығы;
- сыныптардың және оқушылардың санының өзгермелі тұрақсыздығы, оның сыныптарды біріктіруге, сабақ кестесін жоспарлау және құру технологиясына шешуші ықпалы;
- білім беру мазмұнын білімге негізділіктен нәтижеге бағдарланған біліктілік сипатқа бет бұрудың баяулығы;
- оқу процесінде оқыту технологияларын іс-әрекеттік тұрғыда жетілдіруде түсінбеушіліктің болуы, оқытудың бірсарындылығы;
- жоғары сынып оқушыларына кәсіптік білім беруге қажетті материалдық спорттық нысандардың жеткіліксіздігі.

Дене шынықтыру пәні мұғалімі саралап даярлау мазмұнының негізіне білім беруді ізгілендіру, пәнаралық кіріктіру, педагогикалық үрдісте әртүрлі жастағы субъектілердің өзара қарым-қатынасын, әрекеттестігін ұйымдастыру қарастырылып отыр.

Шағын жинақталған мектептің дене шынықтыру пәні мұғалімдері төмендегідей жағдайларға көңіл бөлулері қажет:

- оқушылардың денсаулығын сақтауға ықпал ететін білімдік кеңістікті қалыптастыруға;
- оқушыларға тәрбие беруді басты орынға қоя отырып, тәрбиелей отырып оқытуға басым бағыт беруге;
- оқу процесінде оқыту технологияларын іс-әрекеттік тұрғыда жетілдіруге;
- мұғалімдердің біліктілігі мен педагогикалық шеберлігін ұдайы арттыруға;
- ата-аналармен, мектептен тыс мекемелермен, оқушылармен ынтымақтастықта жұмыс істеуде шеберлігін арттыруға;
- әртүрлі жастағы оқушылардан құрылған сыныптарда жұмыс істеуге қабілетті мұғалімдердің сандық және сапалық құрамы жағынан жетіспеушілігін арттыруға.

Шағын жинақталған мектептер елді мекендегі білім ошағы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-педагогикалық жұмысты ұйымдастыратын орталық міндетін де атқарады. Қазір көпшілік

ауылдардың бәрінде бірдей мәдениет ошақтары жоқ. Сондықтан да ауылдағы шағын жинақталған мектептердің оқу-тәрбие жоспарында ауылдың әлеуметтік өмірі де көрініс табуы заңды құбылыс.

Шағын жинақталған мектептердің оқу-материалдық және спорттық материалмен қамтамасыз етілуі көбінесе мектептің басшысына байланысты. Көптеген мектептер жеке тұлғалар кәсіпкерлердің демеушілік көмегі мен жергілікті өкіметтің материалдық жағынан қолдауының арқасында қиындықтан шығып келеді.

Қазақстандағы шағын жинақталған мектеп соңғы жылдары өздерінің бет бейнесін айтарлықтай өзгертіп, білім жүйесін әлемдік білім кеңістігіне бағдар жасай отырып жаңаша құруға бетбұрыс жасауда.

Шағын жинақты мектептерде негізгі назар - ұйымдастыру жұмыстарына аударылады. Мектеп оқушыларының оқу-тәрбие процесіне етене араласып, белсенділік танытуына қолдау жасаудың бір түрі - оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту. Оқушының ғылыми-зерттеу жұмыстарымен қызыға айналысуына оның жеке қасиеттері де маңызды рөл атқарады.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру - дарынды балалармен жұмыс жүргізудің бір түрі болып табылады. Дарындылықтың табиғаты шексіз, сондай-ақ оған ықпал ететін факторлар да сан қырлы. Бірақ дарындылық пен шығармашылықты дамытудың түрлі жолдарының ішінде баланың өзіндік зерттеу тәжірибесі әлдеқайда тиімді болып табылады. Осы орайда баланың бойында білуге деген құштарлық, бақылауға тырысушылық, тәжірибеден өткізуге дайын тұру, қоғам туралы жаңа мәлімет жинауға талпынушылық қасиеттері болуы маңызды.

Зерттеу - дарынды балаларды оқытудың негізі. Онсыз баланың қабілетін ашу, дамыту мүмкін емес. Дарынды оқушының ізденушілік қасиетін қалыптастыру зерттеуге оқытудың түрлі формалары мен әдістері арқылы жүзеге асырылады. Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізгі мақсаты - танымдық әрекетін дамытып, теориялық білімін түрлі практикалық міндеттерді ашуға пайдалану. Ал міндеті - оқушының жалпы білімге, ғылымға деген оң көзқарасын ояту, білімін көтеру арқылы мектептің жалпы білім сапасын арттыру.

Оқушылар қоршаған ортамен таныса отырып, өзіндік зерттеу әрекетінің көмегімен жаңа білімді дайын күйінде емес өзі ашады. Оқушыны дене шынықтыру пәнінен ғылыми-зерттеу жұмысына қатыстыру үшін алдымен, оны қызықтыра отырып, зерттеу талабын қалыптастыру қажет. Яғни, оқушы ақпаратты ала білуге, оны басқаларға хабарлай білуге талпынуы тиіс. Ол мектепте оқып жүргенде-ақ қоғам мүшесі екенін сезініп, өз бетінше шешім қабылдауға, ақпараттар алуға, оны басқаларға жеткізе білуге, әдебиеттермен жұмыс істей білуге, баяндама жасауға, талдауға қатысуға, басқаларды тыңдауға үйренуі қажет. Зерттеу жүргізудегі ең маңызды нәрсе проблеманы көре білу болып табылады. Ал осы анықталған проблемадан шығуда оқушыдан зерттеуге бағытталған жан-жақты ізденісті талап етеді.

Шағын жинақты мектептегі ғылыми-зерттеудің қызметі:

Білім беруде оқушының танымдық қабілетін арттыру басты назарда болса, ғылыми-зерттеу қызметі - әр пән бірлестігінің негізгі жұмысы болып табылады. Бұл тәжірибе мен зерттеу сипатына қарай болады. Олар:

- ғылыми мекемелерге, кәсіпорындарға, ЖОО, мәдени орындарға және спорт мектептеріне барып тұру;

- осы саладағы мамандармен кездесу;

- ғылыми мәселелерге байланысты көрмелерге бару;

- мектеп оқушыларымен зерттеу жұмысын ұйымдастырып жүрген жетекшілермен кездесу.

Бірлестік жетекшілері құрамындағы дене шынықтыру пән мұғалімдерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуын талап ете отырып, оның алған тақырыбының ауқымдылығын, шынайылығын және күтілетін нәтижесіне назар аударуы қажет. Одан кейін бірлестік отырыстарында зерттеу жұмыстарындағы кедергілер мен орындалу барысы туралы талқыланып, ортаға салынып отыруы міндетті.

Зерттеу жұмыстарының негізгі кезеңдері:

- проблеманың өзектілігі;
- зерттеу саласын анықтау;
- зерттеу тақырыбын таңдау;
- шешімге келу тәсілдерін анықтау, жүйелеу;
- зерттеу жүргізудің жүйелілігін анықтау;
- ақпараттар жинау, реттеу;
- алынған материалдарды жинақтау, талдау;
- есеп беруге дайындау;
- баяндама

Шағын жинақталған мектептерде дене шынықтыру пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың өзіндік қиындықтары мен тиімді тұстары да бар.

Тиімді тұстары:

1. Оқушылардың дене тәрбиесі пәніне ғылым саласына ретінде қызығушылығы артады.
2. Оқушы мен мұғалім арасында бірлесіп жұмыстану нәтижесінде ынтымақтастық қарым-қатынас қалыптасады.
3. Оқушының бос уақыты пайдалы нәрсемен айналысуға бөлінеді.
4. Ауыл баласының дүниетанымы кеңейіп, танымдық көзқарасы артады.

Шағын жинақталған мектептерде ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысудың қиындықтары:

1. Материалдық базаның, сондай-ақ спорттық кешендердің талапқа сай болмауына байланысты, әсіресе эксперимент түрін қажет ететін жобаларды орындауда қиындықтар туындайды.
 2. Мектеп кітапханасындағы ғылыми әдебиеттер мен ресурстардың сұранысқа сай болмауы.
- Осындай қиындықтардың кездесуіне қарамастан дене тәрбиесі пәнінен ғылыми жұмыстармен айналысқан оқушылардың белсенділігі көтеріліп, оқу процесіне және спортқа деген қызығушылығы артады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ералиева М.Е. Шағын жинақталған мектептерді дамытудың басым бағыттары. -//шағын мектеп №10-2006 – 4-96
2. Жакаева А. Шағын жинақты мектеп жағдайында ғылыми-зерттеу қызметін ұйымдастыру. - //Мектептегі ғылыми жұмыс №3-4, 2017. – 3-56
3. Қазақстан Республикасы шағын жинақталған мектептерді дамыту тұжырымдамасы (жоба). – Алматы, 2003ж.

ӘОЖ 929: 61

Оспанова А.М.
(Орал қаласы)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕДИЦИНАЛЫҚ КОЛЛЕДЖІНІҢ ТАНЫМАЛ ТҮЛЕГІ – ИЛЕШЕВА РАЗАЛИЯ ҒАЛИҚЫЗЫ

Қазақстан Республикасының медициналық білім беру жүйесі үшін 100 жылдық тарихы бар өлкеміздегі Батыс Қазақстан Жоғары медициналық колледжінің алатын орны орасан зор. 1916 жылдың қараша айында Орал қаласында, алғаш рет қазақ даласында халықтың өмірі мен денсаулығын қорғау үшін медицина мамандарын дайындауды қамтамасыз ететін оқу орны –Орал зем фельдшерлік-акушерлік мектебі құрылған болатын [1,бб. 220-221] . Халықтың ауыр тұрмысын өршіген жұқпалы дерт қажытып, әлеуметтік жағдайды онан әрі қиындатқан сәтте медициналық мамандар қажеттілігі шынайы көрінген кезең еді бұл. Ресейден келіп науқастарға екпе жасайтын дәрігерлер үлгермегендіктен өздеріне қажетті көмекші мамандарды өз қолдарымен дайындау ісі ертеңгі түгіл, бүгінгі мәселені де шешпейтіндігін анық түсініп, медициналық маман дайындайтын мектептің қажеттілігін толық сезініп, жоғарыға бір емес, бірнеше рет өтініш жасай жүріп ашылған мектеп қазақ даласындағы ең алғашқысы болатын [2, б.151]. Осынау сын сағатта халық қажеттілігін өтеу үшін ашылған мектеп Қазан төңкерісінен кейін Қазақ өлкелік медициналық техникумі атауына ауысқан еді. Кейін Фельдшерлік-акушерлік мектеп медициналық училище аталып, 1996 жылы Батыс Қазақстан медициналық колледж атауына ие болды [3, б.13].

100 жыл ішінде оқу орны тамаша дара жолдан өтті. 23 мыңнан астам орта медициналық қызметкерді түлетті. Түлектер тек батыс аймағында ғана емес, республика көлемінде үлкен сұраныспен қабылданды [4, б.3]. Медициналық маман даярлауда Республикада маңызды рөл атқарған оқу орны түлектері халқымыздың денсаулық сақтау ісіне лайықты үлес қосып келеді. Оқу орнын бітірушілер арасында Халық Денсаулығы Комитеті басшысы, Денсаулық министрі, академиктер мен профессорлар бар. Солардың ішінде медицина ғылымдарының докторы, профессор, бала психиатры мамандығы бойынша профессор атағын алған алғашқы қазақ әйелі – Илешева Разалия Ғалиқызы.

Батыс Қазақстан медициналық колледжінің мақтан тұтар түлегі – Илешева Разалия Ғалиқызының медицина саласына сіңірген еңбегі зор. Білім алған жылдарының жемісін өзінің еңбек еткен өмір жолында айшықты іздермен көрсеткен бірегей тұлға. Осындай білімді де білікті, терең білімі мен ерен еңбегі арқасында танымал болған шәкіртпен медициналық колледждің мерейі үстем.

Қазақ медицинасының дамуына еңбегі сіңген қайраткер 1927 жылы Орал қаласында дүниесігін ашқан. 1946 жылы Орал фельдшерлік мектебін үздік бітірген [5, б.391]. Қазақ мемлекеттік медицина институтын қызыл дипломмен тәмамдаған Р.Ғалиқызы 1951-1954 жылдар аралығында аспирант болған. Ізденуші өзінің тынымсыз еңбегі арқасында 1955 жылы кандидаттық диссертациясын қорғады. 1954-1963 жылдары ассистент қызметін атқарса, 1963-1973 жылдар аралығында психиатрия кафедрасының доценті болды. Өйткені, 1970 жылы Ресей Социалистік Советтік Федеративтік Советтік Республикасының Денсаулық сақтау министрлігінің психиатрия ғылыми зерттеу институтында докторлық диссертациясын сәтті қорғаған. Нәтижесінде 52 жыл табан аудармай қызмет еткен Разалия Илешева Санжар Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медициналық Университетінің профессоры лауазымына дейін көтерілді [6, б.5].

Ол Жоғары категориядағы дәрігер-психиатр болуымен қатар Сот психиатр-сарапшы мамандығын қоса меңгерді. Аталмыш мамандықты игеру кейіпкер үшін оңайлыққа түспеді. Бұл істің артында да тынымсыз ізденумен толассыз тәжірибе жинақтау қажеттілігі тұрды. Болмысынан қайсар, өз ісіне сүйіспеншілікпен берілген Р.Ғ Илешева сот сарапшы саласына да өзіндік қолтаңбасын қалдырды. Ол Қазақстан және Орта Азия елдерінің әйелдерінен шыққан тұңғыш медицина ғылымының докторы, профессор-психиатр [7, б.83].

2003 жылдардың өзінде Республикалық психиатрия, психотерапия және наркология ғылыми-практикалық орталығы әлеуметтік сот психиатриясы бөлімшесінің бас ғылыми қызметкері қызметін атқарып келген [7, б.85].

Разалия Ғалиқызы 200 ге жуық ғылыми жұмыстар жариялады. Соның ішінде 6 монография, 2 оқулық, «Қарттық кездегі сандырақ психоздар» (1976), «Қарттық кездегі афизодтық психоздар» (1980), «Жасөспірімдер мен балалар тәртібінің бұзылуы» (1990), «Медициналық психология» қазақ тілінде (1994), «Психиатрия(оқулығы қазақ тілінде (1995), «Қазақстанның сот пен әлеуметтік психиатрия тарихы» (2004), «Қазақстан психиатриясының тарихы» (2006), «Герантопсихиатрия» (2007) тақырыптарындағы әдістемелік нұсқаулар мен брошюраларының өзі медицина қызметкерлері үшін бүгінде таптырмас құрал. Қазақ медицина ғылымының осындай қазақ тілді әдебиеттермен толығуы айтарлықтай жетістік деп санауға толық негіз бар. Бір ғана нақты мысал 2006 жылы жарияланған «Қазақстан психиатриясының тарихы» атты монографиясы алғашқы іргелі еңбек боп саналады. Бұл еңбек тарихи және қазіргі психиатриялық мәселелерді зерттеуге арналған құнды, зерттеулік маңызы бар еңбек [8, б.112].

С.Д.Асфендияров атындағы атындағы Қазақ Ұлттық Медицина университетінде психиатрия бөлімінде студенттердің 10 жылдан астам уақыт бойы ғылыми жетекшісі қызметін абыройлы атқарып, ССРО жоғарғы оқу Министрлігінің Құрмет грамотасымен марапатталған [9, б.1].

Редактор, редколлегия мүшесі ретінде оның қатысуымен 20-дан артық жинақтар басып шығарылды. «Психиатрия, психотерапия және наркология», «Ментальді медицина мен экология» журналдарының редколлегия мүшесі. «Сот психиатриясы» журналының бас редакторының орынбасары. Қазақ энциклопедиясындағы «Психикалық аурулар» мақаласының авторы. Осындай еңбекқор, ізденімпаз ғалымның жетекшілігімен бір докторлық, бес кандидаттық диссертациялар қорғалды. Бұл ғылыми зерттеулер өзіндік ерекшеліктерімен оқшауланатын тың тақырыптарды қозғаған құнды жұмыстар. Және де қазіргі қоғам үшін пайдалы психикалық науқастардың әлеуметтік реабилитациясы, олардың қоғамға қауіпті әрекеттерінің алдын-алу, Қазақстандағы сот ісін жүргізуді демократияландыру мәселелерінде ғылыми зерттеулердің жүргізілуінің басында Разалия Илешева тұрды [7, б.84]. Шәкірт тәрбиелеуде асқан жауапкершілікпен жұмыстанатын ғалым қазақ медицина ғылымы үшін жабық саналып келген тақырыптарды саралауға жетелеп отырды. Дегендей-ақ, студент қауымы үшін қазақ тілінде медициналық оқулықтар дайындауды жолға қою үрдісін де алғашқылардың бірі болып қолға алған.

Көптеген халықаралық конгресстер мен симпозиумдарға, семинарларға, бүкілодақтық, республикалық конференцияларға қатысты. Ү бүкілодақтық съезге қатысып, баяндама жасады.

Психиатрлар мен невропатологтардың бүкілодақтық басқармасының мүшесі болды. Сондай-ақ психиатрлар мен невропатологтар бүкілодақтық қоғамының «Балалар психиатриясы секциясының Президиум мүшесі» болды. 2002 жылға дейін Қазақстан Республикасының психиатрлар мен наркологтар Ассоциациясының вице-президенті қызметін атқарды, кейін бұл ұжымның кеңес мүшесі болды [9, б.4].

Үздіксіз алған білімі мен көп жылғы еңбек тәжірибесі оны бір ғана саламен шектетпеді. 1975-2002 жылдары Р.Г.Илешева Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау Министрлігінің штаттан тыс бас балалар психиатры болды. Еліміздегі психикалық ауру балаларға көмекті жетілдіру бағытында үлкен ұйымдастыру – әдістемелік-консультативтік жұмыс жүргізді. Өз ұсынысымен және тікелей қатысуымен 1975 жылы Қарағанды қаласында сол кездегі Кеңес еліндегі бесінші боп саналған жеке балалар психоневрологиялық диспансері ашылды. Республиканың көптеген

облыстарында жалпы емханаларда балалар психиатрлары орны тағайындалды. Көп жылдар бойы ауру балаларға, жасөспірімдерге және ересек адамдарға облыстар мен негізгі мекемелерде психиатриялық практикалық көмек көрсетілді [7, б.83].

Қазақстан егемендік алғаннан кейін психиатриялық көмекке байланысты көптеген нормативтік құжаттарды дайындауға қатысты. «Психиатриялық көмек көрсету кезіндегі азаматтар құқығын қорғау туралы» заңды әзірлеуде белсенді түрде қатысып, 1997 жылы аталмыш мәселеге байланысты мәжілісте сөз сөйледі [бұл да сонда].

1982-1998 жылдары ССРО ішкі істер министрлігінің психикалық наукастарды міндеттеп емдейтін арнайы аурухананың орталық психикалық комиссиясының төрағасының орынбасары болды.

1993-2002 жылдары Заречныйдағы сотталғандарға арналған Республикалық психиатриялық ауруханасының Денсаулық сақтау Министрлігінің бұйрығы бойынша орталық сот – психиатриялық сараптау комиссиясының мүшесі, бірнеше жыл бойы дәрігерлерге және сот эксперттарына – жоғарғы категория беру туралы аттестациялық комиссияның мүшесі болды [7, б.86].

Р.Ғ.Илешованың өнегелі еңбегі елеусіз қалмады. «ССРО денсаулық сақтау озаты», «Ерен еңбегі үшін» медаль, «Еңбек ардагері», «ССРО денсаулық сақтау министрлігінің, ҚазақССР Ішкі Істер министрлігінің құрмет грамоталары берілді. 1979 жылы «Қазақ ССР-нің еңбегі сіңген ғылым қайраткері» деген құрметті атаққа лайық деп танылды [5, б.392].

Міне, Батыс Қазақстан медициналық колледжінен түлеп ұшып, биік шыңдарды бағындыра білген шәкіртін бүгінде Жоғары медициналық колледж дәрежесіне көтерілген оқу орны үлкен ықыласпен мақтан тұтады. Розалия Ғалиқызы Илешева бойындағы талантын жалпы қазақ халқына, Қазақстан Республикасына, медицина саласына арнады. Өнегелі өмір жолы бүгінгі ұрпаққа үлгі. Өлшеусіз еңбегі мен соңында қалған құнды жұмыстары оның есімін келешекке жалғай бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Душманов С.Х., История здравоохранения Западного Казахстана. – Ақтобе. -2003.-220-221 бб
2. Батыс Қазақстан облысының денсаулық сақтауының даму кезеңдері. Очерк. Орал: «Золотая книга». -2011. -151 б.
3. Шумбалов Н.М. история становления Западно-Казахстанского медицинского колледжа. // Ақжайық өңірі медициналық журналы. - 2016, №1,(13),-13 б.
4. Шумбалов Н.М. Халықтың денсаулығын қорғау қызметінде 100 жыл. // Ақжайық өңірі медициналық журналы. – 2016, №3,(15),- 3 б.
5. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. Алматы: «Арыс». – 2002. -391 б.
6. Илешева Р.Г., Медициналық психология. – Алматы. -2009. – 5 б.
7. Сенбаев А.Т., Психического здоровье службы. // Психиатрия:научно-практический журнал.. – 2006, №3 – 82-86 бб.
8. Жарықбаев К.Б., Этнопсихология. – Алматы. – 1998.- 112 б.
9. Шомбалов Н.М. Мейіржандар ұстаханасына – 100 жыл! // Орал өңірі, 2016, 11 маусым, 4 б. 159.9

ӘОЖ 81:37.016

Өтепова А.Х.
(Орал қаласы)

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ – БІЛІМ САПАСЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒДАРЫ

«Функционалдық сауаттылық» — ұғымы өткен ғасырдың 60 жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен қолданысқа енді. Функционалдық сауаттылық – білім берудің жеке тұлғаны қалыптастырудағы әлеуметтік бағдарлануы. Қазіргі тез өзгермелі әлемде функционалдық сауаттылық – оқушының әлеуметтік мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық фактор. Функционалдық сауаттылықты дамытудың жалпы бағдары Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламада анық көрсетілген.

Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жалпы білім беретін орта мектептің Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын (МЖБС) жаңартудан бастау алуға тиіс. Ол үшін мұғалім білім алушының бойына алған білімін практикалық жағдайда тиімді және әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана алатындай негізгі құзыреттіліктерді сіңіруі керек. Олар: басқарушылық (проблеманы шешу қабілеті); ақпараттық (өз бетінше ақпараттар көздері арқылы үнемі білімін көтеріп отыруы, сол арқылы танымдық қабілетін ұштау); коммуникативтік (үш тілде:

қазақ, орыс, ағылшын (шет) ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасау); әлеуметтік (қоғамда, өзі өмір сүрген ортада іс-әрекет жасай алу қабілеті); тұлғалық (өзін жеке тұлға ретінде қалыптастыруға қажетті білім, білік, дағдыларды игеру, болашақ өзі таңдаған кәсібін өзі анықтау, оның қиыншылығы мен күрделілігіне төзімді болу); азаматтық (қазақ халқының салт-дәстүрі, тарихы, мәдениеті, ділі, тілін терең меңгеріп, Қазақстанның өсіп-өркендеуі жолындағы азаматтық парызын түсінуі); технологиялық (әр азамат өз мамандығына қарай ақпараттық технологияларды, сандық технологияны, білім беру технологияларын сауатты пайдалануы). Білім алушы осы аталған негізгі құзыреттіліктермен қатар пәндік құзыреттіліктерді (әр пәннің мазмұны арқылы) меңгеруі тиіс.

Оқушының сыни ойлауын дамытуға бағытталған жаңа инновациялық «Оқу мен жазу арқылы сыни ойлауды дамыту» жобасының да басты міндеттерінің бірі — ұстаздардың жаңаша ойлай алатын, өз мәселесін өзі шеше алатын адам тәрбиелеуге жәрдемдесуі, ұстаздардың дәстүрлі сабақ беруден өзгеруіне, балаға бағытталған сабақ процесін ұйымдастыра алуы, сабағын белсенді, оқушымен тең құқылы дәрежеде жүргізуі, жобаның философиясын терең меңгерген ұстаздардың шәкірттерін өз пікірін ашық айтып, өзара шынайы сұхбат жүргізетін, рухани жағынан дамыған жеке тұлға ретінде дамуына ықпал жасауы болып табылады.

Егеменді еліміздің халық шаруашылығын дамытудың маңызы, оның материалдық-Оқушылардың білімге ықыласын, қызығушылығын арттырудың ең жақсы жолының бірі – сабақта ойындарды қолдану. Ойын – әрқашан кішкене білім, кішкене білім бола отырып, баланы білім алуға, еңбекке дайындайды. Ойынды алданыш және жеңіл көңіл көтеру деп ойлайтындар мынадай әдіс тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың сабаққа ынтасын арттыра отырып, білім сапасын жетілдіріп, сауатты болуға дағдыландырады.

«БББ» кестесінің алғашқы екі кестесін, яғни «не білемін», «не білгім келедіні» оқушылар жаңа тақырып басталмас бұрын толтырады. Жаңа білімнің маған берер пайдасы қандай болмақ деген сұрақтарға жауап беруге ұмтылады.

Жұптағы ой қозғау. Оқушылар қандай да болмасын ақпарат туралы бар білгендерін жазбаша келтіреді. Бұл тапсырманы орындауға берілген уақыт 2-4 минут қана, оқушылар өз жұптарымен жазғандарымен бөліседі, сұрақтарға жауап береді, тізімдерін толықтырады.

Кластерлер (жүзімнің шоқтары деген мағынада). Идеялар мен ақпараттардың арасындағы байланыстарды айқындауға арналған жазба кестелер. Негізгі тақырып немесе тірек тақтаның ортасындағы шеңберге жазылады да, одан туындаған тақырыпшалар оның жан-жағына жазылып, шеңберленеді, оқушылар оларды бір-біріне қосады да, өзара байланыстыру туралы әңгімелейді. Мысалы:

Ойлан, жұптас, пікірлес – оқушыларға қандай да болмасын сұрақ, тапсырма берілгеннен кейін оларды тыңғылықты орындауға бағытталған тәсіл. Тақтада сұрақ, тапсырма жазылғаннан кейін әрбір оқушы жекеше өз ойлары мен пікірін берілген уақыт ішінде (2-3 минут) қағазға түсіреді. Содан кейін оқушы жұбымен жазғанын 3 – 4 минут талқылайды, пікірлеседі. Мұғалім 2-3 жұпқа өз пікірлерін бүкіл сыныпқа жариялауын сұрануына болады.

Алдын-ала берілген атаулар – мұғалім сабақ барысында жаңа тақырып бойынша тақтаға бірнеше атау (терминдер) жазып қойып (3-4 атау) оқушыларға олардың мағынасы, мазмұны және өзара қатынасы мен байланысы туралы ойлауын сұрайды. Бұл жұмысты оқушылардың жеке жұппен немесе шағын топ ішінде ауызша яки жазбаша орындалуы ықтимал. Содан кейін мұғалімнің бірнеше оқушының ойы мен пікірін тыңдауына болады.

Еркін жазу – оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын қағазға түсіруді талап ететін тәсіл. Оқушылар берілген уақыт аумағында (5-7 минут) тоқтамай жазуы керек.

Сабақтың негізгі бөлімінде мұғалім оқушыларға білім алудың белсенді тәсілдерін ұсынып, олардың өздігінен жаңа мәліметті жан – жақта қарастырып, зерттеп, игеруіне мүдделі. Оқушылар жекелей, жұппен, топпен жаңа ақпаратпен танысып, ол туралы өзіндік пікір қалыптастырады.

Балық қаңқасы әдісі арқылы сызбаға түсіреді. Сынып алдында қорғайды. Басы – тақырыптың мәселесі; үстіңгі сүйектері – көркемдегіш құрал түрлерін жазу; астыңғы сүйектері – көркемдегіш сөздерге мәтіннен тапқан мысалдарды жазу; құйрығы – шығарманың көркем тілі жайлы түйінді сөз. Қаңқадағы жазулар қысқа болу керек. Олар тірек сөздерден немесе тақырыптың негізгі ойын ашады.

Ыстық орындық. Бір оқушы алға шығып өз пікірін айтып және тақырып бойынша сұрақтарға жауап береді. Сұрақты анағұрлым мазмұнды қылу үшін, оқушылар белгілі бір пікір бойынша бірлесіп алға шығып сөйлей алады. Мысалы, оқушылар белгілі бір рөлді немесе адамды сомдай алады.

Оңай және қиын сұрақтар кестесі. Бұл кестені оқушылар қандай да болмасын мәселе бойынша өз пікірін келтіру үшін немесе жаңа ақпаратпен танысқанда толтыра алады. Кестенің сол жағына олар түсініктері боцынша оңай, ал оң жағына қиын сұрақтарды келтіреді. Мысалы, оңай

сұрақтар дегеніміз мәтінде жауабы бар сауалдар, ал қиын сұрақтардың жауабы мәтінде жоқ, оларға тек өзіндік тұрғыдан ғана жауап беруге болады.

М.Әуезовтің «Көксерек» повесі бойынша

Оңай сұрақтар	Қиын сұрақтар
- Шығарманың басты кейіпкерлері кімдер?	- Құрмаштың орнында болсаң, қандай әрекет жасар едің?
- Шығарма қалай басталады?	- Шығарманың басты идеясы қандай?
- Шығарма қай жылы жазылған?	

Алтын балық әдісі. Барлық сынып алдында өз пікірін білдіргені болмаса, қалған жағдайда «ыстық орындық» сияқты. Олар алтын балыққа арналған аквариумда отырады, басқалары оларға сұрақ қойып, түсініктеме беруді талап ете алады және т.б. Бұлардан өзге сабақтың бұл кезеңінде семантикалық карта, Венн диаграммасы, сөзжұмбақ, тәжірибе жасау, физикалық диктант т.б. тәсілдерді пайдалануға болады.

Ойынды ұйымдастырғанда оқушылар бір-біріне көмектесетіндей, бір-бірімен бірігетіндей жағдай жасау керек. Сонда сабақ тек білім беру қызметін ғана емес, тәрбиелеу қызметін де атқарады. Мұндай сабақтардың өтілуі нәтижесінде оқушыларда бір-бірімен сөйлесе білу мәдениеті, тәртіптілік, топқа және бір-біріне жауапкершілік сезімнің болуы, менмендік және жалқаулықтан безу қасиеттері қалыптасады. Әрбір тақырыбын оқыту барысында оқушыларды айнала қоршаған ортаны танудағы дұрыс түсінуге және алған білімдерін практикалық есептерді шешуде қолдана білуге әсері тиетіндей пәнаралық байланыстарды іске асырып отыруы қажет.

Сонымен функционалдық сауаттылық – адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және сол ортаға барынша тез бейімделе алуы мен қарым-қатынас жасай алу деңгейінің көрсеткіші. Олай болса, функционалдық сауаттылық тұлғаның белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады. Ал кең мағынасында ол тек білік пен білімділік әлеміне барудың жолы ғана емес, ол – ұлттың, елдің немесе жеке адамдар тобының мәдени және әлеуметтік дамуының өлшемі. Осындай сапалық сипаты тұрғысынан қарағанда функционалдық сауаттылық жеке адамды дамытудың тетігі ретінде қолданылады. Сондықтан теория мен практиканың байланыста болуын қамтамасыз ету үшін әрбір пән бойынша берілетін білімнің мазмұны мен көлемін анықтағанда теориялық қағидалардың, заңдылықтар мен ережелердің, яғни ұғымдық-ақпараттық материалдардың бала өмірінде кездесетін түрлі проблемалық мәселелерді шешуге көмегі тиетіндей, бала оны қолдана алатындай практикалық маңызы ескерілуі тиіс. Сондай-ақ оқушылардың оқу материалын тек жаттап қана алмай, оның мән-мағынасын терең түсінуін қамтамасыз ету міндетті болып саналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан – 2050» Жолдауы, 2012 жыл
2. Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану. Оқу құралы – Алматы, 2015 жыл
3. Инновациялық білім беру үрдістерінің мәні, түрлері және құрылымы, - Алматы, 2005 жыл, №3(2)
4. «Мемлекеттік тілді оқытудың кейбір мәселелері», - «Білім кілті», №6/2014, 4-бет

УДК 37.012.3

Пугачева И.Н., Икесбаева Ж.С.
(город Уральск)

ОТ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ К НОВОЙ МОДЕЛИ ОБРАЗОВАНИЯ

Сейчас образование представляет собой одну из самых обширных и важных сфер человеческой деятельности, которая довольно сильно связана со многими другими областями общественной жизни. В связи с использованием научных достижений в различных секторах нашей жизни, важное значение приобретает подготовка высококвалифицированных специалистов, конкурентоспособных на рынке труда, компетентных, ответственных, свободно владеющих своей профессией и ориентирующихся в смежных областях знаний, способных к эффективной работе по специальности на уровне мировых стандартов, готовых к постоянному профессиональному росту, социальной и профессиональной мобильности. Когда рассматривается деятельность человека, то влияние оказывает не только то, какие технические средства используются, но и какими личностными качествами обладает специалист. То есть, необходимо обеспечить возможности подготовки профессионалов.

Сегодня педагоги осваивают авторские методики организации подачи учебного материала, разрабатывают сценарии использования учебного продукта в урочной схеме организации обучения или в процессе самостоятельной работы учащихся, выполняют собственные проекты занятий с использованием известных ресурсов учебных программ. Практическая ориентированность значительно повышает эффективность обучения педагогов, повышает их мотивацию к использованию современных информационных технологий, формирует у педагогов потребность к использованию современных информационных технологий в образовательном процессе.

На современном этапе информатизации общества необходимо использовать методики формирования научных основ информатики, информационных и коммуникационных технологий (ИКТ). Интеллектуальная и практическая деятельность опирается в учебном процессе на закономерности информатики как фундаментальной науки, и представляются ее практическими методами и средствами. Когда рассматривается использование информационных технологий в учебном процессе, то необходимо обратить внимание на несколько моментов: информатика участвует в изучении информационных аспектов любого рассматриваемого явления или процесса, описываемого тем или иным учебным предметом; требуется выбор адекватных средств моделирования при формализации исследуемых свойств объектов и описании различных явлений в природе; возможно создание информационных ресурсов на основе использования современных средств информационных и коммуникационных технологий. В настоящее время проводятся научные исследования, которые рассматривают некоторые возможности создания основ для развития подготовки кадров информатизации образования в аспекте развития содержания и методики обучения различным дисциплинам с использованием информационных технологий.

Степень интеграции новых информационных технологий в учебный процесс условно можно разделить на три уровня.

Первый уровень. Использование различных средств представления учебной информации и мировых информационных ресурсов для решения традиционных образовательных задач на новом качественном уровне. Разработка и предоставление учебного материала на базе новых технологий и их использование в отдельных учебных дисциплинах, т.е. использование средств представления учебной информации. Например, создание электронных учебных пособий и практикумов, применение новых технологий для проведения очных (традиционных) лекций и семинаров с использованием презентаций и т.д.

Второй уровень. Реализация учебного процесса с использованием интерактивных средств взаимодействия участников образовательного процесса (технологии дистанционного или открытого обучения в глобальной сети). На данном уровне используются веб-конференции, форумы, учебно-методические материалы и др.

Третий уровень. Решение принципиально новых задач. Использование интегрированных образовательных сред, где главной составляющей являются не только применяемые технологии, но и содержательная часть, т.е. информационные ресурсы. Сочетание современных средств информатики и информационных ресурсов позволяет создавать учебные дисциплины на базе деловых ресурсов Интернета, профессиональных баз данных. На данном уровне новые информационные технологии используются как средство доступа к мировым информационным ресурсам, на базе которых строится учебный процесс.

В современном образовании информация является новым элементом учебного процесса. В учебном процессе, построенном на информационных ресурсах, повышается роль студента, так как он усваивает не готовые представления и понятия, а из множества фактов, сведений, мнений делают свои выводы. Таким образом, процесс систематизации и сопоставленные информации возлагается не только на преподавателя, но и на студента.

Важность проблемы информатизации образования в Казахстане давно признана как на государственном уровне, так и на уровне образовательного сообщества. Задачу насыщения вузов вычислительной техникой государство считает в основном решенной. Информационные технологии относятся к классу технологий общего назначения. Такие технологии сами по себе не повышают результативность, но открывают возможности для создания большого количества новых результативных прикладных технологий. Применение этих технологий с надлежащей отдачей требует, в частности, изменения организации производства или, в случае вуза, организации учебного процесса, научных исследований и т.д. Такая адаптация требует инноваций как со стороны поставщиков, так и со стороны потребителей технологических решений. Именно эта двойственность процесса, включающая обязательное вовлечение потребителя новой технологии, обозначена термином «со-изобретение». В нынешней ситуации в казахстанском высшем образовании видны признаки того, что, несмотря на массивные инвестиции в создание технической инфраструктуры, процесс со-изобретения далек от завершения. В этой ситуации новые

технологии неизбежно сталкиваются со старыми процессами в учебной и научной деятельности вуза, что сильно ограничивает отдачу.

Среди типичных организационных практик образовательного процесса, влияющих на результативность ИТ, следует выделить следующие:

1. Ограниченное применение информационных технологий в изучении предметной области. Использование современных ИТ в изучении профильных предметов вуза остается исключительной прерогативой преподавателей, единых стандартов и требований, хотя бы на уровне отдельных дисциплин, выявлено не было.

2. Вся документация по учебному процессу ведется в письменной форме (ведомости и зачетки). Для сравнения, в американских университетах распространено проставление оценок студентам непосредственно в информационной системе университета. Именно оценка в информационной системе остается основной, любые бумажные документы распечатываются из системы.

Важный компонент необходимых организационных изменений – развитие соответствующей инфраструктуры, прежде всего, в области ИТ. В области развития инфраструктур можно выделить две проблемы. Первая – обеспечение надежной работы всей ИТ-инфраструктуры, обеспечивающей ИТ-сервисы, критичные для деятельности вуза. Речь идет об образовательных, научных и управленческих сервисах, по крайней мере, об их части. Эти процессы необходимо отслеживать и своевременно реагировать на них, в противном случае сбои в работе ИТ-сервисов могут непосредственно сказываться на качестве образовательной и научной деятельности вуза. Второй проблемой становится развитие специализированных сервисов, прежде всего, образовательных. Эти сервисы в значительной мере специфичны для каждого вуза, вследствие чего не могут быть приобретены на стороне. Вуз должен создавать их самостоятельно, по крайней мере, частично. Это требует взаимодействия преподавателей – предметников и специалистов в области ИТ. Важно отметить, что речь и в этом случае идет о проектной деятельности, которая сегодня не является сильной стороной многих вузов. Тем не менее, развитие подобных проектов совершенно необходимо для модернизации вуза.

Повышение качества и инновационный характер образования могут быть обеспечены путем внедрения новых образовательных технологий, развития интерактивных форм обучения, широкого использования проектных методов и методов, позволяющих имитировать реальные ситуации, а также современных обучающих программ. Большое число интересных предложений и разработок могут создаваться внутри института силами студентов и молодых ученых.

ЭОЖ 316.334:2

Пшманова А.Е.
(Орал қаласы)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ СӘЙКЕСТІЛІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда дүние жүзінде үздіксіз жүріп жатқан халықаралық үрдістер кез келген елдің назары мен қатысуын талап етеді. Өйткені, әлемдегі кез келген ел осы өркениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, кез келген елдің өзін жеке дара өркениет деп те атауға болады. Дүниежүзінде маңызды орын алған Кеңес Одағының ыдырауы да халықаралық үрдістерде жаңа бір даму толқынының пайда болуына әсерін тигізді. Әсіресе Кеңес Одағының құрамында болған елдер үшін едәуір өзгерістер мен қайта қалыптасу сияқты маңызды мәселелер алға шықты. Ендігі жағдайда адамдар арасындағы идеологиялық, саяси немесе экономикалық ерекшеліктер маңызды емес, мәдени ерекшеліктер маңызды рөл атқара бастады. Қазіргі таңда елдер мен ұлттар кез келген адам кездестіретін «Біз кіміз?» деген сұраққа жауап іздеуде. Адамдар дәстүрлі түрде өздері үшін маңызы зор түсініктермен: шығу тегі, дін, тіл, тарих, құндылықтар, салттар мен қоғамдық институттар арқылы жауап береді. Олар өздерін мәдени топтар арқылы бірегейлендіреді: тайпалар, этникалық топтар, діни қауымдар, ұлттар, тіптен ең кең түсінікте өркениеттермен бірегейлендіреді. Бірегейліктерін анықтамай адамдар өз қызығушылықтары мен мақсаттарын іске асыру үшін саясат бағытын да анықтай алмайды. Алдыңғы қатарда мәдени бірегейлену мәселесі басты мәселелердің біріне айналады. Адамдардың басым көпшілігі үшін мәдени сәйкестіліктің маңызы зор болып табылады. Адамдар сәйкестіліктің жаңа, басым жағдайда ескі символдарын анықтай бастайды. Мәдениет және мәдени сәйкестіліктің түрлері (кең көлемдегі өркениет идентификациясы) дезинтеграция, қақтығыс немесе бірлестікті анықтайды. Дін мәдениет формасы ретінде діни сәйкестілік те мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. С. Хантингтонның өркениеттер қақтығысы теориясына сүйенсек әлемде діни өркениеттер қақтығысы орын алады. Әйтсе де

американ саясаттанушысының тұжырымдарымен келіспеуге болмайды. Дүниежүзінде діни негіздегі қақтығыстар жиі кездесіп отырады. Алайда, дін басым жағдайда ұлттар мен халықтарды біріктіруші де қызмет атқыратындығын мойындамауға болмайды. Қай жақтан қарастырмасақ та, діни жағдай мен діни сәйкестілік өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Посткеңестік мемлекеттер сияқты Қазақстан Республикасы да полиэтникалық, поликонфессиялық сипатқа ие мемлекет. Қазақстан қоғамы әлем дамуының ажырамас бөлігі ретінде мұндай мәселелерден тысқары қалуы мүмкін емес. Тарихи-саяси қалыптасу ерекшеліктеріне байланысты Қазақстан халқы 130-дан астам ұлт өкілдерінен құралған. Тәуелсіздіктің 25 жылында Қазақстан жерінде бұрыннан қалыптасып келе жатқан конфессиялармен (ислам, православие, баптизм, католицизм және т.б.) қатар, басқа дәстүрден тыс діндер мен ағымдардың кең таралуымен сипатталады. Сонымен бірге, Қазақстан азаматтарының да діни сәйкестілігінің әр алуандығы да осы себептермен түсіндіріледі деуге болады. Әсіресе, жастар арасындағы діни дүниетанымдардың өзгеруі қазіргі жастар арасындағы діни бірегейліктің түрленуіне әкеп отыр. Жастар – қоғамның қалыпты қызмет атқаруы үшін қажет ашық, жас ерекшелігіне ие үлкен топ. Сол себепті, жастар мәселесі бүкіл қоғамның мәселесі. «Қоғам – жастар» қатынас жүйесі тұтас пен бөлшектік диалектикалық өзара қатынас үлгісін көрсетіп береді. Қоғам сәйкесті жастар типін қалыптастырса, сәйкесінше, жастар қоғам үрдісі мен болашағын айқындайды. Қоғамның жастар мәселесіне алаңдаушылығы жас адамның әлеуетінің (оның интеллектуалы, руханилығы, білімділігі, ұлттық менталитеті, отан сүйгіштігі және т.с.с.) дамуына жағдайлар жасау, сондай-ақ, саликалы гуманды (адамсүйгіштік) жастар саясатын жүргізіп отырғандығын білдіреді. Жастардың діни дүниетанымы мен ұстанымдары қоғамның жарқын болашағын қамтамасыз етуде елеулі үлес қосады. Міне, осы тұрғыда қазіргі жастардың діни сәйкестілігі мәселесі зерттелуі үшін өзекті мәселе болып табылады.

Әлемде маңызды орын алатын халықаралық, саяси, экономикалық, дінаралық, әлеуметтік-мәдени қатынастардың үздіксіз дамуы әрқашан зерттеуші ғалымдардың басты назарында болып келді. Әр зерттеуші-ғалым өз саласында белгілі бір деңгейде қоғам мәселелерін жан-жақты зерттеп, талқыға салып өз тұжырымдарын ұсынып отырды. Осы қоғамдық үдерістердегі адамдардың дүниетанымы, көзқарастары мен ұстанымдарының қалыптасуы мен өзгеріске ұшырауы саясаттанушы, әлеуметтанушы, мәдениеттанушы, дінтанушы және т.б. мамандарды қызықтырып келді. Аталмыш мәселелер саласындағы сәйкестілік мәселесін С.Хантингтон, Э.Эриксон, З.Фрейд, Э.Фром, Дж.Марсия, А.Ватерман, К.Дюбар сынды шетелдік зерттеуші-ғалымдар зерттеген. Сонымен бірге, ресейлік зерттеушілер А.Н.Крылов, К.Кардия, Т.В.Токарева және т.б. зерттеді. Қазақстандағы діни сәйкестілік мәселесін Ғ.Т.Телебаев жетекшілігімен «Этно-саяси және гуманитарлық зерттеулер орталығы» зерттеумен айналысты, сонымен бірге әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің философия және саясаттану факультетінің «Дінтану және мәдениеттану» кафедрасының дінтанушы және мәдениеттанушы мамандарының жетекшілігімен фундаментальді ғылыми жобалар аясында зерттеулер жүргізілуде: А.Т.Құлсариева жетекшілігімен «Толерантность и солидарность как основы межкультурной коммуникации в контексте модернизации казахстанского общества», «Бар қазақ – бір қазақ: діни-мәдени аспектілер» атты ғылыми жоба, Н.Ж.Байтенова және А.Д.Құрманалиева жетекшілігімен «Роль религии в современном Казахстане» Қ.А.Затов жетекшілігімен «Традиция толерантности в исламе» атты ғылыми жобаларының аясында дінаралық қатынастар мен діни және мәдени идентификация мәселелері зерттелуде.

«Сәйкестілік» терминін алғаш рет Австрия психологы З.Фрейд 1921 жылы «Психология масс и анализ Я» деген еңбегінде атап өтеді. Фрейд сәйкестілік ұғымын «Меннің» өзін дамыту мүмкіндігі, субъектінің объектімен теңестірілу механизмі деп пайымдады. Сәйкестілік «Мен» шегінен шығуына мүмкіндік беретін топ құраушы фактор. Сәйкестілік әлеуметтенуге мүмкіндік береді, яғни адамды әлеуметтік нормаларды өзіндік етіп қабылдауға, сонымен қатар объективті және дифференциалды өзіндік баға беру қабілетіне мүмкіндік береді.

Әлеуметтік зерттеулердегі сәйкестілік сөзі жалпы алғанда индивидтердің өзге адаммен, топпен, үлгімен эмоционалдық немесе басқаша өзін теңестіру үдерісі дегенді білдіреді деп алып, қазіргі түсінік бойынша сәйкестілік шындықтың үш саласына сәйкес келеді деген тұжырымға келуге болады: Біріншіден, сәйкестілік дегеніміз субъектінің өзімен басқа индивидпен немесе топпен тұрақталған эмоционалды байланыс негізінде бірігу үдерісі. Сонымен қатар, ішкі дүниесіне өзіндік норма, үлгілер мен құндылықтар ретінде қабылдауы, үлгіге ашық еліктеуі. Екіншіден, субъектінің басқа адамды өзінің жалғасы деп танып, өзінің ерекшеліктерімен, сезімдері және қалауларымен үлестіруі. Үшіншіден, сәйкестілік дегеніміз субъектінің өзін басқаның орнына қоюы, яғни басқа адамның кеңістігіне орнау арқылы жеке маңыздылықтарды қабылдау мен меңгеру механизмі деп беріледі. Сәйкестілік объектілері бойынша сәйкестіліктің мынадай формалар бөліп қарастыруға болады: Персоналды - индивид өзін шынайы немесе ойлап табылған адаммен теңдестіруі (мен толықпын, мен қазақпын және т.б.); әлеуметтік-өзін белгілі бір әлеуметтік топ

қатарына жатқызуы (жастар және т.б.); жалпы адами - өзін шынайы әлеуметтік бірлестіктерге, басым жағдайда бірлескен шынайы әрекет негізінде жатқызуы (студенттер, кәсіпкерлер және т.б.);

Қазіргі діни ахуал және конфессиялар арасындағы қатынастар саласындағы мемлекеттік саясат Қазіргі Қазақстан қоғамы өзінің көп ұлтты және көп конфессиялы сипатқа ие бола тұрып, өзінің ынтымақтасу пен татулық үлгісімен әлемге әйгілі болып отыр. Осы ішкі тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мемлекет тарапынан дін саласы мен ұлттық қауіпсіздік саласына қатысты мемлекеттік саясатты қолдануда. Қазіргі таңда қалыптасқан діни жағдай мәселелердің күрделілігі мен көп астарлығын көрсетеді. Американ ғалымы С.Хантингтон өзінің әйгілі «Столкновение цивилизаций» атты еңбегінде өркениет діни негіздегі қақтығыстарға кездесетінін ескерткен болатын. Әлемдегі көптеген қақтығыстар осы дін мәселесіне байланысты шығып отырғанын көруге болады. Қазақстан өзінің геосаяси орналасуына, мәдени-өркениеттік байланыстарына, әлеуметтік- экономикалық дамуына байланысты әлемдік үрдістерден тысқары қалуы мүмкін емес [1, 45-б.].

Еліміз жүргізіп отырған конфессияаралық қатынастар саласындағы саясат Қазақстан мемлекеттілігінің дамуы қазіргі заманғы жаһандық үрдістер контекстінде жүзеге асуы фактісін ескеру арқылы қалыптасуда. Егеменді жиырма алты жыл ішінде Қазақстанда қоғамдағы жасампаздық пен келісім жағдайын және тұрақтылықты қамтамасыз ететін этностар мен діндердің өзара әрекеттесуінің тұрақты моделі қалыптасты. Президент Нұрсұлтан Назарбаев атап өткендей, «біздің этносаралық және дінаралық келісімнің моделі – ол әр түрлі конфессиялардың өзара әрекеттесуінің бүкіл әлемдік үдерісіне Қазақстанның қосқан шынайы үлесі». Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері еліміздегі дінаралық қатынас саласында мемлекеттік сарабал саясат жүргізіліп келеді.

Діни экстремистік ұйымдар қызметінің күшейтілген беталысына (Өзбекстанның Исламдық қозғалысы, Хизбут-Тахрир, шығыс Түркістанның Исламдық қозғалысы және т.б.) қарсылық жасау мақсатымен 2005 жылдың 18 ақпанында Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы әрекеттер қолдану» заңы қабылданды. Бұл заң бойынша: «экстремизм – конституциялық құрылымды зорлық-зомбылықпен өзгерту, Қазақстан Республикасының егемендігін, тұтастығын, оның аумағының бөлінбестігі мен қол тигізбестігін бұзу, ұлттық қауіпсіздік пен мемлекеттік қорғаныстық мүмкіндігін бұзу, билікті тартып алу немесе билікті мәжбүрлеп қолда ұстау, заңсыз әскерленген қалыптасуларды құрып, оларға жетекшілік етіп, қатысу, қарулы ереуілді ұйымдастыру және оған қатысу, әлеуметтік таптық алауыздық тудыру (саяси экстремизм)» [2].

Қазақстан егемендік алғаннан кейін мемлекет өзін зайырлы мемлекет деп жариялай отырып, азаматтық қоғамның қалыптасуына негіз қалады. Кейінгі кеңестік Қазақстан 1992 жылдың өзінде «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заң [3, 6-б.] қабылдап, ол өз кезегінде мемлекеттік – конфессионалдық қатынастардың құқықтық негізіне айналды. Қазақстан Республикасы мемлекеттік конфессионалдық саясаты жиырма алты жыл барысында қоғам мен мемлекет арасында қарым-қатынастарды құруда маңызды рөл атқарып, қоғамның көп бөлігінің, оның ішінде дінге сенушілердің де, сенбеушілердің де қажеттіліктерін білдіріп, оның өтелуіне мүмкіндік берді. Мұның барысында діннің бұқаралық санаға енуі және егемен Қазақстандағы дін рөлінің сәйкесінше өсуі жалпы саяси өмірге өз әсерін тигізе білді. Конфессионалды тиесілігіне тәуелсіз діни мекемелер өздерінің әсерлерін қоғамның барлық әлеуметтік салаларына кеңейту және ұстанымдарын нығайтуға бағытталған өзіндік діни саясатын жүргізеді. Қазақстанда этносаралық және дінаралық келісімнің тұрақты моделі қалыптасқанымен, ол мемлекет, азаматтық қоғам, оның ішінде діни бірлестіктер тарапынан үздіксіз қолдау көрсетіп отыруды қажет етеді. Осы сала ахуалына қызығушылық танытатын барлық тараптар біріге отырып, үнемі талдау жасап отырғаны жөн.

Конституция діни, этникалық және басқа тұрғыдағы кемсітушіліктерге тыйым салады. Қазақстан Республикасының 2011 жылы қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы діни бірлестіктердің қызмет атқару аясын құқықтық негізде жүзеге асыруға және қорғауға мүмкіндік береді. Ел маңызды халықаралық келісімге және адам құқығына қатысты шарттарға, оның ішінде БҰҰ-ның негізгі халықаралық келісіміне (пакт) қосылды. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» жаңа Заңы Президент Н.Назарбаевтың айтуынша: «... діни бірлестіктер туралы заңнама діни 34 бірлестіктердің статусы мен қызметін нақты регламентациялау жолымен жаңартуға бағытталған және қажетті құқықтық шектеулерді бекіту үшін, сонымен бірге қазіргі заманғы реалийлер мен тенденциялар ескерілген конфессия аралық қатынастарды реттеу саласындағы мемлекеттік органдардың жүйелі жұмысын анықтау үшін қабылданды» [4, 32-б.].

Діни сәйкестілік және діни бірегейлікті зерттеуші ғалымдар түрлі пікірлер мен тұжырымдар айтуда. Бұл әрине діни идентификацияның да күрделі құбылыстар қатарына жатқызылуынан шығады. Ғылыми әдебиеттерде соңғы уақытта діни бірегейлік түсінігі кең әрі әрқалай қолданылуда. Карло Кардия діни бірегейлікті дәстүрлерді сақтау мен діни символиканы қолдану деп түсінумен шектеледі [5, 75-б.].

Сонымен бірге, діни сәйкестілік түсінігінің мағынасына келетін болсақ, индивидтің белгілі бір дін немесе діни сеніммен өзін сәйкестендіру екенін еске алатын болсақ осы үрдістің өзі психологиялық сезінуден жүзеге асатынын түсінуге болады. Дін психологиясы осындай үрдістердің пайда болу, қалыптасуы мен дамуын зерттейтін ғылым саласы болып табылады. Нақтырақ айтатын болсақ, дін психологиясы — діни сананың ерекшеліктеріне, құрылымы мен функцияларына негіз болатын психологиялық және әлеуметтік - психологиялық факторларды зерттейтін психология ғылымының саласы. Дін психологиясы XIX ғасырдың аяғында — XX ғасырдың басында пайда болды және діни сананың құдай (рух), жұмақ, тозақ, күнә және т.б. ұғымдарды қамтитын мазмұны туралы, сондай-ақ намаз, дұға, жалбарыну және басқа да парыздарды атқару кезіндегі адамның эмоциялық күйі мен сезімдері туралы едәуір материал жинақталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Балаева А.Г. Социологические модели изучения этнической и религиозной идентификации молодежи в условиях социальной реальности Казахстана // Вестник АГУ при Президенте РК №2. - 2010. -229 б.
2. Закон Республики Казахстан «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях» // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан. – 1992. - №4.
3. Религиозные объединения в Казахстане: информационный справочник – Астана: НИАЦ АДР РК, -2013.- 102 б.
4. Садырова М.С. Толерантное поведение как категория социологии к идеалам мира - через преемственность поколений // Материалы республиканского научно-практической конференции. – Алматы, -2006. – 187 б.
5. Кардиа Карло. Европейская религиозная и культурная идентичность. Вопрос о распятии. – М.: Центр книги Рудомино, - 2011. – 192 б.

ӘОЖ 37034

Салов В.Ю., Отаров О.М.
(Орал қаласы)

ТҮЛҒАТАНУ: ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕЛБЕТІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Еліміз үстіміздегі жылдың желтоқсан айында ғана Тәуелсіздіктің 25 жылдығын зор өрлеу үстінде салтанатты жағдайда атап өтті. Екі жарым ғасырдан астам уақыт Ресей империясының боданында, оның ішінде 74 жыл Кеңес Одағының құрамында болған қазақ елі үшін «тәуелсіздік» деген сөздің қадір-қасиеті ерекше қымбат.

Қоғам мен мемлекет және адам тағдыры сынға түскен сәтте Тұңғыш Президентіміз, Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың дана басшылығы арқасында жас мемлекетіміздің іргетасын қалап қана қоймай, қабырғасын берік етіп тұрғызып, шаңырағын шырқау биікке көтеруге жеткізіп сол шаңырақтың ұшар басына мөлдір аспан түстес көгілдір байрағымызды да желбіретіп үлгердік. Ал, тәуелсіздік алғалы арадан өткен 25 жылда біз Елбасы ұсынған «Қазақстан - 2030» стратегиясында белгіленген міндеттерді толық жүзеге асырып, әлемдегі ең дамыған 50 мемлекеттің қатарына ендік. Елбасы Н.Ә.Назарбаев айтқандай, өткен 25 жыл ішінде біз әлем картасында болмаған мемлекет – тәуелсіз қазақстан мемлекетін құрдық. Мемлекеттік шекарамыз халықаралық деңгейде бекітілді. Ел-мемлекет басқарудың Конституциялық негізде жұмыс істейтін тиімді жүйесі құрылды. Сондай-ақ, біз заманауи қарулы күштер мен құқық қорғау жүйесін иеленіп отырмыз. Халықаралық деңгейде мемлекетіміздің абырой-беделі күн санап жоғарылап келеді. Тәуелсіздік жылдарында экономикамыз 20 есеге өсті. Біз экономиканың тиімді моделін жасадық. Бізде коммуникацияның, өндірістің, электр қуатын таратудың бірыңғай жүйесі Тәуелсіздік жылдары қалыптасты. Бүгінде бірыңғай көлік жүйесін құру ісі де аяқталуға жақын. Қазірдің өзінде 1000 шақырым автомобиль жолы, 3000 шақырымға жуық теміржол төселді. Жүздеген өңдеуші кәсіпорындар салынды. Мәдениет, руханият саласындағы табыстарымыз қаншама. Ширек ғасырда жаңа Елордамыз – Астанаымызды салып алдық. Ол қазақ елінің абыройына, символына айналды. Осы жылдың ішінде 1 миллионнан астам отбасы жаңа қоныстарға жайғасты. 1350 жаңа мектеп салынып, 2700-ден астам балабақша және шағын балалар орталықтары ашылды. Барлық өңірлерде 20 Назарбаев зияткерлік мектептері ашылды. «Болашақ» бағдарламасы бойынша 12 мың қазақстандық жастар шетелдерде оқыды. 1300 аурухана мен емханалар салынды.

Ел егемендігінің жиырма бес жылда осындай табыстарға қол жеткізген тәуелсіз Қазақстан бүгінде Үшінші жаңғыру кезеңіне аяқ басып отыр. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Президенті, Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев 2017 жылғы қаңтар айында жариялаған «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» деп аталатын жаңа Жолдауында мәлімдеді. «Бүгін мен Қазақстанды Үшінші жаңғырту жөнінде міндет қойып отырмын, - деді Елбасы осы Жолдауында. – Елдің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін экономикалық өсімнің жаңа моделін құру қажет...Табысты өткен екі жаңғыру арқылы баға жетпес тәжірибе жинақтадық. Біз енді алға батыл қадам басып, Үшінші жаңғыруды бастауға тиіспіз. Бұл жаңғыру – қазіргі сын-қатерлермен күрес жоспары емес, болашаққа, «Қазақстан - 2050» стратегиясы мақсаттарына бастайтын сенімді көпір болмақ. Ол «Ұлт жоспары – 100 нақты қадам» базасында өткізіледі».

Осылай деген Президент Н.Ә.Назарбаев өз Жолдауында үшінші жаңғырудың негізгі басымдықтарын көрсетіп берді. Оның біріншісі – экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыртылуы. Мұның өзін цифрлық технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустриялар деп түсінуіміз қажет. Осы арада озық мемлекеттерде қолданылып жүрген 3Д-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету технологияларын, денсаулық сақтау, білім беру, халыққа қызмет көрсету салаларында кеңінен қолдану талап етіледі. Цифрлық индустрияны дамыту басқа барлық салаларға серпін береді. Сондықтан, IT (ақпараттық технология) саласын дамыту – уақыт талабы болып табылатынын ескертті Елбасы. Инновацияны қолдау және оларды өндіріске батыл енгізу жаңа индустрияларды қалыптастыруға бастайтын жол екенін бүгінде әрбір қазақстандық жақсы білуге тиіс.

Жаңа индустриялар құрумен қатар дәстүрлі базалық салаларды дамытуға да серпін берілмек. Бұл дегеніміз еліміздің өнеркәсібін, агроөнеркәсіптік кешенін, көлік пен логистика, құрылыс секторын табанды түрде алға бастыру деген сөз. Төртінші өнеркәсіптік революция элементтерін жаппай енгізу үшін автоматтандыру, роботтандыру, жасанды интеллект, «ауқымды мәліметтер» алмасу жеделдетіледі. Экономикалық өсімнің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін тау-кен металлургиясы мен мұнай-газ кешендері өздерінің стратегиялық маңызын сақтауға тиіс. Сонымен бірге, минералдық-шикізаттық базаны кеңейтуге баса назар аударып, геологиялық барлау жұмыстарын белсенді жүргізу міндеттері тұр.

Ата-баба аруағын сыйлау адамның ұлттық тегін, негізін қадірлеп отыруында. Қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын адамның адамгершілік қасиеті біріншіден, өзінің адами тегіне, екіншіден ұлттық тегіне, үшіншіден отбасылық мәдениетіне сай өз бойындағы рухани қасиеттерді жетілдірумен үнемі оны сақтап, өз ісін рухани өмірдің халық мүддесіне ортақ талаптарына дұрыс бағыттай білуде.

Қазақ дүниетанымының тарихи бастауы тереңде, көне дәуірлердегі қазақ жерін мекендеген тайпалардың тұрмыс-тіршілігінен бастап, ұлттық ата-тегіміз түркілердің мәдениетімен жалғасып келе жатқан дүниетаным халқымыздың ұлттық қасиетін нығайтып отырған. Ұлттың тарихи кезеңдерде рухани қалыптасуы мен тұлғалануының дәстүрі дүниетанымдық тәжірибелерге тәуелді. Сондықтан да, ұлттың және зиялылардың тұлғалық бейнесін дүниетанымдық тәжірибелер арқылы түйіндей аламыз. Ата-бабамыздың ұрпаққа ұлттық мұра етіп қалдырған тәжірибелері, әсіресе, бүгінгі күн үшін маңызды болып отыр.

Ұлт, ұлт тұлғасы, мемлекет, ұрпақтың зиялылығы, тұлғалануы бұның барлығы адам баласының өзінің бастапқы табиғатынан рухани деңгейі арқылы ажырап, ұлттық табиғат пен кісілік табиғатты иеленгендігін көрсетеді.

Барлық ғалам, адам баласы үшін бір ғана мән, бір ғана негіз бар, ол жаратушы. Әл-Фараби ілімінде жаратылыс ақиқат, ақиқат туралы дұрыс білім, адам баласының жаратылыс ақиқатын дұрыс ұғынуы Бірінші Тұлға туралы дұрыс білімінен көрінеді. Қазақта "жалғыздық бір Аллаға ғана жарасады" деген ұғым осыдан туса керек. Бұның мәні адам қанша атақты болсын, данышпан, кемеңгер, батыр, сәуегей болсын, барлық адамзатты өзіне қарата берсін ол адам дүниені өзгерте алмайды, табиғатты қайта жасай алмайды, кәрілікті жеңе алмайды. Сондықтанда, барлық құдірет, мінездік жаратылыс иесінің құдіретіне ғана үйлеседі, сол ғана барлық жаратылыстың иесі болуымен ғана дара деген ұғымды білдіреді. Зиялы адам өз заманында имандылығы, діни білімі, қабілеті, тәрбиесі, адамгершілік қасиеттері арқылы адамзатқа, ұлтына, діні мен діліне дұрыс қызмет етіп, ұрпаққа игілігі мол істерін қалдыра білсе адамзаттық кеңістіктегі тұлғалыққа қол жеткізбек, бірақ адам қанша кемеңгер болса да Бірінші Тұлға бейнесін біле алмайды. Демек, қоғамның, адамзат қоғамының, ұрпақтың бейбіт өмірін, ізгілігін қалыптастыратын жалпыға ортақ дұрыс білім, діни сауаттылық және парасаттылық. Бұлар қашанда адамзаттық мәдениет пен өркениеттің тірегі болып табылады.

"Бірінші Тұлға - барлық жан біткеннің өмір сүруінің бастапқы себебі. [Жалғыз] сол ғана кемшіліктен ада: басқа жан біткеннің бәрінде - Одан басқасында ең болмағанда бір кемшілік немесе

бірнеше [кемшілік] бар. Ал, Бірінші [Тұлғаны] алатын болсақ, ол мұндай [кемшіліктің] бәрінен ада, өйткені, Оның тіршілігі кәміл және болмысында басқаның бәрінен озық, Одан кәміл жетілген еш нәрсе жоқ және одан бұрын ешнәрсе де болмақ емес. Бұл ретте оның тіршілігі ең мәртебелі дәрежеде әрі ізгі, әрі кемел жетілген" - депжазып кеткен әл-Фараби [2.60 б.] Адам баласы тарихтың қайнаған дәуірінен қанша алыстағанымен ол діннен, жаратылыс ақиқаты туралы ұғымнан алыстамайды. Осы тура жолдың басында Бірінші Тұлға ақиқаты құр пайым түрінде емес, ақиқатты білім, парасатты түсінік, кемел ұғым болуы тиіс. Себебі ізгілікті қоғам, мемлекет халықтың дұрыс діни танымынан, білімінен шығып отырады.

Әл-Фарабидің айтып отырғаны адамды, сол арқылы мемлекетті, ұрпақты, ұлтты сақтайтын кемел білім.

Жоғарыда айтып өткеніміздей адамзат дүниесіне, халыққа, ұлтына және оның дүниелеріне ақыл парасаты мен білімі арқылы қызмет ете білген адам зиялы адам. Ұлттық мүдде, халық игілігі жолында жүрген адам көкірегі ояу, мінезі дұрыс, шыдамды, қайратты, батыл болуы қажет. Әл-Фарабидің идеяларынан түсінетініміз мемлекет халықтың, жеке адамның рухани болмысының толыққандылығымен, тереңдігімен нығаяды. Ұрпағын дұрыс тәрбиелеп, қорғай білген елдің ұрпағы елін қорғайды.

Дүниетанымның қалыптасуы және қалыптасқан дүниетанымдық тәжірибелерді игеріп отыру, тарихи уақыт өрісінде өзінің дүниетанымдық негіздеріне сай өмір сүру ұлттың тұлғалық деңгейін көрсететін қасиеттердің бірі.

Дүниетаным бағытында ұлттың рухани құндылықтарын қалыптастырушы тұлғалар, олардың тағылымы, даналығы ұлт мүддесінің тірегі, ұлт болмысының тұлғалануына қызмет етуші зиялылардың рухани қазынасы ұрпақтың бірігуіне негіз болатын құндылық. Тұлғалар рухы мен даналығының негізінде қалыптасып отырған рухани мұраларымыздың тұлғалық рухын бейнелейтін ұғыммен өлшенуі, сол тарихи уақыттарда өмір сүріп отырған халық болмысының да тұлғалық ерекшеліктерін айқындай түспек.

Тұлғалық қасиет - кейінгі буын үшін тарихтың тереңдігін танытатын идея. Тұлғалық қасиетті қалыптастырушы тарихтағы халық пен ұлт тұлғаларының зиялылығы, зиялылықтың қадір-қасиетін ұғынып, сол рухани дүние арқылы өмір сүрудің мәнін зерделеу ұрпақтың ұстанымын білдіреді. Тектілік қазақ ұлтының, жеке адамның тарихтағы тұлғалық қасиеттерінің бейнесі. Тектілік ұғымы толығымен ғылыми зерттеулеріміздің шеңберіне ене қоймаса да, халқымыздың тарихтағы рухани өмірі, рухани дүниелері, тектіліктің мәнін көрсетіп отыр. Ата бабаларымыздың тектілігі елдің мүддесін, рухын сақтап отырған қасиет екендігін бүгінгі уақыт дәлелдеуде.

Сонымен бірге тектілік адам баласының рухани өмірде қол жеткізетін кісілік жетістігі. Оның әлеуметтік өрісінің, жеке адам мен халық болмысының бойынан көрініп отыратын негізі бір. Қазақ ұлтының дүниетанымындағы, салт дәстүрінің және әдебиетінің бойында сақталып келген білім тектіліктің ұрпаққа қояр талабын, тарихи кезеңде ұлттық тәрбиенің ұрпақ тарапынан жүзеге асырылу бағытын, әр ұрпақ буынның өмірдің күрделі талаптарын орындаудағы рухын салмақтай түспек.

Ұлттық құндылық - этникалық қауымдастықтың тарихи өзгешеліктері көрініс табатын рухани идеялар жиынтығы болып табылады. Олар нақты құндылығымыз. біріншіден ана тіліміз, мәдениетіміз, діліміз, тарихымыз, дінімізден тұратынын атап көрсетті. Ең бастысы, ана тіліміз болмаса, ұлт болмайды. Тіл - ұлт ретінде сақталу кепілі. Біздің қазақ тіліміз - тамыры терең, бай тіл. Рухани жаңғырудың 6 бағытын: бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, сананың ашықтығы, еліміздің революциялық емес, эволюциялық дамуы және сананың ашықтығы деп белгілейміз.

Біз қазақ ұлтымызды, қазақтың өркениетін, жүрегімізде дәстүрлі дініміздің барын көрсетіп, болмысымыз қазақ, ойымыз заманауи, бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыруымыз қажет. Мемлекеттің немесе ұлттың рухани санасына зақым келтірсе, рухани әлемін бағындырса ұлттың не мемлекеттің жоқ болып кетуіне апаруы әбден мүмкін.

Ең маңыздысы Елбасымыз айтып кеткендей - ұлттық рухани жаңғыру. Шыны керек, қоғамда біраз рухани бәсеңдеу құбылысы байқалды. Сол үшін рухани сілкініс, серпіліс қажет. Ол ең алдымен рухани құндылықты анықтап, ұлт рухын сақтау керек деп белгіледі.

Сондықтан, біздің басты мақсатымыз - ұлттық санасы берік, күшті, мемлекеттік санасы мықты, ұлттық құндылықтарды сақтайтын мемлекет, сонымен қатар бәсекеге қабілетті халықаралық аренада өз орны бар мемлекетті қалыптастыру. Ұлттық сана-сезім көкжиегін кеңейту. Білімді көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу - біздің қанымызда бар қасиет болғандықтан, қазақ елі ойға кемел, білімді, жігерлі, келешегі жарқын болуға үлесімізді қосуымыз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оспанова Ұ. Рухани жаңғыру: ұлттық құндылықты қалай түсінесіз? - // Ақиқат №6-2017.-17-18 б
2. Сәрсембин Ұ. Ұлт зиялысы кім? - // Ақиқат №8-2017 жыл.-9-12б
3. Сәрсембин Ұ. Ұлт ісінің қадір-қасиеті. - // Ақиқат №8-2017 жыл.-31-35б
4. Сәрсембин Ұ. Текті тұлғадан текті ұлтқа дейін... - // Ақиқат №4-2017 жыл.-22-30б.

ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі кезде білім беру ісінде, жеке тұлғаны жан - жақты жетілдіріп, танымдық іс-әрекеті ой - санасын дамытып, қалыптастыру барысында білім берудің ұлттық, педагогикалық, психологиялық негізін айқындау керек.

Еліміздің болып жатқан әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, саяси, мәдени өзгерістерге байланысты оқу - тәрбие үрдісін ұлттық сипатта ұйымдастыру – өмір талабы. Әр халықтың ұлттық - тарихи дәстүрі, оның адамзаттық білім берудегі мәдениеті мен диалектикалық білімі осы оқу - тәрбие үрдісіне тікелей байланысты.

Қазақ халқы - елін, жерін, оның табиғи, мәдени байлығын, өнері мен тілін, тарихын, салт - дәстүрі мен әдет - ғұрпын сақтап, қорғап, рухани – адамгершілік тағылымдарын ұрпағына мұра етіп қалдырған. Сондықтан бағдарламалар, оқулықтар, дидактикалық материалдар, ұлттық психологиялық ерекшеліктер ескеріле отырып, жасалуы керек.

Ата - бабаларымыз ұлан байтақ елін, байлыққа толы жерін ғасырлар бойы қорғап, халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін ел қамын ойлаған батырларын, халқының сөзін сөйлеп, ел қамын жеген білімпаз шешендері мен билерін мақтан еткен. Шежіреге толы Отанымызды қорғау, шешен де өткір тілімізді, дәстүрімізді сақтау, оны зерттеп, білу - азаматтық парыз. Әр ұлттың өзіне тән ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келген ұлттық психологиялық ерекшеліктің болғаны. Сондықтан барлық халықтың мақсаты – өзінің ұрпағына тәрбие беруде күнделікті айналысатын шаруашылығын, шұғылданатын кәсібін ұлттық психологиялық арнада ұйымдастырып және рухани - адамгершілік тәрбиесімен ұштастыра білген.

Адамгершілік тәрбиесі - белгілі бір мақсатқа негізделген көзқарас, сенімді, парасатты, мінез - құлық дағдылары мен әдеттерді қалыптастырудағы және адамгершілік сезімді, ұлттық сананы, қарым - қатынасты дамытуда, жалпы адамзаттық құндылықтарды тиімді пайдалануға бағытталған жалпы адамзаттық тәрбиенің құрамдас бір бөлігі. Адамгершілік тәрбиенің бүкіл жүйесі гуманистік мазмұнға толы, имандылық негізінде жеке адамның жан-жақты дамып жетілуіне бағытталған.

Адамгершілік тәрбие мәселесі негізінен ұлттық психологиялық ерекшеліктерге сүйене отырып, тәрбие берудің әдістемелік жолдарын қарастырады:

-Ұлттық дәстүрлер арқылы оқу - тәрбие үрдісінде адамның бойында рухани мәдениетті қалыптастыру.

-Ұлттық дәстүрлер арқылы психологиялық ерекшеліктерін зерттеп, дамыту.

-Салт - дәстүр негізінде, ұлттық психологиялық ерекшеліктерді ескере отырып, рухани - адамгершілік құндылықтарды тәрбиелеу.

- Ұлттық дәстүр арқылы психологиялық ерекшеліктерді ескере отырып, дүниедегі рухани байлықты жеке тұлғаға дарыту.

Адам - тарихи үрдістің субъектісі. Ол барлық әлеуметтік қозғалыстар мен қимыл - әрекеттердің негізі, өлшемі және мақсаты, жер шарындағы небір ғаламат табыстардың қайнар көзі, ақыл – ой туындылардың күдіретті иесі. Адам дегеніміз - еңбек әрекетімен шұғылдана алатын, әлеуметтік қатынастарға түсетін, өзара байланыс жасай алатын тұлға. Адамның төрт түрлі өлшемі бар: биологиялық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік. Бұл өлшемдер өзара байланысты. Осы төрт өлшемге байланысты адамның бойындағы кісілік, тұлғалық қасиеттері үш дәрежеге бөлінеді: әр адамның өзіне тән психологиялық ерекшеліктері болады, өмір сүру ортасына байланысты адамдар бір - біріне ұқсайды:

- Адам әртүрлі елдердің, тарихи дәуірдің материалдық - рухани мәдениеті мен жеткен жетістіктерінен үлгі алады. Оған әлеуметтік, этикалық, ұлттық ортасына әсер етеді. Сонымен, дәуірге, қоғамға, тарихи ортаға байланысты қалыптасқан білім мен тәрбие жүйесінен сабақ алады. Осының бәрі адамның жан дүниесіне әсер етеді.

- Адам адамзат қауымының мүшесі. Шыққан нәсіліне, ұлтына, туысына, туған жеріне тәуелсіз, барлық адамдарға ортақ адамгершілік қасиеттер болады: батырлық, ерлік, сатқындық, мейірімділік, қатыгезділік, әділдік т.б. Осы рухани - психологиялық қасиеттерді адам бойына қалыптастыратын - тәрбие.

Халық батыры Бауыржан Момышұлы: «Біздің тарихымыз батырға бай тарих, халқымыз батырлықты биік дәріптеп, азаматтық пен кісіліктің символы, үлгісі ретінде санаған. Батырлық, ерлік деген ұрпақтан ұрпаққа ата дәстүрі болып қала бермек. Өткенін білмеген, онан тәлім - тәрбие, ғибрат алмаған халықтың ұрпағы - тұл, келешегі - тұрлаусыз. Біздің қазақ халқы - батыр халық», - деген.

Демек, рухани – психологиялық қасиеттердің бірі - ерлік болса, ол тәрбиеден бастау алады. Әр халық өзінің ержүрек батырларын, олардың елін, жерін қорғаған батыл істерін мақтан етіп, үлгі - өнеге қылған. Өлең - жырға, дастандарына, аңыз - әңгімелеріне қосқан. Сондықтан, оқу - тәрбие барысында, тәлім - тәрбие сабақтарында, халқын, елін қорғап, жерін жауға бермей, ұлан - байтақ өлкесін жаудан сақтаған батырлардың ерлігін дәріптеп, құрметтей білуге үйретуіміз керек. Тарихта «Ақтабан шұбырынды, алакөл сұлама» деген атпен қалған жоңғар шапқыншылығына қарсы соғыс қазақ халқы үшін Отан соғысы болып табылады. Осындай қиын - қыстау кезеңде халықты бірлікке шақырып, ел басқарған өмір сынынан өткен билері мен батырлардың ерлігін, туған жерге, халқына деген махаббатын, отаншылдығын паш етіп, жырларымен демеп отырған аты аңызға айналған жыраулардың ісі - өз алдына бір ерлік, тәрбиелік маңызы зор, білім мен өнердің қайнар көзі.

Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тәлім - тәрбиесі, ұлт қаһармандарының өмірі мен ерлік істерінің тарихы, даналық сөздері - адамгершілік тәрбие беруде үлкен рөл атқарады. Батыр бабаларымыз қазақ елінің басын қосып, ұлттық жауынгерлік - ерлік мектебінің негізін салған. Сондықтан бабалардың ерлігі - адамгершілікке толы, асқақ рухты күні бүгінге дейін ел аузында, халық тәрбие ісінде үлгі етеді.

«Өнегелі сөз - асыл қазына», - деп М. Әлімбаев айтқандай, халық қазынасының бірі-мақал - мәтелдер. Мақал дегеніміз - сөзді тұжырымдап, нақты айтылар ойды ажарлап білдіреді. Сондықтан халық «Мақал сөз сәнін келтіреді» деген. Мақал араб сөзінен аударғанда «орынды сөз» деген мағынаны білдіреді. Ал, мәтел дегеніміз - тұжырымы тиянақталмаған, қорытындысы болмайтын ықшамдалған, кестелі сөз. Ол ғасырлыр шежіресі. Мақал - мәтел ойдың дәлділігімен, тереңділігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Ұлттық ерекшелігімізге байланысты мақал - мәтелдерге, шешендік сөздерге баймыз. Қазақ халқы сөзді қадір тұтқан, қастерлеген, өнеге ретінде өлеңмен өрнектеп, тәрбиелік мәні бар сөздерді тәрбие құралы ретінде пайдаланған. Мақал - мәтелдер адамды адамгершілікке тәрбиелейді. «Жаксы туса - елдің ырысы, жаңбыр жауса –жердің ырысы» деген мақал жаксы адамның көпшіл, халқының қамын ойлайтын абзал азамат екенін дәлелдейді.

Адамгершілік - адамның рухани арқауы. Моральдық жағынан кіршіксіз таза болу дегеніміз адамгершіліктің асқар шыңы. Адам қоғамда өзінің жаксы адамгершілік қасиеттерімен, қайырымдылығымен, адалдығымен ардақталады. Моральдық қасиеттер адамның қимыл - әрекетінен, қарым - қатынасынан шығады. Қарым - қатынас дегеніміз-саналы адамдардың бірлескен әрекетіндегі, бір - бірімен байланыс жасайтын психологиялық форма және байланыс барысында сана мен өзіндік сананың қалыптасуы. Қарым - қатынас үш жакты болады: коммуникативтік, интерактивтік, перцептивтік. Коммуникативтік - адамдардың бір - бірімен пікір, хабарлама - жарнама, информация алмасуы. Интерактивтік - адамдардың бірлескен іс-әрекетіндегі бір - біріне әсер етуі. Перцептивтік – қарым - қатынаста адамдардың бір-бірін қабылдауы.

Адамдардың іс - әрекет барысында бір - бірімен байланыс жасайтын қарым-қатынастың түрлері:

-Материалдық қарым – қатынас – іс - әрекет нәтижесі барысында заттармен алмасу.

-Мотивациялық (себептік) қарым – қатынас - қызығушылық, мақсатты, қажеттілік.

-Когнитивтік қарым - қатынас - біліммен алмасу.

-Кондициондық қарым – қатынас - адамның психологиялық физиологиялық жағдайы.

-Әрекеттік қарым – қатынас - көзқарасты білдіру, хабарлама беру.

Адамдардың бірлескен іс-әрекетіндегі қарым - қатынас мақсаты - деп адамда белсенділіктің пайда болуының себеп - салдарын айқындайды (білім беру, оқыту, тәрбие барысында). Қарым - қатынас мақсаты екіге бөлінеді: биологиялық – көңіл қажеттілігін орындау және әлеуметтік пікір алмасу. Ал, адамдар арасындағы қарым - қатынас белгілі бір мазмұнға сай қалыптасады. Қарым - қатынас мазмұны дегеніміз - адамдардың бір-біріне хабарлама, жаңалық беру. Қарым – қатынас мазмұны ішкі және сыртқы себептерге байланысты болады. Ішкі себептер деп (қуаныш, реніш, абыржу) эмоциялық жағдайларды, ал сыртқы себептер деп қоршаған ортамен хабар алмасуды айтамыз.

Қарым - қатынас бүтіндей бір әлеуметтік психологиялық жағдайларды қарастырады. А.Сухомлинский айтқандай, «Адам баласының сан қилы, мың салалы жолмен дүниенің құпиясын анықтап, оны ішкі жан дүниесімен түсініп, сыйлап, негізгі ойымен ұштастыра білуі». Олай болса, адамдар арасындағы қарым - қатынас мәдениеті рухани қоғамдастықтың нәтижесі. Толып жатқан түсінбеушіліктің, түрлі қайшылықтардың болуы, дұрыс қарым - қатынас жасай алмауынан. Ғұлама, философ Әл-Фараби өз еңбегінде адамдар арасындағы қарым - қатынас мәселесін қарастырған. Адамдардың ойлы, парасатты болуының қажеттілігі «адам» деген ардақты атақты алып жүрудің өзі бақыттылық екенін айтқан. Қазақ халқының ағартушылары: А.Құнанбаев,

Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов т.б. өз еңбектерінде адамдар арасындағы қарым - қатынас мәселесін философиялық тұрғыда қарастырған. А. Құнанбаев адамдар арасындағы қарым - қатынастың бірі - адамгершілік мәселесіне тоқталған.

Адамгершілік дегеніміз - қоғамның, өмірдің объективтік заңдылықтарын сәйкес адамдар арасындағы қарым - қатынасты реттеуге негіз болып табылатын, талапқа сай белгілі бір гуманистік принциптерді білдіретін жалпы адамзаттық ұғым. Адамгершілік қоғамдық сананың басты белгілері болғандықтан, адамның мінез - құлқы, іс - әрекеті, қарым - қатынасы, көзқарасы арқылы сипатталады (әдептілік, мейірімділік, қайырымдылық, инабаттылық, қарапайымдылық т.б.). Адамгершілік - әлеуметтіліктің биік шыңы, адам ұрпағының негізін қалаушы, халық мәдениеті, басқалардан айырмашылығы - адамның рухани байлығы мәңгілік.

УДК 378

Тукпаева М.П.
(Теректинский район)

СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ОБНОВЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ, НОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ И НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ

«Если мы будем учить сегодня так,
как мы учили вчера, мы украдем у детей завтра».
Джон Дьюи

В современном Казахстане идет становление новой системы образования, ориентированной на мировое образовательное пространство. Этот процесс сопровождается существенными изменениями в педагогической теории и практике. Качественные изменения в любой области нашей жизни, а тем более в образовании невозможны без формирования нового взгляда учителя на свое место и роль в учебном процессе. Без осмысления, нами учителями, новых целей и задач в обновленном содержании и технологии обучения, новых форм оценивания с учетом компетентностно-ориентированного подхода в обучении это сделать наверно практически невозможно. Именно поэтому педагогу необходима готовность к восприятию методологии и содержания обновленного ГОСО среднего общего образования, к изменению программного и методического обеспечения образовательного процесса, к изменению целей и способов педагогической деятельности.

В настоящее время практически все развитые страны мира осознали необходимость реформирования своих систем образования с тем, чтобы ученик, студент действительно стали центральной фигурой учебного процесса, чтобы познавательная деятельность учащегося находилась в центре внимания педагогов-исследователей, разработчиков программ образования средств обучения административных работников, т.е. процесс познания, а не преподавание.

Итак, современное информационное общество ставит перед всеми типами учебных заведений и прежде всего перед школой задачу подготовки выпускников, способных:

- гибко адаптироваться в меняющихся жизненных ситуациях, самостоятельно приобретая необходимые знания, умело применяя их на практике для решения разнообразных возникающих проблем, чтобы на протяжении всей жизни иметь возможность найти в ней свое место;
- самостоятельно критически мыслить, уметь увидеть возникающие в реальной действительности проблемы и искать пути рационального их решения, используя современные технологии; четко осознавать где и каким образом приобретаемые ими знания могут быть применены в окружающей их действительности; быть способными генерировать новые идеи, творчески мыслить;
- грамотно работать с информацией (уметь собирать необходимые для решения определенной проблемы факты, анализировать их, выдвигать гипотезы решения проблем, делать необходимые обобщения, сопоставления с аналогичными или альтернативными вариантами решения, устанавливать статистические закономерности, делать аргументированные выводы, применять полученные выводы для выявления и решения новых проблем);
- быть коммуникабельными, контактными в различных социальных группах, уметь работать сообща в различных областях и ситуациях, предотвращая или умело выходя из любых конфликтных ситуаций;
- самостоятельно работать над развитием собственной нравственности, интеллекта, культурного уровня.

Сегодня школа динамично меняет свой облик. Это связано, прежде всего, с серьезными переменами в казахстанском образовании. Перед учителями встают проблемы: «Как учить в век

информатизации?», «Как повысить качество, как знания, полученные на уроках, помогут ученику стать конкурентоспособной личностью?».

Еще недавно решить эти задачи не представлялось возможным в силу отсутствия реальных условий для их выполнения при традиционном подходе к образованию, традиционных средствах обучения в большей степени ориентированных на классно-урочную систему занятий. За последнее такие условия если не созданы полностью, то создаются в разных странах с разной степенью успешности: возможность вовлечения каждого учащегося в активный познавательный процесс, причем не процесс пассивного овладения знаниями, а активной познавательной деятельности каждого учащегося, применения им на практике этих знаний и четкого осознания где, каким образом и для каких целей эти знания могут быть применены, это возможность работать совместно, в сотрудничестве при решении разнообразных проблем, проявляя при этом определенные коммуникативные умения, возможность широкого общения со сверстниками из других школ своего региона, других регионов страны и даже других стран мира, возможность свободного доступа к необходимой информации не только в информационных центрах своей школы, но и в научных, культурных, информационных центрах всего мира с целью формирования собственного независимого, но аргументированного мнения по той или иной проблеме, возможности ее всестороннего исследования [5].

Новая система содержания образования состоит из предпосылок и практик, которые включают в себя:

- новый педагогический подход (активные подходы к учебной деятельности)
- обновленный ГОСО
- новые принципы оценивания.

Важным принципом, лежащим в основе разработки учебных программ среднего образования, является модель спиральной образовательной программы.

Спиральная образовательная программа основана на когнитивной теории, выдвинутой Джеромом Брунером в «Процессе образования» (1960). Он полагал, что даже самый сложный материал может быть понятен очень маленьким детям, если он правильно организован и представлен.

Учебные программы основываются на модели обучения, в основе которой лежит повторение изученных материалов и концепций по мере перехода учащихся в следующие классы. Цели обучения сгруппированы в единые разделы и подразделы с тем, чтобы видеть прогресс в обучении.

Что же нового в системе оценивания образовательных достижений?

- Оценивание для обучения (формирующее оценивание)
- Критериальное оценивание
- Самооценка
- Роль обратной связи при оценивании.

В результате обзора среднего образования Организация Экономического Сотрудничества и Развития рекомендовала ввести критериальное оценивание результатов обучения во всех средних школах, чтобы сделать процесс оценивания более объективным и конструктивным для самих учащихся.

Современное образование, на сегодняшний день ставит в приоритет развитие самостоятельно думающей, рефлектирующей, компетентной, в сфере своей деятельности личности. А потому, задача современного учителя заключается не в традиционной формальной передаче знаний, а в вооружении учащихся инструментом, который можно использовать для получения этих знаний самостоятельно.

Необходимо отметить, что период практики, во многом изменила не только меня, моих учеников, но и сам процесс преподавания. Я начала задумываться над тем, что я могу сделать для современного образования и какие изменения могу внести в свою преподавательскую деятельность.

Наши ученики не умеют учиться, они привыкли получать готовые знания от учителя, не умея их применять, а тем более добывать самостоятельно. Значит, пришла пора и нам, учителям, поменять принципы в своей педагогической деятельности. А результатом наших перемен станет наш новый ученик – «независимый, самомотивированный, увлеченный, уверенный, ответственный, с хорошо развитым критическим мышлением, умеющий свободно общаться на русском, казахском и английском языках и проявляющий компетентность в цифровых технологиях» [5]. А самое главное – наш ученик научится тому, как учиться.

На мой взгляд, это формирование у учащихся умений и навыков самостоятельной, парной и групповой работы, развитие навыков критического мышления и умения аргументировать точку зрения, независимости в обучении и активной гражданской позиции, так необходимых для жизни в современном обществе.

На практике стала проводить уроки с применением модуля «Новые подходы в обучении» - диалогового обучения. Во время уроков выяснилось, что многие ученики в классе не умеют выступать перед аудиторией с четким и ясным пересказом изученного материала, а также ведение

диалога, обсуждение, им дается с трудом. Это заставило меня немного изменить свои подходы при диалоговом обучении. Поэтому на уроках основной задачей, я поставила для себя, научить детей саморегуляции и навыкам самостоятельного обучения.

На последующих уроках я постаралась организовать работу учащихся так, чтобы они постоянно находились в разных микрогруппах, где совместно работали над созданием презентаций на флипчартах, и каждый из них, хотя бы по одному разу выступил на защите презентации своей группы. Выяснилось, что некоторые из учеников впервые выступали с презентациями перед классом, и поэтому, естественно, они не могли собраться, терялись, но старались довести свое выступление до конца, чтобы не подвести свою группу. В результате чего, во-первых, дети понемногу начали преодолевать барьеры, скованность, страх перед аудиторией, во-вторых, стали более аргументировано выступать, правильно излагать свои мысли, доказывать и отстаивать свою позицию.

Диалог на уроках способствует созданию особой коммуникативной атмосферы, которая помогает учащимся развивать интеллектуальные и эмоциональные свойства личности, воспитывает чувства взаимопонимания, взаимоуважения и сопереживания, ответственность. Усвоение нового материала при этом происходит, не только вследствие запоминания, но и потому что в ходе общения затрагиваются личностные смыслы [2], дети воспринимают и оценивают все происходящее с позиций практической значимости и актуальности.

Кроме групповой работы на уроках осуществляется и работа в парах, сформированных учащимися произвольно и по усмотрению учителя. Индивидуальная работа также способствует развитию самоконтроля и самооценки, воспитывает чувство ответственности и умение принимать решения. Учащиеся обучаются тому, как учиться, т.е. овладевают навыками саморегулирования, самостоятельно определяя проблемы и цели, выбирая стратегии для их решения и достижения [1]. Ограниченный словарный запас учащихся и недостаточные навыки аргументации точки зрения мешают проведению дебатов и исследовательской беседы, отрицательно влияют на результативность уроков и затрудняют усвоение темы. Положительными результатами стали: повышение интереса учащихся к предметам, вовлечение в работу большей части класса, «раскрытие» слабоуспевающих учеников. Поэтому, новые подходы в обучении необходимы, с помощью которых деятельность учащихся выдвигается на первое место «Обучение через диалог» и «Обучение тому, как обучаться».

Использование в практике элементов критического мышления: «проблемных» и «закрытых» вопросов, составление кластера и анаграммы, стратегии «шесть шляп» и ранжирования по степени важности, анализа текста и визуализации проблем позволяют также активизировать способности учащихся оценивать, анализировать, размышлять и высказывать свою точку зрения, творчески подходить к выполнению задания и делать выводы.

Ребенок учится познавать и исследовать окружающий мир. Ученик овладевает не только общеучебными действиями (ставить цель, работать с информацией, моделировать ситуацию), а также логическими операциями (анализ, синтез, сравнение, классификация, доказательство, выдвижение гипотез и т.д.).

Часто интерес школьника к учебе возникает при исследовании какой-либо темы. Ребенок как бы превращается в маленького ученого, перед которым стоит задача самостоятельно собрать нужные сведения, провести наблюдения, сделать вывод, а также самому оценить собственный результат. Кроме появления интереса к знаниям, который, как правило, ослабевает у школьников в период обучения в школе, у ученика развивается способность объективно относиться к результатам своего труда.

Элементы модуля «Оценивание для обучения и оценивание обучения» мы стараемся применять на каждом уроке. Оценивание учащихся, включающее оценку «внешнюю» и «внутреннюю», дает возможность определить, насколько успешно усвоен тот или иной учебный материал, сформирован тот или иной практический навык. Другими словами, реализация системы оценивания должна дать возможность сверить достигнутый учащимся уровень с определенным минимумом требований, заложенных в учебный курс. Система оценивания должна фиксировать как изменения общего уровня подготовленности каждого учащегося, так и динамику его успехов в различных сферах познавательной деятельности (усвоение информации, обработка информации, творческое представление своих мыслей и образов). Учащийся, производящий самооценивание, должен иметь возможность сопоставить результаты, к которым он пришел, с оценкой учителя. Это означает, что должна быть обеспечена полная прозрачность системы оценивания [6]. Суммативное оценивание, или оценивание обучения, используется на уроках как средство обобщения знаний учеников по изученной теме в форме контрольных вопросов двух уровней сложности, тестирования открытого и закрытого типа, письменной работы, экспресс-контроля. Цель оценивания – определение уровня знаний учащихся и степени понимания ими материала, корректировка планирования с учетом возникших трудностей.

Школьник учится взаимодействовать в социуме, приобретает умения вступать в диалог, участвовать в коллективном обсуждении проблем, четко выражать свои мысли, аргументировать свои высказывания, учитывать мнения других людей. В школе ученики не только получают знания, но и учатся взаимодействовать между собой. Необходимо учить подрастающее поколение выстраивать доброжелательные отношения в коллективе, уметь разрешать конфликты, осуществлять взаимопомощь, а также эффективно добывать знания и приобретать соответствующие умения при взаимодействии со сверстниками.

«Вечно изобретать, пробовать, совершенствовать и совершенствоваться – вот единственный курс учительской жизни» К.Д. Ушинский.

Невозможное возможно, запомните это и в путь с гордо поднятой головой к новым вершинам и знаниям!

Список литературы:

1. Занина Л.В. Основы педагогического мастерства / Л.В. Занина, Н.П. Меньшикова. - Ростов н/Д: Феникс, 2009. - 288 с.

2. Кузнецов И.Н. Настольная книга практикующего педагога / И.Н. Кузнецов. - М.: РОСБУХ, 2011. - 358 с.

3. Методы системного педагогического исследования: Учеб. пособие / Под ред. Н.В. Кузьминой. - Л.: ЛГУ, 2010. - 172 с.

4. Неудахина Н.А. Основы педагогического мастерства: учебное пособие / Н.А. Неудахина. - Барнаул: Изд-во АГАУ, 2012. - 209 с.

5. Руководство для учителя. Третий (базовый) уровень, 2012.-с.119
Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы / www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo.

6. Якушева С.Д. Основы педагогического мастерства: учебник / С.Д. Якушева. - М.: Издательский центр «Академия», 2010. - 256 с.

ӘОЖ 930.2

Түлегенова Д.К., Есен Н.М., Амангелдиев М.А.
(Орал қаласы)

БҚО СЫРЫМ АУДАНЫ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ЖЕР- СУ АТАУЛАРЫ МЕН ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕР

Әр қазақ жастары үшін ұлттық тарихымызды ұлықтап, өткенімізді бағалау - парыз, міндет. Ал, өткен тарихымызға тағзым да, құрмет те, жарқын болашаққа деген сенім де Отанды сүйден басталатыны белгілі. Бабалардан мирас болып келе жатқан ұлы мұрамызды қастерлеп, оны көздің қарашығындай сақтап, өз үлесімізді қосып, дамытып, кейінгі ұрпаққа насихаттау - біздің басты борышымыз. Алдыңғы буын аға-апаларымыз Қазақстанның ұланғайыр жерінің ертеңі үшін алаңдап, келешекте олардың атауларын да аманаттап отырғаны белгілі. Заман ағымы өзгеріп, ол атаулар да ұмыт қалып отыр. Сол себепті, бүгінгі жастар үшін туған жерін танып білу, оны қайта жаңғырту - басты заңдылық. Осы шағымызды талдап, кемел келешекті болжау үшін, шежірелі туған жеріміздің шұғылалы тарихын аса білу қажет.

Жер-су, тарихи ескерткіштер атаулары - сол жерді ежелден иеленіп, мекендеуші халықтың тарихи зердесі, ұрпаққа қалдырған мұрасы, өзгерте алмайтын қасиеттісі. Ата-бабамыз қасық қаны тамғанша қорғап, қойған жер-су аттарының сол қалпында аталуы - тәуелсіздігіміздің тұғырлы болуы, халқымыздың еркін еліміздің егемендігіне қосқан үлесі. Көшіп-қонып, ертеден мал шаруашылығы және егіншілікпен шұғылданып жүріп, сарыжайлау қуып, қыстап жүргенде шұрайлы жерлерге, орман-тоғайға, өзен мен көлдерге, тарихи ескерткішке де ат қойып, айдар тағып кеткен. Олар өз жерін құрмет тұтып, барлық сырларын білген. Сол ерекшеліктерді ескере отырып, есімдерін қойған. Олардың өзіндік мәні де, сыры да бар. Ел болам деген ел ең алғашқы ұлы қадамын өз тарихын, өз туған өлкесін зерттеуден бастайды. Біз үшін туған жеріміздің, Сырым ауданының жер-су және тарихи ескерткіш атаулары ерекше. Қазіргі кезде түрлі тарихи өзгерістерге байланысты сол атаулар ұмытылып барады. Біздің мақсатымыз - Сырым бабамыздың тері сіңген тарихи жерлерімізді қайта жаңғырту, елге таныту.

Сырым елі - ғасырлар бойғы тарихи оқиғалардың куәсі, Күн Батыс Алаш Ордасының астанасы. Оған сонау қола дәуірі мен қазіргі кезең аралығын қамтитын материалдық мәдениет жәдігерлері, жер-су атаулары және көптеген ескерткіштер куә. Сырым ауданындағы тарих пен мәдениет ескерткіштері жиынтығы болып табылатын 600-дей оба, 50-ден астам мазар,

ғибадатханалар бар. Ал жер-су атаулары бірнеше мыңнан асып жатыр. Олардың әрқайсысы өзіндік тарихымен ерекшеленеді [1].

Жымпиты - Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданы орталығының атауы. Кеңес одағы кезінде бұл атау «*Джамбейты*» деп қате жазылып келді. Бұл топонимнің жымпию етістігіне еш қатысы жоқ. *Жымпиты* атауының шығу төркініне қатысты көптеп жорамалдар айтылып келеді. Солардың ішінде көнекөз қариялар Жымпитының *Қоспа*, *Қызылтөбе (үй)*, *Жымпиты* деген атаулары бар екенін айтады. Жымпиты ауылының орналасқан жерінен 18 шақырым төңірегінде *Шідерті* және *Өлеңті* өзендері қосылған. Сондықтан жер атын «Қоспа» деп атаған нұсқасы да бар [3].

Шідерті - Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданындағы өзен. Халық аузындағы аңыз бойынша Шідерті өзенінің атауы «Қыз Жібек» жырымен байланысты. Төлеген Жібек еліне бару үшін қазіргі Сырым ауданының территориясын басып өтуі мүмкін. Жырда Төлеген өз жолдастарымен өзен жағасына қонған. Келесі күні жол жүріп кетеді. Жырда шідер ұмыт қалып қойғаны айтылады. Сол өзеннің аты Шідерті болсын депті, яғни Шідерті өзенінің аталу тарихы осыны меңзейді. 1970 жылы көлдікке суды көп шығару үшін бөгет жасалған. Осы арнаны Шідертінің алдыңғы бөлігі дейді. Өзеннің екінші арнасы орман жақ беттегі ескі Бұланмен бұрылыс жасайды да, картада Тентекқара аталып, Жанабаза жаққа қарай бұрылады. Негізгі арнасы Тентекқарадан бөлініп, Жамбыл ауылындағы Тайлақ бетін жайлап өтіп, Жирентай қыстақтары арқылы өтіп, Сүттіген тұсында Өлеңті өзенімен қосылып «Қоспа» аталып кеткен.

Шідерті ауылының «шідер» сөзі түркі, моңғол тілдеріне ортақ. Осы сөз арқылы жасалған топонимдер түркі және моңғол тілдерінде кездеседі екен. Демек, Шідерті атауы тілімізде өзгерген нұсқасы болуы ықтимал, топонимдік мағынасы: «жан-жағы батпақты, сазды, жағасында бұталар көп өсетін өзен» дегенді білдіреді [3]. Осы Шідерті өзенінің экологиялық жағдайына байланысты университетіміздің агрономия факультетінің «Экология» мамандығының студенттері дипломдық жұмыстарын да қорғап келеді. Бұл да болса өз өлкесінің экологиясына алаңдаушылық деп білеміз.

Бұлдырты - Сырым ауданындағы ұзындығы 162 км, алқабы 4141 шаршы км, Жалтыркөлге құятын өзен және елдімекен аты. Бұл атау түркі - моңғол тіл бірлестігі кезеңінен бері осы күнге шейін қолданылып келе жатыр. Оны дәлелдейтін деректер Орта ғасырдағы араб саяхатшысы Ахмед Ибн Фадланың еңбектерінде келтірілген. Бұлдырты атауы «бұлдыр», «бұл-друу», «бұдыр», «бұжыр» гомогенді түбірінің тарихи өзгерісінде қалыптасқан.

Атау жердің табиғат ерекшелігіне, бедер, көрінісіне орай қойылатынын ескерсек, белгілі диалектолог, ғалым Б.Базылхан сөздігіндегі «бұлдруу» - бұдыр жер, бұжырлы жер деп көрсетуі нанымды. Осы деректерге сүйенсек, Бұлдырты атауы көне дәуірлерде түркі тілдері мен моңғол тілдерінің іргесі ажырамаған кезеңде қалыптасқан деген тұжырым қалыптасады.

Бұлдырты елді мекеніне қарасты тағы бір ерекше жер атауы - *Бұқа*. Неліктен бұлай аталуы туралы нақты деректер аз. Бірақ халқымыздың төрт түлік малға қатысты жер атауларын қолдануы бір бұл емес екені белгілі. Мал баққан қазақтың этникалық тұрғыдан жер-су атауларына маңыз беруі талай кездескен жайттардың бірі. Осы ауылдағы *Егінсай* деген жерге де тоқталғмыз келеді. Ауыл тұрғындарының айтуына қарағанда екеуі екі түрлі жер болуы мүмкін. Қалай болғанда да кешегі кеңестік дәуірден қалған осындай ойпаң жерлер Бұлдырты ауылында осындай аттарға ие болған [4].

Басында айтып өткеніміздей елді - мекендерден де басқа, әртүрлі тарихи көне ескерткіштері мен ғимараттары да өздеріне ерекше назар аудартады. Сырым ауданы сондай ескерткіштер мен ғимараттарға өте бай өлке. Баршаға мәлім Алаш тұлғаларының табаны тиген жер Жымпиты өңірі - Күн Батыс Алаш Ордасының астанасы. Ел мақтанышы заңгер Жанша Досмұхамедов бастаған бір топ зиялылар ат басын осы біздің ауылымыздан орын тапқан *Тараканов үй ғимаратында* тіреген. Бұл ғимарат - елді-мекен тұрғындары үшін тарихи-мәдени, бағалы ескерткіш.

Жымпиты ауылы, қазіргі Сырым Датұлы көшесінде орналасқан Тараканов үйі ғимараты 1980-1990 жылдары салынған. Бұл атау осы ғимараттың иесі орыс саудагерінің құрметіне қойылған. Бұл ғимаратта орыс көпестері сөктен астық тартатын диірмендер салып, Орынбор мен Оралға жеткізіп отырған. 1917 жылы Алаш партиясы құрылып, 1918-1920 жылдары бұл ғимарат «Алаш Орда» деген атаумен танылды. Себебі, үкімет басшысы болып тағайындалған Жанша Досмұхамедов осы жерде өзінің саяси билігі мен жоспарларын жүргізіп, ұлы тұлғалармен басқосу жиындарын өткізген. Қазіргі таңда Сырым бабаның және Алаш Орда қозғалысы құрметіне орай мұражай ашылды. Алаш қайраткерлерінің алдына қойған мақсаты орындалған, еркіндік туы тігілген, ата-бабамыздың табаны тиген киелі мұражай құнды жәдігерлермен толықтырылып, көрермендер мен келген қонақтар назарына ұсынылып келеді [5].

Сырым ауданында тағы бір қызығушылық тудыратын ескерткіш Елтай ауылдық округінде орналасқан. Еңселі ескерткіш туралы нақты ақпараттар жоқ, дегенмен ауыл тұрғындары арасында әртүрлі болжамдар туындаған. Болжамдар бойынша бұл ескерткіш Ұлы Отан соғысының аяқталғанына 35 жыл толу мерекесіне тұрғызылған. 1980 жылы тұрғызылған бұл ескерткіш –

өлкеміз үшін тарихи жәдігер, ел арасында *«Белгісіз солдат ескерткіші»* деген атқа ие және жергілікті әкімшілік пен мәдениет бөлімінің қорғауына алынған. Жылма-жыл Ұлы Жеңіс күніне орай үлкен шаралар өтіп, жауынгер рухына арнап гүл шоқтары қойылады. Ата қоныс - алтын мекен туған жер - әр адамның жүрегінен айрықша орын алары анық. Нақ осы жер кімді болса да елімен, өткенімен және болашақпен байланыстырады. Сондықтан да балалық шақтан бастап Отанға деген киелі сезім оянады. Әрбір адам үшін Отан - отбасынан басталады, туған өлке, туған ауыл, туған үй, тұрған көше болып саналады. «Тәуелсіз Қазақстанның әрбір азаматы туған халқының тарихы ешкімнен де олқы еместігін түсініп, ата - бабалары қалдырған кең байтақ жердің лайықты мұрагері болуға тиіс», - деп Елбасы айтқандай, керемет іздеп алысқа сапар шекпей-ақ, өз өлкемізді зерттеу арқылы да талай құпияларды ашуға болатыны анық. Осы мақсатта өз өлкесінің тарихын тереңірек танып білу үшін оқушылар мен студенттер, мемлекеттік қызметкерлер мен тарихшылар арасында үлкен *«Менің кіші Отаным»* тарихи экспедициялық жоба да жүргізілді. Әркім үшін өзінің туған жері ыстық. Өлкеміздің кемел келешегі даму жолында әрбір азамат шама-шарқынша еңбектеніп, өз үлестерін қосып келеді. Тоғыз жолдың торабында орналасқан тарихи мекен Сырым жерінің әлі де зерттелмеген қыр-сыры көп. Біз тек ауданымызға белгілі жер-су және көне ескерткіштер атауына ғана тоқталып өттік. Осы мақсатта ауданымызда әртүрлі шаралар ұйымдастырылып келеді. Біздер бұл тарихи ұмыт қалған жер-су және ескерткіш атаулары мен елдімекен тарихын өз өлкеміз бойынша саралап, ұмыт бола бастаған атаулар мен тарихты қайта жаңғыртуда әлі де болса өз үлесімізді қоссақ деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2002.
2. Арманова Г.М. Туған ауылым // «Сырым елі» газеті, 10 тамыз, 2017 жыл, №32.
3. Менің кіші Отаным (Анықтамалық кітап) / Жоба жетекшісі: А.Шыныбеков, «Шұғыла – Принт» баспасы, - 24-25 б.б.
4. Мұрағаттық анықтамалар. Тараканов ғимараты туралы. №5. - 1811/57
5. Сырым ауданының жер-су атаулары және тарихи орындары / Жоба жетекшісі: А.Шыныбеков. «Шұғыла – Принт» баспасы, 19-20 б.б.

ӘОЖ 159.922

Тілепбергенова А.
(Орал қаласы)

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Санамыздан мықтап орын алған әлеуметтік-психологиялық және экономикалық өзгерістерде көрініс тапқан көкейкестесті мәселелердің бірі жасөспірім кезеңіндегі стресс мәселесі. Стресс – адам өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл жағдайды біз жиналыста қауымның алдында сөйлегенде, қатты түршіккенде немесе ұйқысыздық жағдайларында сезінеміз. Стресс түсінігін атақты физиолог Ганс Селье енгізген, ол стрессті жағдайдың өзгеруіне байланысты реакция ретінде қараған. Қалыпты өмірдің ағымын бұзатын әртүрлі кенет оқиғалар стресстің себебі болуы мүмкін. Сондықтан Г.Сельенің айтуынша біз тап болған жағдай жағымды ма жағымсыз ба маңызды емес. Заманауи әдебиеттерде стресс термині әртүрлі мағыналы жағымды, жағымсыз тіпті организмге кері әсерін тигізуі мүмкін екендігі туралы мағұлматтар кездеседі. Ересек адамдар, мұғалімдер, ата-аналар балалардың дене және психикалық жағынан қалыпты сау болғанын қалайды. «Дені сау тәнде – дені сау рух болады», - деп түсіндіреді ежелгі ойшылдар.

Балалардың бойында барлық ішкі күштер мен психикалық процестердің тепе-теңдігі сақталған және қалыпты психикасы болуы қажет. Ол адам әрекетінің және мінез-құлық пен іс-әрекеттің адекватты сыртқы жағдайларын қамтамасыз етеді. Шығыстың ойшылдары адамның психикасының денсаулығына жетістіктің 90%-ының, ал кейде 100%-ының тәуелді екенін айтады. Осыған орай, қазіргі қоғамдағы бақылау нәтижесінде анықталған деректерді келтіруге болады: зақымданған жүйке жүйесі барлық ағза мүшелерінің қызметінің бұзылуына алып келеді, мұның өзі жүрек ауруы, қан айналымы, ішкі секреция бездері және т.б аурулардың пайда болуына әкелуі мүмкін [1].

Жасөспірімдердің 67%-ында озбырлық, жабығу, ішкі және сыртқы әсерлерге қайтаратын жауаптардың бұзылуы арқылы білінетін «мектептік абыржу» байқалады. Мұндай аурулардың, ауытқулардың пайда болуына және дамуына негізгі түрткі - бұл стресс күйі немесе қысым күйі.

Бүкілдүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша, барлық аурулардың 45%-ы стресс күйімен байланысты болады.

Олай болса, мектеп оқушыларының, соның ішінде жасөспірімдердің мұндай күйге ұшырауының алдын-алу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жасөспірімдік кезең өте ауыр дағдарыстық, дүрбелең кезең ретінде бірнеше ғалымдардың еңбектерінде кездеседі. Олардың алғашқыларының бірі Жан Жак Руссо болды. Ол бұл кезеңді стресс - қорқыныш және қарама-қайшылық кезеңі ретінде көрсетеді [2].

Біз стресс кезінде ресурстарды пайдаланып немесе оларды «сақтап», яғни өз ресурсымызды ұзаққа нығайту үшін стресстік жағдай кезінде тиімді қолдана білуіміз керек. Көптеген авторлар оң әлеуметтік ортаны (отбасы, достар, әріптестер) сондай-ақ, стресс жеке басын қолдаудың ең маңызды факторлардың бірі болуы мүмкін екенін атап өтті. Г.Н.Енджел мен А.Шмале аурудың дамуын эмоционалдық стресстен кейін адам өзін кейде пайдасыз, дәрменсіз сезінеді деп айтқан болатын. Сондықтан да осы әлеуметтік көмекті механизм ретінде қарау, бұл яғни стресстің теріс әсерін азайту деген сөз. Әлеуметтік қолдау-мемлекеттік қарым-қатынастан, жұмыс орны әкімшіліктен немесе кәсіп одақ мүшелерінен, бейресми қатынастардан формальды емес топтардан болады (достар, отбасы, таныстар). Әлеуметтік қолдаудың 3 түрін ажыратуға болады:

- Материалды (мысалы: ақша немесе көлікті жалға алу)
- Эмоционалды (мысалы: махаббат немесе қамқорлық)
- Ақпараттық (мысалы: қажетті ақпарат немесе уақытша кеңес)

Әлеуметтік қолдау стресстің теріс әсерін бастан кешіргенде болдырмауға көмектеседі. Көптеген зерттеулердің нәтижесі бойынша адамдар әлеуметтік қолдауды пайдаланғаннан депрессияға аз ұшыраған, яғни оларда қандағы холестерин деңгейі төмен. Осыған орай, психологияқ әдебиеттерде стрессті жеңуге арналған көптеген классификациялық ресурстар бар [3].

Мысалға, Н.Е.Водопьянова және Е.С.Старенкованың пайымдауынша, жеке ресурстар мен дағдылары қалыптасқан, білімі мен тәжірибесі мол, жағымды мінез-құлық үлгісі бар адам барынша бейімделгіш және стресске төзімді болып келеді. Және стресске төзімді болу үшін өзінің өміріне деген құлшынысы күшті болуы керек. Көптеген авторлар ішкі (жеке) және сыртқы ресурстарды ажыратады [4]. Оны төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 1- Стресске төзімділікті қалыптастыру ресурстары

Ішкі ресурстар	Сыртқы ресурстар
Тұлғалық • Белсенді мотивация стресске төзімділік қалыптастырады; • Ішкі бақылау ошағы; • Өзіне сенім; • Оң және ұтымды ойлау; • Эмоционалдық ерік қасиеттері; • Эмоционалды интеллект; • Білім; • Өмірлік тәжірибе әртүрлі жағдайларда төзімділік қалыптастырады; • Қабілеттер; • Көмек сұрауға және қабылдауға қабілетті; • Қолдау желісін қалыптастыруға қабілетті; • Психикалық өзін-өзі реттеу дағдылары; • Ақпараттық қызметі; • Үміт; • Ерлік; • Психологиялық біліктілік; • Психологиялық қорғаныс; • Уақытты басқару. Мінез-құлық • Копинг-стратегиялары; • Әлеуметтік қолдау іздеу; • Табандылық мінез-құлық.	Әлеуметтік қолдау • Әлеуметтік қолдау мекемелері; • Мемлекет; • Ұйым/компания; • Отбасы, достар; • (Әлеуметтік қолдау түрлері: материалды, эмоционалды, ақпаратты). Материалды ресурстар • Материалды шығынның жеткілікті деңгейі; • Күштің қалыптасуы үшін өмір сүру мен демалыс шарттары; • Өмір қауіпсіздігі; • Оңтайлы еңбек шарты; • Еңбек жалақысының тұрақтылығы.

Физикалық ресурстар • Денсаулық сақтау, денсаулық сақтау мен нығайтуға қамқорлық. Өмір салты • Жаман әдеттердің болуы/болмауы; • Демалуға бөлінген уақыт; • Тамақтану; • Ұйқы.	
---	--

Бұл жіктеу жасөспірімнің бойында стресске төзімділігін қалыптастырудың негізі болып табылады. Кез-келген ресурстарды әлі де толықтырып дамытып отыру қажет. Ол психологиялық тренингтер, дұрыс тамақтану, өзін қалыпты бағалау арқылы жүзеге асады. Әр адам өзінің өмірінің түрлі кезеңдерінде түрлі ресурстар алуға құқылы. Алайда біз кейде өз күшіміздің психологиялық кедергілер салдарынан (өткен тәжірибенің теріс әсері, иррационалды ойлау) ресурстардың қажеттілігі туралы білмейміз.

Сондықтан, көптеген тренинг жаттығулары стресске қарсы тұру жолдарын қалыптастыруға бағытталған және олардың белгілі бір кедергілері адамдардың өз ресурстарын біріктіруге кедергі келтіреді. Әрбір тренингте алған білім, ақыл, дағды өз кезегінде яғни түрлі стресстік жағдайларда таптырмайтын ресурс болып табылады. Бізге ресурстар стресске бейімделуге көмектеседі. Өйткені көп ресурстар (ішкі және сыртқы) толық сипатқа ие. Кімде-кім сабырлы болса, сол стресстік жағдайды оңай шешеді.

Н.Е.Водопьянованың стресске төзімділікті қалыптастырудың ақпарат үлгісі ресурстардың бірнеше түрін анықтады:

Танымдық төзімділік - стресс себептерін талдау және стрессті төзімділікті қалыптастыру ресурстарын іздеу және бағалау, төзімділік жолдарын табу үшін оң ойлауды пайдаланамыз. Танымдық стресстің әсері-концентрациялық назардың бұзылуы, ес бұзылыстары және ойлау қателігі.

Эмоционалдық төзімділік - өз сезімдері мен эмоцияны сезіну, қабылдау, әлеуметтік қолайлы сезім білдіру нысандарын оқыту, динамикалық қадағалауды өткеру кезіндегі кептелістерді жою тәжірибесі т.б. Типтік эмоциялық стресс реакциялары қорқыныш, мұң, үрей, дәрменсіз ашу-ыза болып табылады.

Мінез-құлық төзімділігі - агрессиялық мінез-құлқын түзету стратегиясы. Өртүрлі стресстік жағдайларға қарсы тұра алатындай тұрақты мінез-құлықты қалыптастыру.

Әлеуметтік-психологиялық төзімділік - өмір құндылықтарының түзетулері, рөлдік тәртіптің өзгерісі, тұлғааралық қарым-қатынас. Жасөспірімнің бойында әлеуметтік қысымдылыққа, қоғам талаптарын, сұраныстарын қанағаттандыру мақсатында бала бойында төзімділік қасиетін қалыптастыру [8].

Стресске төзімділікті қалыптастырудың тағы бір түрі - жағымды ойлау. Жағымды ойлау стратегиясына копинг-стратегия таңдау әсер етеді және жағымды ойлау үрдісі маңызды стресске төзімді ресурс болып табылатындығына күмән жоқ.

Ресей ғалымы М.Зелигман стресске қарсы тұруға арналған ұсыныстар берген:

- Денсаулық жайлы біз қалай ойлаймыз, мүмкін біз денсаулығымызды өзгерте аламыз;
- Пессимисттерге қарағанда оптимисттер әлдеқай жұқпалы ауруларға төтеп береді;
- Пессимисттерге қарағанда оптимисттердің сау әдеттері көп болады;
- Егер біз әрқашан оптимисттік көңіл-күйде жүрсек, біздің иммундық жүйеміз жақсы жұмыс жасайды;
- Оптимисттер пессимисттерге қарағанда ұзақ өмір сүреді деген дәлел бар [9].

Сонымен күнделікті өмірде кез-келген адамға, соның ішінде жасөспірім оқушыларына бірнеше стресс түрлері әсер етеді. Олар: жанұялық, еңбектік, қоғамдық, экологиялық, қаржылық және тұлғалық стресстер. Бұл стресстердің адам тұлғасына әсер етуі тікелей оқу-тәрбие процесіне ықпал жасайды. Сондықтан оқу-тәрбие процесінде жақсы нәтиже көрсету үшін оның өмір жағдайындағы стресске төзімділігін қалыптастыруымыз қажет. Ал бұл жағдай тек мектеп мұғалімдерінің педагог-психологтарымен бірлескен қызметінің нәтижесінде болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесінде “Салауаттану–денсаулықты сақтау” бағдарламасы бойынша салауатты өмір салтын қалыптастыру тұжырымдамасы // Валеология журналы, №1. 2003.
2. Глейтман Г. И др . Основы психологии С П б., 2001.
3. Хухлаева А. Избранные психологические труды: В 2 т. М., 1980.

4. Слободчиков В.И. Введение в психологию здоровья. С П б.,1998.
5. Акажанова А. Психологиялық стресс. А.,1999.
6. Ә.Нұрмұхамбетұлы // Денсаулық журналы. Стресс және ойсоңылық. №8, №9. 2004.
7. Стресс-менеджмент для трудаголиков. М., 2006.
8. Лоуен А. Психология тела: биоэнергетический анализ тела. М., 2007.
9. Купер К.Л., Дэйв Ф Дж., О. Драйсколл М.П. Организационный стресс. Харьков, 2007.

УДК 811.161.1

Хайрамбаева Г.Б.
(Таскалинский район)

РЕАЛИИ КАК ОБЪЕКТ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ: ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы перевода казахских реалий на русский язык в прагматическом аспекте. В результате исследования проанализированы способы перевода реалий, а также воздействие прагматических факторов на процесс и результат художественного перевода.

Ключевые слова: реалия, перевод, прагматический аспект, прагматика текста, межкультурная коммуникация.

За последнее десятилетие межкультурная коммуникация как наука, определяющая процессы взаимодействия различных культур и этносов, в условиях поликультурного мира вызывает бурный интерес. Носители разных языков, взаимодействуя между собой, посредством языка передают культуру своего народа. В этом случае ключевым звеном межъязыкового общения выступает перевод.

Среди лексических единиц, которые содержат национально-культурный компонент, наибольший интерес представляют реалии. В нашей статье особое внимание уделяется вопросу о реалиях, являющихся составной частью прагматики художественного текста. В процессе перевода как акта межъязыкового и межкультурного взаимодействия именно реалии как национально-культурные элементы специфики художественного произведения и вызывают некоторые затруднения и сложности.

Явление лингвистической прагматики самым непосредственным образом соприкасается с процессом лингвистического перевода текстов с одного языка на другой. «Понятие прагматики в языкознании (и шире – в семиотике) отнюдь не сводится только к понятию прагматических значений языковых (и вообще знаковых) единиц. Это понятие гораздо более широкое – оно включает в себя все вопросы, связанные с различной степенью понимания участниками коммуникативного процесса тех или иных языковых единиц и речевых произведений и с различной их трактовкой в зависимости от их языкового и неязыкового (экстралингвистического) опыта людей, участвующих в коммуникации» [1, с.107]. Исходя из результатов переводческой деятельности видно, что прагматические аспекты, охватывающие весь процесс и результат межъязыковой коммуникации, имеют немаловажное значение наряду с аспектами собственно лингвистического характера.

Необходимость и важность учета прагматических аспектов в переводе в значительной степени определяется различиями в восприятии и понимании читателей – носителей разных языков и культур содержания речевых произведений, асимметрией их фоновых знаний, где основу этих знаний составляют реалии. Именно реалии как национально-специфические элементы национально-культурного аспекта текста вызывают наибольшие затруднения в процессе перевода как средства межъязыкового и межкультурного взаимопонимания. Идеи о прагматических трудностях перевода высказывали некоторые отечественные и зарубежные теоретики и лингвисты. Вся суть данной проблемы сводилась к тому, что из прагматических соображений требовалось идти на серьезные изменения в переводе. Так, например, А.Д. Швейцер одним из первых заговорил о необходимости в переводе выходить за пределы собственно лингвистической системы, указывая на «неразрывное единство собственно лингвистических и не лингвистических аспектов» [2, с. 32].

Следует отметить, что русский и казахский языки относятся к разнотипным языкам и имеют разные понятийные системы. Поэтому для получения правильного перевода переводчик должен обладать определенными знаниями о действительности переводимого языка. При переводе реалий следует помнить, что они неразрывно связаны с культурой той или иной страны, и соответственно, получатель перевода может не обладать тем же необходимым для полного восприятия текста объемом фоновых знаний или фоновой информации, т.е. той общей для коммуникантов информацией, которая обеспечивает взаимопонимание при общении [3].

Проанализировав обширный материал по анализу мнений ученых о возможных способах перевода реалий, мы выделили часто используемые способы перевода, свойственные передачи казахских реалий на русский язык:

1. Транскрипция / транслитерация;
2. Описательный перевод;
3. Использование функционального аналога.

Так, например методом транскрипции чаще всего переведены некоторые названия казахской одежды, еды, посуды и игр: кумыс, баурсак, айран, шубат, чапан, кокпар и т.п. Рассмотрим их на примере:

«прибавленье, как и убавление в виде *казы, бесбармака* и прочих яств, идет постоянно, как тут бухгалтерию наладишь?» [4].

Также следует отметить, что в практике перевода все эти способы сочетаются друг с другом, т.е. применяется комбинированный перевод. Удачное использование данного метода решает сразу две задачи, стоящие перед переводчиком при передачи иноязычных реалий: передача смысла понятия и сохранение колорита художественного текста.

Таким образом, переводчик избегает развернутого многословного толкования неизвестного понятия. При этом письменный вариант реалии не искажается и соответствующий предмет имеет универсальную, независимую от языка идентификацию. В устной речи слово произносится согласно произносительным правилам языка перевода.

Действительно, транскрипция и транслитерации используются не только для краткости обозначения, но и придают тексту «живой» колорит. Но в некоторых случаях транскрипция и транслитерации не раскрывают полностью содержание реалии и данный вид перевода редко используется без описательного перевода или комментария (сноски) [3]. Так, например:

«... слуга дал ему глотнуть из *торсыка** (*торсык – кожаный мешок)...» [4].

Как видно из приведенного примера, переводчик сопровождает историческую реалию *торсык* подстраничной сноской. Такой способ передачи реалии используется вследствие отсутствия в языке перевода «материальности» (термин А.А. Реформатского), имеющейся в языке оригинала. Необходимость использования этого приема объясняется тем, что в языке перевода отсутствует прямое соответствие данной реалии, а именно в обиходе русской действительности не существует такого предмета как *торсык*. Таким образом, сопровождая транслитерированную реалию подстраничной сноской, переводчик обеспечивает адекватное понимание читателем исходного текста с целью воспроизведения его прагматического потенциала.

Или: «...на скачках на дальние расстояния *кокпаре* – состязаниях двух соперничающих групп всадников за овладение тушей забитого козла...» [4].

В данном примере описательный перевод, хотя и раскрывает значение исходной реалии, имеет недостаток, он оказывается весьма громоздким и неэкономичным, из-за чего теряется национальная специфика понятия. Тем не менее, описательный перевод является самым распространенным способом передачи реалий.

Использование функционального аналога должно применяться с известной долей осторожности. Аналог может быть близок по функции, но не равен по степени коннотации тому экспрессивно-маркированному смысловому оттенку, который порождает у реципиентов перевода далекие от изображаемой действительности ассоциации.

Приведем пример:

«...қоңыр жүзі қызарып, төмен қарап қысыла күле беріп, *бөркін* айналдыра бастады ...»

«...смуглое лицо подростка покраснелось от сдерживаемого смеха и он, опустив голову, начал вывертывать свою *шапку* ...» [4].

Из данного примера видно, что аналог приближителен оригиналу по функции, но далеко «инороден» по историко-культурной коннотации. Тем не менее, он позволяет достичь высокой степени понятности для читателя перевода при условии достаточно высокой точности. Подобные случаи исследователи С.Влахов, С.Флорин характеризуют как «погрешности против национального и исторического колорита» [5], указывая на нежелательность передачи реалий с помощью существующих в языке перевода единиц с яркой национальной окраской, чтобы не вносить в перевод чуждый ему национальный колорит.

Итак, на основе анализа способов перевода казахских реалий на русский язык, нам удалось выявить набор наиболее частотных особенностей передачи их национально-культурного своеобразия. Выяснилось, что преобладающими способами перевода казахских реалий в текстах русских переводов являются сохранение реалий (чаще всего сопровождаемое подстраничной сноской) и описательный перевод.

Проведенное исследование показало, что для достижения эффективности процесса коммуникации необходимо учитывать прагматические аспекты перевода, а именно «внесение определенных поправок на социально-культурные, психологические и иные различия между получателями оригинального и переводного текста» [2,с.242].

Список литературы:

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. М.: Международные отношения, 2008. – С.107.
2. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. – М.: Воениздат, 1973. – 280 с.
3. Верещагин Е.М. Язык и культура./ Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. М.,1976. – 310 с.
4. Шалабаева Г.А. Особенности перевода казахских реалий быта на русский язык // Русский язык и культура в зеркале перевода. 2016. № 1. – С. 649-657.
5. Поэзия. Проза: сб. переводов международного конкурса переводчиков «Алтын көпір». Министерство культуры и спорта РК: Комитет по развитию языков и общественно-политической работы/ Отв. ред. Наилия Галеева. А., 2015. 219 с.
6. Влахов С. Непереводимое в переводе /С.Влахов,С.Флорин. М.:Международные отношения, 1980. –340 с.
7. Гарбовский Н.К. Теория перевода:Учебник. 2-изд./Н.К.Гарбовский. М.:Изд-во Моск.ун-та, 2007. - 544 с.
8. Крупнов В.Н. В творческой лаборатории переводчика./В.Н.Крупнов. М.:Международные отношения, 1976. – 190с.
9. ФедоровА.В. Основы общей теории перевода. – М.: Высш. шк., 1984. – С. 60-97.

УДК 82-14'19'

Чечетко М.В.
(город Уральск)

ТОМАС ГАРДИ И РОБЕРТ ФРОСТ: ОБРАЗ ДРОЗДА В АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ЛИРИКЕ XX ВЕКА

1. Традиция философской пейзажной лирики вошла в английскую литературу в конце XVIII века с поэтами сентименталистами – Джеймсом Томсоном, Эдвардом Юнгом и Томасом Греем. В их стихах картины сельской природы и смены времен года были проникнуты грустными раздумьями о бренности жизни и о таинственной и чарующей красоте мира. Эти мотивы возникали вновь в эпоху романтизма у разных поэтов, но в викторианскую эпоху исчезли и возобновились лишь к началу нового века. Философская насыщенность пейзажей лирики была воспринята и американской поэзией – она есть в стихах Генри Лонгфелло. Осмысление сущности мира и бытия через картины природы вызывает к жизни порою сходные образы и дает основание говорить об их преемственности.

2. В этом плане показательно сопоставление двух известных поэтических творений XX века – стихотворения английского писателя и поэта Томаса Гарди «Дрозд в сумерках» /оно фигурирует также в переводах как «Черный дрозд»/ и стихотворение американского поэта Роберта Фроста «Войди!». Эти стихи показывают путь развития особой лирической темы в англо-американской поэтической традиции – на позднем этапе и в новом, XX веке. Стихотворение Томаса Гарди “The Darkling Thrush” написано 31 декабря 1900 года, оно вошло в его второй сборник «Стихотворения о пошлом и настоящем», вышедший в 1901 году. Стихотворение Роберта Фроста “Come in!” написано позже: первый сборник поэта вышел за границей, в Лондоне в 1914 году, а датировка его стихов всегда вызывала затруднения, он часто не датировал стихи, называл разные даты, включал ранние стихи в поздние сборники, так же как затемнял порой некоторые факты своей биографии. В стихах поэты находят единый образ, который служит основой для философских размышлений и эмоциональной оценки бытия: это образ Дрозда.

3. Томас Гарди - признанный классик английской и мировой литературы, утвердивший себя в прозе. Он автор знаменитого романа «Тэсс из рода д’Эрбервиллей», создатель цикла романов, которые сам называл Уэссекскими или «романами характеров и среды». Его творческий путь необычен: после жестких нападок критики на его последний роман «Джуд Незаметный» в 1895 году он заявил, что оставляет прозу и обратился к поэзии. Его первый сборник стихов вышел в 1898 году, за ним последовали еще семь сборников, последний из которых вышел посмертно в 1928 году. Образы природы занимают немалое место в его стихах. Ему была близка поэзия сентименталистов:

не случайно один из своих романов он назвал «Вдали от безумствующей толпы» /”Far from the Madding Crowd”/ - это строка из «Элегии на сельском кладбище» Томаса Грея.

4. Поэтическая судьба Роберта Фроста также необычна. Поэт признанный уже при жизни классиком американской литературы, один из самых читаемых у него на родине, удостоенный всех знаков официального признания, Фрост тем не менее прошел очень трудный путь. Он был рабочим, фермером, учителем, журналистом, не закончил Гарвардский университет, где несколько лет учился, затем провел три года в Англии, где и выпустил свой первый сборник стихов. Английская культура и английская поэзия были хорошо известны и близки ему. После возвращения на родину он быстро снискал известность. Но в восприятии части критиков и читателей он был поэтом сельской Америки. В его стихах видели мирные картины и пейзажи штата Вермонт, Нью-Гемпшира – так он назвал свой сборник, вышедший в 1923 году. все это, как и его отказ от популярного в то время в американской поэзии свободного стиха – в пользу классического стихосложения создавало определенный образ. Однако, для внимательного читателя и критика за простотой и спокойствием его стиха открывается философская глубина и драматизм.

5. Стихотворение «Дрозд в сумерках» не раз привлекало внимание русских и зарубежных исследователей. Созданное шестидесятилетним поэтом в пору отчаянья и разочарования, оно представляет собой портрет уходящего века. Стихотворение состоит из четырех строф, разделенных смыслом и интонацией на две контрастные части.

Первая из них создана в печальных тонах. Стихотворение начинается с описания мрачного зимнего пейзажа: слабеющее око дня /the weakening eye of day/ , мороз, придающий призрачно-серый оттенок всем предметам /When Frost was spectre-gray/ и ветви деревьев, расчертившие пасмурное небо /the tangled bine-stems scored the sky/ создают у читателя унылое впечатление. Рассматривая цветовую гамму поэзии Гарди, видишь контрастное противопоставление черного и белого, причем в картине явственно доминируют темные тона. Одной из самых пронзительных метафор становятся эти ветви, сравниваемые поэтом – в романтическом ключе – со струнами, сломанной лиры. Во второй строфе стихотворения герой, не прибегая к метафорам, прямо говорит о том, что пейзаж показался ему распластавшимся трупом столетия /The Century’s corpse outleant/, завывания ветра – предсмертной жалобой /The wind his death lament/, а облачный купол неба – склепом /his crypt the cloudy canopy/. [1; 2]

На фоне такой печальной картины лирический герой слышит вдруг пение Дрозда и удивляется, откуда у пернатого певца может возникнуть причина для такого вдохновенного творчества – ведь окружающий пейзаж не радует глаз /So little cause for carolings/ Of such ecstatic sound/ Was written on terrestrial things/ Afar or nigh aroun /. Вывод, который делает лирический герой, важен для Гарди. Дрозд чувствует благословенную Надежду, которой не знает его герой. Конец стихотворения критики трактуют по-разному. С одной стороны образ Дрозда, поющего в сумерках, свидетельствует о возможности возрождения мира /Some blessed Hope, whereof he knew/ как бы отрицает эту надежду для лирического героя. В любом случае поэт говорит, что уныние не окончательно и что надежда на светлое существует. Ведь этот проблеск надежды видит поющий Дрозд и это понимание придет и к людям.

6. Стихотворение Роберта Фроста «Войди!» также много раз переводилось на русский язык; переводы сделаны А.Сергеевым, И.Кашкиным, Г.Кружковым, - признанными мастерами поэтического перевода. Они пытались раскрыть художественную сущность стихотворения, где за внешней простотой и лаконичностью таятся сложность и драматизм поэтического восприятия мира и бытия.

На первый взгляд, «Войди!» кажется просто стихотворением о природе. Лирический герой, прогуливаясь вечером, подходит к лесу и слышит, как в лесу поет Дрозд. Самой птицы он не видит и может лишь представлять, насколько темно там в лесу. Возможно Дрозду трудно примоститься на ветке в такой темноте, но это не мешает ему петь. В этот момент гаснет последний луч солнца и даже вне леса становится совсем темно. Дрозд все поет, как бы приглашая лирического героя войти в лес, но тот не решается войти туда, где мрак и грустная песня. Он повторяет себе, что вышел посмотреть на звезды и не вошел бы в лес, даже на настойчивый зов, но его туда никто не зовет.

Организация стиха Фроста совершенна: в нем четыре строфы по четыре строчки, в которых с помощью мужской рифмы рифмуются вторая и четвертая строчки и чередуется трехударный и двухударный размер, как в жанре баллады. Изобразительно-выразительные средства соотнесены по принципу контраста: светлая тема, выраженная в словах “sun”, “light”, “stars”, “song”, “music” – сочетается с темной стихией “dark”, повторенное четыре раза в небольшом тексте стиха, “lament”, “woods”, “night” [3; 4].

У стихов угадывается и литературная цепь ассоциаций. Это не только стихи Томаса Гарди «Дрозд в сумерках», но и первая строка из «Божественной Комедии» Данте: «Земную жизнь пройдя до половины, я заблудился в сумрачном лесу». Эта явная ассоциация с Данте подтверждается

упоминанием в конце о звездах: “I was out for stars”. Ассоциация с «Божественной Комедией» - рассказе о Рае и Аде связывает стихи Фроста с мотивом жизни и смерти, с размышлениями о том, каков он – этот таинственный мир вне реального бытия.

Поэт Иосиф Бродский написал эссе о Фросте, назвав его «Скорбь и Разум». «Если вы хотите прочесть «Войди!» как стихотворение о природе, извольте. Хотя я предлагаю, чтобы вы подольше задержались на заглавии. Двенадцать строчек стихотворения составляют: в сущности, перевод заглавия. И, боюсь, в этом переводе «войти» значит «умри» [5]. Конечно, становится ясно, что стихи имеют символический смысл, что они о жизни и смерти. Не общая интонация стихотворения представляется более светлой и оптимистичной – благодаря образу Дрозда.

Зрительные образы стихотворения – свет и тьма, лес и опушка леса. Звуковые образы – это песня Дрозда. Лес – воплощение тьмы, неизвестности. Лирический герой, он же Поэт, остается все время вне леса, он туда так и не входит. А Дрозд, напротив, остается в лесу и ни поэт, ни читатель его не видят, только слышат его песню. Движение в стихах есть: в начале лирический герой движется по направлению к опушке и готов войти в лес, останавливается, слушает Дрозда. С заходом солнца пути расходятся: Дрозд остается в лесу, а лирический герой поворачивает прочь от леса, повторяя, что не пойдет туда. Но при всем драматизме сопоставления леса и опушки, над которой светят звезды, доминирует – образ песни, музыки, певца Дрозда, который тоже, в сущности, Поэт и Певец, это смягчает отчаяние и, как и в стихах Гарди, сулит надежду. Как ни страшно пугающе выглядит темнота леса, она насыщена музыкой.

Преимственность центрального образа – Дрозда, который своей песней несет надежду и суровый и неласковый мир в стихах Томаса Гарди и Роберта Фроста очевидна. Художественная значимость образа вводит его в традицию англо-американской философской лирики.

Список литературы:

1. Hardy, Thomas. Poems. –Л.: 1924.
2. /Гарди, Томас. Черный Дрозд./ Европейская поэзия XX века. – М.: Худ.лит., 1974. –с.6-7.
3. Frost, Robert/ Selected Poems/ - Penguin Books, 1978.
4. Фрост Р. Стихи. Состав. А.Зверев. – М.: Радуга, 1985.
5. Волков С.Диалоги с Иосифом Бродским. – М.: ЭКОМО, 2004. – с.122.

ӘОЖ 378.0

Шандозтегі А.Т., Сергазиев И.М.
(Орал қаласы)

ЖАҢҒЫРУДЫҢ ҚАДАМЫ ЖАҢА ЖЕТІСТІКТЕРГЕ ЖЕТЕЛЕЙДІ

– Ел Президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласын зер сала оқып шықтым. Елбасы елдің бүгінгі мен болашағы туралы ой толқындарын – қуатты сезім ағысымен жүректен өткізе отырып толғана, тебірене сыр шерткенде, танданыстан бас шайқамау қиын. Оның Отанға, елге, ұлттық құндылықтарға деген сүйіспеншілігі сүйсінтеді. Ұлттық болмыс пен бірегейлікті сақтай отырып, сананы жаңғырту және білімділікке ұмтылу Елбасы мақаласының өн бойына алтын арқау болып өрілген. Тәуелсіздіктің нығаюы, дамыған елге айналуымыз үшін қазақстандықтар алға батыл қадам басып, жоғары технологияларды меңгеруі, озық стратегиялармен жарактануы, халықаралық коммерциялық һәм концептуалды жобаларды ілгерілетуі маңызды. Бұл – Қазақстан көшбасшысы айтқан «бәсекеге қабілеттіліктің» бір шарты. Тәуелсіздік ала отырып, Қазақ елі «күрес кеңістігіне» аяқ басты. Бодандықтағы ел бәріне мойынсынуы, көндігуі, ассимиляцияға ұшырап, жойылып кетуі мүмкін. Тәуелсіз елге ешқашан ертеңге енжарлық танытуға, саяси және экономикалық өмірге селқос қарауға болмайды. Оның үстіне мемлекеттілікке төнген жаһандық сын-қатерлер саны артқан сайын «күрес кеңістігі» де кеңеюде. Тәуелсіз мемлекеттер үш басты аждаһадай анталаған экстремизммен, сепаратизммен, терроризммен күресуге мәжбүр. Жас мемлекеттер тәуелсіз ел ретінде өмір сүруі үшін күресуге мәжбүр. Бұл күрестен мемлекет ешқайда қаша алмайды. Қашса, тек тарихтың қойнауына, тұңғығына ғана жол тартады. Сондықтан Мемлекет басшысы жат идеологияларға ұлттық құндылықтарымыз бен отаншылдығымыз арқылы төтеп беретінімізді атап көрсетті. Елбасы мақаласының «Прагматизм» атты бөліміне назар аудартқым келеді. Батыста, ірі державаларда болып жатқан сайлау науқандары тіпті дамыған елдерде де жұртшылықтың бос демагогия мен популизмге қарсы иммунитетінің жоқтығын, өтірік – қаңбақ, шын – салмақ екенін

түсіне бермейтінін паш етті. Әлемде шын жүйріктердің емес, «тіл жүйріктердің» заманы туған ба дерсіз. Бұл халықаралық қоғамдастық кезігіп отырған кезекті «сын-қатер» болса керек.

«Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске аспақ түгілі, елді құрдымға бастайтын популистік идеологиялар пайда болады» деген Н.Назарбаев алдағы онжылдықтардың ұранына «реализм мен прагматизмді» ұсынады. «Жалғандық жарға жығады» дейді қазақ даналығы. Біз – бабалар батасы дарыған, ата аманатын аялаған елміз. Сондықтан Елбасы Тәуелсіздік жылдары қоғамды бос демагогия дертінен арылтуға күш салды. Оның орнына елді өркендетер түбегейлі жаңаруларға жұмылдырды. Білім биігіне, ғибратты ғылымға, өнімді еңбекке бағдарлады. Бұл – қалыпты өмірді қауіпті өмірге айналдырмаудың және нақты жаңғырудың қамы. Біз ұлтымыз бойындағы тек жақсы қасиеттерді дамытсақ, озық білім мен үздік жаңалықтарды дарытсақ, жымыып күліп, жылмаң сөйлеп, жыландай жылжыған жат идеологияларға лайықты тойтарыс берсек, жерұйықтай мемлекетке айналамыз.

Жыл сайын Қазақстан өзінің даму жолына түрлі нақты жоспарлар жасап алдағы жылдарға үлкен бағдарламалармен кірісіп нақты нәтижелерге қол жеткізуде. Қазақстан тәуелсіз ел атанғалы біздің еліміз шарықтап даму үстінде. Жыл сайын еліміз гүлденіп – шаттана түсуде. Ел Президентінің жыл сайынға жолдауы мен басты стратегиялық бағыттарын негізге ала отырып тәуелсіз мемлекетіміз қарыштап дамуда. Елбасының бұдан екі жыл бұрын жолдаған «100- нақты қадам» - Ұлт жоспары аясында жүзеге асырылып өзінің даму бағытын ұстануда. Міне жыл өткен сайын Тәуелсіз мемлекетіміз де нығайып алға барар бағыттарды болжап жоспарлауда. Соның ең басты негізі Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдаған үндеуі болып табылады. Ел тәуелсіздік алып талай қиын жылдарды бастан кешірген уақытта Елбасының көрегендігімен саликалы саясатының арқасында Президенттік басқару жүйесінің арқасында өзіміздің қазақстандық даму жолымызды қалыптастыра отырып Елбасының қадағалауымен еліміз қиындықтан түзу жол тауып шыға білді. Міне, содан бері Тәуелсіздігімізге - 25 жыл толып еліміз дамуын күшейте түсуде. Ендігі кезекте елбасының ұйғаруымен алдағы жаңа бағыттар мен басымдықтарға жету жолында жаңаша көзқарас жаңа бағыт, жаңа экономика керек екенін өзек ете отырып Қазақстан халқына өз мақаласын жолдап жаңарудың жаңа жолдары мен жаңа серпін жасау керек екенін бағадарлап айтып берді.

Бұл өте маңызды идея. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында Елбасымыз: «Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді», - деді. Расында солай. Бұл аксиоманың терең мәнін Президент аталған мақаласының қортындысында былайша түйіндеп берді:

«Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек. Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр.

Біздің кешегі тарихымыз бұлтартпас бір ақиқатқа – эволюциялық даму ғана ұлттың өркендеуіне мүмкіндік беретініне көзімізді жеткізді. Қазақстанның эволюциялық даму қағидасы әрбір қазақстандық қазақ ұлтының байырғы бай мәдениеті мен салт-дәстүріне үңілуі керек. Ал, қазақтың мәдениеті де, руханияты да өте бай. Көне шаһарлар, кесенелер, қорғандар, ескерткіштер мен жәдігерлер жетіп артылады. Халқымыз тарихи тұлғалардан да кенде емес. Бүгінгі замананың да көшін бастайтын қаһармандары аз емес. Бүгінгі күннің белсенділерін елге таныту мақсатында «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы жүзеге аспақ. Патриоттық тәрбие, білімге ұмытылысты күшейту, көпшіліктің ой-өрісін кеңейтуді көздеген бастамалардың дені – жастар үшін! Демек, мақаланың өскелең ұрпаққа берері көп. Болашақ – бүгіннен басталады десек, сол болашақтың іргетасы берік қаланып жатқанына өз басым еш күмандабаймын. Әлем назарын аударған Астанадағы «ЭКСПО» көрмесін тамашалау кімнің де болса арманы һәм мақсаты. Мың естігеннен бір көргенге не жетсін? Жай барып тамашалап қайту ғана емес, болашаққа қандай қадам басу керек, әлем қалай өзгеруде, осыны білу ойланғанға үлкен жаңалық болатын. ЭКСПО халықаралық мамандандырылған көрмесі ұсынған жаңалықтардан ғалам кереметін көруге болады.

Осы жаңа идеялармен жетістіктерді, озық технологияларды ел игілігіне жарату халық үшін және еліміздің даму сатысының жаңаруы үшін тигізетін пайдасы ұшан теңіз. Келешек ұрпаққа бағдар көрсетіп даңғыл жол ашқан бағыт болып табылады. Кез-келген ел өзінің келешегін өскелең ұрпағымен байланыстырады. Әр ұрпақтың пешенесіне жазылған заман ағымы, кезең тынысы болады.

Қазіргі таңда қазақ елі жан-жақты өркендеп, дамып келе жатқан алып елге айналып жатыр. Сондай елдің төсінде өмірге келіп, қазіргі таңда өмір баспалдағынан өз жолын тандағалы отырған перзентке тәуелсіз елімнің болашағы жастар екені, солар жайында ақ қағазбен тілдесу бұйырған сынды.

Өскелең ұрпақтың бүгінгі келбеті еліміздің ертеңін елестетеді. Ал, ел ертеңін қалыптастыру білім беруді жаңғыртудан басталады.

«Бәсекеге қабілетті, дамыған мемлекет болу үшін, біз, сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек... Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз борлып қалғаны қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ, балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыздың қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды» деп Елбасы Жолдауында атап көрсетті.

Олай болса, өскелең жас ұрпақты болшақ еліміздің тұтқасы етіп тәрбиелеу – әр ұстаздың, оқытушының, тәрбиешінің, қоғамның міндеті. Осы міндеттерді атқару баршамыздың азаматтық парызымыз болмақ. Бұл жауапкершілікті сезіне отырып, жаңа заманның салмақты жүгін қайыспай, жұмыла, бірлесе көтерген жүктің жеңіл болатыны сияқты отбасы, бала-бақша, мектеп, оқу орындары және қоғамның бірлескен жұмысының нәтижесі көрсететін болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Казахстанская правда газеті. №218 (28344).
2. Егемен Қазақстан №166 (29147) 30.08.2017ж
3. <http://malimetter.kz/> kazakstan-respublikasynyn-densaulyk-saktaul-salasynyn-zhagdajy-zhane-onyn-karzhylandyru-zhujesi- сайты
4. WWW.45minut.kz сайты.
5. WWW.akorda.kz сайты.

ӘОЖ 378.0

Шукурова Г.С.
(Орал қаласы)

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТТЫҚ САНА ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ КЕПІЛІ

Тәуелсіздіктің ширек ғасырдан енді ғана асқан кезеңінде-ақ Қазақ елі рухани жаңғыру жолында да игілікті жұмыстар атқара білді.

Оған дәлел - Елбасы «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында», т.б. бағдарламалар арқылы біртіндеп жүзеге асырды. Соның арқасында елімізде салт-дәстүр, бұрыннан қалыптасқан жарасты әдет-ғұрыптарымыз жаңғырып, жаңаша сипатқа ие болды, әсіресе, жастар тәрбиесінде өзіндік орнын алуда. Бұрын тұмшаланып келген тіл мәселесіне де, дін мәселесіне де игі қадамдар жасалды. Елдіктің дамуына кедергі келтірмек болған жат діннің кесірі, терроризм мен жемқорлыққа қарсы күрес жүйелі жолға қойылуда.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласындағы «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу», – деп әрбір қазақстандық азаматтың атқаруға тиіс міндеттерін айқындап берген - тарихи құжат.

Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды». Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз – ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Н.Ә.Назарбаев бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытына жеке-жеке тоқталады. «Сананы жаңғыртудың» мазмұнын негіздей отырып, Президент жаңғырудың алты бағытын белгілейді:

1. Бәсекеге қабілеттілік;
2. Прагматизм;

3. Ұлттық бірегейлікті сақтау;
4. Білімнің салтанат құруы;
5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;
6. Сананын ашықтығы.

Аталмыш бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай

қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады... Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», – деп ашып көрсетеді. Бәсекеге қабілеттілік саясат пен экономикада, білім, ғылымда, технологияда, яғни барлық салада болуы тиіс. Бәсеке болған жерде әрбір тұлға өзінің ең сапалы қызмет түрін ұсынады. Білім мен тәрбиесі ғажайып түрде үндескен, ұлттық идеологиясы темірқазығына айналған табысты ел болуымыз үшін жақсылыққа ұмтылып, жаманшылықтан арылып, саналы түрде барлық қасиеттерімізді ізгілендіріп, сананы рухани жағынан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруға тиістіміз.

Сонымен қатар, Тәуелсіздік алған жылдардан бері республикамыз экономикалық қарқынның нығаюына арналған реформаларға көп көңіл бөліп келді. Қазақстанның сакралды картасы, латын әліпбиге оралу деген сияқты тақырыптарды қолдауымыз қажет.

Әрбір халық пен мемлекет уақыт шеңберінде рухани жаңғырып, жаңарып отырады. Ал рухани жаңғыру мен жаңаруда білімнің маңызы зор. Біз өзіміздің ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай отырып, заман көшінен қалмауға, ілесуге, жаңалыққа ұмтылуымыз қажет. Жаңа заманда бірнеше тілді білген адам оқ бойы озық болатыны сөзсіз. Мұхтар Әуезовтің «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деген сөзі үнемі жадымызды тұруы тиіс. Әрбір білімге құштар адам өз елі мен жерінің иесі болу үшін жаңа технологияларды меңгеріп, жаңаша өмір сүруді үйренуі тиіс.

Қоғам дамуының басты кілті де – білімді азамат. Жаңалыққа ұмтылғандар ғана, оған қол жеткізген болады. Сондықтан да білім саласында еңбек ететін адам өзінің ұстаз екенін, мұғалім екенін естен шығармауы тиіс. Ұстамы жақсы ұстаздан ғана білімді, өз елінің патриоты болар жастар тәрбиеленіп шығады. Жаңартылған білім беру мазмұнына сай жұмыс істеген мұғалім ғана, өз мақсатына қол жеткізеді. Ұлт жоспарын орындауда әр саланың өзіндік үлесі болса, білім саласында еңбек ететін ұстаздардың қосар үлесі – заманына сай білім мен тәрбиемен қаруландырған өскелең ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеу.

Қоғамның саналы, зиялы қауымы ретінде мен де Елбасы Жолдауын қолдай отырып, жарқын болашаққа деген сенім мен үмітті үндестірген рухани жаңару арқылы әлем мойындаған табысты ел болуға өз үлесімді қосамын.

II СЕКЦИЯ

МАХАМБЕТ МЕКТЕБІ: ТАНЫМДЫҚ ТҰҢҒИЫҒЫ, ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ МЕН ҰЛТЖАНДЫ БОЛМЫС ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТҢАНУ, ТІЛТАНЫМ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

ШКОЛА МАХАМБЕТА: ГЛУБИНА ПОЗНАНИЯ, ПРИРОДА ЯЗЫКА И ПАТРИОТИЧЕСКИЙ ОБЛИК И ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ, ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ӘОЖ 82-1

Абдулова Г.Е.
(Орал қаласы)

МЕНИҢ МАХАМБЕТИМ

Ел тағдырына елеулі үлес қосқан тарихи тұлғалар туралы әңгіме болғанда Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы есімдері егіз ұғымдай қабылданатыны белгілі. Өйткені олардың өмір сүрген дәуірі де, мақсат-мүдделері де, тіпті өрелі тұлғалары мен өр мінездері де бірін - бірі толықтырып тұратын тәрізді. Сол себепті жұмысымды М.Өтемісұлының Исатайға арнаған өлеңінен бастауды жөн көрдім.

«Арыстан туған Исатай,
Дегеніне жете алмай,
Арманда өтіп кетті деп,
Олардың кегін алуға,
Кезек бізге жетті деп,
Қиналар ма екен біздерге?
Қиналсаңыз біздерге,
Мың рақмет сіздерге!»

(Махамбет)

«Қара қазан, сары бала қамы үшін қылыш сермеген» Махамбеттің бұл арманы ақиқатқа айналды. Тәуелсіздікпен бірге қайта жаңғырған бүгінгі қазақ елі бабалар рухына құрмет көрсетіп, тағзым етуді елдігіміздің белгісі деп білеміз. Күллі қазақ үшін қастерлі есімдердің бірі - Махамбет Өтемісұлы. Сөзге шешендігімен, қара қылды қақ жарған әділдігімен, топ бастаған көсемдігімен, жүрек жұтқан батырлығымен тарихта аты, артында өшпес мұрасы қалды. Сол есімді ұлықтау, мұрасын қастерлеу - бізге аманат деп білемін. Ол Исатай батырмен бірге арыстандай ақырып, азаттық туын көтеріп шықты. Азаттық үшін күрес батыр ағамыздың бүкіл өмірінің мазмұнына айналды десек артық болмас. Ұлттың азаттығы мен халықтың әлеуметтік теңдігін М.Өтемісұлы жеріне жеткізе жырлаған әйгілі ақын. Ол поэзияда қандай дара болса, күй өнерінде де сондай дара.

Махамбет - көшпелілер өркениетінің осынау жарық дүниемен шырқырап тұрып қоштасқан соңғы үні. Жалына қол жеткізбейтін көшпелілердің қыл сағағын тағдыр тұзағы қылғындырған сәтте асау рухы Махамбет болып тұяқ серпігендей. Қазақты ұлт ретінде даралап, тарих сахнасына шығарған көшпелілер мәдениетінің буырқанып келіп жартасты соққан ақжал толқыны Махамбет тәрізді болды. Шыны да сол. Егер, қазақ халқының рухани үрдісін кең аяда тарихи құбылыс ретінде елестетер болсақ, онда Қорқыттан Асанқайғыға дейін, Асанқайғыдан Махамбетке дейін, Махамбеттен Абайға дейін, Абайдан бүгінге дейін төрт кезеңге бөлуге болады.

Махамбеттің заманы - көшпелілер рухының айының батып, күнінің тұтылған кезі. Сондықтан да, көшпелілер мәдениетіндегі эпикалық синкреттілік батыр бабамыздың болмысымен түйінделеді. Иә, Махамбет ақын өзінің барша болмыс - қасиеттерімен көшпелілер арасындағы көсем тұлғалардың бірі. Ол өзі туып - өскен өңірдің Қамбар батыр, Ер Тарғын, Сыпыра жырау, Асанқайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Жиёмбет, Доспамбет сияқты біртуар тұлғаларының өлмес мұраларын көкірегіне тоқып, өзі өмір сүрген заманның ағымына жүйрік, қыр - сырын жетік меңгерген, көзі - ашық, көкірегі - ояу, білімдар адам болды.

Ақынның бүкіл өмірі - оның өлеңінде деген дұрыс сөз. Ол—жан дүниесінде зәредей кіршік, қылау жоқ, аппақ, адал, шыншыл, турашыл ер.

«Менің атым- Махамбет,
Жасқұстағы Жәңгір хан
Ісінен болдым құса - дерт.
Атам өткен Айшуақ,
Соның көзі көрді ғой.

Менің атам Өтеміс

Елдің қамын жеді ғой».

Осы өлеңі арқылы өзінің кім екенін, елдің қамы үшін шыбын жанын құрбан қылатынын батыл айтады. Патшаның езгісінде, ханның билігінде қара халық зар илеген қаран заманда ол қолына қару алып, әділдік, теңдік, еркіндік үшін күресті.

«Айналайын Ақ Жайық,

Ат салмай өтер күн қайда?

Еңсесі биік боз орда,

Еңкеймей кірер күн қайда?»

Махамбет!

Бұл есім - өмірдегі қасіреттің синониміне, өнердегі қасиеттің символына айналған аса аяулы әрі ардақты ат - деп кезінде академик – жазушы З.Қабдолов айтқандай, ер есімі - ел есінде мәңгі сақталатынына мен кәміл сенемін. Ақын болу - бір бар; ал оның үстіне батыр болу ше? Және де, ақын - ақын, батыр - батыр қалпында бөлек - бөлек тұрып қалмай, ақындық пен батырлық бір тұлғаның табиғатында ару әйелдің әдемі бұрымындай өрілсе, тіптен ғажап дүниеге айналары сөзсіз. Осындай әрі батыр, әрі шешен, әрі ақын, әрі күйші батыр бабамыз орыс, татар, араб тілдерін тәуір меңгерген білімдар адам. Мұны ол жазған хаттардан айқын аңғаруға болады. Мысалы, дәлудің он тоғызында, 1839 йылда йолландыда жазған Махамбет хаты.

«Хұр мәтлу батырлар Баубек, Сәли, Жармұханбет, Амантай баршаларыңызға бірдайын сәлемтерімізден соңыра истихфарларыңыз уләндірсә әлхәмдиллә сізнің дұғакүйләрің іздің хамидіндә...»

«Махамбет екі образ жасады, - дейді академик Қ.Жұмалиев. Бірі- Исатай образы, екіншісі Махамбеттің өз образы». Иә, Махамбет бірнеше толғауында әлгідей «алтын сөздермен» майдандас ағасы – «ақ кіреуке жағасы» И.Тайманұлының – ол басшы, бұл қосшы боп қасында бірге жүргені де бізге мәлім.

«Атқанын қардай боратқан,

Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан-

Арыстан еді-ау, Исатай!

Бұл фәнидің жүзінде

Арыстан одан кім өткен?!», - деп ағынан жарыла жырлайды.

Қайран Махамбет:

«Еділдің бойы ен тоғай,

Ел қондырсам деп едім.

Жағалай жатқан сол елге

Мал толтырсам деп едім...»

Қандай асқақ арман! Алайда, Махамбет өмір сүрген дәуірде бұл арман - арман қалпында, мақсат мақсат қалпында қалатын. Бұл арман мен мақсат жолындағы ерлік елдің елдігіне, еркіндігіне әкелмейтін. Елдің еркіндігін аңсаған ерлердің айбаты мен қайраты бұлтты тілген найзағайдай жарқ етіп жанатын да сөнетін.

Бүгінде, дәуір – біздің дәуір, бодан емес, еркін Қазақстанның дәуірі! Қазақстан – егемен ел, өз еркі өзіндегі азат, өз алдына дербес мемлекет. Бір кезде керемет ерліктің үлгісі боп көтерілген Махамбет бүгінде осындай егемен елдігіміздің өшпейтін рухымен астасып жатыр. Ақиқат шындықты «шындап» қана қоймай, ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа «шегелеп» қалдыратын ғажайып сөз өнерінің құдіреті-күші осындай болды.

«Қоғалы көлдер, құм, сулар.

Кімдерге қоныс болмаған.

Саздауға біткен құба тал

Кімдерге сайғақ болмаған.

Басына жібек байлаған,

Арулар кімнен қалмаған...» - дейді ақын ағамыз. Аз ғұмырында өзі

басынан кешкен өмірді өнерге көшірген де өлеңге айналдырып, ұрпақтан ұрпаққа жаттатып кеткен. Оның өлеңдерінің бәрін жиғанда бір қойын дәптерге сыйып кетеді. Ал оқып қарасаңыз, әр жолы – алтын; терең мағына мен мазмұн; бір мұң, бір сыр... көл – көсір философия:

«Мұз үстіне от жақпай,

Қу найзаға сүйеніп,

Құр далада зар қақпай,

Жалғыз жүріп ат бақпай,

Қабағыма қарыс сүйем мұз қатпай,

Қапыда қалған қасқамын,

Қақ жүректен найза түйретпей!
Жалғыз қалдым,
Адасып қалған үйректей...»

Қазақ халқының азаттығы мен бостандығы жолында туған, қалыптасқан, дамыған Махамбет шығармашылығы тұтастай алғанда автордың «сегіз қырлы, бір сырлы» автопортретін жасап, мұның өзі тек біздің ұлттық менталитетімізге тән ерлік пен елдіктің өшпес рухына айналып отырғаны сөзсіз. Өткенін ұмытпаған, келешегіне өткені арқылы көз тастаған бейбіт, базарлы да ажарлы елдің өнегесіндей болған Махамбет батырымыздың бейнесі бүгінгі ұрпақтың жүрегінен орын алғаны анық. Ендеше Исатай мен Махамбет – бүгінгі тәуелсіз еліміздің төл тарихындағы тұғырлы тұлғалар.

Тәуелсіздіктің жиырма алты жылын толайым табыспен қарсы алып жатқан қазақ елі қас батыры Махамбет Өтемісұлын ұлықтап, ардақтай беретініне шын жүрегіммен сенемін!

Бүгінде, Құдайға шүкір, заман – біздікі! Біздің басшымыз орыс патшасы қазақ елінің еркіндігіне тұсау етіп қарауынға қойған құқықсыз Хан емес, өзіміз қалап – сайлап, ел еркіндігін қорғайтын бар билікті бір өзінің қолына берген мәртебелі Елбасы. Тәуелсіздігіміздің арқасында жалпы тарихымызды түгендеп, «өлгенімізді тірілтіп, өшкенімізді жандырғанымызды» түгел тізіп жатпай-ақ, бір нақты дәлел келтірсек, ол – Махамбет Өтемісұлының 200 жылдығы ЮНЕСКО шеңберінде дүниежүзілік дәрежеде өткізілуі. Тіпті өзіміз білім алған университетімізге Махамбет Өтемісұлы есімінің берілуі де, үлкен мақтаныш емес пе?! Үнемі еске алып, жырларын жаттайтын, күмбірлетіп қара домбырада күйлерін шертетін, термелерін төгілтіп тұрып жырлайтын ұрпақ барда, ақын ешқашан өлмейді.

Махамбет Өтемісұлы – батырлық пен ерліктің символы, Қобыланды, Алпамыс, Бөгенбай батырлармен бірге есімі аталатын қазақтың халық батыры. Ел болса, ер тумай тұрмайды. Ал елі ұлтарактай жер үшін, ұлт намысы үшін қасық қаны қалғанша күрескен ержүрек ұлдарын қашанда ұмытпайды, құрметтейді.

ӘОЖ 82.0:001.89

Алтыбайқызы М.
(Орал қаласы)

АСҚАР АЛТАЙ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СОНЫ ТҮЛҒА

Кез келген елдің мәдениеті мен әдебиеті сол елдің қандай екенін, ол елдегі саяси – экономикалық тұғырдың қай деңгейде дамып, қай жерде сүрініп жатқаны жайында ақпарат беруші болып табылады. Өйткені, адамзат баласының ойлау қабілетінің ең бірінші сатысы бірден есеп шығару немесе тәжірибеден жасап көру емес, алдымен идея, алдымен санада белгілі бір ойлау объектісін қалыптастырып алу. Содан кейін барып адамның ісі жүзеге аспақ. Ендеше, сол идея, сол ойлаудың объектісін жасаушы – әдебиет. Бұл тұжырымды көктен алып отырған жоқпыз. Қазақтың маңдайына біткен ғалым, «әдебиет – ардың ісі» деп бағалайтын академик Зейнола Қабдоловша айтқанда «Әдебиет – сөз өнері» [1, 13-б.].

Әдебиеттің дамып гүлденуі оны жасап отырған халықтың еншісінде. Соның ішінде, жазушылар, ақындар дейтін сала-сала сарапдал қасиетке ие жандардың үлесінде. Сол секілді қазақ әдебиетінің де ежелден қалыптасқан қаңқасының қаланып, берік болуына үлес қосқан дәуір жазушылар да, дәуір ақындары да жетіп артылады. Әрқайсысы өз кезеңінің ағымына артыла жазған тұлғалар.

XXI ғасыр табалдырығын аттағалы оқылып жатқан туындылардың байыбы мен мәніне бару қиындап барады. Туындыны тудырушы автордың жеке ой мен ішкі жан дүниесі, психологиясы оқырманын қызықтырып қана қоймай өзіне тартып, елітіп кетеді. Бірақ, еліту үшін де оқырманның санасында «сана» дейтін жақсы ұғым болу керек. Саналы адам ғана оқуға қауқары жететін шығармалардың қатарын Асқар Алтайдың шығармашылығы қостап тұр.

«... Құдайсыз қоғамға, имансыз адамға бәрі рұқсат... ештеңе жат емес екен» - деп, басталатын әңгіменің басты кейіпкері Жошы. Құмар ойына әбден мас болған Жошының тұрақты мекені де жоқ емес. «Пирамида» казиносы. Жошының тілімен айтқанда «Хрусталь Храм». Казиноның қатары көп. Бірақ, дәл Жошының мауқын басып, көңілін көтере алатын жалғыз «Пирамида». Атауы да адамның құлқын бұзады. Автордың шеберлігі сонша кейіпкерлердің ныспысы мен жазылған туындыға дәлме – дәл тақырып қоя білуінде. Жошының есін алған Есілай ару тап осы казиноның жанынан ашылған басқа бір атаудағы ойынханда болғанда, біздің басты кейіпкер «Пирамида» дейтін казиноның есігін ашпас та еді. Ол әбден мүмкін. «Пирамиданың» есігі ашылды, Есілай күтіп алатын алдан. Бұл Жошы үшін таптырмас ләззат [2, 86-б.].

Әңгіме қызға түскен сайын, оқырманның ішіндегі жан дүниесі езіліп, автордың бар жоғын да ұмытып, тап бір өзінің ішінде болып жатқан, күнделікті дүние секілді күйді бастан кешеді. Жошы – бай. Бірақ, сасық байлық. Әкесінің әлемі. Әкесі Жошыны бай еткен. Ал, тап осы бір әкелік қамқорлық баланың көңілінен шыққан емес. О, бастан солай. Біздің қоғамда тап осы бір үрдіске оң көзқараспен қарайтын жандардың саны аз.

Жошының тағдыры кәдімгі қарапайым, қатардағы адамның бірі сынды өтіп жатты. Ғашықтық, үй болу, отбасын құру дейтін армандардың жетегінде жүрген баланың миына үлкен жарылыс жасаған әкесі. Жақсы көрген, сүйген қызына қосыла алмай, акыры өлім жолын таңдап, өзін ғана емес сүйгенін бірге өзімен көрге алып кеткісі келген Жошының бүкіл жоспары, тағдырына таңба қояр жоспары орындаусыз қалды. Түптің түбіне келгенде, жалғыздық қалды. Әке де, шеше де, қыз да, тіпті қайырымсыз махаббат та Жошының жарасына ем бола алмады. Ажал да теріс айналып кетті. Содан бері тапқан сылқымы осы Есілай.

Әңгіме арқауы махаббат емес. Әңгіме арқауы құмар ойынына беріліп кеткен Жошының түбі өз ажалымен бетпе-бет кездесуі. Түсініксіз құбылыс. Ажал дейтін дүние объект емес, ол субъект. Бірақ, автордың кереметтілігі осында. Ол кейіпкерді ажалымен кездестірді. Дәл осындай шығарма қазақ әдебиетінде өзіндік психологизм мен лиризм қалыптастырған тағы бір жазушының шығармасында бар. Ол «О дүниенің қонағы». Талаптан Ахметжанның бұл шығармасында басты кейіпкер Қияқ арымен бетпе-бет келеді.

« ... Қып- қызыл оттың ортасы... Жан-жағының бәрі лапылдаған, ұйытқыған жалын...

Қияқ өзін өртенген мәшиненің ішінде жатқан шығармын деп топшалаған. Бірақ олай емес сияқты. Мынауың шеті-шегі көрінбейтін қалпы от... Жер де өрт, көк те өрт... Өзін сол қалың оттың ішінде қалған бір түйір тозаң сияқты сезінді». Осы жолдарда берілген Қияқтың қорқынышы мен оның ішкі ойлау түйсігінің шынайы өмір мен оның түсі не өңіне сәкес келмейтін бір жағдайға тап болғанын көруге болады. Оған қарама-қарсы кейіпкер болып отырған бейне әрине адам емес, адам бейнесіндегі ару, жоқ ару емес әрине ардың бейнесі. Қияқтың жасаған жамандығының көрінісін ар алында алып келді.

•Сен кімсің?

•Ажалмын.

Жошының бойына қорқыныш кірді. Қолы дірілдеп, көлігі де қу түлкінің құйрығындай бұлғаң-бұлғаң қақты.

•Өтірік!

•Сенбейсің бе? Онда көзіңе көрінейін.

Оң жағындағы жолаушы отыратын орында әлдебіреу пайда болды. Өзі қырын отыр. Пошымы –адам. Бірақ не әйел, не ереке емес екені – жұмбақ. Жошы енді шындап састы. [2, 91- б].

Бұл Асқар Алтайдың «Казіонсындағы» кейіпкердің алғашқы ажалымен бетпе-бет келу сәті.

Перінің қызының аярылығы Есілайдың бойына, ал, шайтан кейпі бұхарлық Жөйіт шалының образына жинақталып берілген дәстүрлі болашақ қарсыласымен жолығысу мотиві инварианттыққа ұшырағаны айқындала түседі. Тап бір Ер Төстіктің Перінің қызы Бекторымен кезігуінің немесе Алдар Көсенің шайтанмен жолығысуының заманалық фабулалануының жаңа жағдаятына тап боламыз. Жошы бейнесінде тіпті күрескерліктің ныспы да жоқ. Тек әке-шешесін ұнатпай, өзін тәрбиелеген ақ апасын үнемі аңсаумен жүретін жан.

Жалпы өзінің шығармашылығы жайында автор былай дейді: «Дәстүрлі әдебиет - ол шын мәніндегі классикалық әдебиет. Классикалық әдебиет ешқашан ескірмейді. Бүгінде әдебиеттегі жаңа бағыт постмодернизмнің дауы өршіп тұр. «Оқырман жаңа нәрсе іздейді, жаңаша жазайық», - деп жазып жатқан жазушылардың сол дүниесін оқырман қабылдап жатыр ма? Мәселе сонда. Кез келген жаңа туындыда жаңаша образ жасалса, ол модерн болып табылады. Модерн шығарма әдебиетке жаңа леп әкелетін, оқырманды таңғалдыратын және дәстүрді бойына толық сіңіре отырып, өткенді мансұқ етпейтін, жаңа заманның жаңа сипатты қырын ашатын шығарма болуы керек. Ал енді ешкімге түсініксіз, көже секілді араласып кеткен, быламық дүние болса, ол модерн боп жарытпайды. Әдебиетке жаңалық әкелем деп жандайшап болып жүргендер осыны ойласа деймін. Бір кездері Жүсіпбек Аймауытовтың «Елес» деген әңгімесі модерн болды. Аймауытов модернді сіңіре отырып, ұлттық құндылықты көрсете білді. Әуезовтің «Қаралы сұлуы» да өз заманына модерн саналды. Жапондық немесе батыстық әдебиеттің ерекшелігін қазақ әдебиетіне әкеліп, сол арқылы модерн жасауды өз басым құптамаймын. Бізге ұлттық құндылықтардан алыстамаған модерн керек. Жақында «Туажат» деген роман жазып бітірдім. Роман-модерн деп жүрмін іштей. Қаншалық модерн екенін оқырман бағалайды енді. Бас-аяғы жинақы, жүз беттің ар жақ, бер жағындағы роман. Бір адамның тағдырын бүгінгі қоғаммен және кешегі заманмен байланыстырып бердім.

Асқар Алтайдың «Кентавр» әңгімесіне көз жүгіртейік. Тақырыптық атауының өзі ерекше. Баяғы грек мифологиясында кездесетін жартылай жылқы кейіпіндегі мифтік кейіпкер. Бірақ, еуропа әдебиетіндегі, еуропа мифологиясындағы бейненің қазақ қоғамына кіруі бір жақты болуды көздемейді. Әңгіме ары қарай, тарбағатай тауларында дүниеге келген Моншақтың баласы Басарыстың өсуімен, оның жұрт білмейтін қиянда тұратын отбасы жайында баяндалады. Ал, осы әңгіме жайында әдебиеттанушы ғалым Бақытжан Майтановтың пікірінше «Кентавр» әңгімесіндегі мифопоэтикалық ойлау жүйесі қазіргі экосоциологиялық проблемаларды бейнелі, астарлы түрде ұштастырған идеологеманы құрайды» - дейді. Сондықтан да, бұл әңгіме біз іздеп отырған ағымның тамырына қан секілді сіңісіп жатыр.

Ақыры жартылай аң болып күн кешкен баланың соңы өліммен аяқталады. Оққа ұшып ұлды. Себеб, баланың бойында адамзатқа да табиғатқа да тән қос бірдей қан ағып жатыр. Адамға қиянат жасаса да, табиғатқа қиянат жасаса да ол баланың жауы. Ақыры аюдың қиналған бейнесіне шыдамған, адамдар көзіне түспеу керек болған бала өз жанашырының қолынан қаза тапты [2, 174-б]

Бұл әңгімелер Асқар Алтайдың қазақ әдебиетіндегі орнын көрсететін, жаңаша көзқарастарды сипаттайтын шығармалар. Асқар Алтай шығармашылығының ерекшелігі атап көрсеткендей қазіргі әдебиеттегі жаңа ағымға бет бұрыс және соны қазақ әдебиетіне идіріп алып келу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. «Сөз өнері». Алматы. «Санат», 2007.
2. Алтай А. Киллер сауысқан. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: «Арда+7», 2013 – 400 бет.

ӘОЖ 821.512.122

Аронов Қ.Ғ.
(Орал қаласы)

ҚАЗАҚТЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ – МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ әдебиетінің тарихында ең көрнекті тұлға – дауылпаз ақын, батыр Махамбет Өтемісұлы. Махамбеттің әдебиетіміздің тарихындағы орны жөнінде көрнекті ғалымдардың пікір-тұжырымдары баршылық. Солардың бірі, белгілі әдебиеттанушы ғалым Әнуар Дербісалин: «Махамбет толғауларының тепсе темір үзерліктей көркемдік күші мен құдіреті, әрбір сөз бен өлеңге, өлең жолдарына бұрын болып көрмеген қоғамдық, әлеуметтік, саяси мазмұн, салмақ, мағына беруі қазақ өлеңін идеялық мазмұн мен шыншылдық сипаты, үздік көркемдік қасиеті жағынан есейтуі, өрбітуі – оларды поэзиямызда тек Абай өлеңдерімен қатар қоюға болады. Ендеше мұндай поэзиялық үлгіні әдеби тілден, оның дамуынан тыс қарау тіпті де мүмкін емес» [1,109-б.], - дейді. Аталған ғалым Махамбеттің тек әдебиеттегі орнын жоғары бағалап қоймай, сонымен бірге ақынның әдеби тілімізді дамытудағы рөлі ерекше екенін көрсетіп отыр.

Шынында да Махамбет өзі айтқандай «қара қазан, сары баланың қамы үшін» атқа қонып, «ақырып теңдік сұрап» қойған жоқ. Сонымен қоса заманының шежіресін асыл сөз, жыр маржандары арқылы кейінгіге қалдырды. Қазақ қоғамында бірнеше ұрпақ ұлы тұлғаның рухқа толы алмас қылыштай өткір жыр жауһарларынан рухани ләззат алып өсті, әлі де өсіп, өркендей бермекші.

Қазақ поэзиясы тарихында Махамбеттің өлеңдері мен толғаулары тайға таңба басқандай анық та айқындығымен ешкімге ұқсай бермейтін даралығымен көзге түседі. Дегенмен ақын поэзиясында нағыз суреткерге тән даралық басым болғанымен өзінен бұрынғыны пайдалану, яғни дәстүр сабақтастығы бар екенін ешкім жоққа шығара алмайды. Бұл – барлық тұлғаның шығармашылығында кездесетін ортақ заңдылық. Махамбет те халқымыздың бай тілін қолдана отырып, өзінен бұрынғылардың сөз қолданыстарын ретіне қарай пайдаланды, қалыптасқан әдеби-тілдік үлгілерді өзгертті, поэзиямызға тың жаңалықтар қосты. Сондықтан Махамбет поэзиясына негіз болған әдеби-тілдік қайнар көздерді анықтай отырып, ақын сөз қолданысындағы өзгешеліктерді, даралықты нақтылай түскеніміз жөн сияқты.

Махамбет поэзиясына негіз болған қайнар көздердің бірі ретінде ең алдымен халқымыздың бай ауыз әдебиетін атауға болады. Махамбет шығармашылығын кезінде барынша жан-жақты зерттеген, махамбеттануды негізін салушылардың бірі академик Қажым Жұмалиев: «Махамбет – өзіне дейінгі халық әдебиетінің барлық табыстарын толық меңгеріп, кемшілігін қайталамай, өз бетін, өз стилін айқындап, әдебиетте көрнекті үлгі қалдырған ақын... Махамбет – лирик ақын. Оның өлеңдерінде өзінің көңіл-күйі мен ел сезімі ұштасып жатады. Сондықтан оның лирикасын, ең алдымен, әлеуметтік сарындағы саяси лирика деп атауға тура келеді. Саяси лириканың бастамасы

ауыз әдебиетінде жатыр. Демек, Махамбеттің де саяси лирикасының бір тамыры фольклормен байланысты» [2, 86-б.], - деген болатын.

Махамбет өлеңдерінде батырлар жырларында ұшырасатын сөз тіркестері, тұрақты оралымдар бар. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырындағы *«аламанға жол берген, азды көпке теңгерген»* деген оралымдар Махамбетте:

Аламанға жол бердік,
Аса жұртты меңгердік.
Қара қазақ баласын

Хан ұлына теңгердік [3, 95- б.], - түрінде кездеседі. Сондай-ақ ақын өлеңдерінен ауыз әдебиетіне тән көркемдегіш құралдардың құрылым жағынан өзгеріске түскен түрлерін ұшыратамыз. Бұлардың қатарына Махамбет қолданысына *қорамсаққа қол салу, егеулі найза қолға алу, қоңыр салқын төске алу* түрінде келетін тіркестерді көрсете аламыз. Мысалы:

Беркініп садақ асынбай,
Біріндеп жауды қашырмай
Білтеліге доп салмай
Қорамсаққа қол салмай
Атқан оғы жоғалмай... [3, 21- б.].

Сардар ақынның атақты «Ереуіл атқа ер салмай» деген атақты толғауында да қалыптасқан тұрақты тіркестер құрылымдық жағынан өзгеріске түседі:

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай
Еңку-еңку жер шалмай
Қоңыр салқын төске алмай ... [3, 19-б.].

Махамбет батырлар жырларындағы *аламанға жол берген, азды көпке теңгерген; қорамсаққа қол салды, бір салған мол салды; қоңыраулы найза қолға алып, қоңыр салқын төске алып* деген тұрақты оралымдарды сол күйінде ешбір өзгеріссіз қолдана салмайды. Жоғарыдағы үзінділерден байқағанымыздай, ақын көркемдегіш тұрақты оралымдарға өзгерістер жасайды да, оларды өлең өріміне жымдастырып жібереді. Бұл – суреткер танымының тереңдігін, ақындық қуаттың күштілігін айқындайды. Махамбеттің кейбір өлеңдері жанрлық сипаты жағынан да ауыз әдебиетіндегі үлгілерге жақын келеді. Бұл жөнінде кезінде Қ.Жұмалиев былайша тұжырым жасаған: «Ақынның бірқатар өлеңдері жоктау өлеңдерінің үлгісінде құрылады. Қазақ фольклорінде дүние салған адамның тіршіліктегі іс-әрекеті әр жағынан алып, толық баяндап жырлайтын жоктаулар, естіртулер көп. Махамбет өлеңдерінің кейбіреулері фольклорда кездесетін жоктау өлеңдерінің қысқа түріне жақындайды («Тарланым», «Тайманның ұлы Исатай»). ... Махамбеттің жоктау тобына жақын келеді деген өлеңдері оның басқа өлеңдеріне қарағанда фольклормен тығызырақ байланыста деуге болады. Өйткені эпитет, метафора, теңеулерін алсақ, көбіне фольклордан алынған поэтикалық тілдер» [4, 123-б.].

Академик әдебиеттанушының жазғанындай, «Тарланым» өлеңінде дәстүрлі метафора (*арыстан*), эпитеттер (*сары жебе, сұр жебе, сары алтын*), теңеулер (*ала өгіздей мәңірету, қардай борату*) бар екені шындық. Алайда аталған өлеңдегі көркемдік құралдардың барлығы бірдей ауыз әдебиетінде ұшыраса бермейді. Олардың арасында тек Махамбет туғызған, жасаған бейнелі сөздер мен сөз тіркестері де баршылық. Мысалы:

... Кермиығым, кербезім!
Керіскедей шаңдозым!
Құландай ащы дауыстым!
Құлжадай айбар мүйіздім!
Қырмызыдай ажарлым!
Хиуадай базарлым!
Теңіздей терең ақылдым!

Тебіренбес ауыр мінездім! [3, 49-б.] - деген үзіндідегі тұтас құйылып түскен сұлу да көркем сөздер мен сөз тіркестерін ешбір ауыз әдебиеті үлгілерінен де, жыраулар толғауларынан да, ілгері-кейіндегі ақындардың өлең-жырларынан ұшырата алмаймыз. Бұлардың барлығы да Махамбет дүниеге әкелген, жарыққа шығарған ғажайып бейнелі сөз өрімдері. Осы аз ғана үзіндінің өзінде-ақ поэзиядағы көркем тәсілдер түйдек-түйдегімен төгіле қолданылған. Нақтылап айтқанда, осы үзіндіден метафораларды (*кермиығым, кербезім*), эпитетті метафораны (*ауыр мінездім*), теңеулі метафораларды (*керіскедей шаңдозым, қырмызыдай ажарлым, Хиуадай базарлым*), күрделі теңеулі-эпитетті метафораларды (*құландай ащы дауыстым, құлжадай айбар мүйіздім, теңіздей терең ақылдым*) көре аламыз. Бұлар жай сөздердің тізбегі емес, бір-бірімен байланысып жатқан көркем сөздердің жымдасқан керемет оралымдары. Ордада да аруақты ақын осындай бейнелі оралымдарға толы «Тарланым» деген туындысы арқылы халықтың қамқоры, елінің топ бастаған серкесі, қол

бастаған батыры, өзінің арқа сүйер ақылман ағасы Исатайдың образын жасаған. Ал өзін көркем сөздің ұстасы, хас шебер ақын ретінде дәлелдеген.

Махамбет «Соғыс» өлеңінде нақты болған тарихи оқиға Тастөбе шайқасын жырлаған. Алайда осы өлеңде тарихи жырға тән дәлділік пен эпостық жырдағы асыра бейнелеу араласып келіп отырады. Аталған өлеңнің басында:

Әскер жиып аттандық,
Бекетай еді тұрағым
Айғайлап жайға тигенде,

Ағатай, беріш – ұраным! [3, 45-б.] - деген жолдардан нақтылықты көрсек, ал өлеңнің ортасына қарай көтеріліс басшысы Исатай романтикалық кейіпкерге айналады. Махамбет Исатайдың ерлігін, батырлығын эпостық жырлардағы батырлардай былайша әсірелей сипаттайды:

Толғай-толғай оқ атқан,
Он екі тұтам жай тартқан,
Қабырғасын қақыратқан,
Тебінгісін тесе атқан,
Тізгінінен кесе атқан
Біздің қайсар батырдың
Жүрегін сөйтіп оятқан [3, 46-б.].

«Соғыс» өлеңінің соңында ақын тарихи оқиғаны қайтадан шынайы түрде сипаттайды:

Орыс добын үш атты,
Доптың үні шыққанда,
Сонда батыр жөнелді
Жөнелмей батыр не қылсын,
Ерсары менен Қалдыбай
Екі арыстан тең өлді.
Жетім-жесір көп қалды
Хан әскері кенелді [3, 46-б.].

Шынында да Тастөбе шайқасында Исатай бастаған көтерілісшілердің қолын Жәңгір ханды жақтаушылар мен орыс әскерінің біріккен күштері мылтық пен зеңбіректі пайданала отырып жеңді. Жеңілген көтерілісшілердің мал-мүлкін хан әскері талан-таражға салды. Бұл өлең – тарихи оқиғаны дәл беруімен де құнды.

Осы өлеңде көркемдік құралдардың ішінде көбінесе теңеулердің қолданылғанын байқаймыз. Теңеулердің бірқатары дәстүрлі болғанымен теңелетін зат пен құбылысқа байланысы жағынан мүлдем өзгеше де ерекше. Мысалы:

Астына мінген Ақтабан
Ақбөкендей ойнайды.
Қасына ерген көп әскер
Маңыраған қойдай шулайды [3, 45-б.] немесе
... Қарап тұрсақ әр жерден
Жау бір өрттей қайнайды.
Қайнағанмен қоймайды,
Мылтығын қардай боратып,
Жетіп келді қамалға

Қамалды бұзып аларға [3, 46-б.], - деген өлең шумақтарындағы «*ақбөкендей ойнайды*», «*маңыраған қойдай шулайды*», «*жау бір өрттей қайнайды*», «*мылтығын қардай боратты*» тәрізді теңеулі оралымдардың теңелетін сөздермен байланыстары белгілі ғалым Құлмат Өмірәлиевті мына пікірін нақтылап дәлелдей түседі. Ол: «Махамбет қолданған теңеу сөздер өзінің жасалу үлгісі жағынан емес, қандай сөздердің теңеуге алынғандығы жағынан және нені теңеп, балап отырғандығы жағынан қарастырылуы керек» [5, 62- б.] - дейді.

«Соғыс» өлеңін Махамбет мынадай риторикалық сұрақ қоюымен аяқтайды:

Қызғыштай болған есіл ер
Қайран да жұрттан не көрді?! [3, 46-б.].

Осындағы *қызғаштай болған есіл ер* теңеулі тіркесті академик Рәбиға Сыздықова Махамбеттің қазақ поэтикасына қосқан көп жаңалықтарының бірі ретінде ерекше атап көрсеткен [6, 183-б.].

Сонымен Махамбет поэзиясынан ауыз әдебиетіне тән жанр түрлерін, дәстүрлі сөз қолданыстарын кездестіреміз. Сондай-ақ ақын шығармашылығын ерекшелейтін өзіндік сөз қолданыстарының көптігіне де көз жеткіземіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. – Алматы: «Ғылым», 1987. – 176 б.
2. Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1967. – 86-106 б.б.
3. Махамбет Ереуіл атқа ер салмай (өлеңдер). – Алматы: «Жазушы», 1989. – 142 б.
4. Жұмалиев Қ. Егеулі найза. – Алматы: «Арыс», 2003. – 280 б.
5. Өмірәлиев Қ. Махамбет поэзиясының тілі // Махамбет және тілтаным. – Алматы: «Арыс», 2004. – 14-120 б.б.
6. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 320 б.

ӘОЖ 82.09(092)

Байғалиева Н.А.
(Орал қаласы)

МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИСАТАЙ ТҮЛҒАСЫ

Кеңестер Одағының батыры Мәншүк Мәметованың әкесі Ахмет Мамытұлы деген бұрынғы Бөкей облысының азаматы, сауатты, ерте оқып, газет жұмысына араласқан, бірнеше кітаптар шығарған екен. Көрген адамдардың айтуынша, ол кісі тілге де шешен болған көрінеді. Қоғамдағы әр түрлі мәселелер жөнінде мақалалар жазып тұрған. Соның бірі – 1927 жылы «Жаңа мектеп» журналында басылған «Исатай-Махамбет» деген көлемді мақаласы. Бұл Исатай мен Махамбет батыр жөніндегі баспа бетін алғаш көрген мақала немесе Махамбеттану мен Исатайтанудың басы деп бағалауға толық негіз бар.

Махамбет өлеңдерінің бірқатары фольклорда кездесетін жоқтау өлеңдерінің үлгісінде құралады (Қ. Жұмалиев). Жоқтау – ауыз әдебиетінің көне жанрының бірі. Көне дәуір салтымен сабақтас туған өлең түрін Махамбет те пайдаланған. Ақын «Тарланым» атты өлеңінде:

...Кермиығым, кербезім,
Керіскендей шандозым
Құлжадай айбар мүйіздім!
Қырмызыдай ажарлым,
Хиуадай базарлым!
Теңіздей терең ақылдым,

Тебіренбес ауыр мінездім!-деген метафоралы теңеуге құрылған жоқтауда жау жүрек батырдың айбар-ажарын да, ақыл-парасат, мінезін де тамаша өрнектеген. Исатайдың әр қыры шеберлікпен ашылған. «Тарланым» өлеңін елі үшін еңіреп өткен ер Исатайға Махамбеттің сөзден соққан ескерткіші деп айту орынды сияқты. Алдындағы ағасы, арыстандай айбатты батыр Исатайдың түр-тұлғасын сипаттауда небір сөз маржаны алынған.

Ел аузында айтылып жүрген сөздерге қарағанда, Исатай ер көңілді, от ауызды, орақ тісті, салқам адам болғанға ұқсайды. Кез келгенге ашылмайтын хан Жәңгірдің есігі батырға әрдайым ашық болған көрінеді.

Исатай Тайманұлы 1791 жылы Бөкей ордасы Тайсойған құмында дүниеге келген. Исатай, Төлебай, Нысанбай, Әлібай атты төрт ағайынды болған екен. Руы – беріш, Жайық бөлімі. Беріш руының 19 биінің бірі болған.

Көргендер Исатайды Ер дейтұғын,
Ерлікпен елін жауға бермейтұғын.
Баласы Жабал, Тайман ер Исатай
Жау басып еңсесіне келмейтұғын. (ел аузынан)

Махамбет өзінің қайыспас қара нардай ағасына, үзеңгілес досына көп өлең арнаған. «Тарланым», «Исатай сөзі», «Тайманның ұлы Исатай», «Мұнар күн», «Қызғыш құс», «Соғыс», т.т.

Бұл өлеңдерге тән ортақ белгі-ерекшеліктер – Исатай батырдың елдік-ерлік қасиеттері халық мұратымен, уақыт тынысымен үндес келеді. Ақын «Исатай деген ағам бар» деген өлеңінде:

Исатай деген ағам бар,
Ақ кіреуке жағам бар.
Хан ұлымен қас болып,
Қара ұлымен дос болып,
Хан үстіне барғанда,
Шабайық ханды дегенде,
Шапқандай ханды амал бар,
Амал барда хан шаппай,
Тәңірім қылды - не амал бар?!

Ат туады байталдан,
Айт десең - лебіз қайтарман.
Төрт-бес жылдай алысып,
Мына тұрған Иса-екем
Ханның бір тауын қайтарған.
Ат туар ма шұбардай,
Ер туар ма бұлардай.
Дулығалы бас кесіп,

Ақ алмасын суармай?!-деп ұлт мұратын ту еткен, ел ардағына айналған Исатайдың адалдығы мен әділ істерін, ерлік үлгілерін бар қырынан жарқырата көрсетеді.

...Елдің ардақты азаматы өлді – айтулы батыры өлді. Бұл жағдай елге де, батырға да оңай тиген жоқ. Таланттылығы мен табандылығы мықты ақынның жігері мұқалмады. Махамбет «Есіл ер» өлеңінде «тастай қатты тағдырды шешер» халық батырын жоқтайды.

Құрттайында өсіп ем,
Бауырында паналап.
Алдымда асқар тау еді,
Соңына ерсем ағалап... –

деп өкініш зарын төгеді. Ақын бауырында паналап өскенін есіне алып, оны үлкен қорған-панасына балайды. Алдындағы асқар тауы ретінде жоқтайды.

«Тайманның ұлы Исатай» өлеңінде:

...Тайманның ұлы Исатай,
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді,
Исатайды өлтіріп
Қырсық та шалған біздің ел,-
десе, «Мінкен ер» деген өлеңінде:
Айтып, айтпай немене.
Исатайды өлтіріп,
Серкесінен айрылып
Сергелдең болған біздің ел, - деп толғайды.

Халық алдында үлкен беделі бар Исатай сынды батырды «ағайынның басына, алтын ердің қасына, қой бастайтын серкеге» балауы көркем де ұтымды. «Серкесінен айрылған» ел қан жұтып, қара жамылды. Тірі қалғандары қуғын-сүргінге ұшырады. Исатай батыр өліп, көтеріліс жеңіліс тапты. Ақын Исатайдың жеке тағдырын елдің, халықтың тарихи тағдырымен сабақтастыра жырлайды. Дауылпаз ақын жорыққа белін бекем буып туған жұрты үшін қаһарына мінген батырдың әрекетін жеткізе, көпке үлгі ете көрсетеді. Сондықтан ер Махамбеттің Исатай қазасына байланысты жоқтау үлгісіндегі туындылары – терең тебіреністен туған, шын жүректен шыққан шығармалар.

Ел мұраты жолында адал, өмірде дос, майданда серік болған Исатай мен Махамбет – ұлттың тұғырлы тұлғалары қатарын толықтырады әрі адамдықтың үлгісі, ерен батырлықтың үлгісі деуге әбден лайықты. Демек, Исатай-Махамбет – батырлық турасынан қуатты, достық қарым-қатынастарымен берік, тағдырларымен қайсар рухтың өшпес өнегесі, бүгін мен келер күннің мәңгілік мұрасы, қайталанбас құбылыс!

Әдебиеттер тізімі:

1. З. Сейітжанұлы «Фольклорлық қырлары», «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 2003, №6.
2. Р. Тұрысбек «Махамбеттің ақындық мұрасы», «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 2003, №6.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Қызылорда:Ташкент, 1927. – 25-бет.
4. Махамбет «Ереуіл атқа ер салмай», «Жыр – семсер» өлеңдер жинағы

**МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ОРТА, АРНАУЛЫ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ
ОРЫНДАРЫНДА ОҚЫТЫЛУЫ**

Әр елдің өз тарихы бар. Біздің өңіріміз тарихқа бай. Көптеген батырлар, ақын-жазушыларымыз шыққан. Жәңгірдің өнегесін, Махамбеттің ерлігін, Мәншүктің батырлығын, Тайырдың ақындығын мақтанышпен айта аламыз.

Қазақтың әйгілі ақыны, күйші композиторы, отаршылдыққа қарсы Исатай Тайманов бастаған көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі, осы көтерілістің жалынды жыршысы, тарихи тұлғамыздың бірі - Махамбет Өтемісұлы.

Оқу бағдарламасында берілетін сабақтардың білімділік мақсаты - оқушыларды Махамбеттің елін езгіден ерлікке, қараңғылықтан білімділіктің биік шыңына шақырған, ел бірлігін жырлаған шығармашылығымен таныстыру, танып-білуге үйрету.

Нақты деректерден арғы тегі туралы сөз етсек, 1804 жылы Ішкі Бөкей Ордасы, қазіргі Батыс Қазақстан облысының Жәнібек ауданының Нарын құмының Жасқұс деген жерінде Байұлы ішіндегі Беріш руының Жайық бұтағынан. Нәдір деген кісіден Мәлі туады. Мәлінің қазақ әйелінен Өтеміс пен Шыбынтай, қалмақ әйелінен Қобылай туған [2. 466-б.]

Өтемістен - он ұл, Шыбынтайдан - төрт ұл, Қобылайдан - үш ұл туып, Мәлі ұлдың өзінен он жеті немере сүйген адам. Бұл әулет Тайсойған құмындағы іргелі ауылдардың бірі. Атасы Құлмәлі, әкесі Өтеміс те өз заманында айтулы тұлғалар болған, Құлмәлінің тұқымынан би де, шешен де шыққан.

Соңғы жарты ғасырға жуық уақытта көптеген ғылыми әдебиеттерде, оқулықтарда дауылпаз, ақынның туған жылы әр түрлі көрсетілген. Кейбір ғылыми зерттеулерде М.Өтемісұлы 1803 жылы туған делінсе, енді бір кітаптарда ол 1804 жылы туған деп жазылған.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивтің 4-қорында Махамбетке байланысты біраз деректер бар. Соның ішінде Махамбеттің туған жылын дәл көрсететін құжат та бар. Бұл деректің дүниеге келу себебі мынадай: Бөкей Ордасының ханы Жәңгір 1836 жылы 7 мамырда Күшік Жапаров деген қойшыны Махамбет өлтірді деген хабар таратып, Орынбор шекара комиссиясына рапорт жолдаған. Бұл рапорт одан әрі генерал-губернатор В. А.Перовскийдің қолына тиеді. Осы оқиғаға байланысты тергеу комиссиясы құрылып, ол Гурьев қаласына жақын жердегі Новопороховинск батағасына орналасады. Осы жерде 1836 жылы 8 қарашада және 10 желтоқсанда Махамбет тергеушілерге былай деп жауап береді: «Менің атым Мұхаммет Өтемісұлы, жасым 33-те, дінім-мұсылман, татарша сауаттымын, орысшада аздап оқып, жаза аламын».

Махамбет – өзінің барша болмыс қасиеттерімен көшпелілер арасындағы көсем тұлғалардың бірі. Ол өзі туып өскен өңірдің Қамбар батыр, Ер Тарғын, Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Жиёмбет, Доспамбет сияқты біртуар тұлғаларының өлмес мұраларын көкірегіне тоқып өсті. Өзі өмір сүрген заманның ағымына жүйрік, қыр сырын жетік меңгерген, көзі ашық, көкірегі ояу, білімдар адам болған. Орыс, татар, араб тілдерін тәуір меңгерген.

Махамбет шығармалары - бұқара өмірінің рухани-поэтикалық шежіресі, шаруалар қозғалысының шынайы бейнесі. Ол жыраулық поэзияның көркемдік әлемін байытып, шығармаларында ұлт-азаттық идеяларын көтерді, елдікті сақтап қалуға шақырды. «Мұнар күн» жырында ол ел басына түскен ауыртпалықты ашына айтты. «Ереуіл атқа ер салмай», «Ұлы арман», «Жайықтың бойы көк шалғын», «Атадан туған ардақты ер» жырларында ақын алдағы күндеріне үмітпен, зор сеніммен қарады. «Біртіндеп садақ асынбай», «Арғымақ, сені сақтадым», «Арғымақтың баласы», «Азамат ердің баласы», «Қара нар керек біздің бұл іске», «Еменнің түбі - сары бал», «Жалған дүние», «Еріскедей ер болса», т.б. шығармаларында ұлт-азаттық қозғалыс рухы, ел тағдыры мен арман-мүддесі терең әрі шынайы суреттелген. «Халық қозғалса, хан тұрмайды тағында» дейді ол отты жырларында. Ақын өлеңдерінің басты қаһарманы - Исатай батыр. «Исатай деген ағам бар», «Исатай сөзі», «Арғымаққа оқ тиді», «Тарланым», «Соғыс», т.б. өлеңдерінде Исатай батырдың көркем тұлғасы, адамгершілік, қайсарлық, тапқырлық қасиеттері жан-жақты сипатталды. Оның «Жәңгірге», «Баймағамбет сұлтанға» арнаған 106 өлеңдері патшаның жергілікті билеуші өкілдері - хан-сұлтандарға қарсы жазылған, олардың бет пердесін ашатын жырлар болды. Ақын өлеңдерін дәстүрлі үлгіге негіздей отырып, түр, мазмұн жағынан байыта, жетілдіре түсті. Махамбеттің лирикалық өлеңдері, көбіне, толғау, жыр, терме үлгісінде жазылды. Исатайға арнаған өлеңдерінде жоқтау сарыны басым. Махамбет шығармашылығы қазақ поэзиясы жанрларының қалыптасуына, стилінің дараланып, поэтикалық тіл құралдарының артуына, философиялық тереңдіктің орнығуына үлес қосты. Халық нақылына құрылған философиялық

толғаулары мен жігерге толы ерлік жырлары, жауынгер рухты биік өлеңдері ақын шығармашылығын жоғары деңгейге көтерді. Махамбеттің «Мұңайма», «Желп-желп еткен ала ту», «Жайықтың бойы көк шалғын», «Ұл туса», «Толарсақтан саз кешіп» өлеңдері дәуір шындығын бейнелеп, көтеріліс айнасы болып қана қойған жоқ, асқақ рух пен болашаққа деген сенімнің ерекше үлгісін көрсетті. Махамбет үшін көшпелілердің дәстүрлі мәдениеті, өнері, талғам-танымы өмір сүрудің тәсілі еді. Ол әбден орныға шыңдалған далалық демократияны жан-тәнімен қорғап, сол жолдан ауытқымай дүниеден өтті. Мұның өзі түптеп келгенде, халықтың біртұтас тағдыры үшін, ұлттың біртұтас арман-аңсары үшін күрес болатын. Отаршылдық ұлттың тұтастығына іріткі салып, таптық жіктің ұрығын септі. Бұл дегеніміз, мүлде жат өмір салттың, бөтен системаның бел ала бастауы еді. Махамбет ірілігі - осынау системалық өктемдікке қасқайып қарсы тұруында. Мұның бұлтартпас айғақтары Махамбет жырларының өнбойында тұнып тұр. Махамбет жырларының күдіреттілігі арман-аңсарының заманалық кесектігінде. Халық басындағы бақ пен сордың жалкылық мысалына жұбанбайды, заман дүмпуі тудырған ірі ағымдардың аққарасын саралап толғанады. Бұл ретте, оның санасы сергек, танымы терең, мақсаты айқын. Ұлттың азаттығы мен халықтың әлеуметтік теңдігін терең жырлаған, Махамбеттей жеткізе жырлаған ақын қазақ топырағында некен-саяқ. Дәстүрлі талғамымызда хас өнердің бойына сұлулық пен шындық тең бітіп, қоржынын аудармауы керек. Махамбетте мұның екеуі де кәміл. Ол сонысымен көшпелілер мәдениетінің аса тегеурінді соңғы тұяғы ретінде мойын бұрғызады. Махамбет өзінің рухы асқақ жырларын жыршылығы тасып шығармаған. Оның бойындағы буырқанған аста-төк өнер күрес жолындағы ең оңтай қаруы болған.

Махамбет өлеңдерін шәкірті Қуан жырау, кішкене Қобыланды ақындар жатқа білген. Одан Мұрат ақын үйренген. Мұрат білетін өлеңдерді Ығылман жаттаған.

Махамбет өлеңдері алғаш 1908 жылы Қазан қаласында «Мұрат ақынның Ғұмарқазы ұғлына айтқаны» дейтін жарық көрген. Ақынның бір топ өлеңдері «Беріш Мұхамед батырдың сұлтанға айтқаны» дейтін тақырыппен топтастырылып, «Мұрат ақынның жазылды» деген түсінік берілді. 1912 жылы «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңінің бір нұсқасы «Шайыр» жинағында жарияланады.

Махамбет өлеңдерін жинау, жариялау, зерттеу ісінде ғалым Қажым Жұмалиев елеулі еңбек етті. Мерзімді баспасөз беттерінде оқулықтар мен әдебиет тарихтарына мақалалар, зерттеулер жазды. 1939 жылғы басылымына жаңадан екі өлең, 1948 жылғы жинағына он екі өлең, 1958, 1962 жылғы жинақтарына тоғыз өлең қосқан. Бұл өлеңдерді ел аузынан жинап, Ғ.Зарипов, М.Тілеужанов, Б.Аманшин сияқты әдебиетші, қаламгерлер жинаған деректерге сүйенді.

Исатай, Махамбет бастаған шаруалар көтерілісіне қатысты деректерді, Махамбет өлеңдерін жинау, жариялау ісінде жазушы Бекқайыр Аманшин бірқатар еңбек етті. «Еңіреу ұлы емшек боз», «Кел, кетелік», «Жақия» өлеңдерін қосқан.

Махамбет өлеңдері 1984 жылы «Бес ғасыр жырлайды» жинағының I томында жарық көрді. Осы деректерге қоса Махамбет өмірі мен шығармашылығын әлі де толық зерттеу қолға алуды қажет етеді.

Махамбет еркіндікті аңсады, қызыл оттай қызулы, қылыштай өткір, селдей серпінді сөздері қараңғыны қармаған қалың қазақтың ақ жүрегіне асау толқу салды, көңіліне жел берді. Махамбет жырларын оқығанда адам күні бүгінде осылай тербіреніп, ақынмен бірге айкасқа кіргендей, жеңіс қуанышын, жеңіліс күйінішін бірге кешкендей болады.

Жайықтың бойы көк шалғын-

Күзерміз де жайлармыз.

Күлісті сынды күреңді

Күдірейтіп күнде байлармыз.

Құдай істі оңдаса,

Ісім жөнге келгенде,

Қамалаған көп дұшпан [1, 12-б.].

Әлі де болса қойдай қылып айдармыз, - деп Махамбет ақын армандағандай, қазіргі тәуелсіздік елде өмір сүріп жатырмыз. Кейінгі ұрпағы есімін елеп, мақтаныш тұтып, қастерлеп тағзым етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Махамбет «Ереуіл атқа ер салмай» Қосымша Алматы «Жазушы» 2002 ж
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия-Алматы: Қазақстан даму институты, 1999 ж.

«АТАДАН ТУҒАН АРДАҚТЫ ЕР»

«Махамбет пен Исатайдың – екеуінің де аңсаған арман, мұраты – елдің еркіндігі мен тәуелсіздігі, бірлігі мен ынтымағы болатын. Бүгін соған мына біздер, Исатай мен Махамбеттің ұрпақтары жетіп отырмыз. Олай болса, Махамбет пен Исатайдың аруақтары алдында бас ие отырып, солар көрмей кеткен Тәуелсіздік туын тік ұстау – бабаларымыздың алдындағы парызымыз, бабаларымыздың алдындағы қарызымыз».
Н.Ә. Назарбаев

Абайға дейінгі ақындардың ауылы, Абайдан кейінгі батырлардың батыры – Махамбет есімі бабаларымыздың азаттық жолындағы күресінен, Ұлы дала ұлдары мен қыздарының тәуелсіздікті аңсаған аяулы арманынан, аяусыз айқасынан, қаймана қазақтың қайсарлығынан және тәуелсіздіктің бүгіні мен ертеңінен сыр шертеді.

Махамбет – уақыт өткен сайын қын түбінде жатпас алмас қылыштай жарқырай беретін өршіл тұлға. Махамбетті білмейтін қазақ кемде кем ... Бірақ, бұл - оның ақындық болмысы мен өткір жырын жатқа айтып, тек оқумен ғана шектелмейтін дүние. Тәуелсіз, азат елде өмір сүрудеміз десек те, өмірдің сын сағаттарында Махамбеттің жүрегін кескілеген намыс пен күрескерлік бізге дәл қазірге сәтте ауадай қажет. Өйткені, ар-намысын таптанған, тектілігін жоғалқан халықтың болашағы қараң. Осы орайда, Әбіш Кекілбаевтың Махамбет туралы жазған «Шандоз» атты еңбегінде ақынның «табиғаттан қалаған уақытында табыла бермейтін асылдай аса сирек кездесетін құбылыс» екендігін айта келіп, «Ондай құбылыс тек қазақ түгіл, барша адамзаттың ғұмырында да көп кездесе бермеген. Махамбет - кәдімгі он екі жілік, бір мығым жұмырбасты пенденің ертегідегідей аңызға айналуының, тек ертегіде ғана кездесетін ғажайып ерлердің қайтадан шындыққа айналуының таптырмас бір мысалы», - деген сөзі ойға орала береді.

Махамбет – халық арасындағы келеңсіз құбылыстарды, келелі істерді өлеңіне арқау еткен өр рухты ақын. Сөзім дәлелді болу үшін, қазақ әдебиетінің сөз зергері Зейнолла Қабдоловтың «Махамбет деген ардақты, әрі аяулы есімнің өзі – өмірдегі қасіреттің синонимі, өнердегі қасиеттің символы», - деп алдаспан жырымен ел рухын оятқан ақын туралы толғануы да ақынның күрескерлік ойшылдығы мен философиялық сипатын аша түскендей.

Ақын өлеңдерінің негізгі тақырыбы — теңдік пен бостандық, әділдік үшін күрес, отаршылдық жүйеге қарсылық. Ол қарумен де, қаламмен де күресе отырып, соңынан ерген көтерілісшілерге Махамбет өлеңдері үлкен дем берді. Махамбет өлеңдері - үлкенге де кішіге де ортақ мұра. Балалар мен үлкендерге бірдей ортақ мұра. Ерлікті дәріптейтін шығармалары көп. Рухани жаңғыру аясында ұлттық тарихи құндылықтарымызды жандандыруда Ақын өлеңдері көмекші құрал болары хақ. Қазіргі таңда біздің патриоттарымыздың еліне деген сүйіспеншілігін арттырып, патриоттық идеяға баулысын десек оларға Махамбет атамыздың өлеңдерін, шығармаларын бойларына сіңірту керек. Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай», «Тарланым», «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі», «Ерлердің ісі бігер ме?», «Қызғыш құс» деген өлеңдері оқырман ойына қозғау салатын, патриоттық рух беретін өлеңдері өміршеңдігімен үлгі болады.

Махамбет ақынға арнап жазылған көптеген шығармалар бар: алдымен қазақ поэзиясындағы Ы.Шөрековтің «Исатай-Махамбет» дастаны, Ж.Молдағалиевтің «Кек», Ж.Нәжімеденовтің «Жаңғырық», Ә.Кекілбаевтың «Махамбет», М.Шахановтың «Нарынқұм трагедиясы», Ф.Оңғарсынованың «Алмас қылыш немесе Махамбетпен қалай кездестім», М.Неталиевтің «Арыстан еді-ау Исатай» поэмалары, Қ.Бекқожиннің «Махамбет қабірінің басындағы тебіреніс» атты толғаулары - қазақ әдебиетінің барлық жанрларында арынды ақын, алдаспан жырдың дарабозы әрі батыр, әрі ту ұстаған қолбасшы Махамбет Өтемісұлы туралы шығармалар қазақ әдебиетінің шоқтығы биік туындылары. Сонау ақын Ығылман Шөрековтен бастап бүгінгі суреткер қаламгер Зейнолла Қабдоловқа дейінгі қалам ұстаған дарындардың барлығы бұл қасиетті тақырыпқа ат басын бұрмай өте алмаған. Бұл туындылар Махамбеттің күрделі тұлғасын көркемдік тұрғыдан жинақтауда, сол тұстағы қазақ басына түскен бодандық, патшалық Ресей империясының қазақ даласында жүргізген отарлау саясатының қанқұйлы көрінісі, сонымен бірге ел ішіндегі, ағайын арасындағы зұлымдық пен сатқындық үстемдік құрған заман шындығын шынайы жеткізуде жазылған туындылар. Заманымыздың дүлділ композиторы ұлы Нұрғиса Тілендиевтің Махамбет атты драматизмге толы миниятюралық симфониясында өршіл ақынның текті бейнесі, қайрат жігері,

отты поэзиясы асқар шеберлікпен көрсетілген. Сонымен қатар, Махамбет көптеген әндердің, толғау термелердің авторы, жүрген ортасында күйшілік өнерді дәріптеген. Отты поэзия сияқты терең әрі қайсар рухтың жалынды лебін баяндайды. Оның күйлері өзінің өмірі мен және поэзиясымен біртұтас болып келеді. Олар: «Шіртерлі терезе», «Жұмыр қылыш», «Қайран- Нарым», «Өкініш», «Исатайдың Ақтабаны- ай» жарық күйлері. Жауынгер ақынның өзінен кейін қалдырған рухани мұрасын сақтауда және күйші маман ретінде зерттеулерде ерекше үлес қосқан халқымыздың белгілі мәдениет қайраткері, күйші ұстаз Қ.Ахмедияров болды. Махамбет бейнесімен поэзиясының құдыретін халқымыздың ұлы күйшісі Құрманғазының «Кішкентай», «Жалын», «Көбік шашқан» күйлері арқылы суреттейді.

Ойымды қорытындылай келе, Махамбет ақын – ұлт азаттығы үшін күрескер тарихи тұлға ретінде біздің Тәуелсіздігіміздің бастау көзі. Сондай қоғам қайраткерлігімен бірге, өзінің отты, жалынды өлеңдері арқылы бар өмірін туған халқының мұңын жоқтауға арнаған ардақты ақын есімі ешқашан өлмек емес ...

ӘОЖ 82-1(574)

Қуанышқалиева А.
(Орал қаласы)

Қ. БЕКХОЖИН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ПАТРИОТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ӘУЕН

Замандастарының ерлік, батырлық тұлғасын аша түсуге Қ.Бекхожин өзінің 1941 – 1945 жылдарғы екінші дүниежүзілік соғыстың кезеңіне арналған эпикалық туындыларында едәуір еңбек сіңірді. Сол кезеңнің шежіресі іспетті бірнеше патриоттық өлеңдермен қатар, екі поэма жазды. Оның бірі ақынның 1941 жылы жазған «Александр Невский» атты шағын поэмасы болатын. Соғыс тұсында өткен ғасырлардағы басқыншы жауларды талқандаған бұрынғы батырлардың ерлігі отандастарымызға рух беріп, дұшпанды қиратуға белгілі дәрежеде үлгі-өнеге болғаны рас. Осы жаймен байланысты, сол тұста бұрынғы батырлардың ерлігін суреттейтін қазақ әдебиетінде бірнеше шығармалар жазылды. XIII ғасырда Ресей жеріне шабуыл жасаған неміс басқыншыларын талқандаған ірі қолбасшы Александр Невскийге арналған қазақ поэзиясында екі поэма дүниеге келді. Оның бірі Қ.Бекхожин поэмасы болса, екіншісі ақын Ә.Тәжібаевтың Александр Невский туралы толғауы еді. Тақырыптас екі поэманың да идеялық мақсаты, көздеген нысанасы бір болатын. Бұрынғылардың ұлы ерлігін толғай отыра, екінші дүниежүзілік соғыс майданындағы жауынгерлердің рухын көтеріп, жігеріне жігер қосуды олар басты мұрат деп білді.

Қ.Бекхожиннің «Александр Невский» поэмасы сол бір қаһарлы жылдарда отандастарымызды ерлікке рухтандырып, жауды біржолата талқандауға шақырған жалынды, патриоттық шығармалардың бірі ретінде эпикалық поэманың тарихында елеулі із қалдырды.

Қара өлең үлгісінде жазылған бұл поэмада автор тарихи деректерді поэзиясына арқау ету арқылы кеңес жауынгерлерінің намысын қайрап, қанқұйлы соғысты, қатыгездікті, сұмдық оқиғаларды көркемдік құралдар арқылы ықшамдап, түсінікті әрі қарапайым тілде жазған. Соның бірі:

...Ұйықтап жатқан ұрды әйелді,

Бауыздады жас баланы [1,117 б].- деген жауынгерлік суреттер. Дипломдық жұмыс қолжазбасында бұл поэма Ә.Тәжібаевтың «Толғау» атты поэмасымен салыстыра талданып, негізгі мақсатына тақырыптық мазмұнына қарай пайымдалады.

Ақынның «Жиырма сегіз» (1942) атты поэмасы 29 шумақтан тұратын шағын туынды. Поэма көлемінің осынша шумақ болуында да өзіндік сыр бар. Себебі Дубровское разъезін қорғаушылардың алғашқы саны 29 болған. Ақын осы деректі пайдаланып көркем образға айналдырған. Ақынның бұл шығармасы сол қаһарлы мезгілдегі отандастарымыздың асқан ерлігінің нақты бір көрінісін бейнелеуге арналған. Поэмада өмірде болған оқиғалар, тарихи адамдардың өмірі суреттеледі. Дәлірек айтқанда, соғыста ғажайып ерлік көрсетіп, патриотизмнің жарқын үлгісін танытқан әйгілі жиырма сегіз панфиловшы батырлардың өмірі поэма мазмұнының арқауы болды. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Қ.Бекхожиннің жазған екінші поэмасы – « Жиырма сегіз» (1942). Ақынның бұл шығармасы сол қаһарлы мезгілдегі отандастарымыздың асқан ерлігінің нақты бір көрінісін бейнелеуге арналған.

Поэмада өмірде болған оқиғалар, тарихи адамдардың өмірі суреттеледі. Дәлірек айтқанда, соғыста ғажайып ерлік көрсетіп, патриотизмнің жарқын үлгісін танытқан әйгілі жиырма сегіз панфиловшы батырлардың өмірі поэма мазмұнының арқауы болды.

Қ. Бекхожин поэмасының идеялық нысанасы - жаудың елу танкісімен соғысқан жиырма сегіз батырдың жер жүзін таң қалдырған ерлік істерін, қаһармандық бейнесін көркөм сөз кестесімен бейнелеу еді. Тұтастай алғанда, даңқты жауынгерлердің аңызға айналған ерлік образын ақын өз поэмасында дұрыс та лайықты түрде көрсете алды.

Поэмада:

«Өршелене соқты боран,

Орман шулап тартты қобыз» - дейтін жолдар бар. Бұл суреттеуде ақын қиялындағы ұшқырлықтың ерекше ұшқыны байқалады. Ол – ұлттық нышан. Қобыз – қазақы ұғым болса, орман - орыс орманы. Осы жерде мынадай ой келеді. Ақын суреттеген бұл көріністер саясат тапсырысымен жазылған, басшылар қармағынан қалай сау қалады екен деген. Ақын табиғаттың дүлей күші боранды – ақ кебінге теңеген. Кебін - бүкіл мұсылман қауымына ортақ ақырет сапарға аттанушының киіп кететін киімі. Ал оның ақ болуы, о дүниеге кетіп бара жатқан жанның «ақ өліммен» өлуінде. Жалпы бұл поэмада ақын ұлттық таным тұрғысынан өлім категорияларына көп тоқталған. Мұнда ескеретін бір жайт, тақырып кеңес халықтарына ортақ болғанымен, поэзияның ұлттық сыр – сипаты, жазылуы және автордың таным түсінігінде де ұлттық көріністің басым болуы. Поэзиядағы мұндай құбылыстарды әлемдік әдебиеттану ғылымында ұлттық мінезді поэзия дейді. Бұл жөнінде А.Шәріп былай дейді: «Ұлттық мінезді поэзиялық шығармалардың жалпы пафосынан немесе рухынан, сондай-ақ ақындық мен лирикалық кейіпкер тұлға лирикалық қаһарман бейнелерінің бітімінен анықтап айғақтауға болады». [2,275 б]

Жауынгерлер саны туралы деректердің шындығы МЖақыпбеков мақалаларында егжей – тегжейлі баяндалған.

Қ.Бекхожиннің көп достарының бірі талантты ақын Абдолла Жұмағалиев туралы толғау – реквиемі «Ақын кегі» деп аталады.

Қ.Бекхожин толғауында А.Жұмағалиевті «есіл боздағым», «сабазым», «өлеңнің қызғалдағы», «сәби ақын», «албырт ақын» деген бейнелі сөз тіркестері арқылы оның жастығын, өлімінің мезгілсіз екенін айтады.

Абдолланың қысқа өміріне қоса, досының ерлік істерін отқа өртеніп, қаза тапқандығын ақын мұндана, кектене жырлап, өзінің толқулы сәттерін эмоционалды де байқатады.

Автор поэмада Абдолланың дүниеден өтер кезіндегі монологын сәтті берген. Бұл жерде біріншіден, лирикалық кейіпкер – батыр, сол себепті де өз өлімнен қорықпайды «ат денемді, өрте мейлің» дейді. Екінші ол – ақын сондықтан да артымда өлең қалса, мен өлмеймін дейді. Осылай ақын ойы да оқырман ойы да бір жерден шығып жатады. Ақын «Ақын кегі» толғау–реквиемінде поэмаға тән барлық компоненттерді пайдаланған. Ақын поэмада Абдолланың оның достарының жазудың шынайы сипатын романтикалық сарында баяндау тәсілімен жазған.

Жан жолдас, қаламдас досының жау қолынан мезгілсіз ауыр азапта қайтыс болған қазасымен терең тебіренген ақын «өртенді жас, есіл боздақ» деп жан сезімі мен нала көңілінің булығын қалқысыз жырлайды. «Он екі де бір гүлі ашылып болмаған» Абдолланың, Абдолла шығармашылығының мезгілсіз үзілуін «күйді өлеңнің қызғалдағы, жанды гүлі аяп алар» деп ақын мен ақындықтың өзегі өртер өкініш мұңын-аса бір нәзік, аса бір өткір сезіммен береді. Автор өлеңнің ұзына бойына сол налу мен мұң құзырында қалып қоймайды, езіле, егіле отырып оның мәңгі өлмес ерлік, ақындық рухының өшпес күшіне сенім артқан романтикамен аяқтайды да, былай дейді,

Қайғырмашы дос пен жары

Ән бөбегін әлдилеген.

Тірілтеміз сәби жанды

Көтереміз ән-күйменен!

Бұл «досқа достық парыз ет» деген сөздің Қалижан мен Абдолла арасындағы ақталуы емес, зұлым соғыста мезгілсіз қыршын кеткендер аталуға деген көптің сөзі, көптің романтикасы. Әрине, қандай да өлең автордың өзіне мәлім материалдан туары бар. Сол өмір материалы ақын азаматтығымен астас нағыз шабыт, шыншыл сезім сәтінен туғанда, автор өзінің ғана емес өзгенің де ортақ ойын жеткізері, құптатадыны бар. Бұл толғау-реквием соның айғағы. «Ақын кегі» Қасым Аманжоловтың «Абдолла» поэмасымен өте қабысып жатқан және оны толықтыра түсер әрі дербес сәтті туынды.

Ақын 1957 жылы Ақан Ақтаев атты шиеленіскен тартысқа құрылған күрделі, желілі поэма жазды. Поэма баспа бетін көргеннен бастап, оның идеясынан мазмұнының автордың ұстанымынан саяси әдеби қате ізденушілер саны көбейген. Осы жағдайға байланысты ақын туындыны өңдеп, идиологияға сәйкестендіріп, қайта жазды. Өңделген поэманың тақырыбы өзгеріп, «Тұрлаулы тағдыр» атанды. Бес рет басылып, оған Зейін Шашкинге деп арнау жазылды. Поэма кейіпкерлері де өзгеріске ұшырап, бірнеше образдар қысқарып, керісінше, тың жаңа бейнелер қосылды. Ақын поэмада тартыс мәселесін күшейтіп, сюжеттік желіні де ширата түсті. Бірақ поэма мазмұны идеясы автордың ұстанымы сол күйінде қалды.

Ақын поэманың 3.Шашкинге арналған тұстарында «Өсірді еркелетіп өмір өзі» деген тармақ арқылы дәуірдің «бет – бейнесін» астарлап жеткізді. Бұл жерде ақынның «еркелетіп» деген сөзі, сол кездегі өмірге карама – қарсы мағынада қолданылған. Жеке басқа табынушылық үстемдік құрып тұрғанда, зиялы қауымның еркелемек түгілі еркін тыныстауына жол берілмегені көпке белгілі жай.

Поэма туралы автордың өзі былай дейді: «Бұл поэмада сол бір өсек-жала, жазықсыз жаза тартқан кезде қуғынға ұшыраған студент жас инженер. Ақан Ақтаевты бейнеледім Ақан кейіпкерімнің шын аты емес және бұл – бір ғана адамның өмірі туралы хикая да емес, бұл – бір кезеңде жаламен қуғын көрген білімді адал абзал азаматтардың жиынтық образы»

Сол себепті, ақынның бұл туындысын сол тұста жапа шеккен замандастарына орнатқан ескерткіші деп бағалауға әбден болады.

Шығарма Ақын мен Әсия арасындағы махаббаттан бастау алады. Екі жас демалыс кезінде бір-бірімен хабарласа алмай, жігітке өкпелеген қыз хат жазбадың деп наз айтады. Ал жігіттің ойы – шырқы бұзылған әке өмірінде. Ол – жазықсыз сотталып кеткен. Осында бастап поэма желісі ширатылып, оқиғалар шиеленісіп кейіпкерлер тартысы туындайды. Басына түскен жағдайды. Әсияға қалай айтарын білмей сезім арпалысына түскен. Ақан психологиясы алай-дүлей. Ақыры жиналыста Ақанның мәселесі қаралып ол халық жауының баласы атанады «Сын селіне» ұшыраған тыным таппайды. Әкесінің ісін қайта қаратуға құзырлы орындардың табалдырығын тоздырады. Бәрібір ешбір жақсылыққа қалпы жетпейді. Дос санағанда да Әсия да жалт бұрылып кете барады. Осылай Ақан жалғыз қалады. Бұл – поэманың шарықтау шегі [3, 153 б].

Поэманың өң бойында әрбір эпизод ситуациялардан кейін автор өзіндік тұжырымдар жасап, өз ұстанымын айқын байқатып отырады.

Сөйтіп, жазықсыз қудалаған Ақан Алматыда қала алмай, Жезқазғанға кетеді. Алматыда Ақанға бәрі қарсы шықса, Жезқазғанда екі топ пайда болады. Бірі-Ақанға қарсылар, екіншісі - Ақанды жақтаушылар. Поэманың екінші бөлімі екі топ арасындағы тартысқа құрылған. Поэмада осындай тартыс үстінде өрістеген шытырман оқиғалар бірінің артына бірі туындап жатады. Поэмадағы ақын қолданған көркемдік компоненттердің ең көрнектісі-пейзаж. Дастанда ақын табиғат көріністерін бейнелеуді екі түрлі жағдайда пайдаланады бірінші адам көңіл –күйінің аянышты қуанышты шақтарын салыстыра екінші заман сиқы мен кезең келбетін табиғат құбылыстарын теңеумен психологиялық параллелизм арқылы береді.

Сюжеттің шешілуі - Ақанның жеңісі-әкесінің ақталуы өзінің адалдығы. Ақан осы жеңісінің арқасында жоғалтқандарын біртіндеп таба бастайды. Поэма соңында Әсиямен достарымен қайта табысып, қуанышты өмірге қадам басады. Бұл шығарма – тоталитарлық жүйе қысымын анық көрсетумен, поэманың жанр түрлерін байытуымен тақырыптық маңызының құндылығымен өз орнын тапқан туынды.

«**Соңғы сайран**» поэмасы (1969) – Ақан сері өмірінің соңғы бір сәтін бейнелеген ел аузындағы аңыз-дастан деп атайды. Поэмада Ақанның жалғыз көл жағасын мекен еткен қасіретті шақтары суреттеледі. Ел аузында Ақан есінен ауысыпты-мыс пері қызына, үйленіпті-мыс деген аңыз әңгімелерге сүйенген автор. Ақанның сүйіктісі Ақтоқтыны өз қолымен мерт етуін күйініш сезіммен жырлайды.

Тарихқа жүгінсек Ақан сері – Ақтоқты оқиғасының болғаны анық. Ол әңгіменің тарихи шындығы. М.Жұмабаев, Е.Исмайылов, С.Қирабаев, Қ.Бекхожин еңбектерінде толығымен айтылған.

Ол араға бірнеше жылдар салып, 1969 жылы атақты ақын, сазгер әнші Ақан сері Қорамсаұлы (1843 – 1913) туралы «Соңғы сайран» атты поэмасын оқырман қауымға ұсынды.

Қорамсаұлы Ақанның XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті мен саз өнері тарихында үлкен орын алатын аса көрнекті дарын иесі екені барша қауымға аян. Ақанның өмірі мен шығармашылығы едәуір зерттеліп, көптеген ғылыми еңбектер жазылғаны да белгілі. Халықтың сүйікті перзентіне айналған үлкен дарынның өмірі ақын, жазушы, сазгерлерді де қызықтырып, әр уақытта олардың көңілін аударып отырды.

Оған арналған әр алуан туындылар жарық көріп, әдебиет пен өнерде Ақан серінің көркем бейнесі жасалды. М. Әуезов пен С. Мұқановтың «Ақан – Зайра» (1935) пьесасы, І. Жансүгіровтің «Құлагер» (1936) поэмасы, Ғ. Мүсіреповтің «Ақан сері – Ақтоқты» (1941) пьесасы, С. Жүнісовтің «Ақан сері» (1971 – 1977) атты екі томдық романы, С. Мұхамеджановтың «Ақан сері – Ақтоқты» операсы (1982, либретосын жазған Ғ. Мүсірепов) - Ақан сері өмірін әр қырынан бейнелеген әдеби-музыкалық туындылар. Осы аталған шығармалардың қатарына Қ.Бекхожиннің «Соңғы сайран» атты поэмасы келіп қосылды (1969).

Ақан сері өмірі көптеген қайғылы оқиғаларға толы, ауыр да азапты тіршілік болған. Көңілі мен жан дүниесінің қуанышы, өмірінің рақаты - атақты дүлдүл Құлагерінен, алғыр қыраны Қара торғай мен құмай тазысы Базар аладан айырылуы, сүйген сұлуы Ақтоқтымен байланысты хикаялар, Ресей отаршыларының озбырлықпен өз атамекенін тартып алуы сияқты оқиғалар Ақанның жанын

қинап қатты әсер еткені тарихтан мәлім. Осыған байланысты ол жұрттан, елден бөлектеніп, оңашалана бастаған. Төтенше қайғыға, мұңға берілген. Осы кезде Ақан туралы оны сүйетін қауым әр түрлі аңыз, ертегілер айта бастаса, жек көретін дұшпандары Ақанды есінен ауысты, жынданды, «пері қызына үйленіпті-міс» деген сияқты алыпқашпа өсектер таратқан [4,93 б].

Қ. Бекхожин поэмасында Ақан өмірінің сол өз тұстастары әр саққа жүгірткен кезі суреттелген. Поэмада Ақанның ел - жұрттан аулақтап, Қоскелдің жағасында оңаша өмір көшкен сәттері баяндалған. Көл жағасында қайғыға, мұңға батып отырып, айырылған Ақтоқтысын ойлауы, еске түсіруі оқырманды қатты толқытады. Сол тәтті қиял үстінде Ақанның Ақтоқтымен кездесуі символикалық бояумен берілген. Ақан мен Ақтоқтының өлмес, өшпес аяулы махаббаты романтикалық леппен, көтеріңкі пафоспен тебірене толғанған. Үнемі сұлулыққа, тазалыққа табынған Ақанның асыл бітіміне, шалқар жан дүниесінің әсемдігі мен ғажайып сырларына автор сүйсініп, бас иеді, ардақтайды, құрметтейді.

«Соңғы сайран» поэмасының реалдықтан гөрі, символикалық, романтикалық сипаты басым. Осымен байланысты поэманың кең тұстары өз оқырманын қиял, елес жетегіне ертіп, белгісіз дүниеге қарай бұрып әкететіні бар. Әрине, мұндай жайт шығарманы онша көріктендіріп тұрған жоқ. Дегенмен, тұтастай алғанда, «Соңғы сайранның» Ақан сері өмірінің соңғы, шал болған шағын белгілі дәрежеде тартымды бейнелеген поэма екенін әр уақытта ескеруге тиіспіз. «Соңғы сайран» - Ақан мен Ақтоқты жайлы халық аңызын жаңғырта жырлаған шығарма. Өмірден қатал соққы жеп, қартайған шағында ауыр трагедияға ұшырап, жан дүниесі аласапыран күйге түскен үлкен өнер иесі өмірінің бір сәтін көзге елестететін поэма екені ақиқат.

Поэма басында Қоскелдің жағасында мұң құшып, ойға шомған Ақан көрінеді. Жанында мылқау ұлы. Басқа пенде жоқ. Лирикалық кейіпкер көз алдынан бұрынғы күн елес күйінде көрінеді. Күйреген Ақан ойына Ақтоқты түсе береді. Өткенге өкінеді. Бірақ кеш. Қайта – қайта ойына оралған Ақтоқтыны сері: «Сексен қыз қоңыр қаздай тізілгенде Ақтоқты –аққудай ғой аспандағы», – деп өзін - өзі жұбатып қояды. Өткен істің өкініші көкірегін кернеген Ақан жүрегі қайғыдан қарсы айырылған жүрегінің жарасын қалай жазарын білмей арпалысқан. Ақан өзін – өзі қарғап – сілеп: Қарыспай сыңғыр қолым қапыда,

ол Қалқама қанжар неге сермеп едім», - деп күңіренеді. Бұл – лирикалық кейіпкердің психологиялық күйзелісі. Ақтоқтысын сағынған сері көл жағасына келіп, «Ақтоқты аузынан бал беріп ең» – деп шырқайды. Сол мезетте-ақ Ақтоқты көл бетіне сылан етіп шыға келеді. Автор поэманың бұл тұстарын баяндау арқылы береді. Өлген Ақтоқты Ақанға: «Мен әлі сені сабаз жарым деймін, Отын жанған сөндірмеймін», - деп, Серіге деген махаббатының мәңгілік екенін айтады. Бұл арада ақын махаббат атты тылсымның күштілігін, оның қуатты сиқыры барын көрсеткісі келген.

Кезінде Қ.Бекхожин Ілиястың «Құлагер» поэмасына, Ғ.Мүсіреповтің «Ақан Сері –Ақтоқты» драмасына талдау жасап, оларды ой таразысына салып, өз пікірін білдірген. Сол уақытта ақынның көкірегінде, Ақан серінің тарихи бейнесін қай қырынан көрсетсем деген ой тұрған болу керек, содан кейін осы «Соңғы сайран» поэмасы дүниеге келген.

І.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов, Қ.Бекхожин жасаған Ақан сері бейнесі жұмыста кең көлемде тарихи әдеби тұрғыда салыстырыла зерттелінген. Үш шығарманың ұқсас жері - туындының шешімі. Ғ.Мүсірепов драмасында Сері Ақтоқтысыз қалса, Ілияс дастанында Ақан Құлагерсіз қалады. Ал Қалижан поэмасында Ақанда ештеме де қалмайды. Бұл поэма тақырыбы мен идеясының авторлық ұстанымының бір-бірімен ұштасып, жымдасуы болып табылады. Құлагер мен «Соңғы сайранда» Ақан сері бейнесі аңызға қарай көбірек ойысқаны белгілі. Оған екі дастандағы Ақанның жын құшып, жалғыз жүргені куә. Пьесада кейіпкерлер бойына драмалық элементтерді жинақтау үшін күшті тартыс қажет. Сол себепті, драмада Ақанды автор батыр бейнесінде көрсеткен. Ақан сері-Ақтоқты драмасы мен «Соңғы сайран» поэмасының негізгі өзегі - махаббат. Авторлар Ақан мен Ақтоқты махаббатын екі түрлі бағытта ащы трагедиямен көрсете алған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бекхожин Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы: Жазушы. 1982, - 412 б.
2. Шәріп А. Қазақ поэзиясындағы және ұлттық идея. – Алматы. Білім. 2000. – 736 б.
3. Жақыпбекова М. «Жиырма бес» және «Ер туралы жыр» дастандары // ҚазМҰ хабаршысы. Филол сериясы. 2000 №7 (41); Жиырма сегіз панфиловшылар ерлігін суреттеген поэмадағы көркемдік ізденістер // Ізденіс, 2001. №3.
4. Бекхожин Қ. Өлең өткелдері. – Алматы: Жазушы. 1986, - 248 б.

РОБЕРТ БЕРНС И РОБЕРТ ФЕРГЮССОН: СОДРУЖЕСТВО ПОЭТОВ

Имя Роберта Бернса известно всему миру – классик мировой поэзии, национальная гордость Шотландии, поэт, стихи которого переведены на множество языков. Его мировая слава неоспорима. Но сердце его, как и его поэзия, всегда принадлежали прежде всего родной Шотландии. Как сам он говорил в своих знаменитых стихах: «в горах мое сердце». Шотландская природа, шотландская история и культура, шотландская поэзия стали сутью его творчества.

Особое влияние на поэзию Бернса наложило его прекрасное знание шотландских поэтов. Он использовал опыт шотландских мастеров поэзии – Джона Барбера, Роберта Хенрисона, Уильяма Дуэбара, поэтов XV века. Центральное место в поэтическом сознании Бернса занимают два поэта, которых он считал своими непосредственными предшественниками. Это поэты XVIII века – Аллан Рамзей и Роберт Фергюссон. С Фергюссоном его связывала искренняя духовная близость. Его идеи, мотивы, стихотворные формы привлекали Бернса всегда, как и личность и драматическая судьба поэта.

Шотландский поэт Роберт Фергюссон родился 5 сентября 1750 года в семье Уильяма Фергюссона, бухгалтера банка английской льняной компании в Эдинбурге, и его супруги Маргарет. Он учился в грамматической школе в Данди, поступил в институт, но не смог окончить его из-за смерти отца. Его брат и сестра покинули Шотландию, и будущий поэт должен был помогать матери. Фергюссон устроился копировальщиком в юридическую контору в Эдинбурге. Свободного времени хватало на то чтобы заниматься поэзией.

Фергюссон заинтересовался литературой еще в институте. Самое раннее его стихотворение, дошедшее до нашего времени – «Элегия на смерть Дэвида Грегори, доктора Сент-Эндрюсского института», написанное в 15 лет. Первое значительное произведение Фергюссона на шотландском диалекте – «Радостные Деньки» (“The Draft Days”) появились в печати 2 января 1772 года. До этого он писал в основном по-английски. Но с этих пор стал писать и на английском и на шотландском. Популярность его произведений подтолкнула издателей Уолтера и Томаса Редмонов издать в 1773 году сборник поэта «Стихи на различные темы» тиражом на 500 экземпляров.

С середины 1773 года произведения Фергюссона получают меланхолическую окраску, так в стихотворении в память Джона Каннингема (“Poem to the Memory of John Cunningham”), написанном после того как Фергюссон узнал о смерти этого поэта, ощущается грусть автора о его гибели и опасения разделить его судьбу. У поэта развивается депрессия, которая вынуждает его бросить службу.

В 1774 году поэт получил травму головы, упав с лестницы. И это привело его к безумию. Через несколько недель, 16 октября 1774 года Фергюссон погиб. Его литературное наследство составляют 50 стихов на английском языке и 33 на шотландском диалекте. Его творчество имело большое влияние на Роберта Бернса.

Роберт Бернс был на 9 лет моложе Фергюссона. Он знал и любил его стихи. Когда вышел сборник стихов Фергюссона, Бернсу было 15 лет, а когда поэт погиб – 16. Свой первый сборник, стихи преимущественно на шотландском диалекте, Бернс опубликовал в 27 лет. Его материальное положение было всегда нелегким. Из-за личных обстоятельств и материальных трудностей он был готов навсегда покинуть Шотландию и только письмо преподавателей Эдинбургского университета, которые прочитали его сборник и пригласили его в Эдинбург, остановило его. В Эдинбурге его положение улучшилось: он был везде принят, его стихи были переизданы, он стал известным человеком и смог жениться на любимой Джим Армор, которая его преданно ждала, и выкупить свою ферму. С тех пор он вел двойную жизнь – жизнь фермера, а позже таможенника, и - поэта, который, приезжая в Эдинбург, встречался с литераторами, посещал книжные лавки и редакции газет.

Первые же материальные средства, полученные им от издания стихов, он потратил на памятник любимому поэту, написав для него эпитафию:

Epitaph. Here lies Robert Fergusson, Poet

No sculptur'd marble here, no pompous lay,

‘No story'd urn nor animated bust;’

This simple stone directs pale SCOTIA's way

To pour her sorrows o'er her POET's dust

[1].

***О памятнике, воздвигнутом Бернсом, на могиле
поэта Роберта Фергюссона***

Ни урны, ни торжественного слова,
Ни статуи в ограде его нет.
Лишь голый камень говорит сурово:
- Шотландия! Под камнем - твой поэт!

[1].

6-го февраля 1787 Бернс написал запрос о разрешении поместить камень на безымянную могилу Фергюссона и отправил в Канонгэйт судьям, которые передали тот запрос властям, отвечающим за кладбище. Получив разрешение, Бернс поручил архитектору Роберту Берну, установить камень, на котором появились эти строки.

Бернсу принадлежат еще два стихотворения, посвященные Фергюссону, одно из них было написано рукою Бернса на экземпляре второго издания поэм Фергюссона 1782 года, подаренном Бернсом Ребекке Кармичел 19 марта 1787 года.

Роберту Фергюссону

Злосчастный Гений, проживший так мало!
Чье сердце чуяло добро и зло,
И солнце жизни, осветив начало,
Так скоро и безвременно зашло.

Как краток век талантливых людей.
Нужда и скорбь сопровождают их,
Тогда как титулованный злодей
Судьбою наделен за семерых. [1].

Второе стихотворение "On Fergusson", к портрету Роберта Фергюссона, шотландского поэта.
Curse on ungrateful man, that can be pleas'd,
And yet can starve the author of the pleasure!

O thou, my elder brother in Misfortune,
By far my elder Brother in the muse,
With tears I pity thy unhappy fate!
Why is the Bard unfitted for the world,
Yet has so keen a relish of its Pleasures? [1].

Проклятье тем, кто, наслаждаясь песней,
Дал с голоду поэту умереть.
О старший брат мой по судьбе суровой,
Намного старший по служенью музам,
Я горько плачу, вспомнив твой удел.

Зачем певец, лишенный в жизни места,
Так чувствует всю прелесть этой жизни?

Перевод С. Маршака. [1].

Образ любимого поэта никогда не оставлял Бернса и продолжал вдохновлять его всю его творческую жизнь.

В XX веке в Шотландии вышло новое академическое издание стихов Роберта Фергюссона, с отличными комментариями и наиболее полной биографией поэта. В ней подчеркивается та роль, которую Фергюссон сыграл в «шотландском Возрождении» XVIII века, о чем до сих пор с благодарностью говорят все поэты, пишущие по-шотландски, считая, как считал и Роберт Бернс, что Фергюссон один из первых проложил путь для новой шотландской поэзии, заговорив в стихах на этом языке, утвердив особую ритмику – шестистрочную строфу – «стандартный Габби», заимствованную из старой эпитафии эдинбургскому клерку Габби Симпсону и столь блистательно использованную Робертом Бернсом в его знаменитых стихах «Полевой мыши...», «Горной маргаритке, которую я примял своим плугом» и др.

Шотландские прозаики – Вальтер Скотт, Роберт Луис Стивенсон, Джон Грассик Гиббон в своих романах иногда заставляют героев говорить по-шотландски, и отзвуки стихов Фергюссона и Бернса всегда приходят на память тем, кто читает их произведения [2].

Список литературы:

1. Бернс, Роберт. Стихотворения. Сборник. Сост. И.М.Левидова. На англ. и рус. языках, - М.Радуга,1982.-705 с.
2. Р.Райт-Ковалева www.e-reading.mobi/chapter.php/1023370/370/Berns

ӘОЖ 398; 801.8

Набиева С.Ш.
(Орал қаласы)

МАХАМБЕТ КҮЙЛЕРІ

Махамбет! Махамбет ...
Білмеймін жел ме, сел ме
Жыр да онымен бір тұлға теңесер ме...
Әділетсіз дүниенің қабырғасын
Махамбетше сөгер жан кездесер ме ...

Ф.Оңғарсынова

Қай халықтың да қадір тұтары - өзінің сөзін сөйлеп, кегін қуар ақыны мен батыры. Екеуі де тек халықтың ғана бойынан табылар сарқылмас жігер мен шабыттың, сана мен сабырдың, тәуекел мен арманның түлегі. Екеуі де жұртын елдікке бастаса, қайсыбір жұмыр басты пенденің болсын өресі жетпес ерен ерлікке, кемел кісілікке бастары хақ. Екеуі де тасқындаған қайраттың ғана емес, ең алдымен, кең толғап, кемсіз пішер кемеңгер ақылдың көрінісі. Ал, осы екі қас қасиет бір адамның басына сыйып, бағына бітсе ше... Онда таңданатын не тұр! Тек батыр бас тігер көзсіз ерлікке алдымен ақынның дәті барып, қарымдас халқына жар салса, тек ақынның асқақ шабытына лайық нар тәуекелге тек батыр ғана бел буар болса, одан жарасымды, одан ғанибет не болушы еді!

Сондықтан да, ол табиғаттан қалаған уақытында табыла бермейтін асылдай аса сирек кездесетін құбылыс.

Махамбет те сол асылдың, сол сиректің бірі. Ондай құбылыс тек қазақ түгілі барша адамзаттың ғұмырында да көп кездесе бермеген. Махамбет кәдімгі он екі жілік, бір мығым жұмыр басты пенденің ертегідегідей аңызға айналуының, тек ертегіде ғана кездесетін ғажайып ерлердің қайтадан шындыққа айналуының таптырмас бір мысалы.

Бұрын кез-келген қазақ жырын жатқа білетін ақын Махамбет, атының әрбір әрпі атой салып тұрғандай естілетін батыр Махамбет кейінгі жылдары табылған бұлтартпас дәйекті деректер көрсеткендей күйші де екен. Қапелімде, қай құлаққа да таңсық естілер бұл дерекке де таң қалатындай ештеңе жоқ сияқты. Батырдың найза ұстамауы миға қандай қонбаса, ақынның домбыра ұстамауы да сондай ақылға сыймайтын нәрсе. Бірақ, бұл екеуінде ақынды да, батырды да желпіндірер халық басындағы тасқын күш, топан ашу, толағай тағдыр болғанымен, кез-келген көк найзалы батырдың қызыл сөзге суырылып тұрған ділмәр шешеннің семсерін жарқылдатып қан майданға шыға бермесі қандай ақиқат болса, қолына домбыра ұстаған кез-келген ақынның сөзді қысып, сазды сөйлетер аруақты композитор бола бермейтіні де сондай ақиқат. Ал, Махамбеттің адам таң қалатын жері де, сол бола берместің бәрін болдырта білгендігінде ғой. Алдымен Махамбет болу қиын, ал Махамбет болғасын батыр болу да, күйші болу да оп-оңай сияктанып тұратындығы да осыдан шығар.

Сол бір туар Махамбеттің қайда салсақ та саф алтындай жарқылдап, ақ алмастай қиып түсіп, шыны майдай шыжғырынды шындықпен көкірегіңді өртеп түсер құдіреті неде? Батыр болса кез келген тымақты шоқпар ұстаған сотқар заманда екіленген есер болмай, еңіреген ер болуының, ақын болса – бардың алдында байпақтап, жоқтың алдында шайқақтап шыға келер өзге әріптестеріндей мақтаушы болмай, жоқтаушы болуының сыры неде? [5.12-б.]

Міне, гәп қайда жатыр? Махамбеттің Махамбет болуының себебі де осында ғой. Оның тұсындағы дүркіреген көп ақынның өзі де, сөзі де халық жадынан шыққанда, оның тұсындағы күркіреген көп батыр сазбауға біткен құба талды сайғақ қып жатып алып, бүгіндері топографтардың ғана қырағы көзіне ілгері белгісіз жер төмpekке айналған кезінде ақын Махамбеттің ащы айғайы әлі күнге дейін құлағыңда саңқылдап, батыр Махамбеттің тап көз алдында көлбеңдей шауып бара жатқандай әлі күнге дейін делебенді қоздыруының себебі де, міне, осында, Махамбеттің кімнің сөзін сөйлеп, кімнің сойылын соға білгенде ғой.

Істе де, сөзде де шынайылық пен шындықтан туады. Махамбет те өзінің батырлығын, ең алдымен, өз дәуірінің шындығына тура қарауға арнады да, өз ақындығын сол көзі көріп, көңіліне

түйген шындықты еш қалтқысыз, еш бұлтқысыз айта білуге салды. Сөйтіп, мезгілмен бірге өлетін өтіріктің сөзін сөйлемей, халықпен бірге қимылдап, тарихты жасайтын ақиқаттың сөзін сөйледі. Сондықтан да Махамбет халықпен бірге жасап, бірге жаңғырығып келеді. Махамбеттің Махамбеттігі де сол шындық қуғандағында. Ол сөйлеген сөз бен ол істеген істің тарихи өміршең боп келетіндігі де осыдан.

Махамбет ақын мен Махамбет батырдың осы қасиеттерін біз күйші Махамбеттен, композитор Махамбеттен де анық байқағандаймыз. Егер біз Махамбет тағдырын ел кегін жоқтаған кесекті ердің ереуіл ғұмыры деп танитын болсақ, оның жырларын сол ереуіл өмірдің поэтикалық шежіресі деп білеміз. Мынау жеті күй бізге сол асқақ ақын, асқаралы азаматтың жүрек соғысы мен жүрек тынысының үнмен жазылып қалған кардиограммасындай көп жайды аңғартып, көп нәрсені түсіндіріп тұр. Мұнда да Махамбеттің сол таныс даусы, таныс шабыты, Махамбет жүрегінің сол таныс дүрсілі.

«Исатайдың Ақтабаны-ай» баяғы ереуіл атқа ер салғандардың дегені болып, тастары өрге домалап тұрған қайран дәурендерін жарқылдатып көз алдыға тосса, «Шілтерлі терезе» сол өктем көңіл, өр жүректің торға түскен торғайдай бұлқынған, бірақ қиянатшыл тағдырға көнбей тайталасқан арпалыс халынан зар төккендей. Онда да тауы шағылып, таусылған мүскіннің мүсәпір жылап-сықтауы емес, намысына қыл бұрау түсіп, бұлқынған арыстың арпалысып буырқанғаны естіледі. Біз осы хал, осы әуенді Махамбеттің «Өкініш» атты күйінен де жақсы аңғарамыз. Онда қалт жіберіп, қапы соққан кісінің ызасы тепсінгенімен, «мұны неге істедім» деп өкінген өксік жоқ. Күйдің әуен бітімі оның Исатайдан айырылып, көтерілістің дағдарысқа ұшыраған тұсында туғанын аңғартқан. Бірақ сондай жер жарылып, аспан шытынаған кездегі күйші жүрегі неткен сабырлы, күйші зары неткен мәнді, неткен ұстамды! [6.14-б.]

Махамбет күйінің бір бояудан ғана тұрмайтынын қапысыз таныта алатын шығармалар санатына «Жұмыр, Қылыш» пен «Қайран Нарынды» жатқызуға болады. Орындаушылар «Жұмыр, Қылышты» Исатайдан айырылып, жалғыз жортқан Махамбетті Баймағамбет сұлтанның қанды қақпанынан құтқарып қалған байбақты батырлары Жұмыр мен Қылышқа арналған деседі. Осылай болуы ғажап емес. Күйде шалт қимылды батырлыққа лайық аршынды ырғақ, адуын серпін бар. Ол күмбірлей төгілген қоңыр сазбен ара жігі білінбей әдемі жымдасқан. Ал, «Қайран Нарын» Махамбеттің ақындық творчествосының басты арнасына айналдырған туған ел, туған елдің мүддесі мен мерейі жолындағы кескесті ұрыс тақырыбына арналған. Күйден «аһ» ұрған зар, қайнаған ыза, езілген мұң, серпілген арман, ашылған күндей шуақты қиял қатар білінеді. Одан Махамбеттей кемеңгер азамат, кемел жанның басында бола берер тоқсан толғақ, сексен серпін, сергелдең сезімдердің кең тынысы табылады. Нарынның шағыл бұйраттарындай жонданып, бұратыла бүктеліп, кейде сүр бесіннің көк сағымына көкірегінен малынып тұрған Қараойдың қатқылындай көсіліп қоя берер шежіре күйлер азаматтық қарым, батырлық қайрат, ақындық шабыттың неден туып отырғанынан хабар бергендей. «Батыр болмақ адам-ды», - деп Махамбет өзі айтқандай, аламанды артына ертер ер болу да, қарымдас халқың аузыңа қарар ақын болу да, заманыңның батпан жүгін қара нардай қайыспай көтерер ұлы болу да, ең алдымен, сол ел қамына, оның болашағына теңселе тебіренген терең ойлы азамат болу екен.

Дүниеде Махамбеттей адамдардың болғаны өзінің адам деген нәсілдің төлі екендігінің заңды мақтанышын туғызады. Дүниеде Махамбеттей адамдардың жасауы топырақ жалаған жауын құрттай жер бауырлаған жебір пенделік пен сұңқардай саңқылдаған асқар азаматтықтың арасындағы шырқау айырмашылықты айқындай түседі. Ал, енді Махамбеттей асыл азамат қанын қиған халықтан туып, Махамбеттей адам құдіреттер аңсаған армандар мен мұраттарға өзінің де мүдделігінді сезіну - өз алдына ғанибет, өз алдына сүйініш.

Махамбеттер аңсаған адамгершілік мұратын ту етіп көтерген біздің дәуірде Махамбеттің аты өлуші ме еді, сөзі өлуші ме еді, тегі өлуші ме еді. Ендеше, сондай сұңғыла азаматтың сезімнің сергек дірілін өз үні, өз тынысымен жеткізгісі келген жүрекжарды сырларының күміс құймасы – күйлері неге ұмытылсын!

Көшпелілер болмысындағы кезеңдік мәні бар ірі құбылыстар әсте өз төңірегімен ғана шектелмейді, әсте өз уақытының аясында тани қоюға көнбейді. Ондай құбылыстардың тамыры ғасырларды көктей өтіп, тұтас дәуірлік үрдістермен астасып жатады. Мұның жарқын айғағы-Өтемісұлы Махамбеттің (1803-1846) өмірі, оның тал бойы мен тағдырында тұтас дәуір болмысының көрініс табуы [1].

Махамбет – азаттықты көксеген күрескер, қол бастаған батыр, құдірет ақын, дәулескер күйші. Мұның бәрі рас. Алайда, дәл осылай жіліктеп, біртұтас құбылысты бөлшектеп танимыз десек, онда Махамбет бойындағы осынау қасиеттердің сыр-себебі, мән-мағынасы толық ашылмас еді. Махамбет әлемін оның жеке басына таңырқау арқылы тану, жеке басын марапаттау арқылы түсіну мүмкін емес. Керек десеңіз, Махамбет болмысын танып-түсіну үшін тек қана өзі өмір сүрген заман

мен қоғамды саралаумен шектелуге де болмайды. Өйткені, ол тұтас бір дәуір толғағы дүниеге әкелген ұлы тұлға.

Белгілі бір дәрежеде, адамзат баласының тарихы көшпелілер мен отырықшылардың бәсекесінен тұратын сияқты. Түптеп келгенде, соңғы үш-төрт мың жылдың қою тарихы осылай ойлауға дес береді. Мұның өзі, екі түрлі даму үлгісінің бәсекесі, екі бөлек системаның теке тіресі, екі арнамен дамыған мәдениеттердің өрелесуі еді. Отырықшылар дүние- тіршілікті атомдық бөлшекке дейін ыдыратып, нақтылы таным жолын дамуына тұғыр етті. Бұл орайда, олар өздерін табиғаттың қарсыластары ретінде танытты. Бұл қасиет отырықшылардың бүкіл тарихи-әлеуметтік өмір салты мен мәдени-рухани болмысында дарыды. Ал көшпелілер болса, дүние-тіршілікті рухани игеріп, табиғатпен тіл табысуды өмір сүрудің тәсілі етті.

Орта ғасырдың соңына дейін отырықшыларға қарағанда көшпелілердің рухы биік, күші басым болып келді. Тек ол ғана емес, көшпелілер өзінің мәдени-рухани болмысы мен салт-дәстүрін де мейлінше шыңдап үлгірген еді. Орта ғасырдың соңын ала тапанша, мылтық, зеңбірек сияқты отты қару пайда бола бастады. Әрине, мұндай қару түрлері тек қана отырықшылар ортасында пайда болуға тиіс еді. Өйткені, отты қару жасайтын кәсіпорын көшпелілердің өмір салтына жат. Міне, осы кезден бастап адамзат баласының даму үрдісі өзінің альтернативті сипатын көмескілеп, бірыңғай технократтық даму үрдісін өзекті мұратына айналдырды. Көшпелілердің тарих сахнасынан шығып, аттан түсуінде осындай сыр себеп бар.

Әрине, системаның өзгеріске ұшырауы және зорлықпен өзгеруі сол ойкүмәндегі ел-жұрт үшін оңай шаруа емес. Мұндай өзгерістер бірер ұрпақтың өмірінде жүзеге асып үлгермейді. Системаның екпіні әлденеше ғасырларды көктей өтіп, әлденеше ұрпақтың өмірін өксітіп барып саябыр тартады. Ізінен қан шұбырып, тарихи тағдырға мойын ұсынады. Сөз жоқ, мұндай кесек құбылыстар өзіне сай кесек тұлғалардың өмірбаянына айналады. Міне, Өтемісұлы Махамбетті дәуірлік құбылыс деуіміздің мән-мағнасы осында.

Махамбет - көшпелілер өркениетінің осынау жарық дүниемен шырқырап қоштасқан соңғы үні. Жалына қол тигізбейтін көшпелілердің қыл сағағын тарих тұзағы қылғындырған сәтте асау рухы Махамбет болып тұяқ серіпкендей. Қазақты ұлт ретінде даралап, тарих сахнасына шығарған көшпелілер мәдениетінің буырқанып келіп жартасты соққан ақжал толқыны Махамбет сияқты. Шыны да сол. Егер, қазақ халқының рухани үрдісін кең аяда тарихи құбылыс ретінде елестетер болсақ, онда Қорқыттан Асанқайғыға дейін, Асанқайғыдан Махамбетке дейін, Махамбеттен Абайға дейін, Абайдан бүгінге дейін деп төрт кезеңге бөлуге болар еді.

Махамбет заманы көшпелілер рухының айының батып, күнінің тұтылған кезі. Сондықтан да, көшпелілер мәдениетіндегі эпикалық синкреттілік Махамбет болмысымен түйінделеді. Бұдан былай өнер қоғамдық құбылыстарды реттеушілік міндетінен айырылып, эстетикалық алданыш болуға көшкен. Ойдың орамы осылай қайырылған соң, нақтылы өмірбаян көріністері заманалық үрдіспен шеңдесіп, өзгеше мән-мағнаға ие болады.

Махамбет Өтемісұлы (1803-1846) - Исатай Тайманұлы бастаған көтерілістің көсемі әрі жалынды жыршысы, халқының азаттығын көксеген күрескер, ел бастаған батыр, қазақтың өр рухты ақыны.

Жер мәселесі, жайылымның тарлығы, орыс империясының қазақ хандығын жою мақсатындағы іс-қимылдары, сондай-ақ Жәңгір ханның жерді туған-туыстарына бөліп беруі мен ел билігінде қайын атасы Қарауылқожаға үстемдік берген астамшылық әрекеттері көтерілістің тууына себепші болды. Қарауылқожа мен Исатай-Махамбет арасындағы тартыс өршіп, наразылық үлкен қозғалысқа айналды. Исатай атынан жазылған «Әй, Махамбет, жолдасым!» атты ақын толғауы, ондағы «Хан баласы жылады-ай, Жанымды қи деп сұрады-ай» деген жолдар хан ордасын қоршауға алған соғыс күндерінің шындығын сипаттайды. Осы жылдың қараша айында көтерілісшілер Бекетай құмында өздерінен күші әлдеқайда басым Гекке әскерімен соғысып, жеңіліс тапты. Бұл оқиғалар ақынның «Соғыс» жырында бейнеленсе, «Жабығу», «Ереулі атқа ер салмай» туындыларында жеңілістің күйзелісті күйі шертіледі [1].

Осы дәстүрді жалғастыра отырып Махамбет толығымен дала серісінің үлгісіне әрі идеалына сәйкес келді, ол тек сарбаз – ақын ғана емес, өз шығармаларын орындаушы музыкант – композитор да болды. Өзінің алдындағы поэтикалық дәстүр сабақтастығымен бірге, Махамбет музыкасының ғұмыр кешкен дәуірге әрі өзінің жеке басына байланысты қайталанбас та жеке – дара ерекшеліктері бар. Дәстүрлік пен сыр – сипаттың қос бірлігі дала жыршысы шығармашылығының өзегіне айналды. Махамбеттің барлық жырлары даралығына қарамастан, ортақ рухпен, асқақ та драмалық, проблематикамен, идеялық – көркем мазмұнмен өрнектелген. Ақын тарих сахнасына шыққан ерлердің жауапкершілікті, жаугершілік ауыртпалықты өзіне алуының, ізгіліктен бас тартуының заңдылығы жайлы терең де ойлы ойды зергерлей отырып негіздейді.

Ал, өз мүддесінің өзегіне әлеуметтік қайта құру, қоғамдық қатынастарды түбегейлі өзгертуді мақсат етіп қойғандықтан Махамбет поэзиясы осы түпкілікті мақсат пен міндетке

бағындырылған. Оның шығармашылығының ерекшелігі де осы да. Ақын ықтиярсыз да, парасаттылықпен де тақырып таңдауда өзін - өзі шектейді, әртүрлі – тақырыпқа, табиғат пен қоғамның мәнділігі жайлы абстрактілі пайымдауда кез келген дүниеге бас ұрмайды.

Махамбет өзінің болмыс – бітімін ең алдымен ел мүддесіне қызмет етуге бағытталған ер – сарбаз ретінде тиянақтады; сөз құдіретін, өзінің поэтикалық дарынын біле әрі игере отырып, төңкерісшілердің қаруына, идеологиялық үніне бейімдеді. Махамбеттің әрі батыр, әрі көсем, әрі шешен, әрі жырау, әрі күйші болуында осындай тарихи-әлеуметтік сұраным болған.

Махамбет Өтемісұлы образы- тарихта ойып орын алған, ескірмейтін жалынды бейне.

Әдебиеттер тізімі:

1. Б. Аманшин. «Махамбеттің тағдыры» Алматы, «Жазушы»
2. Ә.Әлімжанов «Махамбеттің жебесі» романы.
3. «Махамбет» авторы Исатай Кенжеалиев 2003ж.
4. І.Жансүгіров «Исатай-Махамбет» 1936 ж. трагедиясы.
5. 1991ж «Аңыз адам» журналы №09, 2011ж.
6. «Махамбет әлемі» 3,19 – том, Алматы, Арыс, 2003ж.
7. М.Шаханов «Нарынқұм зауалы» дастаны.

ӘОЖ 82.0:001.89

Нурписова А.Қ.
(Теректі ауданы)

МАХАМБЕТ – ДАУЫЛПАЗ ЖЫРШЫ АҚЫН

Қазақта сегіз қырлы, бір сырлы санаулы азаматтың бірі - Өтемісұлы Махамбет. Ол – саяси қайраткер, батыр, ақын, күйші. Махамбет Өтемісұлы қазақ поэзиясындағы өшпес із қалдырған, қайсар рух берген ұлы тұлға. Осы кезге дейін баспа бетінен жарық көрген ақын туындылары ерекше бір отты, өзінше нәрлі рухани, реализмге толы шығармалар екені белгілі. Ол Жәңгірге:

Хан емессің – қасқырсың,
Қас албасты басқырсың.
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын...

Өзінің ежелгі таптық жауының бетіне батыл, ойын ашып айтады. Бұл толғауда да Махамбетке тән өткір ойлар, жігерлі сөздер көп.

Махамбет – тілге шебер ақын. Ол өзіне дейінгі ақындық шешендігін халық даналығын игерген, тұспалдап сөз айтуға мейлінше ұста. Әрбір өлеңі оқушысының көкейіне бірден-ақ қона кетеді. Термелеп сөз қатып, өміршең жыр толғайды. Өмір, табиғат қоғам өзгеріс құбылыстары, табиғи заңдылықтары туралы шығармалар туғызады. Бұндай жолдары ақынның тек жалаң үгітші емес, терең ойдың, зор парасаттың адамы екенін танытады. Асылы, Махамбет – заманның озық ойлы, терең сырлы табиғи таланты деп бағалауға лайық-ақ жарқын ақын. Оның әрбір шығармалары осы бір тұжырымымызды растайды. Халық даналығы мен ақын парасаты ұштасады.

Ұлы ақын азаттық күресінің қайнаған ортасында жаулармен алысып жүріп, кенеттен, қажет уақытында шығарып отырған. Халқы үшін қызмет ету, ел өмірін ойлау Махамбеттің үлкен бір мұраты ретінде жастайынан қалыптасты. Ақын өзі бастаған қозғалысты бастан аяқ жырлау арқылы, сол тарихи оқиғаның шындық көрінісін түптігел көз алдынан өткізді. Мысалы, өзінің «Соғыс деген өлеңінде Бекетай құмына ту тіккен көтерісшілердің дүбірін, алғаш бас қосып, жауға қарсы аттанған сәттерін жырлайды:

Әскер жиып аттандық
Бекетай еді тұрағым.
Айқайлап жауға тигенде,
«Ағатай» беріш ұраным...

Ереулі батырлардың өжеттіліктері, батылдықтары, Исатай басшының қайсарлығы, қалың жаудың түпеген оғына қарсы аттаныстары шындыққа сай толы ерлік ретінде өршіл үмітпен жырланады.

Махамбеттің барлық жыр-толғаулары – шындыққа негізделген реалистік өткір поэзия. Өлім алдында тұрамын деп қысылмастан, оған қарсы айбар көрсете тайсалмастан сөйлейді: Ашуыма көп тисең,
Өзекті жанға бір өлім.

Орныңды талқан қып шабармын! – дейді.

Махамбет қазақ әдебиетінде ең бірінші болып хан-сұлтанға қарсы халық қайғысын батыл да ашық айтқан.

Сол соғыстарда халқы үшін, оның мекен-жері үшін аттанған арыстандай аяулы ерлерден айырылғанда Махамбеттің толғағаны:

«Айтып-айтпай не пайда
Егеулі найза өңгерген,
Азды-көпті теңгерген
Қабыланбай мен Қалдыбай
Рысалы Кебек жолдасым,
Жауда өлді жолбарысым...»

Махамбет екі образды бейнелейді. Бірі – Махамбет болса, екіншісі – Исатай. Ол Исатайды суреттеген толғауларында неше алуан теңеу, небір халықтың асыл сөздерімен суреттеп, батыр тұлғасына айқын теңеулер табады. Мысалы: «Тарланым» деген өлеңін алайық. Осы өлеңнің өзінде-ақ, Исатай өз бойының барлық көрінісіменкөз алдыға елестейді:

Кермиығым кербезім,
Керіскендей шандозым
Құландай ащы дауыстым,
Құлжадай айбыр мүйіздім.

Махамбет өлеңдері - өзіндік әуе-сарыны бар ырғақты, екпінді өлеңдер. Үнділігі мен ырғақтылығы жағынан ақын толғаулары көтеріліске аттанған халық екпінінің айбынды дүбіріндей сезіледі. Ақынның поэтикалық шабыты күшті, әуені ұшқыр. Махамбет өлеңдеріне негіз болған орта ғасырдағы аттары әйгілі жырау шығармалары, солар қалдырған жыраулар поэзиясының үлгісі, дәстүрлі ерлік термелері, өзімен мақсаттас, үндес ақындық мектебінің заңды жалғасы. Олар: Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Ақтамберді сияқты әрі батыр, әрі ақын-жырау. Елі-жері үшін күш-қайраты мен өнерлерін бірдей жұмсаған өзіндей тарихи тұлғалар рухы табысқан.

Кейін Махамбет дәстүрін ұстаған бір топ халық ақындары шықты. Олар ел-жұрт мұңын жырлап, поэзиямыздың реалистік жолымен өсуіне өз үлестерін қосты. Олар: Шернияз, Сүйінбай, Базаржырау, Шөже, Қашаған, Есет т.б. бар. Олар дәуір әдебиеті қорын нығайтқан дүлей ақындар. Махамбет поэзиясы ғасырдың әдебиетінде өзіндік жаңа леп пен әрбір сөздердің образдығы, қиып түсер өткірлігі, қызу қанды жігерлігі, нөсердей екпінді, дауылдай сұрапыл күштілігі өзгеше.

Еліміздің ежелден бергі ата тарихына көз салсақ «елім деп еңіреп өткен» Ер Тұлғалар аз болмаған. Алайда солардың ішінен де «жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» шыққан есімдер бар. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы халқымыздың сондай біртуар ұлдары.

...Махамбет туралы айтқанда оны Исатайдан бөліп-жарып қарай алмаймыз. Махамбеттің өзі жырлайтындай, «Исатай – басшы, мен – қосшы». Екеуі де батыр, отаршыл озбырлыққа қарсы халық наразылығының ұйымдастырушылары. Екеуі де ерліктің, туған жерге, туған елге, Отанға деген нағыз сүйіспеншіліктің үлгісін көрсете білген патриоттар.

Махамбет пен Исатайдың – екеуінің де аңсаған арман-мұраты – елдің еркіндігі мен тәуелсіздігі, бірлігі мен ынтымағы болатын. Шын мәнінде, түп шежіресі сонау түркілерден бас алатын қазақ халқы өзінің жер бетінен жоғалып кетпей, іргелі ел, жоралы жұрт қалпын сақтап қалғаны – оның еркіндік сүйгіш ерік-жігерінің, асқақ рухының арқасы. Осы жолда арғы – бергі замандарда орын алған бас көтерулердің, қозғалыс-көтерілістердің арқасы. Елі мен жері үшін жанын пида еткен боздақтардың арқасы.

1836-38 жылдары Махамбет пен Исатай басқарған халық қозғалысы солардың бірі ғана емес – бірегейі.

Қазақтың кең даласының қай түкпіріндегі төбешікті қақ жарсаңыз – асты тұнған тарих – халық тарихы.

Алайда, Махамбеттің басқалардың ешқайсысына ұқсамайтын жері де бар. Ол оның туған топырағы мен төл мәдениетінің құнарынан нәр алған табиғаты тың жаратылысында.

Махамбет жырларының бүгінгі тәуелсіз Қазақстанға берер қандай тағылымы бар? Ақынның отаншыл отты жырларының азат еліміздің арманшыл жастарын елін, жерін сүюге тәрбиелейтін қандай мәні бар? Осыған тоқтала кетпеске болмайды.

Тарихтың ұлы көші қайда бағыт ұстап, шерлі шежіре парақтары қанша аударылса да, мыңдаған жылдар бойы Еуразия атты қарт материк талай аласапыран оқиғаларды басынан өткізсе де, осы апайтөс құрлықтың дәл кіндік ортасындағы ұшы-қиыры жоқ ұлы даланы «үстінде көк аспан, астында қара жер жаралғаннан бері» мекен етіп келе жатқан халық әр кезде де Бостандық, Еркіндік, Азаттық ұғымдарымен өмір сүріп келеді. Оған уақыттың өзі куә.

Махамбет, міне, осы ежелден еркіндік тән болған, еркінсүйгіштігі қалалық көршілерін тәнті қылған ен даланың перзенті.

Осында қалыптасқан көшпелі өркениет пен «Ежелгі дәстүрдің ділмәрі», Тоныкөк пен Асанқайғыдай «Дала философтарының» ақырғысы, Кет-Бұға, Доспамбет және Ақтамбердідей «Жорық жырауларының» соңғысы. Мыңжылдықтар бойы сұрыпталып, сомдалған кесек мәдениеттің Күміс сынығы.

Баяғы Түркі қағанаты дәуірінің (Ү-ҮІІІ ғғ) ескерткіштерінде таңбаланған тас жазбалардан есетін «елдік пен ерлік» поэзиясының асқақ лебін кейінгі ұрпаққа қаз қалпында жеткізе білген Өр Тұлға. Оның:

«Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Ерлердің ісі бітер ме?!» - деген өлең жолдары осының куәсі.

Махамбет елдік пен ерлік идеясын ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп қана қоймай, ұлттық рухтың қуатын, қайыспайтын қара нардай қайратын, мұқалмайтын алдаспандай сенім мен жігерін мәңгілікке сөзімен де ісімен де өрнектеп қалдырып кеткен ақиық ақын.

Сол себепті де біз:

«Қорлықта жүрген халқыма
Бостндық алып берем деп...
...Ағайынның ары үшін,

Қарындастың қамы үшін...» - деген Махамбеттің поэзиясын – Тәуелсіздік пен Теңдіктің симфониясы деп білеміз.

Ата-бабамыз армандап өткен азаттығымызға жеткен кезеңде, біздің ең қымбат мүддеміз асылымыз, ардақтымыз – ұлттық рух екендігін естен шығармауымыз керек. Рухы мықты адам ғана Отанын шын сүйетін нағыз патриот бола алады.

Бұл ретте Күлтегіннің құдіретіне, Қазтуғанның қайратына, Доспамбеттің дауылпаз жарларына шындалған Махамбет шығармашылығы ұлттық рухымыздың қайнар бұлағы, мәңгілік сарқылмас қоры болып қала бермек.

Еркіндік және Теңдік. Егемендік және Тәуелсіздік.

Осы төрт тұтқа тұрғысынан келгенде Махамбет өз атынан емес, тұтас ұлттың атынан, өзі өмір сүрген жылдар емес, қазақ халық болып қалыптасқан сан ғасырлар деңгейінен тіл қатады.

Еркіндік пен егемендік идеялары кейіннен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінен, одан соң 1986 жылғы тәуелсіздік қозғалысынан өз жалғасын тапқаны айқын. Ендеше, еліміздің, мемлекеттігіміздің тарихи және саяси жағынан да, рухани және мәдени жағынан да бастау бұлақтарының бірі болған Махамбеттей ақын және батыр бабамыздың жаугершіл әрі қыршыл өмір жолы - өнеге етуге тұрарлық жол.

«Арттарынан ақырып теңдік сұрар» бір ұл күткен аталарымыз Махамбеттей мұрагерін ақыры тапқан екен. Ендеше, Махамбет өткен жоқ. Махамбет – біздің замандасымыз. Ел мен жұрттың арын арлап, мұңын мұндап, жоғын жоқтаған «Жорық жырауы» жалпы адамзаттық мақсат пен мұраттардың деңгейіне көтерілу арқылы бүгін Қазақстанның халықаралық аренада тағы бір тарихи және рухани қырынан танылуына мүмкіндік беріп отыр.

Махамбет ел үшін жанын шүберекке түйген азаткер ақын. Халқының еркіндігі мен бостандығы үшін ақырына дейін күрескен батыр, қолбасы. Тәуелсіздік жолындағы қасіретті де қасиетті жолды өз еркімен таңдап, осы жолда құрбан болған Өр Тұлға.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өтемісұлы Махамбет. Шығармаларының төрт томдық академиялық жинағы. - 1 – том. Өлеңдері мен күйлері. Алматы: Ғылым, 2003.
2. Исатай Махамбет тарихы. Алматы: Мереке, 2012.
3. Махамбет. Менің атым – Махамбет. Өлеңдер мен күйлер. - Алматы: Жібек жолы.
4. Махамбет. Жыр – жебе. - Алматы: Дайк – Пресс, 2003.

**ИЗУЧЕНИЕ ОБРАЗА КАЗАХСКОГО НАРОДНОГО ГЕРОЯ МАХАМБЕТА
УТЕМИСОВА – АКЫНА И ВОИНА В ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ**

*Заговорю: мой голос – гром,
Но он – лишь отголосок сердца.
А сердцу как не разгореться,
Когда в роду моём разгром?*

Махамбет Утемисов

Его имя дорого каждому, кто знаком с историческим прошлым, литературой и культурой Казахстана, кому близок свободолюбивый дух казахского народа. Махамбет Утемисов для казахской поэзии, для духовной культуры казахского народа, как Пушкин для русской.

В программный материал по русской словесности включена тема: «А.Т.Алимжанов «Стрела Махамбета» (фрагменты) .Образ Махамбета Утемисова». Тема, безусловно, очень интересная, но читая только фрагменты романа невозможно представить в полной мере образ Махамбета Утемисова, как историческое лицо, как поэта-воина, как человека с трагической судьбой. Я, как учитель русского языка и литературы, провела небольшую исследовательскую работу по творчеству поэта-воина Махамбета Утемисова, для того, чтобы полно и доступно раскрыть личность и творчество поэта в понимании учащимися.

Природный поэтический талант, врожденный острый ум, пример отца, воспитание в спартанском духе, мусульманское образование, активная жизненная позиция, обостренное чувство лидерства, желание принимать участие в различных состязаниях акынов. Всё это способствовало разностороннему развитию личности поэта.

Песни Махамбета в большинстве своем коротки и повествуют об одном каком-либо событии или впечатлении, которое им вызвано. Для Махамбета присущи сжатость, краткость, экспрессивность, злободневность. По времени создания его песни подразделяют на два цикла: песни, созданные в ходе восстания и песни, отражающие сожаление и печаль, вызванные гибелью Исатая и поражением крестьянского движения.

И пусть теперь трепещет он!
Мы в бой помчимся, как сайга.
Батыром каждый стать рожден
Вперед, джигиты, на врага
И лишь Аллах об этом знает,
Где смерть джигита настигает.

Махамбет Утемисов ввел в казахскую литературу новый жанр – жанр батальной поэзии, в которой дается развернутая картина битвы, сражения. Именно в этом Махамбет достигает высокого мастерства.

Только утро наступило,
Враг в низине нас прижал.
Ликовало войско хана,
Окружая, как пожар.
Ликовало! Мы ведь сами
Подвернулись под удар.
Пушка царская пальнула,
Полетела пуль метель.
Исатай рванулся в битву...
Что он сделать мог теперь?

Особое место в лирике Махамбета занимает образ батыра. Батыр – это “ер”. Ер – мужчина, защитник, герой.

Восстание 1836-1838 г.г. во многом определило судьбу поэта. Душой восстания был Махамбет.

Творческое наследие Махамбета невелико - около ста стихотворений, которые и вошли в книгу. Как известно, он свои стихи не записывал. Акыны Шернияз, Бекет, Мурат и Лукпан сохранили творческое наследие Махамбета для последующих поколений.

Поэзия Махамбета - это поэзия борца, патриота, бьющая стрелами-стихами угнетателей народа, поднявшегося на борьбу против ханского произвола под предводительством Исатая Тайманова.

Заблестело в руках серебро ружья,
Лебедей вспугнул на озере я.
На руке моей птичка сидела. Она
Улетела теперь. В том моя вина.
Я не объезжен и нравом дик.
Навзничь я падаю, раздражен.
Я - словно сталь: ударь меня – звон
Поднимется в тот же миг!

Благодарная память народа сохранила кюи Махамбета, которые со стихами неслись тогда по степи и зажигали сердца людей, вселяя в них мужество и стойкость. Кюи Махамбета записаны в исполнении домбристов Каршимбая Ахмедьярова и Канаша Иманбаева.

Самобытен поэт – батыр Махамбет Утемисов. Его уникальность даже в том проявляется, что до сих пор нет достойных переводов его стихов, так как сложно поддается переводу его поэтическое творчество. Это говорит о его таланте, самобытности, уникальности.

Двух солнц на свете не бывает!

Даже смерть поэта необычна и жестока. Однако как человек и воин Махамбет Утемисов не сломен.

Вот таков выдающийся казахский поэт I половины XIX века Махамбет Утемисов. Дитя своего времени, со всеми его предрассудками и законами. Но сила его поэтического таланта и гражданского духа подняла его над временем, чтобы бросить в лицо хозяевам его родной степи “железный стих, облитый горечью и злостью”.

Пророков, гениев, героев
Сдают в забвение порою....
Но не случилось то со мною,
За мной народ стоит горою!

ӘОЖ 82 (574)

Мүтиев З.Ж., Сапарова Ж.Т.
(Орал қаласы)

ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ ҰЛТ ӘДЕБИЕТТАНУЫНДАҒЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАҒЫЛЫМ

Зейнолла Қабдолов – қазақ әдебиеттану ғылымының аса көрнекті өкілі, үлкен ғалым. Жоғары мектептегі әдебиет теориясын оқытудың, әдебиеттану ғылымының негіздерін оқытудың басты әдіснамалық бағыттары З. Қабдоловтың әдебиет теориясы мектебінен өріс алған. 1970 жылы жарық көрген «Әдебиет теориясының негіздері» [1] атты жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы студенттерді әдебиет туралы білімнің негізімен сусындатып келеді. Бұл кітап қазақ әдебиеттану ғылымында, әсіресе әдебиет теориясы саласында үлкен жетістік деп бағаланған, ғылыми жаңалағы мол қомақты, іргелі зерттеу болды. Оның айрықша құндылығы көркем әдебиеттің табиғатын, оның өмірмен жалғастығын, қазақ сөз өнерінің ұлттық сипат-ерекшелігін ғылыми тұрғыдан терең ашып беруінде, теориялық қағидаларды, көркем шығармаларды үлкен талғампаздықпен танып, нақтылы талдау жасай білу шеберлігінде болатын. Бұл еңбек 1976 жылы «Сөз өнері» деген атаумен өңделіп, толықтырылып екінші рет басылды [2]. Бірнеше рет қайта басылып шыққан «Сөз өнері» атты оқулық студенттер мен ізденушілердің жастана оқитын аса бағалы, құнды кітабына айналды.

Академик Зейнолла Қабдоловтың ұлт әдебиеттануының эстетикалық тағылым сырын танытатын «Жанр сыры» [3], «Әдебиет теориясының негіздері» [4], «Жебе» [5], «Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі» [6], «Арна» [7], «Көзқарас» [8] атты монографиялары мен зерттеу еңбектері - әдебиеттану ғылымы мен сынының дамып, жетілуіне кәсіби деңгейге көтерілуіне үлес қосты. Жоғарыда аталған кітаптардың ішінде әдебиеттану ғылымының жай-күйін, даму бағдарын, әдеби процеске қатысты ерекшеліктерді айқындаған және автордың эстетикалық талғамын танытатын еңбектің бірі – «Арна» зерттеу сын-эссе кітабы.

Еңбек кіріспе – беташардан өзге үлкен, бірімен-бірі сабақтас үш бөлімнен тұрады. Олар: I. Алыптар арнасы. II. Арнадағы ағын. III. Арналы толқын. Қашанда кітап атаулары мен бөлімдердің аталымын ұйқастырып қоюға шебер З. Қабдолов бұл еңбегінде бұрынғы стилінен айнымағандығы байқалады. Кітаптың «Кеше мен бүгін (беташар)» аталған кіріспесінің жоғарғы

тұсында «Ғабит аға Мүсіреповтың рухына! Автор» деген жолдар бар, яки бұл еңбектің ұлы суреткерге, оның рухына арналғандығы аңғарылады. Ал Ғ.Мүсіреповтің күллі жазушылық тұлғасы хақындағы автор ойлары кіріспенің мазмұнын құрайды. Қазақ сөз өнерінің қайталанбас зергері Ғ. Мүсіреповтің жазушылық тұлғасын, туа біткен суреткерлік талантын тап басып танушылар көп болған, алайда З.Қабдолов көзқарасындағы Мүсірепов бейнесі, оның әдеби портреті өзгеше өң ала басқаша қырынан көріне түседі. Әйгілі дәйексөзге айналып, сөз саптаушылардың аузынан түспейтін: «Ғабит Мүсірепов – ардақты ат! Мүсірепов туралы мың сөзден «Мүсірепов» деген бір сөздің мағынасы әлдеқайда терең, мазмұны әлдеқайда бай. Демек, Мүсіреповті мақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек» [7, 5-б.] - дейді ғалым.

З.Қабдолов тілімен айтқанда «суреткерлік сапарының алғашқы бастауынан асқар асуына дейін өмірге өнеге төгумен, өмір берумен келген» Ғ.Мүсірепов «шіркін, шебер ірі мақтаусыз қыбыр етіп көрген кісі емес». Ғ.Мүсіреповтің жазушылық қасиетін автор ерінбей-жалықпай әр тәсілде әр пішінде бірде тура, бірде жанамалай суреттеп отырады. Мәселен, «Рас айтам, қағаз бетіне жүйелеп қолының дір еткен тұсы болмаған, әрқашан еркін батыл, байсалды қозғалған»; «әр сөз өз орнында шебер құрылысшының ірпішіндей берік қаланып отырған»; «Мүсірепов жасаған бейнелерді бір жерге жинасақ, бүгін бір галерея ашуға болар еді»; «әр адамның зердесіне ақылдының сөзін дарытады, өзіне өзін танытады»; «ол жазушылық үшін туды, жазушы боп өмір сүрді, жазушы қалпында дүниеден өтті»; З.Қабдолов түйіні – «Ғабит Мүсірепов – жазушылықтың эталоны» [7, 7-б.].

Әрине, Ғ.Мүсірепов зергерлігін тану басқа да ғалым-зерттеушілер ізденісінің нысаны да болды. Айталық, қазақтың белгілі кәсіби сыншысы М.Қаратаев «Қазақ солдаты» романының повесть боп туылып, соңынан әлем сүйіп оқыған романға айналу, жазылу тарихын баяндай келе: «Қазақ халқы солдаты» романында әр ряттың жауынгерлері мақсат-тілек, мінез-қылықтары жарасып, ұрыста керемет, ерлік, табандылық және саналы бірлік көрсетеді. Осы жайды жазушы көрегендікпен, көркем шеберлікпен көзге елестете алған» [9, 173-б.] – деп жазады.

Ал әдебиет зерттеушісі, филология ғылымдарының докторы Ө. Тәжібаев «Ғабит Мүсірепов туралы сөз» аталатын естелік-толғанысында «Ғ.Мүсірепов шығармаларының барлық қосындысын алғанда, өз халқымыздың жарты көркем тарихы сияқты. Біз осы тарихымыздан осынау өткен ұзақ жолымызды көреміз: талай-талай бел белестер, үдерген кештер, түнгі сарындар, күндізгі сарындар жатыр екен артымызда» [10, 288-б.] дей келе жазушы шығармаларының біздің ұлттық ой-сезіміміздің дамуына, жетілуіне болысқандығын, сонымен бірге қазақ екенімізді жан-жақты тануға әсер еткендігіне баса назар аударып өтеді. Академик З.Қабдоловтың Ғ.Мүсіреповті «жазушылықтың эталоны» деуінің де мәні зор болса керек.

Кітаптың «Алыптар арнасы» атты бірінші тарауы қазақтың мықты деген үш алыбына арналған. «Абайдың ақындығын» тексеріс көзіне алған ғалымның ұлы ақын туралы айтары қашанда мол. Ғылымдағы ізденісінің басым бір бөлігін құрайтын Абай шығармашылығын танып-талдауға келгенде З.Қабдолов қисындарының ешкімге ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктерін атап өткен жөн. «Абай – біздің рухани әкеміз» деген қағиданы алға тартқан ғалым: «Александр Твардовскийдің «Коммунизмге Пушкинсіз бару қиын» дегені сияқты, бізге Абайсыз тіршілік ету қиын» – дейді. Ақын өмірін мектеп қабырғасынан байыптап, өлеңін ғұмыр бойы пайымдайтынымыз сондықтан» – деген тұжырымға келеді де ұлы ақынның ғылыми ғұмырнамасын, өмірі мен өнер жолын М.Әуезовтен асып талдау мүмкін емес деген тұжырымға келеді.

Абай өмірінің қилы кезеңдермен тұспа-тұс келуін, оның өмір деректерімен байланыстыра, сабақтастыра келе З.Қабдолов: «Абай өз елінде болып жатқан тарихи оқиғалармен өзгерістердің қалың ортасында болды. Ел жайын барлап, әлеуметтік өмірге, халықтың саяси-экономикалық халіне, мәдени тұрмысына назар аударып, көп ойланып, көп толғанды» – дей келе – «ол өз дәуірінің заман ағымын сыншыл да шыншыл пайымдады» – деген ой түйеді.

Бұл еңбегінде З.Қабдолов Абай ақындығын шайырдың өмір сүріп отырған дәуірінің беталысында, заманының ағым-ыңғайында алып қарастырады. Әуелі сыни көзқарасын танытатын өлеңдерін бірыңғай алып сараптаудың туған зерттеу нысанына одан әрі тақырыптық, идеялық өлшем-бірліктермен жалғасты. Абайдың мықты ақын боп қалыптасуындағы басты-басты ерекшеліктердің қатарына мыналарды жатқызады:

а) орыс классиктерін аудару нәтижесінде (Мысалы, Пушкин, Лермонтов, Крылов т.б.) өзі де өсті;
ә) орыстың белгілі сыншылары Белинскийдің, Чернышевскийдің, Добролюбовтың озат идеяларымен танысу арқылы сыни көзқарасы қалыптасты;

б) Салтыков-Щедриннің, Лев Толстойдың көркем туындыларын оқу арқылы өзінің дүниетанымын қалыптастырды.

Түптеп келгенде орыс классиктерін оқу және аудару нәтижесінде, үлкен жан-жақты ізденістің арқасында Абайдың «ақындықтың кең арнасына шалқып шығып құнарлы жолына түскендігін» еңбек авторы ақын туындыларынан нақты мысал-үлгілер алып талдап, түсіндіріп отырады.

З.Қабдолов пайымында: «Тек осының нәтижесінде ғана Абай өз шығармаларын тақырып, идеялық, мазмұн, түр, тіл, стиль жақтарынан мейлінше байытып, өлеңдерінің сыншылдығын, шыншылдығын күшейтіп, қоғамдық маңызын биік сатыға көтерді» [7, 13-б.]

Бұл жазбасында ғалым Абай лирикасын айтпас бұрын, жалпы лирика табиғатының жай-күйі туралы баяндап өтеді. Ал Абай лирикасын автор: «кең көлемді мол қазына; биігі бітпес, тереңі таусылмас сырлы мұра» деп алады да одан әрі әр өлеңін тақырыбы мен идеясына, стилі мен түріне қарай ұлы акын өмір сүрген дәуірдің, қоғамның сырын аша талдайды. Акын мұрасының қоғам мұратымен тікелей байланысты жазылғандығын бір қыры деп көрсетсе, екіншіден, оның сыршыл лирикасының әр қилы толғам-түсінікті, нәзік те катал, сырлы да мұңды, һәм сонымен бірге адами-имани тақырыптық баршасын тұтас қамтитынына назар аударады. Ол үшін З. Қабдолов акын поэзиясының тақырыптық ауқымына, тілі мен стиліне, ол тудырып отырған жаңалықтарға баса көңіл бөліп, лирикалық шығарма дегеннің болмыс-бітіміне шолу жүргізіп, Абай өлеңдерінің әр түріне терең тоқталып өлең-туындының табиғат-танымына әр қырынан көз салып, жеке-жеке алып, жіліктеп шағады, асықпай зер сала сұлу талдайды.

«Абай ақындығы» – З.Қабдоловтың Абайтанудың үлкен бір белесін танытатын еңбек боп ұлт әдебиеттануының мазмұн байлығын арттырумен бірге қазақ әдебиетінің оқулық тарихына да енді. «Арнаның» «Алыптар арнасы» тарауын толықтырып, жарасымдылық танытып тұған және бір шоғыры биік жазба – «Әуезовтің әсемдік әлемі» аталатын еңбек. Зерттеудің Н.Погодиннің: «Қазақстан үшін Әуезов – екінші Абай» деп мәшһүрленіп кеткен цитаттың мәнін ұғындырған түсініктен басталатындығы да аталған жаазбаның қаншалықты құндылығын аңғартқандай. «Салыстыру атаулының бәрі бірдей сәтті бола бермейді. Десе де Погодиннің метафорасында бірсыпыра шындық бар: Абай Құнанбаев та, Мұхтар Әуезов те – жомарт табиғаттың жарық дүниеге тым сараң сыйлайтын біртуарлары, халқымыздың парасат әлеміндегі ғасырлық ғажайыптар, саф таза сұлу, айрықша оқшау құбылыстар» [7, 43-б.] – деп басталатын алғашқы сөйлемінен бастап-ақ екі ғасырдың (XIX-XX) екі алыбының ұлт руханиятындағы белесті жолдары салыстырыла, сабақтастырыла талдана, таразылана бастайды. Абай данышпандығы, Абай хакімдігі сияқты ұлылар тұлғасының болмыс-әрекеті оның шығармалары арқылы көрініп тұратын болса, осы рухани құндылықтарды З.Қабдолов өзінің сыни көзқарасы тұрғысынан ашып көрсете білген.

Абайдың лирикасы, Абайдың аудармасы, Абайдың поэмалары, Абайдың қарасөздері – осылардың баршасын ғалым өзіндік тұжырым, тың пікірлер арқылы талдап, эстетикалық байламын жасайды. Сөйтіп Абай ақындығының көркем-әдеби галереясын алдымызға жайып салады. З.Қабдолов пайым-танымындағы Абай тұлғасын танытудың әдеби-ғылыми критерииі оқырманын әсемдік дүниесіне еріксіз жетелеп, сүйреп, елітіп отырады.

Ғалым М.Әуезов шығармашылығына бастар алғашқы танымды оның дүниеге келіп, өмір сүрген дәуірі мен туып-өскен топырағының табиғатынан, жағырапиялық бейнесінен бастайды, одан әрі біртіндеп Абай өмір дерегімен байланыстыра әңгімелейді.

З.Қабдоловтың сыни пайымдарының ең бір биік, ең бір шоғырлы көрінетін тұсы – «Әуезовтың әсемдік әлемі» талдау үстінде айқын аңғарылады. Заңғар тұлғаның сұлу сөздің, арлы сөздің шынайы шебері екенін дәлелдеу үшін З.Қабдолов бірнеше амал-тәсілдерді тандап алғандай көрінеді. Әуезовтың әсемдік әлеміне ғалым – әдебиетші З.Қабдолов бірден ден қоймайды. Әуелі Әуезов сипаттаған, Әуезов әшекейлеген Семей өңірінің әсем табиғатына зер салудан, тамсанудан бастайды. Не бір сұлу салыстыруларға жүгінеді. Түп түркінін Абай – Мұхтар сабақтастығынан бастап, ақырындап тарата келе қос алыптың шығармашылық туыстығына, өзара туыстығына назар аудара толғанады. «Сіз кенет, – дейді автор – әз ағаның туған топырағын аңсап Семей астыңыз да, Қарауылдан бір-ақ шықтыңыз дейік. О, ғажап, төңірегіңіз түгел сыбыр қаға сыр шертіп, ағыл-тегіл ән салып қоя береді. Кәрі Шығыстың қара тастарына дейін тіл бітіп, сөйлеп кетеді. Мұхтар бетін жуған қасқа бұлақтар сылқ-сылқ күледі. Кез келген қалтарыстан ұлы жазушының қайталанбас қаламгерлік қажырымен жасалған тірі қаһармандар шыға келетіндей жан-жағыңызға елең ете қарайсыз» [7, 46-б.] – деп тебіренеді.

«Абай жолында» бейнеленетін Күшікбай кезеңі үлкен Орда мен кіші Орда, Шыңғыс баурайы, Шілікті мен Жидебай, Семей семинариясы, Ералы жазығы мен Ойқұдық жайлауы, қысқасы Әуезов топонимдерінің көркем бейне тудырудағы себеп-салдарына З.Қабдолов сырттай шолу жүргізе сөйлетеді.

Әуезовтың эстетикалық танымын ой сүзгісінен өткізуде З. Қабдолов ұлы суреткердің «Еңлік-Кебек» пьесасының мазмұны мен оқиға өткен сол ескі дәуірдегі қоғамның әлеуметтік өміріне көз жүгіртеді. Шығарманың жазылу, туу тарихын пьесаның қойылу оқиғасымен байланыстыра саты-сатымен әңгімелейді. Ең бір кереметі – кейіпкерлер (Еңлік-Кебек, Нысан абыз, Есел, Еспембет, Жапал т.б.) бейнесіне бақылау жасап, олардың монологымен мазмұн байлығына үңіліп, толғау-сөздердің тініне сипаттама жасап, осы кешенді тәсіл арқылы заңғар жазушының сөз өнеріндегі әсемдік әлемін айқара ашып танытады.

Сөз сиқыры деген ұғымның, суреткерлік шеберлік деген түсініктің шын мәніндегі анықтамасын дәл тауып түсінгіңіз келсе, З.Қабдоловтың Әуезов трагедиясына («Еңлік-Кебек») арналған сын-зерттеулеріне назар салыңыз. Шығармадағы әр кейіпкердің диалогы мен ой-толғаныстарының жасару, құрылу табиғатына, эстетикалық құдіретіне өз танымының шеңберінде талдау жүргізген З.Қабдолов: «Мұндай сырлы, сұлу сөздерді ежіктеп түсіндірмеу керек, елтіп түсіну керек. Ол үшін тек қана тебірене оқу, не тербеле тыңдау керек. Сонда сөз нұры, сөз иесінің сыры Сіздің көзіңізді қойып, көкірегіңізге ұялайды. Сонда Сіз Әуезовке, Әуезов Кебекке, Кебек Сізге айналады» [7, 53-б.] – деген тамаша тұжырымға тоқталады.

«Әуезовтің әсемдік әлемін» – өз зерттеушілеріне терең таныту мәселесі драматургия жанрында өзге де үлкен-үлкен шығармалар («Түнгі сарын», «Қарагөз», «Айман-Шолпан», «Абай», «Қарақыпшақ Қобыланды» т.с.с.) жазған жазушының аталған дүниелерінің әдеби сипатына да қатысты үлгілер арқылы да терең таныстырылып өтеді.

Суреткер әлемін танытудың және бір қыры есебінде М.Әуезов прозасының көркемдік даму шарттарына шолуды жазушының 1921 жылы жазылған шығармасы – «Қорғансыздың күні» әңгімесінен бастайды. Жасы жиырмадан сәл-ақ асқанда жазылған аталған туынды егесінің шеберлігіне таң қалған ғалым «оның сол кездің өзінде Батыс – Шығыс әдебиеттерін біраз шиырлап тастаған білімі мен мәдениеті танылады» [7, 63-б.] – деп атап өтеді.

З.Қабдолов М.Әуезовтың әр жылдарда жазылған отыз-қырық әңгімесінің әрбіріне жеке-жеке тоқталып, оларды тақырыбы мен идеясына қарай топтап алып әр қырынан алып талдайды, таразылайды. Сонымен бірге жазушының шоқтығы биік туындыларын («Қараш-Қараш оқиғасы», «Қыр суреттері», «Қаралы сұлу» т.б.) қазақ прозасына еуропалық мәдениеті дарытқан шығармалар ретінде қарастырады. «Осының бәрі – дейді – автор, – М.Әуезовтың эпикалық жанрдағы ұлы эпопеяға – өзінің бас кітабына барар жолдағы әрекеттері болатын» [7, 72-б.].

М.Әуезовтың шығармашылық ғұмырының жиырма жылын ала жазылған бас кітабы – «Абай жолы» тетралогиясының тұтастығы мен оның авторының шығармашылық тұлғасын толыққанды танытқан жазбалары З.Қабдолов әдебиетші-ғалымдығының, эстетикалық өнерді танып-білуінің қаншалықты шексіздігі барлығын аңғартқандай болады. «Абай жолының» тек қазақ халқы емес өзге де ұлт өкілдеріне, шетелдік жамағатқа да қазақ деген елдің қандай екенін танытқан ерекше туынды екенін Ш.Айтматов, Б.Матип, Л.Арагон, М.Қаратаев, Қ.Сәтбаев, Ғ.Мүсірепов және басқалардың берген бағаларына сүйене отыра талдап-таразылайды. Қазақ қоғамы дамуының жарты ғасырлық өмірінің бүкіл һәм мұқым оқырман алдына жайып салатын роман-эпопеяның «граниттей берік ірге тасы осынша шебер қаланған» (З. Қабдолов) кітап – қазына екендігін оқырман талғамына сай шебер баяндап, талдап, таразылайды. Роман-эпопеяның болмыс-бітімінің, жалпы құрылым-композициясының қалану, қалыптасуы, жазылу тарихына толық анализ жасаған З.Қабдолов зерттеушілігінің өзгелерден оқшаулайтын басқалардан озықтығын дәлелдейтін бірден-бір факт осы еңбегінде ерекше көрінеді. Эпопеяның әр кейіпкеріне, жасалу, сомдалу ерекшеліктеріне жеке-жеке тоқталған ғалымның шығарма табиғаты мен тәлімдік ықпалына әр қырынан келуі, кешендік-теориялық талдаулар жүргізуі – М.Әуезов суреткерлігінің біртұтас даралығын айқындауға негізгі себеп бола алған. Романдағы жиынтық бейнелердің өз образы барлығын, төрт кітаптың өн бойындағы бірін-бірі тіреп, жетелеп, одан әрі туынды тұғырын сақтап, белгілі бір дәрежеде рөл атқарып, шығарманың біртұтастығын байланыстырып тұрған штрих, детальдарды зерттеуші ерінбей-жалықпай қолға ұстатқандай баяндайды.

Әуезовтың әсемдік әлемін әр қырынан (әр жанрда жазылған туындылары бойынша) алып тексерген, бақылаған, қадағалаған З. Қабдолов тұжырымы: «Абай жолын» оқыған адам өмірдің өнерге айналған академиясынан өткендей болады».

Қорытындылай айтқанда қазақ әдебиеттану ғылымының эстетикалық тағылымын шырқау биікке көтерген сөз өнерінің бапкер-ғалымы, академик З. Қабдолов қағидаларының рухани құндылығы өз маңыздылығын жоймасы анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. - Алматы: Мектеп, 1970. –379 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. 2-ші бас. - Алматы: Мектеп, 1976. – 374 б.
3. Қабдолов З. Жанр сыры (кейінгі аты «Шеберлік мектебі», А., 1964). – 228 б.
4. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. - Алматы, 1990. – 378 б.
5. Қабдолов З. Жебе. Әдеби толғаныстар мен талдаулар. - Алматы: Жазушы, 1977. –380 б.
6. Қабдолов З. Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі. - Алматы: Жазушы, 1986. – 56 б.
7. Қабдолов З. Арна. - Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
8. Қабдолов З. Көзқарас: Талдаулар мен толғаныстар. – Алматы: Рауан, 1996. – 256 б.
9. Қаратаев М. Эпостан эпопеяға. - Алматы: Жазушы, 1979. - 487 б.
10. Тәжібаев Ә. Жылдар, ойлар. Естеліктер мен толғаныстар. - Алматы: Жазушы, 1976. - 472 б.

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ЖАҢА ЗАМАНАУИ БАҒЫТТА ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Қазіргі білім саласындағы болып жатқан үздіксіз өзгерістер ұлт ұрпағының әлем ақпаратынан бас тарта алмайтындығын дәлелдеп берді. Сондықтан Елбасымыз Н.Назарбаев айтқандай, үздіксіз оқу, өмір бойы оқу – ұстаздардың өмірлік міндеті болмақ және жас ұрпақтың санасына да осы кредоны бойына дарытумыз қажет екендігі өзінен-өзі түсінікті

Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Біз осы заманғы білім беру жүйесінсіз, әрі алысты барлап, кең ауқымды ойлай білетін осы заманғы мұғалімдерсіз инновациялық экономика құра алмаймыз»-деп атап көрсеткендей, заманауи ұстаз – болашаққа заман ағысымен алға озған озық тұлға.

«Ұстаздық - ұлық қызмет емес, ұлы қызмет», - деген Бауыржан Момышұлының сөзі қазіргі заманауи шәкірттерді тәрбиелеуде ұстаздарға артылған жүкті еселей түскені сөзсіз. Жаңаша мазмұнда толассыз білімді жетілдіру, толыстыру мақсатында мұғалімдердің үлкен еңбекқорлықпен жұмыстанып жүргені баршаға аян. Сабақтың құрылымы мен мұғалімнің шеберлігі сабақтасып жатқанда және оқушының теориядан гөрі практикада, яғни күнделікті өмірде қолдана алуына қол жеткізсе ғана, нақты сапалыбілім берілгені болып табылады.

Сонымен әдебиет сабақтарында ерлік пен елдіктің символы атанған балкөмей жырау, идеялы күрескер ақын, жалынды жыршы, күйші, батыр деп қазақ халқында қастерлеп ерекше сипатталатын Махамбеттің шығармалары қалай оқытылады - деген сауалға жауап іздесек, жалпы алғанда, орта мектеп бағдарламасында ақын шығармалары мен өмірін оқытуға 5-6-8-9-10-сыныптарда арнайысағат бөлінген. Әсіресе Махамбет шығармашылығы 9-10 сыныптарда көлемді қамтылған, мүмкіндік берілген деп айтуға болады. Енді сол өзімнің тәжірибиемде қолданып жүрген жаңа бағыттығы әдіс-тәсілдерімді ортаға салсам.

9-сыныпта қазіргі бағдарлама бойынша Махамбет шығармашылығын оқытуға 3 сағат бөлінген. сабақ нәтижелі болу үшін сабақтың мақсаты айқын құрылуы тиіс. Төмендегідей СМАРТ – қа салып, Махамбет шығармаларына бөлінген барлық сағатқа осы мақсатты пайдалану тиімді болмақ. **S**-нақтылық; **M**-өлшемдігі; **A** –қолжетімдігі; **R** –өзектілігі; **T**-мерзімі шектеулі.

1.19 ғ әдебиетінің өкілі Махамбет Өтемісұлының өмірі мен шығармашылығына шолу жасайсыңдар.

2.Махамбет өлеңдерін мәнерлеп, жатқа айтып, ондағы негізгі айтылған ой мен мақсатын сезінесіңдер.

3.Ақынның суреткерлік шеберлігіне баса назар аударып отырып, оның әдеби теориялық ұғымдарды өлеңнен тапқызу.

4.Махамбеттің ішкі толғанысын өлеңдерін талдау арқылы өз бойларында жүректеріңмен сезінесіңдер, ақынмен бірге пікір, ой айту белсенділіктерің артады.

5.Махамбеттің ақындық, батырлық портретін сомдау арқылы сендер өмірде ұлтжанды, шығармашыл, жалынды адамгершілігі мықты азамат болып өсуді үйренесіңдер.

Мен әуелі Махамбет туралы жан-жақты мәліметтер жинатамын.Әрине, балалар мәліметті толтырып әкеледі. Бірақ өздері оны оқымайтыны, ғаламтордан салып алатыны белгілі.Жаңағы теріп әкелген мәліметтерді сұрыптап, сабақ үстінде ресурс ретінде оқушылардың өздеріне деңгейлеп бөлу арқылы нақты топтық жұмысқа тапсырма беріп, қайта оқуға беремін.мәселен: 1-топ жылдар жылнамасын жаса, 2-топ Махамбеттің таныс болған зиялы қауымдар 3-топ Махамбет жайлы айтылған пікірлерді жинастыр т.б.тапсырмалар орындатқан жөн. Сосын Исатай Махамбет өмірінде қалай пайда болды немесе шаруалар көтерілісі неден туындады?-деген проблемалық сұрақтар арқылы оқушыны еріксіз ойландыруға бағыттап, өлеңдерін оқуға шақыра отырып,Блум тоқсономиясы арқылы қарапайым түсінуден күрделіге дейін талдауға, сосын жинақтауға алып келуге болады. Білу қадамында мынадай сұрақтар төңірегінде жауап іздеуге талпындырамын:«Жигсо» әдісі арқылы оқушылар жаңа ақпаратты өз беттерінше, кейін топпен бірге отырып талқылайды. Сосын әр топ бір - біріне түсіндіреді, сұрақ қояды.Жұмыс кезінде АКТ - сы бойынша Махамбеттің «Жұмыр қылыш» күйіне түсірілген видео ойнап тұрады

1.«Жалғыздық», «Мұнар күн» өлеңдері қандай сарында жазылған деп ойлайсыңдар? бұл екі өлеңдегі ақынның көңіл-күйі мен кейінгі өлеңдегі автордың сезімі қалай көрінген?,себебі неде деп ойлайсыңдар?.

2.«Жалғыздық» өлеңінде ақын неліктен *«Заманым менің тар болды»*немесе *«Қаумалаған қарындас, Қазақта бар да менде жоқ»* -деп өзін жалғыз сезінеді?

3.«Мұнар күн» өлеңі мен "Жалғыздық" өлеңінің арасында байланыс бар ма?

4.«Мұнар күн», «шұбар күн», «буыршын мұзға тайған күн», алыстағы дұшпанның, «достының» қуанып көңілі тынған күн» сөздерін ақын қандай мақсатта қолданған?

5.Нақ сол Исатай қайтқан күні күннің ашық болуыақынның қарапайым халық үшін, Махамбет үшін көңілдеріндегі қайғыны суреттеу шеберлігі деп түсінесіңдер ме?

Бұл суреттеуде Махамбеттің қарапайым халықтың қайғысы мен ақынның өз жан қиналысын көрсеткен ақындық шеберлігі деп тануға бола ма? Қалай ойлайсыңдар?

Қолдану қадамына оқушыларға «Жалғыздық», «Мұнар күн» өлеңдерін аудиотаспадан тыңдау арқылы ақынның көңіл күйіне тоқталу. Өлең жолдарындағы ақын сезімқалып көрініс тапқандығын өз ойымен жеткізуге ұмтылдыру. Ақын орнында өздерің болсаңдар қайтер едіңдер? Осы жерде автор орындығы әдісін қолдану жақсы нәтиже береді.

Келесі жинақтау қадамында 1.«Венн»-диаграммасы салыстыру «Жалғыздық», «Мұнар күн» өлеңінің жазылу сарынын «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңімен салыстырыңдар.

1.Элегия Романтика Махамбет өлеңдерінен табу.

2.теңеу, метафора, эпитет, егіздеу семантикалық картамен жұмыстану

3.Диалогтік оқыту.1.«Жалғыздық» өлеңінде ақын өмір жайлы ойларын қандай тәсілмен берген?

2.Ақын өлеңдерін оқи отырып, қандай сезімде болдыңдар

3.«Әр заманның өз Махамбеті болу керек» деген ойға қалай қарайсыңдар

Дарынды балалармен жұмыстану үшін Махамбет – реалист, Махамбет - романтик тақырыбында бөлініп ізденіс жұмысын да ұйымдастыруға болады.

Мәтіннен Исатай мен Махамбет бейнелеріндегі ұқсастықты табу. Оқушылар қойылған сұрақтарға толық - дұрыс жауап беруге тырысады. Венн диаграммасын толтырып ұқсастықты тексереді.

Шығармашылық жұмысқа «Азаттық үшін алысқан қазақтың ардақты ұлдары» тақырыбы бойынша әр топ өз ойларын постерді қорғау арқылы жеткізеді. Қосымша алаған мәліметтері мен өздері білетін деректерді ұялы телефондарды пайдалану арқылы жұмыла жұмыстанады.Осы тақырып негізінде эссе жаздыртуға да болады.

Үйге шығармашылық тапсырма ретінде «Бүгінгі ұрпақ сендер бақыттысыңдар, Махамбет аталарыңның өмірі өкінішпен өтті. Осы бақытты, тыныш, ашық аспанда рынды Махамбетше жырлай аласыңдар ма?» ойтолғау жазу

Махамбет жырларындағы Исатай образы мен ақынның өз бейнесіне интеллект карта жасатуға болады. Үйге өз бетімен ізденуге жетелеп «Исатай бейнесі», тақырыбына шығарма не эссе жаздыруға болады. Ақынның кішіпейілдікпен « Исатай басшы, мен қосшы» десе де Исатаймен тізе қосып күреске басшылық еткен батыр Махамбетті оқушыларға терең таныстыру керек. Махамбет бейнесін ашатын өлеңдерге: « Айныман », « Шегініс», «Қаршыға деген бір құс бар», « Біз неткен ер», «Арғымаққа оқ тиді», « Мен тауда ойнаған қарт марал», «Мен едім», «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» жатады. Осы аталған өлеңдерді жұппен талқылатып,басқа жұптарға стикермен сұрақ жазу арқылы жан – жақты талдау барысында батырдың өз бейнесіне тереңірек сипаттама беруді оқушыларға тапсыру қажет.

Тағы да оқушылардың алған білімін тексеріп, мәтінмен жұмыс жасату нәтижесінде ақын өлеңдерін жанрлық ерекшелігіне де назар аударған дұрыс.

1) Ақын жырларындағы эпостық тіл өрнектері

2) Дидактикалық – философиялық үлгідегі толғаулары

3) Көтеріліс жаршысы ретінде демократтық бағыттағы жауынгерлік – азаматтық өлең үлгілері. (Өршіл романтика, элегиялық өлең)

Жазба жұмыстарын жүргізу. Бұл сабақта алдын – ала шығарма не эсеге лайық тақырыптар іріктеліп, ортақ жоспар құрып, оқушыларға жазба жұмыстары тапсырылады. Мысалы: « Махамбет шығармаларындағы адамгершілік тақырыбы», « Махамбет жыры – керліктің туы», «Махамбеттің философиялық өршіл ойлары». Бұдан әрі оқушылар білімін бекіту мақсатында әдеби – драмалық композиция, ақын өлеңдерін мәнерлеп жатқа оқудан сайыстар (сыныптан тыс), әдеби кеш ұйымдастыру, аудиотаспадан Махамбеттің терме жырлары мен күйін тыңдату – мұғалім мен оқушының бірлескен ізденісі байланысты оздырылады. Сыныптан тыс Махамбет туралы ақын өліміне байланысты жазылған М.Шахановтың «Әке үміті» поэмасын, « Махамбеттің монологу» өлеңін оқып немесе жатқа айтуға да болады. Қорыта айтқанда ,Махамбет шығармаларын оқытудың жаңаша бағыттағы қолданатын тиімді жолдарын пайдалану арқылы өткен әрбір мақсатты сабақ ел үмітін ақтайтын, жас ұрпақтың бойында өз халқына, туған жерге деген сүйіспеншілік сезімдерін тудырып, Отан қорғауға деген жалынды да жігерлі ұмтылысын арттырап, патриотизмге тәрбиелер басты құрал болып табылады. Батыр бабалар аңсаған азаттыққа қол жеткен бүгінгі заманда, ғаламдану кезеңде өмір сүріп жатқан жас ұрпақтың, яки ,әр қазақ баласыныңбойынаноы қаруы мен жырын қатар қолданған Махамбеттің ерлік қасиеті, шешендігі, екі жүзділік пен опасыздыққа қарсы

тұрған айбар мен айбындылығы, табандылығы табылып жатса, онда шын мәнінде көркем әдебиеттің мақсатына жеткені.

Бір ғана идеяда – Қазақ халқының азаттығы мен бостандығы жолында туған, қалыптасқан, дамыған Махамбет шығармашылығы, тұтастай алғанда, автордың «сегіз қырлы, бір сырлы» автопортретін жасап, мұның өзі тек біздің ғана ұлттық менталитетімізге тән ерлік пен елдіктің өшпес рухына айналып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиеті оқулығы. – Арман-пв баспасы, 2003 ж.
2. Қисымова.Ә.К.Оқыту технологиялары. - Алматы, 2007 жыл.
3. «Бес ғасыр жырлайды» кітабы. 2 томдық. Алматы-1989 ж. I-том.
4. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002 жыл.

ӘОЖ 821.512.122

Мухамедьярова З.Т.
(Орал қаласы)

МАХАМБЕТТІҢ АЗАМАТТЫҚ РИТОРИКАСЫ

Махамбет Өтемісұлы 1804 жылы Батыс Қазақстан облысының Жәнібек ауданында, Бекетай деген жерде дүниеге келген. Әкесі Өтеміс Айшуақ, Бөкей дәуіріндегі беделді билердің бірі болған. Махамбет бір өлеңінде:

Өтемістен туған он едік,
Сол онымыз жүргенде,
Мың сан әскер қол едік.
Біздің жайды сұрасаң,
Ерте көшіп, кеш қонған,
Санаулы сәнді орданың бірі едік,

дейді. Махамбет он ағайынды болған. Өнегелі ортада өскен Махамбеттің болашағына әкесі Өтемістің тигізген ықпалы көп болған. Өтеміс би болып ел басқарған, сөз білетін шешен адам болған. Бір өлеңінде әкесі туралы:

... Менің атам Өтеміс
Елдің қамын жеді ғой!

деп мақтанышпен айтады. Махамбеттің ақындық, шешендік дарыны елге ерте танылады. Ол жас кезінен батыр, палуан, мерген, домбырашы, ақын атанады. Жастайынан аңшылық өнерге де құмартып өсті. Оның асқан дарындылығына қалың жұрт басын иген.

Махамбет ақындығымен қатар шебер күйші болған.оның 11 күйі 1982 жылы « Шашақты найза, шалқар күй» деген атпен жарық көрген. Ақын өлеңдерінің халық арасына тарауына Ш.Жарлығапұлы, Қуан ақын, кішкене Қобыланды, Кубала, Лұқпан, Мұрат, Ығылмандар көп еңбек сіңірді. Алғаш 1908 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Мұрат ақынның Ғұмар қажы оғлина айтқаны » атты жинақта Махамбеттің 100 жолдан астам екі толғауы басылды.Ғ.Мұштақ құрастырған « Шайыр яки қазақ ақындарының басты шығармалары » жинағында Махамбет толғауынан үзінділер берілді.1939 жылы Қажым Жұмалиев ақын өлеңдерінің жинағын шығарды. 2003 жылы Махамбет Өтемісұлының 200 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО шеңберінде кең түрде аталып өтті. 4 томдық жинағы жарыққа шықты. Ғаламторда Махамбет сайты ашылды. Астана қаласындағы оқушылар сарайына ақын есімі берілді. Ресейдің «Выборг кеме жасау зауыты » ААҚ Қазақстанның тапсырысы бойынша « Махамбет» атты мұнай құю танкерін жасап шығарып, суға түсірді.

Жәңгір хан өз беделін көтеру үшін жанына талантты адамдарды жинайды.Махамбетті баласы Зұлқарнайынның ақылшысы етпек болады. Сол мақсатпен ақынды ұлы Зұлқарнайынмен бірге Орынборға жібереді. Есімі қалың жұртшылыққа таныла бастаған асқақ ақынды Жәңгір хан өз еркіне көндіріп, билік басында отырғандарға қарсы өлең шығаруға тиым салғысы келген. Алайда көзі ашық, көкірегі ояу ақын оның бұйрығына мойынұсынбады. Ханның халыққа істеп отырған қатыгездігін көрген ақын ханды мақтаушы емес, даттаушы болады. Сондықтан да ордадан қуылады. Жәңгір ханға:

Хан емессің, қасқырсың
Қас албасты басқырсың.
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын.
Хан емессің ылаңсың,

Қара шұбар жылансың,
Хан емессің аянсың,
Айыр құйрық шаянсың,- деп бетіне айтады.

Ханға бас имей кеткен ақын:

Он екі төбет, шұнақ хан,
Шабатының ел екен,
Күндейтінің мен екем.
Хан ұлына қас болу,
Қара ұлына бас болу

Мендей өрге жөн екен!-

деп ордадан кету мақсатын айтады.

Хан сарайында он жылын, ал орыс жерінде бес жылын өткізген Махамбет көкірегі ояу, көзі ашық, бірнеше тіл білген кісі болады. Қорқыт, Асан қайғыдан келе жатқан далалық сарынды да жақсы білген.

Махамбет хан, сұландардан жәбір көріп, Жайықтың бергі бетіне каша көшкен бұқара толқуларына қатысады, оны ұйымдастырушылардың бірі болады. 1829-1831 жылдары Орал шекарасынан жасырын өткендігі үшін Калмыков түрмесіне отырып, оба ауруы кезінде қашып шығады. Бостандыққа шыққан соң көтеріліс басшысы Исатай Таймановтың тобына қосылады. Исатай көтерілісінің басты себебі-патша үкіметінің қолдауына сүйенген Жәңгірдің халықты аяусыз қанауы.

Махамбет Исатай бастаған халық көтерілісінде маңызды рөл атқарады. Ол өзінің өлеңдері арқылы халықты патша үкіметі мен хандардың езгісіне қарсы күреске шақырады. Махамбеттің өлеңдері бостандық пен әділдікті, халық көсемдерінің батырлығын қалың халық бұқарасына паш ету мақсатында жазылған.

«Ереуіл атқа ер салмай» өлеңінің өзіндік шығу тарихы бар: Исатай, Махамбет бастаған көтерілісшілер 1857 жылы Орданы қамағаннан кейін, Баймағамбет, Қарауылқожа бастаған патша әскері бұлардың соңына түседі. Исатайларға шегінуге тура келеді. Көтерілісшілер ыдырап, азаяды. Исатай мен Махамбет Жайықты жарып өткен соң, қасындағы қырық жолдасымен далаға қонады. Күн суық боран екен. Ертемен тұрса, батырлар қар астында тоңып қалған екен. Далаға қонып, тоңып тұрған жігіттердің көбі жылы үйді, жұмсақ төсекті, қызыл шайды жоқтайды. Сонда Махамбет батыр осы өлеңді айтып, жолдастарын жұбатқан екен.

Махамбет Тастөбедегі ұрысты өзінің «Соғыс» деген өлеңінде суреттейді.

Махамбеттің атамекені-Нарын. Сол Нарын үшін, Еділ мен Жайық үшін, қара қазақ баласы үшін ата жауы хан Жәңгірмен шайқасты. Ақын қуғында жүріп, туған жерін аңсаған кезде шығарған өлеңдерінің бірі - «Нарында» деп аталады.

«Әй, Махамбет, жолдасым» өлеңінің шығу тарихы да өзгеше. Исатай мен Махамбет бастаған көтерілісшілер хан ордасын шабуылдауды ойластырып, ордаға жақын келіп орналасады. Исатай хан ордасына жақындаған тұста қол астында екі мыңға жуық жігіт болады. Алдымен ханға өз талаптарын айтып, хат жазады. Жәңгір хан болса, Исатаймен келіссөз жүргізу арқылы уақыт ұтады да, Орынбор генерал - губернаторынан жасырын көмек сұр Исатай сиреп қалған тобымен Ішкі Ордаға өтеді. Қуғыншы жазалаушы әскер Исатайдың әскерін шабуылдап, Исатайды қолға түсіріп, батырдың кеудесіне мылтық тақап тұрып атады. Бұл қайғылы тарихи оқиғаны Махамбет Исатай атынан өлеңге арқау еткен.

Көтеріліс кезінде туған Махамбет өлеңдері - Исатай, Махамбет бастаған шаруалар бұрқанысы туралы алғашқы жырлар. Патша үкіметінің отаршылдық езгісі мен феодалдық қатыгез заманда халық қамын жеп, әділетсіздікке қарсы жалынды жырларымен көтерілістің рухани көсемі болу теңдесі жоқ ерлік еді. Махамбет - Шалғиіз жырау, Асан, Доспамбет, Қазтуған сияқты батыр жыраулар мұрасын, олар негізін салған ерлік жырларды жалғастырушы болды.

Еділдің бойы ен тоғай,
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім...
Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы.

деп білдіреді.

Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс жеңіліске ұшырайды. 1838 жылы Исатай қаза болған соң, Махамбет шағын тобымен Хиуа хандығына кетеді. Ол көтерілісшілерді жауға қарсы күреске қайта жұмылдырғысы келеді, алайда оның бұл әрекеті жүзеге аспайды.

Бостандық пен туысқандықты аңсап мұңайған ақын:

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Ел қорыған мен едім,
Мен де айырылдым елімнен.
Көл қорыған сен едің,
Сен де айырылдың көліңнен.
Аспанда ұшқан қызғыш құс,
Сені көлден айырған
Лашын құстың тепкіні.
Мені елден айырған-
Хан Жәңгірдің екпіні.
Айтып, айтпай немене?
Құсалықпен өтті ғой
Махамбеттің көп күні,-

деп күңіренеді. Өзін ақсұңқардан туған құмайға балайтын дауылпаз ақын:

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Еңсесі биік ақ орда,
Еңкеймей кірер күн қайда?
Күдеріден бау тағып,
Сауыт киер күн қайда?
Күмбір –күмбір кісінетіп,
Күреңді мінер күн қайда?
Толғамалы ақ мылтық,
Толғап ұстар күн қайда?
Алты құлаш ақ найза,
Ұсынып шаншар күн қайда?-

деп аңсаған араманына жете алмай, өмірден зарығып өтті.

Махамбет жырларындағы Исатай бейнесі - батырлық пен өрлік символы. «Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай», « Исатай деген ағам бар», «Тарланым», «Тайманның ұлы Исатай» «Мұнар күн» атты өлеңдерінде елін ерлікке бастаған ердің бейнесі сомдалған. Ақын:

Тайманның ұлы Исатай,
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді,-

деп Исатайдың басын алтынға баласа, « Исатай деген ағам бар» деген өлеңінде:

Мына тұрған Иса-екем,
Ханның бір тауын қайтарған.
Ат туар ма шұбардай,
Ер туар ма бұлардай?!-

деп күңіренеді. Исатайсыз қаңырап қалған жылдарда:

Бұ заманның шағында,
Махамбеттей зарығып,
Мұңлы болған қайда бар?
Махамбеттей мұңдыға
Енді келер күн қайда?-

деп тарыға, қамыға сөйлесе де жігерін жанып, қажырын қайрай түсті:

Шамдансам, шалқамнан түсер асаумын,
Шамырқансам, шатынап сынар болатпын!

Ақын өлеңдерінен көтеріліс күндерінің әрбір елеулі оқиғасы айқын көрінеді. Өзінің уытты, насихаттық мазмұнға толы өлеңдерінде дауылпаз ақын жастардың тәні мен жаны бірдей шынығуына, олардың күшті ерік-жігері мен қайсар мінез-құлқын тәрбиелеу ісіне зор маңыз береді. Ұрыс кезіндегі қорқақтық пен жалтақтықты айыптап, сатқындық – барып тұрған қасиетсіздік, туған халқы мен ағайын алдында кешірілмес күнә деп есептейді.

Исатай бастаған көтеріліс жеңіліс тапқан соң, ақын елден жырақ, қуғында жүреді. Көп жыл қуғын сүргіннен шаршаған Махамбетті Жайық бойындағы Қараой мекенінде жалғыз үй отырғанда Баймағамбет сұлтанның жіберген адамдары қайғылы қазаға ұшыратады.

Махамбет поэзиясы – ерлік пен азаттық поэзиясы. Ақын өлеңдерінің негізгі тақырыбы – әділдік үшін күрес, бостандық, отаршылдық жүйеге қарсылық болып келеді.

Махамбеттің жырлары қазақтың мол өлең қазынасында тек сұлулығымен ғана емес, қызулығымен, қиып түсер өткірлігімен ерекшеленеді. Халықтың азаттығы, теңдігі жолында ақ найзасымен де, азат асқақ жырымен де қызмет еткен, осы жолда қасық қанын қиған М.Өтемісұлы болатын.

Махамбеттің батырлығы мен ақындығының үстіне оның өз ортасынан ой – санасы озық, сол кездің өзінде орыс мәдениетімен таныс болғаны белгілі. Қолда бар деректерге қарағанда, ол орыстың белгілі жазушы-ғалымы, атақты «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінің» авторы В.И. Дальмен жақсы таныс болған. Орыстың саяхатшы ғалымы, геологы Гернгроссты, Орынбор шекара комиссиясының төрағасы Генсті, сол мекеменің шенеунігі Лазаревскийді де ақын жақсы білген. Ал олар өз кезегінде Пушкинмен, Шевченкомен, Шоқанмен араласқан адамдар.

Махамбет өлеңдерінен ақынның өзінен бұрынғы көне қазақ поэзиясымен жақсы таныс, тағылым алғандығы байқалады.

Ұлы жазушы М.Әуезов Махамбет поэзиясы туралы: «Махамбет бұрынғы-соңды қазақ ақындарының ішіндегі ең бір күшті саналуға тиіс... Махамбет жырлары өз заманындағы ең қанды, ең әсерлі, көпшіліктің өз үні, өз тілі, өз арман-талабы... Бүкіл он тоғызыншы ғасыр әдебиетінде қимыл-күрес жырын Махамбеттей қып жырлаған ақын болған емес. Алды да, арты да бір өзі»- деп жоғары баға берсе, атақты әдебиетші ғалым З.Қабдолов «... Абайдан кейінгі өлеңшілерді былай қойғанда, Абайға дейінгі қазақ поэзиясында бұдан асқан ақын жоқ...»-деп Махамбетті Абай сынды бүкіл қазақ халқының абыройы екенін атап көрсеткен.

Махамбет поэзиясы өз дәуірінің, сол кездегі қанауға қарсы көтерілген шаруалар көтерілісінің айқын үні. Отанын сүйген патриот, өлеңдерін көпшілік мүддесі үшін жұмсаған еңбекші халықтың жаршысы.

Махамбет – қазақ әдебиетіндегі жауынгерлік-саяси лириканың атасы. Отаршыл Ресей, хан Жәңгір, сұлтандар бір жақ, езілген қазақ екінші жақ болып бір-біріне өлердей өшіккендері соншалық, көтеріліс жаншылғаннан кейін де ел қаһары ақын өлеңдерінде бұрынғыдан да бетер буырқанып қайнайды. «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі» тек бір сұлтанға ғана емес, отаршылдармен бірігіп, қазақты қараша деп кемсітіп бірге қанасқан ақсүйектер тобына айтылған сөз екені даусыз.

Исатай-Махамбет! Бұл сөз ел жадында жатталып, ұранды сөзге айналған деуге болады. Бұлар бірінен-бірі ажырамас қос тұлға. Исатай - қол бастаған көсем болса, Махамбет- шаруалардың семсері болған. Исатай – мұқалмайтын өткір найза болса, Махамбет - жорықтардың басы болды. Жас күннен бастап аса қадірлі көретін Исатайдың сөзбен өрнектелген бейнесін ақын өзінің өлеңдерінде ерекше шабытпен жырлаған. Атырау облысында Махамбет атындағы аудан, ауыл, көше бар. Ақын қайтыс болған Атырау облысының Индер ауылынан 40 ауылынан 40 шақырым жерде кесенесі тұрғызылды. Белгілі антрополог Ноэль Шаяхметов Махамбеттің бет-бейнесін жасап шығарды. Махамбет туралы тебірене жыр жазбаған қазақ ақыны кемде-кем. Олардың қатарында М.Шахановтың «Нарынқұм зауалы», Ф.Оңғарсынованың «Алмас қылыш» және М.Сатыбалдиевтің «Махамбеттің монологы» атты өлеңдері мен поэмалары бар.

Махамбет өлеңдерінде қанатты сөздерге айналып кеткен ғибратқа толы өнегелі жолдар аз емес. Ол өзінің сондай терең ойлы сөздерімен кейінгі ұрпағына тіл қатқандай, ақыл, өсиет айтып кеткендей.

Дабылды жырдың дауылпазы атанған, қайсарлығымен, батырлығымен, ақындығымен, жаугерлігімен, сазгерлігімен ел есінде қалған Махамбет рухымен тілдесу, тағзым ету – біздің парызымыз.

ӘОЖ 81'38 (574)

Сисенбаева Р.Ж.
(Орал қаласы)

Қ.МЫРЗАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ МЕТОНИМИЯЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАР

Метонимияға қазақ тіл білімінде көркемдік құрал ретінде алғаш анықтама берген А.Байтұрсынов болды. Ол метонимияның басты қасиеті – бір затты, құбылысты алмастыру болып табылатынын дәл атап көрсеткен: «Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту ауысу, алмастыру (метонимия) деп аталады. Мысалы, «Анау үйдің құдасы келіп жатыр» дейміз. Құда үйдікі емес, ол үйдегі адамдыкі, үй мен үй иесінің арасы жақындығынан, бірінің орнына бірін айтамыз» – дейді [1, 159-160-бб].

«**Метонимия**» - гректің (metonymia) атын өзгертіп, алмастыру деген мағынасынан алынған. Әдебиеттану саласында ғалым З.Қабдолов троптың бір түрі ретінде мынадай анықтама берген:

«өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың, өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздерді бірінің орнына бірін қолдану» [2, 11-б.].

I. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаев сынды тілші-ғалымдардың пікірінше, «бір сөздің орнына екінші бір сөздің ауыс қолданылуынан шығатын іргелес ұғым метонимия деп аталады» – дейді [Метонимиялардың тілімізде ең жиі қолданысқа түсетін жері – көркем әдебиет пен ауызекі сөйлеу тілі екені дау тудырмайды. Көркем тілде сөз ойнатып, бұрынғы сөздің мағынасын кеңейтіп, жаңа поэтикалық мағына үстеуде – метонимияның қызметі ерекше.

Ақын Қ. Мырзалиев та өз поэзиясында метонимияны түрлі мақсатта қолданған:

1. Қимыл, әрекет пен оның нәтижесінің шектестігі. Мысалы, *көш*, *жайлау*, *жоқтау* сияқты сөздер әрі қимыл атаулары, әрі зат атаулары болып екі жақты қызмет атқарады. Бұлар алдымен іс-әрекет атауы болып қолданылған да, кейін соның нәтижесі ретінде заттық сипат алған.

Көш келеді, көш келеді шұбалып,
Аңсағаны, *жайлау* емес, тыныштық! [4, 246-б.]
Зарлы желдің сөзімен
Далам *жоқтау* айтады [4, 28-б.].

2. Зат пен оның ішкі мазмұнының шектестігі.

Көңілде жыр болса да,
Қолдан *көсеу* кетпеді [4, 283-б.],
Күрек пен *айыр* сүрінсек,
Құлатпай сүйеп қалыпты! [4, 71-б.].

Ақын Сараның табиғаты әйел екенін *көсеу*, ал «Адамды адам ететін - еңбек» екенін *күрек пен айыр* метонимиялары арқылы Қадыр ақын шебер алмастырулар жасаған.

3. Жалқы есімдердің оларға қатысты қимыл-әрекет атауларымен байланыстылығы. Қазақ тілінде кейбір кісі аттары мен жер-су атаулары есімге айналып, белгілі сөздердің контекстік синонимі ретінде жұмсалады. Мысалы,

Екі көзім төрт болып мен отырмын тағы да
Дон-Жуандар тонаған *Мәжнүннің* бағында! [4, 108-б.]
Қозысы мен Баяны бар өлеңнің
Қызыл көзді *Қодары* да бар екен... [4, 148-б.].
Мен өзіңе сенемін.
Өз ұлынан әркімнің
Прометей іздейтін әдеті ғой, қайтесің? [4, 131-б.]

Қадыр ақын *Дон-Жуан* метонимиясы арқылы испандық әйелқұмардың іс-әрекетін негізге алса, оған қарама-қарсы ғашығына қолы жетпеген жанды *Мәжнүн* метонимиясы арқылы, ал махаббатқа, сүйіспеншілікке толы өлеңді *Қозы мен Баян* арқылы, керісінше көре алмайтын, күншілдерді *Қодар* метонимиясымен, сол сияқты кез-келген ата-ана баласының ақылды, батыл болуын және өз еліне қорған болуынан үміттенетінін *Прометей* метонимиясымен әдемі алмастырса, сапалық сын есімдер мен олардың заттанған мағыналарының байланыстылығы. Мұны түсті білдіретін қызыл, ақ, көк, қара сияқты сапалық сын есімдердің заттанған мағыналарымен шектестігінен айқын көреміз.

Сау етіп *көктің* күмісі
Төгіліп кете жаздап тұр [4, 16-б.],
Қашады ол
Көк өзенмен қуып ұстап,
Көгалдың тұсағанша тамырымен! [4, 17-б.],
Кей кездері бәрі жарқын шуақты:
Көк жайлауда жыры қандай тұяқтың! [4, 26-б.].

5. Автор мен оның шығармасының, болмаса шығарма аты мен оның ішкі мазмұнының байланыстылығы.

Толтырып ап *ләмпәсиге* қос қолды,
Тапсам сені, менде көңіл қош болды [4, 132-б.].

Бұл өлең жолдарындағы *ләмпәси - Монпансье* – түрлі-түсті өткір хош иісті уақ мұз кәмпиттер. Дюманың атақты романындағы Гранд Мадемуазель деген атпен белгілі герцогини Монпансьенің есімінен шыққан [5]. Қазақ тілінде мәмпәси//ләмпәси түрінде қолданылады.

Күпі киген кемеңгер өзің ғана
Макинтошты миғұла жетіп жатыр [4, 255-б.].

Мұнда ақын **макинтош пен күпі** метонимиясы арқылы «Әр нәрсенің де сыртына қызықпа, асылы ішінде» дегенге саяды. Макинтош - XIX ғ.ортасында ерлер арасында сәнде болған, шотланд химигі Чарльз Макинтоштың есімімен байланысты туған пальто атауы [5].

6. Іргелес заттық ұғымдардың шектестігі.

Жаңқалтадан іздемедім жақсылық,
Жақсылықты іздедім мен **қабақтан** [4, 103-б.],
Қас сұлудың дауынан
Қаншама **қан төгілген** [4, 30-б.].

Жаңқалта метонимиясы арқылы паракорлыққа бой ұрмай, керісінше «Түсі игіден түңілме» дегендей, адамгершілік ізгі қасиеттерді **қабақ** метонимиясы, ал қас сұлулар үшін қаншама жанның мерт болғанын **қан төгілу** тұрақты тіркесі арқылы білдірген.

7. Жалқы есімдердің бір-бірімен шектестігі.

«Қайрат» жеңсе деп тілейміз, өмірде
Содан басқа тілек құрып қалғандай! [4,301-б.].

Бұл шумақтарда **Қайрат** деп тұрғаны футбол командасының атауы және соның құрамындағы футболшылар дегенді меңзейді.

Ақын поэзиясында көріп отырғанымыздай, метонимияның дәстүрлі – тілдің лексикасында ежелден өмір сүріп келе жатқан түрі де және поэтикалық метонимия да молынан кездеседі. Дәстүрлі метонимиялар, мысалы, киім-кешекпен немесе дене мүшелерімен, тұрмыстық зат атаулары оның иесін алмастырып айтуда қолданылады.

Мысалы,

Бір қолында ожауы,
Бір қолында ұршығы,
Күйбеңдеген **ақ жаулық**,
Бір кіреді, бір шығып [4, 243-б.].

Мұнда бір қолында ожауы, бір қолында ұршығы бар, күйбеңдеп жүрген кәрі әженің бейнесін **«ақ жаулық»** зат есімімен алмастыра суреттеген.

Сұлулық бар мұртында
Сүйсінер **ақ тамақтар** [4,302-б.],
Шеттерінен бәрі ақын, әдеп сақтап әрең жүр,
Саусақ толған өнер де, **көмей** толған өлең жыр [4,18-б.].

Бұл өлең жолдарында мұртты жігітке қызығатын сұлу қыздар жөнінде **ақ тамақ, саусақ** арқылы күйші не домбырашыны, **көмей** тәрізді дене мүшелері арқылы әнші мағынасында тілге астарлы мән беріп, тартымды бейне жасауда тапқырлықпен тіл мәнерлілігін жандандырған. Ал

Қара түнде **ақ сойыл**
Шыға келді жарқылдап [4, 244-б.]

деген жолдарда қару атауы **«сойыл»** арқылы барымташыларды көрсетіп тұр.

А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде: «Ет берілді ме?» дегеннің орнына «Табақ тартылды ма?» дейміз. Яғни, тамағын табағына алмастырып айтамыз. Сол сияқты «Неше аяқ іштің?», «Неше кесе іштің?», «Неше шелек құйдың?» дейміз (Қымыз орнына – аяғын, шай орнына – кесесін, су орнына – шелегін алмастырып айтамыз) – дейді [1, 162-б.]. Қадырдың мына жолдарында да:

Тағы қақас қалдырды деп **табақтан**,
Тарықпадым,
Тауықсыз да таң атқан [4, 103-б.],
Түсте **кесе**, алдымда кеште **кесе**,
Батпай отыр дәм-тұзың, күштемесем,
Бай дастархан бойыма сіңер емес,
Сендер үшін бірдене істемесем! [4, 63-б.].

Кесе, дастархан метонимиясында кесенің ішіндегі сусын мен дастархан үстіндегі мол тағамға қатысты айтылса, **табақ** метонимиясы арқылы тамақтан құр қалған жетім баланың тағдыры туралы ауыспалы мағынада жұмсалып тұр.

Метонимиялар грамматикалық құрылымына қарай екіге бөлінеді:

- 1) *Жай метонимиялар*;
- 2) *Күрделі метонимиялар*.

Жай метонимиялар бір ғана сөзден тұратын болса, **күрделі метонимияларға** екі немесе үш сөзден құралған тіркес, тұрақты тіркестер жатады.

Түнімен **төсек** күзетіп,
Күнімен **кірпік** ілмейміз [4,123-б.].

Бұл жолдарда **төсек** метонимиясы кереуеттің үстіндегі сәбиге қатысты болса, **кірпік ілмеу** тұрақты тіркесі арқылы нәрестені күтудегі ұйықтамау, дем алмау тәрізді қиындықтар туралы айтып тұр. Ал күрделі метонимиялар Қадыр поэзиясында сиректеу ұшырасады:

Атадан қалған таяқ пен

Абайдан қалған қалам бар! [4,254-б.]

Метонимия соңғы жылдарда қазақ тіл білімінде ғалым Л.Нұржекееваның еңбегінде лингвистикалық тұрғыдан сөз болды. Метонимияға зерттеуші мынадай тұжырым ұсынады: «Сонымен, мәндік, мекендік, мезгілдік, түр-түстік жағынан бір-біріне бүтіндей немесе бөлшектей жақындығы бар екі заттың иә құбылыстың бөлшегі орнына бүтінін алмастырып айтуды метонимия дейміз» [6, 9-б.].

Әдебиеттану ғылымы мен тіл білімінде метонимия мен синекдохаға берілген анықтамалардың және оларға ұсынылған мысалдардың ұқсастығын салыстыра келіп, соңғы зерттеулерде синекдоханы метонимияның бір түрі деп жүр. Метонимия да, синекдоха да ортақ қасиеттерді қамтиды. Синекдоханың да негізгі қасиеті: алмастыру, бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны алмастыру амалы болып табылады. Қ.Мырзалиев поэзиясында бүтіннің орнына бөлшекті алмастырып атауды мына мысалдардан көруге болады:

Кей кездері бәрі жарқын шуақты:

Көк жайлауда жыры қандай **тұяқтың!** [45, 26-б.],

Үлкендік қып ұрма менің төбемнен

Үлкендермен үлесімді жегем мен.

Атам қазақ,

Мен де **сақал** сыйлаймын

Сақалдың да сақалы бар дегенмен! [4, 48-б.],

Амал нешік!

Тістесіп,

Қалың қолың шегінді [4, 277-б.],

Бейне бір Жерге шыққан теміреткі

Шыңғыстар жаулап алды төңіректі [4, 260-б.].

Тұяқ, сақал, қол метонимиялары бүтіннің орнына бөлшегі жұмсалған (тұяқ-мал, сақал-қарт, қол-әскер) метонимиялар болып табылады. Сонымен қатар, «қалың қол» тіркесі де метонимиялық тұрақты тіркес қатарына жатады. «Қол» деген сөз адамның дене мүшесінің бірі, ал бұл жерде қолданылған «қол» сөзі «көп әскер» деген мағынадағы халықтық қолданыс. Ал **Шыңғыстар** метонимиясы жалпының орнына жалқыны (Шыңғыстар-монғолдар) алмастырудың көркем жүйесінде метонимияның алар орны ерекше. Қ.Мырзалиевтің поэзиялық шығармаларындағы метонимиялар соның дәлелі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы, 1989. – 318б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
3. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962. – 315 б.
4. Мырзалиев Қ. Көш. – Алматы: Жазушы, 1973. – 306 б.
5. <https://kk.wikipedia.org>
6. Нұржекева Л. Метонимияның лингвистикалық табиғаты. – Алматы, 1992. – 80 б.

ӨОЖ 8.81-7

Султанғалиева Р.Б., Тұрғаналиева А.К.
(Орал қаласы)

САТИРА МЕН ЮМОР КҮШТІЛЕР ҚАРУЫ (ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ САТИРАЛЫҚ РОМАН: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ)

Сатира мен юмордың күштілер қаруы, тәрбие құралы екенін айтпас бұрын, олар туралы жалпы түсінік бере кетейік.

Сатира терминінің шығу тарихын, этимологиясын әркім әр түрлі түсіндіреді. Біреулердің айтуынша, ежелгі гректер жүзім өсірушілердің, жүзім шарабын жасаушылардың құдайы-Дионистің ән салып, би билеп, күлдіріп көңілдендіріп жүретін жол серіктерін «заигоз» деп атаған. «Сатира» атауы сол сөзден шыққан.

Екінші бір зерттеушілердің пікірінше, бұл терминнің тарихы латынның «Заига»-«смесь»-аралас, әр нәрсенің қосындысы, «всякая всячина» анау-мынау деген сөзінен басталады. Кейінірек ежелгі Рим әдебиетшілері сынап-мінеуші, әшкерелеуші сипаты бар шығармаларды «заига» деп атаған.

Қазір «сатира» атауы әр түрлі мағынада қолданыла береді. Біреулер оны әдебиеттің бір тегі (род) деп түсінеді [1.3-4 б]. 1941 жылы шыққан «Шетел сөздерінің сөздігінде»: «Сатира-болмыстың жағымсыз құбылыстарын ашы күлкіге айландыратын көктем әдебиеттің тегі (род)» делінген. Енді біреулер сатираны нақты өмір елестерін, болмыс сәттерін суреттеп, жазып, айтып берудің әдіс-тәсілі ғана деп түсіндіреді. Мысалы, сатираны көп зерттеген, бұл түрдің үлкен теоретигі Я.Эльсберг: «Сатира-болмысты әдебиет пен өнерде көрсетудің бір әдіс-тәсілі» дейді [2.27-б]. «Үлкен совет энциклопедиясында» да осы анықтама берілген.

Тағы біреулердің ұғымынша, сатира-жағымсыз болмыс, құбылыс атаулыны сынап-мінеп, әшкерелейтін әдеби шығарма. Мысалы, Д.Н.Ушаковтың редакциялауымен басылған «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Сатира-өмірдің жағымсыз құбылыстарын күлкілі, келемеж түрде көрсететін әшкерелеуші әдеби шығарма» деп жазылған. Мысалы, Д.Н.Ушаковтың редакциялауымен басылған «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Сатира-өмірдің жағымсыз құбылыстарын күлкілі, келемеж, түрде көрсететін әшкерелеуші әдеби шығарма» деп жазылған. Сол сияқты С.М.Бонбидің басқаруымен 1940 жылы басылған «Поэтикалық терминдер» сөздігінде: «Сатира қоғамдық дерттерді келемеж етуді немесе әшкерелеуді мақсат ететін әр түрлі (роман, әңгіме, фельетон, эпиграмма, т.б.) әдеби шығарма» делінген. Ал А.П.Квятковский: «Сатира-болмыстығы жағымсыз құбылыстарды сынап, әшкерелеуді, күлкі етуді мақсат етіп қарасөзбен немесе өлеңмен жазылатын көркем әдебиеттің түрі» [3.253-б] деп анықтайды.

Сөйтіп, сатираның қоғамдағы жағымсыз болмыс, құбылыстарды, адам бойындағы ұнамсыз мінез-қылық, әдеп-тәртіптерді әшкерелеп, күлкіге жығу, келемеж ету ниетімен жазылатыны жөнінде әдебиет зерттеушілерінің пікірлері бір ғана арнаға саяды, бәрі де оның осы пафосын мойындайды. Бірақ олардың бірі үшін сатира – әдебиеттің бір тегі (род), екіншісі үшін өмірдің жеке елестерін суреттеп берудің әдіс-тәсілдері, үшіншілері үшін әшкерелеуші әдеби шығарма, төртіншілері үшін көркем әдебиеттің өзіндік түрі. Байыптар болсақ, осы пікірлердің бәрі де қате емес. Олардың әрқайсысы сатираның әр қырын, әр қасиетін айтып отыр. Шынында да, сатира-алымды да шалымды нәрсе, оның өмір сүру, көрініс тбу мүмкіншілігі мол, болмыс-құбылыстарға үңілу, аралас, суреттеу жолдары да әр қилы.

Сатира әдебиеттің бір тегі ретінде де көріне алады. Ақын-жазушылардың бастан-аяқ күлкілі ситуацияға негізделіп, сықақтық тіл, стильмен жазылған, таза сатиралық шығармалары әдебиеттің дербес бір тегін құрайды. Өйткені оларда өмірді зерттеп білудің, суреттеп берудің өзіндік эстетикалық принциптері, көркемдік әдіс-тәсілдері пайдаланылады. Болмыс-құбылыстарды бағалап, түсінудің ерекше түрлері қолданылады. Яғни сатира қиялдауға, шарттылыққа, кездейсоқтыққа, түсінбестікке, әсірелеуге негізделеді. Шарждауға, карикатуралауға, гротеск, сарказм, иронияға иек артады.

Сатирада ащы кекесін, күлкі ету мазақ қылу, жоққа шығару, үкім айту, адам қиналысын аңлау, адам жүрегінің түпкіріне үңілу, көңілділік пен күрсініс, тенденциялық пен қатаң әділдік, лирикалық сезім мен ғылыми талдау тоғысып жатады. Сөйтіп, сатира қарама-қайшылықтардың бірлігінен туындайды. Белгілі бір сатирик творчествосының ерекшелігі осылардың қайсысын қай тұрғыда, қандай ниетпен пайдаланғанына қарай аңғарылады. Аристофан сатирасында қайғылы үн, Щедринде өмірді трагедиялық тұрғыдан сезіну, Гогольде күйзеліс, Чеховтан күрсініс басым дейтіні де сондықтан.

Таза сатиралық туындылардың эпосқа да, лирикаға да, драмаға да жатпай, әдебиеттің өзіндік дербес тегін құрайтындығының басқа да сырлары бар. Сатирада, эпостық туындылардыңындай авторға, оқушыға деген қатыссыздық, бейтараптық объективтілік бола бермейді. Мәселен, Л.Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік», М.Әуезовтың «Абай жолы» сияқты эпостық шығармаларды оқығанда, автор да, оқушы да көрінбейді, олардың қатысы, көзқарасы, күрсініс-күйзелісі сезілмейді. Оқиға оларға тәуелсіз түрде, өзінше өтіп жатады. Осы эпостық объективтілік сырттай суреттеліп, баяндаушылық сатирада болмайды. Онда сыналып отырған факті мен құбылысқа автордың қатысы, пікірі белгілі дәрежеде білдіріледі. Сондықтан да сатира эпостық бола алмайды [1.6-7-б].

Суреткердің табиғи қабілеті, талан ыңғайына қарай жанрын табуы үлкен қуаныш. Әр шөптің басын бір шалып жүріп, түптің түбінде еш нәрсені ұстай алмай калудан жаман нәрсе жоқ. Әрине, ерте мамандану, ащы-тұщының дәмін татпай тұрып бойды аулақ салудың да зиянды жағы көп.

Өз мүмкіндігін, беімділігін, күшін таразыға тартып өлшей білген қаламгер алдын-ала ойлап, болашағын ескеріп, қажетсіз, жеміс бермес, олжа әкелмес универсализмнен саналы түрде алыс жүрмек. Концепция, айтпақ ой, шертілмек сыр белгілі жанрдың қалыбына сыймай жатқанда, жазушы заңды, орынды ретпен басқа форма пайдаланса, қарсылық айту көрсоқырлық болар еді. Біздің мансұқ ететіміз – бүгін ұйқасты айналдырып, ертең диалогпен әуреленіп, бүрсүгіні қара сөзге ауысатындардың кәсібі.

Қазақ драматургиясына театр институтынан алған біліммен, тиянақты дайындықпен келген Қалтай Мұхаметжановтың шығармашылығын қарастырғанда, көретін ерекшеліктеріміз: қаламгер ұзақ жылдар бір жанрдың тұқасын айнымай ұстап отырды, ат-көпір шимайлай бермей, араға уақыт салса да, сапалы дүние беруге ден қойған. Төрт комедия, бір драмасы сахнаға шықты.

Сан жөнінен келгенде комедияға айрықша күш салған, өндіріп жазған драматург. Табиғи қабілеті, күлкілі жайттарды тез аңғарып сәтті бейнелеуі, актуалды мәселелерді мезгілімен дер кезінде көтеруі, оның Бейімбет Майлин дәстүрін жалғастырушы екендігін көрсетеді.

Мұхтар Әуезовтың ыстық ілтипатын аударған тырнақалды «Бөлтірік бөрік астында» комедиясымен автор өзінің драматургияға жақсы икемдігі барлығын танытты. Бұл шығарманың сахнада табысқа жетуінің бірнеше себебі бар еді. «Тартыссыздық теориясы» дейтіннің шырмауына іліккен шақта театрларда, әсіресе, комедияға орын қалмаған. Эпос материалдары негізінде жазылған пьесалар қаншалықты көркем, талантты болмағанымен, қауымның қазіргі уақыт проблемаларына жауап іздеуі, сахнада замандасын көргісі келуі заңды талап еді.

Дәл осындай уақытта бұрын әдебиетте есімі белгісіз жас автордың жастар өмірінен жазылған комедияны көпшілік алдына тартуы қуанышты жағдай болатын.

Алғашқы көрініс: таныс Алматы, гүл алаңы. Екі жас Сапар, Жәмила диалогтары кібірттік басталады. Бұлардың сөздері, әсіресе, Еңлік пен Кебектің, Ақан мен Ақтоқтының, Қарагөз бен Сырымның жалындаған, лапылдаған ақ өлең болып төгілген монологтарына дағдыланған, романтикалық, асқақтық рухында тәрбиеленген көрерменге әсер ете қоймайды. Той алдындағы алып ұшқан, желікке көңілге емес, әлі де бірін-бірі сынаған, міндет артқан, мәмлеге келген, күгһнібұрын әлденелерді ескерткен тісқаққандық бар.

Сахнаға шыққан жаңа персонаж өзінше әрекетімен, мінездік сипатымен, сөйлеу мәнерімен ерекшеленеді. Келе-келе пьесаның бауыры жазылып, кейіпкерлер бойынан таныс таныс адамдардың қылықтарын көріп күле бастайсың. Марфуға шыққан сценаларда күлкі, юмор, әзіл мол.

Суреткердің табиғи қабілеті, талан ыңғайына қарай жанрын табуы үлкен қуаныш. Әр шөптің басын бір шалып жүріп, түптің түбінде еш нәрсені ұстай алмай қалудан жаман нәрсе жоқ. Әрине, ерте мамандану, ащы-тұщының дәмін татпай тұрып бойды аулақ салудың да зиянды жағы көп.

Өз мүмкіндігін, беімділігін, күшін таразыға тартып өлшей білген қаламгер алдын-ала ойлап, болашағын ескеріп, қажетсіз, жеміс бермес, олжа әкелмес универсализмнен саналы түрде алыс жүрмек. Концепция, айтпақ ой, шертілмек сыр белгілі жанрдың қалыбына сыймай жатқанда, жазушы заңды, орынды ретпен басқа форма пайдаланса, қарсылық айту көрсоқырлық болар еді. Біздің мансұқ ететініміз – бүгін ұйқасты айналдырып, ертең диалогпен әуреленіп, бүрсүгіні қара сөзге ауысатындардың кәсібі.

Қазақ драматургиясына театр институтынан алған біліммен, тиянақты дайындықпен келген Қалтай Мұхаметжановтың шығармашылығын қарастырғанда, көретін ерекшеліктеріміз: қаламгер ұзақ жылдар бір жанрдың тұқасын айнымай ұстап отырды, ат-көпір шимайлай бермей, араға уақыт салса да, сапалы дүние беруге ден қойған. Төрт комедия, бір драмасы сахнаға шықты.

Сан жөнінен келгенде комедияға айрықша күш салған, өндіріп жазған драматург. Табиғи қабілеті, күлкілі жайттарды тез аңғарып сәтті бейнелеуі, актуалды мәселелерді мезгілімен дер кезінде көтеруі, оның Бейімбет Майлин дәстүрін жалғастырушы екендігін көрсетеді.

Мұхтар Әуезовтың ыстық ілтипатын аударған тырнақалды «Бөлтірік бөрік астында» комедиясымен автор өзінің драматургияға жақсы икемдігі барлығын танытты. Бұл шығарманың сахнада табысқа жетуінің бірнеше себебі бар еді. «Тартыссыздық теориясы» дейтіннің шырмауына іліккен шақта театрларда, әсіресе, комедияға орын қалмаған. Эпос материалдары негізінде жазылған пьесалар қаншалықты көркем, талантты болмағанымен, қауымның қазіргі уақыт проблемаларына жауап іздеуі, сахнада замандасын көргісі келуі заңды талап еді.

Дәл осындай уақытта бұрын әдебиетте есімі белгісіз жас автордың жастар өмірінен жазылған комедияны көпшілік алдына тартуы қуанышты жағдай болатын.

Алғашқы көрініс: таныс Алматы, гүл алаңы. Екі жас Сапар, Жәмила диалогтары кібірттік басталады. Бұлардың сөздері, әсіресе, Еңлік пен Кебектің, Ақан мен Ақтоқтының, Қарагөз бен Сырымның жалындаған, лапылдаған ақ өлең болып төгілген монологтарына дағдыланған, романтикалық, асқақтық рухында тәрбиеленген көрерменге әсер ете қоймайды. Той алдындағы алып ұшқан, желікке көңілге емес, әлі де бірін-бірі сынаған, міндет артқан, мәмлеге келген, күгһнібұрын әлденелерді ескерткен тісқаққандық бар.

Сахнаға шыққан жаңа персонаж өзінше әрекетімен, мінездік сипатымен, сөйлеу мәнерімен ерекшеленеді. Келе-келе пьесаның бауыры жазылып, кейіпкерлер бойынан таныс таныс адамдардың қылықтарын көріп күле бастайсың. Марфуға шыққан сценаларда күлкі, юмор, әзіл мол [4.191-194-б].

Әдебиеттер тізімі:

1. Т.Қожакеев. Шығармалары. 2-том «Айғаным» баспа үйі А. 2014.
2. Я.Эльсберг. Вопросы теории сатиры. М. 1957.
3. А.П.Квятковский «Поэтический словарь» М. изд. «Совет.энциклопедия». - 1966.
4. Р.Нұрғали «Драма өнері». А. «Санат» баспасы. – 2001.

ӨОЖ 82:37.016

Тулегенова Д.М.
(Орал қаласы)

МАХАМБЕТ АҚЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚЫТЫЛУЫ ЕРЛІК ПЕН ӨРІШЛДІКТІ ПАШ ЕТКЕН...

Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай.

Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді, әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келді.

Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана.[1]

Махамбет шығармашылығын Кеңес өкіметі кезінде саяси бағытқа бұрып, қоғам ықпалына орай талданды. Ұлы ақынның жырларын бай-манап, хан-патшаға қарсылық ұғымы шеңберінде ғана бағалауға ұмтылды. Бірақ, тереңірек ойлап ой таразысына салғанда, Махамбет жырларының ұстанған бағыты тереңірек еді. Махамбет қазақ халқының тәуелсіздік туын ұстанған ақын. Тәуелсіздікке, бостандыққа үндеп, азаматтық еркіндікке ұмтылды. Осы жолда басын тау мен тасқа ұрды. Ашық айтты. Тартынбай сөйледі Махамбет туралы тұжырымды ой-пікір айту үшін, Махамбеттің құдіретті поэзиясына мағыналы баға беру үшін, ең алдымен Махамбет Өтемісұлының өмірін, Исатай Махамбет бастаған халық көтерілісін, Махамбет поэзиясының ақиқат шындығын, оның өлеңдерінің романтизмін, ең ақырында Махамбет жырларының көркемдік ерекшеліктерін ашып айтпай, Махамбет Өтемісұлы сынды ұлы тұлғаны көзге елестете алуымыз мүмкін емес

Махамбет Өтемісұлы – Тәуелсіздіктің ұлы жыршысы. Тәуелсіздіктің басы болған ақын. Бұл күнде ақын дегеніне жетті. Қазақ елі – Тәуелсіздіктің туын көкке көтерді. әлем қазақ халқын таныды. Мемлекет екенін мойындады. Мойындатқан ақын Махамбет Өтемісұлы болса, өз ісімен дәлелдеп, қажыр-қайратымен, ақыл-ой парасатымен Тұңғыш Президентіміз болып, Қазақ атын әлемге машһүр еткен - Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев [2].

Елбасымыздың өскелең ұрпақтың білімді саналы, ұлтжанды болуына үлкен септігін тигізіп, сеніммен қарап отырғаны ақиқат.

Бұған әрине үлес қосатын өнегелі ұрпақты тәрбиелейтін мектеп ұстаздары екені анық. Осы бағытта біздің мектебіміздің жоспарында ұлттық намыс пен үлкен рух беріп тәрбиелейтін, өзіміздің атамекеніміздің топырағынан шыққан Махамбет ақын шығармашылығын қалай оқытпасқа.

Махамбет Өтемісов шығармашылығы әдебиет сабақтарында жоспар бойынша оқытылады. Ақынның өмірі шығармашылығы, ерлік істері кез келген оқушыны бей-жай қалдырмайтыны рас. Әрине тек берілген 1-2 сағатта толық ақынның шығармашылығын, айтатын ойы мен көзқарасын танып білу мүмкін емес. Оны бірнеше сағаттарға ғана берілген оқыту кезінде ақынның, батырдың барлық қыр-сырын ұға алмаймыз.

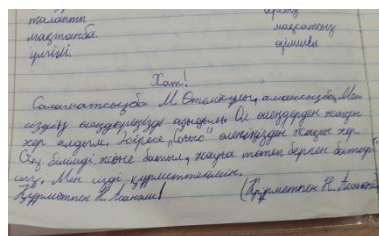
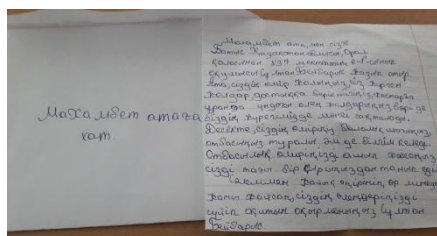
Осындай кемшілікті жою барысында мектеп мұғалімдері «Махамбеттану» курстық бағдарламасын жасақтап, мектеп базасында оқытуға мүмкіндік жасалынды.

Бүгінгі таңда ел рухын асқақтататын, өршіл, бойына намысын жинаған шәкірт тәрбиелеу ата-ана мен ұстаз міндеті. Осы бағытта ұстаздар ақын өмірі мен шығармашылығын терең түсіндіре оқыту қажетпіз. Мектебімізде өткізілетін "Махамбеттану" курсына осы бағытта оқушыларға Махамбет Өтемісов өміріне терең үңіліп, зерттеп, өлеңдерінің тақырыбы мен идеясын ашып, тәрбиелік мәнін ұғындыруға тырысамыз. Ақынның батырлықты жырлаған өлеңін оқыған шәкірттеріміздің көздерінен жайнаған ұшқынды, елдің мұңын жырлағанда өкінішті анық көре алдым десем де болады. Мысалы "Ереуіл атқа ер салмай" өлеңін оқып талдаған кезде ол туралы мәліметті бере отырып, тарихпен байланыстыра айтуы қызығушылықтарын арттырды. Бұл өлең- мұңды да қайғылы, елін-жерін ойлаған ақынның ащы зары естіледі. Ақын шұбыртпалы ұйқаспен, мағыналы ойлар бере отырып, сөз тіркестері арқылы, ереуіл атқа ер салмай, ерлердің ісі бітпейтінін ашық айтады. Мұндай адуынды өлең тек Махамбетке ғана тән. Осы өлеңді оқыған оқушылар талдау

кезінде ақынның тек елін ғана ойлап, өз қара басына төнген қауіпті елемей күрескер ер болғандығын ашық айта алды. Оны сабақ үстінде шығарған 6 А сынып оқушысы Каирғалиев Ернурдың төл туындысынан көруге де болады.

Артынаан із қалдырған жас ұрпаққа,
Болды ол мақтанышы жасы - қартқа.
Соғыста аянбады жері үшін,
Білегіне жиып ап барлық күшін.
Жасай бер Маханбеті қазағымның
Жемісі бар қиналған азабыңның.
Өлең жаздым ақындық жолыңменен
Рухтанды жауынгері сеніменен

Сондай-ақ ақын шығармашылығын талдап, өлеңімен танысып болғаннан кейін өздері сол ғасырға еніп бабаларын өз көздерімен көргісі келді. Ақын бабаларына айтқысы келген сырларын, өздерінің бейбіт өмірдің ұрпағы екенін, солардың арқасында тәуелсіз елде өмір сүріп жатқанын баяндап хат жазуы да оқушылардың ақын шығармашылығына ерекше мән бергендігін айқындай түспек.

Сондай-ақ мектебімізде ақын шығармашылығын тереңірек оқыту барысында "Махамбет рухына тағзым" атты мектепшілік апталық шаралар өтіп тұрады. Бұл уақытта мектеп оқушылары ақын өлеңдерінен мәнерлеп оқу сайысына белсене қатысады. , шығармалар жазу, ақынға өз жырын арнау бағытында сайыстарға қатысады. Бұл шаралардың тәрбиелік мәні зор. Тәуелсіз елдің ұлдарына егемендіктің қалай келгенін ұғындыру болашаққа деген сенімділікті арттырады. Әр шара түрлі марапаттаулармен бағаланады. Ең белсенді оқушылар газет бетіне беріліп, қалалық мәнерлеп оқу сайыстарына жолдама алуы олардың рухты ақын жырларын тереңірек жаттауға дем береді.

"Махамбеттің есімі-өмірдегі қасіреттің синонимі, қасиеттің символы" - дейді академик Зейнолла Қабдолов [4]. Осындай ерліктің символы болған Махамбет өмірі қиындыққа толы болды. Алайда ол ұрпағының жадында нағыз өршілдік пен намысшылдықтың символы атанды. Өшпестей жырын қалдырған ақын тіпті өзінің жауында мойындатқан тұлға еді. Мұхтар Шахановтың " Нарыңқұм зауалы" поэмасында ұлы мақтанып Махамбетті өлтіргенін әкесіне айтып баяндағанда:

Өттең біздің сор мандайлы Жайықта,
Ерлер аз ғой бара алатын байыпқа!
Тым кеш ұқтым,
Махамбеттей батырға

Бүкіл қазақ ғашық болса айып па?... [3] -деп кезінде қарсы шыққан жауының Махамбеттің мойындағанын анық байқаймыз. Осы жолдармен танысқан оқушылардың өздері ақынның қапияда қиылған өміріне мұнданды.

Махамбет поэзиясы - саф таза тілімен от-жалын шешендік интонациясымен, көркемдік шеберлігімен, жоғары ақындық мәдениетімен, ұлттық дүниетаным тереңдігімен, суреткерлік қолтаңбасымен ерекшеленеді. Орал қаласындағы үлкен оқу орнының Махамбет ақын есімімен байланыстырып аталуы ақын рухына деген кішкентай ұрпағының үлесі еді. Сол оқу орнын бітірген біздің шәкірттерімізде жалынды, шынайы, батыл да намысшыл болса құба-құп. Ақын шығармашылығын оқыту әлі де мектеп бағдарламасында жаңғыртылып тереңдетіліп оқытылса деп ойлаймын. Сондай-ақ қаламыздағы Махамбет Өтемісов ат. Батыс Қазақстан Мемлекеттік университетінің ұстаздарымен байланысты жандандыра отырып, ақын шығармашылығын мектепте оқытылу жағдайын дамыту жоспарлары жүзеге асса оқушылар үшін келелі іс болары анық. Шәкірттеріміздің Махамбет ақынның туған өлкесі мен зияратына бару мүмкіндігі болса деп мақсат қойып отырмын. Бұл да елбасымыздың "Мәңгілік ел " идеясын жүзеге асыру үшін қосқан үлесіміз де болмақ еді. Рухты баба шығармашылығы мен ерлігін насихаттауда елеулі еңбектер істелініп, оны әрі қарай дамыту кез келген елім деген азаматтың қолында.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рухани жаңғыру болашаққа бағдар. Егемен Қазақстан
2. iref.kz сайты
3. Мұхтар Шаханов «Нарымқұм зауалы»
4. Зейнолла Қабдолов «Махамбет шығаршылығы туралы зерттеулері».

УДК 82 (574)

Умарова Г.С., Даулетбаева А.Т.
(город Уральск)

ГРАНИ ТВОРЧЕСТВА КАЖИМ ДЖУМАЛИЕВА

Вклад в развитие современного казахского литературоведения внес уроженец Западно-Казахстанской области Кажығали (Кажим – литературный псевдоним) Джумалиев (1907 – 1968). Он известен исследованиями творчества классика казахской литературы Абая Кунанбаева. В 1946 году К.Джумалиевым была защищена докторская диссертация «Язык доабаявской и Абаявской поэзии» («Абайға дейінгі қазақ поэзисы және Абай поэзиясының тілі»), на основе которой позже была опубликована монография «Проблемы казахской литературы и язык поэзии Абая» («Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі»). Монография была переиздана в Уральске в цикле «Библиотека писателей Ак Жаика» («Ақ Жайық қаламгерлерінің кітапханасы», II том, 2010).

К.Джумалиев родился в Уральской области (нынешняя Западно-Казахстанская область) в Каратюбинском районе в селе Джалгизагаш в 1907 году. Начальное образование получил в аульной школе, затем проучился в школе в Оренбурге. Следом было обучение в Чимкентском сельскохозяйственном техникуме. С 1929 по 1932 годы учится в Алмате в педагогическом институте на факультете языка и литературы. После окончания вуза работает в течение пяти лет в Уральском педагогическом институте (современный Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова), читает лекции по казахской литературе. С 1937 года продолжит свою преподавательскую и научную деятельность в Алматинском педагогическом институте.

Историю развития казахской литературы до двадцатого века впервые исследовал К.Джумалиев, результатом стала защита кандидатской диссертации в 1941 году. Научное исследование называлось «История казахской литературы XVIII-XIX веков» (XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ әдебиеті тарихы). В 1946 году успешно была защищена выше упомянутая докторская диссертация по поэтике лирики Абая Кунанбаева. Значительным вкладом Джумалиева в казахское литературоведение стала «Теория литературы» (1938, по поручению учебного Комиссариата Казахской ССР). «Теория литературы» была адресована старшеклассникам, но стала настольной книгой, дополнительным учебным пособием и по сегодняшний день для студентов казахской филологии филологических факультетов вузов Казахстана. Ученым составлены учебники «Казахская литература» («Қазақ әдебиеті») для учащихся 8-9 классов (1941, 1942 гг.). Кроме того, не считая литературно-критические статьи, К.Джумалиев является автором и составителем 16 учебных изданий.

Ученым были написаны литературно-критические портреты талантливых казахских поэтов и писателей. Это “Бір сырлы, сегіз қырлы”, “Ұлық болсаң, кішік бол”, “Күй жаршысы”, “Талант табиғаты”, “Өнегелі өмір” и т.д. Главные персонажи его рассказов – С.Мендешев, С.Сейфуллин, Б.Майлин, И.Жансугуров, М.Ауезов, А.Жубанов, К.Сатпаев, С. Асфендияров и др [1, С.38-39].

Джумалиев был избран членом-корреспондентом Академии наук.

На защите докторской диссертации Джумалиева член-корреспондент Академии наук СССР, академик педагогических наук Н.К.Дмитриев. Им была подчеркнута значимость проделанного Джумалиевым исследования. Выступающим отмечалась актуальность научного исследования, так как к тому времени критических статей и научных статей о творчестве великого поэта, классика казахской литературы Абая Кунанбаева было достаточно, но всестороннего исследования всего его творчества с позиции поэтики и языка еще не проводилось. Русским ученым акцентировалось внимание на том, что еще в русском литературоведении исследование лексики, речевых особенностей писателей только начиналось, а в казахском – эта работа началась Джумалиевым. Новизна защищаемой диссертации, по словам Дмитриева, заключалась в научных открытиях, как в области казахского языкознания, так и в литературоведении. В то же время, по утверждению оппонента, исследование творческих наследий с позиции отражения языковых особенностей произведений классиков национальных литератур, как Навои в Узбекистане, М.Ф.Ахундова в Азербайджане, Махтумкули в Туркменистане, Токая в Татарстане к 50-м годам никак не проводилось.

В монографии об языке поэзии Абая Джумалиевым рассматривались особенности казахской поэзии до Абая, в поэзии же Абая вначале автором особо выделялись слова, словосочетания, заимствованные поэтом из древнеказахского языка, из народной речи; половицы-поговорки. Подчеркивается, что Абаем досконально были изучены казахская поэзия, начиная с Бухар-жырау до современников акына Кокбая, Акылбая, Магауи; язык сказочника Баймагамбета, речь певцов Биржана и Асета и др.. Другими источниками обогащения поэтического языка Абая автор монографии считает, в первую очередь, русскую литературу, затем – арабскую и персидскую литературы. В поэтической лексике Абая автором монографии были выявлены около 50-ти русских слов, а арабские и персидские оказались намного меньше.

В поэтической лексике Абая Джумалиевым подробно выявлены и описаны виды изобразительно-выразительных средств, встречающихся в текстах стихотворений казахского акына. Автором монографии подробно описаны архаизмы, диалектизмы, заимствованные слова, неологизмы, эпитеты, сравнения; тропы: метафора, метонимия, синекдоха, символ, аллегория, олицетворение; а также ирония, сарказм, гипербола, литота. Особая глава посвящена рассмотрению разнообразных проявлений фигур, в частности, инверсии, эллипсиса как характерных особенностей абаевского поэтического стиля в отличие от поэзии жырау.

Гипотеза о том, что Абай явился первым казахским поэтом, мастерски передавшим психологизм лирического героя, используя психологический параллелизм, доказывается автором монографии. Взаимосвязь и отличительные признаки народного языка и абаевской поэтической лексики, содержащих в себе поучительный смысл (акыл сөз) или же результаты наблюдений, опыта лирического героя без назидательной интонации (накыл сөз) тоже рассматриваются в данной монографии.

Лексике Абая-переводчика, изучению ее характерных особенностей и результатам такого исследования посвящена отдельная глава.

В итоге К.Джумалиевым делается вывод о том, что поэтика лирики Абая обогащена образным, выразительным языком народной речи, доабаевской поэзии, влиянием классической русской, восточной литературы, и достижениями самого казахского классика. Тем самым, Абаю удалось поднять поэтический язык казахской литературы до уровня мировой литературы (Перев. – Г.У.) [2, 2010].

Первоначальной заслугой К.Джумалиева-литературоведа заключалась в том, что именно он впервые научно исследовал и систематически изложил историю казахской литературы XVIII-XIX веков, доказал, что с творчества Бухар-жырау берет начало письменная казахская литература. При этом ученым были проявлены острый, оригинальный ум, большой исследовательский талант, неутомимая энергия и огромное трудолюбие [3, С.234].

Имя К.Джумалиева-литературоведа занесено в историю казахского литературоведения еще одной монографией, посвященной исследованию жизни и творчества казахского поэта первой половины XIX века Махамбета Утемисова (1804 – 1846). Монография «Егеулі найза»/ «Поэт-предводитель» (1938) была переиздана в 1979 году [4, 1979]. В 50-е годы в монографии впервые были освещены биография, творческое наследие Махамбета Утемисова, история народного восстания под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова, а также их роль в этом историческом событии; проанализированы произведения акына, отражение в них реализма и романтизма, образ Исатая, художественные особенности всей поэзии Махамбета. В заключительной главе научного труда говорится о том, что поэзию Махамбета больше знают в Западно-Казахстанской области, особенно в Бокей Орде. Кроме того, в Оренбурге, в Астраханской области, в Актыобе, Костанаете, в Гурьевской (нынешней – Атырауской – Г.У.) области. Незнание поэзии М.Утемисова, по мысли Джумалиева, заключалось в том, что сборники стихотворений акына не издавались, даже Абай не знал о нем. Информация о Махамбете стала распространяться лишь после публикации его стихотворений с 1925 года. Стихотворения Махамбета сохранились в устной форме благодаря памяти его земляков, считает автор монографии. Он полагает, что поэзия великого акына сохранилась в памяти Мурат акына, который передал Ыгылману Шокерулы. Последнему удалось записать их и опубликовать. По Джумалиеву, поэзия Махамбета оказала сильное влияние на последующих акынов, в первую очередь, на Мурат акына и Ыгылмана Шокерулы [4, С.162-163].

Издание стихов и поэм Махамбета, изучение фактов биографии поэта, участие в народно-освободительном движении – все это теснейшим образом связано с неутомимым трудом К. Джумалиева – собирателя и исследователя. Свою творческую деятельность, связанную с Махамбетом, он начал с собирания и публикации его стихов (1938г). Затем он существенно дополняет книгу стихов Махамбета и переиздает.

В ходе исследования К.Джумалиев открыл много новых исторических и литературных сведений и фактов, связанных с историей народного восстания под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова. Изучая историю Махамбета и Исатая, Кажим Джумалиев открыл акынов-повстанцев Шернияз Жарылгасулы и Алмажан Азаматову [3, С.235]. Отец

Алмажан, Азамат, был участником и погиб в восстании под предводительством Махамбета Утемисова и Исатая Тайманова. Алмажан с ранних пор называли “девочкой-поэтом” и одно ее произведение, дошедшее до нас – “Жетім қыз” (“Сирота”). Кажим Джумалиев впервые опубликовал ее поэму в 1959 году на страницах журнала “Жұлдыз”.

*Азамат ердің қызы едім,
Менің атым - Алмажан
Сіздің келген уақытта
Тоғыз жасар қыз едім,
Тұлымшағымды салмаған.
Он төртіме келгенде
Салиқалы қыз болдым.
Жібектей шашым талдаған.
Пиялай кескен қолымнан,
Сұңқарым қашып кеткен соң
Нарындағы тоғыз би
Біздерді келіп алдаған.
Сусынына шай ішіп,
Бастығына бал жеген...[1, С.101].*

В истории казахской литературы Джумалиев известен и как поэт. Им изданы первый сборник стихотворений “Шабуыл”/“Наступление” (1933), второй сборник “Өмір жыры”/“Песня жизни” (1938). Туда вошли произведения, написанные за 1932-1937 годы. Это стихи “Көсем туралы жыр”/“Песня про предводителя” (1937), “Кім едік кеше, кім болдық”/“Кем мы были вчера и кто мы сегодня” (1934), “Қызыл ер”/ «Красноармеец» (1939), “Дауылпаз”/ «Буревестник» (1932), “Қыс пен жылқышы”/ «Зима и табунщик» (1935) и поэма “Жылқышы” / «Табунщик» (1934). Как представитель своего времени, Джумалиев прославляет победы новой жизни, воспекает активных ее строителей.

Писатель Джумалиев известен романом “Қанды асу” / «Кровавый перевал», (1934), который написан в стихотворной форме и состоит из десяти частей. Произведение начинается с описания пейзажа на берегу Жайыка, на фоне которого мальчик-пастух пасет скот бая Мукана. Далее на протяжении романа события охватывают время с 1916 по 1920-е. За этот отрезок времени мальчик-пастух Салим стал свидетелем и участником восстания казахских шаруа, победы революции, гражданской войны, коллективизации, успев возмужать и принять участие в создании колхоза в родном селе.

Исследователями отмечается, что автор в романе “Қанды асу” / «Кровавый перевал» употребил 60-ти русских слов и 20-ти архаизмов, но их ни одного не встретит читатель в этом отрывке:

*Жырларым менің бүгін қырдың жыры,
Арналмақ қырға барлық сөз шырыны
Қаладан алыс жатқан сонау қырдың,
Ұққандарға, өзінше, терең сыры
Сол сырлар, жырыма өзек, ойыма азық,
Толғанда Ұлы Октябрь қырық жылы !*

Роман был переиздан под другим названием “Қырдағы күрес” / «Битва в степи» (1957) в честь 40-летия Великой Октябрьской революции [1, С.24]

Одно из стихотворений, написанных в 1930 году – “Алатау”. В этом стихотворении поэт противопоставляет прошлый и сегодняшний день Алатау. Алатау, который только вчера был пристанью баев, а сегодня стал городом для рабочих.

*Бұл күнде, мен күштімін тәсілім мол,
Тұрмысқа өз қолымнан ашамын жол
Мен таппын дүниені қайта құрған,
Сондықтан бөгет емес айла-амал, ор , –*

так повествуется о рабочих, ставших хозяевами своей жизни [1, С.12-13].

Известное стихотворение “Балапан” (1929) К.Джумалиева было посвящено дню открытия Казахского государственного университета. Поэт сравнивает новое учебное заведение с птенцом и с большим вдохновением говорит о том, что выпускники этого ВУЗа будут честно и со старанием служить своему родному народу. Так он говорит о специалистах, которые собираются покинуть стены учебного заведения и готовятся к выпуску:

*Бөбегі құшып қалықтап,
Қанатын жайып қалықтап,
Сәулесі алтын нұр бермек
Қараңғыға шам болып,*

*Жансыздарға жан болып,
Еңбекші елге түр бермек [5, С.41].*

Творческое наследие Кажима Джумалиева, как известно, отличается многожанровостью. Он был не только талантливым поэтом и писателем, видным литературоведом, литературным критиком, но и драматургом.

Кажим Джумалиев-драматург написал либретто к классической опере “Биржан-Сара”. Либретто оперы “Биржан-Сара” и пьеса “Арбасу”, которая в 1947-1948 годах несколько раз ставилась в академическом театре и бурно принята зрителями того времени. Драматургические произведения стали значительным вкладом Джумалиева в развитие казахстанской драматургии послевоенного времени [1, С.74].

Последним поэтическим произведением К. Джумалиева явилось “Достык пен Махаббат” / “Дружба и любовь” (1957). Это гимн мужской дружбе, зародившейся в годы Великой Отечественной войны, на фронте.

Крепкая фронтовая дружба связывает казаха Сагина и украинца Тараса, которые свято берегли дружбу, поддерживали друг друга в бою, и в минуты затишья. Высокие чувства любви и дружбы советских людей, их героизм и мужество, честность и гордость воспеты автором в выразительной поэтической форме. Поэт нашел глубоким человеческим чувствам адекватное художественное выражение, творчески использовал форму философского толгау из поэзии жырау. Он смог показать, что настоящая дружба, освященная верой в победу, решимостью выстоять и отстоять родную землю, дороже и ярче всякого золота, она никогда не померкнет [3, С.233-234].

*Шіркін-ай, жан қиярлық болса досың!
Іргелес қып достықтың тіксең қосын,
Жаһанда бар ма қызық одан артық,
Келей ме кемеліне көңіл-қошың?
Үстіне бақытсыздық төнсе қалып,
Морт кетсе, қысылғанда қармар талың
Сонда дос көрсетеді шын достықты,
Аямай бір сен үшін қолда барын,
Жолына ондай достың керегінде,
Берсең де аз малға қоса, шыбын жанын.*

Известен К.Джумалиев и как переводчик. Им переведены поэмы М.Ю.Лермонтова, киргизский эпос “Манас”. Сравнивая “Манас” с эпосами всего мира, он приходит к выводу, что до “Манаса” не было большой, объемной эпопеи на всем белом свете [1, С.92].

Как мы убедились, литературное наследие К.Джумалиева богато и разнообразно, имеет большое идейно-художественное значение, занимает определенное место в истории казахской советской литературы, первой половины двадцатого столетия [3, С.234].

Таким образом, нами представлены грани таланта уроженца Западно-Казахстанской области Кажима Джумалиева как ученого-литературоведа, поэта и писателя, переводчика, внесшего свой вклад в развитие науки и литературы Казахстана. Он был известен и как талантливый педагог-наставник.

Список литературы:

1. Атымов М. Кажым Жұмалиев. Өмірі мен творчестволық қызметі. – Алматы: Ғылым, 1987.
2. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі/ Қ. Жұмалиев. – Т.2. – Орал: Ағартушы, 2010.
3. Кирабаев С. Высокое назначение. Статьи, критические очерки. – Алма-Ата: Жазушы, 1985
4. Жұмалиев Кажым. Егеулі найза. – Алматы: Жазушы, 1979. – 188 б.
5. Жұмалыұлы Қ. Шабуыл. Өлеңдер жинағы. – Алматы, 1933.

УДК 82-31 (470)

Умарова Г.С., Шурыгина Е.В.
(город Уральск)

АВТОРСКОЕ СОЗНАНИЕ В «УРАЛЬСКИХ» ПОВЕСТЯХ В.И.ДАЛЯ

При анализе поэтики художественного произведения, его структуры, организации немаловажное значение имеет «голос» автора, «авторское сознание». Чаще всего в произведении образ автора присутствует в качестве «видимого» или «невидимого» персонажа в ряду других персонажей. Такой образ может быть сближен с биографическим автором или отдален от него. Образ автора не тождествен личности автора.

Слово "автор" (от лат. *auctor* - субъект действия, основатель, устроитель, учитель и, в частности, создатель произведения) имеет в сфере литературоведения несколько значений. Это, во-первых, творец художественного произведения как реальное лицо с определенной судьбой, биографией, комплексом индивидуальных черт. Во-вторых, это образ автора, локализованный в художественном тексте, т.е. изображение писателем самого себя. И наконец, в-третьих (что сейчас для нас особенно важно), это художник-творец, присутствующий в его творении как целом, имманентный произведению. Автор (в этом значении слова) определенным образом подает и освещает реальность (бытие и, его явления), их осмысливает и оценивает, проявляя себя в качестве субъекта художественной деятельности. В данном случае слово «автор» обозначает некую концепцию, некий взгляд на действительность, выражением которого является все произведение.

Авторская субъективность организует произведение и, можно сказать, порождает его художественную целостность.

В литературоведении говорится о биографическом авторе как реальном лице с определенной судьбой, биографией, индивидуальными чертами. Так, в контексте данной статьи мы рассматриваем в качестве биографического автора Владимира Ивановича Даля (1801-1872), создателя «уральских» повестей о казаках – «Бикей и Мауляна» и «Майна», и об уральских казаках – «Уральский казак». Исследуемые произведения были созданы писателем в 40-е годы XIX века во время пребывания по служебной деятельности в Оренбургской губернии в течение восьми лет. Кроме выполнения официальной своей должности, Даль, писатель и лингвист, изучил культуру народов, населявших территорию Приуралья, которая в то время входила в состав Оренбургской губернии.

Автор как создатель художественного произведения – это художник-творец, присутствующий в его творении как целом, неотделимый от него. Авторская субъективность организует произведение, порождает его художественную целостность. Самопознание автора, его художественное постижение и претворение им собственного духовно-биографического опыта и черт своей индивидуальности составляет неотъемлемое звено художественного произведения [1, С. 35-45].

В.И.Даль, как создатель указанных выше художественных произведений, был заинтересован поиском ответа на вопрос о судьбе женщины в обществе, о ее праве выбирать самой своего любимого человека, праве обустроить жизнь с ним, о роли женщины-матери в воспитании ребенка; а также о типе людей не дворянского сословия. Эти проблемы обсуждались представителями образованной части общества 30-40-х XIX века, писателями не только европейской литературы, но и русской литературы. Ответы по решению этих проблем Даль находит среди казахского общества. Писатель открывает новые типы характеров среди казахов и казаков. Мауляна выходит замуж по любви, казахские женщины сами кормят и воспитывают детей, что было нехарактерно в то время в русском и европейском образованном обществе. Героиня другой повести Майна сама убегает к нареченному, хотя не по любви, но к ровеснику, сопротивляясь решению отца выдать ее за состоятельного и старого человека. В «уральских» повестях писатель претворяет собственный духовно-биографический опыт и черты своей индивидуальности, повествуя о героях иного общества, сословия, ранее не знакомого русскому и европейскому читателю.

Автор-повествователь, персонифицированный повествователь наделен рядом индивидуальных признаков, но не тождественен личности автора. Как правило, противопоставлен всем персонажам как фигура иного статуса, иного пространственно-временного плана: он не может быть непосредственным участником описываемых событий или объектом изображения (иначе это будет герой-повествователь, как Печорин в романе «Герой нашего времени» М.Ю.Лермонтова).

Вместе с тем, образ автора в произведении и облик автора реального друг с другом неминуемо взаимосвязаны. В статье «О задачах познания Пушкина» (1937) известный русский философ С.Л.Франк писал: «При всем различии между эмпирической жизнью поэта и его поэтическим творчеством, духовная личность его остается все же единой, и его творения так же рождаются из глубины этой личности, как и его личная жизнь и его воззрения как человека. В основе художественного творчества лежит, правда, не личный эмпирический опыт, но все же его духовный опыт».

Самораскрытие автора, имеющее во многих случаях исповедальный характер, составило весьма существенный пласт литературы, – считает В.Е.Хализев.

«Я думаю, – писал А.Блок, – что великие произведения искусства выбираются историей лишь из числа произведений «исповедального» характера». «Чем сильнее лирический поэт, – отмечал он, говоря об Ап.Григорьеве, – тем полнее судьба его отражается в стихах» [2, 1989].

С таким мнением на авторское присутствие в художественном произведении вместе с Хализевым соглашаемся и мы.

Автор дает о себе знать, прежде всего, как носитель того или иного представления о реальности. Вспомним знаменитые высказывания русского поэта, основателя романтизма в русской литературе В.А.Жуковского, утверждавшего, что «жизнь и поэзия – одно».

Причастность автора «событию жизни», утверждает М.М. Бахтин, составляет сферу его ответственности [3, С. 353].

«Образ автора», равно как повествователя и рассказчика, следует отграничить – именно в качестве «образов» – от создавшего эти образы автора-творца. То, что повествователь – «фиктивный образ, не идентичный с автором» (G.von Wilpert), «мнимый автор истории» (H.Shaw), достаточно ясно. Не столь ясно соотношение «образа автора» с автором подлинным или «первичным», биографическим [4, С. 244]. По М.М.Бахтину, «образ автора», если под ним понимать автора-творца, является *contradictio in adjecto*; всякий образ – нечто всегда созданное, а не создающее» [5. С. 405].

Опираясь на мнение ведущих литературоведов, теоретических осмысливших понятия «биографический автор», «образ автора», «автор-повествователь», попробуем проанализировать в «уральских» повестях В.И.Даля отражение авторского сознания. Но, прежде всего, напомним, что же считается образом, художественным образом в произведениях по трактовке современного литературоведения.

Итак, художественный образ – это творческая типизация жизни. Его цель – показать типичное на индивидуальных примерах. Признаками художественных образов являются собирательность, свойство обобщать явления жизни, типы людей и т.д. (типизация не может быть показана в отвлеченных понятиях); основанность на реальных событиях; эмоциональность (ведь цель писателя с помощью образа передать эмоции); главная, а не вспомогательная роль в повествовании. Через художественные образы выражается содержание произведения [6, 2008].

Образ автора читатель ощущает в повести «Бикей и Мауляна»: «Не станем разбирать, как и чем взял Бикей: заветным ли гнедым жеребцом, которого выбрал жеребенком, на свою долю, из отцовского десятитысячного табуна и в котором души не чаял, - или чем другим - скачкою ли взял, сноровкою ли, или просто тем, что ринулся в погоню нежданный, словно камень из-за угла, - все равно: довольно нам потешиться картиной, оглянувшись на этот иступительный и оглушающий рев тысячи зрителей, и встретить взором всадников наших в самую ту минуту, когда Бикей, обняв стан Мауляны крепко правою рукою, почти лежал, растянувшись и перегнувшись боком с упрямого жеребца своего, который мчался рядом, но почти в целой сажени от рыжего, горбоносого скакуна побежденной и задыхающейся от смеха Мауляны». В этом эпизоде из повести чувствуется опосредованное присутствие в тексте автора, который выражает собственную позицию версию «скрытый автор», как «носитель речи, не выявленный, не названный, растворенный в тексте», т.е. «повествователь» (порой его называют автором)» и «носитель речи, открыто организующий своей личностью весь текст», т.е. «рассказчик» [7, С. 33-34]. Голос автора выдает сочетание «не станем разбирать».

Таких образцов можно привести множество. В частности, в повести "Бикей и Мауляна" описан образ казахского народа: они вольнолюбивы, мужественны, привязаны к родной земле: «Отвезите вы кайсака (казаха – Г.У.) на край света в степи, о коих у него нет ни малейшего понятия, и пустите его там – он оборотится, как магнитная стрела, которую ничем нельзя сбить с толку, и пустится прямо на родину свою. Не только из западной и восточной Сибири уходят кайсаки домой, но есть несколько примеров, что, сосланные за преступления в Архангельск, пролагали они себе новый путь от берегов Ледовитого океана, чрез безлюдные тундры, пустыни, мертвые степи, за родной Яик<...>». «Скрытый автор» обращается к читателю с призывом провести эксперимент, отлучив казаха-кочевника от родной земли.

В повести "Майна" воспроизводится образ обнищавшего бедняка, голодного, всеми гонимого. "Куций лето и зиму ходил в одном платье: в нагольном косматом тумаке или малахае... в стеганом полосатом халате, покрытом до последней нитки заплатками всех цветов и родов – шелковыми, бязевыми, ситцевыми, суконными, наконец, кожаными и меховыми". Здесь же между лопаток был лоскут алого сукна, тут была зашита спасительная молитва, которая, "однако, не спасала Куцего от частых побоев толстою плетью по этому самому месту". Тут автор-повествователь изображает, описывает жалкий вид казахского нищего, не будучи при этом сам участником событий.

Повествователь – не лицо, а функция. Как говорил Томас Манн (в романе «Избранник»), «невесомый, бесплотный и вездесущий дух повествования». Но функция может быть прикреплена к персонажу (или некий дух может быть воплощен в нем) – при том условии, что персонаж в качестве повествователя будет совершенно не совпадать с ним же как действующим лицом. Исследователь Н.Д.Тамарченко приводит аналогичную ситуацию в пушкинской «Капитанской дочке». В конце произведения первоначальные условия рассказывания, казалось бы, решительно изменяются: «Я не был свидетелем всему, о чем мне остается уведомить читателя; но я так часто слышал о том рассказы, что малейшие подробности врезались в мою память и что мне кажется, будто я тут же невидимо присутствовал».

Подобное мы наблюдаем и в повествовании в повести «Бикей и Мауляна»: «...В каком положении была бедная Мауляна по убиении мужа ее – этого, воистину, выразить словами нельзя. Мне говорил об этом, между прочим, близкий родственник ее, прискакавший к ней на помощь из дальнего аула, в ночь по свершении злодеяния». Автор-повествователь в отличие от автора-творца находится вне лишь того изображаемого времени и пространства, в условиях которого разворачивается сюжет. Поэтому он может легко возвращаться или забегать вперед, а также знать предпосылки или результаты событий изображаемого настоящего. Исход событий читатель узнает с уст повествователя, который сообщает, что «Мауляна была доставлена, под верным прикрытием. В аул отца свего, киргиза Сатлы, рода Байулы, отделения Маскар. Джан-Кучюку намекнули, чтобы он искал себе другой невесты, если будет иметь надобность в четвертой жене. Мужнее имущество возвращено Мауляне без замедления...».

В очерке "Уральский казак" автор-повествователь дает характеристику образу Проклятова: «Проклятов – гурьевский казак старинного закалу: ростом невелик, плотен, широк в плечах, наворачивает и в тридцать градусов морозу на ноги для легкости по одной портянке, надевает в зимние степные походы кожаные либо холщовые шаровары на гашнике, и если буран очень резок, то, сидя верхом, прикрывает ляжку с наветренной стороны полою полушубка. Морозу он не боится, потому что мороз крепит; да и овод, и муха, и комар не обижают у него коня; жару не боится потому, что пар костей не ломит; воды, сырости, дождя не боится потому, как говорит, что сызмала в мокрой работе, по рыбному промыслу, что Урал – золотое дно, серебряна покрывка, кормит и одевает его, стало быть, на воду сердиться грех: это дар божий, тот же хлеб. Проклятов до того любит воду – коли нет вина, – что на морском рыболовстве и на морской службе по Каспийскому морю пьет без всяких околичностей воду морскую и отвечает вам на вопрос: «Хороша ли?» – «Горонит маленько!» (В первом издании дано пояснение: «то есть горьковата».) Борода ему дороже головы; в этом отношении Проклятов сущий турок; но, отправляя сына на внешнюю службу, в Москву, он выбрил ему бороду, приказав отпустить ее, когда воротится домой, и, утешив и себя, и сына в этом несчастье тем, что-де родительницы замолят грех. Дома Проклятов не певал отроду песни, не сказывал сказки, не пел, не плясал, не скоморошничал никогда; о трубке и говорить нечего: он дома ненавидел ее пуще водяного сверчка, да и не бывало ее таки в заводе ни у кого в целом войске». Автор в данном эпизоде выступает в качестве «объективированного» носителя речи; он связан с определенной социально-культурной и языковой средой, с позиции которой и ведется изображение особенностей образа жизни уральского казака Проклятова. Социально-культурная среда казаков в речи повествователя отлична «старинным закалом», тем, что в жару «пар костей не ломит», что «Урал – золотое дно, ...кормит и одевает, на воду сердиться грех: это дар божий, тот же хлеб»; что казаки дорожат бородой, у них только «родительницы замолят грех».

Отношение автора к герою повести «Бикей и Мауляна» читатель чувствует тоже через его речь. Автор часто называет героя «Бикей наш». Симпатия автора выражается уже при знакомстве читателя с героем – через его портрет: Бикей «имел приятное и молодецкое монголотатарское лицо». Даже через изображение его одежды, выделяющей его на фоне одежды всех окружающих ощущается равнодушное отношение автора-повествователя: «На бритой голове помянутого мною молодца была небольшая остроконечная, как воронка, тюбетей, опушенная выдрой, а сверх тюбетей бархатная алая высокая шапка, колпак, с позументами по швам, с распоротыми с двух концов и загнутыми в четыре хвостика кверху полями; кроме этого, кайсак этот был в полном вооружении: копье трехгранное, с насечкою, на украшенном цветной резьбою длинном копейище; за плечами ружье, коего оправленные в сайгачьи рога ражки выказывались из-за левого плеча; за поясом пистолет в оправе, на поясе чекан, айболта, род топора на длинном топорнице».

Также голос автора мы слышим и повести «Майна». Автор рассказывает о жизни казахских женщин того времени, об их занятиях, увлечениях: «Женщины, и в особенности девки, в степи во всех случаях, где дело касается их близко, бывают красноречивее мужчин: девки привыкли там импровизировать, распевать стихи свои наобум, при каждом удобном случае, на всех игрищах, пирах и сборищах; привыкли изливать радость, и в особенности печаль свою, в поэтических порывах. Вдова оплакивает мужа не иначе, как распевая в честь его похвальные песни, с причитыванием, точно как кой-где еще у наших простолудинов. Вот почему в словах женщин и девок, если ими управляют сильные страсти, гораздо более смысла и чувства, нежели в грубых и буйных порывах мужчин. Он дурачится грозит хочет себя искалечить порываясь к действию, не имея быть покорным и страдательным; она умоляет, убеждает, выражает то, о чем скорбит сердце ее, по чем болеет душа.»

В казахских повестях писатель выводит в числе действующих лиц себя – автора-рассказчика и одновременно участника событий, например: «Обращаясь к рассказу, я прошу читателей заметить

стоящего перед нами всадника: мы с ним еще не раз и не два столкнемся: это Бикей, сын Исяныгильды, глава киргизского прикрытия, которое состоя из танинцев, охраняло караван от грабежей».

Принцип рассказа от автора-повествователя, автора-рассказчика по возможности не оставляющего своих главных героев, сообщает этим произведениям ту собранность, единство и концентрацию действия, которые делают эти произведения в композиционном отношении одними из самых удачных реалистических произведений Даля [8, 2012].

Во всех этих отрывках из «уральских» повестей Даля читатель понимает, что весь текст любого исследуемого художественного произведения является выражением господствующей смысловой установки одного, а именно авторского сознания. И это авторское сознание в «уральских» повестях В.И.Даля перекликается с мыслями и взглядами биографического автора через его накопленный духовный опыт, через «исповедальный» характер его присутствия в исследуемых повестях.

Список литературы:

1. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1999. – modernlib.ru/books/halizev_v/...
2. Блок А.А.Ирония // Блок А.А. о литературе. – М., 1989.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. (ЭСТ). – М.: Высшая школа, 1979.
4. Теория литературы в 2 томах. Том 1. Под ред.Н.Д.Тамарченко. – 4-е изд., стер. – М.: Изд.центр «Академия», 2010.
5. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. (ВЛЭ). – М., 1975.
6. Фесенко Э.Я. Теория литературы: учебное пособие для вузов. Э.Я.Фесенко. – Изд.3-е, доп. и испр. – М.: Академический Проект, Фонд «Мир». –2008.
7. Корман Б.О. Изучение текста художественного произведения. – М, 1972.
8. Умарова Г.С. У 52 В.И.Даль: мир казахского этноса в документально-научных и художественных текстах: Монография. – Уральск: Редакционно- издательский центр ЗКГУ им.М. Утемисова, 2012.

ӘОЖ 81'372

Хасанов Ғ.Қ.
(Орал қаласы)

МАХАМБЕТ КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНДАҒЫ «МАХАМБЕТ АҚСАҒАН ҚАЗАҚ» КОНЦЕПТІЛІК ҰҒЫМЫ

Бүгінде қазақ елі рухани жаңғыруды басты меже етіп қойып жатқанда, ер-азаматтардың қоғамдағы рөлін нығайтуға байланысты жауынгер ақын Махамбет Өтемісұлының жебе-жырлары біздің санамызды қайта жаңғыртып, серпілтері хақ. Жеке тұлғаның рухани санасы ғаламның тілдік бейнесіне тікелей байланысты болады. Дүниенің тілдік суреті оның ұлтына, жасына, ең басты өмір сүру дағдысы мен қоғамдағы қызметіне қатысты, осыған орай кез келген индивид санадағы көрсеткіштерді іске асыру арқылы тарихта қалады. Санадағы ұлттық таным мен жалпы танымды зерттейтін тілдің саласы – когнитивті тіл білімі. Когнитивтік ғылымның зерттеу нысаны – санада бейнеленген ақпараттар мен білім жиынтығы. Тілді танымдық тұрғыдан зерттеуге жататын когнитивтік бағыттың басты мақсаты – дүниенің бейнесін белгілі бір тілдік жүйеде айқындап көрсету. Репрезентация (көрсету) – алғашқы түсініктен бастап, дамыған бай концептілік жүйедегі түсінікке дейінгі санадағы білімінің көрінісі болғандықтан, адамның отбасылық тәрбиесі мен жалпы ұлттық өлшемдер деңгейі оның тілінен анық байқалады. Махамбет жырларын оқыған адамның бейжай қала алмай, қанаттанып, тебіреніп, рухтанып кететіні ақын санасындағы концептілік құрылымдардың жалпы мұқым қазаққа жақын болғанынан болса керек.

Концептосфера термині туралы айтсақ, бұл терминді алғаш қолданған академик Д.С.Лихачев болатын. З.Д. Попова, И.А. Стернин: «Концептосфера – бұл халықтың концептілерінің жиынтығы, ойлаудың ақпараттық базасы», – деп анықтайды [1, 36-б]. Когнитивті тіл білімі адамның ұлттық болмысқа негізделген танымдық деңгейінің тілдегі көріністерін зерттейді. Мұнда басты бірлік – концептілер. Концептілер когнитивті, ұлттық, мәдени тұрғыдан анықталады. Олар мәдени, ұлттық мәдени, лингвомәдени және когнитивті деген түрлерге бөлінеді. Когнитивті тіл білімін қарастырған А. Ислам концептіні: «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталатын, белгілі бір ұлттың ұрпақтан ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Концептінің басты қызметі –

дүниенің тілдік суретінің басты элементтерін атау», – деп анықтайды [2, 56-б.]. Махамбеттің тілдік тұлға ретінде ерекшелігін басты концептсферасындағы бірқатар концептілер айқындайды. Біздің топшылауымызша, басты концепті «Ерлік» болса да, осы жүйеде «Махамбет аңсаған қазақ» концептілік ұғымын көрсететін концептілік құрылымдық үлгілер көп кездеседі.

А.Б. Әмірбекова концептілік жүйе мен когнитивті модельдің тығыз байланысынан концептінің құрамдас бөліктері туындайды деп санайды. «Біздің пікірімізше, дүниенің концептілік бейнесін көрсететін негізі тірек – концептілік жүйе. Концептілік жүйе ішкі және сыртқы құрылымдардан тұрады. Ішкі құрылымы концептіні танытуға бағытталған құрылымдар: фрейм, сценарий, ойсурет, сызба; ал сыртқы құрылымы: сөз, фразеологизм, метафора, сөйлем, тіркес, метонимия т.б. Концептілік жүйе қалыптастыруда санадағы ішкі құрылымдар белгілі бір когнитивті модельге салынып жинақталады. Когнитивті модель автор танымындағы символ, бейне, прототип, этикет, эталон, ассоциативтік, стереотиптік бірліктер мен инсайт таңбалар арқылы қалыптасады» [3, 28-б.].

Шын мәнінде, ақын жырларында ішкі арман мен аңсау қатар өріліп отырады да, болашақта қазақ ұлтының бойында болса екен деген жағымды қасиеттер байқалып отырады. Бұның барлығы күрес жырларының ішіндегі символ, бейне, құрылымдық үлгілерден көрінеді. Бұлар концептілер шоғырында жинақталған ішкі құрылымдардан тұрады.

Ақын жырларының жауынгерлік, батырлық рухта туғаны ақын санасындағы дүниенің тілдік суретінің ерекше тәрбие негізінде қалыптасқанынан болса керек. Жалпы қазақ даласында сол кезде ғаламат ұлттық тәрбие беретін институттар болған. Олар: аталар институты, әжелер институты, қару жасау, ісмерлік институты т.т. Соның ішінде бірегейі батырлық пен шешендік институттары екенін ұлтымыздан шыққан дара тұлғалардан байқалады. «Жігітке жеті өнер де аз» деген ұстаныммен тәрбиеленген сол кездегі жалпы ұлттық тәрбие өзінің керемет жемісін бере білді. Оған нақты мысал қазақ даласында сонау Сырым батырдан бастап, 1986 жылға дейін тоқтамаған ұлт-азаттық күресті алуға болады.

Қазақ әдебиетінің жауынгер-ақыны Махамбет өлеңдерінің мәтінінде өзіндік бір жеке стиль даралығы бар. Ғасыр басында Қазан (1908), Орынбор (1910-1912) шаһарларында басылып шыққан жинақтардағы бірді-екілі өлеңі болмаса, негізінен ақын мұрасы 1925 жылы Ташкенттен шыққан кітаптан алынып келді. «Махамбет өлеңдерін шәкірті Қуан жырау, Кішкене Қобыланды ақындар жатқа білген, - дейді зерттеуші Қ. Сыдықов. – Олардан Мұрат ақын үйренген. Мұрат білетін өлеңдерді Ығылман жаттаған. 1925 жылғы жинаққа енген Махамбет өлеңдері Ығылман айтуынан жазылған. Бұл жинақтың ақын өлеңдерінің басылымдарын дайындағанда бірден-бір сүйенетін сенімді нұсқа болатын себебі де сондықтан» [8]. Ал ақын өлеңдерінің Ығылман Шөрекұлынан жазып алған, хатқа түсірген, бастырып шығарған – Х.Досмұхамедұлы. Авторлық мәтін үлгісі мен оның жазбаша нұсқасы аралығында бір ғасырлық кеңістік жатқандықтан, біз оны «ауызша-жазбаша мәтін» деп айрықша атап көрсете отырып, ауызша-жазбаша мәтіннің өзге жазба мұралардан айырмашылығын да ашып бере алдық деп ойлаймыз» [4, 83-б.]. Махамбеттің қуатты жырлары оның санасының ерекше экспрессиясын үнемі көрсетіп отырады. Ақын концептосферасындағы ер жігіт өлшемдері барлық толғаулар мен термелерде айтылғанымен Махамбет ақынның өзінің төл ерекшелігі ақынның өзі аңсаған қазақ бейнесін тудырды. «Махамбет аңсаған қазақ» концептілік ұғымдары ақынның өмірі мен күресінен туғандықтан, ешқашан өлмейтін өміршендігімен ерекше. Махамбет жыраудың атақты «Ереуіл атқа ер салмай» толғауы жалпы қазақтың ер-азаматтарына айтылған жалпы көрсеткіштер ретінде көрінгенімен ер-азамат бойынан ақынның көргісі келетін өзінің аңсаған қасиеттері айтылады. Осы концептілік ұғымды аңғартатын толғаудағы барлық дерлік жолдар ерекше қолданыс десек артық болмас. Мысалы:

*«– Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңкі-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Төбінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып, жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық шөл көрмей,
Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей.
Ұлы түске ұрынбай
Түн қатып жүріп, түс қашпай,*

*Тебінгі теріс тағынбай,
Темірқазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?!»* (Махамбет, 19-б.).

Бұл толғаудағы от, жігер, қызу жігіттің бойындағы қасиеттермен астасып, ерекше сапалы азамат қандай болуы керектігін көрсетеді. Бұл толғауда ақын жалпы қазақ азаматының бойынан өзі аңсаған қасиеттерді көргісі келетіндігін аңғартады. Бұндағы жолдарды ақын өз басынан өткізіп, өз ұғымы бойынша айтқанын өзінің жырлары дәлелдейді. Толғаудағы «өзіңнен туған жас бала, сақалы шығып, жат болмай» дегенде Махамбет Жайықтың Бұхар жағына өткенде Бекетайқұмында қалған баласы Махмұтты айтып тұрғанын байқайсың. Ақынның «Адыра қалған Нарынның» атты толғауында мынадай жолдар бар. Мысалы:

*«Алақандай Нарында,
Ата менен ана бар,
Іні менен аға бар,
Қарындас, халқым көп қалды-ау,
Қатын менен бала бар.
Жалғыз ұлым Махмұт
Бекетайқұмның ішінде,
Жалғыз бір қалған со да бар»* (Махамбет, 115-б.).

Ақынның когнитивтік санасында жалпы жігітке деген ұсыныс, жол үнемі беріліп отырады. Бұнда батырлыққа шақырмасада, қазақ жігіті қоғамда көптің бірі болмаса екен деген үн басымдау болып келеді. Мысалы:

*«Халыққа тентек атанбай,
Үйде жатқан жігітке,
Төбеден тегін атақ болар ма?!»* (Махамбет, 21-б.).

Бұдан соң ақын тек тентектікпен алысқа бармайсың, еліңді, жеріңді қорғау жігітке абырой екенін айтып отырады. Бұндағы ақын санасындағы басты арман; ештеңеге қарамай шарт кететін, мінезді ерлер атану – жігіт үшін батырлыққа апарар басты жол екенін жырлау. Мысалы:

*«Қарындастың қамы үшін,
Қатын менен бала үшін,
Қайырылмай кеткен жігіттің»* (Махамбет, 20-б.).

Ал енді «өмір бар жерде өлім бар деген» сөзді еске алсақ, адамдағы басты қорқыныш өлім екені белгілі. Өлім басты ақиқат болғандықтан ақын жырларымен, үндеуімен әскерге қосылған жігіттердің, тіпті, жалпы қазақ жігітінің өлім қорқатыны рас. Бұл, әрине, кәдуілгі психикалық қалыпты жағдай, сондықтан ақын халыққа белгілі «өлтірсек – қазымыз, өлсек - шәйітпіз» демейді. Ол былай деп жырлайды:

*«Ат – жігіттің майданы,
Қылыш – жанның дәрмені,
Өлім – хақтың пәрмені.
Атақты ермен бірге өлсе,
Жігіттің болмас арманы»* (Махамбет, 23-б.).

Немесе
*Айғайласып жауға ти,
Тәңірім білер,
Жігіттер,
Ажалымыз қайдан-ды!* (Махамбет, 30-б.).

Ақын өзінің «Арғымақ, сені сақтадым» атты толғауында ер-азаматтың өз ұғымында қандай болуы керектігін, оның ең басты қасиеттері қандай болуы керектігін ерекше жырлаған. Бұл толғаудағы басты ерекшелік қазақ жігітінің басты қасиеті батырлық ғана емес, сенімділік пен достыққа адалдық екені айтылады. Меніңше, бұл толғаудағы басты кейіпкер ақынның досы Құрақтың қасиеттері айтылғандай көрінеді және осы қасиеттерді ақын басқаларға ұсынады. Тарихтан белгілі Исатай жасағы Бұхар бетіне Жайық қатқан соң өтеді. Жайықтың көп жері қатпаса да, өткелді білетін Махамбеттің досы Құрақ басын қатерге тігіп, көтерілісшілерді мұз үстіне киіз, тоықмдарын төсеп, өткізіп жібереді. Бұл оқиғаны тарихшылар мұрағат жазбаларынан анықтады. 1837 жылдың 12 желтоқсанынан 13-не қараған таңда өзінің ескі досы Құрақ Маябасовтың көмегімен И. Тайманұлы бастаған жасақ қазіргі Махамбет ауданындағы Сарытоғай елді мекенінен сәл төмен маңда Жайықтың шығыс бетіне өтеді. Осы ісі үшін Құрақ Маябасовқа қамшымен дүре соғылып, ол Сібірге жер аударылады. Сол кеткеннен есіл ер оралмайды. Махамбет осы толғауынан тек Құрақ ғана емес, сол кездегі барлық ерлер қасиетін көргендей боласың. Мысалы:

*«Арғымақ, сені сақтадым,
Құлағың сенің серек деп,
Азамат, сені сақтадым,
Бір күніме керек деп.
Жабыдан туған жаман ат
Шаба алмайды бөжектеп.
Қырдан қиқу төгілсе,
Еділге таман үңілсе,
Арғымақтың баласы
Шабушы еді безектеп.
Жақсыменен дос болсаң,
Айрылмас күні қос болсаң,
Басыңа қиын іс түссе,
Алдыңнан шығар өбектеп,
Жаныңа не керек деп.
Жаманменен дос болсаң,
Айрылмас күні қос болсаң,
Басыңа қиын іс түссе,
Басқа кетер бөлек деп.
Қолдан берер есептеп,
Сыртыңнан жүрер өсектеп» (Махамбет, 22-23 бб.).*

Ер-азаматтың бойында болуы тиіс жақсы қасиеттер Махамбет жырларында бұрынғы жыраулар дәстүрімен жалғасы отырып, автордың өзіндік ойларымен беріледі. Мәселен, мына жырдағы авторлық деп айтуға келетіндей *«дұшпанға кеткен ары бар»* деген тіркес бұрын болмаған соны тіркес екені байқалып тұр.

*«Арғымақтың баласы
Аз оттар да, көп жусар –
Талаудан татқан дәні бар.
Азамат ердің баласы
Аз ұйықтар да, көп жортар –
Дұшпанға кеткен ары мен
Барымтаға түскен малы бар» (Махамбет, 27-б.).*

Әрине, ақын тек өзін де арманның бәр бөлшегіне қосып, өзі «теңім үлгі алмады, аузымдағы желімнен» деп айтқандай, үлгі ретінде ұсынады. Мысалы:

*Шамдансам, шалқамнан түсер асауым,
Шамырқансам, шатынап сынар болатпын//
Шамдансам жығар асауым,
Шамырқансам, сынар болатпын
немесе
Мен құстан құмаймын,
Бір тұлпарға жұбаймын//
Мен ақсұңқардан туған құмаймын,
Бір сұңқарға жұбаймын.*

Ақын ердің діні туралы айтқанда, «дінге беріктік» фреймдік үлгіні ұстанады.

*«Дұшпанға қарсы келгенде,
Ер дініне берік болсын!» (Махамбет, 32-б.).*

«Аруақты ер» деген қолданыс ақында тылсым күшпен байланысты, дерексізденген ұғым, сондықтан аруақты ер деген тіркес тылсымнан пайда болған ұғымдағы тіркес. Мысалы: «Атадан туған аруақты ер,

*Жауды көрсе, жапырар
Үдей соққан дауылдай.
Жамандарға қарасаң,
Малын көрер жанындай» (Махамбет, 26-б.).*

Өзі аңсаған ерлердің аз екеніне мұңайған ақын сөзінің соңында көп адамға өзінің арман-тілегі жетпейтінін білгендей толғайды. Мысалы:

*«Мұңдас ерлер болмаса,
Менің айтқан сөзімнің
Құлқыны жаман жеткісіз» (Махамбет, 75-б.).*

Ал «Ұл туса» атты толғауында ақын қазақ жігітінің бойында болуы тиіс өзі армандаған қасиеттерді қорытынды ретінде бергендей болады. Мысалы:

«Қарайғанның, жігіттер,
Бәрін кісі деменіз
Көпе-күндіз тайрандап,
Түзге шықпас ерлер бар.
Асылдан болат ұл туса,
Екі жақ боп тұрғанда,
Егескен жерде шарт кетер,
Жауырынынан өтін алса да,
Жамандарға жалынбас» (Махамбет, 74-б.).

Осындағы ер жігіттің «жамандарға жалынбауы» ақын ұсынған және өзі ұстанған ердің басты кредосы іспетті. Жалпы «жалынбау» қағидасы «намыс» сияқты ірі концептілік құрылымға апарып тірейді. Ақынның дүниетанымынан басты белгі беретін бас имеу, жалынбау, берілмеу, соңына дейін күресу, достыққа адал болуы т.т. толып жатқан жақсы қасиеттер Махамбет деген аттың өзін сөз символға айналдырып жіберді.

Қорыта келгенде, ақын концептосферасы өте күрделі құрылымдық үлгілерге негізделген концептілер шоғырынан тұратыны байқалды. Оның үстіне, Махамбет ақын тілі сол кездегі өршіл қазақтың жалыны мен отының әлі сөнбеген тұсында туғандықтан, рухани жаңғыруға бет бұрған қазаққа өнеге болып қалары анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007.
2. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2004.
3. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2006.
4. Өнес Ғ. Қазақ тіл біліміндегі мәтін талдау мен мәтінтану, негізгі принциптері мен теориялық бастаулары. //Вестник КАСУ. №2 - 2010. 79-85 бб.
5. Махамбет. Ереуіл атқа ер салмай... Алматы: Жазушы, 1989.

ӘӨЖ 82-1(574)

Шайекенов Ж.Ж., Шайекенова М.Ж.
(Орал қаласы)

ӘБУ СӘРСЕНБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТАР ДОСТЫҒЫ ТАҚЫРЫБЫ

Қазақ поэзиясының іргелі, қасиетті тақырыптарының бірі – халықтар достығы. Осы тақырыпты өз шығармаларына негізгі арқау етіп, үздіксіз жырлаған сонымен қабат өзінің шыншыл ой-сезімдерін поэтикалық тілмен көркем сомдаған қазақ ақындарының бірі Әбу Сәрсенбаев болды. Әбу лирикасында бұл тақырып әрқашанда көрнекті орын алды және көркемді шешімін тапты. Ақынның майдан, тың игеру кезеңдерін суреттейтін өлең-жырларында халықтар достығы тақырыбы шебер бейнеленді. Ол европаның көптеген қалаларын, сол сияқты туысқан республикалардың сан алуан жерлерін аралап, олардан алған әсерлерін зерделі көңіліне түйіп, кейін жыр маржанына айналдырып отырды. Бұл саладағы ақын лирикасының географиясы өте-мөте кең. Ол бірде Қарақалпақстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Башқұртстанға барып, Орта Азия елдерін түгелге жуық шарлап шықса, енді бірде Кавказ жақты, Қара теңіз маңын, Балтық жағалауындағы елдерді, Украина өлкесін суреттей жүріп, Болгария, Румыния, Венгрия, Югославия, Австрия елдерінде болып, қазақ халқының туысқан халықтары, шетелдік достарға деген ыстық ықыласын, тілектестік ниетін шын ақындық пейілмен жырға қосты. Олардың еңбектегі ересен ерлігіне бірге қуанып, бірге шаттанып, жеке адамнан бастап, ел, жер тарихына, тіпті сол өлкенің табиғат көрінісіне дейін зор шабытпен жырлады.

Әдемі бір ақ тымығы Балтықтың
Ақ айдыңға кетті сүңгіп, малтып күн.
Көкжиектен күрең перде серпіле
Түн жамылды жұлдыз безек барқытын
Тереңіне төсеп айлы төбені,
Секілді бір думанды өмір өзегі

Астананы екі бөле сынаптай,
Даугаваның ақты ақырын өзені.
Миллион шамның сәулесімен безенген
Сыр оқыр ең түнгі мөлдір өзеннен.
Қиялыңды тұңғыыққа бойлата
Тебіренбеуге сезімтал жан төзер ме ең! [1, 253 – б.]

Осы біз үзінді келтіріп отырған «Балтық түні» өлеңі Балтық теңізі жағалауындағы Латыш елінің астанасы Рига қаласының нұрлы толқын құшағындағы сұлу бейнесі секілді әсер береді. Бұл лирикалық кейіпкердің пароход бортында үнсіз тұрып, түнгі мөлдір өзеннен алған әсері, ұққан сыры, ақындық қиялын тербеген тебіренісі. «Балықшы балықшыны алыстан көреді» дегендей теңіз толқынында тербеліп өскен ақын жүрек басқа елдің теңізін көргенде де тебіренбей тұра алмасы анық. Әбу ақын осы Латыш елін төрт-бес рет аралап, латыш халқының көрнекті ақын-жазушылары В.Лацис, Жан Грива, В.Лукс, Ян Шауман сияқты қаламгерлермен шығармашылық достық қарым-қатынаста болған. В.Лацистің «Дауыл» атты романын қазақшаға тәржімалаған. Міне осындай достық сапарлардан «Балтық жырлары» атты тамаша өлең циклы дүниеге келді. Циклға енген өлеңдердің барлығы дерлік Латыш елінің әсем табиғатына «аңғары ғажап шежіреге толған» Балтық теңізінің келбетіне, нұрлы толқын құшағында айна алдында тұрған ару қыздай көз тартар сұлу Рига қаласының әсемдігіне арналғандай.

Заулайды кеме, заулайды жеңіл,
Қош боп тұр, сәнді Рига!

Теңіздей толы шалқиды, Жан Грива! [1, 252-б.] - деген қарапайым өлең жолдарының өзінде қаншама досқа, дос жеріне деген адал сүйіспеншілік жатыр. Ақын Балтық теңізін өз Атырауындай қабылдайды, Латыш халқын өз туған халқындай жақсы көреді. Сондықтан да ақын досына елдердің, халықтардың достығын жырлайық деп үн тастайды.

Балтық жағалауы елдерінің жауын-шашыны көп, ылғалды табиғатына сүйсіне отырып, өз елінің тағдырын да ойлайды:

Теңізін мол ғой, көгінді,
Қондыршы менің арқама
Суарайын шөлімді

Көтеріп барып арқаға [1, 254-б.], - деген жыр жолдарын оқығанда, сөз жоқ, арқасына салып еліне жаңбыр болар тау көтеріп келе жатқан ертегінің алып батыры Толағайды елестетеміз. Ал одан кейінгі:

Қарыздар болып қалғам жоқ
Сыйлығың кетпес далаға.
Қырымда қызыл маржан боп,

Оралар кері қалаңа, - деген жолдардан қазіргі таңдағы тілмен айтсақ, бейне бір «Сен маған су жағынан көмектес, мен саған ертең астық беремін» деп екі елдің арасындағы интеграцияға, достық келісім-шартқа қол қойып отырған дипломат бейнесі елестейді. Бұл сөз жоқ, қайда жүрсе де өз елінің қамын жеп, өз халқының тағдырын ойлап жүретін азаматтың бейнесі. Сырт көзге сырдаңдау көрінгенімен өлең өзінше бір өрнекпен, символдық суретпен, әлеуметтік әуенге романтикалық леп қосыла отырып әсерлі бейнеленген туындылардың қатарына қосылады. Осы өлең жайында белгілі әдебиет сыншысы З.Серікқалиев былайша толғанады: «Ару қыздай айна алдында таранған» сұлу Рига («Балтық түні») – ақын жанын нұрға малып, ерекше бір жылы мейірімге бөлейді.

Сұқтанып балғын қызыңа
Орынсыз жанды қинаман.
Кетейін алып қырыма

Жаңбырыңды қи маған.., - деп ақын («Жауратпа мені, Рига») қазақ даласынан құйылып жатқан мол қазына Балтық бойы үшін де ұшан-теңіз ырыс екенін азаматтық зор мақтанышпен әйгілейді.

Өмірдің ащы-тұщы кезеңдерінен өтіп, жастайынан еңбек адамдарының ортасында өскен ақын кейіпкерлерінің қат-қабат сырын, ой-арманын өте жақсы біледі. Сондықтан да, ешқандай лепірме сөзсіз, нақты оқиғаға сай оның лирикалық геройы бірде күйзеліп, тебіренсе, бірде ойланып, толғана алады. Қайғырады, қуанады, сезім дүниесіне беріледі» [2, 154 - б.].

Қашанда жүрген жерлеріндегі ел тарихына, аңыз-әңгімелеріне құлағы түрік жүретін зерделі ақын Балтық қолтығындағы халықтар хикаясынан да сыр шертеді. Циклға енген осындай өлеңдердің бірі – «Махаббат емені». Кемери тоғайында екі ғасыр жасаған зәулім емен бар. Сол еменнің айналасы атшаптырым, жасыл шатырына баспалдақпен шығатын тақтайлы алаң салынған. Бұл бәйтерек Махаббат емені деп аталады екен. Ақын да осы емен басына көтеріліп, екі ғасыр саясында сайраңдаған Латыш жастарының сырын шертеді. Өлеңде табиғат пен адам жанының астасқан сұлулығы жырланады.

Бір нәзік құлағыңнан кетпей сыбдыр,
Жаныңнан жас лепті толқын жылжыр.
Күнді орап көкжиекте күрең нұрға
Төбеңнен ала бұлтсыз аспан мүлгір.

Бар сәнін бай табиғат тосыпты айдан
Бал мінез өмірлік дос етсең арман
Жарыңның алдыменен жанын тыңда
Әулие махаббатты санама арзан.

Өлең сенің де жаныңды тазалыққа, сүйіспеншілікке, достық, жолдастыққа үндейді. Достықта шекара жоқ. Осы алып емен жер беті болса, соның аясында бар халық татулықта, махаббатта өмір сүруі тиіс деген ишара бар мұнда.

Ал енді «Амудария сазы» топтамасында ақын қарақалпақ халқын өзінің бақ-дәулет ортақ, намыс, тілегі бар кенже бауырындай көреді. «Тіліміз ортақ тумамыз мейірімі теңіз анамыз құндақтап құтты бесікте бәу-бәулеп кезек тербеген» деген жолдарда үлкен мән бар. Арал теңізінің екі жағалауын мекен етіп, суын ішіп, балығын аулап, кемелерін жүздіріп, бірі жағасына мақтасын, бірі күрішін егіп тату-тәтті өмір сүріп келе жатқан қарақалпақ пен қазақ туыстас халықтар. Осы шындықты Әбу ақын «Армысың, бауырым» атты арнау өлеңінде аса зор сүйіспеншілікпен жырлап береді.

Армысың, бауырым, аяулы,
Ақ жүрек қарақалпағым,
Сезінем сенен алыптың арайлы жарқын ақ таңын.
Қалпағың қара болғанмен,
Бейілің шаңқан алғашқы
Ақ балауса гүліндей Мәзілік еккен мақтаның
Әкелдім саған сүйсінген қазақтың

Көңіл асқарын, – деп келетін шумақтардың өзінен-ақ ақын, лирикалық кейіпкер біраз жыл көріспеген туған ауылына, ағайын-жұртына келіп сәлемдесіп тұрғандай әсер аласыз. Алғашқы «Бауырым» сөзінен тұтастай сезім толқындарын шашыратып үлкен азаматтық әуенге – достыққа бастап әкетеді. Қашанда жаны Жомарт, көкірегі шуақты Әбу ақын өзінің туысқан бауырына деген достық сезімін ірке алмай «Бердақтың аймақ, ауылын, құшайын, келші, бауырым!» деп құшағын аша ағынан жарылады. Өлеңде лирикалық кейіпкердің бір сәттегі қуаныш сезімі, ішкі жан дүниесі соншалықты дәлдікпен бейнеленген.

Қазақтың көрнекті ақыны, халық жазушысы Сырбай Мәуленов: «Әбу Сәрсенбаевтың қарақалпақ жырларын айрықша атаған дұрыс. Туысқан халықтардың ішкі дүниесінің гармониясын, арман-қиял құндағынан жарық көрген романтикасын жанымен сезген ақын сол елдің ауасындай мөлдір, дариясындай ағынды жыр жолдарына енгізеді» [3,263], - деп осы топтаманы айрықша бағалаған еді. Ақын бұдан әрі біздің ақындарымыз барған жерлерінен сол елдің өлеңін, ауасын, даласын әкелетіндей болса, сол елдің өлеңдерінің өлшемдері қазақ өлеңінің табиғатына көшіп жатса қандай жарасымды болар еді деп те тілек айтқан еді. Бұл тұрғыдан келгенде барған жерінен, алған тақырыбынан өмір сырын, сезім толқынын, ой ұшқындарын таба білетін Әбу ақын айтулы жетістіктерге жетті деп айтуымызға толық негіз бар. Ә.Сәрсенбаевтың кешегі майдан кезіп жүріп өткен жорық жырлары жай ғана қазақ поэзиясының географиясының кеңдігін көрсетіп қоймайды. Сонымен бірге сол елдердің жыр үлгілерінің, өзіндік өлең өрнектерінің ұлттық поэзиямызға келіп тоғысып, әдебиеттердің өзара байланысының, ықпалының, бірін-бірі байытуының көркем үлгісі болғандығын да айқындайды. Бұған бір ғана мысал келтіріп өтелік. Әбу ақын соғыс тағдырымен Венгрия жерінде жүріп, Мадияр халқының ұлы ақыны Шандор Петефидің жырларымен танысады. Кәрі Балқан бөктерінен бастап, Альпі шыңына жеткенге дейін Шандор рухымен сырласып, Шандор жырын тыңдаумен болады. Ақын Шандорды қазақтың күрескер ақыны Махамбетпен теңестіреді. «Шынында да Шандор мен Махамбет шығармалық тақырыптастығымен де, идеал мақсаттарымен де тумалас екені даусыз. Бұлардың екеуі де халық азаттығын армандаған ақындар. Бірі ханға, бірі австрия королыне қарсы әрі жалынды үгітші, әрі «қабырғасын сөксе де қайыспас қайсар» жетекшілердің бірі болды.

Өздеріндей хандардың қарны жуан билердің
Атандай даусын ақыртып, лауазымен көкке шақыртып
Басым бір кессем деп едім... –
деп Махамбет хан ордасына тұрып, тайсалмай өз ісін ашық айтса, Шандор:
Елді аяусыз тонаған, азаптаған,
Талай апат-қырғынның қылмыскері

Дарға, дарға тартындар корольдерді! - деп бостандықтың қас жауы корольға өлім үкімін жариялайды. Әбу ақын Шандорды өзінің Махамбетіндей қабылдап, сол кездің өзінде оның естіген өлеңдерін қазақшаға аударып жауынгерлер арасына таратып отырды. Кейін Шандор шығармашылығы мен терең танысып, оны қазақ оқырмандарына жеткізушілердің бірі болды. Екі елдің әдебиетінің мәдениетінің байланысына дәнекер болды. «Шандор туындылары жалпы Мадиярдың ғана меншігі емес, бүкіл прогресшіл әлемге ортақ мұра» деп бағалап, оның туындыларын қазақша сөйлетті. Осы жерде Әбу Сәрсенбаев кеңес-венгер достығы қоғамының қазақстандық бөлімінің мүшесі болғандығын айтып өту де артық болмас деп ойлаймыз. Осы Әбу ақын бастаған тамаша бастама өз жалғасын тапты. Бүгінде Шандор Петефи өлеңдері қазақтың дүлдүл ақыны Қадыр Мырзалиевтің аудармасында жеке жинақ боп қазақ оқырмандарға тарап отыр. Халықтар достығы, әдебиеттер байланысы ешқашан да үзілмек емес.

Бұл бір ғана мысал осы сияқты болгар халқының ұлы ақыны Василь Левскийдің, латыш ақыны Рейнистің, тағы да басқа ақындардың өлең жырларының Әбу Сәрсенбаев шығармашылығына, сол арқылы күллі қазақ поэзиясына жаңаша бір жарқын ырғақпен, жаңа интонациялық үнмен, небір нәзік сырлы бояулармен енгені де сөзсіз.

Украина жері, украин халқы Әбу ақын үшін қашанда ыстық. Кешегі қанды қырғын соғыста келер ұрпақ болашағы үшін елін, жерін, Отанын көздің қарасындай сақтап қалды. Ел мұңын, халық қасіретін өлеңімен өрнектеп, сол уақыттан өзіндік ой, өзіндік сурет жасады. Әбу ақынның Украина жайлы қай өлеңін оқысаңыз да сол кезеңдегі ел-жұрттың бір-бірімен қарым-қатынасы, ішкі береке-бірлігі, халықтардың мызғымас берік достығы, қимас туыстығы нақтылы да, дәл айтылады, үлкен тебіреніс-толғаныспен жырланады.

Болса-дағы ұлтым қазақ

Өссем де қазақ қырында

Жүрегіміз жалғасатын

Тарас пен Абай жырында [1; 258], - деген шынайы, шырайлы шумақтың өзінен-ақ Украина мен қазақ халықтарының ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан достығы әсем жарасым тапқан. Ақын «Украина» деп аталатын осы өлеңінде Украин халқының ұлы ақыны Тарас Шевченко бір кездері қазақ даласында болып, сол елдің жер суын мекен етіп, қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрін көріп, өзінің өлең жырларына арқау еткенін тәпшіштеп айтып жатпайды.

Днепрден Волганы өрлей

Көз жіберсе Тарас ақын

Абайдың да ой өрісі

Сол өлкеден тоғысатын, - деп екі халықтың ұлы перзенттерін қатар ардақтай отырып бауырластықты биікке көтереді. Дос елінің өзенін де өз жерінің өзеніндей қастерлейді.

Тумасам да Украин қызынан

Кем сүймеймін сені өзіңнің ұлыңнан.

Есілімдей жан аямай қорғаған

Днепроға қараймын да қызығам! – деуі зор сүйіспеншіліктен туған жанашыр жанның шынайы ықыласы, ішкі толқыны, жүрек лүпілі.

Осы «Днепро» деп аталатын өлеңінде ақын халықтар арасындағы достықты қарапайым тілмен, нақты детальдармен әдемі жеткізеді. Украиндық от жүректі Чапай қазақ даласының азаттығы үшін күресте опат болса, Нұра өзені бойынан шыққан қазақ батыры Нүркен Әбдіров Украина үшін айқаста қаза тапқанын ақын Днепр өзенінің көгілдір толқындарымен сырласа отырып, жүректі жарып шыққан көркем сөздермен әңгімелеп береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сәрсенбаев Ә. Шығармалар жинағы: 5 томдық. – Алматы: Жазушы. 1981.
2. Серікқалиев З. Жырының жазып қанатын//Жұлдыз. – Алматы. 1961.
3. Мәуленов С. Үркер төбеде тұр. – Алматы: Жазушы. 1971.

III СЕКЦИЯ

ЖАҢА ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ: ОҚУЛЫҚТАНУ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ МЕН ӨЛКЕТАНУ, ТҰЛҒАТАНУ, ШЕШЕНДІКТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

НОВЫЕ ГУМАНИТАРНЫЕ ЗНАНИЯ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА УЧЕБНИКОВ, ПРОБЛЕМЫ КРАЕВЕДЕНИЯ, ПОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ, ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА

УДК 551.468

Альжанова Б.С., Амангалиева Р.У.
(город Уральск)

К ВОПРОСУ О ЛИМАННОМ ОРОШЕНИИ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Природно-климатические условия Западного Казахстана, при наличии значительных земельных ресурсов, обеспечили развитие здесь сельскохозяйственного производства [1].

Общий земельный фонд Западно-Казахстанской области составляет 15133,9 тыс. га, из них на долю земель сельскохозяйственного назначения приходилось 5271,8 тыс. га (34,83%). Из них в структуре сельхозугодий пашня занимают – 13,6 %, залежь – 12,8 %, сенокосы – 6,6%, пастбища – 66,9%, многолетние насаждения – 0,1%) [2].

Рациональное использование земельных и водных ресурсов для стабильного обеспечения кормами животноводства Западно-Казахстанской области напрямую связано с возможностями лиманного орошения. Это относительно дешевый, доступный и очень эффективный путь повышения урожая естественных трав [1].

Западно-Казахстанская область имеет хорошие почвенно-климатические условия и значительные площади земель, пригодных для лиманного орошения. Область характеризуется большим количеством тепла, солнечной радиации, обеспечивающих формирование высоких урожаев сельскохозяйственных культур при наличии достаточных запасов влаги в почве.

Лиманное орошение является наиболее простым способом увлажнения почв и позволяет хозяйствам получать самые дешевые в данной природно-климатической зоне корма с минимальными затратами энергетических ресурсов и техники. Возделывание естественного травостоя при лиманном орошении практически не требует затрат горючего, металла для получения сена и характеризуется низкой энергоемкостью [3].

Орошение – это искусственное увлажнение почвы для получения высоких и устойчивых урожаев сельскохозяйственных культур. Лиманным орошением называют однократную весеннюю влагозарядку почвы талыми водами способом затопления, направленную на создание условий для увеличения урожайности сельскохозяйственных культур. Лиманное орошение позволяет наиболее эффективно использовать весенний сток и паводковые воды рек для увлажнения почвы, обеспечить стабильное производство кормов с малыми энергозатратами и улучшить эколого-мелиоративное состояние региона [4].

Цель лиманного орошения - создание в почве запасов воды, достаточных для повышения продуктивности естественных кормовых угодий и получения высоких урожаев сельскохозяйственных (кормовых) культур. Лиманное орошение для Западного Казахстана всегда имело большое значение в деле кормопроизводства [5]. На юге Западно-Казахстанской области объем заготовок сена с орошаемых земель покрывал до 80-90% потребности в грубых кормах. Средняя урожайность естественной растительности составляла 10-12 ц/га, а с высокопродуктивных систем можно получить в среднем 25-35 ц/га лугового сена [6].

Основные достоинства лиманного орошения определяются простотой конструкции, сравнительно небольшими затратами на строительство и эксплуатацию, возможностью создания их в удаленных от постоянных водотоков малонаселенных районах, позитивным влиянием на увеличение объемов и устойчивость производства кормов и другой сельскохозяйственной продукции.

Справедливости ради следует указать и на недостатки лиманного орошения. Они заключаются в подаче воды только во время паводка; в неравномерности увлажнения и поспевания почвы на площади лимана, изменчивости площади затопления вследствие изменчивости стока и возможности устройства лиманов лишь на участках с малым уклоном на средних и тяжелых почвах.

Однако эти недостатки сглаживаются в условиях оросительно-обводнительной системы, каковой является действующая Урало-Кушумская ООС [7].

Затопление лиманов из каналов оросительных систем – гарант обязательного ежегодного орошения и стабильного производства кормов. Использование местного стока в сочетании с подачей оросительной воды на затопление многоярусных лиманов с мелким слоем наполнения является главной особенностью развития лиманного орошения на современном этапе.

В связи с ростом сельскохозяйственного производства с начала 60-х годов в области началось строительство крупных оросительно-обводнительных систем и участков регулярного и лиманного орошения для производства кормовых и овощебахчевых культур, обводнения пастбищ, наполнения рыбохозяйственных водоемов и улучшения экологической обстановки в южных районах.

Общая протяженность магистральных и распределительных каналов оросительно-обводнительной системы 848,8 км, включая каскад водохранилищ и 50 гидротехнических сооружений. Среди них: Урало-Кушумская оросительно-обводнительная система с самотечным водозабором из реки Урал расходом до 125 м³/сек в период весеннего половодья, с каскадом из четырех водохранилищ на р.Кушум и проектным водопотреблением 840 млн. м³ в год. Жаныбекская оросительно-обводнительная система с проектным водопотреблением 143 млн. м³ в год с забором воды из Палласовской системы Волгоградской области, Мало-Узенская и Больше-Узенская оросительно-обводнительные системы с годовым водопотреблением 181,4 млн. м³ с забором воды из Саратовского канала Саратовской области Российской Федерации, а также Чаганское водохранилище с объемом воды 19,1 млн. м³. Всего в области построены 24 водохранилища, общей полезной емкостью 495,15 млн. м³. Наиболее крупные из них: Битикское – 106,76 млн. м³, Донгелекское – 57,4 млн. м³, 205 Кировское - 63 млн. м³, Пятимарское – 33,3 млн. м³.

Строительство крупных оросительно-обводнительных систем, с возможностью накопления в емкостях искусственных водохранилищ огромные запасы водных ресурсов, было направлено на создание условий для обводнения значительной территории области, на использование и развития лиманного орошения для получения высоких и стабильных урожаев сеяных кормовых культур и естественных луговых трав. Строительство Урало-Кушумской оросительно-обводнительной системы с использованием транзитных вод реки Урал с пропуском воды по отводному каналу и аккумуляцией в четырех водохранилищах, оросительных систем на базе рек Большой и Малый Узень, инженерных сооружений лиманного орошения на разливах рек Калдыгайта, Улента и Булдурта гарантируют обеспечение водой одноразовое весеннее влагозарядковое увлажнение участков лиманного орошения в любые годы.

Уникальная по замыслу и возможностям, Урало-Кушумская оросительно-обводнительная система обеспечивает водозабор из реки Урал и дальнейшее ее распределение по системе без применения механических средств водоподачи. Система предназначена не только для обеспечения водой магистральные каналы систем лиманного орошения, а также несет огромную нагрузку по поддержанию экологической обстановки в южных засушливых районах области, обеспечивает водой множество водоемов и копаней, предназначенных для водопоя скота, создает необходимый запас воды в летний период в озерах и протоках с рыбохозяйственными значениями [8].

Для решения задач рационального использования водных и земельных ресурсов при возделывании кормовых культур в зоне охвата Урало-Кушумской ООС в 70-80 годах прошлого столетия проводились целенаправленные исследования по выявлению целого ряда вопросов, знание которых обуславливает получение максимальных урожаев при наименьших затратах поливной воды на единицу продукции с сохранением исходного уровня плодородия почв [9].

Научные основы эффективного использования земель лиманного орошения заложены учеными И.В.Лариным, А.Н.Костяковым, Б.А.Шумаковым, И.П.Айдаровым, В.В.Головановым, Б.И.Туктаровым и многими их последователями. Изучением состояния лиманов Западно-Казахстанской области в разные годы занимались ученые Д.И.Мац, И.М.Фетисов, М.К.Унаев, Б.П.Лившиц, С.Х.Юшкевич, С.Ж.Рахимгалиева, Б.С. Альжанова.

Большой вклад в изучение почв и растительности лиманов внес И.В.Ларин. В его работах приведена характеристика растительности лиманов и производительность кормовых угодий различных растительных группировок. Его основные исследования посвящены систематическому изучению дикой кормовой флоры; разработке теоретических основ сенокосно-пастбищного хозяйства; изучению и внедрению в производство загонной системы пастбищ; теоретическому обоснованию и разработке схемы их использования для различных природных зон. Обосновал сроки сенокосения и разработал приемы оценки сена, тем самым усилив кормовое направление в геоботанике. Разработал схемы наиболее рационального использования природных лиманов и внедрил в производство рациональные приемы луговодства.

Современные инженерные системы лиманного орошения, затопляемые ежегодно и в необходимое время из каналов и водохранилищ имеют отличительный водный режим почв от лиманов, орошаемых на местном стоке. Система лиманного орошения, подпитываемые из оросительно-обводнительных каналов конструктивно должны учитывать ряд новых факторов, требующих дополнительных исследований в связи с изменениями ряда особенностей водного режима. Наряду с этим, применение этих лиманов под сеяные высокопродуктивные культуры дает возможность резко повысить отдачу орошаемого гектара [10].

При возделывании кормовых культур были изучены влияние разных водных режимов почвогрунтов на водопотребление и урожай кормовых сельскохозяйственных культур при регулярном и лиманном орошении, проведены исследования динамики запасов почвенной влаги и солей зоны аэрации почвогрунтов при возделывании кормовых культур на разных видах почв, изучены свойства почв, определяющие рациональный выбор способов и техники полива, режима залива лиманов. Установлены на разновидностях почв каштанового типа оптимальные режимы регулярного и лиманного орошения, водно-физические свойства почвогрунтов, знание показателей которых обуславливает выбор рациональных параметров элементов оросительных систем [3].

В статье Онаева М.К. «Эффективность использования приемов поверхностного улучшения травостоев природных кормовых угодий в условиях лиманного орошения в Западно-Казахстанской области» дан анализ за трехлетний период (2012-2014 гг.) применения минеральных удобрений на лиманах Западно-Казахстанской области. Приведены результаты влияния подкормок мочевиной и аммофосом на урожайность и качество сена, изучена возможность использования подсева трав для улучшения естественного травостоя. Оценена экономическая и энергетическая эффективность изучаемых приемов поверхностного улучшения кормовых угодий [11].

В настоящее время продуктивность орошаемых земель, в том числе земель лиманного орошения низкая, на которых урожайность сена не превышает 1,0 т/га. В то же время безубыточность производства сена на инженерных лиманах с механической подачей воды для затопления составляет лишь при урожайности сена выше 2,5 т/га. В исследованиях Онаева М.К. приводятся данные исследований по изучению современного состояния лиманов Западно-Казахстанской области [12].

Несмотря на недостатки, лиманное орошение как способ использования талых и запасных вод водохранилищ было и остается самым доступным, дешевым и весьма эффективным способом, создает кормовую базу для животноводства в районах неустойчивого увлажнения и периодически засушливых районах [13].

Рациональное использование земельных и водных ресурсов для стабильного обеспечения кормами животноводства Западно-Казахстанской области напрямую связано с возможностями лиманного орошения. Характер сельскохозяйственного использования земель лиманного орошения зависит не только от специфики сельскохозяйственных угодий, но и от вида лиманов, глубины и продолжительности их затопления, почвенно-гидрогеологических условий и солевого режима.

Список литературы:

1. Онаев М.К. Повышение эффективности лиманного орошения Западно-Казахстанской области // Механизация и электрификация сельского хозяйства. 2018. № 2. 18-19 с.
2. Вьюрков В.В. Землям Приуралья – рациональное использование / В. Вьюрков, С. Нургалиев / Земельные ресурсы Казахстана. – 2012. – №6. – 29-32 с.
3. Альжанова Б.С. Влияние периодичности затопления на продуктивность естественного травостоя и мелиоративное состояние лиманов Прикаспийской низменности: автореф. дис. канд. с.-х. наук: – Саратов, 1999. – 23 с.
4. Онаев М.К. Мелиоративная оценка водных и земельных ресурсов Приуралья / Монография, – Уральск, 2014. – 32-33 с.
5. Шумаков Б.Б. Теоретическое обоснование элементов техники лиманного орошения / Лиманное орошение. – М.: Колос, 1970. – С.81-121.
6. Иржебаева С.Д., Габдеев Х.Н. Состояние лиманов и приемы улучшения кормопроизводства на Западе Казахстана / Исследования, результаты. – Алматы, 2015. – 1 с.
7. Туктаров Б.И. Лиманное орошение – Саратов: Изд-во СГАУ, 2013. – 251 с.
8. Онаев М.К., Курмангалиев Д. Регулярное орошение в Западно-Казахстанской области / Материалы конференции Молодежь и наука в современном мире. – Уральск, 2015. – 204-210 с.
9. Фетисов И.М. Изменение глубин залегания и минерализации грунтовых вод на не дренируемых территориях // Вестник с.-х. науки Казахстана. – Алматы, 1982. – № 5. – 78-81 с.
10. Туктаров В.Б. Режим затопления и продуктивность многолетних трав при коренном улучшении лиманов Саратовского Заволжья / автореф. дис. канд. с.-х. наук. – Пенза, 2004. – 30 с.

11. Онаев М.К., Турганбаев Т.А., Хисметова Г.Н. Применение удобрений на лиманах с естественным травостоем / Вавиловские чтения - 2014. - Саратов, 2014 – 221-225 с.
12. Насиев Б.Н., Онаев М.К., Беккалиев А.К., Жиенгалиев А.Т. Агроэкологический мониторинг лиманов Западного Казахстана // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. – №1. Алматы, 2015. – 51-53 с.
13. Бадмахангалев Л.У. Рациональное использование лиманных сенокосов / Л.У. Бадмахангалев // Вестн. с.-х. науки Казахстана – 1981, №10 – 121-124 с.

ӘОЖ 613.7

Бактыгереева О.К.
(Орал қаласы)

БАЛАЛАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҰЛТТЫҚ ҚИМЫЛ – ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Бүгінгі таңда Қазақстанда күн тәртібінде тұрған әлеуметтік маңызы зор мәселенің бірі-бала денсаулығы. Статистикалық мәліметтерге қарағанда республика көлемінде мектепке дейінгі балалардың 80 % - ында әртүрлі аурудың белгілері кездеседі.

Сондықтан да соңғы жылдары мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде балалардың психикалық дамуы мен тәрбиеленуіне, денсаулығын нығайтуға олардың салауатты өмір салтын сақтауға әдеттерін қалыптастыруға ерекше мән береді.

Мемлекет үшін де, адамның өзі үшін де денсаулық - шешуші саяхат және демографиялық мүдденің түйіні. Зерттеуші Ж. Ембергенов «Салауатты өмір салты дегеніміз - адамның өмір сүруі үшін қажетті іс - әрекеті мен қызметіндегі ақыл, зерделілігін, парасат, байсалдылығын, сабырлы сана - сезімін, жалпы адамның рухани деңгейін көрсететін жеке тұлғаның мінез - құлық нормасы мен өмір сүру тәсілінің жүйесі», - деп тұжырымдайды. Салауатты өмір сүру салтын қалыптастыруда салауаттылық туралы білім, іс - әрекет және дағдыларды игеру жөнінде арнайы нақтылы бағыт болуы аса маңызды екенін айтады.

Сонау ықылам заманнан бері, адам баласы ұзақ өмір сүрудің жолын қарастыруда. Аристотельдің «Жанда дене қозғалмаса өледі» деген тұжырымдамасы адамзаттың денсаулығының мықты болуының, ұзақ жасауының, яғни, салауатты өмір сүрудің негізгі ілімі болып табылады.

3-5 жас аралығындағы баланың салауатты өмірінің қалыптасуында басты фактор оның қимыл - қозғалыс әрекетінің қаншалықты дұрыс жолға қойылғандығымен байланысты. Себебі қимыл - қозғалыс жаттығулары бұлшық еттерге қан жүгіртіп, ағза қорегін арттырады.

Балалар үшін қозғалыс әрекеті үлкен мұқтаждық болып табылады. Қозғалыс бала үшін үлкен бір қуаныш көзі, сондықтанда қимыл күші оның денесін қатайтумен қатар психикалық дамуына үлкен әсерін тигізеді.

Сондықтанда мектеп жасына дейінгі мекемелердегі балалардың мұндай қозғалыстарын дұрыс жоспарлап оны іске асыру балалардың қимыл дағдыларын дұрыс қалыптастыруға, саналы қозғалыстарды көбейтуге, ағзаның бейімделу қабілетіне әсер етеді. Ұйымдастырылған қозғалыстар аз болса балаларда гиподинамия немесе бұлшық ет қозғалыс белсенділігі төмендейді.

Бала қозғалысы туралы Мағжан Жұмабаев былай дейді: «Адам неғұрлым жас болса, соғұрлым қозғалуды көп тілейді, дені сау бала бір минут тыныш отыра алмайды. Күні бойы шаршау білмей, ойнайды да жүгіреді». Сондықтан мектеп жасына дейінгі балаларға тән осы мүмкіндікті пайдалана отырып, олардың салауатты өмір салтының дұрыс ұтымды құрал ретінде ұлттық ойындардан құралған қимыл - қозғалыс элементтерін оқыту үрдісіне енгізу қажет деп санаймыз.

Қимыл - әрекет ойындары, мысалы «Ақ серек, көк серек», «Шыт тастау», «Көрші», «Белбеу тастау», «Іне жасырмақ» - қазақ халқының ежелгі ұлттық ойындары бала денесін ширатып, бұлшық еттерді қатайтады, батылдыққа, ептілікке, төзімділікке, дер кезінде тез ойланып, тиімді амал, ақылды шешім, әдіс таба білуге машықтанады.

Ертеден келе жатқан спорттық қимыл - қозғалыс ойындарының бірі - «Қазақша күрес». Екі топтан шыққан екі бала қоян - қолтық ұстасып, аяқтан шалу, жамбасқа жатқызу тағы сол сияқты айла - тәсілдер қолданып, бір - бірінің жауырынын жерге тигізгенге дейін күреседі.

Ал «Жаяу жарыс» ойыны бойынша белгіленген екі көмбенің арасын екі бала жасырып, жүгіріп өтулері керек. Жаяу жарыстың бір түрі (ең алыс қашықтық 5-40м) «марафон жүгірісі» деп аталады.

Бұл қимыл - қозғалыс ойындары баланың денесін, бұлшық еттерін жаттықтырып қана қоймайды, сонымен бірге ойын үстінде баланың өзін - өзі жаттықтыруға үйретеді. Осының нәтижесінде баланың нақтылы мақсатқа, яғни ойынға қатысқан әр баланың алдына жеңіске деген ұмтылысы пайда болады. Балалардың белсенділігі артып, алдына қойған мақсатына жетуге деген

ерік - қайраты шындалады. Олай болса, мектепке дейінгі оқыту үрдісінде барлық дене тәрбиесі жаттығуларын, соның ішінде ұлттық ойындарды тиімді ұйымдастыруды бала денсаулығын нығайтудың зор мүмкіндігі ретінде қарастыруға болады.

А.И.Левшин қазақ халқының балаларды атқа шабуға, садақ тартуға, күреске үйретудегі шеберлігін, әсіресе дене тәрбиесіне ерекше көңіл бөлетінін атап өтеді. Қазақ халқының шыдамды, мықты болып өсетінін А. И. Левшин былай деп суреттеген: «Халықтың өмірі үнемі мал бағумен, табиғатпен, таза ауада тіршілік етумен өмір өткізуі олардың дене бітімінің зор, күшті болып өсуіне себепкер болған. Сондықтан да олар ыстыққа, суыққа төзімді, көп жасайды, бас ауруы дегендер сирек кездеседі. Алыстағы көрінген малдың түсі - түрін айнытпай дәл ажыратады. Атқа мініп жүруді балалары жастайынан үйренген. Олар үшін атқа шабу гимнастикалық жаттығудың бір түрі сияқты болып кеткен».

Қазақтың ұлттық ойындары - адам ағзасы үшін өте маңызды бағасы жоқ сауықтыру, денсаулықты нығайту, салауатты өмір салтын қалыптастыру шараларының бірі. Адамның морфологиялық - физиологиялық дамуында, эндогенді, экзогенді факторларға қарсы тұруына, тұлғаның жалпы салауатты дамуына, бойшаң, денелі, сымбатты дамуына тигізер маңызы зор. Қазақтың ұлттық ойындары ептілікті, ширақтылықты, шапшаңдылықты, өжеттілікті, тапқырлықты және т.б. қасиеттерді қажет етеді.

Д.В.Хухлаеваның пікірінше дене шынықтыру жаттығуларын ойынмен ұштастырған сәтте баланың тұрақты іс-әрекетке бейімділігінің қалыптасуы айқын сезіледі, сондықтан да дене шынықтыру күнделікті қажеттілік болумен қатар денсаулықтың, шыдамдылықпен тез қимыл - қарекеттің символы болып табылады.

Ғалымдар З. М. Богуславская, Е.О.Смирнованың авторлығымен шыққан «Развивающие игры для детей младшего дошкольного возраста» атты еңбегінде көп жылдық психологиялық - педагогикалық зерттеудің негізінде авторлар 3-4 жастағы балалардың ой-өрісін дамытып, дене қимылын жақсартатын ойын түрлерін ұсынады. Олар дамыту ойындарының құрылым негізінде бірнеше принциптік бағыт көрсетеді. Аталған авторлардың дәлелдеуінше: «баланың ой - өрісінің жан - жақты дамуына ойын элементтерін дене шынықтыру сабағы барысында аз - аздан енгізе отырып, келесі сәтте ойлану ойындарына өтіп оқу - тәрбие үрдіс жалғастығын тұрақты күрделендіре берген жағдайда ол өз жемісін береді» деген пікір айтқан.

Қорытындылай келе, қазақтың ұлттық ойын түрлері мектепке дейінгі баланың денесін шынықтырып, оның рухани қалыптасу негізін құрайтын, салауатты өмір салтын қалыптастыруда маңызды құралдың бірі екендігіне көз жеткізуге болады.

Сондықтан қазақ елінің мұрасы, дәстүрлі ұлттық ойындарын іздестіріп зерттеп, балаларға үйрету сол арқылы балалардың денсаулығын реттеу, салауатты өмір сүруге жағдай жасау осы күні заман қажеттілігінен туған өзекті тақырыптың бірі болып саналады. Бүгінгі күнгі басты мақсат ұлттық ойындардың әлеуметтік мағынасын күшейтіп, балабақшалардың оқу - тәрбие жүйесінде, отбасында ұлттық ойындардың қолданыс шеберін кеңейтіп, пайдалы жақтарын көрсету болып табылады.

ӘОЖ 581.14

Бимагамбетова Г.А., Ешимова Ж.Е.
(Орал қаласы)

МИКРОКЛОНАЛЬДЫҚ КӨБЕЮДЕ ЖЕМІС - ЖИДЕК ДАҚЫЛДАРЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ЖАҒДАЙЛАР

Биотехнология (биологиялық технология) – ХХ ғасырда электроника және ядролық технологиядан кейін пайда болған ғылым болып саналады. Биотехнология ғылымының негізі биохимия, микробиология, клеткалық және молекулалық биология, генетика және селекция сияқты ғылымдар болып табылады. Осы саланың бірін, бүгінгі күні селекционерлер ғылымның жетістігін өсімдік шаруашылығында қолдана отырып, өсімдіктердің және ағаштардың жоғары өнімді сорттарын шығарды. Сонымен қатар селекция әдістерінің, әсіресе, генкорды кеңейту әдістерінің кемшіліктері баршылық. Атап айтсақ, өсімдіктердің аз ғана сорттардың ауқымды алқаптарға егілуіне байланысты сүректі өсімдік-тердің генетикалық өзгергіштігі азаяды да, олардың ауруларға, зиянкестерге төзімділігі төмендеп, ауа райының, қоршаған ортаның қолайсыздығына (құрғақшылыққа, қуаңшылыққа, топырақтың тұздылығына, тығыздылығына және құрамының өзгеруіне) шыдамайды. Осыған байланысты жаңа технологияларды пайдаланудың қажеттілігі туындады. Олардың бірі - жасуша өсіндісі. Жасуша өсіндісі дегеніміз жекелеген жасушаларды, ұлпаларды, өсімдіктің мүшелерін қолдан жасаған қоректік ортада зарарсыздандырылған жағдайда

өсіру. Жасуша өсіндісін «in vitro» әдісінің көмегімен алуға болады. «In vitro» термині латын тілінде «шынының ішінде» деген мағынаны білдіреді, яғни қолдан жасаған залалсыздандырылған жағдайда жасуша мен ұлпа өсіру үрдістерін атайды. Соматоклоналық өзгергіштік ұлпаны қолдан өсіргенде пайда болатын өзгергіштіктің бірі. «In vitro» әдісімен алынған ұлпаның бірқалыпты болмауы туралы алғашқы мәліметтер 1961 жылы жарияланған. Кейбір жағдайда қалпына келтірілген өсімдіктің жеке қасиеттері жағынан бастапқы өсімдіктен 15-20% айырмашылығы болады[1]. Осыдан микроклоналды көбею әдісі барлық салаларда және өсімдік шаруашылығында да қолданыла бастады.

Клональды микрокөбейту - бұл ұлпалар мен жасушаларды өсіргенде, жыныссыз жаппай көбейту. Нәтижесінде пайда болған өсімдіктер бастапқыға (негізгіге) тектілігі жағынан ұқсас болады. Клональды микрокөбейту өсімдікті өсінді тәсілімен көбейтумен салыстырғанда бірқатар артықшылыққа ие: көбею еселігінің жоғарылығы; өсімдіктерді вирустар мен аурукоздырғыш микроағзалардан сауықтыру; селекциялық үдерістердің жеделдеуі; өсінді жолымен көбеюі қиын немесе көбеймейтін өсімдікті көбейтуі; отырғызу алаңын және отырғызуға қажет материалдарды үнемдеу; жас өсімдіктерді алу (кәрі дараларды жасарту); даму айналымында тыныштық кезеңі бар өсімдіктің жыл бойы өсуін қолдану; өсіру үдерісін автоматтандыру мүмкіндігі.

Клональды микрокөбейтудің әдістері өте көп (В.С.Шевелуха және т.б., 2003). Өсімдікті микроклональды көбейткенде пайдаланылатын негізгі әдіс – бұл ұштық (апикалды) басымдылықты (доминанттықты, бүйірлік өркендердің ұштық бүршіктерінің өсуін, ұштық меристемалар өндіретін гормондармен басу құбылысы) тыюға негізделінген – өсімдіктегі бар меристеманың (мүшеленбеген-дифференциацияланбаған жасушаларының белсенді бөлінетін құрастырғыш ұлпалары) дамуын белсендендіру. Бұған сабақтың жоғарғы меристемасын аластатумен және кейін гормонсыз ортада in vitro (пробиркада) жағдайында ұсақ қалемшелеумен; толып жатқан қолтықтық өркендердің дамуына тітіркендіргіш әсер ететін цитокинин түртекті заттарды (канетин, зеатин) қоректік ортаға қосумен жетуге болады. Бұл тәсілмен жеміс және жидек өсімдіктерін (алма, алхоры, шие, алмұрт, жүзім, таңқурай, қарақат, қарлыға және т.б.) көбейтеді.

Екінші әдіс - бұл қосалқы бүршіктердің экплант (өсірілетін) жасуша-ларында тікелей пайда болуын тітіркендіру. Ол өсімдіктің оқшауланған бөлігінің қолайлы жағдайда жетпеген мүшелерін қалпына келтіру қабілетіне негізделінген, сонымен, бүтін өсімдікке дейін жетіледі. Апикалды меристеманы өсіруге негізделінген бүлдіргеннің клональды микрокөбейту технологиясы жеткілікті түрде жақсы дайындалған.

Үшінші әдіс - өзінің сыртқы түрі бойынша зиготалық ұрыққа ұқсас, соматикалық жасушаларынан ұрық тәрізді құрылымының мүшеленуіне (дифференциациялауға) негізделінген. Бұл әдіс соматикалық эмбриогенез деп аталады. Ұрықтардың in vitro да in vivo-дан (табиғи жағдайда) пайда болуындағы негізгі айырмашылығы, соматикалық ұрықтың ұрықтанбай, ұрықтық қаптан тыс дамуында және өзінің сыртқы түрі бойынша, сабақ пен тамырдың апикалық (ұштық) меристемаларының дамуы бір уақытта өтетін, қосполярлы құрылымды еске түсіреді. Қазіргі кезде жүзімді көбейтуге пайдаланылады.

Төртінші әдіс - алғашқы және ауыстырмалы отырғызылатын каллустық ұлпаның қосалқы бүршіктерінің мүшеленуі (дифференциациялануы). Бұл әдіс зарарсыздатылған қоректік ортадан отырғызылатын жасанды материалдарды алу үшін аз пайдалынады. Бұл каллустық ұлпаны әлсін - әлсін жаңа қоректік ортаға қайталап отырғызғанда микрокөбейту үшін қолайсыз құбылыстардың байқалуымен байланысты: өсірілетін жасушалардың пloidтығының өзгеруі, хромосомалардың құрылымдық қайта құрылуы және тектік (гендік) өзгерулерінің (мұтантарының) жиналуы, өсірілетін жасушалардың морфологиялық әлеуетінің жоғалуы. Бұл әдістің артықшылығы да бар: экономикалық тиімділігі, ұлпаларды көбейтуде (кейбір жағдайларда) мүмкін жалғыз тәсіл бола алатынында; селекционерлер үшін үлкен қызығушылық тудыратындығында.

Клональды микрокөбейтудің басты артықшылығы – ол тектілігі таза, вируссыз отырғызатын материал алынатыны. Отырғызылатын материалды сауықтыру, алдын ала бастапқы өсімдіктерге термотерапияны, немесе хемотерапияны пайдалану жолымен жүзеге асырылуы мүмкін. Термотерапия әдісі ыстық құрғақ ауаны пайдалануды қарастырады. Термотерапияны меристеманы өсірумен бірге қолдану бүлдірген өсімдігінің 90 % сауықтыруға мүмкіндік береді, қара және қызыл қарақаттың – 25, таңқурайдың – 50 %. Өсімдіктерді вирустан тазартуға қолданылатын келесі тәсіл – хемотерапияда ұштық (апикалды) меристемалар өсірілетін қоректік ортаға вирозол дәрісінің 20-50 мг/л қосуға негізделеді. Хемотерапияның он нәтижесі алхорыда, тәтті шиеде, таңқурайда байқалған. Отырғызылатын материалдарды термо және хемотерапия әдістерімен вирустан сауықтандыру экономикалық жағынан тиімділігі шамалы. Сондықтан қазіргі кезде трансгенез әдісімен (өсімдіктер жасушаларына әртүрлі тәсілдерден көмегімен бөтен гендерді апару үдерісі) вирускә төзімді өсімдік түрлері жасалында.

Бұл әдістің жақсы әсері болу үшін, өзіндік ұстанымдары бар. Олар: жасушаны өсіргенде жұмыстың бүкіл кезеңдерінде тазалықты, қатаң залалсыздықты сақтау керек. Ол үшін залалсыздандырудың бірнеше тәсілін қолданады: ыстық ауамен залалсыздандыру, автоклавты қолдану, арнайы сүзгішті қолдану, ультракүлгін сәулелерімен өңдеу. «In vitro» әдісінің артықшылықтары туралы айта кетсек, олар: - бір өсімдіктен бір жыл ішінде миллионға жуық өсімдікті, ал қарапайым әдіспен тек 5-100 өсімдікті көбейтіп, алуға болады; - аналық өсімдіктен алынған клондарды зертханалық жағдайда аз ғана жерде жыл бойы өсіруге болады және оларды белгілі бір уақытта шығаруға мүмкіндік береді; - өсімдіктердің ауруларын туғызатын саңырауқұлақ, бактерия, вирус және нематодадан өсімділерді сауықтыруға болады; - селекционерлерге өте бағалы, бірегей генотиптердің (линия, будан, мутант, трансгендік өсімдік) көшірмесін қажетті мөлшерде алу мүмкіндігі; - қалыпты жағдайда көбеймейтін немесе нашар көбейетін өсімдіктерді көбейтіп, тамырландыруға мүмкіндік береді [2]. Мысалы, өсімдіктердің таңдаулы түрлерін тез арада клонды тәсілмен көбейтуге болады. Демек, микроклоналды көбейту арқылы өте бағалы өсімдіктер түрлерінің, сауықтырылған бағалы сорттардың, сонымен бірге жойылып бара жатқан өсімдік түрлерінің қорын, яғни банкін жасап, пробиркада ұзақ уақыт төменгі температурада сақтауға болады. Микроклоналды көбейту тәсілін кеңінен қолданылатын ең ірі сала – жұқпалы вирус аурудан сауықтырылған екпе материал алу мақсатында жаңадан шығарылған немесе пайдаланып жүрген бағалы сорттарды тез арада көбейту болып табылады. Микроклоналды көбею әдісінің толып жатқан артықшылықтары болса, ол көп еңбекпен қаржыны талап етеді. Дүние жүзінде микроклоналды көбею әдісінің технологиясы лабораториялық деңгейінде 2400-ден астам өсімдік түрлеріне дайындалған, ал практикада оның қолданылуы тек қана әдеттегі жолмен көбейе алмайтын өсімдіктермен шектеліп отыр [3]. Сонымен бірге, бұл әдіс селекция мен негізгі ғылыми зерттеулердің мақсатымен байланысты болып келеді. «In vitro» әдісін қолдана отырып, өсімдік шаруашылығында өте құнды жеке генотиптер мен жаңа бағалы сорттардың түрлерін жылдам және тиімді көбейтіп аламыз.

Зиянкестер мен аурулардың жеміс өсімдіктеріне келтіретін зияндықтары орасан: өсімдіктің өсуі әлсірейді, жемістің сапасы нашарлайды, өнімділік күрт төмендейді. Егер уақытында қажетті шаралары мен ескертулерді қолданбаса өнімді түбегейлі жоғалтуға болады.

Қазіргі уақытта бақтарда ең қауіпті және кең тараған зиянкестерге: жеміс жемірі (алма, алмұрт, алхоры), шие бізтұмсығы, биттер (жасыл алма, шие, алхорының т.б., қарақаттың мөлдір қанаты, өрмекші кене, егеуіштер (қара қарақаттық, сары, шие шырышы), заузалар; ауруларға: алма шірігі және алмұрт шірігі, теңбілдер (ақ дақ), американдық ақ ұнтақ, бүлдіргеннің ақ ұнтағы т.б. жатады.

Бақтағы зиянкестермен және аурулармен күресу екі мақсатты қарастырады – дерттің және зиянкестердің пайда болуының алдын алу және оларды жою. Зиянкестермен және аурулармен күресу үшін агротехникалық, химиялық, биологиялық, механикалық және физикалық әдістерді қолданады. Аталған әдістерді кешенді қолдану ең жақсы нәтиже береді.

Агротехникалық әдіс бақ қатараралықтарын және дің айналасын уақытында дұрыс өңдеуді, ағаштарды күтіп-баптауды, тыңайтқыш қолдану жүйесін, суландыруды, плантацияға элиталы және сау тұқымдарды отырғызуды, арамшөптермен күресуді қарастырады. Ерте көктемде немесе күзде діндер мен қаңқалы бұтақтардың қабықтарын мұқалған қырғыштармен жинап алып жағып жіберу, түскен жапырақтарды жинау және сыртқа шығару (жою), кураған және дертті өркендерді жинау және жою, механикалық зақымдарды және кесілген жерлерді уақытында бақ құмымен сылау және т.б. зиянкестер мен ауруларды едәуір азайтады, өсімдіктердің төзімділігін айтарлықтай арттырады.

Қарақаттың мөлдір қанатты көбелегінің жұлдыз құртын, жарақаттанған өркенді кесіп байқауға болады. Оның ортасында құрт тескен жер (құрт өзегімен қоректенеді) көрінеді, ал жұлдыз құрт іздің соңында болады. Ерте көктемде зақымданған өркенді топыраққа тақап кеседі. Гүлдеу кезінде солған бұтақтарды кесіп алады және жағады.

Заузалармен күресуде топырақты бір жыл немесе екі жыл бойы сүрі жер тәсілімен өңдеудің, жоғары сұрыпты отырғызу материалын дұрыс таңдаудың, қабылданған дақыл ауысу кезегін сақтаудың, топырақты тұқым себер алдында үстіртін өңдеудің, қуыршақтану кезеңінде қатараралықтарды қайталап өңдеудің және қалдықтарынан тазалаудың маңызы өте зор.

Ақұнтаққа төзімді сұрыптарды отырғызу, зақымдалған өркендерді сау жеріне дейін кесу, бұтаны сирету, химиялық дәрмектерді қолдану – қарлығаны, қара және қызыл қарақатты өсіргенде ақұнтақпен күресудің негізгі тәсілдері. Ойпаң, ылғалды немесе батпақтанатын телімдерде, сондай-ақ қою, сиретілмеген бұталардың бұтақтары қаттырақ зақымданады. Дымқыл жылдары өнім жинар алдында бұталардың түбіне сабан төселуі керек, жинау кезінде зақымдалған жидектерді телімнен сыртқа шығарады, химиялық дәрмектер қолданылады.

Жеміс – жидек дақылдарының ауруларымен күресудің бірнеше әдістері бар. Олар: Физикалық әдіс. Зиянкестердің пайда болуын және олармен күресудің уақытын анықтау үшін

жарықты пайдалануды қарастырады. Жарықпен тұзақтау (ұстау) көбелектерді, жарғаққанаттыларды және басқа да бунақденелілерді ұстап алуға мүмкіндік береді. Нәтижесінде олардың бақтағы саны, түрлік құрамы, ұшу жиілігін және зиянкестердің санын кемітуге мүмкіндік береді. Бір кемшілігі – зиянкестермен қатар пайдалыларының торға түсуі.

Механикалық күресу әдісі – зиянкестердің қыстайтын ұяларын жою, жұмыртқаларын жинау, аулау белдігімен жұлдызқұрттарды аулау, ағаштағы қоңыздарды – бізқұрттарды төселген брезентке сілку және кейін оларды жою, қақпанды, тұзақты, торды, тышқан тәрізді кеміргіштерге уланған жемді қолдану.

Биологиялық күресу әдісі – жеміс және жидек дақылдарының ауруларымен және зиянкестермен күресуде олардың табиғи жауларын – жыртқыштарды, тоғышарларды және ауру қоздырғыштарды қолдану. Мысалы, алманың қанды битімен күресуде, битті кейбір жерде 90%-ға дейін жоятын афелинусты қолдану тиімді.

Зиянды бунақденелілермен күресу үшін құстарды – ұзаққарғаларды, қараторғайларды, сары шымшықты, көкектерді пайдалану керек. Бұлар зиянды бунақденелілерді, дернәсілдерді және жұмырқұрттарды көптеп жояды.

Соңғы жылдары зиянкестермен күресуде микробиология-лық әдістерді қолдануы етек жаюда. Бұл әдіс зиянды ағзаларға қарсы споралы бактерияларды, саңырауқұлақтарды, вирустарды және басқа да микроағзаларды қолдануға негізделінген. Биологиялық дәрмектер шығарылуда: битоксибациллин, дипел, лериодид және т.б.

Химиялық әдіс. Бұл әдісте ең тиімді және жедел әсер ететін әртүрлі дәрмектер қолданылады. Бірақ олардың бәрінің кері әсері де бар: пайдалы бунақденелілерді де жояды және әртүрлі мөлшерде жемістерде жиналады да, кейін адам ағзасына зиян келтіреді. Сондықтан оларды өте абайлап және оған аса қажеттілік туындағанда ғана қолдану керек. Дәрмектің қолдану мөлшерін, тәсілін, уақытын, шегін, соңғы рет өңдеу мен өнім жинаудың мерзімін, өңдеу санын қатал бақылау қажет [2,4]. Улы заттармен жұмыс жүргізгенде қауіпсіздік ережесін міндетті түрде сақтауымыз қажет. қажет.

Қорыта айтар болсақ, қазіргі кезде «in vitro» әдісі арқылы геофиттердің жанама органогенез және соматикалық эмбриогенез арқылы индукциялау бойынша көптеген тәжірибелер жүргізіліп келеді. Жоғарыда айтылған процесстер барысында өткізгіш жүйелер элементтері арқылы байланысқан сабақ және тамыр мириستمалары қалыптасады. Өткізгіш жүйе элементтері қалыптасатын құрылымдарды эксплант ұлпаларына тәуелді болуды қамтамасыз етеді. Сондықтан сомалық эмбриогенез бүгінгі өсімдік алу үшін микрокөбейтудің салыстырмалы жылдам тәсілі болып саналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бекқожина С.С. Өсімдік биотехнологиясы. – Астана, 2008.
2. Хасанов В.Т. Микроклональное размножение растений. - Астана: КАТУ им. С.Сейфуллина, 2006.-98с.
3. Bornman С.Н. Application of in vitro culture technology in clona
4. Катаева Н.В., Бутенко Р.Г. Клональное микроразмножение растений. -Москва: Наука, 1983. - 96 с.

ӘОЖ 37.013.77

Габдрахманова Ш.Т., Тулегенова Б.Н.
(Орал қаласы)

АРТТЕРАПИЯ – ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ОЗЫҚ ҮЛГІСІ РЕТІНДЕ

Психотерапияның маңызды салаларының бірі қазіргі таңда арттерапия болып табылады. Арттерапия даму үстіндегі психотерапияның әдістердің жаңа түрі болып табылады. Аталған терапияның түрі қазіргі таңда үлкен жетістіктерге ие. Алғашқы арттерапия түсінігі енгізілген кезде оны тек сырқат, ауру немесе демалыс үйіндегі емделушілерге ғана қолданған болса, қазіргі кезде оның қолданыс аясы, шеңбері кеңейуде, яғни бұл терапия адамның шығармашылық жағдайын дамытып қана қоймай, адамның бойындағы ресурстарының мүмкіндігін түсініп ашуға да жағдай жасайды. Қазіргі кезде білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулерге кеңінен жол ашуда. Осы тұрғыдан алғанда, ұрпақ тәрбиесімен айналысатын әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық қызметтің тиімділігін арттыру, оны жаңа сапада ұйымдастыру қажеттігі туындайды. Бұл үшін әрбір оқытушының инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық, психологиялық негіздерін меңгеруі мақсат етіледі. Ал жаңа технологияны пайдалану міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейге жеткізеді. Сондықтан әрбір

оқытушының біліктілігін көтеру мен шығармашылық педагогикалық, психологиялық әрекетін ұйымдастыруда қазіргі педагогикалық технологияларды меңгерудің маңызы зор.

Тәжірибе көрсеткендей-ақ, оқытудың интерактивті режимінде арттерапия элементтерін қолдану креативті жеке тұлғаны дамытудың тиімді жолдары мен шараларын жасаудың алғы шарты болады. Сонымен қатар, оқып, білім алушылардың шығармашылық ойлауын дамытуда негізгі рөл атқарады.

“Инновация” сөзі – қазіргі уақытта барлық өндіріс, медицина, техника салаларында өте жиі қолданып жүрген термин. Қазір бұл сөз “Жаңа, өзгеру, жаңаша” деген мағынаны білдіреді және дәл қазіргі жаңа заманға да “Жаңа, жаңаша өзгерудің” мазмұны терең және анық екендігі белгілі [1]. Әдіскер С.Көшімбетова өзінің зерттеінде оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін қолданудың мынадай ерекшеліктерін атап көрсеткен:

- ізгілендіру технологиясында педагогика ғылымының алдыңғы қатарлы ғылыми жаңалықтарды тәжірибеде “бала -субъект”, “бала-объект” тұрғысынан енгізіле бастайды да, ал ғылыми білімдер оның тұрмысының әлеуметтік жағдайы мен іс-әрекетінің әлеуметтік нәтижесінің бірлігінде қарастырады;

- ақпараттық бағдарламалап оқыту – оқытудың мазмұнын пәнаралық байланыс тұрғысынан ұйымдастыру;

- дербес оқыту технологиясы оқу-тәрбие үрдісінде ғылымның негіздерін игерту үшін ізгілік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыра отырып, жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жауапкершілігін арттырады [2].

Алғаш арттерапияны оқу, талдау, қолдану ХХ ғасырдың 20-шы жылдарында Принцхорнның, Германия, Австрия, Швейцария, Жапония ауруханаларында жан ауруына ұшырағандардың шығармашылық жұмыстарына анализ жасауға негізделген фундаментальды жұмыстарынан басталады (Prinzhorn, Н.,1922). Кейін келе Крепелин, Блейлер, Бумке, Кречмер сияқты атақты психиатрлар психикалық ауруға ұшырағандардың шығармашылық еңбектеріне талдау жасай бастады. 1926 жылы Ресейде осы тақырыпқа орай Карповтың кітабы, алғаш монографиясы шықты, ол “Жан ауруына ұшырағандардың шығармашылықтары және оның ғылым мен техника дамуына тигізер әсері”- деп аталды. Карпов сурет салудың емдік әсері бар екендігін көргендердің алғашқыларының бірі болды. “Арттерапия”- термині (*art – өнер, arttherapy – өнер арқылы терапия жүргізу*) көбіне ағылшын тілді халықтар қоныстанған елдерде кеңінен тараған. Арттерапия – ауру адамның психоэмоционалды халіне творчество арқылы ем жүргізу және әсер етуді білдіреді.

Алғаш бұл термин 1938 жылы Адриан Хиллдің санаторияда туберкулез ауруына шалдыққандардың көңіл-күйлерін сипаттау жұмысында қолданылады. Кейіннен бұл термин өнерге қатысты барлық терапияның салаларында (музыкалық терапия, драмалық терапия, бимен терапия жүргізу т.б.) қолданыла бастайды. 1969 жылы арттерапевт-практиктерді біріктірген американдық арттерапиялық ассоциация құрылды. Осы сияқты ассоциациялар кейіннен Англия, Голландия, Жапония және Ресейде құрылған. Онда арттерапевттер қазіргі уақыттағы психотерапияның процестері мен жекеліктерін зерттеуге өз үлестерін қосуда. Арттерапияны жүргізу барысында клиенттерге бейнелеу өнері мен шығармашылық сипатынан әр түрлі жұмыстар (сурет, графика, кескіндеме, сәулет өнері, мүсін, дизайн, әрлендіру, пластика, ойма, күйдірме, бедер салу, батин, гоболен, эшекей т.б.) ұсынылады. Бұлар бірінші жағынан психотерапевтпен қарым-қатынас жасау белсенділігін және топта өзінің уайым-қайғысын толық әрі нақты бейнелеуін, проблема, ішкі қайшылықтарын шығаруын көрсетеді. Ал, екінші жағынан, өзін шығармашылыққа жақын адам ретінде бейнелейді. Арттерапияның мақсаты барлық адамды суретші немесе мүсіншіге айналдыру емес, оның мақсаты индивидтің шығармашылық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, ішкі көңіл-күйлерін ашып көрсетуге белсенділігін арттыру.[3]. Гольдштейннің көзқарасы бойынша, шығармашылық – адамның конфликтілі жағдайларда туындаған қорқыныш сезімдерінен құтылудың бірден-бір жолы. Шығармашыл адамдар өз күш жігерлерін ішкі және сыртқы қайшылықтарды, сонымен қатар конфликтілерді жеңуге жұмсайды.

Маслоудың пікірінше – адамның іс-әрекеттерінің қайнар көзі, дені сау адамдарға ғана тән өзін-өзі бейнелеуге талпынушылық болып табылады. Арттерапия адамның шығармашылық қабілетіне сенім арту негізінде құрылған деуге болады. Ол адамды суретші немесе актер етуді мақсат етпейді. Ол алдымен психологиялық мәселелерді шешуге бағытталған.

- Арттерапиялық жұмысқа кез – келген адам қатыса алады. Ол адамнан шығармашылыққа қабілеттілігін талап етпейді.

- Көркем бейнелер арқылы біздің бейсана санамен өзара байланысқа түседі.

- Арттерапия адамдар арасындағы қарым – қатынасты орнатуға көмектеседі. Өнер арқылы адам тек өзін ғана емес, басқаларды да таниды.

- Арттерапияда қарым – қатынастың бейвербалды тәсілі қолданылады. Бұл өз ойын жеткізе алмайтын адамдар үшін өте маңызды [4].

Назарбаев Зияткерлік мектебінен сараманнан өту барысында мектеп психологтары оқушыға көмек беру мақсатында арттерапия элементтерін қолданады. Оқушылар ішкі жиынтық бағалау емтиханында қорқыныш, үрей, мазасыздық кезінде кеңес алуға, осы жағдайлардан қалай арылуға болатыны туралы көмек көрсетеді. Сол кезде балшықтан мүсін жасау, фототерапия, құм терапия, би терапия, музыка терапия, ертегі терапиясы қолданылады. Арттерапияны жүргізбес бұрын оқушылардан «А.Сингер тесті бойынша қорқыныш, агрессия деңгейі анықтау» әдістемесі жүргізілініп алынды. Әдістеме қорытындысы бойынша агрессия деңгейі 44 % көрсетті. Осы агрессиядан арылу үшін арттерапия түрлері, тренингтер жүргізілді. Соның ішінде оқушыларға көбірек көмектескені балшықтан мүсін жасау терапиясы болды. Енді арттерапия өткізілгеннен кейінгі қорытындыға келетін болсақ, оқушыларда агрессия деңгейі 28% дейін төмендеді. Арттерапия элементтерін оқу процесінде қолданғанға дейінгі және арттерапия элементтері мен дамытушы-түзетуші жаттығуларды оқу процесінде қолданғаннан кейінгі топтағы өзгерістер өңделіп, алғашқы және кейінгі нәтижелер салыстырылды. Нәтижелерді өңдеп, салыстыру барысында мынадай өзгерістер байқалды.

	Шкалалар атаулары	Эксперимент нәтижелерін бағалау			
		Арттерапия элементтерін оқыту процесіне ендіргенге дейін	Агрессия деңгейі	Арттерапия элементтерін оқыту процесіне ендіргеннен кейін	Агрессия деңгейі
1	35 ұпай және одан төмен	56%	Жоғары	72%	Төмен
2	36-44 ұпай	44%	Жоғары	28%	Төмен
3	45 ұпай және одан жоғары	0		0	

Оқыту процесінде 7 – сынып оқушыларының II тоқсандық білім көрсеткіші 73% көрсетті. Оның себебі оқушылар жаңа мектепке ауысып келді, бейімделу процесі, тілдерді үйрену, сыныптағы қарым – қатынас барлығы әсер етеді. Сол себепті 1 тоқсан бойы оқушылармен жұмыстанып, психологиялық қызмет көрсетіп, кеңес беріп, әртүрлі тренингтер, арттерапия жүргізілді. Осы 1 тоқсан бойы өткізгендердің нәтижесінде оқушылардың білім көрсеткіші 80% - ға көтерілді. Бұл әрине, қуантарлық нәтиже.

Осы жерде арттерапияның маңызды жақтары ашылды. Яғни, арттерапия элементтерін дамытушы-түзетуші тренингтер кешенімен бірге байланыстыра отырып, оқу-тәрбие процесінде жүйелі түрде ұйымдастырып қолданып отырса жеке тұлғаны дамытуда үлкен жетістікке жетуге болады.

Арттерапия элементтерінің көмегімен топтың қалыптылығын сақтап, өзара қарым-қатынасты жағымды әрі тиімді ұйымдастыруға болады. Шығармашылықтың көмегімен адам өз сезімдерін терең түсініп, жүгендей білуге үйренеді. Арттерапияның әрбір функциясы әрбір жеке адамның үйлесімді дамуына үлес қосады.

Жалпы, оқу-тәрбие процесін ізгілендіру мақсатында оқытудың креативті жақтарын дұрыс ұйымдастыра білсе, арттерапияның берері мол. Арттерапия оқыту процесін өзінің шынайы көрнекіліктерімен жандандырып, әрбір білім алушының білімге, ғылымға деген қызығушылығын оятады. Жалпы арттерапияны интерактивті оқыту әдістемесінің қатарына жатқызса да болады. Өйткені, білім алушы мен арттерапевт немесе педагог та сабақ барысында белсенді позицияда болады. Тағы да айта кететін жағдай арттерапиямен тек арттерапевт, психолог немесе педагог ғана айналыспайды. Арттерапиямен барлық маман иелері, үй жағдайында ата-аналар сауатты түрде айналысса, қоғамымыз шығармашыл, мәдениетті, эстетикалық талғамы жоғары дамыған жеке тұлғалармен толыққан болар еді.

“Арттерапия - біздің ғасырымыздың жемісі”, – деген тұжырымдар өте дұрыс қабылданған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Арысбаева З. “Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану ерекшеліктері”. // Қазақстан мектебі. № 1. 2015 ж. 69-70 б.
2. Көшімбетова С. “Оқыту тиімділігі – озық технологияларда”. // Қазақстан мектебі. № 7. 2016 ж. 16-17 б.
3. Практикум по арт-терапии/ Под ред. А.И.Копытина. – СПб: Питер, 2000. – 448 с.
4. Арттерапия – это творчество под наблюдением психолога. [http:// bd.ru](http://bd.ru)
5. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д., Грабенко Т.М. Практикум по креативной терапии. СПб, 1998.

**БИОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕГРАДАЦИЯ НЕФТЕШЛАМОВ НА ОБЪЕКТАХ НГДУ
«ДОССОРМУНАЙГАЗ»**

Главным звеном биотехнологического процесса является биологический объект, способный осуществлять определенную модификацию исходного сырья и образовывать тот или иной необходимый продукт. В качестве таких объектов биотехнологии могут выступать клетки микроорганизмов, животных и растений, трансгенные животные и растения, грибы, а также многокомпонентные ферментные системы клеток и отдельные ферменты.

Основой большинства современных биотехнологических производств является микробный синтез, т.е. синтез разнообразных биологически активных веществ с помощью микроорганизмов. К сожалению, объекты растительного и животного происхождения в силу ряда причин еще не нашли столь широкого применения. Поэтому в дальнейшем целесообразно рассматривать микроорганизмы как основные объекты биотехнологии.

Рациональное природопользование - это совершенствование и оптимизация эколого-экономических показателей: сбережение энергии и ресурсов, использование чистых технологий и отходов, управление рисками.

Технологические процессы добычи нефти и производства нефтепродуктов, их транспорт и хранение, неизбежно связаны с потерями, иногда значительными. Наиболее тяжелые и опасные последствия возникают при аварийном фонтанировании скважин, прорыве нефтепроводов, нарушении герметичности транспортных средств и нефтехранилищ. Это приводит к возникновению экологически опасных ситуаций, вызывающих разрушение почвенного покрова, загрязнение атмосферы, проникновение нефти в водоемы и в конечном счете к отрицательному воздействию на здоровье человека.

На объектах в процессе хозяйственной деятельности образуются различные виды отходов. Отходами основного производства является нефтешлам и замазученный грунт.

Замазученный грунт — образуется при снятии верхнего слоя почвы на месте проливов нефтепродуктов, при снятии верхнего слоя почвы вокруг скважины по окончании капитального и подземного ремонта скважин, при извлечении содержимого резервуара в процессе очистки, при снятии верхнего слоя почвы в процессе механической очистки нарушенных земель.

Нефтешлам — образуется в виде донного осадка при хранении продуктов добычи в резервуарах (пластовый песок и грунт, пропитанный нефтью, оседавший в резервуарах, отстойниках, буферных емкостях и др.). Основным загрязняющим компонентом нефтешлама являются нефтепродукты [1-3].

Образованные отходы (замазученный грунт, нефтешлам) вывозятся специальным автотранспортом и складываются в картах шламакопителя.

Осуществление биоремедиации условно можно разбить на два этапа: технический, связанный с механическим воздействием на очищаемый грунт и биологический, в котором главным фактором является воздействие микробного сообщества.

До начала работ проводится первичное обследование участка с отбором проб и составлением плана производства работ.

Обустройство участка производства включает следующие этапы;

-Планировка участка, создание равномерного слоя в 0,3-0,4м и улона для дренажа (при необходимости);

-Внесение сорбента для структурирования почвы (бентонит, цеолит, шунгит), при высокой концентрации нефтяных углеводородов требуется внесение песка из расчета до 5 кг на 1м² для снижения острого токсического действия углеводородов на аборигенную и при внесенную микрофлору.

-При необходимости, в случае с кислыми почвами, осуществляют известкование для нормализации водородного показателя.

-первичное увлажнение почвы до 40-60 % полевой влагоемкости с последующим поддержанием данного уровня в зависимости от метеорологических условий;

-первичное внесение комплекса минеральных и органических удобрений.

Биологический этап:

-приготовление рабочей суспензии биопрепарата;

-внесение первой партии биопрепарата;

- увлажнение, вспашка, фрезерование;
- внесение минеральных и органических удобрений;
- контроль численности активной микрофлоры, содержания микроэлементов в почве, динамики потребления углеводов.

-при необходимости осуществляется второе и третье внесение биопрепарата с цикличным увлажнением и агротехнической обработкой. -

Конечным этапом микробиологической очистки является комплекс фиторемедиационных мероприятий. Виды растений и их сочетания должны соответствовать природно-климатическим и почвенным условиям, быть устойчивыми к неблагоприятным воздействиям окружающей среды. Высеваемые травы должны обладать способностью быстро создавать сомкнутый травостой и прочную дернину, устойчивую к смыву, быстро отрастать после скашивания [4-5]. Рекомендуемые виды трав для аридных зон Западного Казахстана: астра солончаковая, климакоптера мясистая, солерос европейский, лебеда татарская, поташник, донник. Расчет необходимого количества семян, входящих в травосмесь для фиторемедиации, производится по формуле:

$X = N \times \Pi / D$ (кг/га) где: X - норма посева семян, входящих в травосмесь, кг/га;

N - процент содержания данного вида в смеси;

Π - расчетная норма посева кондиционных семян.

Очищенный грунт может применяться в строительно-хозяйственных нуждах в соответствии с разработанным стандартом предприятия:

На балансе НГДУ «Доссормунайгаз» находится 3 шламонакопителя, расположенных на месторождениях: Карсак, Алтыкуль, Восточный Макат.

Шламонакопитель на мф Карсак.

Проектная мощность шламонакопителя составляет 5000м³, или 6850 т отходов. В настоящий момент к размещению принято 3150,0 м³.

Шламонакопитель на мф Алтыкуль.

Проектная мощность шламонакопителя составляет 2500м³, или 3425,0 т отходов. В настоящий момент к размещению принято 3060,0 м³.

Шламонакопитель мф Восточный Макат.

Проектная мощность шламонакопителя составляет 2000 м³. Площадь шламонакопителя 2 га, состоит из 1 карты. В данный шламонакопитель возможно складирование 2366,8 т отходов.

Согласно заключению Государственной экологической экспертизы ЖайыкКаспийского департамента экологии по проекту «Рекультивации замазученных земель нефтяных месторождений НГДУ «Доссормунайгаз» № 03-08/1237 от 06.04.2012 года, переработка замазученного грунта должна осуществляться на шламонакопителях. Таме проектом предусмотрено дальнейшей использование очищенного и обезвреженного методом биологической ремедиации грунта и нефтешлама на нужды заказчика, например, использование грунта при строительстве дорог, площадок для бурения скважин, ликвидации ненужных выемок, соровых участков, естественных понижений рельефа и пр

Очистка замазученного грунта и нефтешламов из шламонакопителя будет осуществляться по следующим основным этапам:

1. Отбор проб загрязненного грунта для определения первичной концентрации нефтепродуктов;

2. Первичная механическая обработка грунта в ванне шламонакопителя экскаватором с внесением сорбента (бентонит, цеолит, шунгит и т.д.)

3. Вывоз обработанного грунта на подготовленную площадку с равномерным распределением по площади слоем 0,3-0,4 метра в зависимости от исходного уровня загрязнения.

4. Механическая обработка плугом с отвалом пласта, боронованием и фрезерованием для дробления, равномерного перемешивания грунта и обеспечения аэрации;

5. Внесение сорбирующих материалов для структурирования почвы;

6. Полив технической пресной водой с доведением уровня полевой влагоемкости не менее 40 процентов.

7. Внесение комплекса минеральных удобрений: калийная селитра (нитрат калия), суперфосфат в утвержденных дозировках в зависимости от уровня загрязнения, повторение операции через 30 дней.

8. Внесение органических удобрений (компост, навоз, опилки, отходы сельскохозяйственного производства) в зависимости от наличия на месте, из расчета 2-5 кг на 1 м², повторение операции через 30 дней.

9. Внесение биопрепарата «Мико-Ойл» согласно инструкции и утвержденным дозировкам, в зависимости от уровня загрязнения, повторение операции через 30 дней;

10. Повторный полив с поддержанием уровня влажности 40 процентов и постоянная механическая обработка для обеспечения непрерывной аэрации пласта.

11. Внесение комплекса минеральных удобрений: нитроаммофоска, аммиачная селитра в утвержденных дозировках в зависимости от уровня загрязнения, повторение операции через 30 дней.

12. Снятие контрольных проб для определения динамики очистки каждые 10 дней в первый месяц, каждые 30 дней в последующие два месяца, каждые 90 дней на протяжении года.

Биоремедиация предполагает обработку загрязненной почвы и ее очистку на специально выделенном для этих целей участке, в качестве которого могут служить пологие карьеры, выемки общераспространенных полезных ископаемых, соровые участки, техногенно нарушенные земли, участки компостирования и пр. территории, утратившие сельскохозяйственное значение.

При обустройстве площадки возводится обваловка высотой 50 см по периметру, исключающая смыв нефтепродуктов с ее поверхности. Размещение площадки не допускается на участках с высокой водопроницаемостью. Важно исключить при внесении новых объемов нефтесодержащих отходов на участок. Расположение новой площадки должно быть лимитировано расстоянием до ближайшего водного объекта (открытого водоема, скважины), размером и ожидаемой производительностью. Площадку необходимо размещать в местах, позволяющем обеспечить подъезд техники. Подъездные пути должны соответствовать классу и грузоподъемности машин и механизмов, вовлеченных в процесс. Выезды должны быть оборудованы местами для мытья шасси транспорта. Размер площадки должен позволять разместить на ней планируемое к обработке количество грунта слоем в 0,3 - 0,4 метра, т.е. для одновременной обработки 5000 м³ (6850 тонн) загрязнённого грунта требуемая площадь участка составит 100х120 метров, или 1,2 га. [6-7].

Биопрепарат «Мико-ойл» представляет собой пастообразную смесь, состоящего из ассоциации углеородоокисляющих непатогенных бактериальных и дрожжевых штаммов *Bacillus subtilis* 109KC, *Pseudomonas aeruginosa* 122AC, *Rhodococcus erythropolis* 119ГМ, *Rhodococcus gbbberulus* 51 KC, *Trichosporon jirovecii* B2, *Trichosporonoides* sp. M, *Trichosporon cutaneum* P20CO2, *Aureobasidium pullulans* 117. Клетки микроорганизмов иммобилизованы на инертном носителе (наполнителе) — бентонитовой глине, служащей как защитным средством от внешних факторов окружающей среды, так и хорошим природным мелиорантом. В состав биопрепарата входят естественные микроорганизмы выделенных из хронически нефтезагрязненных почв Атырауской, Мангыстауской и Кызылординской областей и отобранные по критериям эффективности усвоения сложных углеводородных соединений. Состоит из композиции 8 штаммов культур углеородоокисляющих микроорганизмов в виде концентрата с титром $9,1 \times 10^{12}$ КОЕ/гр., минеральных солей, носителя из опилок или бентонита. Внешне представляет собой однородную массу (пасту) молочного цвета со специфическим запахом. Препарат предназначен для биологической очистки почвенных покровов, сточных вод, водных объектов и других неагрессивных сред от загрязнения нефтяными углеводородами и нефтепродуктами.

Рис1. Внешний вид биопрепарата.

Данный препарат успешно прошел опытно-промышленные испытания на м/р АО «Озенмунайгаз» и рекомендован к применению для очистки нефтезагрязненных площадей данного предприятия.

Биопрепарат применяется в процессе биорекультивации нефтезагрязненных почв непосредственно в местах их локализации (территории нефтяных месторождений, участки

компостирования, полигоны по складированию замазученных грунтов и нефтешламов, нефтяные амбары и пр.) Допустимый интервал pH среды 4-10, температуры воздуха +5 °-50 ° С, рабочий температурный диапазон +10-+40 °С.

Биопрепарат позволяет довести степень очистки до значений ПДК (100-1000 мг/кг) на этапе фиторемедиационных мероприятий во второй вегетационный период.

Список литературы:

1. Велихов Э.Х. Охрана окружающей среды на нефтегазодобывающих объектах в современных условиях./Нефтяное хозяйство, 1996, №10 С.47
2. Федоров Л.В. Экономический ущерб от снижения продуктивности почв при кустовом бурении нефтяных скважин./Нефтяное хозяйство, 1990, №4, С.68.
3. Киреева Н.А. Микробиологическая оценка почвы, загрязненной нефтяными углеводородами./Башкирский химический журнал, 1998, №3 С.65.
4. Боронин А. М. Микроорганизмы для биоремедиации. Материалы 1-го междунар. конгресса «Биотехнология – состояние и перспективы развития». -Москва, 2002. С.292.
5. Карасевич Ю.Н. Основы селекции микроорганизмов, утилизирующих синтетические органические соединения. – М.: Наука, 1982. – 144 с.
6. Лиепиньш Г. К., Дунце М. Э. Сырье и питательные субстраты для промышленной биотехнологии. – Рига: Зинатне, 1986. – 156 с.
7. Киреева Н.А., Бакаева М.Д., Галимзянова Н.Ф. Влияние различных способов биоремедиации нефтезагрязненных почв на характеристику комплекса микромицетов //Прикл.биохим. и микробиол. -2008. -Т.446 . №1.-С.63-68

УДК 37:001.12

Джумагазиева А.К.
(город Уральск)

ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ НА УРОКАХ ФИЗИКИ

В Послании народу Казахстана Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев отметил: «Без современной системы образования и современных менеджеров, мыслящих широко, масштабно, по-новому, мы не сможем создать инновационную экономику. Поэтому предстоит большая работа по улучшению качества всех звеньев национального образования. Результатом обучения школьников должно стать овладение ими навыками критического мышления, самостоятельного поиска и глубокого анализа информации. [1]

Сегодня практически во всех странах мира понимают значение и роль инновационных технологий в формировании конкурентоспособности образования, экономики и культуры.

Модернизация, обусловленная изменениями во всех сферах жизнедеятельности человечества, является основной характеристикой глобальных процессов современного образования. Казахстанское образование развивается в русле мировых тенденций. Рубеж между двумя столетиями отмечен поисками на общемировом и национальном уровнях новых идей, придающих процессу модернизации образования эффективный характер, отвечающий современным требованиям. основополагающей мировой тенденцией является смена парадигмы образования как следствие кризиса его классической модели. На смену старой «знаниевой» парадигме образования приходит новая – личностная. Развиваются новые технологии обучения, однотипная средняя школа уступает место инновационным учреждениям и образовательным программам. Внедрение инноваций в образовании - одна из основных социально-педагогических проблем мирового масштаба, а инновационная деятельность - важнейшая составная часть прогресса. Целью любого прогрессивного государства является построение высокообразованного общества с современной системой воспитания и образования, основанной на характерных для государства традициях, где каждый человек имеет возможность обновлять свои знания в течение всей жизни. И экономическое благополучие, и социальная сплоченность государства зависят от достижения данной цели.

Инновациями в образовании называют новшества, нововведения в содержании образования, в формах и методах обучения, в отношениях «преподаватель – студент», использовании информационных технологий обучения, внедрение нового оборудования, в организации учебно- воспитательного процесса, его управлении и др.

Сущность любой современной инновации - это настоящий индивидуальный подход, который предусматривает разработку для каждого ученика собственной траектории овладения,

соответствующую его потребностям, возможностям и психологическим особенностям. И учитель уже не «над» классом, а «рядом» с учеником, он не «руководит», а «направляет», он «смотрит», он «помощник» в самопознании, самореализации, самоопределении каждого конкретного ребенка. Учитель стимулирует ее «внутренние силы», признает его самобытность, неповторимость, способствует повышению его самооценки, что является наибольшей мотивацией не только к основательному усвоению знаний, но и к саморазвитию, воспитанию в себе волевых, познавательных, эмоционально-социальных качеств и наконец - воспитанию уверенности в своих силах и возможностях, в способности преодолеть любые трудности. Именно это создает для ученика ситуации успеха, ведь, по словам С.Френе: «Любой человек стремится к успеху».

В монографии доктора педагогических наук, профессора Г. И. Имашева «Инновационные подходы в развитии политехнического образования в процессе обучения физике в средней школе» раскрываются научно - теоретические основы политехнического образования в условиях современного производства при изучении физики в средней школе. Работа содержит взаимосвязанные теоретические и экспериментальные результаты, направленные на достижение поставленной цели - развитие инновационного политехнического образования в процессе обучения физике в средней школе. В монографии включены результаты исследования, раскрывающие инновационные подходы к обоснованию новой дидактической системы, в рамках которой возможно совершенствование политехнических знаний в процессе обучения физике в средней школе.

В ходе изучения курса физики можно использовать следующие инновационные технологии или их элементы:

1. Технологии перспективно-опережающего обучения (предоставление каждому учащемуся самостоятельно определять пути, способы, средства поиска истины или результата).

Процесс обучения иногда строится на использовании опорных конспектов, что позволяет сэкономить время на уроке для закрепления изученного материала, углубления, опережения, для развития умений и навыков при выполнении практических и лабораторных работ.

Схемы и таблицы (опорные конспекты) позволяют быстрее продвигаться в учении, систематизировать свои знания, развивать логическое мышление и речь учащихся.

2. Технологии исследовательского обучения (обучение учащихся основам исследовательской деятельности).

В процессе исследовательской деятельности развиваются творческое мышление, инициативность, способность к обоснованному риску, уверенность в себе, адекватная самооценка, умение сотрудничать с партнёрами, мотивация достижений, высокая работоспособность. Эти качества важны для личностной самореализации индивида.

Исследовательская деятельность является, по сути, деятельностью интеллектуально-творческой, поскольку в процессе её осуществления субъект выдвигает новые идеи, создаёт новые знания, способы деятельности.

Исследовательская работа с точки зрения обучающегося — это возможность максимального раскрытия своего творческого потенциала.

При выполнении исследовательской работы учитель формирует у учащегося:

- Мысль выдвижение идеи (мозговой штурм);
- Презентационные: (построение устного доклада (сообщения) о проделанной работе, выбор способов и форм наглядной презентации (продукта) результатов деятельности, изготовление предметов наглядности);
- Коммуникативные: слушать и понимать других, выражать себя, находить компромисс, взаимодействовать внутри группы, находить консенсус;
- Поисковые: находить информацию по каталогам, контекстный поиск, в гипертексте, в Интернет, формулирование ключевых слов;
- Информационные: структурирование информации, выделение главного, приём и передача информации, представление в различных формах, упорядоченное хранение и поиск. [2]

3. Технологии проблемного обучения (обучение способам решения проблем, создание условий для самостоятельного выбора разрешения проблемной ситуации, создание условий для самореализации).

Проблемное обучение – это обучение, при котором учитель, создавая проблемные ситуации и организуя деятельность учащихся по решению учебных проблем, обеспечивает оптимальное сочетание их самостоятельной поисковой деятельности с усвоением готовых выводов науки.

4. Технологии проведения коллективных творческих дел (создание условий для самореализации учащихся творчестве, исследовательской деятельности, коллективе, формирование организационных способностей у учащихся).

Индивидуальная и коллективная творческая деятельность позволяет определять и развивать индивидуальные особенности учащегося и уникальность учебной группы.

5. Информационные технологии (обучение работе с разными источниками информации, готовности к самообразованию).

В процессе обучения учащихся с помощью информационных технологий, они учатся работать с текстом, создавать графические объекты и базы данных, использовать электронные таблицы.

При использовании информационных образовательных технологий на занятиях повышается мотивация учения и стимулируется познавательный интерес учащихся, возрастает эффективность самостоятельной работы. Компьютер вместе с информационными технологиями открывает принципиально новые возможности в области образования, в учебной деятельности и творчестве учащегося. Возникает такая ситуация, когда информационные технологии становятся и основными инструментами дальнейшей профессиональной деятельности человека. [3]

6. Дистанционное обучение (использование сетевых технологий и Интернета позволяет реализовать информационные права учащихся в качестве интеллектуальной подсистемы образования и в качестве отдельной социальной системы).

Дистанционное обучение позволяет:

- снизить затраты на проведение обучения (не требуется затрат на аренду помещений, поездок к месту учебы, как учащихся, так и преподавателей);
- проводить обучение большого количества человек;
- повысить качество обучения за счет применения современных средств, объемных электронных библиотек.
- создать единую образовательную среду (особенно актуально для корпоративного обучения).

7. Метод проектов – система обучения, при которой учащиеся приобретают знания в процессе планирования и выполнения постепенно усложняющихся практических заданий.

Эта модель обучения, которая вовлекает ученика в процесс решения сложных проблем. Для учеников, привыкших к традиционной модели обучения, он означает переход от исполнения указаний к саморегулируемой учебной деятельности; от запоминания и повторения – к открытиям; от теории – к применению теории; от зависимости от учителей – к получению самостоятельности. Проекты ставят ученика в активную позицию – человека, который исследует, решает проблемы, принимает решения, изучает, документирует свою деятельность. Проект это такая форма организации обучения, при которой учитель выступает в роли консультанта и помощника в поиске ресурсов, а ученику предстоит самостоятельно проводить реальные исследования, искать ответы на реальные вопросы и представлять конкретные результаты своей работы.

8. Информационно-коммуникационные технологии. Владение ИКТ сегодня является необходимым условием профессиональной компетентности учителя, которая проявляется в готовности и умении оптимально решать педагогические задачи с эффективным использованием информационно-коммуникационных технологий.

Использование ИКТ позволяют:

- повышать уровень мотивации к учебному процессу;
- формировать высокого уровня развития обучающихся на основе включения их в постоянно усложняющуюся ситуацию при активной поддержке учителя;
- постоянное повторение пройденного материала, систематизация знаний;
- ведущая роль – формирование доброжелательной атмосферы в учебном процессе, создание позитивного отношения к познанию с помощью индивидуального отношения к каждому ученику.

9. Технология развития критического мышления. Данная технология позволяет создать такую обучающую среду, когда учащиеся не только исходят из своих особенностей, но и поставлены в такие обстоятельства, что вынуждены проявлять активность, действовать в условиях выбора, преодолевать возникшие затруднения; создает условия для обучения каждого учащегося в зоне его ближайшего развития, формирования коммуникативных умений и навыков, успешности и признания учащихся. Данная технология позволяет взглянуть на самого себя "изнутри" и "извне", сравнить себя с другими учащимися, оценить себя, выработать силу воли, так как, иногда действуя вопреки своим желаниям и интересам, ученик учится управлять собой, своими мыслями и разумно пользоваться речью; удовлетворяет свои потребности в самореализации, повышении статуса, в творчестве, общении, познании. [4]

Инновационные технологии в преподавании физики включают в себя применение компьютера. Урок с применением ИКТ и мультимедийных технологий – это качественно новый тип урока. Учитывая специфику преподавания предмета физики, психологические и возрастные особенности школьников, на уроке должно присутствовать большое количество наглядности. Как правило, использование плакатов и таблиц с иллюстративным материалом уже неактуально,

поэтому наличие компьютерных программ является очень большим подспорьем для педагога при подготовке и проведении современных, нестандартных и интересных уроков физики.

Чтобы повысить эффективность уроков возникают инновационные технологии на уроках очень часто использую:

- Проблемное обучение
- Информационно-коммуникационные технологии
- Научно-исследовательская и проектная деятельность
- Интерактивное обучение
- Решение творческих задач
- Использование на уроках 3D стереоскопического кино в проведениях лабораторных работ
- Мультимедийное пособие по физике «Библиотека наглядных пособий» (содержит данный курс иллюстрации, видеофрагменты, анимации. Включены справочные материалы, основные формулы по физике).

- Демонстрационный эксперимент.
- Основной упор делается на автоматизированные системы обработки и представления экспериментальных данных разработанные и выпускаемые лабораторией L-micro, куда входят комплекты: «механика», «молекулярная физика и термодинамика», «электричество», «оптика». Естественнонаучная лаборатория «Архимед» с набором датчиков по физике

Таким образом, под инновациями в образовании понимается процесс совершенствования педагогических технологий, совокупности методов, приемов и средств обучения. В настоящее время инновационная педагогическая деятельность является одним из существенных компонентов образовательной деятельности любого учебного заведения. И это неслучайно. Именно инновационная деятельность не только создает основу для создания конкурентно способности того или иного учреждения на рынке образовательных услуг, но и определяет направления профессионального роста педагога, его творческого поиска, реально способствует личностному росту учеников.

Использование инновационные технологии на уроках физики позволяют построить открытую систему образования, обеспечивающую каждому школьнику собственную траекторию обучения. Коренным образом изменить организацию процесса обучения учащихся, формируя у них системное мышление.

Многие педагоги, когда приходят на урок, то вспоминают слова Л.Д.Ландау: «Главное, делайте всё с увлечением!». Эти слова успешно совершенствуют учебный процесс, создают на уроках обстановку сотрудничества, тогда и ученик и педагог становятся увлеченными коллегами.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева от 17.01.2014 г.
2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М.: Народное образование, 2006 г.
3. Волков И.П. Педагогические технологии. - М., Просвещение, 2007 г. Инновации в образовании: сб. науч. тр. - М.: АПК и ПРО, 2001.
4. Инновации в среднем профессиональном образовании / Федеральное агентство по образованию. Сер. Библиотека Федеральной программы развития образования. - М.: Изд. факс Новый учебник, 2004.
5. Инновационные педагогические технологии. Модульное пособие для преподавателей профессиональной школы / Под ред. Е. В. Иванова, Л. И. Косовой, Т. Ю. Аветовой. - СПб.: Изд-во ООО Полиграф-С, 2004.
6. Имашев Г. И. «Инновационные подходы в развитии политехнического образования в процессе обучения физике в средней школе», 2011
7. Мангейм, К. Проблема поколений / К. Мангейм // Новое литературное обозрение. - 1998.
8. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студентов педвузов и системы повышения квалификации пед. кадров / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров // Под ред. Е. С. Полат. - М.: Изд. центр Академия, 2002.
9. Питюков, В. Ю. Современные педагогические технологии / В. Ю. Питюков. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Изд-во Гном и Д, 2001.
10. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998.

ЖАС БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКА-ТАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ

Жас баскетболшының тірек – қимыл аппараты мен дене сапаларының жетілген деңгейі жаңа қимыл – қозғалыстарға үйретудің алғышарттары болып келеді. Ол оқытудың құрылымдық – функциялық негізі. Жаңа қимыл – қозғалыстар талаптарын бұл алғышарттар қанағаттандырады, сәйкес келеді немесе жеткіліксіз болады. Жеткіліксіз жағдайда оқу процесі созылып кетуі мүмкін. Сондықтан берік морфофункциялық іргетас қалауды жаңа қимыл – қозғалыстарға үйретудің ең тиімді жолы ретінде қарастыру қажет. Қандай жағдайда болсын біртұтас организм үшін көздеген мақсатқа тиімді және үнемді жолдармен жету ережелері өздерінің маңызын жоймайды.

Қозғалыс дағдысының физиологиялық негізі болып саналатын динамикалық стереотип, шын мәнінде диалектикалық екі қарама-қарсылықтың бірлігін білдіреді.

Бір жағынан, белгілі стереотипті, ал екінші жағынан – ми қабығында болып жатқан негізгі процестердің динамизімін, өзгергіштігін, әсемділігін – қоздыру мен тежелуін білдіреді [1, 17-б.].

Допты алып жүру – бұл ойын дамуының заңдылықтарын, ойын сайысын жүргізудің әдістері мен құралдарын және оларды нақты қарсыласына қарсы тиімді қолдануды зерттейтін ілім мен іс-тәжірибе бөлімі.

Баскетболдың заманауи тәсілі ойын жүргізудің құралдары, әдістері мен түрлерінің үлкен қорын қарастырады. Аталған, нақты ойынға шынайы ықпал ететін негізгі факторларды дұрыс есептегенде ғана оларды ұтымды пайдалануға болады. Олар аталған кездесу өтетін айқын сыртқы әсерлер есебінен (ауа райы, жабдықталуы және алаң бетінің жағдайы, құрал-жабдықтар ерекшеліктері, көрермендер әсері, т.б.) және өз командасы мен қарсылас команданың мүмкіндіктерін жан-жақты бағалауға (команда құрамы, ойыншылардың жаттығу деңгейі, олардың рухани жағдайы, тәсілдік және әдістік жабдықталуы, т.б.) негізделеді. Аталған факторлар есебінсіз команда жоғары деңгейге жете алмайды.

Ойын жүргізу құралдарына әдіс амалдары жатады. Әдісті меңгермей ойнау мүмкін емес. Алайда, егер дайындық әдісі белгілі бір қимылдың құрылымын зерттеуге бағытталса, онда тәсілдік дайындық баскетболшыны үйренген әдістерін екі команда сайысы негізінде дұрыс қолдану білімімен және білігімен қаруландырады.

Тәсілдік дайындық ең алдымен ойынның түрлі айла-шарғысында зерттеуді ұсынады. Айла-шарғы деп алдын-ала үйренген және бір баскетболшыға шығыршыққа шабуылдау үшін жағдай жасауға бағытталған нақты жүйе аясында топтың немесе команданың барлық ойыншыларының келісімді өзара әрекетін түсінеміз. Бұған қоса айла-шарғыны типтік өзара әрекет, олардың ойнатылуы және жинақталған жарыс тәжірибесін негізінде ойыншылар өздері шығармашылықпен ойлап тауып, іске асыруы мүмкін.

Алдын-ала үйренген айла-шарғыны жүргізу барысында туындаған жарыс жағдайына қарай оны логикалық дамыту мен аяқтау ұсынылады. Айла-шарғылар матчтың өзгерістерінде де, допты ойынға қосу немесе шығару сәттерінде де қолданылады (бастапқы және тартысты доп салуда, бүйір және беткі сызықтан доп салуда, айып добын салуда)

Ойын жүргізу түрі деп белгілі бір тәсілдік міндеттерді шешумен байланысты команда әрекеттерінің сыртқы көрінісін атайды. Ол белсенді және баяу болуы мүмкін. Белсенді немесе баяу түрлерін қолдануға байланысты тәсілдің шабуылдық немесе қорғаныс сипаттары болады. Бұнда қорғаныс тәсілі белсенді және баяу қорғаныс болуы мүмкін. Ойын жүргізудің бұндай түрлерін жарыс жағдайы мен команданың ақиқат мүмкіндіктеріне қарай жаттықтырушы таңдайды.

Қозғалыс стереотипінің динамикасы ескертіледі, біріншіден, қозғалыс аппаратының адам айтқысыз күрделілігімен, көптеген кинетикалық және динамикалық бостандық дәрежесінің болуымен, бұлшық еттері мен нерв жүйесі қалпының өзгеріп тұруымен, ал екіншіден, қоршаған орта жағдайларының өзгеруімен. Сол мезетте қимылдарды дәл орындау талабы оның сыртқы көрінісін тұрақтандыруды қажетті талап ретінде қояды [2, 41-45 –б.].

Екі топқа бөлініп жаттығуларды орындау қорғанысты толық ұйымдастырып, барлық шабуылшыны жауып үлгеретін кездері де болады. Ондай жақсы ұйымдастырылған қорғанысқа команда бүкіл бес ойыншы да қатысатын тұрыстық шабуылды қарсы қоюы тиіс. Тұрыстық шабуылда баскетболшылар аяқтаушы доп салуды даярлап, қарсылас қорғанысын біртіндеп бағындырады. Ойын ережесі бойынша бұндай даярлыққа 30 секундқа дейін уақыт беріледі. Қандай да бір күрделіліктегі алдын-ала үйренген айла-шарғыны ойнату жеткілікті болып табылады, егер ол да іске аспаса, орта немесе алыс қашықтықтан тәсілдік негізделген доп салу үшін жағдай жасау керек.

Талпынысты шабуылдағыдай тұрыстық шабуылда да үш кезең бар: басы – команданың бірінші аймаққа ұйымдастырыла өтуі және оның ойыншыларын алдын-ала қарастырылған орындарға қою; дамуы шығыршықты шабуылдау үшін қолайлы жағдай тудыру мақсатында өзара әрекет топтамаларын жүргізу (шабуылшыны бақылаудан босату, жекпе-жекте қолайлы жағдайлармен қамтамасыз ету, т.б.), соңы-торды шабуылдау әрекетін ойыншының жүргізу және кері ұшқан доп үшін белсенді тартысты қамтамасыз ету.

Тұрыстық шабуылда екі жүйе қалыптасқан: «орталық ойыншы арқылы және орталық ойыншысыз».

Өте тиімді оны қолданатын команданың әрекеті орталық ойыншының атқаратын роліне негізделеді, ол әдетте кез-келген сәтте допты алуға мүмкіндік болуы үшін қалқанға арқасымен, өз әріптестеріне бетімен қарап тұрады. Орталық ойыншы шабуыл дайындығының ұсқыны тәріздес болады. Оған барынша қолайлы жағдайдан доп беруге ұмтылатын қалған әріптестерінің барлығы оны белсенді үйлескен қимылдарымен қолдап отырады. Қолайлы орыннан доп алған орталық ойыншы жасай алады:

- допты торға салуға амал жасайды;
- жекпе-жекте оны бақылайтын қорғаушыны алдап өтіп, қалқанға өтіп, допты шығыршыққа салу;
- допты өз әріптестерінің біріне беру;
- допты үш ұпайлық доп салу үшін алаңға қарай алысқа лақтырады.

Допсыз орталық ойыншы тосқауыл мен жалғастыра беруді пайдаланып, әрқашан шабуылды жалғастыру немесе кері ұшқан допқа таласу үшін айып добы алаңына кіруге тырысып, шеткі шабуылшылармен өзара және қорғаушылармен әрекет жасайды.

Қорғаушылардың негізгі міндеттері: алаң түкпірінде допты ойнату, артқы шабуылшылармен өзара әрекеттесу, сосын орталық ойыншыға доп беру және шығыршыққа шабуылдау үшін оң және сол жағынан оған жақын жерге шығу. Орталық ойыншыға доп берген ойыншы әрдайым орталық ойыншы әріптестерінен бөлініп қалмас үшін қарсыласын алдарқатып қалқанға өтуі тиіс. Олай етпесе, оған қарсыласының басты күштері жұмылдырылуы мүмкін.

Динамикалық жүйелерге олардың жағдайының тұрақтылығы тән болса, сонымен бірге, белгілі құбылмалылықта тән. Жүйе өзінің өзгерістерінде оған тән емес мағынада ғана шектеулі. Әртүрлі шексіз ауытқулар. Динамикалық жүйенің тұрақтылығы тұтастай алғанда оның бөліктерінің өзара қатынасымен ескертіледі және олардың өзара үйлесімдігін ұсынады.

Соңғы кездері қозғалыс дағдысының негізінде, көпдеңгейлі регуляция теориясына негізделген «қажетті болашақтың үлгісі» бойынша физиологиялық механизмдерді зерттеу кезінде жүйелі-құрылымдық тәсіл кең таралған.

Қозғалыс дағдысының тұрақтылығы мен тұтастығының мәселесі спорттағы әдістерді жетілдірудің негізгі өзекті мәселелері болып табылады.

Қозғалыс мәселелеріндегі жаттығуларды стандарттауда Н.А. Бернштейн динамикалық орнықтылықтың екі жағының түбегейлі мүдделігін атап көрсетті.

Біріншіден, динамикалық орнықтылық жүйелі циклдердің минимальды вариативтігін қамтамасыз етеді, екіншіден, динамикалық орнықтылық табиғатынан үйлесімді тербелістермен байланысты.

Кейбір авторлар нәтиженің сенімділігі үшін негізгі көрсеткіштер бойынша қозғалыстар жүйесінің тұрақтылығы қажет екенін атап өтуде [3, 64-67 –б.].

Н.В. Зимкин, В.Г. Пахомов стереотипті қозғалыстарды қайталап орындаған кезде қозғалыс актісінің ішкі құрылымының вариациясы байқалатындығын атап көрсетуде.

В.М. Дьячков қозғалыс дағдысының маңызды мәселелері ретінде мыналарды атап өтуде:

1) қозғалыстың ең жоғарғы тұрақтылығы мен дәлдігін қамтамасыз ететін вариативтіктің түрін тауып және оның диапазонын анықтау;

2) әртүрлі кедергілерге қарсы дағдының орнықтылығын көтеретін әдісін анықтау.

Қозғалыс дағдыларының тұрақтылығы мен жинақылығына жеткізетін амалдар ретінде кейбір авторлар мыналарды санайды:

- 1) Техникалық әзірлікті жетілдірілген арнайы физикалық қасиеттермен ұштастыру;
- 2) Динамикалық құрылымы және қозғалыс сипаты жағынан әзірлік және арнайы жаттығуларды негізгі қозғалыс дағдысына жақындастыру;
- 3) Техникалық әдістерді әртүрлі жағдайларда орындау;
- 4) Қосалқы жаттығуларды арнайы жаттығулармен ұштастыру;
- 5) Түрлендірілген, жетілдірілген жаттығуларды қолдану;
- 6) Негізгі қимылдарды орындаудың үйреншікті талаптарын өзгерту.

Тиімді оқыту әдісін қолдану үшін организмнің басты жүйелерінің жас ерекшеліктеріне қарай даму заңдылығын білу қажет. Жас спортшылардың организміндегі өзгерістер, тек қана жүйелі түрде физикалық жаттығулармен айналысқандықтан ғана емес, ол жас ерекшеліктеріне де байланысты.

Баскетбол ерекше ситуациялық шұғыл өзгертін ауыспалы интенсивті физикалық жаттығуларға жатады. Ойын барысында қозғалыс интенсивтілігі бірде жоғары, бірде бірқалыпты болуы мүмкін, ал ойынның кей тұстарында бұлшық еттің белсенді қызметі тоқтауы да мүмкін. Мұндай интенсивті өзгерістер үздіксіз болып тұрады, бұл ойын барысындағы жағдайға, ойын шарттарына байланысты.

Баскетбол ойынын ойнау кезінде бір қызмет деңгейінен екінші деңгейге тез ауыса алатын ерекше жүйкелік процестердің динамикалық стереотип қалыптасады. Басқа спорт түрлерінің өкілдеріне қарағанда жоғарғы деңгейдегі баскетболшылар өздерінің ұзын бойлы денелерімен ерекшеленеді. 190 сантиметр және одан да биік, сонымен қатар, үлкен салмақты болып келеді. Спорттық жетілу барысында орталық жүйке жүйесі арқылы қимылдарын, жылдамдықтарын реттеу мүмкіндіктері жақсарады. Баскетболшылар ойын алаңын жақсы көру, алыстан көру қасиеттерімен ерекшеленеді.

Жоғарғы деңгейдегі баскетболшылар өздерінің күштерін, қимылын рационалды пайдалана біледі, әрбір допты дәл бере біледі және дәл лақтырады [4, 69–6.].

Баскетболшылардың ойын белсенділігі жоғарғы қауырттылықта өтеді. Оның дәлелі ретінде ойын кезіндегі баскетболшылардың пульсының минутына 180-230 рет соққыға дейін жететіндігінен білуге болады. Ойын барысында оттегін пайдалану ең жоғарғы деңгейде 72,3-96,6% болады. Демалыс жиілігінің циклы минутына 50-60 ретке дейін жетсе, минутына демалу көлемі 120-150 литрге дейін жетеді. Ойыншы баскетболшылардың демалу мүмкіндіктеріне қойылатын талап өте жоғары. Бәр ойын барысында баскетболшылар 900-1200 ккал энергия жұмсайды.

Баскетболшының ойын алаңындағы қызметінің ауыспалы сипаты, ойыншылардың минуттық демалыс кезінде өздерін қалпына келтіріп, қалыпты пульстарын орнатуға мүмкіндіктері бар.

Төменгі деңгейдегі баскетболшылар және жаттығулары аздары тез шаршағыш келеді, үзіліс кезінде тез қалыпқа келе алмайды, демігіп, тез шаршайды. Олардың қалпына келуі үшін 12-24 сағат қажет болса, жоғарғы деңгейдегі баскетболшыларға өздерінің күштерін қалпына келтіру үшін 6-9 сағат жеткілікті.

Шабуыл – команданың ойындағы негізгі қызметі. Шабуыл әрекеті көмегімен команда бастама көтеруге ие болып, қарсыласын оған тиімді тәсілдік жоспар құруға мәжбүр етеді.

Шабуылдаушы команданың басты мақсаты – қарсылас шығыршығына доп салу.

Бұған 30 секундта қол жеткізу үшін ұйымдастырылған, алдын-ала ойластырылған және жақсы дайындалған тәсілдік амалдарды қарсылас қалқанына допты жақындатуға орайластыруға, аяқтаушы шабуылға қолайлы жағдай тудыру, бұл шабуылды міндетті түрде жүргізу және кері ұшқан доп үшін күресте мүмкіндікті қамтамасыз етуді пайдалану қажет. Шабуыл тәсілді командаға нақты қарсыласына қарай және жарыстың түрлі сәттерінде жоспарлы шабуыл жүргізудің дұрыс құралдарын, әдістері мен түрлерін таңдап және пайдалануға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, баскетбол ойынында бастапқы кезеңде барлық әдістер жеңілдетілген жағдайларда өткізілуі мүмкін. Мұндай жеңілдетілген жол дене сапаларының максимал дәрежеде білінуін талап ететін жағдайларда жаттығуларды меңгеру сатыларында жақсы. Күрделі жаттығуларға үйретудің бірінші кезеңінде, қимыл – қозғалыстар автоматизмі пайда болғанша, қосымша амалдар мен жағдайларды пайдаланудың қажеті жоқ деген тұжырымға келуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Пастушенко Л.П. Оптимизация подготовки квалифицированных баскетболистов на основе контроля функционального состояния по показателям симпатoadренальной системы. М.: Физкультура и спорт, 1985. -65 с.
2. Жерновиков В.М., Зельдович Т.А., Катуков Ю.В. Влияние специальной тренировки на совершенствование анализаторных систем и формирование двигательного навыка баскетболистов // Теория и практика физической культуры. 1971. -№ 11. - С. 41-45.
3. Мазниченко В.Д. О стадии формирования навыков в процессе обучения двигательным действиям // Теория и практика физической культуры. 1984. - №11.-С. 64-67.
4. Яхонтов Е.Р. Школа технико тактической подготовки /Юный баскетболист: Пособие для тренеров. - М.: Физкультура и спорт, 1987. - С. 69.

ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВЛЕННОСТЬ ПОДРОСТКОВ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ МАССОВЫМИ ВИДАМИ СПОРТА

В Казахстане систематически занимаются физической культурой и спортом более 3,3 млн. человек. Во всех государственных спортивных школах проводятся бесплатные учебно-тренировочные процессы и секционные занятия. Особое внимание в Казахстане уделяется лицам с ограниченными возможностями здоровья, число которых в стране составляет свыше 450 тыс. человек.

В настоящее время продолжается работа по развитию национальных видов спорта, улучшается современное состояние и развитие инфраструктуры спорта в республике Казахстан; на региональном уровне принимаются меры по совершенствованию рекреационных территорий для организации спортивно – массовой работы с населением; строятся физкультурно-оздоровительные комплексы (ФОК) с качественным инвентарем и современным оборудованием.

Развитие сети физкультурно-оздоровительных комплексов имеет важное социальное значение в связи с тем, что это один из путей обеспечения активного досуга детей и подростков.

Одним из путей популяризации физической культуры и спорта является дальнейшее развитие спортивной индустрии, включающей в себя производство, рекламу, продвижение и реализацию спортивных товаров и услуг.

Массовый спорт является механизмом оздоровления населения. Правильно организованная физкультурно-оздоровительная и спортивно-массовая работа имеет важное значение для молодежи.

В настоящее время в Казахстане осуществляется единая государственная политика по массовому приобщению населения к активным занятиям физической культурой и спортом. Создаются всевозможные секции, которые в своей основе призваны повысить уровень спортивной подготовки детей, подростков и молодёжи.

Массовый спорт дает возможность совершенствовать физические качества и двигательные возможности детей и подростков, укреплять здоровье, противостоять нежелательным воздействиям на организм условий повседневной жизни.

Основная цель занятий различными видами массового спорта является укрепление здоровья, улучшение физического развития и физической подготовленности. При этом решаются такие задачи, как: повышение функциональных возможностей отдельных систем организма, корректировка физического развития и телосложения, повышение общей работоспособности, овладение жизненно необходимыми умениями и навыками, достижение физического совершенства. Задачи массового спорта реализуются спортивной направленностью регулярных занятий и тренировок.

К массовому спорту приобщение детей начинается еще в школьные годы, а в некоторых видах спорта, таких как гимнастика, даже в дошкольном возрасте. Действующая программа по учебной дисциплине «Физическая культура» позволяет практически каждому здоровому ребенку приобщиться к массовому спорту с помощью родителей, учителей и тренеров.

Спорт различают по целям и задачам на массовый спорт и спорт высших достижений.

С помощью массового спорта занимающиеся обретают возможность совершенствовать свои физические качества и двигательные возможности, укреплять здоровье, противостоять нежелательного воздействия на организм современной экологии. С помощью занятий массовым спортом человек познает свои возможности, расширяет свой потенциал. Массовый спорт выполняет развивающие, воспитательные, патриотические, коммуникативные функции, объединяет и координирует людей.

В развитии массового спорта имеют место и такие трудности как: недостаток оборудования, качественного инвентаря, современного оснащения спортивных залов, недостаточная программно-методическая база, что приводят систему физического воспитания к серьезному отставанию от требуемого современности уровня.

Массовый спорт во многом повторяет и сходится с физической подготовкой. Возможности различных видов спорта в укреплении здоровья, коррекции телосложения и осанки, повышении общей работоспособности, психической устойчивости велики, при этом здоровье выступает как ведущий фактор. Физическое развитие - это процесс изменения и становления естественных морфологических и функциональных свойств организма человека в течение его жизни, таких как рост, масса тела, окружность грудной клетки, жизненная ёмкость лёгких и др. - е тесно связаны со здоровьем.

Задача вовлечения подростков в регулярные физкультурно -оздоровительные и спортивные занятия не может быть решена без учета спортивных интересов и потребностей подростков, без предоставления условий для эффективных и безопасных занятий. Социологические исследования

выявили явное противоречие между желанием подростков заниматься и отсутствием необходимых для этого условий, однообразием видов занятий. Эксперты выяснили, что самыми дешевыми видами являются единоборства: вольная и греко-римская борьба, дзюдо и бокс. Занятия ими обходятся довольно дешево, они требуют минимальных вложений в спортивную экипировку. А потому эти виды спорта являются наиболее массовыми, также к относительно доступным исследователи отнесли спортивные игры, такие как, футбол, баскетбол, волейбол, а также таэквондо и др. В число супердорогих вошли хоккей с шайбой, водное поло, синхронное плавание, фигурное катание. И секций по этим видам спорта как обычно бывают в городах единицы. Данные социологических исследований показали, что самым популярным видом спорта у мальчиков является футбол, далее идут атлетическая гимнастика, баскетбол, плавание, легкая атлетика и прыжки в воду, каратэ и другие. Среди причин, по которым подростки не занимаются спортом, следующие: нет фитнес-центров и аквапарков по доступным ценам, отсутствуют льготы на билеты на спортивные соревнования и мало спортивных секций по месту жительства, нет условий для самостоятельных занятий, отсутствуют пункты проката спортивного инвентаря, мало крупных зрелищных мероприятий, мало современных видов спорта, а предлагаемые виды однообразны.

Для активного внедрения физкультурно - оздоровительных услуг в сферу досуга подростков необходимо следующее: предлагать комплексы современных физкультурно-оздоровительных и спортивных программ, это: в тренажерном зале - силовые упражнения и аэробные тренировки; в зале для гимнастики и общей физической подготовки - разнообразные виды аэробики: классическая аэробика, степ, слайд-аэробика (для нескольких уровней подготовленности), силовые уроки (для тренировки основных групп мышц), комбинированные уроки с чередованием аэробной и силовой нагрузки, несколько видов танцевальных уроков (с использованием хореографии латиноамериканских танцев, фанка и хип-хопа, классического танца, джаза, современного балета), урок на стационарных велосипедах, имитирующий групповую шоссейную гонку, йога, тай-чи (дыхательная гимнастика), каратэ, тай-бо (аэробная тренировка с использованием движений восточных единоборств); в бассейне: аква-аэробика (на мелкой и глубокой воде с использованием специального оборудования: поясов, перчаток с перепонками, лопаток, резинок); в игровых залах: теннис, сквош, волейбол, баскетбол, бадминтон, настольный теннис, мини-футбол; на плоскостных сооружениях (игровых площадках): теннис, сквош, волейбол, баскетбол, футбол, мини-футбол, бадминтон, настольный теннис, гольф. При работе с подростками, особенно в начале тренировочного процесса, желательно максимально использовать индивидуальный тренинг.

В последние годы исследуются различные аспекты проблемы физической подготовленности: физическое развитие и двигательная подготовленность подростков в зависимости от воздействия различных факторов, индивидуальные, половые и возрастные особенности школьников в воспитании двигательных качеств, изучаются двигательные возможности, проводятся динамические наблюдения за развитием двигательных качеств у школьников. Необходима экспресс-оценка уровня физической подготовленности учащихся, что позволит совершенствовать методику дифференцированного подхода, разрабатывать индивидуальные программы физкультурно-оздоровительных занятий.

Основная работа по физическому воспитанию детей и подростков должно проводиться в школах путем внедрения в образовательный процесс здоровьесберегающих технологий и активного использования возможностей физкультурно-спортивных комплексов. Практика показывает, что игровые виды спорта являются наиболее востребованными и массовыми среди детей и подростков. Поэтому важно, чтобы в каждой школе создавались футбольные, волейбольные, баскетбольные команды, которые мотивировали бы детей на систематические занятия физической культурой и спортом.

В программы развития физической культуры и спорта должны повсеместно вливаться значительные финансовые средства. В городах, областях и районах должны проводиться различные акции, мероприятия и соревнования, важно чтобы любой подросток мог реализовать интерес к занятиям физической культурой и спортом.

Список литературы:

1. Васильева О.С., Журавлева Е.В. Здоровый образ жизни - теоретические представления и реальная ситуация // Школа здоровья, 2009. №2. С. 16-21.
2. Куинджи Н.Н. Пути формирования здоровья школьников: Методическое пособие. - М.: Аспект Пресс, 2011. - 139 с. 3.Максимова Т.М. Современное состояние, тенденции и перспективные оценки здоровья населения. - М.: ПЕРСЭ, 2010. - 192 с.
4. Филдин В.П., Фомин Н.А. Основы юношеского спорта.- М.: Физкультура и спорт, 1980.- 255 с.
5. Чарлтон Э. Основные принципы обучения здоровому образу жизни. // Вопросы психологии, 2007. - №2. - С. 3-14.
6. Материалы Международной научно-практической конференции на тему «Стратегия « Казахстан -2050»: укрепление здоровья нации средствами физической культуры и спорта». 28 марта 2014 года, С-6.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Жалпы білім беретін мектептердің оқыту үдерісін жақсарту білім саласына жаңа технологияларды енгізу болып табылады.

Осы орайда жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу оқушылардың білімге деген қызығушылығын, талпынысын арттырып, өз бетімен ізденуге, алған білімін өмірде тиімді пайдалануға жол ашады.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі ретінде қысқа мерзімді сабақ жоспарын құрастыру барысында оқушылардың жас ерекшеліктерін басты назарға ұстай отырып, сабағымның өз мақсатына жетуіне көмектесетін және жиі пайдаланатын әдіс-тәсілдерді бөлісуді жөн көрдім:

КАРТОЧКАЛАР ИЕРАРХИЯСЫ

Қалыптастырылатын дағдылар: □ бірлескен жұмыс; □ ойлау, шешім қабылдау. Жалпы сипаттама Бұл тапсырма оқушыларға идеялар мен ақпаратты басымдығы бойынша орналастырып, неге бұлай орналастырғандарын дәлелдеп, талқы жүргізуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ осыған ұқсас «Гауһарлар иерархиясын» қараңыз. Сыныпты жоспарлау Оқушылар тақтаның немесе қабырғаның жанында жұмыс істейді. Немесе топтарға үстел басында жұмыс істеуге болады. Жұмыс алгоритмі:

1. Шағын топтардағы оқушыларға бірнеше карточка беріледі.
2. Оқушылар оларды маңыздылық/басымдығына қарай орналастырады. Оларды тігінен немесе қатарлап қоюға болады.
3. Бұдан кейін оқушылар сынып ішінде сұрақты талқылауды бастар алдында бір-бірінің рейтингілерін салыстыра алады.
4. Осы тапсырманы орындағаннан кейін жауап алу жүргізу пайдалы болуы ықтимал.
5. Идеяларды одан әрі зерделеу үшін «Бес сұрақ» сияқты басқа әдістерді пайдалануға болады.

ӨТКЕНШЕК (КАРУСЕЛЬ)

Қалыптастырылатын дағдылар: □ бірлескен жұмыс; □ ойлау, шешім қабылдау.

Жалпы сипаттама Бұл белгілі бір сұраққа қатысты оқушылардың ойлары мен жауаптарының жиынтық тізімін жасауға көмектесетін, құрылымдалған, ақпараттық немесе ойлау қабілетін арттыру әдісі. Өздерінің ойларын айту немесе қаралып отырған сұрақ бойынша ұсыныс енгізу үшін оқушылар шағын топтарда жұмыс істейді. Сондай-ақ олар басқа топтардың идеяларын бірлесіп бағалап, сұрақтарға өздерінің жауаптарын қалыптастыру үшін осы идеяларды әлеуетті негіз ретінде пайдалана алады. Шағын топтардан ақпарат жинақтауға арналған тәжірибелік тапсырма үшін «Идея іздеуші» немесе «Стикерлер жинағын» қараңыз. Сыныпты жоспарлау Оқушылар сыныптағы бір тақтадан екінші тақтаға кезектесіп топтасып ауысып отырады. Немесе оқушылар сынып ішінде топ болып көшіп жүрмеу үшін белгілі бір уақыт өткеннен кейін оқу плакаттарын өздерінен кейін отырған топқа бере алады.

Жұмыс алгоритмі:

1. Оқушылар шағын топтарға бөлінеді.
 2. Әрбір топқа белгілі бір тақырыпқа қатысты жазылған сұрағы бар оқу плакаты немесе А3 форматтағы қағаз беріледі. Әрбір плакатта әртүрлі сұрақтар болуға тиіс.
 3. Оқушылар топтарында жұмыс істейді, бұл ретте оларға бастапқы сұраққа негізделген өздерінің жауаптарын, ойлары мен идеяларын жазуға берілген регламент сақталуы керек.
 4. Бұдан кейін өздерінің жауаптарын оңай тануы үшін әрбір топқа түрлі-түсті қалам беріледі.
 5. Берілген уақыт аяқталған соң оқушылар басқа сұрағы бар келесі плакатқа көшеді.
 6. Олар алдыңғы топтың жауаптарын оқиды және олармен келісетіндігін немесе келіспейтіндігін талқылайды. Егер олар келіскен жағдайда, құстұмсық қояды. Келіспесе, түсініктеме жазып, өз шешімдерін негіздей алады.
 7. Осыдан кейін оқушылар қойылған сұрақ бойынша өз ойларын жазады. Егер олардың идеялары бұрынғы топтың жазбаша жауаптарынан туындаса, сызықшамен идеяларды қосуға болады.
 8. Өткеншек, егер уақыт болса, әрбір топ әрбір сұрақты қарап, оған жауап бергенге дейін жалғасуы мүмкін.
 9. Осы тапсырманы орындағаннан кейін жауап алу жүргізу пайдалы болады.
 10. Өткеншек бағалаудың жақсы құралы болып табылады.
- Төмендегідей сұрақтар қойылуы мүмкін: Бүгін Сіз не білдіңіз? Бүгін Сіз үшін не ең керемет/таң қаларлық/қызықты/пайдалы болды? Сіз нені басқаша істер едіңіз?

ӘР АДАМ ӘРҚАЙСЫН ОҚЫТАДЫ (сондай-ақ «Біреуін аласың – біреуін бересің» деген атпен танымал)

Қалыптастырылатын дағдылар: □ бірлескен жұмыс; □ ақпараттарды басқару.

Жалпы сипаттама Бұл – оқушылар арасында нақты ақпараттың ауқымды көлемін таратудың балама тәсілі. Мұғалім дәріс оқығанның немесе айтып түсіндіргеннің орнына, оқушылар тақырыпқа қатысты ақпаратты өздерінің құрбыларымен бөліседі. Ақпаратты тарату бойынша басқа да пайдалы ойын үшін «Кластерлерді» қараңыз. Сыныпты жоспарлау Жүріп-тұру және әңгімелесу ыңғайлы болуы үшін ашық кеңістік қажет. Немесе төрт адамнан тұратын топта оқушылар партада отырады, екі оқушы белгілі бір уақыт өткеннен кейін тобын ауыстыра алады.

Жұмыс алгоритмі:

1. Белгілі бір факт немесе статистикалық деректері бар қағаз парағы әрбір оқушыға таратылады. Мүмкіндігінше әрбір оқушы үшін әртүрлі тұжырым болғаны жақсы.

2. Оның тұжырымның мағынасын түсінетіндігін анықтау мақсатында, оқушылар өздерінің тұжырымдарын оқиды.

3. Оқушылар сынып ішінде жүріп, өздерінің тұжырымдарын басқа оқушылармен бөліседі. Оның мақсаты өзінің фактісін барынша көп адамға түсіндіру болып табылады.

4. Оқушылар мысал келтіре отырып, өз түсініктемелерін толықтыра алады. Егер қисыны келсе, олар өз тұжырымдарын басқа оқушылардың тұжырымдарымен байланыстыруға тиіс.

5. Фактілермен алмасуға арналған уақыт аяқтағаннан кейін, оқушылар тапсырманы орындау барысында алынған ақпаратты жүйелеу үшін шағын топтарда жұмыс істейді.

6. Кейіннен жауап алу жүргізілген кезде оқушылар өздерінің санаттау жүйесін түсіндіреді және дәйектейді.

7. Олар сонымен қатар әртүрлі фактілерге/деректерге қатысты өздерінің реакциясымен бөлісуі мүмкін. Оларды не таң қалдырды? Оларды не абыржытты? Қандай да бір тұжырым оларды мұңға батырды ма немесе бақытты етті ме? Немесе қандай тұжырым оларды қызықтырды?

8. Оқушылар өзінің жеке оқуы туралы ойлануы мүмкін. Олар қандай ақпаратты есте жеңіл сақтайды? Олар үшін ең маңыздысы не?

9. Барлық сауалдар бойынша басты тұжырымдарды тақтаға немесе оқу плакатына жазып қоюға болады.

ӘУЕ ШАРЫ

Қалыптастырылатын дағдылар: □ басқалармен жұмыс; □ ойлану, шешім қабылдау, мәселені шешу; □ ақпаратты басқару.

Жалпы сипаттама Бұл әдісті жоспарлау құралы ретінде пайдалануға болады. Ол оқушыларда проблемаларды салыстырып, оның салдарын болжау, белгілі бір іс-шараны жоспарлап, ұйымдастыруда құрылымдық тәсілді қолдану дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сыныпты жоспарлау. Оқушылар тақтаның немесе қабырғаның жанында, болмаса топтар үстел басында жұмыс істей алады.

Жұмыс алгоритмі:

1. Оқушыларға әуе шарының суреті беріледі.

2. Оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша бірқатар құрылымдық сұрақтар беріледі:

- Әуе шарында кім болуы керек? Оқушылар бұл мәселе бойынша басты кейіпкерлердің есімдерін жазады: шарды әуеге көтеріп, оны басқару үшін онда болуға тиіс адамдар.

- Жоба табысты болуы үшін оларда не болуы керек? Оқушылар жобаның табысты болуы үшін қажетті деп санайтын барлық нәрселерді шарға жазады.

- Оны не кідіртеді? Зәкірдің жанына оқушылар жобаның табысты басталуына кедергі жасайтын факторларды жазады.

- Оған қатты жылдамдықпен ұшуға не көмектесе алады? Оқушылар әуе шарына тікелей қатысы жоқ, алайда жобаның алға жылжуына септігін тигізетін жұмысқа қабілеттілік, ынта және креативтілік сияқты факторларды белгілейді.

- Шарды бағытынан не шатастыра алады? Оқушылар шардың екі жағына жобаны орындау барысында туындауы мүмкін проблемаларды жазады.

3. Тапсырманы аяқтағаннан кейін оқушылар жоспарлау үдерісін одан әрі жақсарту мақсатында өздерінің шарларын салыстыра алады.

4. Идеяларды одан әрі зерделеу үшін «Бес сұрақ» сияқты қосымша тәсілдерді пайдалануға болады.

САНАДАҒЫ КИНОФИЛЬМ

Қалыптастырылатын дағдылар: креативтілік; ойлау, шешім қабылдау; проблеманы шешу.

Жалпы сипаттама Шығармашылықты дамытатын бұл әдіс оқушыларға сабақ тақырыбын түсіндіруде пайдалы құрал болып табылады, сондай-ақ оларды белгілі бір сұрақ бойынша пікірталасқа, пікір алмасуға тартуға септігін тигізеді.

Жұмыс алгоритмі: 1. Оқушылар көздерін жұмады. 2. Мұғалім сыныпқа қысқа оқиғаны оқиды немесе оқушылардың алда не істейтіндерін түсіндіреді. 3. Оқушылардан мұғалім оқып жатқан ақпаратты көз алдарына келтіру сұралады. 4. Мұғалім ақпаратты оқуды тоқтатып, оқушылардан оқиғаны тоқтаған жерден жалғастырып, одан әрі дамытуды сұрайды. 5. Одан кейін оқушылар шағын топта немесе сынып алдында өздерінің «санасындағы кинокартинада» не болғандығы туралы әңгімелейді. Бұл – мәселені талқылауды дамытудың оңтайлы тәсілі.

Ойымды қорытындылап келе, сабақ барысында аталған әдіс-тәсілдерді пайдалану оқушының бойында өз-өзіне сенімділік ұялатады, өзге балаға қарап бой түзеуге ұмтылады, өзін-өзі бағалауы жоғарылайды, өзгені үйрете отырып, өзі көп нәрсені үйренеді, көшбасшылық қабілеттері қалыптасады. Осы орайда заманның талабына сай, заманауи әдіс-тәсілдерді сабақ үдерісінде қолдану – бүгінгі жас ұрпақтың әр сабаққа қойып отырған талабы десем артық болмас.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Интербелсенді оқу әдістемесін мектепте қолдану» Оқу құралы /Өлімов А.Қ., Астана, 2014ж. «НЗМ» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы.
2. «Ел және мұғалім» газеті, №5 (0014), 10 ақпан, 2017 ж.
3. «Оқу мен оқытудың белсенді әдіс-тәсілдері» Әдістемелік құралы., Астана, 2013 ж. «НЗМ» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы.

УДК 796.42

Испулова Р.Н., Бахтиярова С.Ж., Ерғалиев А.А.
(Орал қаласы)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАНЫҢ ТАРИХИ ДАМУ АСПЕКТІЛЕРІ

«Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», - атты Елбасының халыққа Жолдауында көрсетілгендей: - «Спортпен шұғылдану, дұрыс тамақтана білу, жүйелі профилактикалық тексерілу – аурудың алдын алудың негізі». Сол себепті де дене шынықтыру мен спорт мемлекеттің айрықша назарында болып, **салауатты өмір сүру арқылы ұлт денсаулығын нығайтуға іс-әрекеттер атқарылуы қажет.**

Дене шынықтыру жалпы қоғамның құрамдас бөлігі ғана емес сонымен қатар қоғамның әлеуметтік және экономикалық дамуының маңызды факторы болып табылады. Сала мамандарының зерттеулері бойынша оның мынадай маңызды міндеттерді шешетіндігі дәлелденді:

- қоғамды топтастыру;
- жастарды зиянды, жағымсыз әдеттерден бас тартуға баулу;
- аурулардың алдын-алу, сақтану шаралары;
- өмір сүрудің орташа ұзақтығын арттыру;
- өмір сүру сапасын көтеру.

Жеңіл атлетика адамдардың жаппай айналысатын көпшілікке танымал спорттың бір түрі болып табылады. Жеңіл атлетика спорттың ең көп тараған түрі [1]. Жеңіл атлетика спортының әртүрлі түрлерімен әуесқой және кәсіби мамандар көптеп айналысады. Спорттың осы түрінің танымалдығын былай түсіндеруге болады, яғни бұл спорт түрі өзінің ұйымдастырылуы үшін аса қымбат тұратын спорттық құрал-жабдықтарды, арнайы құрылысты талап етпейді. Осы жағдайда жеңіл атлетика денсаулықты жақсарту мақсатында көп қолданылатындығы ретінде қарастырылады. Адамдардың жеңіл атлетикамен айналысуы салауатты өмір салтын қалыптастырады, бос уақытын белсенді өткізуге, адамның жалпы дене мәдениетін дамытып, қоршаған орта және табиғатпен байланысуына әрекет етеді. Сонымен бірге «Жеңіл атлетика» жалпы білім беретін мектептерде, орта және жоғарғы оқу орындарында дене тәрбиесінің міндетті оқу бөлімі болып табылады және балалар және жасөпірімдер спорт мектептерінде. Ал мамандану ретінде дене тәрбиесі жоғары оқу орындарында оқиды.

Осы аспектіде жеңіл атлетикада қозғалмалы әрекеттерді орындаудан арнайы әдіс-тәсілдермен сипатталатын, ал сонымен қатар ерекше құрал-жабдықтарды қажет ететін жарыстардың әртүрлі түрлерін кірістіреді.

Жеңіл атлетикада Олимпиадалық ойындардың бағдарламасына кіретін спорттың түрлерін де қамтиды. Сонымен бірге Олимпиадалық болып табылмайтын жеңіл атлетика түрлері де бар, бірақ олар бойынша әртүрлі жарыстардың түрлері өткізіледі.

Дененің қозғалыс белсенділігі аясында жаяу жүрулер және жылдамдыққа жүгірулер адамның ағзасының жалпы нығаюына және жұмыс жасау қабілеттілігінің жоғарлауын қамтамасыз ететін міндетті қозғалыс режимі талаптарының негізі болып табылады. Себебі, жаяу жүру мен жүгіру кезінде денеге түсетін күшті реттеу қиын емес, дене жаттығуының бұл түрі әртүрлі жастағы адамдарға қол жетімділігімен тиімді.

Қазіргі уақытта біздің елдерде әртүрлі жас тобындағы адамдар арасында жүгіру бойынша жарыстар өткізілуде. Мұндай жарыстарға қатысушылар саны да күннен-күнге арытуда. Сирек спортшылар жасы жетпіс және одан асқан жасты құрайды. Жеңіл атлетика жаттығуларымен айналысу тұлғаны жан-жақты дамытып, дене шынықтыру және спортты насихаттау мен үгіттеудің бірі ретінде қызмет етеді.

Жеңіл атлеттерді әзірлеу барысында қолданылатын оқыту ерекшеліктері ашылып, спорттық жеңіл атлетиканың әртүрлі түрлерінің жіктелуі мен жалпы сипаттамасы берілген, стадиондарда және алаңдарда жеңіл атлетика түрлері бойынша спорттық жарыс-тарды өткізу ережелерінің ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар жеңіл атлетика жаттығуларының орындалу техникасы, үйрету әдістемесі мен тиісті әдістемелік нұсқаулар беріледі.

Жеңіл атлетика сияқты тарихи бай спорттың түрін табу қиын. Жүгіру, секіру және лақтыру адам баласының еңбегіне және күн көрісіне қажетті болғандықтан адам баласымен бірге дүниеге келген. Жеңіл атлетикалық жаттығулар барлық халықтардың бірінші ойындары, қызықты шаралары, сонан кейін жарыстарына айналды. Археологиялық қазбаларға қарағанда табылған суреттерден Азия және Африка халықтарының арасында жеңіл атлетикадан жарыс болды деген ұғымға келуге болады. Ежелгі Египетте және Таяу Шығыс елдерінде жылдам жүгіру өнері пайда бола бастады.

Ежелгі Грецияда жеңіл атлетика спорты жақсы дамыды. Сол кездегі көп соғыстар күшті және епті адамдарды тәрбиелеуді талап етті. Сондықтан осы елде спорттық жарыстар жақсы дамыды. Жарыстар сол елдің дәстүрі бойынша жүргізілді. Сол замандарда жарыс тек ұзын-сонар алаңда жүгіру жарысымен шектелген. Ерлер мен әйелдер арасындағы бәсеке жеке-жеке өткізілген. Гректер жұдырық түйістіретін спорт түрі мен күресті ауыр атлетикаға жатқызған. Бұрынғы атлеттердің жетістігі жүгіру шапшаңдығымен өлшенген. Бізге алғашқы Олимпиада чемпиондардың Ежелгі Грекиядан шыққаны белгілі.

Афинада тәрбие жүйесі ерте құрылды, дене тәрбиелеу мәдениеті мен қатар ғылым және өнер жақсы дамыды. Балалар бір уақытта грамматикалық, музыкалық, гимнастикалық мектептерге қатысты. Жалпы гимназиялық мектептерде тәрбиелеу 6 жастан басталды. Гимназияда дене жаттығуларына көп көңіл бөлінді. Сондықтан Афинада жан-жақты дененің дамуына үлкен алаң ашты. Гректер жақсы дайындалған Олимпиадалық ойындарға қалай жарысу керек екендігін білген және жақсы көрді. Гректердің спортпен айналысуы соның ішінде жеңіл атлетикамен архетиктуралық, скульптурлық және әдебиеттік ескерткіштерден көрініп тұрды. Соңғы ғасырларда біздің эраға дейін Олимпиадалық ойындарға спортшылар мен кәсіпқойлар қатысты.

Бірінші Олимпиада біздің эрамызға дейінгі 776 жылы болған [2]. Соның бағдарламасында бір стадионнан екінші стадионға дейін жүгіру болып (192,27 метр), бұл арақашықтықты дромас деп атады. XIV Олимпиада ойындарында екі рет жүгіру сол арақашықтықты драулос деп атады. Ал кейін ұзын арақашықтыққа жүгіру 24 стадия доликас деп аталды.

Додаға 192 метрді бағындырған жалғыз атлет жеңімпаз аталған екен. Жеңіс тұғырынан көрінген азамат Элида қаласында жай ғана даяшы болған.

Ал, жеңіл атлетика жарыстары алғаш рет Англияда ұйымдастырылған. Оған қатысушылар Регби қаласындағы колледжде білім алып жатқан жастар болған. Итон, Оксфорд, Кембридж, Лондондағы оқу орындарында да спорттық жарыстар жиі өтіп тұрған. Кейіннен бағдарламаға қысқа қашықтықта жүгіру, ұзындықта және биіктіктен секіру сынды шарттар енгізді.

1865 жылы Лондон атлетика клубы құрылды. Бұның негізінде тұңғыш рет жеңіл атлетикадан ел чемпионаты өтті.

1880 жылы Англияда Британ империясының шеңберінде әуесқойлар атлет қауымдастығы негізін қалады. Ал, АҚШ-та 1868 жылы Нью-Йорк қаласында алғашқы атлет клубы ашылды. Сол жылдары Америкада атлетиканың дамуына үлес қосқандардың басым бөлігі университет ошақтары болды.

1880-1890 жылы жеңіл атлетика жеке дара спорт түрі ретінде күллі Еуропаға кең таралды.

1896 жылы өткен олимпиада ойындары жеңіл атлетиканың дамуына орасан жол ашты. Сол жылы Афинада өткен I олимпиада ойындарына жеңіл атлетиканың 12 түрі енгізілді. Додада америкалық жеңіл атлеттер барлық жүлдені қанжығаларына байлады. Алайда, олардың қуанышы ұзаққа бармады. Өйткені, 1952 жылдан бастап олимпиада ойындарына қатыса бастаған КСРО атлеттері олардың бірден-бір қарсылары болды.

1996 жылы Атлантада өткен олимпиада ойындарында өнер көрсеткен атлеттердің саны 2000-ға жетті.

Қазақстанда жеңіл атлетика үйірмесі 1916 жылы Шығыс Қазақстандағы Семей қаласында құрылып, жұмысын бастаған еді. Бірақ, ол Азамат соғысы жылдарында тарап кетіп, тек 1930 жылы ғана қайта қолға алынды. Совет өкіметі өзінің алғашқы күндерінен бастап-ақ жастар арасында дене тәрбиесінің өсуіне ат салыса бастады. Мұндай игілікті жаңадан өрістеу ісі оңайға түскен жоқ. Кейбір деректердің айтуына қарағанда, Қазақстанда Совет өкіметінің алғашқы күндерінен бастап-ақ ұлт спортынан үйірмелердің жұмыс істегенін байқау қиын емес.

Қазіргі елордамыз Астана қаласында жеңіл атлетиканың дамуы 1947-1948 жж. соғыстан кейін жылдары басталды. Осы жылдары «Динамо», «Локомотив», «Искра», «Пищевик», «Спартак» және т.б. жаңадан әртүрлі спорттық қоғамдарда жеңіл атлетика спорты пайда бола бастады.

Әрине, қалада ол жылдары жақсы стадион жүгіру жолымен, көрермендік тамашалау орындарымен болмады, бірақ 1950 жылы Қ. Мұнайтпасов атындағы стадионда жүгіру жолы, жеңіл атлетикалық секторлар, диск лақтыратын, ядро итеретін, ұзындыққа және биіктікке секіретін шұңқырлар орнатылды.

Целиноградта жеңіл атлетикадан арнайы мектеп ашылады, стадионда жүгіріс жолын салып және «Автомобилистте» спорт зал ашылды және жеңіл атлетик манежімен бірге салынды.

2009 жылы стадионға яғни «Достық Спорткомбинатына» жеңіл атлетика спортын дамытуға берілді.

Қазақстанда алғашқы ресми жеңіл атлетикалық жарыс Бүкілқазақстандық І-інші спартакиада 1928 жылы Петропавл қаласында өтті. Республикада жеңіл атлетикадан тұңғыш рет КСРО-ның спорт шебері атағын Ш.Бекбаев алды (1943 жылы).

Қазақстанның жеңіл атлеттері Олимпиада ойындарында, дүние-жүзілік чемпионаттар мен халықаралық жарыстарда жоғары нәтиже-лерді көрсетіп, жеңімпаздар мен жүлдегерлер атанды.

Ғұсман Қосанов - КСРО құрамында Олимпиадаға қатысқан тұңғыш қазақ желаяғы. 1960 жылы XVII-нші Рим Олимпиадасынан 4x100 метрлік эстафеташылар жарысынан күміс медаль ие болды. КСРО чемпионатының 4x100 метрлік эстафеташылар жарысының жеңімпазы (Киев, 1960 жылы), 100 метрге жүгіруден КСРО чемпионатының күміс жүлдегері (Днепропетровск, 1966 жылы), КСРО – АҚШ кездесуінің 4x100 метрлік эстафеташылар жарысының жеңімпазы (Киев, 1965 жылы) болды.

1967 жылдан жаттықтырушылық қызметпен айналысып, 1968 жылы Қазақстанның еңбек сіңірген бапкері атағына ие болды. Қосанов құрметіне арналған жеңіл атлетикадан “Қосанов Мемориалы” атты халықаралық жарыс 1991 жылдан бастап өткізіліп келеді.

Әмин Тұяқов - 1962 жылғы КСРО чемпионатында тұңғыш рет КСРО чемпионы атанған қазақ желаяғы. 200 метр қашықтыққа жүгіруден 6 рет КСРО рекордын жаңартты.

Ә.Тұяқов 100 метр, 200 метр қашықтыққа жүгіруден және 100x4 метр, 200x4 метр эстафетаға жүгіруден 8 рет КСРО чемпионы атанып, 10 мәрте күміс, қола жүлдеге ие болды. Ә.Тұяқов Еуропа кубогының жеңімпазы (1965 жылы), Еуропа біріншілігінің күміс жүлдегері (1966 жылы), 50-ге тарта ірі халықаралық жарыстардың жеңімпазы, әрі жүлдегері болды.

1965 жылы оған КСРО спортына еңбегі сіңген шебер жоғарғы атағы берілді және жеңіл атлетика саласында қазақ халқының даңқын әлемге аспандатқан желаяқ «Құрмет белгісі» орденімен марапатталды.

Солдатенко Вениамин - жеңіл атлет, спорттық жаяу жүрістен КСРО-ның еңбек сіңірген спорт шебері (1976 жылы). Қазақстанның және халықаралық турнирлердің жеңімпазы. 50 км. қашықтыққа спорттық жаяу жүрістен жеті дүркін КСРО чемпионы (1967 жылы, 1969 – 1972 жылдары, 1975 – 1976 жылдары) және қола жүлдегері (1973 – 1974 жылдары). Еуропа чемпионы (1971 жылы, Финляндия, Хельсинки), қола (1969 жылы, Афины, Грекия), күміс (1978 жылы, Прага, Чехия) жүлдегері. Әлем чемпионы (1976 жылы, Швеция, Мальме).

XX-Олимпия ойындарының күміс жүлдегері (1972 жылы, Германия, Мюнхен). Сонымен қатар “Құрмет белгісі” орденімен және медальдармен марапатталған.

Муравьев Владимир Павлович - жеңіл атлет, техникалық ғылымдар кандидаты (1991 жылы). Спорт шебері (1977 жылы), спортқа еңбегі сіңген шебері (1980 жылы). 200 метр қашықтыққа жүгіруден КСРО халықтары спартакиадасының жеңімпазы (1983 жылы Мәскеу), 200 метрге және 4x100 метрлік эстафетаға жүгіруден Еуропа кубогінің иегері (1985 жылы, 1987 жылы), Дүниежүзілік чемпионаттың күміс жүлдегері (1987 жылы), 100 метрге жүгіруден КСРО чемпионы (1985 жылы). XXII- (1980 жылы, Мәскеу) және XXIV-Олимпия ойындарының (1988 жылы, Сеул) чемпионы. 2 рет “Құрмет белгісі” орденімен марапатталған.

Шишигина Ольга Васильевна - қазақстандық жеңіл атлет, кедергілі жүгіру спринтершісі, Сидней олимпиадасының чемпионы (2000 жылы), Қазақстанның еңбек сіңірген спорт шебері.

1994 жылғы Жапонияның Хиросима қаласында өткен Азия ойындарында жеңімпаз болған, осыдан кейін оған "Қазақстан Республикасының спортқа еңбек сіңірген шебері" атағы берілген.

1995 жылдардағы жазғы (Гетеборг, Швеция) және қысқы (Барселона) әлем чемпионаттарының күміс медаль иегері. 1999 жылғы жабық жайда өткен (Маэбаши, Жапония) әлем чемпионатында алтын жүлде мен 2000 жылғы Сидней олимпиадасындағы жеңісі.

Дмитрий Карпов - қазақ жеңіл атлетикасының серкесі, қарағандылық онсайысшы.

2004 жылы Афины олимпиадасының қола жүлдегері.

2003 жылы, 2007 жылы, 2008 жылы Әлем чемпионаттарының қола жүлде иегері, Азия ойындары жеңімпазы (2006 жылы Катар).

2007 жылғы Әлем рейтингісінде онсайыстан 8586 ұпаймен 4-ші орында табан тіреді.

Дмитрий Карпов - онсайыстан 8725 ұпайлық Азия рекорды иегері (Афина Олимпиадасындағы көрсеткіші).

Ольга Рыпакова Сергейқызы — Қазақстанның үш аттап секіруден жеңіл атлеті. Ольга Рыпакова 2008 жылғы Бейжің олимпиадасында үш аттап секіруден 15 метр 11 сантиметр ұзындықты бағындырып, Азия рекордын жаңартып, 4-інші орында болды.

Ольга Рыпакова 2010 жылы Шанхайда өткен «Гуаһар лига» деп аталатын жеңіл атлетика сериясының бірінші кезеңінде алтын медальді 14 метр 89 сантиметрді бағындырып жеңіп алды.

Ольга Рыпакова 2010 жылы өткізілген қысқы әлем чемпионатында 15 метр 14 сантиметрге секіріп, бірінші орынды иеленді.

2011 жылғы жеңіл атлетикадан Тэгу қаласында өткен әлем чемпионатында Ольга Рыпакова күміс жүлдесін жеңіп алды.

2012 жылғы жеңіл атлетикадан Лондон қаласында өткен олимпиадада Ольга Рыпакова алтын медаль жеңіп алды.

2016 жылы Рио-де-Жанейрода өткізілген Олимпиадалық ойындарда Ольга Рыпакова қола жүлдесіне ие болды [3].

Жеңіл атлетика жаттығуларының жүйелі жүргізілуі адамға қалыпты өмірде қажет болатын күш, жылдамдық, шыдамдылық және басқа да қасиеттерін дамытуға септігін тигізеді. [4]. Қазіргі уақытта жеңіл атлетика Қазақстандағы бұқаралық спорт түрлерінің бірі ретінде танымал. Жоғары және орта оқу орындарында, жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесі пән оқытушыларының және жеңіл атлетика жаттықтырушыларының жемісті еңбектерінің арқасында болашақта жетістіктерге жететін тұлғалар көбейетініне сенеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. https://kk.wikipedia.org/wiki/Жеңіл_атлетика
2. https://bookstores.qg/Ескертулер/tab/kk/Жеңіл_атлетика
3. <http://www.zakon.kz/4812697-kazakhstan-zavoival-17-medalejj-na.html>
4. Жилкин А.И., Кузьмин В.С., Сидорчук Е.В. Легкая атлетика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений— М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 3 с.

УДК 796.01.011.3

Испулова Р.Н., Гиззатов А.А.
(город Уральск)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

О целесообразности и эффективности использования педагогических технологий в учебном процессе говорили такие ученые и исследователи, как: В.П.Беспалько, И.П.Волков, В.М.Монахов, М.В.Кларин, В.С. Кукушин, И.В.Роберт, Е.С.Полат, Н.Ф.Талызина и др.

Исторически понятие «технология» возникло в связи с техническим прогрессом (произошло от греческих «techne» - искусство, мастерство и «logos» - наука, учение) и согласно «Словарю иностранных слов» означает совокупность методов обработки, изготовления, изменения состояния, свойств, формы сырья, материала или полуфабриката в процессе производства».

На современном этапе технология обучения рассматривается с одной стороны, как совокупность методов и средств обработки, представления, изменения и предъявления информации в учебном процессе. С другой стороны, технология обучения является наукой о способах воздействия преподавателя на учащихся в процессе обучения с использованием необходимых технических и информационных средств.

Педагогическая технология - это систематическое и последовательное воплощение на практике заранее спроектированных процессов обучения и воспитания, это система способов и средств достижения целей управления этими процессами [1].

Педагогическую технологию как идею, направление, подход, принцип и метод организации и осуществления учебно-воспитательного процесса следует рассматривать в качестве педагогической инновации.

Современные педагогические технологии - это система учебно-воспитательных, организационно-методических, материально-технических и иных воздействий на учебный процесс, которые позволяют создать условия максимального раскрытия творческого потенциала обучаемых путем совершенствования мотивов к обучению, его индивидуализации, использования продуктивно-творческих методов, гуманизации всех составляющих системы.

Педагогическая технология в общепедагогическом аспекте понимается как процесс разработки и реализации такой системы учебного предмета, которая обеспечивает достижение целей его преподавания.

Конкретно и сформулированная цель позволяет учителю выбрать оптимальное содержание и методы преподавания предмета.

В практике преподавания одной из составляющих технологии учебно-воспитательного процесса является отбор оптимальных форм организации взаимодействия с учащимися, средств воздействия на обучаемых и методов его реализации.

Критериями оптимальности содержания образования по предмету «Физическая культура» является соответствие требованиям содержания образования по предмету, удовлетворение потребности учащихся в физическом совершенствовании, соответствие содержания образования возрастно-половым особенностям и физкультурным интересам школьников, возможность усвоения материала в рамках учебного времени, отведенного для его изучения, отражение средств, форм и методов, соответствие содержания образования условиям конкретной общеобразовательной школы (учебно-материальная база, рельеф местности, климат, этническое наследие в области физической культуры и спорта).

Данный подход к содержанию образования на весь период обучения в школе может использоваться для периодов учебного года (четверти); для построения учебного процесса по отдельным классам нужны другие средства и методы взаимодействия учителя и учащихся. Школьникам со временем надоедают одна и та же манера организации урока, повторяющиеся упражнения, приемы построения, перестроения. Поэтому, отбирая содержание и проектируя структуру урока физической культуры преподавателям нужно это учитывать.

На каждом уроке физической культуры необходимо выделить главные, существенные элементы содержания образования: ключевые понятия, правила для формирования знаний; двигательные навыки и умения, составляющие основу техники и тактики в спортивных играх, легкой атлетике, гимнастике и др.

Методика учебного предмета «Физическая культура и спорт» суживается до разработки и рекомендации учителем определенных систем учебных воздействий, которые находят свое выражение в содержании образования, реализуется в методах, средствах и организационных формах обучения.

В условиях совершенствования системы образования важное значение имеет применение инноваций в образовательном процессе. Под образовательными инновациями подразумевается новизна, существенным образом изменяющая результаты образовательного процесса, создающая усовершенствованные образовательные, дидактические, воспитательные системы; содержание образования; образовательные, педагогические технологии; методы, формы, средства развития личности, организации обучения и воспитания.

Современный урок в школе должен быть организован таким образом, чтобы он мог максимально отвечать запросам нашего общества в вопросах разносторонней подготовки учащихся. В противном случае он становится бесполезным. Следовательно, подготовка школьников к практической жизни средствами физического воспитания приобретает важную значимость. Актуальным в этой связи становится вопрос о том, как общая физическая подготовка должна обеспечивать разностороннее физическое развитие на основе комплексного использования разнообразных средств и методов на уроке физической культуры [2].

Чтобы сделать процесс обучения оптимальным, учителю необходимо решить несколько проблем: как заинтересовать ребёнка, создать условия для его успешности на уроке, найти эффективные способы организации учебной деятельности, повысить моторную плотность урока [3].

Повышение уровня физического развития и двигательной подготовленности школьников - это залог здорового поколения страны. Поэтому все большее число научных и практических работников в поисках более рациональных методов физического воспитания обращают свое внимание на

организацию занятий и в частности на урок физической культуры в школе, делая его более интересным, увлекательным и эффективным. Жизнь требует улучшения физической подготовленности учащихся общеобразовательных школ. В этих целях в настоящее время активно используют фитнес - технологии, которые имеют большую популярность. Значительному числу учащихся она позволяет упражняться одновременно и самостоятельно, добиваясь высокой моторной плотности. На таких занятиях появляется реальная возможность использования максимального количества разнообразного инвентаря и оборудования. Упражнения комплексов фитнес тренировки хорошо увязываются с материалом уроков, способствуют общему физическому развитию[4].

Одним из принципов инновационности является внесение постоянных изменений в учебный процесс, тем самым, улучшая качество получаемого образования.

Применение инноваций обеспечивает возрастание профессионального мастерства преподавателей, повышает уровень учебных достижений учащихся и их творческий потенциал.

На уроках физической культуры используются различные методы обучения и воспитания.

Большая роль принадлежит использованию активных методов. Одними из таких методов являются методы программированного обучения, к которым относятся задания, задачи-ситуации. Например, составить дидактические материалы для программированного контроля знаний и самоконтроля знаний по различным разделам программы (строевые упражнения, акробатические упражнения, упражнения в висах и упорах, упражнения в равновесии и т.д.).

К группе активных методов, применяемых на занятиях по физической культуре относятся интерактивные методы (коммуникативные методы – это пути и способы познания человеческих взаимоотношений и взаимодействий, активный диалог), такие как, беседа (этическая беседа и эвристическая беседа), дискуссии (аргументированное столкновение мнений, обмен мнениями), «мозговой штурм» (активный поиск ответов с помощью догадок, идей, гипотез, ассоциаций), «круглый стол» (обсуждение различных проблем), «деловая игра» (имитация, подражание, изображение, отражение, управление разных ситуаций и их моделирование) конкурсы практического выполнения двигательных действий (различные соревнования), тренинги, работы в группах, подгруппах и другие.

Широко используются на спортивно-педагогических дисциплинах диагностические методы – это педагогические тесты, тесты спортивных достижений, тесты физической подготовленности учащихся и др.

На уроках физической культуры применяются и традиционные методы, такие как игровые методы. В своей педагогической деятельности многие учителя используют ролевые игры, игры – путешествия.

Повышают интерес к урокам физической культуры и активность детей сюжетные уроки, которые, в основном, проводятся в младших классах.

И конечно, на каждом занятии применяются практические методы: метод строго регламентированного упражнения, метод разучивания по частям, - он применяется главным образом при разучивании сложных двигательных действий, включающих в себя несколько относительно самостоятельных фаз; принудительно-облегчающий метод; метод частично регламентированного упражнения; игровой, соревновательный.

К традиционным методам можно отнести методы наглядного восприятия: показ, демонстрация (плакатов, рисунков, предметных пособий, звуковая и световая сигнализация, использование технических средств: аудио, видеотехники).

Используя словесные методы преподаватель руководит всем процессом обучения и поведения, при этом используются две функции слова: смысловая и эмоциональная. Смысловая функция слова лежит в основе правильного решения проблемы терминологии в гимнастике (термины должны быть показательными, точными, понятными, краткими).

Такое деление методов преподавания предмета «Физическая культура» условное. Преподаватель активно и творчески их комбинирует, применяет комплексный подход, что способствует наибольшей эффективности.

Важное место в преподавании должно уделяться интерактивным методам.

Знание основ инновационной педагогики, теории и практики инновационного менеджмента поможет осуществить эффективный переход к кредитной системе обучения.

Одной из сторон педагогической деятельности и инновационных технологий, которые используются на уроке физической культуры является использование современных технологий мультимедиа на уроках физической культуры. Возможности этих технологий безграничны: от простого цифрового фотоаппарата до современных видеокамер с функцией фотосъемки, ноутбуков и видеопроекторов.

Важное значение в деятельности учителя физической культуры имеет внеклассная работа: спортивные праздники, веселые перемены, спортивные состязания, конкурсы, викторины, оздоровительные мероприятия.

Задача учителей физической культуры состоит в поиске путей оптимального увеличения двигательной активности учащихся при участии в данных мероприятиях, воспитание у них ценностных ориентаций на физическое и духовное развитие личности. Такие спортивные мероприятия являются одним из средств развития у ребят интереса к физической культуре.

В настоящее время внедрение фитнеса охватывает широкую сферу применения. Фитнес-технологии могут применяться во всех формах физкультурно-оздоровительной работы в образовательных учреждениях (на уроках физической культуры разной направленности и его частях, в секциях и кружках, в мероприятиях режима дня, физкультурно-массовых оздоровительных мероприятиях, дополнительных платных услугах). Внедрение фитнес-технологий в учебно-воспитательный процесс школьников не только повышает интерес к занятиям физической культурой, улучшает настроение, самочувствие, способствует активному посещению занятий без пропусков, но и содействует целенаправленному развитию двигательных способностей. Занятия с применением фитнес-технологий позволяют охватывать большие группы учащихся; они не требуют специально оборудованных помещений, дорогостоящего инвентаря; обеспечивают высокую общую и моторную плотность, дают возможность получать тренировочный оздоровительный эффект.

Для получения оздоровительного эффекта и положительных результатов развития двигательных способностей школьников, все фитнес-программы должны соответствовать:

- принципам школьного фитнеса;
- должны быть разработаны на основе алгоритма и соответствующих требований к их составлению;
- проводиться под правильно подобранную музыкального сопровождения, иметь признаки, характерные для фитнес-программ (инновационность; интегративность и модификационность; вариативность; мобильность; адаптивность к контингенту занимающихся; эстетическая целесообразность и результативность) [2].

Таким образом, внедрение педагогических технологий в практику учителей физической культуры требуется для упорядочения труда их, для постановки четких целей и определения путей их достижения. Реализация образовательных задач по физическому воспитанию в школе требует от специалистов разработки, внедрения и применения новых педагогических технологий, которые будут способствовать приобретению учащимися современных физкультурных знаний, развитию необходимых двигательных умений, навыков и способностей, а также оказывать положительное мотивационно-ценностное отношение к занятиям. Применение педагогических технологий будет более эффективно, если оно будет направлено на потребности и специфику содержания учебного предмета, а информационные технологии будут оказывать положительное влияние на развитие личности учащегося и повышать мотивацию к учению.

Список литературы:

1. <http://megapredmet.ru/1-65984.html> Проектирование педагогических технологий.
2. Лосева Н. А. Фитнес-технологии как путь повышения интереса и эффективности урока физической культуры в школе / Н. А. Лосева, Г. Н. Пономарев, Е. Г. Сайкина // Теория и практика физической культуры. — 2011. — № 8.
3. Виноградов П.А. Основы физической культуры и здорового образа жизни М.: Советский спорт, 1996.
4. Давыдов В.Ю. Оздоровительный фитнес для детей и взрослых на специальных мячах: учебно-методическое пособие / В.Ю. Давыдов, Т.Г. Коваленко, Г.О. Краснова. — Волгоград. 2004.

ЭОЖ 796.01

Испулова Р.Н., Тұртаев Т.М.
(Орал қаласы)

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУМЕН АЙНАЛЫСУ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРЛЕРДІ ЖАҢҒЫРТУ

Мәңгілік ел идеясын ұлттық сипатта Елбасымыз Н.Назарбаев ұсынды. Мәңгілік Ел ұлттық идеяны әр деңгейде талдау үшін, оның мән-мағынасын тереңірек түсіну және қабылдау үшін теориялық-әдістемелі тұжырымдаманы, олардың философиялық негіздерін құрастырудың және әлеуметтік сипаттамаларын анықтаудың маңызы уақыт өткен сайын артуда.

Мәңгілік Ел идеясы атауымен ғана емес, алдымен мән-мағынасымен маңызды. Байыбына барсақ, Мәңгілік Ел ұғымы түсінігімізді, талғамымызды, тоқтамды ұштауда, өзара ұштастырып үйлестіруде; ақыл-парасат пен интеллект мәдениетінің мерейін үстем етуде; әлеуметтік-гуманитарлық амалды әрекеттердің ықпалын арттыруда, адамның рухани әлемінің алдыңғы шебі мен алаңын кеңейтуде, рухани өнімде кісілікке тұрақтауда, тұлғалық құндылықтарды сабақтауда мағынасын аша бермек, толықтырмақ. Мәңгілік сөзі бұрын байырғыға тұрақтау, тұрақты әлемге ұмтылу деген түсінік деңгейінде қабылданды. Енді ол адамзат тарихындағы жаңа дәуір, талабы таңдаулы әрі жүйелі әлемі. Бүгінде мәңгілік идеясыбіздің тартымды өмір үшін талпыныс-тартыстың өріс-өлшемін, төзімділіктегі тепе-теңдіктің тұрағы мен тірегін, жарастықты жалғастырудың, жетілдірудің шептерін сипаттайды, елеулі оқиғаларды сараптайды;

Елбасы ең алдымен ХХІ ғасырдағы ұлттық сананың қырлары тұрғысындағы философиялық тұжырымдарын ұсына отырып, жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу екенін айтады. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан-қиыстырып, жарыстыра алатын құдіреті мен маңыздылығына тоқталады. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы екенін шегелеп тұрып тұжырымдайды. Бұл дегеніңіз ұлан-байтақ жердің иесі – әр қазақтың жан-дүниесіндегі «Мәңгілік ел» ұғым-түсінігінің де іргетасы, тұғыры болса керек! Елбасының «Нұрлы Жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауында тебіреніспен айтқан төмендегі жолдары кезінде әркімнің-ақ жүрегінен орын алғаны ақиқат еді: «Қадірлі халқым! Біз жалпыұлттық идеямыз – Мәңгілік елді басты бағдар етіп, тәуелсіздігіміздің даму даңғылы Нұрлы Жолға айналдырдық. Қажырлы еңбекті қажет ететін, келешегі кемел Нұрлы Жолда бірлігімізді бекемдеп, аябай тер төгуіміз керек. Мәңгілік ел - елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. Ол «Қазақстан-2050» Стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры!».

Мемлекет басшысы еңбегінің ең басты идеясы – Мәңгілік қазақ елінің рухани тұғырын негіздеп, алтын арқауын ширата түсу.

Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы – күллі қазақтың рухани әлемін дамытып, сапалық тұрғыдан жаңғыртуға жетелеген, еліне деген нағыз патриоттық сезімін еселеген стратегиялық маңызы зор құжат болғаны айқын. Рухани жаңғырудың басты жолы – қоғамдық сана мен біртұтас идеяны қалыптастыру, ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, жасампаздыққа ұмтылу. Тегінде, жасампаздық рухы қазақ халқының табиғатына екі бастан тән нәрсе. Бұған тек кең өріс ашып, оның дамуына тың серпін беру ғана қалып отырған болатын. Елбасы мақаласы – мазмұны тым терең, ауқымы аса кең, қоғамдық сананы шырқау биікке көтеретін, ұлттық құндылықтар дамуының бағыт-бағдарын, жөн-жобасын барынша айқындап берген өте маңызды бағдарлама іспетті болғаны ақиқат. Өйткені, мемлекет басшысының бойымыздағы рухани құндылықтарды түзетіп, оны жасампаздықпен жаңғырту жолындағы ордалы ойлары санаға рух, жанға жігер беретіні сөзсіз.

Расында да, ата-бабаларымыздан аманат болып келе жатқан ұлттық мәдениетіміз бен әдебиетіміз, төлтума өнеріміз, сандаған ғасырлар бойғы тарихтың елегінен өтіп қалыптасқан әдет-ғұрыптарымыз бен салт-дәстүрлеріміз, тіліміз, дініміз, діліміз – мұның бәрі, бір сөзбен айтқанда, біздің ұлттық кодымыз. Яғни, ұлттық рухымыз, оны өз бойымызда мәңгі сақтап, осы заманға сай жақсы жағынан қайта жаңғыртып, келесі ұрпаққа жеткізу әрбір қазақ баласының басты міндеті болуы керек. Сонымен бірге, қазіргі таңда жиі кездесетін кейбір жағымсыз нәрселерден, мысалы, рушылдық, жершілдік, тамыр-таныстық, жең ұшымен жалғасу сияқты ұлттың өркендеп дамуына кедергі келтіретін келеңсіз әрекеттерден арылмасақ, әлемдік көштен, өскелең өркениеттен артта қалып қоюымыз әбден мүмкін. Өйткені, салт-дәстүрі мен тағылымды тарихынан сусындап өскен ұрпақтың ғана санасы таза, тұғыры биік, іргесі берік болады. Олар әлдебір радикал ағымдар мен можантопай мәдениеттің жетегіне ешқашан кетпейді. Мемлекет басшысы өз мақаласында, міне, осы ұстанымды айқын көрсетіп береді. «...Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек». Жаңаша ойлап, қоғам, ел үшін отандастарын игілікті істер жасауға үндеген Елбасы одан әрі былай дейді: «...Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай».

Ұлттық кодқа келетін болсақ, қазақтың ұлттық коды ең алдымен имандылықта. Қазақ ұлты үшін басқа рухани код іздеудің қажеті жоқ. Ата-бабаларымыздан келе жатқан имандылықтан таймау, соны негізге алу керек. Ұлт сөзі «миллет» деген сөзден шығады. Бұл – Құранның сөзі. Біз бәріміз Ибраһимнің миллетіндеміз. Бұл – «Ұлт» деген сөздің имани түсінігі, ол – бір діни

сенімдеміз, бәріміз мұсылманбыз дегенді білдіреді. Ал, ұлт сөзінің екінші мағынасы – этникалық тұрғыдан ұлтқа бөліну. Ол қоғамның территориялық, саяси билік тұрғысынан бірігуін бейнелейді. Біз осы екі ұғымды үйлесімділікпен біріктіріп, имани тұрғыдан ұлттық рухани жаңғыруды бетке алсақ адаспаймыз.

Бұл – бізге бүгінгі озық технологиялы жаһандық ықпалдасудан, сонымен бірге түрлі қауіп-қатерден қорғанудың да жолы. Бұны былайша түсіндіруге болады: қазіргі кезеңде әлем елдері жаңа тарихи өзгерістер кезеңінің бастауында тұр. Бұл өзгеріске түскелі тұрған дәуір күллі адамзатқа әлі бұлыңғыр. Оның, жалпы, өркениеттің дамуына қандай прогресс әкелетіні жай халық түгілі, мүйізі қарағайдай ғалымдардың өздеріне де жұмбақ. Дегенмен, мұндай беймәлім әлемнен біздің де алатын өз үлесіміз бар екенін естен шығармауымыз керек. Осы ойымызды әрі қарай өрбітетін болсақ, ендігі арада сол ұлттық кодымызды сақтау мен оны өкше басар кейінгі ұрпақтың бойына қалай сіңіреміз деген мәселеде ойласатын жағдайлардың көп екені айтпасада түсінікті жайт. Бұл ретте Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев ең алдымен халықтың бәсекеге қабілеттілігіне айрықша мән беруді ұсынады. Яғни, әрбір қазақстандық денсаулығы мықты, жоғары мәдениетті, компьютерлік сауатты, терең білімді, оның ішінде шет тілдерін меңгеру, мәдени ашықтық сияқты қазіргі қоғамның берік ұстанымына айналған қасиеттерге ие болуы керек. Ол кез келген елде, кезкелген ортада емін-еркін сөйлеп, өз пікірі мен дербес ұстанымын дәлелдеп өткізе білетін, әрі ұстамды, әрі қарапайым, әрі салиқалы да салмақты, салауатты өмір салтын ұстанған адам ретінде қалыптасуды талап етеді.

Ең бастысы, Елбасы ұсынып отырған рухани жаңғыру ұлттық кодты сақтай білуден басталады. Сондай-ақ, ұлттық бірегейлікті сақтаудың жолдары ретінде ұлттық мәдениет, ұлттық дәстүр, атадан балаға табыстالاتын асыл мұралары бар қазақ халқының ұлт ретінде ұйысуына негіз боларлық барлық рухани құндылықтарымызды жаңа заманға лайықтап пайдалануымыз қажет. Ұлттық мәдениет пен ұлттық дәстүр тек алдыңғы буын ұрпақтардың рухани тәжірибесін ғана сақтап қоймай, мәдени мұрадағы құндылықтарды жаңғыртады. Қазақ жұртының Мәңгілік Ел болуы рухани құндылықтардың ұрпақтан-ұрпаққа ұласып, ұрпақтар сабақтастығын сақтауға қызмет етуіне тікелей байланысты. Сондықтан, ұлттық бірегейлікті қамтамасыз ету мақсатында ұлттық дәстүр мен мәдениетті қайта жаңғырту қажеттігі туындап отыр. Мұнда алдымен ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын құндылықтарды қайта қалпына келтіру, адамдарды рухани тұрғыда оятатын ұлттық тіл мен ата дәстүрді қайта жаңғырту, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан асыл қазынасы – мәдени-рухани мол мұрасын белсенді түрде меңгеру, ұлттық намыс пен жігерді, ұлттық сана мен рухты ояту, ұлттық генетикалық код негізін құрайтын мәдени мұралар мен ұлттық дәстүрлер ұрпақтар сабақтастығының сақталу жолдарын негіздейді. Елбасы айтқандай, «Дәстүр мен мәдениет – ұлттық генетикалық код, Қазақстандық мәдениет еліміздің барлық азаматтары үшін патриоттықтың өзегі болуы қажет».

Жаңарған Қазақстан қоғамның адамгершілік-рухани негізін нығайтуға, дәстүрлі отбасылық құндылықтарды қайта жаңғыртуға оң үлесін қоса бастады.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» деуінде үлкен сыр бар. Себебі, «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында» бағдарламалары Президентіміз айтқандай, ұлттық рухымызды атадан балаға жеткізудегі бірден-бір оң жолға бастайтын бағдарламалар еді. Міне, Елбасымыз «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында жоғарыдағы аталған бағдарламаларды нықтаудың, оларды орындаудың айшықты жолдарын көрсетіп берген. Сондықтан да, бұл мақалада көрсетілген жайлар болашақта ұлтымыздың рухани келбетін сақтап қалу мәселесі жолындағы үлкен міндет. Еліміздің болашаққа деген сенімінің ұлғайып, жасампаздыққа бағытталған адымының нық болуының сыры да осында. Шынында да, ұлтымыздың мәдени коды мақалада айтылғандай діл, жады, тіл, діни болмыс. Осы бірегейлікті сақтағанда ғана біз алдыңғы қатарлы елдер сапына қосыламыз. Оның жолдарын Елбасымыз аталған мақалада жан-жақты көрсеткен.

«Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді.

Оның екі қыры бар.

Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту.

Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» деген жан-жақты айтылған ойды жақсы біліп, оны ойға да, бойға да сіңіру керек. Міне, осы бір мақаладағы келелі сөздер біздің ұлтымыздың бірегейлікті сақтау арқылы, озық мәдениеті мен өркениеті дамыған мемлекеттермен иық тірестіруге жол ашады емес пе? Әрине, жол ашады. Ашқанда да, ол көптің бірі емес, өзіміздің ұлттық әдет-

ғұрып, салт-дәстүрімізді, діліміз бен тілімізді, дінімізді сақтау арқылы өзіндік ұлттық кескін келбеті бар қадір-қасиетімізді арттырады.

Ұлттың болмысына және оның болашағына, елдің тағдырына қатысты мәселелерді қазақ халқы тарихта тұтас зерделеп, оның ортақ шешімінің болатындығын жете түсінген. Яғни, үнемі қоғам алдында тұратын өзекті мәселе жастардың рухани жағынан терең, елдің тұрмысына жақын тәрбиеленіп өсуімен тығыз байланысты. Өскелең ұрпақ дұрыс тәрбиеленіп, оған жағдай жасалып отырса, қоғамдық орта жастарын өзіне тарта білсе, әрдайым оларға адамгершілік үлгі етілсе, бұндай елдің жастары өзіне жақын өседі деген бабаларымызда ұғым болған.

Ұлттық идеяны жас ұрпақтың бойына сіңірудің әдіс-тәсілдерін жаңғыртуымыз керек. Балабақшадан бастап мектепте, ЖОО-да ұлттық идеяны сіңірудің инновациялық тетіктерін жасау керек. Қазірде осы бағытта жұмыстар жүріп жатыр, бірақ, сол жастардың экстремист болып шыға келетіндері де жиі кездесуде.

Демек, әсер ету техникасы әлсіз деген сөз. Ұлттық үрдістерді қазіргі заманға ыңғайластыру, үйлестіру керек.

Ұлттық мәдениет және дәстүр тек алдыңғы буын ұрпақтардың рухани құндылықтарын сақтап қоймай, мәдени мұрадағы естеліктерді жаңғыртады. Елдегі тілдің және ұлттық маңызы бар дәстүрмен тікелей байланысуы, мәңгілік болуы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, буындар бірлігін сақтаушы. Ұлттық бірегейлікті сақтау мақсатында ұлттық дәстүр мен тіл мәдениеті жүйелі түрде дамуда. Елбасы айтқандай "Дәстүр мен мәдениет тіл көкжиегі іспеттес". Сондықтан ең алдымен ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын түбегейлі құндылықтарды қайтару, яғни адамдарды рухани тұрғыда оятатын ұлттық тіл мен дәстүрді қайта жаңғырту; ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы - мәдени-рухани мол мұрасын белсенді түрде меңгеру, ұлттық намыс пен жігерді, биік рухты асқақтата түсу мемлекет негізін құрайтын қозғаушы күш.

Елбасының бұл мақаласында «Мәңгілік ел» идеясымен санасы нұрланған халқына рухани жаңғырудың сан түрлі жолдарын көрсетіп бергендігі туралы айтылады. Оның ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу керектігі баса айтылған. Қазақ жұртының Мәңгілік Ел болуы рухани құндылықтардың ұрпақтан-ұрпаққа ұласып, ұрпақтар сабақтастығын сақтауға қызмет етуіне тікелей байланысты делінген.

Ұлттық салт-дәстүрлерімізді және кодымызды сақтау негізінде спорт түрлері мен ойындары арқылы салауатты өмір салтын дене шынықтырумен байланыстыру қазіргі заман талабы.

Ұлттық құралдар арқылы өз бетінше сабақтардың өткізілу әдістерінің тиімділігінің өлшемдеріне мыналар жатады: бақылау жаттығуларының нәтижелерінің өсуі (%), мектеп бағдарламаларын толық орындап шыққан сыналушылардың саны (%), жүрек-қан-тамырларының жүйесінің функционалдық жағдайының өзгеру динамикасы, мектеп оқушыларының еңбекке қабілеттілігі және денсаулығының жағдайы. Қандай да бір дайындықтың сатылы түрі оқу-жаттықтыру үрдісінің жалпы бағытын және дене тәрбиесінің қазақ ұлттық құралдарын кезегімен пайдалану тәртібін анықтайды. Ол оқушылардың жалпы дене дайындығының жоғары дәрежесіне қол жеткізуге бағытталған [1]. Жоспарлау құжаттарында ұлттық ойындардың мазмұндық құрамының басқа материалмен байланыстығының төмендегі. «Ұлттық ойындардың» алдындағы берілген бағдарламалық материал («баскетбол», «волейбол») арқылы жинақталған білім алушылардың физикалық потенциалы, «Тоғызқұмалақ», «Асық ойыны» (яғни, аз қозғалтқыш белсенділігі ойындар) ойындарды жүзеге асырғаннан кейін төмендейді;

ә) Білім алушылардың төзімділік дамуының төмен деңгейі, жылдамдық, күш-жылдамдық, ептілік дамуының талаптарға сай еместігі.

Тестілердің ішінен 6 минут жүргізудің көрсеткіші төмен деңгейде байқалды. Басқа да тесттердің көрсеткіштерінен орташа, орташадан төменгі дәрежелер анықталады.

б) Қол күшінің, өкпенің тіршілік сыймдылық көрсеткіштердің төмендігі. Осы көрсеткіштерді зерттеу барысында I-II курс ұлдары да, қыздары да төмен деңгейдегі сандарды көрсетті.

в) Ойлау қабілеттерінің білім алушыларға түсетін оқу жүктемесінің жоғарылауына байланыстығы II курс студенттерінің ой қабілетінен кейінгі материалдың қозғалыс құрамы

Ұлттық ойындарды жүзеге асыру барысында біз мынадай әдістемені қолдандық:

1. Таныс ойындарды ойнай отырып таныс емес ойындарға көшу. Мысалы, «Аңшылар ойынынан» кейін «Жаяу көкпар» ойыны;

1. Ұлттық ойындар арқылы оқушылар халықтың тарихы, оның әдет-ғұрыптары туралы мәлімет алады;

2. Ұлттық ойындарды тандап алғанда, олардың өткізілетін жерлерін алдын-ала ойластыру қажет (зал, дәліз, алаң, ауа-райы, құрал-жабдық, т.с.с);

3. Ойынды алдын-ала қалай өткізу барысын жоспарлау және оны бағдарлау;

4. Ойыншыларды іріктеу және басшылық жасайтын адамды бекіту;

5. Ойынға жетекшілер тағайындау, командаларға бөлу, капитандар таңдау, т.б.
6. Ойын желісін басқару (ойынды ұйымдасқан түрде белгіленген уақытта бастау, ойынның тәртібін бақылау, қазылық ету);
7. Ойынның қортындысын шығару (тек шапшандық емес, тапсырманы сапалы орындауға көңіл аударту).

Біз жүргізген эксперименттің нәтижесі төмендегідей көрсеткіштермен дәлелденді. Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары Абай Құнанбаев, Шоқан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин халық ойындарын балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен салтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық адамгершілік ой талабының өсуінде оның атқаратын қызметін жоғары бағалады. Қазақтың ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде мектептегі кезеңнен қалыптаса бастайды. Сондықтан оны пайдалану тек қозғалғалмалы біліктілік, дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларынан қазақтың ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасын қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйе ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады. Бұндай жағдай Қазақстан Республикасының оқушыларының көпшілігінде ұлттық спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға деген мұқтаждықтың, осы саладағы өз бетінше жүргізілетін сабақтардың ғылыми негізделген әдістемесінің жоқтығын, сонымен қатар көптеген жалпыға міндетті білім беру мекемелерінде, мектептерде (әсіресе, ауыл мектептерінде) оқудың материалдық базасының нашарлығынан, оқушылардың оқитын орындары да қашықта болғандықтан, мектептен тыс сабақтар мүлдем жүргізілмейді. Осы жоғарыда айтқан мәселелердің бәрі аталған тақырыптың әлі де болса жан-жақты толық зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді. Ұлттық ойындарды мазмұны мен күрделілігіне байланысты және балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, төменгі, орта және жоғарғы сынып оқушылары ойнайтын ойындар деп бөлуге болады. Қажетті ойындарды өтілетін сабақ не жаттығудың алдында тұрған педагогикалық міндеттеріне байланысты таңдап алу қажет. Дене тәрбиесі сабағында және жаттықтыру кезінде қозғалыс ойындарын, оның ішінде ұлттық ойындарын қолдану арнайы үйрену міндеттерін шешуге көмектеседі. Ұлттық және эстафеталық қозғалыс ойындарын ұйымдастыра отырып оқушылардың қызығушылығын арттыру, ұйымшылдыққа, батылдыққа және салауатты өмірге тәрбиелеу. Ұлттық ойындарды спорттық ойын сабақтарында, жеңіл атлетика, гимнастика сабақтарында, жалпы дене қуаты дайындығы және жаттықтыру сабақтарында кеңінен қолдануға болады. Ұлттық ойындардың дене тәрбиесі сабағын жоғары әдістемелік деңгейде сапалы өткізудегі пайдасы мол. Жалпы ойындарды жүйелі түрде пайдалану, қиыншылықтарды жеңуге, еңбексүйгіш субъект ретінде тәрбиелеуге ықпал етеді. Балаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтасытырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі.

Ұлттық спорт түрлері мен халық ойындары жеткіншек ұрпақты үйлесімді тәрбиелеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазіргі дене шынықтыру практикасында ғасырлар бойы сомдалған және сыннан өткен халық ойындары мен ұлттық спорт түрлері құралдары арқылы жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудің бай тәжірибесін пайдалану қажет. Ойын баланың барлық қабілетінің дамуына, айналасындағы дүние жайлы түсініктерінің кеңейуіне көмектеседі. Халқымыз ойындарғы тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, олардың мінез-құлқының қалыптасу құралы деп ерекше бағалаған. Ойын балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын баланың даму құралы, таным көзі, білімділік, тәрбиелік, дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ойынды әрбір адам ойнап өседі, ойынды көп ойнаған адамның дүниетанымы кең, жаны таза, жүрегі нәзік, нағыз сезімтал тұлға болмақ. Ал кей балалар ойында шынайы өмірді бейнелесе, кей балалар ішкі сезімін білдіреді. Ойынның дамуына және баланың ойынға араласуына әсер ететін қызықты ойынның түрлері өте көп. Халық арасында «Денсаулық -зор байлық» деп тегін айтылмаған. Демек, кезінде ұлттық ойындарды көп ойнап, жүгіріп, далада, таза ауада жүру –жас организмнің дұрыс та сергек өсуінің көзі болған және де балалар ойын ойнаған кезде көпшіл, Отанның болашақ азаматы болуға, халқына адал қызмет етуге бағытталған. Сондықтан білім берудің жаңа технологиясын пайдаланып, дене тәрбиесі пәнін жаңа технологиялық әдіспен оқушылардың жас ерекшеліктеріне, денсаулықтарына байланысты, ұлттық ойындарды спорттық ойын түрлеріне, сабақтың мазмұнына қарай іріктеп алып пайдалануға кез келген дене тәрбиесі мұғалімінің мүмкіндігі бар [2].

Ұлттық салт-дәстүрлерді және кодымызды сақтай отырып саналы ұрпақ тәрбиелеу үшін дене шынықтыру сабақтарының білім беру мекемелерінде (балабақша, жалпы білім беретін мектептер, орта және жоғары оқу орындары және спорт мектептерінде) кеңінен қолдану мәселесі қарастырылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ауыл мектептеріндегі дене тәрбиесінің әдістемелік негіздері // Ұлттық білім беру жүйесінің жаңарту және адам ресурстарының жаңа сапасын қалыптастырудағы оның рөлі: халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары (М. Өтемісов ат. БҚМУ). – Орал, 2009. – 47-50 бб.
2. <https://infourok.ru/dene-shinitirudai-azati-ltti-oyindarini-orni-1016478.html>
3. Садықов С. Ұлттық сана мен ұлттық бірегейліктің өзекті мәселелері. -//Ақиқат №7-2017 ж. – 9-136
4. Сарин Қ. Рухани жаңғыру – идеология негізі. - //Ақиқат №5-2017 ж.- 13-15 беттер
5. Сманов Б. Рухани жаңғыру – басымдық негізі. - //Ақиқат №8-2017ж. – 4-8 беттер

ӘОЖ 81:37.016

Кабдрахманова Т.Г., Нурашева Ж.К.
(Орал қаласы)

БАСТАУШЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бүгінгі кезде мектеп оқушыларының ойлау мен сөйлеу әрекетін дамыту күн тәртібіне өткірі қойылуда. Ал сөйлеу ауызша және жазбаша болатыны белгілі. Сондықтан оқушының жазбаша сөйлеу ікемділіктерін дамытуда қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытудың маңызы ерекше. Сондықтан баланы жазбаша сөйлеуге үйрету мәтін құрастырудан басталады. Демек, сөйлеу тілін дамыту үшін баланың мәтін туралы түсінігі мен оны құрастыра білу ікемділіктері мен дағдылары қалыптастырылады. Ой белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерін байланыстырып, сөйлем арқылы жасалатыны белгілі. Сөйлем – синтаксистің қарастыратын нысаны. Сөйлем жай және күрделі болады. Яғни құрмалас сөйлемнің анықтамасы: «Екі я бірнеше жай сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіреді» деген пікірмен анықталады. Ал, бірнеше емес, ондаған сөйлемнің мәні де сол ізбен түсіндіріліп, оны қайырым (абзац) деп, мәтіннің мәні ашылмай жүр. Сондықтан қазақ тіл білімінде, ғылыми әдебиеттерде, мектеп оқулықтарында мәтін туралы түрліше түсіндіру байқалады. Мәселен, мәтін түзетін қайырымды белгілі бір үзінді, жаңа ойдың басталуы десе, мәтін — сол шығарманың формасы деп те жүр. Бұл пікірлерге қарағанда мәтін -дегеніміз сөйлемдер арқылы жасалған шығарманың толық түрі, немесе мазмұнды бөлшегі екендігін байқаймыз. Олай болса, оқушыларды мәтін түзе білуге жаттықтыру үшін мәтін туралы жүйелі білім, теориялық негіз берілуі керек. Бастауыш мектеп бағдарламасында балалардың жас ерекшелігіне байланысты тапсырмалар жаттығу жұмыстары берілген. Сол сияқты тіл дамыту жұмыстары мәтіндерді оқу, оны мазмұндап айту, сұрақтарға жауап беру және шығарма, мазмұндама жаздыру арқылы жүзеге асырылады. Ал мектеп оқушыларының сөйлеу ікемділіктерін дамытуда мәтін құрастыра білу – қажетті мәселе. Сондықтан баланы шығарма жазуға үйретуден бұрынғы мәтін құрастыра білу ікемділігі мен дағдысы қалыптастырылады.

Ахмет Байтұрсынұлы тілді дамытуда тиімді деген әдіс-тәсілдердің әр түрін ұсынған. Әдіскер ғалым А.Байтұрсынұлының қағидалары мен тиімді тәсілдерін кәдеге жаратып, жас ұрпаққа тіл нақыштарын, мәтін құрастыра алу мен сөйлеу мәнерін үйрете білсек, ойы озық болып, тілі дамиды, сөздік қоры байи түседі. Бастауыш сыныпта ана тілін оқытудың негізгі мақсаттарының бірі-оқушылардың сөздік қорын, ауызша және жазбаша сөйлеу тілін, сөйлеу мәдениетінің қалыптастыру болып табылады. Сондықтан да қазіргі кезде бастауыш мектеп мұғалімдері оқушылардың сөздік қорын молайтып, сол үйренуіне сөздерін қолдана отырып, айтайын деген ойын анық жеткізіп сөйлеуіне зор көңіл бөлуде. Осыған орай, өз сабақтарымызда оқушының дұрыс сөйлеу мәдениетін жоғары деңгейге көтеру, яғни сөйлеу тілін дамытуға ерекше назар аударып отырамыз. Сабақ барысында бастауыш сынып оқушыларының сөйлеген сөздерінде жиі кездесетін кемшіліктерге көңіл бөлсек, баланың сабақ үстінде айтайын деген ойын анық жеткізе алмауы, яғни мәтінге байланысты мазмұнын айтуда бір деректі айтып бітпей жатып басқасына ауысып кетуі немесе керексіз сөзді орынсыз қолдануы (мысалы: жаңағы, сосын, яғни, сөйтіп, т.б.) сияқты ауызша сөйлеу тіліндегі қатерлерді көптеп кездестіреміз. Байқалған кемшіліктерді ескере отырып оқушыны ойлауы мен сөйлеу дағдыларын жетілдіру жолдарындағы ізденістерімізді оның тірі тіл неғұрлым түсінікті, жинақты, нақыт болғанын талап етіп, өз ойын дәл айтуын қадағалап отырамыз. Баланың оқуға деген ынта-ықыласын, қызығушылығын жойып алмау мақсатында кез-келген тапсырманы берер кезде. Біріншіден, оның бала ұғымына сәйкес, түсінікті болуын ескереміз. Себебі, «баланың түсінбей

қалған сөзі топтастықтың бастамасы» деген нақыл сөз бар. Мысалы: калькуляторда бір сан қате болса, сол санмен орындалған есептеу нәтижесі де қате болып шығады. Міне, тап осы сияқты оқушының түсінбеген сөзге қате мағына немесе балама тауып, нәтижесінде сөйлемді қате түсінуі жиі кездеседі. (Мысалы: Ағашты аралау — сөздің кесу деген мағынаын, көшені аралау — жүру деген мағынамен шатастырады).

Екіншіден, берілетін тапсырманың тәрбиелік мәніне көбірек көңіл бөлеміз.

Үшіншіден, қандай да болсын берілген тапсырма бала бір қызығушылығын оятатындай деңгейде бөлу керектігін түсінеміз. Егер бала бір нәрсеге қызықса, онда оның табиғатына тән білсем, білгенімді айтсам деген сөйлеуге деген талпынсты күшейте түседі де, сөйлеуге деген қажеттілік туады. Логикалық мағынасын бұзбай мәтін құрастыруды үйрету жолын қарастырамыз. Себебі, мәтінмен жұмыс бір жағынан, сөздің грамматикалық және лексикалық жақтарын талдауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан баланың сөйлеу дағдысын қалыптастырудың негізі болып саналады. Қорыта айтқанда, оқушыларды мәтін түзе білуге жаттықтыру үшін мәтін туралы жүйелі білім, теориялық негіз берілуі керек. Бастауыш сыныпта ана тілін оқытудың негізгі мақсаттарының бірі — оқушылардың сөздік қорын, ауызша және жазбаша сөйлеу тілін, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Жас ұрпақты өзінің ана тілінде еркін, мүдірмей сөйлетіп үйрету үшін оқыту әдістемесін жетілдіре түсу — бүгінгі күннің аса маңызды мәселесі. Бүгінгі күннің тілек-талабы тұрғысынан білім мазмұны жаңарту, өмір талабына орай дамыта оқыту, оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін қолданып, заман ағымына жауап беру мұғалімдерге жауапты істер жүктейді.

Мәтінде кездесетін сөздер мен сөз тіркестеріне де айрықша мән беру қажет. Оқулықтардағы мәтіндер оқушылардың білім деңгейіне байланысты болу керек. Мәтінді оқытудың мынадай түрлері бар:

1) Дауыстап оқу: бұл әдісті жүргізе отырып, оқушының сөйлеу элементтерін меңгергендерін байқауға болады. Дауыстап оқытудың тағы бір тиімділігі мынада: оқушылар бірінің қатесін бірі естіп және оны түзетеді.

2) Іштей оқу. Бұл жұмыстың мақсаты оқушылардың шапшаң оқу дәрежесін анықтау. Мысалы: мұғалім оқушыларға іштей оқу үшін бір мәтін беріп, қай жерге келгенде кітаптарын жауып, мұғалімге бітіргенін байқатады. Осыған қарап ұстаз олардың оқу шапшаңдықтарынан мөлшерін белгілеп отырады.

3) араласып немесе кезектеп оқу.

4) буынға бөліп оқу.

5) мәнерлеп оқу.

6) Сөйлемді мағынасына, айтылуына қарай дауыс ырғағымен оқу.

Сабақта бірімен мәтінді тек оқытып қана қоймай, сол мәтіннің тәрбиелік мәніне байланысты мақал-мәтелдер, өлеңдер, қанатты сөздер алып, қосымша дәптермен жұмыс жүргіземіз. Одан басқа, оқушылардың назарын сол мәтіннің авторына аударады. Мысалы: бүгінгі сендердің қызығып тыңдаған әңгімелерді кім жазған екен? Ол жазушыны естеріне сақтадыңдар ма? Автордың қандай туындыларын білесіңдер? Кітабын тағы оқығыларың келеді ме?—деген сұрақтар қойылады. Автор туралы буклет, реферат, хронологиялық таблица, сөзжұмбақ жасаймыз. Егер ол автор ақын немесе композитор болса, ол кісінің өлеңдері мен әндерін жаттаймыз, күй табақтар, кара сөздер, поэмалар, термелер бар аудиокассеталар тыңдаймыз, берілген оқиғаға байланысты оқушылар өз ойларын суреттер арқылы да жеткізеді. Әр мәтінге байланысты портреттер, суреттер, дидактикалық материалдар қолданамыз. Оқушыны қызықтыратын мәтіндер таңдау, оқушының қызығушылығын есепке алу, оны ұйымдастыруда мұғалімнің рөлі ерекше. Мұғалім сабақта әр түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалана білу керек. Ол негізгі әдістер: әңгімелесу, көрнекілік, техникалық құралдар қолдану, жұмысты қазақша сөйлесу түрінде жүргізу, қазақша білімін конкурстарда, конференцияларды, олимпиадаларда көрсетуге жағдай жасау керек.

Осындай жұмыс түрлерін жүргізу кезінде оқушылардың ой-өрісін дамытуға, терең білім алуларына мүмкіндік туады. Мәтінмен жұмыс жасау кезінде сын тұрғысынан ойлау әдістерін қолдануға болады. Мәтінмен жұмыс арқылы ойды қозғату, ояту арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңге қызмет ететін “Топтау”, “Түртіп алу”, “Ойлану”, “Жұпта талқылау”, “Болжау”, “Әлемді шарлау” т.б. деген аттары бар әдістер (стратегиялар) жинақталған. Қызығушылықты ояту кезеңінде оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, тазарады. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы біліммен ұштастырады.

Мәтіннен жаңа ақпарат алады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Оқушылардың мәтін бойынша жұмыс жасауына көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі INSERT. Ол бойынша оқушыға оқу, тақырыппен танысу барысында V – “білемін”, — - “мен үшін түсініксіз”, + -

“мен үшін жаңа ақпарат”, ? – “мені таң қалдырады” белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады. INSERT – оқығанын түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал. Бір әңгіменің соңына тез жету, оқығанды есте сақтау, мәнін жете түсіну – күрделі жұмыс. Сондықтан да, оқушылар арасында оқуға жеңіл-желпі қарау салдарынан түсіне алмау, өмірмен ұштастыра алмау жиі кездеседі. Мағынаны түсінуді жоғарыдағыдай ұйымдастыру – аталған кемшіліктерді болдырмаудың бірден-бір кепілі.

Үйретушілер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құруға дағдыландырады. Сурет арқылы бейнелесек: Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға беруге үйретеді. Оқушылар өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алады. Бұл сатыда оқушылар бір-бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, өз үйрену жолын, кестесін жасау мақсатында басқалардың әр түрлі кестесін біліп үйренеді. Бұл үйрену сатысы – ойды қайта түйіп, жаңа өзгерістер жасайтын кезең болып табылады. Әр түрлі шығармашылықпен ой түйістіру болашақта қолданылатын мақсатты құрылымға жетелейді. Жас ұрпақты өзінің ана тілінде еркін, мүдірмей сөйлетіп үйрету үшін оқыту әдістемесін жетілдіре түсу — бүгінгі күннің аса маңызды мәселесі. Бүгінгі күннің тілекталабы тұрғысынан білім мазмұны жаңарту, өмір талабына орай дамыта оқыту, оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін қолданып, заман ағымына жауап беру мұғалімдерге жауапты істер жүктейді. Сондықтан да қазіргі кезде бастауыш мектеп мұғалімдері оқушылардың сөздік қорын молайтып, сол үйренген сөздерін қолдана отырып, айтайын деген ойын анық жеткізіп, сөйлеуіне зор көңіл бөлуде. Осыған орай, өз сабақтарымызды оқушының дұрыс сөйлеу мәдениетін жоғары деңгейге көтеру, яғни сөйлеу тілін дамытуға ерекше назар аударуымыз керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. А. Байтұрсынов. Қай әдіс жақсы?
2. Бітібаева Қ. Тіл дамыту жұмыстарын жүргізу, Алматы, 2005.
3. Шканова Б. Әдебиеттану және әдістеме мәселелері, Орал. 2011
4. <https://45minutkz.wordpress.com>

ӘОЖ 372.857

Кайсағалиева Г.С., Саденова М.Б.
(Орал қаласы)

ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Білім беру қайта құру мұғалімнен үлкен дайындықты талап етеді. Олай болса, олардың тұлғалық қасиеттері мен мамандық құзырлықтарына жоғары талап қойылады. Қазіргі уақытта мұғалім білім беру жүйесіндегі кез келген қайта құрулары педагогикалық процестің негізгі субъектісіне айналып отыр.

Үстіміздегі ғасыр – жеке тұлғаны қалыптастыру, ізгілендіру, дамыту ғасыры. Олай болса, мұғалімдердің алдында тұрған бірден-бір мақсат – оқушылар алған білімдерін пайдаға асырып, өздігінен әрекет ете алатын, оларды түрлі өмірлік жағдайда қолдана білетін, жалпы адамзаттың және ұлттық құндылықтарды қатар меңгерген, өзіндік көзқарасы бар, Отанын шын сүйетін азамат болып жетілуіне көмектесу.

Қазіргі оқу үрдісінде шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгерген мамандық шеберлігі қалыптасқан мұғалім қажет. Бір уақытта педагог, психолог және оқу процесін ұйымдастырушы технолог бола білуі керек. Сонымен қатар оқушының шектеусіз қабілетін дамыта алатындай білім берудің әлемдік кеңістігін құруға қабілетті бола білуі шарт. Бұдан мұғалімнің мамандық шеберлігі анықталады. Басқаша айтқанда, білім беруді ақпараттандыру процесі мұғалімнің дайындық деңгейі мен мамандық сапасына үлкен талап қояды. Ол мұғалімнің өзін-өзі дамуына, өзіндік білім алуына және шығармашылық түрде өздігінен қызметтерін іске асыруға мүмкіндік береді. Сондықтан мұғалімдерді жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне еркін пайдалана білуіне және оқыту құралы ретінде пайдалануға болады. Біздің бүгінгі қарастырып отырған басты мәселеміз. «Жаңа ақпараттық-технологиялар» ұғымының пайда болуымен және білім беру саласына компьютердің қолданыла бастауымен тығыз байланысты. Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз – білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі. Бұл процесті іске асыруда негізгі құралы компьютер болып

табылады. Компьютер – білім беруісіндегі бұрын шешемін таппай келген жаңа, тың дидактикалық мүмкіндіктерді шешуге көмектесетін зор құрал [1].

Ақпараттық технология екі құрамдас бөліктен тұрады: компьютерлік сауаттылық және компьютерлік білімдарлық. Компьютерлік технологиялардың даму жағдайындағы ақпараттық сауаттылыққа «компьютермен өз бетінше жұмыс істей білу, компьютерліктехниканың көмегімен есептеу, жазу, сурет салу, ақпараттарды іздеу дағдыларымен біліктіліктерінің болуы». Компьютерлік білімдарлықтың белгілеріне компьютерлер мен танымалбағдарламалардың кеңтүрлілігін бағдарлай білу, олардың мүмкіндіктерін білу,нақты бір жұмыс үшін тиімді бағдарламалық құралдарды таңдай білу. Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл процесс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді. Мұндай жағдайда педагогикалық процестің маңызды құрамы оқу ісіндегісубъектілер-оқытушы мен оқушының тұлғалық-бағытталған өзара әрекеті болып табылады [2].

Оқытудың компьютерлік технологиялары педагогтар мен оқушылардың шығармашылық қасиеттерін дамытуға үлкен мүмкіндіктер береді. Оқыту ісіндегі қазіргі ақпараттық технологиялардың негізгі міндеттері – танымдық әрекетті басқару процесі мен қазіргі ақпараттың білім ресурстарына қол жеткізудің интерактивті ортасын жасау ісі болып табылады. Компьютерлік технологияларды қолдану өздігінен сабаққа дайындалудеңгейін арттырады; оқу процесін жүргізуді қызықты етеді; шығармашылық жағынан бұрын болмаған кәсіби дағдылары қалыптастыратын жаңамүмкіндіктер туғызады; осыларға қоса, мемлекет мектептерге қойып отырғанәлеуметтік тапсырыс деңгейіне де сәйкес келеді. Компьютерлік модельдердіңинтерактивтілігі (екі жақтылығы) оқыту процесінде бұрын болмаған жаңамүмкіндіктер береді (интерактивтілік – модель параметрлерін өзгерту арқылы не болатынын көрсету.Шығармашылық деген сөздің сырына үңілсек ,ол адамның мақсатты ісінежету жолындағы талаптануы мен толқынысының, жігері мен сабырлығынан,сұранысы мен сезімінен көрінеді.Шығармашылық адам санасының жасампаздығын және іс-әрекетінің биікбелсенділігін көрсетеді. Адам қабілетінің дәрежесі, оның кәсіби іскерлікшеберлігі, жаңалық ашуы тұлғаның шығармашылық ойлауына қатыстыанықталады. Ұстаздың шығармашылық жұмысы ең алдымен сабаққа даярлықтанбасталады. Сабақтың өз мәнінде өтуі ұстаздың біліміне, ұйымдастыруқабілеттілігіне, яғни шеберлігіне байланысты [3].

Білім беру жүйесіндегі қайта құрулардың негізгі субъектісі-мұғалім. Қазіргі мектепке шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалықтехнологияларды жете меңгерген, мамандық шеберлігі қалыптасқан мұғалімдерқажет. Ол бір уақытта педагог-психолог және оқу процесін ұйымдастырушытехнолог бола білуі керек. Компьютердің мүмкіндіктерін ескере отырып, оқытумәселелеріне талдау жасасақ, психологияның, педагогиканың іргелі оқытутеориясынан психологиялық-педагогикалық, әдістемелік мәселелер туындайды.

Білім берудің ақпараттандырудың негізгі міндеттері: -педагог кадрларды жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне еркінпайдалана білуге дайындау және жүйелі түрде біліктіліктерін көтеру [4].

Компьютер тек оқушы қолындағы құрал ғана емес, ол оған қосатөмендегідей маңызды педагогикалық мәселелерді шеше алады:

- Білім мазмұнының мектептік компонентін жасау.
- Мектептің оқу жоспарын тиімді етіп жасау
- Оқушының қабілетіне қарай үйрету ісін ұйымдастыру
- Оқыту уақытын бөлуді тиімді түрде жүргізу.
- Сабақты жұмыс тәсілдерінің тиімді түрін таңдау;
- Педагогикалықболжамжасау
- Сабақты жүргізудіңыңғайлы жүйесін жасау.

Ақпаратталған қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім берусаласында оқушыларды білімнің ақпараттандыру түрлерімен қамтамасыз етуқажет. Осы орайда оқушылар ақпаратты мынандай жолменқабылдайды деп ойлаймын. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бірі – жаңатехнология негіздері болып табылады. Сонымен бірге өскелең ұрпақтың ақпарат құралдарымен жұмыстана білуіне назар аударған жөн. Ақпараттық технологияның барлық мүмкіндіктерін пайдалан отырып, оқушылардыңшығармашылық даралығын қалыптастыру үшін: оқушының дайындықдеңгейін, ынтасын және қабылдау жылдымдығын ескеру арқылы жаңаматериалдарды меңгеруге байланысты оқытуды ұйымдасытру және оқытупроцесіне жаңа ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін пайдалану [5].

Инновациялық процесті болжау барысында қолданылатын инновациялықіс-әрекеттер тереңдетіліп, кеңейтіледі. Сонымен қатар, оқыту мен тәрбиелеуқорытындылары талданады. Алдыңғы қатарлы озық тәжірибені ғылыми талдаунегізінде оқып үйренуге, қазіргі кезеңдегі педагогикалық зерттеулержетістіктерімен танысуға болады. Жаңа педагогикалық технологияларменинновациялық іс-әрекеттің негізгі заңдылықтары мен қағидаларын дұрысқолдана

білуге, шығармашылық ойлауға, кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің құндылық қарым-қатынасын қалыптастыруға, ұстаз шеберлігіне жету жолдары мен шараларын жете түсінуге үйренеді. Сонымен қатар алдыңғы қатарлы озық тәжірибелер жөніндегі ағымдағы газет-журнал материалдар арқылы танысып педагогтар – новатордың әдістемелерін ғылыми тұрғыдан талдай білуге, инновациялық іс-әрекет ерекшеліктерін айқындап, өз беттерімен сурет, кесте құруға, хабарлама, реферат, аннотация, рецензия жазып, оқу-тәрбие қызметіне педагогикалық талдау жасауға үйренулері қажет. Оқытудың жаңашыл әдістері мен тәсілдерін сөз еткенде, оқылып отырған материалдың ерекшелігі мен құрамының нақты ерекшелігіне сәйкес әдістемелік құралдарды шығармашылықпен пайдалану қажет екеніне назар аударту көзделді. Сонымен қатар, оқытудың инновациялық жүйесі білім, оқыту процесінде жаңа технологияларды пайдалана білу іскерлігі қалыптасу керек [6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Хоффман Л. Современные защиты информации. Пер. с англ.-М.: Сов. Радио, 1980.
2. Спесивцев А.В., Защита информации в персональных ЭВМ.
3. Герасименко В.А. Защита информации в автоматизированных системах обработки данных. Кн. 1 - М.: Энергоатомиздат, 1994 - 400с.
4. Спесивцев А.В., Вогнер В.А., Крутяков А.Ю. и др. Защита информации в персональных ЭВМ. - М.: Радио и связь, Веста, 1993. - 192с.
5. Гроувер, Р. Сатер, Дж. Фипс и др. Защита программного обеспечения - М.: Мир, 1992. 285 с.
6. ГОСТ 28147-89. Системы обработки информации. Защита криптографическая. Алгоритм криптографического преобразования.

ӘОЖ 37.01

Кисымова А.Г.
(Теректі ауданы)

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан - жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы. Тәуелсіз Қазақстанның ел басқарушысы Нұрсұлтан Әбішұлының кезекті жолдауында қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту, дамыту және жетілдіру мәселелері сөз болғаны баршамызға мәлім. ХХІ ғасыр – жаңа технология мен ақпараттандыру ғасыры. Тәуелсіз Қазақстан да сол ғасырға нық қадам басты. Еліміздегі барлық білім ошақтары компьютер және интерактивті тақтамен жабдықталуда. Қазіргі заманғы, ғылыми - техникалық үдерістің қарқыны күннен - күнге өсуде. Сонымен қатар, білім беру жүйесінің алдына да жаңа міндеттер жүктелуде. Білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияны практикада меңгермейінше сауатты, жан - жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа ақпараттық технологияны меңгеру мұғалімнің білімін шыңдап ғана қоймай, интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және тағы басқа көптеген адами келбетін қалыптастыруына ықпал жасайды. Көп жайларды зерттеп, көңілге түйіп, мәселелер төңірегінде іздену әр ұстаздың міндетіне айналды. Сондықтан ұстаздардың тәжірибесінде мынадай проблема тууы мүмкін: оқушылардың танымдық қабілеттерін, танымдық процестерін (есту, көру, қимыл және т.б.) дамытуда қолданып жүрген әдіс - тәсілдердің заман талабына сай болмауы. Осы проблеманы шешу үшін тиімді жолдарды қарастыру қажет. Қазіргі заман талабы бойынша білім берудің ақпараттандырудың негізгі талаптарының бірі – оқу үдерісіне мультимедиялық технологиялар мен коммуникативтік интерактивті әдістемелердің үйлесімді байланысы негізінде жасалған, оқыту және тексеру электрондық бағдарламаларды, оқулықтарды енгізу. Интерактивті тақтаның келуіне байланысты оқытудың жаңаша әдісі пайда болды. Мұғалімдер өз сабақтарында мейлінше интерактивті тақтаны пайдалана отырып, жан-жақты ізденіп, сабақтарын қызықты, әрі тартымды, нәтижелі өткізуге тырысуда. Интерактивті тақтаның мүмкіншілігі шексіз.

Оқушылардың жеке - дара ерекшеліктерін ескере отырып, коммуникативтік шығармашылық күзіретін дамыту арқылы оқушының тілдік қорын дамыту, іс жүзінде ауызша сөйлей білуге үйрету болып табылады. Бұл үшін:

1. Қазақ тілін оқыту әдістемесін әлемдік ақпараттық білім кеңістігінің деңгейіне көтерудің тиімді жолы – білім беру саласын толықтай ақпараттандыру.
2. Мемлекеттік тілді оқытуда – ақпараттық - коммуникациялық технологияларды оңтайлы пайдалану [1, 10 – б.].

Ақпараттық технологияны оқыту үдерісінде екпінді түрде енгізу бағытына қолданылатын жаңа түрдегі құрал – интерактивті тақта болып табылады. Интерактивті тақтаның келуіне байланысты оқытудың жаңаша әдісі пайда болды. Мұғалімдер өз сабақтарында мейлінше интерактивті тақтаны пайдалана отырып, жан-жақты ізденіп, сабақтарын қызықты, әрі тартымды, нәтижелі өткізуге тырысуда. Интерактивті тақтаның мүмкіншілігі шексіз. Оны көрнекілік ретінде қарастырсақ, ол оқу нәтижесінің сапасына оң әсер етері сөзсіз. Бұл – бейнеконференциялар, мектептер мен жоғарғы оқу орындары арасында бірлескен сабақтар өткізу үшін қолданылатын ерекше жүйе. Сонымен қатар, пәндік көрнекі құралдарды бейнематериалдар арқылы көрсету мүмкіндігі туды.

Сабақ үстінде оқушының жүйелі жұмыс істеуіне мүмкіндік туғызу, сабақтың тақырыбына сай нақтылы міндет қоя білу – ол әрбір мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Өйткені, оқушыларды терең әрі жинақты біліммен қаруландыру, олардың шығармашылық қабілетін, қызығушылық талғамын дамыту, өз бетінше білімін толықтандыруға дағдыландыру сияқты күрделі жұмыстар сабақ барысында қалыптасады. Бұл әрбір мұғалімді ойландырып, жаңаша жұмыс істеуге, жаңа ізденістерге жетелейді. Әрбір мұғалімнің негізгі алға қойған міндеті – шәкірттерінің ой-өрісін кеңейтуге, биік адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру. Мектепте қазақ тілін жүргізу мұғалімдерден көп дайындықты талап етеді. Мұғалімнің еңбегінің табысты болуының қайнар көзі оқушының ана тілі мен қазақ тілінің арасындағы әр қилы ұқсастықтарын, айырмашылықтарын есепке ала отырып, соларға негіздей оқытқанда ғана сабақ табысты да тиімді болады. Оқу тәрбие жұмысының негізі – сабақ. Сапалы сабақ оқу тәрбиесінің нәтижелі болуына тікелей әсер етеді.

Тілді оқытып, үйретудің сапасын арттыру әр түрлі жағдайларға байланысты. Мектепте оқытылатын қазақ тілі пәнінің түпкі мақсаты – оқушыларға қазақ тілін меңгерту, ойлау қабілеті мен сауаттылығын арттыру, қазақ тілінде сөйлеп, жаза білетін дәрежеге жеткізу, қазақ халқының әдет - ғұрпын, тарихын танып талаптандыру, тілін құрметтеуге тәрбиелеу, сонымен қатар Отанды, табиғатты, айналадағы құбылысты, тыныс – тіршілігімен жан-жақты терең таныстыру. Осылардың барлығы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дәстүрлі әдістемеге қарағандағы артықшылықтарын пайдалану арқылы тіл үйренушінің білім сапасының артуына, қатысымдық күзіндеттілігінің қалыптасуына ықпал етеді. Тілдік білім беруде ақпараттық - коммуникациялық технологияларды қолдану тіл үйренушілерді әлемдік мәдени құндылықтарға, ақпараттық ресурстарға жақындатып алып келеді, шынайы мәдени аралық коммуникацияға жағдай жасайды. Бұл технологияның тіл үйретудегі мүмкіндіктері ғылыми-теориялық тұрғыдан жан - жақты дәлелденген, тек практикалық тұрғыдан жүзеге асыруға мамандардың дайындығы арта түсуі қажет. Алдағы уақытта жоғары талаптарға жауап беретін ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың түрлері арта беретіні сөзсіз. Сондықтан қазақ тілін оқыту - үйрету үдерісінде бұл технологияларды ұтымды қолдану үшін оқытушылардың өз кәсіби шеберліктерін, ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін үнемі дамытып отыруы талап етіледі. [2, 13 – 6.]

Мектептерде жаңа технологиялар арқылы оқыту қазақ тілін үйретудің сапасы мен маңызын арттырады.

Өз тәжірибемде білім берудің мынадай технологиялар түрлерін үнемі қолданудамын:

- деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту технологиясы;
- модульдік технология;
- дамыта оқыту технологиясы;
- ақыл - ой, іс - әрекеттердің кезең бойынша қалыптасу технологиясы;
- танымдық іс - әрекеттерді жандандырудың тәсілдерін оқыту технологиясы;
- ынтымақтастықта оқыту технологиясы.

Қазіргі таңда оқыту технологиясы қалай оқыту керек деген ғылыми тұжырымдамамен тығыз байланысты, яғни қалай сабақты ұйымдастыру керек, қандай принциптер арқылы, қандай факторларды үнемі ескеру керек деген сұрақтарға жауап іздейді. Сондықтан, оқыту технологиясы оқытудың мақсат, мазмұн, принцип, әдіс және құралдармен тығыз байланысты.

Қоғам талабына сай инновациялық технологияны меңгеру ғалым В.Максимов өз зерттеулерінде келесі инновациялық технологияларының түрлерін ұсынады:

- құрылымдық логикалық технология;
- интеграциялық технология;
- ойындар технологиясы;
- тренингтік технологиясы;
- ақпараттық технология;
- сұхбаттық технология.

Қазіргі инновациялық технологиялардың жиі қолданылатыны – ақпараттық технологиялар. Оларды пайдалану барысында бұрыннан біз көбінесе компьютерді қолданып, сабақты түрлендіріп,

студенттердің пәнге деген қызығушылықтарын дамытамыз. Осындай сабақтар өткізгенде, оқыту процесін дараландырады және оқушылардың ойын дербестігі мен белсенділігін арттырады.

Компьютердің әдістемелік және дидактикалық мүмкіншіліктерін пайдаланып, ақпараттық технологияларды қолдану оқушылардың танымдық және өзіндік белсенділігін арттыратын ойын элементтері арқылы үйрету оқыту процесін тұрақтандыруға мүмкіншілік береді. Компьютер арқылы мәтінді теру, берілген қателерді түзету, мәтін бойынша тапсырмалар орындау және тағы басқа сабақ түрлерін өткізуге болады. Кейде оқушымен де жеке жұмыс жасай аламыз. Оқу барысында оқушылардың ақпараттық технологияларды пайдалануы, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі ұйымдастыру, өзіндік сараптау, жоспарлау мүмкіндіктеріне негізделген оқытылу мүмкіндігін береді [3, 13 – 6.].

Оқушының дамуын үйлесімді нәтижеге жеткізу үшін оқу жүйесі ғылыми-педагогикалық негізінде жасалуы қажет. Сабақ кезінде модульдік оқыту технологиясын қолдана отырып, оқушылардың жеке дамуына көңіл бөлуге болады. Модульдік оқыту технологиясы жаңа технологиясының әр пән бойынша ерекше қолдануда. Оқу модулі 3 құрылымдық бөлімнен тұрады: кіріспеден, негізгі бөлімінен және қорыту. Әр модульге оқытушы өз уақытын бөліп, қойылған мақсаттарына жетуге тырысады. Оқытушы сабақты ұйымдастыру түрлерін ойластырады. Оқу материалдарын тақырыптың мазмұнына сәйкес деңгейлік тапсыру болуы қажет.

Оқушылардың тілін дамыта оқытудың нәтижесінде оқушы қазақ тілінің сөз байлығын толық игеру, тілдің фонетикалық және сөзжасам жүйесін жақсы меңгеру, морфологиялық, синтаксистік тәсілдерді игеріп, оларды практикалық тіл жасау дағдысында дұрыс пайдалана білуі тиіс. Сонда ғана оқушы тілді күнделікті өмірінде дұрыс пайдаланумен қатар тілдің қатысымдағы стильдік, эмоциялық, көріктеу, көркемдеу қызметтеріне де түсініп қолдана алады. Сондықтан, оқушылардың тілін дамыту үшін, ең алдымен, олардың сөздік қорын байыту; әдеби тілдің нормасында сөйлемдерді дұрыс құрауды үйрету; ойларын жүйелі ауызша, жазбаша жеткізе білу дағдылары мен шеберлігін қалыптастыруы қажет.

Қалыптасқан білім беру жүйесін жетілдіру ісінде қазіргі заманғы ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың маңызы жөніндегі мәселе соңғы екі онжылдық бойына өзекті болып отыр. Әрбір педагог: мектеп мұғалімі немесе жоғары оқу орнының оқытушысы болсын, басты мақсат - білім беру сапасын қамтамасыз ету. Ал ол үшін ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың қолданылуы үлкен дәрежеде септігін тигізетіні сөзсіз.

Қорыта келе, жоғарыда көрсетілген инновациялық технологиялардың түрлері қазіргі жағдайда мектептердің оқу процесінде қолдануға өте тиімді. Білім берудің мемлекеттік стандарттарында анықталған оқытудың мазмұнына ешбір нұқсан келтірмейді, керісінше оқу пәндерінің бағдарламасында көрсетілген мақсатқа оқытудың бұрыннан қалыптасқан әдістерімен өзара бірлікте қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Роджерс Э. Инновация туралы түсінік. - // Қазақстан мектебі №4, 2006 ж.
2. М.Жанпейісова Модульдік технологияны қолдану оқушыны дамыту ретінде., А., 2003ж.
4. Көпдеңгейлік бірыңғай стандарттық оқыту жүйесі және қазақ тілін үйретудің әдістемесі. Астана «Келешек-пресс», 2006 ж.

ӘОЖ 81:37.016

Кубаева Г.Ж.
(Орал қаласы)

ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕГІ ОҚУЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗЫ

Қазақ тіліне құрылған бағдарлама оқушыдан еркін сөйлеуді, мәтіндермен жұмыс жасауды, әртүрлі стильдегі жазылым тапсырмаларын орындауды, ақпарат көздерімен еркін жұмыс жасауды талап етеді. Көп жылдар бойы бағдарламадан басым болып оқулық үстемдік еткен болатын. Білім беру саласын реформалау арқасында бағдарлама талаптары басты міндетке айналып оқулықты ресурс ретінде қолданамыз. Дегенмен оқытуға қойылатын сан талаптарды әр сабақтың тар шеңберіне сыйғызып, сабақтың оқушылардың көкейіне қонымдылығын арттыруда мұғалімге жақсы оқулық көп көмегін тигізеді. Қазақ оқулығы тарихында алғашқы оқулықтың нұсқасы болған ағартушы, педагог әрі ақын-жазушы Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» кітабындағы даналық хикаялар мен аңыздар ауыз әдебиетінің үздік үлгілері қазіргі оқулықтар мен оқу құралдарына жиі пайдаланылып келеді. Оқушы үшін қызықты, тілі бейнелі болуға, өмірді, табиғат пен қоғам құбылыстарын өзінің күрделі қалпында, барлық қайшылықтарымен таныстыратын Ахмет

Байтұрсынов оқулықтары ғылыми практикалық тұрғыдан ұлттық оқулықтарымыздың іргетасын берік қалаған болатын. Оқулық - оқу бағдарламалары мен дидактиканың талаптарына, оқыту мақсатына сай нақты оқу пәнінің мазмұны ғылыми негізде, жүйемен баяндалатын кітап [2, 159-б.]. Оқулық басқа басылымдардан: 1) атқаратын өзіндік қызметтері. 2) мазмұны, 3) мәтініне қойылатын арнайы талаптар және 4) ерекше құрылымы арқылы ажыратылады [1,33-б.]. Оқулықтың үйлестірушілік, жүйелеушілік, ақпараттық, жинақтаушылық, өздігінен білім алу, кіріктіру, алған білімін бекітіп, бақылау қызметтерімен қатар мазмұнына қойылатын негізгі талаптар пәнді үйретудегі айқын мақсат, ғылымның практикамен байланысын көрсететін материалдардың болуы, бағдарламада санамалап көрсетілген материалдың оқулыққа түгел ендірілуі, оқу материалы мазмұнының білім беру мазмұнын талғау принциптеріне (ғылымилық, шама жетерлік болуы, ұлттық және аймақтық ерекшеліктердің, пәнаралық байланыстардың ескерілуі) сай болуы қажет. Сондай-ақ пәнішілік байланыс, пәнаралық байланыс, жүйелілік, пішіндік бірізділік, безендіру, көзартқылар мен көрсеткіштер секілді талаптар кеңінен қарастырылуы қажет. Жақсы оқулық (құрылым, мазмұны жүйелі, бағдарлама мақсатына сай) мұғалім дайындығының кемшін тұстарын білдірмей жақсы оқу процесін ұйымдастырады. Оқулықтардың салмағы мен көлемі де өзекті мәселелердің бірі. Оқулықтың безендірілуі мен қатар ауырлығы да басым. Осы тұрғыда кейбір пәндердің кіріктіріліп берілуі немесе түрлі бөлімдерге бөліп шығарылуы да қолға алына бастады. Сонымен қатар төменгі сыныптарда екі-үш пәннің мазмұнын тоқсан бойынша жарыққа шығару мүмкіндігін де қарастырған жөн деп ойлаймын.

Оқыту үрдісін екіжақты қарастыруға болады: бірінде оқулықтағы бар тапсырманы орындаумен шектеліп жатса, енді бірінде оқытушылар оқулық тапсырмасын түрлі әдіс-тәсілдер арқылы меңгертіп білім көзіне айналдырып жатады. Оқушы үшін де көзбен көріп, практикада меңгерген тиімдірек болмақ. Бүгінде қолданылып жүрген оқулықтар оқулық критерийлеріне сай болғаны дұрыс. Кейбір оқулықтар бағдарлама талаптарын толық аша алмай жатады. Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқыту барысында түрлі технологиялар жылдан-жылға жетіліп келеді. Сабақта диктант жұмысын басшылыққа алу, грамматикалық ереже сынды әрекеттерден гөрі тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын меңгерту – басты мақсатымыз. Осы орайда Ж. Аймауытовтың: «Баланы тілдің әр түріне машықтандырғанда белгілі жүйе қолданылсын. Жазу, оқу тыңдаудан, сөйлеуден соң келеді, соңғылар тәжірибеден соң келеді. Сондықтан әуелі баланың көрген-білгені туралы әңгіме құрып, сонан кейін оқуға, жазуға үйретілсін. Әңгіме үшін берілетін мағлұмат кітаптағы даяр заттар бола бермей, баланың тәжірибесінен, көрген-білгенінен алынсын. Кітаптан өмірге емес, өмірден кітапқа қарай жылжысын», - деген сөзі еске оралады. Қазақ тілін оқытуда тек теориялық білімді жаттатпай оқушыға түрткі сұрақ беру арқылы сын тұрғысынан ойландырып барып тақырыптық білімге құштарландыру. Жаңартылған білім мазмұны бойынша оқитын сыныптардағы оқулықтар мазмұны тілді үйретуге бағытталған. «Балапан», «Бәйшешек» деген атауының өзі жаңалық әкелгендей. «Балапан» аясында түрлі тақырыптар қарапайым деңгейде баяндалып, түрлі жапсырма суреттер, жазба дәптерлер арқылы көркемделген. «Бәйшешекте» қазақ халқының әдебиеті таныстырылады, қызықты тапсырмалар, қазақша сөйлей білуге, ақын-жазушылар шығармаларымен танысып, мақал-мәтелдер арқылы ой түйіндеуге үйретеді, дербес, жұптық, топтық жұмыстар орындалады. 5-сыныпта «Отбасындағы дәстүрлер мен мерекелер», «Мектеп өмірі», «Қазақстандағы жан-жануарлар мен өсімдіктер әлемі», «Су –тіршілік көзі», «Әлемдегі ірі кітапханалар» бөлімдері бойынша тақырыптарда «Ойлан, жұптас», «Джигсо», «Оймоншақ», «Желаяқ», кластер әдістерімен қатар тілдік бағытта анық көрсетілген. Аталған тақырыптар төменгі сыныптарда оқытылып спиральдік білім жүйесі арқылы күрделендірілген. Мысалы бірінші бөлімде тек отбасы туралы емес ондағы дәстүрлер, бата беру, отбасы мерекелері, ізеттілік туралы кеңінен оқытылады. Жануарлар мен өсімдіктер бөліміндегі мультфильм, ертегі бойынша күнделікті өмірмен тығыз байланысты тақырыптарды қамти отырып, кең көлемді оқыту ресурстарын, аутенттік материалдар қолдану мүмкіндігін кеңейтеді. Аутенттік материалдар арқылы оқушылар болжау, талдау, қолдану әрекеттерін сабақта еркін жүзеге асыры алады. Ал енді «Ежелгі көшпелілер мәдениеті» бөлімі бойынша көшпелілер, сақтар, Тұмар патшайым туралы түсінік беруде орыс тілінде мағлұмат беріп, тарих пәнімен кіріктіріп сабақтастыру қажеттігі байқалды. Мәтін танымдық бағытта болғандықтан географиялық терминдермен жұмыс жүргізіледі. Әдебиеттік туындылар тақырыпқа сай кіріктірілген. Оқу мақсатына жету үшін нәтижеге бағытталған. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, екінші тілді игеруде оқушының тілдік деңгейі орта деңгейге жету үшін 2 жылдай уақыт кетеді. Осы жайт оқушының тез уақыт аралығында грамматикалық сауатты сөйлеп кетпейтінін білдіреді. Сол себепті мұғалім оқушылардан тез арада жақсы нәтиже талап етпей, оны сыныптастарымен бірдей дәрежеде бағаламауы қажет. Оқушы біліміндегі қажеттіліктерді толықтыру үшін тілдік және тілдік емес пән мұғалімдеріне пәнаралық байланыс орнатып отыру қажет. Оқушылармен өз бетімен орындауға шығармашылық, танымдық жұмыстар ұйымдастыру

қажет. Яғни, үйреніп жатырған тілде оқу, жазу, сөйлесу, ән айту тапсырмаларын орындату, қателіктер болса да жақсы бағалау.

Оқыту барысында тіл үйрену үшін септігін тигізетін тағы бір құрал – электронды оқулықтар. Электронды оқулық дегеніміз — мультимедиялық оқулық, сондықтан электронды оқулықтың құрылымы сапалы жаңа деңгейде болуға тиіс. Электронды оқулық оқушының уақытын үнемдейді, оқу материалдарын іздеп отырмай, өтілген және оқушының ұмытып қалған материалдарын еске түсіруге зор ықпал етеді. Себебі, оқушының өзіне көрнекілік қолданған тиімді қажет элементінің жанында жазуы болады. Электронды оқытудың негізгі мәселелері ақпараттық-коммуникативтік технология негізінде ақпараттық білім беру ортасын құру және оны тиімді пайдалану болып табылады [4, 2]. Электронды оқулық мынандай жағдайларда тиімді: кері байланыспен лезде қамтамасыз ете алады; гипермәтіндік түсініктемелердің көп рет қолданған кезде уақытты үнемдейді; белгілі бір бөлім бойынша білімді тексереді; қысқа мәтінмен көрсете, айта және модельдей алады. Электронды оқулық пен оқытудың негізгі мақсаты: "Оқыту процесін үздіксіз және толық деңгейін бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту". Білім берудің кез келген саласында "Электрондық оқулықтарды" пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.Қ.Құсайынов, Ұ.Ә.Асыллов «Оқулықтану өзекті мәселелері»
2. Педагогика және психология терминдерінің түсіндірме сөздігі
3. Ф.Ш.Оразбаева, Ж.Т.Дәулетбекова, А.Қ.Рауандина, Р.С.Рахметова, Қ.С.Жайлаубаева Оқулық «Қазақ тілі мен әдебиеті»
4. Азатова Б. А. Электронды оқулықтар

УДК 796.332

Кусбеков Ж.С.
(город Уральск)

СПЕЦИАЛЬНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ЮНЫХ ФУТБОЛИСТОВ

Одним из приоритетов долгосрочной стратегии развития государства « Казахстан – 2030 » определены: « Здоровье, образование и благополучие граждан Казахстан». Основная цель этих приоритетов – утверждение активного образа жизни, формирование, сохранение и укрепление здоровья, духовно- нравственное оздоровление общества.

В послании Президента страны народу Казахстана говорится « По мере того, как мы строим свое общество, необходимо, прилагать необходимые усилия в том, чтобы наши граждане были здоровыми на протяжении всей жизни».

Здоровье населения республики Казахстан- высшая национальная ценность и и возраждение нации должно начаться именно со здоровья, в первую очередь детей.

Футбол - это вид спорта, о котором много говорят и спорят, в футбол любят играть, футбол любят смотреть, многие считают, что неплохо разбираются в футболе, что связано с его популярностью и общепризнанностью среди представителей различных возрастных групп и профессий.

Футбол представляет собой соперничество двух команд, осуществляемое в рамках правил, где победительницей признается команда, которая забьет большее количество голов. Такое соперничество может быть только при условии, если игроки обеих команд владеют технико-тактическими навыками, умеют взаимодействовать друг с другом, знают правила игры.

Каждая игра требует от футболиста максимального проявления разных физических качеств. Учиться такому проявлению физических качеств нужно в тренировках, и особенно в тех упражнениях, в которых решаются конкретные игровые задачи. И чтобы проявлять на максимуме физические качества в игре, их нужно сначала научиться максимально проявлять в тренировках. Таким образом, принцип максимального проявления физических качеств определяет цель спортивной тренировки в целом, и физической подготовки, в частности. Нужно помнить также, что каким бы талантливым не был игрок, к максимальным спортивным достижениям он может прийти только через полную самоотдачу на тренировках. Хорошая самоотдача приведет к такому проявлению физических качеств, когда их структура будет соответствовать игровой.

Структура физической подготовленности футболистов образована разными физическими качествами. Раньше все эти качества назывались так: сила, быстрота, выносливость, ловкость (или координация) и гибкость. Каждое из названных выше физических качеств имеет сложную

структуру. Поэтому стали говорить не сила, а силовые качества, не быстрота, а скоростные качества. На русском языке плохо звучит словосочетание «выносливостные» (гибкостные, ловкостные) качества, и поэтому тренеры продолжали по-прежнему употреблять термины выносливость и гибкость, понимая, что эти качества состоят из множества различных и часто независимых друг от друга проявлений.

Но самое важное с практической точки зрения заключается в следующем: было установлено, что разные проявления одного и того же качества не взаимосвязаны друг с другом. Например, два основных проявления скоростных качеств: быстрота реакции и быстрота бега не взаимосвязаны и не зависят одно от другого. Были и есть в настоящее время, например, спортсмены с очень быстрой реакцией, но не очень быстрые в беге. И наоборот, быстрые в беге не всегда отличались столь же быстрой реакцией. Такая ситуация означает следующее: если бы быстрота была единым физическим качеством, то можно было бы с помощью небольшого набора скоростных упражнений развивать все его проявления. Но на самом деле это невозможно, и каждое проявление скоростных качеств нужно развивать с помощью специфических средств. Так же обстоит дело и с другими проявлениями двигательных качеств.

Известно, что физическая подготовка – это длительный процесс, цель которого – достижение футболистами высокого уровня подготовленности. Этот уровень физической подготовленности должен соответствовать требованиям игры. Например, если для эффективной игровой деятельности футболист должен пробежать в матче 12000метров, и из них не менее 2000метров с максимальной мощностью, то уровни развития всех видов выносливости и скоростно-силовых качеств должны позволять ему делать это в каждой игре.

Задачи, решаемые в процессе физической подготовки многообразны, и конкретная формулировка каждой из них зависит от подготовленности и возраста футболистов, период подготовки и т.п.

Отметим также, что планирование процесса физической подготовки футболистов основывается на трех группах принципов. Во-первых, это общие принципы физической подготовки пригодные для всех видов спорта. Во-вторых, это принципы физической подготовки в спортивных играх (баскетболе, волейболе, гандболе и др.). И, наконец, в-третьих, это специфические принципы физической подготовки футболистов.

Если суммировать все вышеизложенное, то к наиболее важным из них относят следующие:

- Единство общих (неспецифической) и специализированной физической подготовки.
- Единство проявлений физических качеств футболистов в соревновательных играх и тренировочных упражнениях.
- Направленная к максимальным проявлениям физических качеств в соревновательных играх и определенных тренировках.
- Непрерывность процесса физической подготовки.
- Вариативное изменение тренировочных нагрузок.
- Разумная индивидуализация средств и методов процесса б физической подготовки.
- Цикличность процесса физической подготовки и использование в ряде циклов блоков типовых занятий.

В многолетней подготовке футболистов используют две группы упражнений, направленных на развитие физических качеств: неспецифические (бег, прыжки, упражнения на силовых тренажерах) и специфические (тактико-технические). Упражнения первой группы способствуют развития базовых физических качеств (общей выносливости, общей силы), в то время как упражнения второй группы перерабатывают эти базовые качества специфические.

Применение такого большого числа разнообразных упражнений не случайно. Несмотря на то, что игра в футбол оказывает многостороннее влияние на футболистов, воздействие на некоторые проявления их физических качеств и способностей оказывается недостаточно. Например, игра или игровое упражнение оказывают недостаточное влияние на развитие некоторых проявлений скоростно-силовых качеств (например, прыгучести), координационных способностей игроков. Поэтому помимо специализированных футбольных упражнений тренеры, работающие с футболистами, используют неспецифические упражнения на силовых тренажерах для развития разных проявлений силовых качеств. Используют также скоростной бег, различные виды прыжковых упражнений, бег в подъем (угол подъема – 4-6 градусов) и бег под уклон. Еще более широк арсенал неспецифических тренировочных средств подготовки юных игроков (ритмика и спортивные танцы, акробатика, координационные упражнения и т. п.).

Говоря о физической подготовки футболиста мы чаще всего выделяем три основных категории силы:

статическую силу – способность развивать максимальную силу в статическом режиме деятельности. Статическая сила – основа для основных проявлений силы;

динамическую силу – способность развивать усилие несколько раз подряд за определенное время в условиях быстрого движения и динамического режима деятельности мышц;

взрывную силу – способность развивать максимальное усилие за очень короткий промежуток времени (в момент удара, броска, отражения мяча). В основе движения лежит разовое максимальное мускульное усилие с учетом подготовки к этому движению (замах).

Известно, что система обучения игре в футбол, как и другие подобные дисциплины спортивно-педагогического цикла, должна включать последовательное освоение знаний, умений и навыков.

Технология обучения игре в футбол - это связующее звено между теорией обучения и его практической реализацией, то есть проекция теории обучения на плоскость, которая и образует систему обучения. Нами разработана схема, характеризующая элементы технологии игры в футбол.

Исследования, проведенные А.П. Золотаревым, позволили установить, что разносторонность тактических действий юных футболистов существенно различна в зависимости от возраста (табл. 2).

Таблица 2

Возрастная динамика разносторонности тактики юных футболистов (%)

Тренировочная разносторонность тактико-технических фазовых элементов (%)						
	Параметры	Возраст (лет)				
		8–9	10–11	12–13	14–15	16–17
Тренировочная разносторонность						
1	Атака	36,8	52,6	55,3	52,6	63,2
2	Оборона	30,8	46,2	34,7	53,9	53,8
3	Общая	34,4	50,0	46,9	53,2	59,4
Соревновательная разносторонность						
1	Атака	47,7	57,9	57,9	76,3	94,7
2	Оборона	30,7	69,2	53,6	65,4	69,2
3	Общая	40,6	62,5	56,3	71,9	84,4

При этом отмечено, что уровень тренировочной разносторонности тактики во всех возрастах ниже, чем соревновательной. Наряду с этим в каждой возрастной группе отмечены особенности динамики разносторонности тактики атакующих и оборонительных действий. Так, у футболистов 8–9 лет при существенных различиях тренировочной и соревновательной разносторонности атакующих действий ее уровень в оборонительных действиях одинаков в игре и тренировке. В показателях спортсменов 12–13 лет наблюдается обратная картина. В возрастных группах 10–11, 14–15, 16–17 лет отмечено устойчивое преобладание разносторонности атакующих действий над оборонительными.

Начиная с 12-летнего возраста обозначается тенденция повышения уровня зависимости успешности соревновательной деятельности от разносторонности соревновательного и тренировочного объемов техники и тактики игры (об этом свидетельствуют результаты корреляционного анализа $r = 0,413-0,451$, $p < 0,05$).

Наиболее характерно данные закономерности прослеживаются у юных футболистов 14–15 лет. Возрастает зависимость уровня соревновательной деятельности от разносторонности ТТД ($r = 0,510-0,623$, $p < 0,05$), теснее становятся взаимосвязи соревновательного и тренировочного объемов разносторонности техники и тактики ($r = 0,737-0,861$, $p < 0,01$) (А.П. Золотарев).

Исследования, проведенные В.В. Суворовым, А.П. Золотаревым, показывают, что возрастные закономерности динамики показателей соревновательной деятельности юных футболистов позволяют выделить возраст 15 лет как «критический» в плане становления технико-тактического мастерства по следующим причинам:

- значительный прирост количественных (на 31,4 %) и качественных (на 7,5 %) параметров ТТД;
- расширение структуры и отдельных показателей соревновательной деятельности, более дифференцированная их направленность, значительное увеличение количества параметров, влияющих на результативность игры;

- возрастание влияния на успешность игровой деятельности соревновательного и тренировочного объемов разносторонности техники и тактики;
- преобладание тренировочного объема разносторонности техники игры над соревновательным, что по своим параметрам приближается к значениям высококвалифицированных спортсменов.

Перечисленные закономерности свидетельствуют о том, что для эффективного становления спортивного мастерства в многолетней подготовке юных футболистов необходимо к 15-летнему возрасту добиться освоения спортсменом полного объема технико-тактического арсенала игры, что может во многом предопределить успешность дальнейшего повышения спортивной квалификации.

Таким образом, уровень тренировочной разносторонности тактики юных спортсменов во всех возрастных группах уступает соревновательному. При этом возрастная динамика рассматриваемых показателей имеет характерные особенности. Так, у футболистов 8–9 лет при существенных различиях объемов тренировочной и соревновательной разносторонности атакующих действий ее уровень в оборонительных действиях одинаков в игре и тренировке. В показателях спортсменов 12–13 лет отмечено обратное соотношение. В возрастных группах 10–11, 14–15, 16–17 лет наблюдается устойчивое преобладание разносторонности тактики атакующих действий над оборонительными.

Анализируя содержание технико-тактической подготовки юных футболистов, можно констатировать, что в многолетней технико-тактической подготовке футбольного резерва преобладает обучение тактике атакующих действий. Определение несоответствия количественных параметров двух основных составляющих многолетнего процесса технико-тактической подготовки юных футболистов требует дальнейшего изучения данной проблемы. Недостаточная разработанность содержания тактической подготовки юных футболистов с учетом тенденций развития современного футбола, на наш взгляд, безусловно, тормозит рост спортивного мастерства. В этой связи необходимо активно изучать и внедрять новые методики обучения и построения игры, что будет способствовать обновлению содержания подготовки спортивного резерва в футболе.

Требования к уровню физической подготовленности футболистов постоянно растут. Основываясь на динамике развития игры в последние десятилетия, можно полагать, что футбол станет еще более скоростно-силовым. Увеличится число игровых эпизодов, в которых игрок будет принимать мяч в условиях жесткого сопротивления соперника. Уменьшится время на принятие решений. Возрастет эффективность групповых действий в каждом игровом эпизоде. Станут намного более трудными действия игроков в начальной фазе атаки, так как повысится число попыток отобрать мяч именно этой фазе на половине поля соперника. Скоростная техника станет основным фактором решения игровых задач, и особенно задач завершения атаки в штрафной площадке соперника. Все это приведет к тому, что повысится значение физической подготовленности игроков, особенно таких физических качеств, как быстрота реагирования и принятия решений, скорость передвижения по полю, взрывная сила, координация движений. Закладывать и развивать эти качества и способности нужно с детского и юношеского возраста.

Список литературы:

1. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Саламатты Қазақстан» (от 29 ноября 2010 года № 1113)
2. Годик М.А. Физическая подготовка футболистов – М.: Терра-Спорт, Олимпия Пресс, 2006. – 272 с., ил.
3. Качаний Л., Горский Л. Тренировка футболистов : пер. со словацкого. – Братислава, 1984.
4. Кубеков Э.А.-М., Кочкаров Э.Э. Особенности и закономерности технико-тактической подготовки юных футболистов // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-6. – С. 1310-1313;
5. URL: <https://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=37026> (дата обращения: 21.11.2017).

ӘОЖ 37.037

Қуанышқали Ғ.А.
(Орал қаласы)

САДАҚ АТУ СПОРТЫ ТУРАЛЫ АРНАЙЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ СОНЫҢ АРҚАСЫНДА ЖОҒАРЫ ЖЕТІСТІККЕ ЖЕТУ

Мергеннің қазіргі жаттығу жүйесіне әртүрлі дайындықтар кіреді: техникалық, тактикалық, психологиялық және физикалық. Негізгілерінің бірі физикалық дайындық спортсменнің денсаулығын шынықтыруға, қозғалыс қасиеттерін және функционалды мүмкіндіктерін дамытуға бағытталған. Бұл дайындық түрін сәтті кәсібилік пен жоғары спорттық жетістіктердің кепілі деп санауға болады.

Садақпен атудың тұрақты нәтижелеріне қажетті физикалық қасиеттерді қалыптастыру қазіргі мерген-спортсмендерді дайындау әдістемесінде дәстүрлі түрде аз көңіл бөлінетін күш түсіру жаттығулары арқылы жүзеге асады.

Сондықтан бастапқы негіздерінің бірі жарыс кезіндегі спортсменнің ең жоғарғы физикалық қалыпқа жетуіне арналған күш түсіру жаттығуларының қызметі мен маңызын қарастыру.

Берілген жұмыстың зерттеу объектісі - садақпен атудың оқу-жаттығу процесін ұйымдастыру жүйесі.

Зерттеу құралы - садақшы мергендердің күштік дайындықтары.

Бақылау барысында күш түсіру жаттығулары садақшы мергендердің жалпы және арнайы денелік қасиеттерінің, төзімділіктің, күшінің, икемділігінің, садақпен ату секілді координациясы қиын спорт түрлерінде қажетті бұлшықет тонусын басқару қабілетінің дамуына септігін тигізетіні анықталды.

Мергендердің жаттығу процесіне енгізуге біз ұсынып отырған күш түсіру жаттығуларының арнайы жинағының әсері арқылы тек аталған физикалық қасиеттер ғана қалыптасып қоймай, сонымен қатар мергеннің сәттілігін және жоғарғы тұрақтылығын қамтамасыз ететін тұлғалық қасиеттері, психикалық күйі қалыптасады.

Мергеннің сайысқа қажетті физикалық дайындықта болуы үшін екінші тарауда көрсетілген күш түсіру жаттығулар циклын құру қажет.

Сондықтан бұл денеге күш түсіру дайындықтары, салмақты жаттығулар садақшы-мергендердің жарыс кезеңінде тұрақты нәтижеге жетудің негізгі факторы ретінде қарастырылған.

Яғни, мақсаты садақшы-мергендердің физикалық дайындық ерекшеліктерін қарастыру және анықтау, олардың спорттық нәтижелерін көрсететін физикалық қасиеттерін дамыту әдістемелерін құрастыру.

Мергендердің міндеттері:

- . садақшы-мергендерді дайындаудың дәстүрлі жолдарының сипаттамасы;
- . садақшы-мергендерді дайындаудың ерекшеліктерін қарастыру;
- . күш түсіру жаттығуларының маңызын анықтау;
- . садақшы-мергендердің күш түсіру жаттығулары бойынша ұсыныстар дайындау.

Жалпы физикалық дайындықтың маңызы кез келген спорт түрінде бірінші болып табылады. Себебі ол бүкіл денені физикалық іс-әрекетке дайындап, жаттығу барысында спортсменнің жарақаттануының алдын алады.

Жаттығудың жаңа жүйесі әртүрлі дайындық түрлерінен құралған.

Жалпы физикалық дайындық адетте қыздыру мен созылуға арналған жаттығулар жинағынан тұрады. Бұл жаттығулардың әр спорт түрінде өз ерекшеліктері бар.

Садақшылар үшін қыздыру жаттығулары сайыс немесе жаттығу кезінде болсын атудан бұрын орындалады.

Қыздыру жаттығуларының мақсаты негізгі бұлшықет топтарын белсенді қимылға келтіру арқылы дене қызуын көтеру. Бұл жүрек-қантамыр және бұлшықет жүйесін алдағы физикалық іс-әрекетке дайындап, бұлшықеттердің тиімді қызмет етуіне мүмкіндік жасайды.

Сонымен қатар бұлшықет зақымдануының алдын алып, мергенді алдағы міндетіне физикалық және ойша дайындайды.

Жалпы жаттығулар: 2 - 3 минут бойы ерпінді жүгіріс, секіру, ескек машина (механизм), велотренажер, гимнастика және т.б.

Жалпы жаттығулар шынымен физикалық дайындықты жетілдіргенімен, садақшыларға қажетті икемділікті арттырмайды, сондықтан атуға қажетті буындар мен бұлшықеттерді қыздыру жаттығуларымен толықтырылуы қажет.

Созылу жаттығулар алдында дене бұлшықетінің толық қызғанына көз жеткізген жөн. Қыздырылған бұлшықеттің жиырылып-созылуы жеңілдейді де, жарақат алу қаупі төмендейді. Қыздырылмаған бұлшықет қабығы (коллаген) созылуға кедергі жасайды. Бүкіл дененің еркіндігі жаттығуды жеңіл әрі ыңғайлы етеді. Жаттығулар ауыртпалық тудырмауы керек.

Созылу жаттығулары белгілі бір бұлшықеттердің, буындар мен сіңірлерінің қозғалыс икемділігін жақсартып, кәсіби және тиімді мәнерде атуға көмектеседі.

Сондықтан, созылу жаттығулары:

- қозғалыс еркіндігі мен икемділігін жақсартады;
- қарама-қарсы бұлшықет топтарын жоғары дамуына көмектеседі;
- бұлшықетті еркін ұстауға көмектеседі;
- бұлшықет қанайналымын жақсартады;
- бұлшықет пен сіңірлердің жарақаттану қаупін азайтады;
- ату қабілетін көтереді;
- денені келесі тапсырманы орындауға моральді және физикалық дайындайды.

Созылудың үш басты әдістері бар.

Баллистикалық – еркін (инерциалды) қозғалыста созылу, мысалы аяқтың ауада серпілісі [1,2]. Бұндай созылу барысында сіз өзіңізді нашар басқарасыз, сол себепті жарақат алуыңыз мүмкін. Баллистикалық созылуды гимнастика секілді спорт түрлерінде қолдану өте орынды шығар, садақпен ату түріне арналмаған.

Статикалық – жалпы әдіс, қауіпсіздік жағынан да, қолайлылық жағынан да тиімді, бұлшықетті біртіндеп созу арқылы тұрақты калпында 10-30 секунд ұстауды талап етеді. Бұлшықет еркін қалыпта болуы қажет. [1,2].

PNF (проприоцептивті нейробұлшықетті созылу) бұл әдіс түрінде бұлшықет немесе бұлшықет тобы енжар созылып, кейін созылған бұлшықет изометриялық қарсылық деңгейіне өтеді, ал созылу диапазоны өседі. Созылған бұлшықетер келесі PNF жаттығуына кіріспес бұрын ен болмаса 20 секунд демалып, босансу қажет екенін білген жөн. [2, 3].

Арбір мергеннің жеке созылу – қыздыру бағдарламасын құру үшін олардың қажеттіліктерін анықтап, бағалау мақсатында сүйек – бұлшықет жүйесін сканерден өткізіп алдын-ала ортопед және физиотерапевт дәрігерлерімен кеңесу ұсынылады.

1.1 таблицада мергендерге арналған негізгі қыздыру жаттығулары көрсетілген.

Таблица 1.1 – Мергендерді қыздыруға бағытталған жаттығулар жиыны

Жаттығу	Жаттығудың орындалуы
Иықты айналдыру	Жауырынды көтеріп оңға және солға қарай айналдыру. 10 рет қайталау.
Денені айналдыру	Тік тұру, аяқ иық белдеуінде қойып, денені айналдыру. Қолдарымен денені айналдыра бұру, жоғары диапозонда қимылдау. Әрбір бағытта 15 реттен қайталау.
Аяқты сілкілеу	Бир аққа тіреліп тұру. Екіншісін жақсылап сілкіп 5-10 секунд бойы айналдыру. Жанбас, тізе, табанының еркіндігін сезіну.
Таяқты айналдыру	Таяқты иыққа қойып, аяқты иық белдеуінде ұстап, денені оңға және солға бұру. Әр бағытта 20рет қайталау.
Таяқпен алға еңкейіп созылу	Таяқты иық бойымен ұстап, жоғары көтеріп, оны аяқ саусақтарына жеткізу. 15рет қайталау.
Таяқпен жаңға еңкею	Таяқты иық бойында жоғары ұстап, жаңға еңкею. Әр бағытта 10рет қайталау. Кеуде бұлшықеттерін созу. Қолмен жарды тиреп, теріс бұрылу, бұл қалыпта 30 секунд тұру. Әр қолмен 3рет қайталау. Созылудың түрлі деңгейіне байланысты түрлі биіктікте тірелу.
Иық-қол бұлшықеттерін /трицепс/ созу	Оң қолды желкеге қойып, сол қолымен оң қолды шынтақтан төмен басу. Бұл қалыпты 30секунд ұстау. Әр қолмен 3рет қайталау.
Арқаның жоғарғы бөлігі мен қолтықты созу	Жардан метр қашықтықта тұрып, қолымен жарға тіреліп, алға еңкею. Дененің жоғары бөлігін қол астына түсіру. Арқаның жоғары бөлігі мен қолтық созылу қажет. Бұл қалыпта 30 секунд тұру. Әрбір қолымен 15 рет қайталау.
Аяқ-сан бұлшықеттерін созу	Бір аяқты тік ұстап, екінші аяқпен алға аттап, тірелу. 30секунд қалыпта тұру. Әр аяқпен 3 рет қайталау. Түрлілігі үшін, өкшені еденнен үзбей, тізе бүгіп аттау.
Жанбас бұлшықеттерін /квадрицепс/ созу	Табанды арттан жанбасқа тигізіп көтеру. Тізені бірге ұстау. Жанбасқа қысым түсіру арқылы 30 секунд ұстап тұру. Әрбір аяқпен 3рет қайталау.
Жанбастың бүгілмелі бұлшықеттерін созу	Алға құлау. Артқы аяқтың тізесімен еденді тіреп созылу. Бұл қалыпта 30секунд тұру. Әр аяқпен 3рет қайталау.
Созылу	Шалқадан жатып, сол аяқтың өкшесін оң аяқтың тізесіне қою. Оң жанбасты құшақтап кеудеге қарай тарту. Сол жақ жанбастың артқы жағындағы созылуды сезу. 30секунд ұстау. Әр аяқпен 3рет қайталау.
Жоғары кері созылу (арқаның жоғарғы бөлігін созу)	Кертеш затты қолдану, мысалы, оралған орамал, теннис добы немесе швейцарлық шар. Заттың үстіне жатып қолды желкеге созу. Бұл қалыпта 6-8 терең дем алу. Берілген созылу түрі кеудені созуға қолданылады.
Жүйкенің созылуы	Ұзын арқан немесе белдікті иықтан ілмек жасап іліп, аяқпен тіреу. Қолды жанға созып алақанды артқа қарай бұғу. Екінші қолмен басты қарама – қарсы бетке еңкейтіп созу. 2 секунд созылу, 20рет қайталау.

Білек массажы	Бас саусақпен білектен басып, күшті жерін табу. Білекті жоғары төмен бүккенде қысымды ұстап тұру. Әр қолмен 20рет қайталау.
Білекті созу	Шынтақ түзу. Алақанды жоғары қаратып білекті түзу 10секунд ұстау. Дәл солай алақанды төмен. Әр қолмен 53рет қайталау.

Садақшы-мергендерді жаттықтырудың дәстүрлі бағытында күш түсіру жаттығуларының маңызына келетін болсақ, әдетте мергендер мен жаттықтырушылар күш түсіру жаттығуларын ұната бермейді, себебі оларды бұлшықет көлемінің өсуі алаңдатады. Ол ату барысында негізгі қимылдың дұрыс техникасына кедергі болып, нәтижеге әсер етуі мүмкін.

«Күш зонасын» жанбас, арқа, іш прессінің бұлшықеттерінен тұратын «дене сабағына» бағытталады. Оның мақсаты «дене өзегі» мен «күш зонасын» дамыту мен күшейту.

Кеудені қалыпта ұстап тұратын жалпы физикалық күй, бұлшықет күші, дененің басқа бөліктеріне де әсер етеді: қол және аяқ. Бірақ ату кезіндегі жағдайға оның қалай әсер ететінін мерген де, жаттықтырушысы да қарастырмаған.

Мергеннің орналасу қалпының нәтижелілігі мен атыстың барлық деңгейлерін орындау кезіндегі әрбір бұлшықет тобының маңызын ашып көрсетеді.

Күш түсіру жаттығулары нәтижесінде алынатын артықшылықтарын жалпылауға болады. Ең алдымен бұл дененің тұрақтылығының қалыптасуы, «садақ - садақшы» жүйесінің тепе-тендіксіздігінің максималды жойылуы. Екіншіден, жаттығуларының көп қайталануы арқылы пайда болатын бұлшықеттің менталды сепарациясы негізінде мергеннің белгілі бір іс-әрекетіне қатысатын нақты бұлшықетті сезіну арқылы іс-әрекет координациясын көтеру. Осының нәтижесінде қолдың ату механизмінің ұсақ моторикасының дамуы.

Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, жүкпен орындалған жаттығулар нәтижесінде пайда болған жалпы күштің өсуі жарыс кезіндегі ұзақ дистанцияларды орындау кезіндегі психологиялық тұрақтылығы мен қажетті физикалық шыдамдылығын қалыптастырады.

Күш түсіру жаттығуларында мергендерді дайындаудың жаңа әдістерінің маңыздылығы екінші орында. Жаттығудың нәтижелілігі мен икемділігіне кері әсерін тигізуі мүмкін болғандықтан, бұл спорт түріне қажетті деп саналмайды. Алайда спорттық әдебиеттерде оның арнайы атыс жаттығуларын орындауға және садақшы-мергендердің жарысқа қатысу сапасына әсер етуі қарастырылмаған.

2007 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін түрлі деңгейлі жарыстарға қатысып және белсенді жаттығып жүрген садақшы-мергендер қатары бақылауға алынды. Бақылаудың нәтижесі ұзақ дистанциялы жарыстарда күш жаттығуларымен шынығатын мергендердің тұрақты нәтижесін көрсетті. Бақыланушылардың айтуынша физикалық және психологиялық шаршау периоды жойылып, шыдамдылық артты. Атыс спортында шыдамдылық деп организмнің функционалды мүмкіндіктерін жетілдіру арқылы жаттығу және жарыс іс-әрекетінде шаршауға қарсы тұру қабілетін айтамыз.

Шыдамдылық шаршау процесімен тығыз байланысты. Шаршаудың бірнеше түрін бөледі:

- ақыл-ойдың шаршауы, ойлау процесінің белсенділігіне байланысты;
- сенсорлы, түрлі анализаторларының шаршауы;
- эмоционалды, қарқынды эмоционалды күйзелістің нәтижесі;
- физикалық, ұзақ бұлшықетке күш түсуінен пайда болады.

Бақыланушылардың бақылауы бойынша аталған шаршау түрлерінің барлығының мерзімінің 100% шегінгені, психологиялық және физикалық күштің көп қорының болуынан атыс нәтижесінің 20-30% тұрақтанғаны белгілі болды. Осының барлығының арқасында спортсмен көп артықшылықтарға ие болады.

Біз қарастырған садақшы-мергендерді жарысқа дайындау кезіндегі күш жаттығулары түсінігінің жаңаша бағытының артықшылығы, күштік тренингі мергенді жарысқа сапалы «жетектеу»дің негізгі жағдайы ретінде қарастыруы.

Зерттеу барысында тірек-қимыл аппаратының тұрақсыздығына, нәтижесінде ату барысында тұтас «садақшы-садақ» құрылымының өзгеруіне байланысты садақпен ату техникасын орындау кезінде жиі кездесетін қателіктер анықталды.

Ең алдымен күш жаттығулары қол, аяқ, дене, садақтың тербелісін максималды жоюға мүмкіндік беретін мерген тұрысының статикалылығының өсуін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар атысты механикада орындау концентрациясының мүмкіндігі артады.

Осы жұмыста бұлшықеттің түрлі топтарына нақты күш түсіру жаттығуларының садақпен атудың нәтижелілігіне әсер етуінің толық талдауы келтірілген. Күш жаттығуларының арнайы құрылған кешені мергеннің негізгі қимыл сапасының дамуына әсер етіп, қимыл функциясының құрылымын байытады. Осылай іс-әрекет координациясы өседі.

Күш жаттығулары кезіндегі бұлшықеттің бөлек топтарына шоғырлану икемін қалыптастыру қимылға «қажетсіз» бұлшықеттерінің қатысуы мен жағымсыз әсерін максималды жоюға мүмкіндік береді. Оған қимыл координациясының өсуі мен «садақ-садақшы» жүйесінің тұрақтылығына әсер ететін көптеген кедергілер жатады.

Сонымен қатар, мергеннің спорттық іскерлігінің ерекшелігіне байланысты организміне жоғары талап ұсынатын садақ атудың ерекшеліктері қатарымен сипатталады.

Мергеннің тұрысы қалыпты адам тұрысынан ерекшеленеді. Мергеннің «мерген-қару» жүйесінің тұрақтылығы қамтамасыз етілетін жұмыс ортасын құру қажет. Ол үшін бірнеше сағат бойы жүзеге асатын бұлшықет қызметінің талпынысы қажет. Негізгі мергендердің медициналық карталарын талдау кезінде белгілі деңгейде дене қалпының бұзылысы анықталды: омыртқаның жалпы аумағының қисаюуы, иықтың жауырынның, жанбас сүйектерінің ассиметриясы және т.б.

Осындай жағдайда күш тренингісінің түзету әсері өте маңызды. Соның ішінде бұл бұлшықет аппараты жеткіліксіз дамыған жас мергендерге қатысты. Сондықтан күш жаттығулары садақпен ату жаттығуларына қажетті шарты болып табылады.

Садақшы-мергенді күшін шынықтырудың біз ұсынып отырған бағыты спортсменнің қажетті физикалық қасиеттерін мақсатты түрде дамытады және атыс нәтижесін жақсартады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Каганов Л.С. Развиваем выносливость/ Л.С. Каганов // Новое в жизни, науке и технике. Сер. Физическая культура и спорт. - 1990.-т №5. - Б. 3-6
2. Фомин С.Д. Физиологические основы двигательной активности/ Н.А. Фомин, Ю.Н. Вавилов. - М.: ФиС, 1991. - 223 б.
3. Верхошанский Ю.В. Основы специальной силовой подготовки в спорте / Ю.В. Верхошанский. - Изд. 2-е, перераб. И доп. - М.: ФиС, 1977. - 257 б.
4. Струк Б.И. Тренировка силовых способностей у стрелков из лука: Диссертация на соискание ученой степени канд. пед. наук. Киев, 1979.
5. Тарасова Л.В. Особенности развития организма юных стрелков в подростковом периоде. М.: ВНИИФК, 2002.
6. Шилин Ю.Н. Тактическая подготовка стрелков из лука. М.:РГУФК, 2005
7. Немогаев В.В., Шилин Ю.Н. Стрельба из лука // Стрелковый спорт и методика преподавания. - М.: ФиС, 1999.
8. Богданов А.И. Специальная подготовка стрелка из лука. - М.: ФиС, 1971.-124 б.
9. Стрельба из лука: Программа для ДЮСШ, СДЮШОР и ШВСМ. - М.: Советский спорт, 1990.
10. Фейгенберг И.М. Николай Бернштейн: от рефлекса к модели будущего / И.М. Фейннберг. М.: Смысл, 2004. - 239 б.
11. Цинкер В.М. Физиологические и методические основы развития двигательных качеств спортсменов: учеб. Пособие. - Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2011. - 216 б.
12. Стрельба из лука: Примерная программа спортивной подготовки для детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ о резерва и школ высшего спортивного мастерства. М.: Советский спорт, 2006. - 135 б.

ӘОЖ 82.09:821.512.122

Қыдыршаев А.С., Ғазез Н.Н.
(Орал қаласы)

ҒАЛЫМ-ШЕШЕН ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ КӘСІБИ МӘДЕНИЕТ КОНТЕКСТІНДЕГІ АКАДЕМИЯЛЫҚ ШЕШЕНДІК АСПЕКТІЛЕРІ

Студент жастармен жоғары талап деңгейінде тілдік қарым-қатынаста бола білу, талап ету сатысынан қарым-қатынас деңгейіне жету – оқытушының тілдік ізденістерінің ежелгі арналарының бір қыры. Бұл саптағы ізденіс иелері қатарынан Сократ, Платон, Аристотель, әл-Фараби, С.Соловьев, Ы.Алтынсарин, В.Ключевский, В.Виноградов, А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов және т.б. атауға болар еді. Әлемге танымал ойшылдарымыз мен ғалымдарымыз педагог ретінде көпшілік алды сөйлеген сөздерінде, университеттегі оқыған дәрістерінде оқу диалогтарын, пікіралмасуларын, эвристикалық әңгімелерін жүргізу шеберлігін електен өткізе, екшей келе, осы бағыттағы білік-дағдылар жиынтығын қалыптастырды. Бұл ретте олардың айтылар материалдың ғылыми тереңдігі, дәлдік, логикалылық (басты негіздемелерінің болуы, дәлелділігі, шынайылығы),

адресатты білу және есепке алу, аудиториямен қалыпты байланыс орнату білігі, айтарыңды нысанаңа жеткізе білу, қызығушылық, мотивация деңгейін дөп аңғару, дамыту бағытындағы тиімді кері байланысқа қол жеткізу сияқты негізгі қағидаттарды ұсынғанын анық байқаймыз. Университет профессор-оқытушылары студенттерді өз ыңғайына бағыттай келе, ойлау мәдениетінің озық үлгілерін бере алмақ. Университеттік білім берудің мәні айтылар мәселенің тек сонылығына ғана емес, сондай-ақ тап осы тұста зерттеу әдістерін тәжірибеде қолдана білуінен де көрінбек. Шешендік білік-дағдысы мол оқытушы студенттерді ойлауға баулиды, олардың бұғып жатқан қабілет-қасиеттерін оятады, ілгергі ұмтылыстарға құлаш сермеуге ұмтылдырады, қысқасы, талант көзін ашады, жас адамды жігерлендіріп, оларға канат бігіреді.

Тәжірибелі кәсіби мамандарға қойылған «Студенттік кезең несімен есте қалды?» тұрғысындағы сауалға қайтарылған жауаптарға сүйенсек, *алғашқы орынға* профессор-оқытушыларымен болған табиғи тығыз қарым-қатынасты, үздік ұстаздарының дәріс оқу сәтіндегі эрудициясына, жеткен биігіне деген танданыстар; *екінші орынға* өзіндік ізденісті, ойбөлісті, диплом жазу және қорғауды қойғанын аңғарамыз. *Академиялық шешендік шеберліктің бір түрі* – орта, жоғары мектептегі және отбасындағы педагогикалық қарым-қатынас. Мұндай қарым-қатынастағы басты мәселелер сапына *тиімді эмоционалды климат, өзара сенім, бір-бірін жақын тарту атмосферасын құра білу, психологиялық кедергілерді жоюға септесер мұғалім, оқытушы және тәрбиешілердің «әртістілігін» (артистизм) қосамыз*. Десек те, бұл ретте де оқытушы өз іс-әрекетінде кезең-кезеңімен болашақ қарым-қатынасты алдын-ала модельдеу; мүмкін болар нұсқалар үлгісінде ойға алынған іс-әрекетті орындау; қарым-қатынастың жүру барысын басқару; өздері үшін бақылау-бағалау кезеңін енгізу тұрғысында жүйелі жоспарлары анық. Біздіңше, осы орайда оқытушылар да, тәрбиешілер де өздерін қалыпты деңгейде ұстай білуі, сәйкесінше шебер сөйлеу тілінің болуы, бұған қоса сөйлеу механизмдерін игеруі, өзгермелі жағдайларға орай шұғыл ыңғайлана білуі; негізгі мақсаттан ауытқымауы; өз алдындағы студент не тәрбиеленушілерді белгілі бір нысан ретінде емес, жанды субъекті, тіпті, даму үстіндегі ойлы тұлға тұрғысында сезінуі, қашан да оларды тұқырту бағытында емес, қайта оларға көмектесу ыңғайында болуы тиіс [1, 13].

Қазіргі таңда *шешен, шешендік, шешендік сөз, шешендік өнер, шешен сөйлеу мәдениеті* дегеніміз не, шешендікке қойылатын талаптар, қағидаттар қандай, шешендікке баулу амалдары қандай және т.б. мәселелер турасында жан-жақты ойланып, шешендік өнер жайындағы еңбектерді електен өткізіп, шешендік материалдарды екшей қарап, жоғары және орта мектеп (колледж, лицей, гимназия, т.б.) студент-шәкірттеріне оны арнайы пән ретінде оқытуды ритор-мамандарымыздың дұрыс мағынасында қолға алуы – ұрпақ алдындағы парыз іс.

Өлемдік шешендік өнер ілімінің тарихи теориясы мен әдістерін таразылағанда түйгеніміз тоқсан тарау. Бірі – ежелгі Римде, көне гректерде, араб, үнді, қытай жерлерінде риториканың басты пәндердің бірі ретінде жүргізілгендігі, соған сәйкесті ғылыми оң көзқарастың қалыптасқандығы. Мәселен, бір ғана Римдегі шешендік өнерге арналған мемлекеттік мектептің негізін салушы Марк Фабий Квинтиллианның 12 томдық «Шешендік өнер тәлімі» еңбегінің мәні айрықша. Аталмыш еңбектің жазылып әзірленуінің басты қозғаушы тірегі: *ел басшыларын, замана заңгерлерін, қоғам қайраткерлерін, жалпы маман атаулыны сапалы даярлаудың шешен сөйлеумен тікелей байланыстылығына анық көздің жетуі*. Бүгінде сөйлеу тілі мәдениетінің жоғары формасы ретінде шешендік кең көлемдегі мәдениеттің бір пұшпағы, ажырамас бөлігі қалпында қатты сезілуі әрі танылуы тиіс. А.П.Чеховша айтсақ, зиялы адамның сүреңсіз де сөлекет сөйлеуі, яғни шешен сөйлеу мәдениетінің төмендігі адам баласының оқи және жаза білмеуі секілді ыңғайсыз көрінуі тиіс, ал білім беру мен тәрбиелеу ісін толық жүзеге асыруды шешендіксіз көзге елестету қиын. Сөйлеу мәдениетіне аса сергектік танытқан араб халқы бұл орайда: «Сөйлемесе – кесек, сөйлесе – есек», - деп шымбайға батыра айтқан.

Жоғары оқу орындарында шешен сөйлеу мәдениетіне баулудағы мақсаттардың бірі – теориялық және қолданбалы пән ретінде шешендіктану турасында жүйелі ұғым қалыптастыру, түсінік беру де. Сол арқылы болашақ педагогтарға, заңгерлерге, қайраткерлерге қоғам маңызды шеберліктің негіздерін меңгеруге септесу. Жалпы ілгеріде әрбір маманнан ғылыми-әдістемелік білім дәрежесі сай болумен бірге, сол ғылым қағидаларын шәкірт атаулыға, тыңдаушыларға жеткізер икем-дағды қажеттілігі, яғни шешен сөйлеу мәдениеті де талап етілмек. Маман тілі мәселесі дегеніміз де осыдан басталмақ. Өз өлкесінде, туған топырағында ана тілінде көпшіліктің көңілінен шығардай шешендік дағдысы жоқ маманға ойлана қарауға тура келеді.

Шешен сөйлеуге баулу әдістемесі машықтық бағытының басымдылығымен ерекшеленеді. Бұл күрделі шеберлікте білім мөлшерінің молдығын қажетсінуімен бірге өзіндік жеке тәжірибелер мен жаттығуларсыз шешендік дағдыларды бойға бойлату, денеге дарыту мүмкін емес. Не болмаса, дұшпандары «адуын аңға» балаған Демосфеннің өзі алғашында ауызына қиыршық тас салып сөйлеп, дауысын жүгіріп жетілдіріп, биік құз жартастарға өрмелеу үстінде өлең оқып шындаған.

Қысқасы, әркім мақсатты түрде тер төге еңбектенсе, нағыз көсілген шешен болатындығын дәлелдей білген. Ал қазақтың дүлдүл шешені Жиренше болса, өзімен айтысатын жан жоқта басындағы бөркін қурай басына іліп қойып, сонымен таласқа түсетіндігі аңыз желісінен мәлім.

Шешен болу үшін, тек туа біткен талант болу керек, яғни табиғи дарынды сазгер, суретші, акын сияқты болу керек, ал өзгелердің пешенесіне таңдаулылардың өнеріне тамсану, таңдай қағу ғана жазылған деген ұғым – бүгінгі таңда сыйымсыз, таяз ойлаудың айғағы. Әріден келе жатқан талас пікірлердің бірі көпшілік қауымға шешендік өнердің даруы я дарымауы мәселесіне осылайша қарсы дау айтуға болар. А.С.Макаренкоша қайырап болсақ, талант болып тумадым деп өкінудің қажеті шамалы, таланттар сирек болады. Ал өз ісінің майталман шебері болу – әркімнің қолында. Қазақ халқы *сөйлей-сөйлей шешен боларсың* десе, ғұламалар *ақын туа қалыптасады, шешен жүре қалыптасады* деген. Десек те, көп көргеннің бәрі көсем, көп сөйлегеннің бәрі шешен еместігі де аян. Демек, *шешендіктің (красноречие)* өнер делінуінде шарттылық басым. Шындығында, шешендікке әрбір сауатты адам меңгере алатындай машықтық іс-әрекет жиынтығы тән. Сол себептен де кез келген мамандықтың толыққанды дәрежесіне сай болуына адамның қабілеті мен ұмтылыс-жүрек қалауының нақты түрде үлкен рөл атқаратыны табиғи қағида. Шешенді оның ерік-жігерінен тыс баулу мүмкін емес. Керек десеңіз, ерекше жоғары деңгейдегі қабілет-қарымды да дамыту, өрістете өрбіту, қалыптастыру бағытындағы жүйелі де сатылы іс-әрекеттер жасалуы керек [2; 3; 4].

Шешендік өнер – тыңдаушының ақылы мен сезіміне әсер ететін субъективті және объективті күрделі даналық тәлім, шығармашылық қалыптағы қатаң ғылыми түйін де. Кезінде атақты төңкерісшіл кеңес шешендерінің бірінен шешен сөйлеу мәдениеті, шешендік дағды жөнінде оқып үйренуге ден қойдыңыз ба деп сұрағанда: «Иә, сөйлей білу техникасы жөнінде көп оқыдым. Негізгі жұмыс-әрекетіме байланысты мінбелерден жиі сөйлеу қажеттігіне сәйкесті мен мұны өте жақсы жүзеге асыруға міндеттімін де. Ал ол үшін тынымсыз тер төге оқып-үйрену қажет-ақ», - деген екен. Бұл ретте қазақ ғұламалары А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, Қ.Жұбанов, Қ.Жұмалиев, З.Қабдоловтардың шешендік тағылымы өз алдына телегей теңіз өнеге. Ана тілін ардақтау, тіл мәдениетін меңгеруге байланысты өз тұжырым-түйіндерін айта келе, М.Балақаев: «Қазақстаннан шыққан шешендер де аз емес. Біздің заманымызда ондай атаққа ие болатын кім бар еді дегенде, еске Ораз Исаев, Құдайберген Жұбанов, Мұхтар Әуезовтер түседі. Осылардай қадірменді кісілердің өздеріне тән шешендік өзгешеліктерін олардың мамандықтарымен байланыстыра қарау керек. Мысалы, Исаев партия, кеңес қайраткері ретінде *мемлекеттік шешен*, профессор Жұбановты *ғалым шешен*, жазушы Әуезовті *көркем сөз шешені* деп қарауға тиіспіз. Олардың сондай шешендік өнерлеріне дәлел болатындай мысалдарды жазып қалдырған мұраларынан да табуға болады», - дейді. Олай болса, сөзді көпшілікке таратудың, жұртшылықты сендірудің немесе тәрбиелеу құралы ретінде қолданушы әрбір маман адам шешендік өнердің ғылыми негіздерімен, яғни аудитория алдында түсінікті де ұғынықты, сенімді де иланымды қалыпта сөз сөйлей білу дағдыларын меңгере білуі тиіс. Осы ретте жинақы айтар болсақ, студент жастарды шешен сөйлеу мәдениетіне баулу жолындағы міндеттердің бірер қатары төмендегіше тізілмек: 1) *Көпшілікпен табиғи қалыпта сөйлесу шеберлігі, шешендік өнердің мәні хақында белгілі мөлшерде жүйелі түсінік беру. Тілдік қатынас жасау адам өмірінде кім-кімге де ауадай қажеттігіне саналы қалыпта көз жүгірту*; 2) *Шешеннің аудиториямен қарым-қатынасының күрделі үдерісін болашақ маманның көз алдына келтіру, яғни ойша моделін жасау, осы үдеріске орай ілгеріде іс басында ұшырасар мәселелер шоғырын айқындау. Ал тәжірибе дәлелдеп отырғандай, бұл сияқты іс-әрекеттер шешен маманның өз ісіне саналы түрде келуіне, ғылыми тұрғыда қимылдауына жәрдемдеседі*; 3) *Ауызша шешен сөйлеу шеберлігін өз бетімен немесе топтық сабақтар арқылы меңгерушілерге сала бойынша қажетті кешенді білім, білік және дағды жинақтауға көмектесу* [1; 4].

Шешен сөйлеу мәдениетіне баулыр негізгі ілім – шешендіктану ғылымы. Демек, *шешендік өнер* – сөз сөйлеуге даярлық, сөйлеу және әңгіме өткізу сияқты тағы басқа әрекеттерге қатысты тілдік қызметтің ерекше түрі. Бүгінде негізгі көздеген саламызға байланысты «*Қазіргі студенттердің, болашақ мамандардың бойында шешен сөйлеу мәдениеті дағдыларының қалыптасуы үшін жоғары оқу орнының профессор-оқытушылары өз дәрістері арқылы қандай дәрежеде үлес қосуда?*» деп тікесінен сауал қойсақ, бұл тұрғыда ойланатын мәселелер көп. Ал бұл орайда академик Зейнолла Қабдолов үлгісі – таңғажайып көл-көсір өнеге. Ғалым-шешен З.Қабдолов сөзі – тауып айтылған тапқыр сөз, қиялға әсер етіп, сезімді қозғайтын көрікті де әсерлі сөз, бұра тартпас дәлелімен тамсандырып, таңдай қақтыратын білгір-білімді сөз, өтіп кеткен не өтіп жатқан оқиғаны жанды суреттей көз алдына алып келетін суретті сөз, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін жеткізетін терең мағыналы түйінді сөз. Академик Зейнолла Қабдолов шешендігі сөздің сыртқы сыңарына немесе күлдібадам бояуына негізделген жалаңтөс шешендік емес, сөз сиқыры ой қабатына оранған, сыртқы жылтырынан ішкі қыр-сыры басым жатқан уәжді, уәлі шешендік. Бұл тұрғыдағы ғалым уәжі де әбден иланымды. «*Шешендік кейбіреулердің ұғымындай әшейін ширақ*

сөйлеу, құрғақ пысықтық жасау емес. Шешендік шексіз білімнен, терең ойдан, асқақ парасаттан туатын нәрсе... Әйтпесе, күрмеуге келмейтін қысқа жіп секілді тақ-тұқ тапшылық пен жоқшылықтан шешендік туар ма? Шешендік шалқар шабыттан, шалқыған сыр мен сезімнен туады. Шешен болу үшін адам кәдімгідей қанатты болуға тиіс. Қанат болғанда, жай емес, парлап ұшатын қанат болуы керек. Әйтпесе, қанат тауықта да бар. Бірақ, тауық пен бүркіттің қанаттарында біраз айырма бар. Демек, шешенге біткен қанат тауыққа емес, бүркітке тән талмайтын, самғайтын қанат болуы шарт!» - деген ғалым сөзін тура өзіне бағыштауға әбден болады. Ол сөзін қандай сезім күймен жазса, сондай сезім күймен аудитория залдарын сілтідей тұндырып, айтқандарына табындырып, ғажайып сөз сиқырымен әркімді тұтқындап, іштен ғана тындырып, біткен кезде, демді бір алғыздыратын қарапайым кездесу сәттерінде де, тілдесулерде де асқан шешендікпен сөз жаңбырын сіркірете төгіп-төгіп жіберетін. Бізге академик Зейнолла Қабдоловтың бойындағы шешенге тән кесек қасиеттерді кез келген шығармасынан немесе сөйлеген сөзінен көреміз. Кейде шешеннің міндеті елдегі дау-жанжалдың ара жігінен ғана табылу емес, қабілеті жетіп жатса, рим шешені Марк Тулий Цицерон айтқандай, кім де кім өзінің сөзімен тыңдаушыларына әрі білім берсе, әрі көңілін көтерсе, әрі оларға күшті әсер етсе, ең жақсы шешен сол. Білім беру – шешеннің міндеті, көңілін көтеру – тыңдаушыларына көрсеткен құрметі болмақ.

Күлкі қашан да шындыққа негізделмек. Сол секілді академик З.Қабдоловтың да сын айту, сынау мәдениетінің өзінен де шешенге тән тектілік танылып тұрады. Ол біреуді қауып сынамайды, тауып сынайды. Сынды біреуді жүндеу үшін емес, жөндеу үшін, бірақ сыпайы сырласқандай етіп айтады.

Қара сөздің қас шебері З.Қабдоловтың қай шығармасын оқысақ та сезімді сергітеді, санаға шуақ шашып, жаныңды жадыратады. Талғампаз таланттың тіл шеберлігіне, шешендігіне тәнті боласың. Өзгеше өрнек салар ажар-айшығы бөлек сөздер. Ырғақ-ұйқасқа құрылған әр сөйлемі жеңіл оқылып, жатталып қалады. Қазақ тілінің әрі мен нәрін тапқырлықпен қолданатын шешеннің көптеген сөйлем, сөз тіркестері қанатты сөз қатарында тұруға әбден лайық. Бірер шоғыры төмендегіше: *Адам не деген сырлы, не деген нұрлы тұлға! Адам алға қарағалы, арман құғалы қашан! Аға алдында кішілік керек, Адам алдында кісілік керек; Асылы, өлігін көрмеген адам – өлмеген адам; Задында әр үйдің берекесі сол үйдегі бір адамда тұрады; Адамның айнымас досы – айнымас серігі телегей, терең ой; Құрышты от шынықтырса, адамды өмір шыңдайды; Тірі кісінің тіршілік жолы – бұралаң, тағдыр торы – шырғалаң; Сырлы жүрек неткен, шындықты тірек еткен; Ұстаздық ету – уақыт ұту емес, өзгенің бақытын аялау, өзіңнің уақытыңды аямау; Ұстаздық – ұлы нәрсе; Патшалық құру – рахат, ал ұстаздық ету – бейнет; Сараң ғалым болуы мүмкін, ал сараң педагог болмасқа керек; Ұстаз көрмеген кісі – үлгі, өнеге көрмеген кісі; Адам өзінің азаматтығы үшін, алдымен, ұстазға қарыздар; Ұстаз «құдайдан» гәрі күшітірек; Әлемге аян ұлылардың барлығын құдай емес, ұстаз жаратқан. Ұстаз бен шәкірттің арасында белгілі бір қашықтық болуға тиіс. Бұл қашықтық болмаған жерде ұстаздық та, шәкірттік те болмайды; өйткені ұстаз бен шәкірттің арасында айырма қалмайды ғой. Шәкіртке дәріс тыңдатқандардың барлығын түп-түгел ұстаз дей беру қиын; Бір институтта мың оқытушы болса, сен үшін соның мыңы емес, мыңнан бірі ғана ұстаз; Көршеңгел, сараң кісі ұстаз бола алмайды; Жер бетінде адам тәрбиелеуден асқан абыройлы іс, ардақты жұмыс жоқ; Ұстаздық ұстаздан басқа ешкімнің қолынан келмейді. Ұстаз болу қиын, ал шәкірт болу одан да қиын. Шәкіртке ұстаз ғана емес, ұстазға шәкірт те сынышы. Көп білген шәкірт ұстазға айналады; Ұлттық университет – сол ұлттың есеюі, парасат әлеміндегі паспорты; Университет – баладан дана тәрбиелейтін орын; Университет – адамдар зердесінде ұшқын атып, жалын шашып, мәңгілік маздап тұрған Прометей оты; Жер бетінде университет секілді қастерлі орын сирек; Университет мен үшін атамның атынан кейінгі ыстық атау; Ғылым ордасы, өнер ордасы – ақыл, ар ордасы; Әдебиет – халықтың қасиеті; Әдеби шығарманың құнына кепіл – көркемдік; Ұлы әдебиетті ұлы шындық туғызады; Әдебиет – сөз өнері; Әдебиет – халықтың көркем тарихы ғана емес, ары, ақыл-ойы, абыройы; Әдебиет – ардың ісі; Әдебиет – әлемнің сырлы шежіресі, халықтардың көркем тарихы; Әдебиетті білу – өмірдің мағынасын ұғу, өмір сүрудің мәнін түсіну; Әдеби орда – ар ордасы; Әдебиет деген – елдің неі ойлайтынын, неі қажет ететінін, неі білетінін, неі білгісі келетінін және неі білуге тиіс екенін түгел танытатын тіл; Әдеби тілде көп сыр бар; Әдебиет – әсемдік әлемі; ХХІ ғасыр – қазақ әдебиетінің алтын ғасыры; Әдебиет адамның ой-сезімін қалыптастырады, адамға тіршіліктің сан-қилы құбылыстарын танытады, адамды асыл идеалға тәрбиелейді; Әдеби шығарма сұрықсыздық емес, сұлулыққа суарылуы тиіс. Әдебиет пәнін оқу, оқыту – әдемілікке, яки ақыл-ойдың даналығы мен саралығына сапар шегу; Әдебиет оқу – сананы сарабдал ақыл мен ойға кенелту, кеудені уыздай дірілден тап-таза ұятқа толтыру, қиялға қанат байлау, қияға құлаш ұру, алға, асыл мұратқа ұмтылу; Әдебиеттің бар қасиетінің сарқып құяр сағасы – сұлулық; Көркем әдебиет – көркем өнердің сан түрлі салаларының ішіндегі баға жетпес асылдарының бірі; Сөз өнері – сөйлеу емес, сөзбен сурет салу; Жазушы – өз дәуірінің ұлы, өз ғасырының үні; Жазушы – адам жанының инженері; Қаламгерлік қасиет – тума талант; Жазушы – елдің бұй, шешені ғана емес, ұлттың көсемі; Тегінде жаза білу –*

жазғаныңды сыза білу; Жазушы атанған адам жаман жазуға арлануы керек; Жазушының ең жақсы шығармасы – жазылмаған яки жазатын шығармасы; Жазушының шеберлігі қандай шексіз болса, шығарманың шынайы жетілуі де сондай шексіз; Үлкен жазушы үлкен адамнан шығады; Лирика – ақынның бір сәтте жалт еткен нұрлы ойы, жарқ етіп тұтас көрінген ішкі сырлы дүниесі; Стиль деген – жазушының өзі; Өз дәуірінің айнасына айналған суреткер – шын мәніндегі сынышыл суреткер; Шыңдалған стиль шығарманы шынайылыққа апарады; Шығарманы оқырман ғана сынамайды, оқырманды сынайтын да шығарма болады; Жақсы жыр – жасампаз; Тілі нәрсіздің ойы нәрсіз; Тіл жоқ жерде әдебиет жоқ; Тіл әр халықтың тек өзіне ғана тән өзгеше сөйлеу жүйесі, сөз рухы; Тілге немқұрайлы қарайтын адам – немқұрайлы ойлайтын адам; Орнын тапса, ойнамайтын сөз жоқ; Орнын тапқан екі сөз қатар тұрса, бірінің біріне сәулесі түседі; Отанды сүю елдікке әкелсе, еңбекті сүю ерлікке апарады; Елуге келу – ерлік емес, елуге лайық еңбек ету ерлік; Орман нудай мұнартып жатқан үміт, өзен-судай сарқырап аққан арман; Дүниеде арманнан артық қандай шексіздік бар? Өнер туындысы ақыл-парасатқа толы болуға тиіс, адамды асқақ арманға бастай білуі керек; Армансыз алға басу жоқ; Игі ниетті адам баласының абзал арманы мен асыл мұраты – ел-жұртының тыныштығы; Арманның таусылған жері – адамның өлген жері. Саналы кісіге мұның өзі сабақ екені рас; Талантқа өгейлік – талантқа тұсау салу!.. Талант – тумыстан; Талант атаулының бәрі – ақын; Талант – табиғат сыйы; Талант деген қыран секілді, қанатты нәрсе! Таланттың өмір жолы өмірге ақыл көзімен қараудан басталады; Талант қайда болса, табынушылық сонда; Қилы-қилы замандар таңдай ағарып атты, күндей қызарып батты; Өмір сәні – бейбітшілік; Өмір көркі – махаббат; Жауға ымырасыз болсаң, досқа риясыз бол; Досқа жібек, дұшпанға тікенек; Парасат – қасиет, парасатсыздық – қасірет; Көп білу парасатқа апарады, аз білу саясатқа әкелетін болса керек; Батылдықтың өзі таза ар-ождан мен парасаттан туса керек; Ұлтсыздық – имансыздық; Бала бол, дана бол, бәрібір, ер болсаң, еркек болсаң, жылама; Бала десе тіршіліктен баз кешер асыл анадан абзал не бар екен жер үстінде; Көп білетін, көп сөйлеген – шешен, аз білетін, көп сөйлеген – мылжың; Ойшылдың қасында ойсыз тұра алмайды; Оясыздан ойшыл шықпайды; Сөз өнерінде Ғабит қаламынан түскен із; Мұхтар Әуезов – Абай ізін басушы емес, оны жалғастырушы; Қазақ халқы өзінің бірге туған бауыры қандас Шыңғыс Айтматовына таңдануда; Мүсірепов саусағынан төгілген өрнек – өз алдына бір өлке, өзгеше бір әлем – әсемдік әлемі; Қаратаев – қазақтың Белинский; Нұршайықов – қазақтың Овечкин; Жер жаһанда Шолоховпен қатар тұра алар қаламгер бар ма? Ешкім жоқ; Мүсіреповты мақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек; Біз туған жерге дана емеспіз, баламыз; Торғай – ұлттың ұшқан ұясы болса, Қызылорда – қонған қиясы зой, т.б. Біздіңше, бұл қағидалы қанатты түйіндердің көңілге қона кетуі тегін емес.

Сөзімді қорытындылай келе айтарымыз, болашақта студенттердің педагогикалық практикасы шешендік сараман да (ораторская практика) болуын да көздеу қажет. Әрине, жоғары және орта мектептерде ертеңгі маманның, бүгінгі шәкірт атаулының шешен сөйлей білуі мәселесі енді-енді қолға алынуда, алғашқы зерттеулер жасалып, бағдарлама жобалары әзірленуде. Жоғары айтылған түйіндерді жинақтай келе, жоғары оқу орнының профессор-оқытушысының студенттер алдында сөйлер сөзінің моделін, оған енер білік-дағдылар жиынтығы мен іс-әрекет нәтижесін ұсынып көрелік. Біздіңше, бұл орайдағы академиялық шешендік сөздің бір құрылымы төмендегіше:

I. Шешен оқытушының кәсіби қалпын танытар іс-әрекеттің нәтижесі:

- сөйлеу жоспарының жобасы.
- кең көлемді жоспар (тезистік).
- тезистер бойынша жан-жақты конспект.
- сөз сөйлеу мәтінінің бастапқы нұсқасы.
- сүзгіден өткізілген сөз сөйлеу мәтіні.
- спонтанды сөйленген сөз.
- қайтара екшеуден өткізілген сөйленер сөз мәтіні [1, 57].

II. Шешен оқытушының кәсіби қалпын танытар іс-әрекетін жүзеге асыруға қатысты білік-дағдылар жиынтығы: тақырыпты, алғы мақсатты анықтау; негізгі тезисті құрастыру; сөйлеу нысанын шектеу; баяндаудағы ой ұшығын топтау; аудитория мен жағдайды бағалау; мақсатқа жетудегі көрсеткіштерді межелеу; идея түсініктілігін ойлану; композицияны қабылдау; сендіру амалдарын таңдау; мақсатқа сәйкесті материалдарды табу, орналастыру; дәлел-айғақтардың нұсқасын таңдау; тезистерді байланыстыру; стильдік тұрғыдан нақты бағыт ұстану; тілдік мәнерлегіш құралдарын іріктеу; көрнекі құралдарды жүйелеп әзірлеу; сөз сөйлеу мәтінін жазу; мәтінді әзірлеу; сөйлеуге әзірлену; мәтінді бірізділікпен есте сақтау; тәртіп (мінез-құлық) жүйесіне дағдылану; аудитория назарын аударту; психологиялық байланыс орнату; ойлауды басқару; реакциялар мен сұрақтарға жауап беру; сөйлеген сөзге қатысты пікірлерді талдау; мақсат дәрежесін бағалау; ұсынбаларды есепке алу; сөйленген сөз мәтінін қайтара сүзгіден өткізу [1; 4; 5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қыдыршаев А.С. Шешен-лектор профессиограммасы. – Орал, БҚМУ баспасы, 2004. – 36 б.
2. Гандапас Р. Камасутра для оратора. – М.: ЗАО «Олим-Бизнес», 2007.-272 с.
3. Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.: Лабиринт, 2007. – 256 с.
4. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану (Өңделіп, толықтырылған екінші басылым). – Орал, БҚМУ баспа орталығы, 2014. – 208 б.
5. Қыдыршаев А.С., Төлегенова Д.Қ. Іскерлік шешендіктану қағидалары. – Орал, «Ағартушы» баспасы, 2007. – 68 б.

ӘОЖ 376.02

Маденова Л.М.
(Орал қаласы)

ПЕДАГОГИКА ПӘНІ БОЙЫНША СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Студенттердің өзіндік жұмысының мақсаты - студенттердің өзіндік шығармашылық еңбекке дағдыларын қалыптастыру, инновациялық технология мен құралдарды пайдаланып, кәсіптік тапсырмаларды шеше білу, өзінің білімін үздіксіз жетілдіру; жұмыс уақытын жоспарлау және ұйымдастыру тәжірибесін меңгеру және ой-танымын кеңейту. **Міндеттері:**

- студенттердің өздігінен өзіндік білім алудағы қызығушылық пен қажеттілікке тәрбиелеу;
- шешім қабылдаудағы танымдық мүмкіндіктердің, инициативаның, шығармашылық ойлаудың дамуы;
- өзіндік жұмыс кезінде белгілі бір мақсат пен тапсырмаларды шешу және ой қорыта білуге үйрету;
- тәсілдерді қолданудағы зерттеу дағдыларын сіңіру және өзіндік жұмыстың тәсілдері мен ұйымдастыру формасын құрастыруға үйрету, студенттің оқу материалдарын таңдау және талдау қабілетін дамыту;

ЖОО-да өзіндік жұмыстың жалпы қолданылатын екі түрі бар:

1.Дәстүрлі (аудиториядан тыс)

2.Аудиториялық (яғни, студенттің оқытушымен бірге өзіндік жұмысы).

Жазбаша түрдегі СӨЖ нәтижесі конспект, реферат, баяндама, бақылау, шығармашылық жұмыс, курстық және дипломдық жұмыстар.

Ауызша түрдегі СӨЖ нәтижесі коллоквиум, конференция, іскерлік ойын, шығарма, жеке-дара әңгімелесу т.б.

Студенттердің өзіндік жұмысының формасы

Дәстүрлі (аудиториядан тыс)-студенттердің жеке өзіндік жұмысы, оны студент кез келген өзіне тиімді уақытта орындайды.

Аудиториялық, яғни студенттің оқытушымен бірге өзіндік жұмысы- оқытушының бақылауымен іске асатын өзіндік жұмысы, ерекшелігі тапсырманы орындау барысында кеңес алып отырады.

Ақпараттық –коммуникативті- студенттің ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы орындалатын өзіндік жұмысы

Төменде педагогика пәні бойынша студенттердің 15 апталық аудиториялық жұмыс түрлерін орындауға арналған тапсырмалар көрсетілген:

№1 СӨЖ бойынша тапсырма.

«Педагогика» мен «Психология» пәнінен Венн диаграммасы. Ұқсастығы

№2 СӨЖ бойынша тапсырма. Төмендегі сөздердің мағынасын ашыңыз.

(Педагогика тарихы бойынша)

1.Уахи, 2.Сахаба, 3.Хафиз, 4.Қари, 5.Ғайып, 6.Алла, 7.Сапиолла, 8.Уасуаса
Жауабыңыздың дұрыстығына көз жеткізуіңіз үшін, төменде берілген есептің жауабын дұрыс шешуіңіз қажет. Сол есептің дұрыс жауабы сөздердің дұрыс мағынасымен сәйкес келеді. Уақыты. 5 минут

1) $15 \cdot 2 + 200 = ?$	2) $20 \cdot 4 + 36/2 = ?$
3) $50 - 5 + 10/2 = ?$	4) $100 \cdot 7 - 200/2 + 4 \cdot 4 = ?$
5) $16 + 16 - 10 \cdot 3/5 = ?$	6) $88 - 44 \cdot 2 = ?$
7) $202 + 1 \cdot 8 = ?$	8) $30 \cdot 2 + 20 \cdot 3 = ?$

№3 СӨЖ бойынша тапсырма. «Әдіснамалық білімнің деңгейлері»

Кестеде 4 деңгей берілген. Әріптерді дұрыс қосып, олардың аттарын жазып және талдау. Уақыты. 2 минут

№4 СООЖ бойынша тапсырма. Кестені толтыру. I.N.S.E.R.T.

«V» білемін	«+» жаңалық	«-» келіспеймін	«?» - білгі м келеді
----------------	----------------	--------------------	----------------------------

№5 СООЖ бойынша тапсырма.

СООЖ сұрақтарының мазмұнына сәйкес тірек сөздер құрастыру. **Мысалы: Тірек сөздер:** ұйымдастырушылық, ...

№6 СООЖ бойынша тапсырма. «Алты ойшыл қалпақ» әдісі.

Ақ қалпақ –тапсырма.

Қызыл қалпақ -өз эмоцияларын білдіру.

Сары қалпақ –тиімді жақтарын айту.

Қара қалпақ – кері, тиімсіз жақтарын айту.

Жасыл қалпақ – тапсырма бойынша өз идеяларын беру.

Көк қалпақ – топтардың жұмыстарын сараптау.

№7 СООЖ бойынша тапсырма .

Төмендегі аудармаларға лайықты ұғымдарды тауып, белгілеп, көшіріп жазыңыз :

Аудармасы	Кейс	Консерватизм	Дискуссия
Пікірталас, белгілі бір мәселе бойынша пікір сайысы.			
Жағдаят- белгілі бір проблемамен біріккен жағдайлар үйлесімділігі.			
Саяси және әлеуметтік философиялық ұстаным ретінде дәстүрлі әлеуметтік институттардың сақталуын қолдайды.			

№8 СООЖ бойынша тапсырма .

СООЖ сұрақтарын қолданып 3 сөзжұмбақ құрастыру.

№9 СООЖ бойынша тапсырма. «Интеллектуалды шоу».

Жалпы бағыт 4 кедергіден тұрады. «Тас қақпа», «Күміс қақпа», «Алтын қақпа», «Алтын сандық». Бағалау рейтингі төмендегідей, егер деңгей тапсырмасы толығымен орындалса

1 деңгей-3

2 деңгей-4

3 деңгей-5

4 деңгей-6

Әр топ студенттері бір-бірінің деңгейлік сұрақтарына жауап береді.

№10 СООЖ бойынша тапсырма.

Студенттер жеке жауап берулері керек. Кейін жұп ақылдасып, олардың екі жауабын бір жауап етіп үйлестіреді. Кейін жұптар басқа жұптармен бірігіп, үдерісті қайталайды. Осылайша төрт жауап бір жауап болып біріктіріледі. Мысалы, 1 студент үш әдіс таңдайды. Кейін жұптар талқылап, 6 әдістен тек 3 таңдайды. Сосын 4 студент дәл солай алтыдан 3 әдісті таңдайды.

№11 СООЖ бойынша тапсырма.

Студенттерді 3 топқа бөліп. Оларға 5 мин. уақыт аралығында келесі топ студенттеріне қысқа сұрақтардан құралған сауалнама дайындау.

№12 СООЖ бойынша тапсырма.

Студенттерге тақырыпқа байланысты дерек көздерін жинақтап сауалнама жүргізу.

№13 СООЖ бойынша тапсырма.

«Акселерация» ұғымының әлеуметтік және педагогикалық мәнін қарастыру. Акселерация мәселесімен айналысқан авторлардың еңбектерімен танысып кесте толтыру.

№15 СООЖ бойынша тапсырма.

Студенттерді отбасылық өмірге дайындау, еркін түрде ойларын аяқтауға мүмкіндік туғызу мақсатында «Егер де мен...» эссе дайындау.

№16 СООЖ бойынша тапсырма.

СООЖ сұрақтарын қолданып 3 сөзжұмбақ құрастыру.

№17 СООЖ бойынша тапсырма.

Студенттер төрт адамнан тұратын топтарға бөлінеді: А және Ә, Б және В.

1-қадам. А Ә-дан сұхбат алады, ал Б В-дан сұхбат алады.

2-қадам, керісінше. Ә А-дан сұхбат алады, ал В Б-дан сұхбат алады.

3-қадам. Әр студент өз жұбы туралы ақпаратпен төрт адамдық топ ішінде бөліседі.

№18 СООЖ бойынша тапсырма.

Студенттерге мектептегі оқытылатын пәндердің біреуін таңдап, сол пәнге қатысты жаңалықтарды жинақтап топтағы студенттермен бөлісу қажет. Мәселен, биология пәні бойынша медицинаның соңғы жаңалықтары туралы мәліметтер жинау.

№19 СООЖ бойынша тапсырма.

Оқыту түрлерін жүйелеп, кесте түрінде қарастыру.

№20 СООЖ бойынша тапсырма.

5 минуттық эссе студенттерге берілген тақырыбына байланысты пайда болған ойларын айту, топтың ақыл-ой дамуын, студенттердің арасындағы байланысты орнату үшін жасалады. 5 минуттық эсседе екі түрлі тапсырма орындалады:

тақырып бойынша алған дәрістерін қысқаша жазу;

№21 СООЖ бойынша тапсырма.

Студенттерді 3 топқа бөліп. Оларға 5 мин. уақыт аралығында келесі топ студенттеріне қысқа сұрақтардан құралған сауалнама дайындау.

№22 СООЖ бойынша тапсырма.

Әрбір студент толық бір педагогтың өміріне, еңбегіне тоқталып дайындалады.

№23 СООЖ бойынша тапсырма.

Студенттер төрт адамнан тұратын топтарға бөлінеді: А және Ә, Б және В.

1-қадам. А Ә-дан сұхбат алады, ал Б В-дан сұхбат алады. 2-қадам, керісінше. Ә А-дан сұхбат алады, ал В Б-дан сұхбат алады. 3-қадам. Әр студент өз жұбы туралы ақпаратпен төрт адамдық топ ішінде бөліседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. А., 2004.
2. Шалғынбаева Қ.К., Албытова Н.П., Сламбекова Т.С. - Педагогика. Астана, 2014.
3. Албытова Н.П. Оқытудың жаңа технологиялары. А., 2014.
4. Гамаюнов К.К. Самостоятельная работа студентов. Методические рекомендации преподавателям. - Л., 1988.
5. Игенбаева Р.Т. Жоғары мектеп педагогикасы. А., 2011.
6. Краевский В.В. Методология педагогического исследования: Пособие для педагога-исследователя. - Самара, 1994.
7. Исаева З.А. Подготовка студентов университета к научно-исследовательской работе по педагогике: Мет. реком. КазГУ им. Аль-Фабари, 1996.
8. Абдулина О.А. Личность студента в процессе профессиональной подготовки // Высшее образование в России. 1993. №3.
9. Республикалық ғылыми-практикалық танымдық –психологиялық журнал. Қызықты психология. №1. 02012
10. Республикалық ғылыми-практикалық танымдық –психологиялық журнал. Қызықты психология. №4. 02012

МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚУ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мультимедиа - бұл объектілер мен үрдістердің дәстүрлі мәтіндік сипаттамасын ұсыну емес, бірақ фото, видео, графика, анимация, дыбыс арқылы, яғни барлық белгілі нысандар көмегімен беріледі. Мұнда біз екі негізгі артықшылығын көреміз – сапалы және сандық.

Жаңа сапалы мүмкіндіктер анық болады, егер ауызша сипаттауды тікелей аудиовизуалды ұсынумен салыстырса.

Сандық артықшылығымен мультимедиа ортасы ақпараттық тығыздықтан көп жоғары өрнектеледі. Шынында да, бір бет мәтін құрамында шамамен 2 Кбайт ақпарат болады. Оқытушы бұл мәтінді шамамен 1-2 минутта айтады. Сол минутта толықэкранды видео шамамен 1,2 Гбайт ақпарат әкеледі. Міне, сондықтан "миллион есе естуге қарағанда бір рет көру жақсы".

Мультимедиялық технологияларды қолдану әдістемесі:

1. оқу сабақтарының түрлі кезеңдерінде оқытумен басқару жүйесін жетілдіру;
2. оқу мотивациясын күшейту;
3. білім алушылардың ақпараттық мәдениетін арттыратын, оқыту және тәрбиелеу сапасын жақсарту;
4. білім алушыларды қазіргі заманғы ақпараттық технологиялармен дайындық деңгейін арттыру;
5. компьютердің ойын құралы ретінде ғана емес, басқа мүмкіндіктерін көрсету.

Мультимедиялық оқу сабақтары келесі дидактикалық тапсырмаларды шешуге көмектеседі:

- оқу пәні бойынша негізгі білімді меңгеру;
- игерілген білімдерді жүйелеу;
- өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастыру;
- оқуға жалпы ынталандыру, атап айтқанда ақпараттық технологияларға;
- білім алушыларға өзіндік жұмыста оқу материалдарын оқуға оқу-әдістемелік көмек көрсету.

Осы технологияны түсіндірмелі-иллюстративті әдіс ретінде қарастыруға болады, оқытудың негізгі мақсаты ұйымдастыру болып табылатын ақпарат білім алушылардың оқу материалдарын хабарлау арқылы меңгеруін және оны табысты қабылдауын қамтамасыз етеді, көру еске сақтау жадын күшейтеді. Белгілі (зерттеулер институты "Евролингвист", Голландия), адамдардың көпшілігі 5 % тыңдалғанды және 20% көргенін есте сақтайды.

Бір мезгілде аудио және бейнеақпаратты пайдалану есте сақтауды дейін 40-50 % арттырады. Мультимедиа бағдарламалары ақпаратты түрлі нысандарда ұсынады және, осылайша, оқыту процесін неғұрлым тиімді етеді. Уақытты үнемдеу, нақты материалды зерттеу үшін орташа есеппен 30% құрайды, ал алған білімдерінің жадында сақталуы ұзағырақ.

Оқу үдерісінде мультимедиялық технологияларды пайдалану кезінде оқу сабақтарының құрылымы түбегейлі өзгермейді. Онда барлық негізгі кезеңдері әлі де сақталады, тек олардың уақытша сипаттамалары өзгеруі мүмкін.

Атап өту қажет, бұл кезең уәждеме жағдайда өседі және танымдық жүктеме көтереді. Бұл табысты оқытудың қажетті шарты, қызығушылықсыз жетіспейтін білімді толықтыру, студенттің қиял мен эмоциясыз шығармашылық қызметін беру ақылға қонымсыз.

Мультимедиялық көрсетілімнің құрылымдық құрастыруы гипермәтіндік сілтемелер қолдана отырып жүйелік, аналитикалық ойлау қабілетін дамытады. Сонымен қатар, презентация арқылы әр түрлі танымдық қызметтерді ұйымдастыру нысандарын пайдалануға болады: фронталды, топтық, жеке.

Мультимедиялық презентация, неғұрлым оңтайлы және үштұғырлы дидактикалық мақсатты оқу сабақтарына тиімді сәйкес келеді:

Білім беру аспектісі: білім алушылардың оқу материалын, объектілерді зерттеуде байланыстарды ойластыру мен қарым-қатынастарды қабылдауы.

Дамытушылық аспект: білім алушылардың танымдық қызығушылығын, дағдыларын жалпылау, талдау, салыстыру, білім алушылардың шығармашылық қызметін белсендіру.

Тәрбиелік аспект: оқушылардың ғылыми дүниетанымы, нақты жеке және топтық жұмысқа ұйымдастыру іскерліктері, серіктестікке тәрбиелеу, өзара көмек.

Оқу сабақтарының әр түрлі кезеңдерінде мультимедиялық технологияларды пайдалану мүмкіндігін қарастырайық (1-кесте).

1-Кесте - Оқу сабақтарының әр түрлі кезеңдерінде мультимедиялық технологияларды пайдалану мүмкіндігі

Сабақтың кезеңдері	Мазмұны	Мақсаты	Оң нәтижелерге қол жеткізу шарттары
1	2	3	4
Ұйымдастыру	Оқу сабақтарының тақырыптары мен мақсаттарын таныстыру	Оқу сабағында білім алушыларды жұмысқа дайындау	Оқытушы мен білім алушылардың жайдарлы көңіл-күйі; Топты жылдам іске қосу іскерлік ритмі; Оқу аудиториясын және жабдықтарды жұмысқа толық дайдықпен қамтамасыз ету
1	2	3	4
Тексеру СӨЖ	Тапсырмаларды дұрыс шешу үшін қиындық туғызатын демонстрация (білім алушыны дайындау мүмкіндігі), теория бойынша білімін тексеру үшін, тестілік бақылау	Білім алушылардың СӨЖ тапсырмалар бойынша білім деңгейін анықтау	Бүкіл топ фактісін СӨЖ тапсырманы орындаумен анықтау; Типтік қателіктерді жою; Жекелеген білім алушылармен СӨЖ тапсырмалардың орындалмаған себептерін табу
Тірек білім мен іс-әрекет тәсілдерін өзектендіру	Тақырыптарды зерттеуде келтірілетін қажетті сұрақтар мен тапсырмалар; Өткізілген материал бойынша қысқаша қорыту	Білім алушылардың жетіспейтін білімдерін еске түсіріп, қажетті тірек білімдерін және іс-қимыл тәсілдері орнын толтыру	Білім алушылардың дидактикалық мақсаттарын бірге қалыптастыру; Білім алушыларды қабылданған мақсаттар жөнінде әр түрлі қабылдаулар қызметін ұйымдастыруды пайдалану
Жаңа ұғымдарды және іс-әрекет тәсілдерін қалыптастыру	Жаңа материалдың ерекшелігін көрсететін негізгі ұғымдар, сызбалар, кестелер, суреттер, анимация, бейне фрагменттер	Жаңа оқу материалын демонстрациялау	Білім алушылардың ойлау іс-әрекетінің әртүрлі тәсілін қолдану- жандандыру, оларға жаңа білімді өзіндік ұйымдастыру оқыту жүйелеуді қосу
Білімдерін қолдану, дағдыларын қалыптастыру	Материалды таныстыруда ойлау белсенділігі және шығармашылық ұғынуды талап ететін сұрақтар мен тапсырмалар, дұрыс шешім кезінде туындайтын қиындықтар демонстрациясы	Жаттықтыру тапсырмаларын орындау	Білімді бекітудің әр түрлі тәсілдерін пайдалану; оқытушының жауап жөнінде студенттің тобына дәлелді талаппен жүгінуі, толықтыруға, нақтылауға, түзетуге, оқылатын оқуға өзекті қарауға өзге де тараптар
Білімін бақылау және есепке алу	Әр түрлі деңгейде тапсырмалар күрделілігі, тексерілетін білімде стандартты емес жағдайларды қолдану	Бақылау және өзін-өзі бақылауды ұйымдастыру	Білімді бақылау және өзін-өзі бақылауда әртүрлі әдістерін пайдалану; Білім алушылардың жұмыстарының жақсы жақтарын және кемшіліктерін көрсете отырып, білімге пікір жазу

Мультимедиялық технологиялар пайдаланылуы мүмкін:

1) **Тақырыптарды анонсирлеу** (Сабақтың тақырыбы слайдта ұсынылған, қысқаша мазмұндалған негізгі сұрақтың мәселелері).

2) **Оқытушының сүйемелдеу ретінде түсініктемесі.**

Өз тәжірибиемізде біз арнайы нақты оқу сабақтарына құрылған мультимедиялық презентация-дәрістерді қолданамыз, онда қысқаша мәтін, негізгі формулалар, схемалар, суреттер, бейне фрагменттер, анимация, практикалық бөлікте жұмыс орындау үшін компьютерде көрсету дәйектілігі, жиі бір мезгілде көшірілетін іс-әрекеттермен білім алушылардың өз жұмыс орындарында қамтылады

Жаңа тақырыпты түсіндіру кезінде мультимедиа презентацияларды пайдалануда тақырыптардың ең ұтқыр тұстары көрсетіледі, оған кадрлар жүйелігінің ұзындықтары жеткілікті. Студенттер дәптерге жаза алатын анықтаулар, схемалар экранда пайда болады (техникалық мүмкіндіктері болған жағдайда, қысқаша конспект мазмұнын таныстыру мүмкін: әрбір білім алушы үшін), ал оқытушы уақытты қайталауға жұмсамай, артық айтуға үлгереді.

Мұндай презентацияларды көрсету (бұл жағдайда, берілген тақырып бойынша теориялық материалдың конспектісі сияқты нәрсені білдіреді) оқытушымен бір компьютерде жүргізіледі (мүмкіндігінше қабырғаға ілінетін экран, проекцияға арналған құралдарды қолдана отырып) немесе оқушылардың жұмыс орындарында оқушы бір және сол кадрды экранға синхронды шығару арқылы. Кадрдан кадрға көшу - бұл жағдай пернені ғана басу немесе тінтуір түймешігін басу арқылы бағдарланған, автоматты түрде ауысусыз берілген уақытты пайдалану өткен соң, білім алушылардың сол немесе өзге кадрды талап етілетін қабылдау уақытын ескере отырып, білім алушылардың деңгейіне байланысты қосымша түсініктемелерге дайындық әр түрлі болуы мүмкін.

3) Ақпараттық-оқу құралы секілді.

Бүгінгі күні оқытуда студенттің өз қызметі бойынша ізденуге, ұғынуға және жаңа білімді қайта өңдеуге ерекше акцент қойылады. Оқытушы бұл жағдайда оқу-жаттығу процесін ұйымдастырушы ретінде, дербес білім алушыларға қажетті көмек және қолдау көрсететін басшысы болады.

Мұндай жәрдемді оқу сабақтарына студент тапсырманы орындау кезінде қандай да бір себеппен үлгермеген болса немесе оның ауруларына байланысты тақырыптарды қабылдамаған жағдайларда болса. Бұл жағдайда, білім алушылар сабақтан кейін, компьютерлік классқа келіп және материалды пысықтау керек. Және, керісінше, оқу сабағы орындауға үлгерген білім алушылар, басқаларды күтпестен ұсынылған тақырып бойынша тапсырма алады, келесі бөлімге көшу тақырыптарын немесе шығармашылық бойынша тапсырманы орындауға болады. Осылайша, жеке жұмыс режимі арқасында әрбір білім алушы барлық оң нәтижеге жетеді.

Мультимедиялық қосымшалар, толық және өзіне қосалқы тақырыптар бойынша бірнеше материалдар қосу жұмыстарын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда өз бетінше бөлімдер тақырыптарын зерделеу мүмкіндігі, сондай-ақ озық оқыту қамтамасыз етіледі. Бұл жағдайда презентация құрылымы жеткілікті күрделі болуы тиіс, сызықсыз, көп жағдайда "қолмен" негізделетін навигация басқа кадрларға сол немесе өзге де объектілерге сілтемелермен беріледі, пайдаланушы тиісті объектіде тінтуір түймешігін басып орындайды.

Болған жағдайда, осындай күрделі құрылымын қарастыруда жақсы дайындалған кадрлар қажет, қалаған тақырыптар мен тақырыпшаларды қамтитын (сондай-ақ қосалқы меню), таңдау үшін "бас мәзір" рөлін орындайтын, сондай-ақ әрбір кадрда "үлгі" навигация түймелері, "басқару тақтасында" стилі бойынша ресімделген бірыңғайлы болуы керек.

Оқу сабағында өзіндік жұмысты ұйымдастыру барысында қосымша материалдардың болуын қарастыру қажет, білім алушылар оқыту деңгейін табысты орындауға міндетті.

Мультимедиялық қамтамасыз ету зертханалық базасының жеткіліксіздігін процестер мен табиғи құбылыстарды модельдеу мүмкіндігін компенсациялауға мүмкіндік береді. Компьютерді бұл кезеңде пайдалануда, басқа артықшылықтар (бағдарламамен жеке жұмыс қарқыны, тақырып бойынша ақпараттың үлкен көлемінің бар болуы, мультимедиа) және минустар бар: оқытушымен байланыстың болмауы (экран мониторынан мәтіндік ақпаратты қабылдау)

4) Білімді бақылау үшін.

Компьютерлік тестілеу пайдалану тиімділігі оқу процесінің нәтижелігін арттырады, студенттердің танымдық қызметін жандандырады. Тесттер сұрақтар карточкасы нұсқаларын білдіруі мүмкін, студент жауаптарын дәптерлерге немесе арнайы жауап бланкісіне жазады, оқытушының қалауы бойынша слайдтардың ауысуы белгілі бір уақыт аралығында автоматты түрде өту мүмкін.

Тестті құру кезінде компьютерде жауапты таңдауды ұйымдастыруға болады, қорытынды реакциялар дұрыс (дұрыс емес) жасалған таңдау туралы немесе дұрыс жасалған таңдауды көрсетпей нәтиже шығаруға болады. Қайталап жауап таңдауды қарастыруға болады. Мұндай тесттер дұрыс және дұрыс емес жауаптар саны туралы қорытынды нәтижелерді көздеуі тиіс. Сонымен қатар қорытынды тест сұрақтары кездейсоқ ұйымдастырылады (мысалы, оқушыға 20 сұрақтың 10-ы кездейсоқ таңдалған тәртіппен қойылады), бұл бірнеше түрлі тест нұсқаларының болуын жасайды. Осындай тест нәтижелері бойынша дайындық дәрежесі туралы айтуға болады және студенттер қалаған бөлімдерін оқи алады.

Мультимедиялық презентация және жұмыс дәптерді бірлесіп пайдалану ерекше назар аударуды талап етеді. Біздің ойымызша, тек компьютер мүмкіндіктеріне сүйену керек емес, дегенмен, ол тамаша көрнекі құралы және оқылатын тақырып бойынша түсті ақпаратты ұсынуға қажет, білім алушылардың негізгі ұйғарымдар мәтіндері және басқа да негізгі мәліметтері, сол қағаз түрінде "көшірмесі" қалуы тиіс (және, әрине, оларды экран мониторынан қолмен көшіру қажет).

Міндеттерді шешу кезінде, өздігінен қандай да бір есептеулерді орындағанда және дайын жауаптарды көрсетілген орындарда жазуды талап етіледі, сондай-ақ, бұл жұмыс мүмкіндігінше жұмыс дәптерлерінде орындалу қажет. Мультимедиялық презентация және жұмыс дәптерінің функциялары қатаң бөлініп, бірін бірі шын мәнінде қажет жерде ғана қайталау керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лекционный курс по дисциплине "Мультимедиа технология" / И.И. Баев, В.И. Минаков, А.В. Силаев, Е.Е. Чехарин ; Московский государственный институт радиотехники, электроники и автоматики. – М., 2001. – Ч. 1. – 180 с.
2. Клемешова Н.В. Мультимедиа как дидактическое средство высшей школы//Автореф. дисс. канд. пед. наук – Калининград, 1999.
3. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
4. Егорова Ю.Н. Мультимедиа как средство повышения эффективности обучения в общеобразовательной школе//Автореф. дисс. канд. пед. наук – Чебоксары, 2000.
5. Быков В.Ю. Дистанционные технологии обучения в современном образовании //Проблемы современного учебника: Сб. науч. трудов / Ред. кол. – К.: Педагогическая мысль, 2009. – Вып. 5. – С. 15-22.
6. Бершадский, Н. Е. Когнитивная технология обучения: теория и практика применения [Текст] / М. Е. Бершадский // Библиотека журнала "Директор школы". - 2011. - 7. - С. 1-251
7. Иванов В. Ф., Мелешенко А. К. Современные компьютерные технологии и средства массовой коммуникации: аспекты применения. – Киев, 2006.
8. Пометун Е.И. Современный урок. Интерактивные технологии обучения: Наук.-метод. Пособ./А.И.Пометун, Л.В.Пироженко. ред. О.И.Пометун. – К.:Издательство А.С.К., 2004.

ӘОЖ 004.2

Медешова А.Б., Жаксығалиева Ж.Г.
(Орал қаласы)

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ «ЭЛЕКТР ЖӘНЕ МАГНИТТІЛІК» ТАРАУЫН ОҚЫТУ

Еліміздегі физика саласындағы білім беру индустриялық қоғамның талаптарын және қазіргі заманғы ақпараттық қоғамның талаптарын қанағаттандыруға бағытталуы тиіс. Бұл бағытта тұрақты ізденістер арқылы ақпараттық және коммуникациялық технологияларды белсенді түрде пайдалана алатындай білім берудің әдістемелік жүйесіне жаңа өзгерістер енгізуді қажет етеді.

Физика саласында білім беру үдерісін ақпараттандыруда басты элемент ақпараттық технологиялардың құралдарымен жабдықталған ақпараттық ресурстарды меңгертуге негізделген жоғары білім беру жүйесін құру болып табылады.

Физика саласында білім беруді ақпараттандыруға байланысты зерттеулерге талдау жасай келе, мемлекеттік тұжырымдамалар мен бағдарламалар білім беруді ақпараттандыруды жүзеге асыруға бағытталады және берілген салада мамандар даярлауға басымдық береді, бірақ болашақ физика пәні мұғалімдерін даярлауға мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты мен оқу бағдарламаларындағы ақпараттандырудың теориялық және әдіснамалық негіздері жеткілікті түрде жасалмауы арасында; білім беруді ақпараттандыру жағдайында жоғары оқу орындарының түлектері болашақ қызметінде ақпараттық, қашықтан оқыту технологияларын меңгерту үшін басымдық беретін қазіргі заманғы электрондық инфрақұрылым құру, университеттік порталдар мен сайттар жасау, олардың толыққанды коммуникациялық болуын талап ету, оқу үдерісінде субъектіге инфокоммуникациялық ықпал етуі арасында бірқатар қарама – қайшылықтардың бар екендігі айқын байқалады. Осы қарама – қайшылықтар негізінде физика саласында білім беруді ақпараттандыру мақсаттары мен міндеттерінің жиынтығын оқу үдерісін тиімді қамтамасыз етуге бағытталған педагогикалық құбылыс ретінде қарастыру, болашақ физика пәні мұғалімдерін даярлаудың әдістемелік жүйесі, физикадан жоғары білім беруді ақпараттандырудағы педагогикалық бағыттар қандай болу керек, - деген зерттеу мәселесі туындайды [1, 34-б.]

Физика пәнін оқыту кезінде ақпараттық технологияларды пайдалану мынадай мүмкіндіктерді береді:

- Оқыту үдерісін тиімді ету және жетілдіру;

- Дәстүрлі білім беру үдерісінде қол жетпейтін ақпараттық технологиялар мүмкіндігін пайдалану;

- Мультимедиялық технология мүмкіндіктерін пайдалану;
- Студенттердің өз бетінше білім алу қызметінің түрлі формасын ұйымдастыру;
- Студенттердің оқуға тұрақты уәждемесін қалыптастыру;
- Олардың әлеуметтік және кәсіби бейімділігін арттыру.

Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи талаптарға сай дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін уақытылы өзгертіп отыруды талап етеді. Осыған байланысты оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялар білім беру талаптарына байланысты жаңартылып отырады. Кәсіби дамуға ұмтылатын бәсекеге қабілетті маман өзінің негізгі қызметінен үзілмей жаңа білім алу жолдарын іздестіреді. Ал жоғары оқу орындары мамандарға қойылатын талаптардың өсуіне байланысты оқытудың жаңа формалары мен әдістерін іздестіреді, білім беруге жаңа технологиялар енгізеді [3, 78-6.]

Оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа технологиясының бірі – қашықтан оқыту. Қашықтан оқыту - ол оқу үдерісі кезінде осы замандық компьютерлерге және телекоммуникациялық техникалардың көмегімен дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерін қолданып, сапалы білім алудың негізгі түрі.

Қашықтан оқытудың білім саласындағы мақсаты: білім берудің біртұтас ақпараттың жүйесін құру арқылы оқушылар мен студенттердің білім деңгейін көтеру. Қашықтан оқытудың білім саласындағы міндеттері: бір-бірімен тығыз байланыста бола отырып, мемлекеттік (республикалық) деңгейдегі қашықтан оқытудың құрамына енуі; құру кезінде мемлекеттің стандарт талаптарын сақтау.

Қашықтан оқыту мектептерде республика, облыс, қала және мектеп кеңістігінде кең қолданыс табуда. Мектеп көлемінде айтатын болсақ, «Интернет күнделікті» алуға болады. Бұл жаңашылдық екі – үш жыл көлемінде өз жұмысын атқарып келуде. Бұл инновациялық әдіс арқылы ата – аналар балаларының білім үлгерімін, ал оқушылар үй жұмысын уақытында біліп отырады. Мұндай әдіс мектеп пен ата – аналар қауымы арасындағы байланыстың одан сайын нығаюына үлкен септігін береді. Оқытылатын пәндерден қашықтық олимпиадалар Қазақстандық интернет олимпиадалар («КИО») өтеді. Мұндай интернет олимпиадалар оқушылардың үлкен қызығушылығын танытады. Тапсырмалары қызықты, сан алуан және олимпиаданың ең тиімді жері – оқушылар өздерінің білім деңгейлерінің көрсеткішін бірден білулері болып табылады [2, 12-6.]

Мектепте физиканы қашықтан оқыту.

Қашықтан оқыту жүйесінде физикалық практикумдердің орны бөлек. Соңғы жылдарда виртуалды зертханалық жұмыстардың дайын әдістемелері пайда болды. Яғни, арнайы құрылғылармен жұмыстануға мүмкіндік береді. Әдістеме құрылымы:

1. Эксперименталдық құрылғыларды даярлау;
2. Ақпараттық және бағдарламалық жүйелерді құру;
3. Өткізілетін эксперименттің математикалық моделін құру;
4. Нәтижесін алу.

Қашықтан оқыту технологиясы бойынша жасалатын физикалық эксперименттердің негізгі түрлері:

1. Компьютерлік физикалық эксперименттің сөндірулі (off-line) режимде жұмыс жасауы. Экспериментті жасау және нәтижені өңдеу уақыт пен кеңістікке байланысты. Жеңілдетілген схема үшін компьютер тек нәтижені өңдеу негізінде қолданылады. Мысалы, оффлайн режимінде интернет көзі пайда болғанша барлық эксперименттер ядролық физикадан жүргізілді, өйткені ядролық реактор мен компьютерлік орталықтар басқа қалаларда (басқа елдерде) орналасты.

2. Компьютерлік физикалық эксперимент қосулы (on-line) режимде жұмыс жасауы. Бұл жағдайда жүргізілген эксперименттің нәтижесі сол мезетте компьютермен өңделіп, керек болған жағдайда экранға шығарылады. Онымен қоса, компьютер эксперимент жасаушыға көрінбей қалатын іс – әрекетті жасауы мүмкін.

3. Компьютерлік физикалық экспериментті желіде (in-line) жасау. Бұл экспериментте жұмыстанушы тек компьютермен жұмыстанады. Яғни, компьютер бүкіл қызметті атқарады, эксперименттің жасалуын басқару, өлшеу нәтижелерін енгізу, оларды өңдеу және қорытындысын шығару [4, 44-6.].

Оқу эксперименті физикалық білім жүйесінің негізгі компоненті болып табылады. Соның ішінде физиканы қашықтан оқыту жүйесінде, бұл физикалық эксперименттің қашықтан оқыту жағдайында жасалу мүмкіндігіне және ерекшелігіне байланысты. Бастысы физиканы қашықтан оқытуда жасалатын эксперименттердің түрлеріне көңіл бөлу. Өткізілетін эксперименттің демонстрациялық па, әлде жеке жұмыстануға ма болмаса оның мазмұны компьютерлік модельмен жасалады ма соны анықтап алу. Физиканы қашықтан оқытуда ең басты: физикалық эксперименттің бастапқы құрылымынан бастап қорытынды жасауға дейін толықтай жұмыс жасауын қадағалау.

Физикалық эксперименттің қашықтан оқытуда үш түрі көрсетілуі мүмкін: демонстрациялық, лабораториялық және үй жағдайындағы эксперимент.

Физиканы қашықтан оқыту жағдайындағы физикалық эксперимент

Демонстрациялық эксперимент	Натурды эксперимент	Маңызды тәжірибелер
	Модельды эксперимент	Мектеп жағдайында жасауға келмейтін тәжірибелер
		Ұзақ уақытты алатын тәжірибелер
Фронтальды лабораториялық эксперимент және физикалық практикум	Натурды эксперимент	Психологиялық-педагогикалық қажеттіліктерді қамти алмайтын тәжірибелер
	Физикалық практикумның жұмысы	Экспериментальдық дағдыларды қалыптастыратын тәжірибелер
		Экспериментальдық дағдыларды қалыптастыруды бақылайтын тәжірибелер
Үй жағдайындағы эксперимент	Бақылау	Жасалу деңгейінің қиындығына байланысты тапсырмалар
		Физикалық құбылыстарды бақылау
	Экспериментальдық тапсырмалардың орындалуы	Үй жағдайында жасауға болатын тапсырмалар
		Экспериментальдық тапсырмалар
	Модельды эксперимент	Комплексты экспериментальдық тапсырмалар
		Бақылайтын экспериментальдық тапсырмалар

Натурды эксперимент үлкен көрнекілік пен сезімталдықты қамтиды. Модельды эксперимент компьютерлік бағдарламалардың көмегімен жүзеге асырылады.

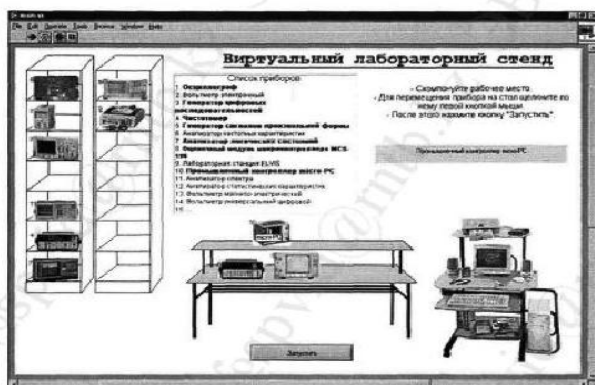
Қашықтан оқыту жағдайындағы физикалық эксперимент түрлері және оның функциясы

Тьютормен жасалынатын демонстрациялық эксперимент	Тьютордың қарауымен жасалынатын фронтальды лабораториялық эксперимент және физикалық практикум	Оқушының өзі жасайтын үй жағдайындағы жксперимент
Негізгі түсініктердің қалыптасуы	Жұмысты қорытындылау үшін негізгі түсініктің тереңдетілуі	Белгіленген мақсат бойынша практикалық тапсырмаларды орындау

Физикалық практикум кезінде электростатикалық өрісті оқыту үшін арнайы зертханалық құрылғылар қолданылады. Мұнда студенттер экспериментальдық мәліметтер көмегімен электродтың түрлі формадағы эквипотенциалдық бетін құрастырады және белгіленген нүктедегі электростатикалық өрістің кернеуін есептейді. Алынған нәтижелер бойынша өрістің күш сызықтары құрастырылады. Студенттерге арналған қосымша виртуалды зертханалық жұмыстар жасалынады. Студенттер өз беттерімен эквипотенциалдық бет жүргізсе, ал компьютерлік бағдарлама күш сызықтарын жүргізеді. Бұл модель екі нүктелік зарядтың және нүктелік зарядтың электростатикалық өрістегі күш сызықтарының сұлбасын салуға мүмкіндік береді. [5, 229-б.]

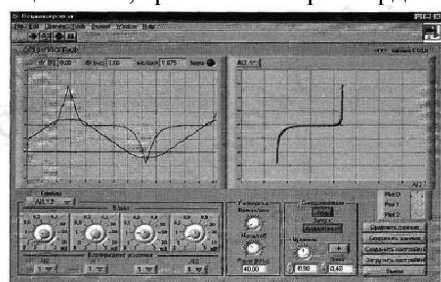
Алдымен, электрлік схемасы, одан кейін экранда үлкейтілген масштабпен элементтер көрсетіледі. Кейін бұл приборлармен қалай жұмыстану керек екендігі түсіндіріледі. Студенттің зертханалық жұмыс жасау кезінде алынған мәліметтерді, түрлендіру формулаларын жазу үшін, экранда арнайы кесте көрсетіледі. Кестемен жұмысты болған соң, экранда үлкейтілген түрде термобудың электр қозғаушы күшін өлшейтін термометр және милливольтметрдың шкалалары көрсетіледі. Электр қозғаушы күшінің алғашқы екі өлшемін студент мұғалімнің көмегімен жазады, қалғанын өзі жасайды. Алынған мәндерге байланысты әр студент график құрастырады. «Холл эффектісі» зертханалық жұмысы алдыңғы жұмыс негізінде жасалынады. Мұндай зертханалық жұмыстарды виртуальды түрде, видеомагнитофон немесе компьютер көмегімен жеке орындауға немесе топпен қашықтан оқыту негізінде жасауға болады.

Ең алдымен, студент керекті құралдарды дайындау керек.

Сурет - 1. Виртуальды лабораториялық стенд

Мысал ретінде, мына виртуалды лабораториялық стендте (1-сурет)екі экранды осциллограф, тұрақты және айнымалы токтың вольтметрі, 16 – генератор, 2 – синалдык генератор, 16 – электромеханикалық өлшеуіш құралдар көрсетілген. Бұл стендте оқушыға түсінікті болу үшін құралдар атауы нөмірленіп берілген. Жұмыс орнын дайындап болғаннан кейін, студент керекті серверге косылып, арнайы тапсырмаларды орындайды.

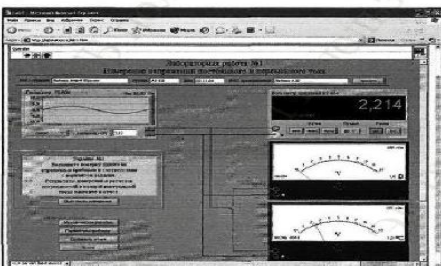

Сурет – 2. Электроникадан зертханалық жұмыс

Бұл зертханалық жұмыста стабилизатор (өзі арқылы өтетін электр тогы өзгергенде (белгілі шектерде) оған түсетін кернеу іс жүзінде тұрақты болып қалатын екі электродты газоразрядты немесе шалаөткізгіш аспап) қарастырылады, экранның сол жағында кернеу мен ток күші көрсетілген, экранның оң жағында стабилизаторның вольтамперлік сипаттамасы көрсетілген. Экспериментальдық көрсетулер кестеге енгізіледі, қажет болған жағдайда стабилизатор параметрлерінің өлшеулері жүргізіледі. Зертханалық практикум кезінде генератор, осциллограф, амперметр, вольтметр және логикалық анализатор қолданылуы мүмкін. Шектеу қойылған кезде жасалынатын зертханалық жұмыстардың тізімі:

1. Өлшегіш дыбыстар (сигналдар). Өлшеу қателігі.
2. Тұрақты және айнымалы токтың кернеуін өлшеу.
3. Сандық вольтметр.
4. Осциллограф. Осциллограф көмегімен дыбыстың (сигнал) формасын зерттеу.
5. Сандық жиілік.

Бірінші жұмыста модель қолданылса, ал қалғанында жұмыс жасалынады. Мысал ретінде 1 – сурет көрсетілген, мұнда оқушылар электрмагниттік және магнитэлектрлік жүйесіндегі электрмеханикалық вольтметр, сандық вольтметрдің жұмыс барысында құралдардың өлшеу қателіктерін бағалау әдістемесін үйренеді.

Сурет – 3. Айнымалы және тұрақты токтың кернеуін анықтау

Методикалық және инструментальдық қателіктер, қателіктің параметрлерге тәуелділігі, кездейсоқ жасалған қателіктер және тағы басқа зерттеледі. Бағдарламаны әр қосқан сайын құрылғылардың қасиеттері көрсетіледі, бастапқы нөлдік мәні, масштаб қателігі, кейбір мәліметтер мұғалімнің айтуы бойынша берілуі мүмкін, өлшеуіш құралдар, өлшеу шекарасы. Әр өлшеген сайын кездейсоқ қателіктер орын алады. Айта кететін нәрсе, бағдарлама функциялары экспериментты жасауға нұсқау береді, көмек көрсетеді және қорытындыны қолмен жазудан босатады. Мына зертханалық жұмыста студенттер жұмыс істеу принципі түрлі құрылғылармен жұмыстануды үйренеді.

The screenshot shows a software window titled "Лабораториялық кесте" (Laboratory Table). It contains a table with 4 columns: "№ п/п" (No.), "U, В" (Voltage, V), "I, А" (Current, A), and "R, Ом" (Resistance, Ohm). The first three rows are filled with data, and the fourth row is highlighted. Below the table, there are buttons for "Справка" (Help) and "Выход" (Exit).

№ п/п	U, В	I, А	R, Ом
1	2.5	1.2	2.1
2	2.7	1.3	2.1
3	2.8	1.4	2.0
4			

Сурет – 4. Лабораториялық кесте

Мына жоғарыдағы кесте жұмыстың орындалу шапшаңдығына байланысты толтырылады. Негізінен, лабораториялық экспериментты автоматтандыру көзделген, яғни жұмыстың орындалу уақытын үнемдеу мақсатында. Сонымен қатар, қорытындыны тексеруді де автоматтандыру көзделген – барлық берілген мәліметтер, эксперимент қорытындысы, оқушының есептегені және оны практикалық негізде қолдануын мұғалімнің қатысуынсыз бағалау. Бұл кесте жұмыс жасау барысында, студенттің қатысуынсыз автоматты түрде толықтырылады және соңында студенттің жасаған жұмысын бағалайды [6, 7-б.].

Сөйтіп, физиканы оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалану – білім мазмұнының заман талабына сай болуына, оқушылардың болашақта қажетті білімді толығымен алуына, білімді өздігімен меңгеруіне, өзін-өзі бағалай алуына, өз күшіне сенімділіктің болуына бағыттайды [7, 6-б.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы., Астана, 2010.
2. Оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа технологиясының бірі – қашықтан оқыту.// Информатика негіздері, №5, 2010, 9 б.
3. П.С.Күздеубаева, И.Әбдікәрімов. Компьютер көмегімен оқыту жүйесі.// Информатика негіздері, №8, 2009, 56 б.
4. Веденева Е.А. Реализация принципа индивидуализации в условиях дистанционного обучения физике на уровне общего образования. – Екатеринбург, 2002, 44 б.
5. Чефранова А.О. Дистанционное обучение физике в школе и вузе на основе предметной информационно – образовательной среды. – М, 2006, 229б.
6. Шишакская О.А. Формирование информационной и коммуникативной компетенций учащихся общеобразовательных школ при дистанционном обучении физике. – М, 2012, 7 б.
7. Садыбекова Ж. Оқу – тәрбие үрдісінде ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі.//Информатика негіздері, № 4, 2008,12 б.

ӘОЖ 51-8

Медешова А.Б., Давлеткалиева С.С., Турсинова Б.Б., Жайманова Ж.Б.
(Орал қаласы)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН МАТЕМАТИКАҒА ОҚЫТУДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Адам бала кезінен қалыптасады. Мектепке дейінгі жастан бастап баланың болашақ тұлға, өз елінің азаматы ретінде негізі қаланады. Бала сөйлеуді үйрене келе, айналадағы дүниені танып біледі. Көрген - білгенін басқаларға сөз арқылы жеткізіп тілдеседі. Осының өзі оның білім дағдысы молайып, күнделікті өмірден алған әсерінің нығая түсуіне себеп болады.

Баланың тілін дамытып, қалыптастыруда ойынның маңызы зор. Ойын технологиясы арқылы баланың тілін дамыту жеңіл болмақ. Ойын - баланың оқуға деген ынтасын арттыратын әдіс. Бүгінгі таңда дидактикалық, сюжеттік, спорттық, ұлттық және шығармашылық ойындарды пайдалану маңызды. Ойындар арқылы баланың дұрыс және ұғынықты сөйлей білуін, сондай - ақ ойын жағдайлары арқылы олардың зейіні мен ынтасын арттыруға болады. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ұлттық ойындар - балалардың ой өрісін жетілдірумен бірге өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу тәсілі. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Жалпы ұлттық ойындарды мынадай бес топқа бөліп көрсеткен: аңға байланысты ойындар, малға байланысты ойындар, түрлі заттармен ойналатын ойындар, зеректілікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін ойындар және есеп ойындары.

Қай халықтың болмасын, ойын-сауығы болады, ол оның жан дүниесінің көрінісі саналады, демек іргелі ел екенбіз, өзіміздің әдет – ғұрпымызды, салт-санамызды, дәстүрімізді бағалап, қадірлей білуге тиіспіз. Ұлттық ойындар атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған көне халықтың дәстүрлері, шаруашылық мәдени, өмір тіршілігінің жиынтық белгісі болған. Әрине, ойын өнер ретінде әдебиет пен мәдениеттің сан алуан түрлерімен қабысып, астасып келіп, бірін - бірі толықтырып байыта түседі.

Ойын - бар өнердің бастауы, шынында да көне мәдениетпен әдеби туындылар сол халықтың жиналған уақытта, ойын той үстінде дүниеге келіп, көптің игілігіне айналған.

Қазақтың ұлттық ойындарының бір ерекшелігі оған өлең сөздің араласып келіп отырғанында. Егер ойын барысында өлең тақпақ жолдары кездеспесе, онда ойында жеңіліп, өз ұпайын өтеушілер орындайды.

Сөйтіп бүгінгі және болашақ ұрпақтың ұлттық ойындары адам еңбегінің жемісі. Халықтың фантастикалық ой құбылысының көрінісі, дүниені танып – білу талпынысына нышаны ретінде өмірге келген халықтың әлеуметтік – экономикалық айнасы екенін білеміз.

М.О.Әуезов біздің халқымыз өмір кешкен ұзақ жылдарында, өздері қызықтаған алуан өнері бар, «Ойын» көңіл көтеру, жұрттың көзін қуанту, көңіл шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше мағыналары болғанын айтады. Бұл пікір өзі өмір сүрген ортаның шындығынан туындаса керек. Қазақтың тарихи көне жылдарының эпостары мен лироэпостарының қай – қайсысын алып қарасақ та, оның өнбойына халықтың ұлттық ойындарының, әдет – ғұрыптары салттарының алуан түрлерін кездестіреміз. Негізгі кейіпкерлері – баланың ел қорғаушы батыр, жауынгер, халық қайраткері ойын үстінде көрінеді, сол ойын арқылы шынығып, өзінің бойындағы табиғи дарынын шыңдай түседі.

1 жастан 7-ге дейін баланы халқымыз «нәресте» немесе «ойын баласы» деп атаған. Халық неше алуан ойынды туғызып, оны іс жүзінде қолданып оның тәрбиелік, білімділік жақтарын көре білген. «Бала ойынмен өседі» деген өмірлік қорытынды жасап, оны өздерінің бала тәрбиесіне тиек еткен.

«Балалармен ойнайды,

Ойнап жүріп ол бала,

Кеудеде ақыл ойлайды» - деген өлең жолдары да осының дәлелі. «Ойын баласы ғой, бүгін ойнамай үйде отыр, селсоқ ауырып қалды ау!» деген пікір айтқан баланың денсаулығын бағдарлайтын халқымыз. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, бүкіл өміріне ұштасады.

Қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбаев «Ойын ойнап, ән салмай, өсер бала бола ма?» - деп айтқандай баланың өмірінде ойын ерекше орын алады. Халқымыз ойындарды тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, олардың мінез-құлқының қалыптасу құралы деп ерекше бағалаған.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: білім алушылар мен тәрбиелеушілер, педагог қызметкерлер мен ересектер арасында әр түрлі: спорттық жарыстар, ұлттық ойындар, семинарлар, конференциялар сондай-ақ, іс-шаралар ұйымдастыру және өткізу көрсетілген. Демек, қазақтың ұлттық ойындары сауықтық жағынан ғана емес, ол-спорт, ол-өнер, ол-шаруашылық тәжірибелік маңызы бар тәрбие құралы.

Ұлттық ойындардың адамға тигізетін пайдасын халық ертеден-ақ білген. Ойындар атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып, халықтың дәстүрлі шаруашылық, мәдени, өнер тіршілігінің жиынтық бейнесі әрі көрінісі болған. Қазақтың ұлттық ойындары жүгіру, секіру элементтеріне бай. Ойындарды көп ойнап, жүгіріп, далада, таза ауада жүру – жас ағзаның дұрыс та сергек өсуінің көзі болған және де балалар ойын ойнаған кезде ерлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшаңдықты сонымен қатар, мінез-құлық ерекшеліктерін, білек-күшін, дененің сомданып шынығуын қалыптастырады. Сондықтан ұлттық ойындарды оқу-тәрбие үдерісінде пайдалану қоғамымыздың ұлттық идеологиясын нығайтудағы өзекті мәселелердің бірі.

Бүгінгі жас ұрпаққа үлгілі, өнегелі тәрбие беру – қазіргі қоғамның басты міндеттердің бірі. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді.

Ұлттық ойындар – ата-бабамыздан бізге жеткен мұра сияқты өткен күн мен бүгінгі байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз, өнеріміз. Сондықтан оны үйренудің, күнделікті өмірде пайдаланудың пайдасы орасан зор. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, бүкіл өмірімен жалғаса береді. Ойын сан ғасырлар өтсе де адамзат баласына ақыл-ой жетекшісі, денсаулық кепілі, өмір тынысы болып қала береді.

Ойын баланың денесін, тұлғасын жетілдіріп, дамытып, қоймайды. Сонымен бірге ақыл-ойын, ұлттық рухын, сана-сезімін, намысында қалыптастыратын тәрбие құралы.

Баланы – ойын өсіреді. Ойынға қатыспаған бала әлжуаз, қорқақ, өз күшіне сенімсіз, бос кеуде, қиыншылыққа мойығыш болып өседі. Ойында тәрбиелік мәнге ие ұлттық көптеген этнопедагогикалық элементтері жетерлік. Мектебімізде бастауыш сыныптарда қазақ тілі, әдебиеттік оқу, математика және вариативтік пәндерде ұлттық нақыштағы ойын элементтері, түрлі ойындар мұғалімдердің жоспарына кіріктіріліп қолданылуда. Мәселен математиканы оқытуда ұлттық ойындар ойналады.

Тоғызқұмалақ

Қызықтырған есепшіні, ойлыны,
Бабалардың бұл ежелгі ойыны.
Екі адамға тең бөлінген мал жайы,
Ойнау үшін тақтасы бар арнайы.
Онда бар он сегіз ұя – кіші отау,
Екі қазан – үлкен келген іші отау.
Бір жүз алпыс екі – барлық құмалақ
Сексен бірден екі ойыншы тұр қамап.
Әрқайсының сегіз ұя – ойы бар,
Әр ұяның дәл тоғыздан қойы бар.
Екі ойыншы – екі қойшы кезекпен
Түсіреді ұяға қой есеппен.
Бір-бірінің ұясына айдайды
Қой – құмалақ санын жіті аңдайды.
Ұяда қай жұп болса қой – құмалақ
Бәрі қарсы қазанға кеп құламақ.
Солай талай қой қазанға түседі
Есепке оны екі қойшы тізеді.
Кімде-кімнің қазаны тез толады,
Сол ойыншы ұтып шыққан болады.
Қызықтырған бүгіндерде ойлыны
Міне, осындай бабалардың ойыны.

Бұл ойынды екі адам ойнайды. Әрқайсысының 9 кіші, бір үлкен отауы болған. Әрбір отауда 9 құмалақтан салынған. Жүрісті бастаушы өз отауындағы құмалақтың 8-ін алып, біреуін орында қалдырып, солдан оңға қарай бәріне бірдей етіп, отауларға салады. Ең соңғы құмалақ түскен отауда жұп санды құмалақ болса, сол ұя босатылады да, құмалақ жүруші жақтың қазанына салынады. Егер жүрушінің құмалағы өз отауына түссе, құмалақтар алынбайды. Құмалақты өз қазанына көп жинаған ойыншы ұтады.

Бесжұлдыз

Қамауға алынған мүсәпірге сұлтан бір есеп берді.

- Егер шешсең босатам да, шеше алмасаң басыңды алам, -деп үкім шығарды. Сұлтан талабы:

-Мына бес таяқшаны көзіңше жартылай сындырамын да, суреттегідей қоямын. Қолмен қозғамай, осыдан бесжұлдыз жасасаң бас бостандығыңды аласың, -деді Найранбаз. Әрі ойланып, бері ойланып көз жасы көл болған мүсәпір бесжұлдыз құрастырды. Қалай?

Математиканы білмей, басқа ғылымдарды оқып-үйрену мүмкін емес. Математиканың бүкіл заңдарын өзге ғылымдарды оқығанда пайдаланады. Тіршілік құбылыстарын бір-бірінен бөліп зерттеуге болмайды. Математиканың химиямен, физикамен, биологиямен, информатикамен тығыз байланыстылығына дау жоқ. Мысал ретінде тарихпен байланысын, мұндағы тарихи мерзімдер мен оқиғалардың логикалық тізбегін қарастыруға болады. Географиямен байланысына келсек, қалалардың ара қашықтығын анықтағанда масштаб, қолда бар карталар есепке алынады, қарапайым математикалық есептеулер арқылы қажетті деректерді алуға болады. Әдебиетпен байланысы көз алдымызға ойлау қабілеті жақсы дамыған адамды келтіреді. Егер ол шығарманың авторын аса жақсы білмесе де, оның туған, қайтқан уақытын білу арқылы сол уақыт арасында болған оқиғалармен логикалық түрде ұштастыра алады. Сөйтіп ойын арқылы ойлауды дамытуға болады.

Нағыз қазақи салт-дәстүрді бойына сіңірген, ұлттық рухпен қаруланған сонымен қатар жоғары логикалық мәдениетке де ие болу керек. Ал бұл дегеніміз — анық және айқын ойлау, барлық игерген білімді жоғары тиімділікпен пайдалана білу, сондай-ақ, жаңа білімдер қабылдау үшін, қорытқан ойды басқаға дәл, түсінікті етіп жеткізе білу шарт деген сөз. Сол себепті бастауыш мектептің оқушыларына ұлттық ойындарды меңгеру барысында логикалық ойлау қабілетін дамытуға ықпал ететін еңбек болып табылады. Біз балаларымыздың бастауыш мектептен бастап ойлау қабілеті жоғары болып, болашақта білімі мен мәдениеті арқылы бәсекелестік ортада еркін өмір сүре алатын жеке тұлға болып қалыптасуына ықпал ететін жеке тұлға болып қалыптасуына ықпал жасауымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Атабаев А.С. «Ұлттық ойындар- халық мұрасы», «Кітап» 2006 ж
2. Ахметов С.Б «Қуыр-қуыр,қуырмаш » Алматы «Өнер» 1993 ж
3. Наурызбаев Ж. «Ұлттық мектептің ұлы мұраты», «Алматы» 1995 ж
4. Несіпбаев Б.К. «Ұлт мәдениеті мен өнері», «Білім» 2003 ж
5. Құрманбаева С.К. «Ұлттық ойындардың бүгіні мен келешегі», «Алматы» 2004 ж
6. Смағұлов Ш.С Кел, балалар, ойнайық! – Алматы «Арда» 2006 ж.
7. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: Рауан, 1991ж
8. Төтенаев Б.Ә. Қазақтың ұлттық ойындары. - Алматы, 1978ж
9. Усова А.П. Балабақшадағы ойын түрлері. Алматы: Мектеп, 1987ж

УДК 81:37.016

Мукашева А.Т.
(город Уральск)

ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

В современном мире объективной закономерностью является повышение требований к уровню образованности человека.

По этому случаю хочется особо отметить Послание народу Главы государства Н.А.Назарбаева: «Чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией. Необходимо также уделять большое внимание функциональной грамотности наших детей, в целом всего подрастающего поколения. Это важно, чтобы наши дети были адаптированы к современной жизни».

Функциональная грамотность— это результат образования, которая обеспечивает навыки и знания, необходимые для развития личности, получения новых знаний и достижений культуры, овладение новой техникой, успешного выполнения обязанностей, решении различных жизненных проблем.

В терминологическом словаре современного педагога функциональная грамотность трактуется, как умение человека грамотно, квалифицированно функционировать во всех сферах человеческой деятельности.

Таким образом, формирование функциональной грамотности учащихся на современном этапе развития школьного образования и планируемого перехода на 12-летнее образование зависит от обновления самого содержания образования, создания учебных программ, учебников, повышения квалификации и переподготовки учителей по обновленному содержанию, мониторинга способностей учащихся применять полученные знания, а также обеспечить применения своих полученных знаний и воспитания в будущем.

Важнейшей в профессиональном становлении современного учителя русского языка и литературы является проблема повышения его компетентности, включающей в себя глубокую теоретическую подготовку и практический опыт продуктивного применения современных образовательных технологий на уроке. Для этого необходимо:

- использовать в обучении инновационные методы, современные технологии, т.е. использовать технологии дистанционного обучения, применять on-line уроки лучших учителей;
- психологическое содействие в выборе наиболее продуктивных методов и средств обучения.

Формирование функциональной грамотности школьников на уроках русского языка и литературы возможно через использование интерактивных методов обучения.

Интерактивные методы обучения на уроках русского языка и литературы - это такие методы и формы, при использовании которых процесс обучения «погружается» в процесс взаимодействия, а активность обучаемых становится выше активности учителя. Интерактивные методы позволяют:

1. Моделировать реальные жизненные ситуации и проблемы для совместного решения;
2. Способствовать формированию долгосрочных навыков и умений, выработке общих ценностей;
3. Создавать атмосферу сотрудничества, взаимодействия;
4. Осваивать учебное содержание не только через информацию, но и через чувства и действия.

Поэтому можно с легкостью отметить, что в интерактивных методах и обучающиеся, и педагоги являются субъектами обучения, педагоги выступают в роли организатора процесса обучения, лидера класса, группы, организуется взаимодействие всех обучающихся.

Интерактивные методы обучения можно применять на разных этапах урока: этап урока; методическая цель; примерные методики.

1. Мотивация. Сконцентрировать внимание и вызвать интерес к изучению данной темы: Мозговой штурм, блиц-опрос, микрофон

2. Оглашение темы и задач. Обеспечить понимание учащимися их деятельности, чего они должны достигнуть в результате урока, что его ожидает. Данный процесс использования методов происходит через эпиграф, слово, название.

3. Получение необходимой информации. Инструктаж учащихся для выполнения задания: мини – лекция, презентация домашнего задания.

4. Интерактивное задание. Практическое усвоение материала: дебаты, семинар, работа в группах, «Карусель», «Микрофон», «Шляпы мышления», «Защита проекта», «Аквариум».

5. Подведение итогов. Обсуждение с целью закрепления материала: «Большой круг», «Неожиданное предложение», «Шкала мнений», дискуссии, комментирование.

В дальнейшем следует понимать, что использование новых технологий на уроке, способствует правильному применению методов:

- вида задания, когда учащиеся сами составляют тесты дома, приходят в класс и на опросе домашнего задания происходит обмен подготовленными заданиями, осуществляя взаимопроверку с помощью формативного оценивания;

- использование на своих уроках выведение темы и цели урока учащимися, так как данный вид работы развивает критическое мышление у учащихся;

- все уроки будут проводиться с учетом возрастных особенностей учеников.

Функциональная грамотность рассматривается, как способность использовать все постоянно приобретаемые в жизни знания, умения и навыки для решения максимально широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, общения и социальных отношений, т.е. развитие функционально- грамотной личности.

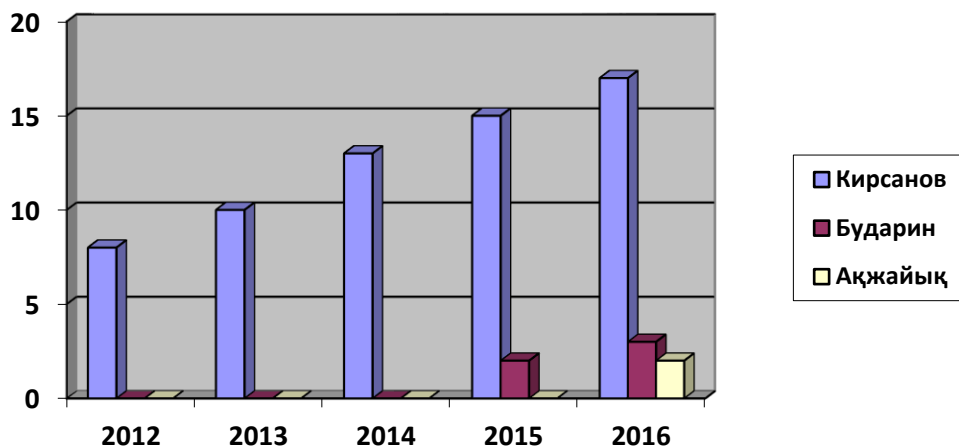
Функционально- грамотная личность – это человек, ориентирующийся в мире и действующий в соответствии с общественными ценностями, ожиданиями и интересами.

Основные признаки функционально- грамотной личности: это человек самостоятельный, познающий и умеющий жить среди людей, обладающий определёнными качествами.

Таким образом, следует отметить, что функциональная грамотность становится фактором, содействующим участию людей в социальной, культурной, политической и экономической деятельности, способности творчески мыслить и находить стандартные решения, умению выбирать профессиональный путь, уметь использовать информационно-коммуникационные технологии в различных сферах жизнедеятельности, а также обучению на протяжении всей жизни.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА БҰЛАНДАРДЫ ҚОРҒАУ

Батыс Қазақстан облысындағы қорықшалардағы бұландар саны
 (сурет-1)

Қазақстандағы қазып алынған бұландар қалдықтары Батыс Алтайдағы Зярянновск қаласы, Көкшетау облысының Чаглинка өзенінде, Ырғыз өзені маңында табылған. Бұландардың табылған мүйіздері және оның қалдықтары Көкшетау, Семей және Орал өлкетану музейлерінде сақталған.

Өткен ғасырларда бұлан Жайық алқабында және Солтүстік Қазақстанның орманды далаларындағы әдетте жиі кездесетін жануар болды және бұландардың қазақстан даласында тіршілік етуі туралы 14-15 ғасырларда иран тарихшылары зерттеген. Тимур мен Ара-Қарағайдың жетекшілігімен болған аңшылықты сипаттай отырып, олар өлген жануарлар арасынан өздері алғаш көріп отырған ірі тұяқтыларды көргенін айтқан. Иран жазушылары бұл жануарларды моңғолдар қандай деп атағанын, ал Дешті-Қыпшақ тұрғындарын-бұлан деп атағаны туралы жазған. Олардың бұлан болғанына күмән келтірмейміз, өйткені жануардың қазақша атауы күні бүгінге дейін сақталып қалған.

Республикада тарихи уақыт ішінде бұланның максималдық ареалын қайта қалыпқа келтіру туралы мәліметтер жұтаң. Жайық ареалы жазықтығы бойымен бұландар ареалы оңтүстікке қарай өткен, бірақ оңтүстіктегі таралуы жөнінде мәлімет жоқ, олардың Каспий теңізіне дейін жетуі әбден мүмкін. Республиканың солтүстік бөлігінде бұлан орманды далалы жерлерде жиі кездесіп отырған, және даланың солтүстік бөлігін алғаны белгілі. Ал шығысында Павлодардан Ертіс өзенінен өтіп, Марқакөл өзенінің ендігіне дейін жеткен, содан соң шығысқа бет алып, мемлекеттік шекараға шыққан.

XIX ғасырдың ортасына қарай республикамыздың батыс және солтүстік бөліктеріндегі және Батыс Сібірдегі бұландар ареалы тым азайып кетті, бірақ олардың шегі анықталмаған. Бұлан ареалы неғұрлым қатты депрессияға 20-шы жылдары түсті. Бұл кезде бұландардың таралуының оңтүстік шекарасы республиканың солтүстік аудандарынан 350-450 км-ге бөлінген. Осы жылдары еліміздің шығыс облыстарынан жоғалып кеткен.

Қазақстанда бұлан толық жойылып кеткен соң, 1936 жылы Орал облысы (қазіргі БҚО) Жымпиты ауданы (қазіргі Сырым ауданы) төңірегінде қайта пайда болған. Олар ашық далаға кездейсоқ кірген жеке дарактар екені белгілі, өйткені қазір олар Жайық алқабында жиі кездеседі. 1947-48 жылдары Орал қаласынан оңтүстікке қарай 120 шақырымда қарағай орманында 7 бұлан тобы қыстап шыққан. Осы уақытта жеке дарактар мен бұландар тобы Бөрлі, Чапаев ауданы және Калмыково территориясында үнемі кездесіп отырған. 1948 жылы қыркүйек айының аяғында жергілікті аңшылар Шешіннің оңтүстігіне қарай ересек еркек бұланды атып алған. 1950 жылдың маусымында 5 бұланнан құрылған топ Жайық өзенінің солтүстік жағалауында Карши және Сахарный ауылдары аралығында кездескен. Бірнеше күн өткен соң Жайық өзені аңғарында Антоново ауылының маңынан 2 бұлан көзге түскен. 50-ші жылдардың ортасында бұландар Кирсаново ауылының маңындағы орманды, далалы жерлерде жиі кездескен, ал жеке дарактары Орал қаласына таяу жерлерде және Бударино елді-мекені тұсында болғаны туралы мәліметтер бар. 50-ші жылдардың

басынан Жайық өзені алқабында бұландар саны өсіп, көбейген. Олардың сандық құрамына алғаш рет 1964 жылы санақ жүргізілген және 103 жануар есепке алынған. Облыста бұландар ареалының кеңеюі және санының өсуі 70-ші жылдарда басталған. Осы жылдар ішінде ғана Жайық аңғары бойымен бұландардың Орал облысының (қазіргі БҚО) оңтүстігіне қарай өткені байқалған. Осы аңғар бойынша Гурьев облысына (қазіргі Атырау облысы) дара бұландардың Индербор ауылының солтүстік жазығына қарай алғаш кіргені 1978 жылдың 16 ақпанында тіркелген.

1975 жылдан бастап бұландар Жымпитыдан 75 км жерде орналасқан Қарағаш шатқалында мекен еткен. Соңғы жылдары жеке дарактар мен жануарлар тобы Кордон, Фурманово елді мекендері, сонымен қатар Балықты және Шежін жерлерінде жыл сайын көзге түсіп отырған. Шығысқа қарай олар Қалдығайты және Шідерті өзені маңында және Утва өзенінің орта ағысы маңында көрінген. Бұланның Жайық алқабындағы 1972 жылғы саны бойынша 200 дарак анықталған. 1977 жылы жүргізілген авиа есеп осы уақыт ішінде Жайық алқабында Кирсаново және Калмыково ауылдары аралығында 260 бұлан болғанын көрсетті. 1979 жылдың ақпан айында жүргізілген авиа есеп кезінде бұландардың облыстағы жалпы есебінің 600 бас құрағанын анықтады, ал басқа жылдары аздап азайып, 1981 жылы 437 дарак есепке алынды.

Ақтөбе облысында алғашқы бұландар 1941 жылы пайда болған. Бұландар Қарабұтақ жерінде және бұрынғы Степной ауданында тіршілік еткен. Үнемі болатын аңшылыққа қарамастан, бұландар бұл жерлерде жиі көзге ілігіп отырған. Бұландар облыстың басқа да жерлерінде кездескен.

40-жылдардың соңында бұландар бұрынғы Мартук және Родниковский аудандарының аумағында да кездесті. Осы жылдары сонымен қатар бұландар Эмбі өзенінің жоғары ағысында да кездескені белгілі болды. 50- жылдары бұландардың саны арта түсті, яғни Темір қаласы, Шалқар ауылы мен Ұлутау тауының аймағына да таралған. 60-жылдары Ленинск мен Родниковка ауылдарының маңындағы орман массивтерінде де кездесті.

70-жылдардың басында бұландар Елек, Қобда, Қарабұтақ өзендерінің жағалауындағы ормандарда кеңінен таралды. Қазіргі уақытта олар Ленинск, Қобда, Алға, Новороссийск, Комсомольский аудандарының орман алқаптарында мекендейді. 1977 жылы облыста 40, ал келесі жылы – 250, 1979 жылы 350 бұлан есепке алынды. Бұландар санының бұлайша тез өсуі көрші Орал және Орынбор облыстарынан қоныс аударуына байланысты. Ақтөбе облысына бұландардың Бузулуктың қарағайлы орманы мен Орынбор облысы және Урал өзенінің жағалауынан қоныс аударуы есебінен болғанын атап өту қажет.

Қостанай облысында бұландар алғаш рет 1938 жылы Қара-Мурза урощисесі мен Урицкий ауданының жерінде кездескені анықталды. 1939 жылы Костамер-Куль көліне жақын жерде салмағы 150 кг бұланды жергілікті аңшылар атып өлтірген, ал 1940 жылдың қысында қасқырлардың шабуылынан өлген жас бұланның өлігін Ақсуат ауылынан батысынан 90 км жерден Наурызым қорығының зоологы Л.К.Шапошников тапқан. 1946-1947 ж.ж Федоровка ауданының аумағынан 4 бұлан ауланған, ал 1947-1949 ж.ж бұландар Введенский ауданының ормандарында үнемі кезесіп отырды. 1948 жылы Қостанай қаласы маңынан бұландарды жиі көрген. 1948-1949 ж.ж Ара-Қарағай қарағайлы орманында бұландар қыстап шыққан. 1957 жылдың тамызында бұландар Жосалы орман саяжайы, Алакөл көлі маңынан, Чунюскень кордоны аймағынан да кездестірген. 1960 жылдан бастап бұландар Қостанай қаласынан оңтүстікте 100 км қашықтықта орналасқан Аман-Қарағай қарағайлы орманында тұрақты мекендейді, ал 1962 жылдың соңында олар ол жердің тұрғылықты жануарларын айналды. 1962 жылдың желтоқсанында әуеден жүргізілген есеп бойынша мұнда 5 бұлан есептелді, ал олардың жалпы саны облыста 79 бас екендігі анықталды.

1974 жылың наурызында жалғыз бұланның ізі мен оның қиы Наурызым қарағайлы орманынан табылды. Осы орманда жұп бұлан 1975 жылдың шілдесінің соңында кездескен және тұрақты жануарына айналған. 1980 жылдың тамызында В.И.Капитонов бұл жануарлардың көптеген жүйелері мен қиларын Наурызым мен Терсек қарағайлы ормандарынан тапқан. Қорықшылардың мәліметі бойынша бұл мезгілде Терсек қарағайлы орманында 3-тен артық емес бұлан, Наурызым қарағайлы орманында 4-5 ке дейін, ал Сыпсың-Ағаш орманында 2-3 жануар мекендеген. 1980 жылдың шілдесінде қорықшы Наурызым қарағайлы орманынан аналық бұланды екі бұзауымен көрген.

Осылайша, қазіргі уақытта бұландар барлық мекен етуге жарамды орман алқаптарын мекендейді. 1979 жылы бұландардың жалпы саны 170 бас болғаны анықталды. 1981 жылдың сәуірінде Г.В.Поставнойдың мәліметі бойынша олардың саны 230-ға жетті.

Солтүстік Қазақстан облысының солтүстік аудандарында бұландар тек 1938 жыл басында кездесе бастады. Тек 1943 жылдан бастап мұнда тұрақты мекендеп, 1948 жылға қарай облыстық барлық аудандарының ірі ормандарын мекендеді. Өте күшті дамыған браконьерлікке қарамастан облыста 100 бас бұлан мекендеді. 1962 жылдың желтоқсанында облыста 98 бас, ал 1979 жылы ақпан-наурызында 160-қа жуық бас бұлан есептелді.

Көкшетау облысында бұландар 20-шы жылдың ортасында жоқ болды. 1946 жылы Чкалов ауданының аймағынан оңтүстікке қарай орналасқан Бурабай урощисесінде кездесті. 1947 жылы Щучинск ауданындағы Бүркіт көлінің қамысынан 2 жануарды байқаған. Бұрынғы «Бурабай» қорығы аумағында бұландар 1948 жылдың қыркүйегінде пайда болған. Осы жылы бұл тұяқты жануарлар Рузаевский мен Келлеровский аудандарында, ал 1950 жылы Арықбалықта тіркелді.

Ю.Г.Афанасьевтің мәліметі бойынша Зеренді қарағайлы орманында бұландар 1957-1958ж.ж пайда болды. 1961 жылы тамызында мұнда жануарлардың қилары, жүн қалдықтары және жануарлардың өздері де жиі кездесіп отырды. Бұландардың жеке кездескендері үнемі тіркеліп отырылды, ал 1970 жылдан бастап олар мұнда тұрақтанды.

1962 жылдың желтоқсанында Көкшетау облысындағы бұландардың саны 48 баска жетті. 1978 жылдың сәуірінде Зеренді қарағайлы орманында 45 мың га жердегі көзбен есептелген бұландар 38-ге жетті. 1979 жылдың ақпан-наурызында әуеден есептеліп, 30 мың га жерде 4 бұлан, ал жалпы саны 65 особь саналды. Мемлекеттік аң аулау инспекциясы жұмысшыларының мәліметі бойынша 1981 жылы орман алқабында 130-ға жуық бұлан мекендеген.

Целиноград облысы аумағында алғаш рет бұландар 1948 жылы кездескені анықталған. 1948 жылдың тамызында жас бұланды Атбасар қаласына жақын жерде, Жамбай өзені жағасынан көрген. Сол жылдың қыркүйегінде бірлі-жарым бұланды Еркенші ауданынан кездестірген, содан кейін 3 жануарды Итемген көлі маңынан және бірнеше жас особьтарын Оксановка ауылы маңынан байқаған. 60 жылдардың басында бұландар Балкашино ауылынан солтүстікке қарай орналасқан орман массивтерінде тұрақтанған.

Павлодар облысында бұландардың алғаш кездесуі 1939 жылы күзінде байқалған, себебі сол жылы жас аналығын Бұрынғы Үрлітөбе ауданынан браконьерлер атып алған. Содан кейін 40-жылдардың соңына дейін олар бұл аймақта сирек кездесті. Тек 1947 жылдың тамызында «Береговой» совхозы ауданындағы Ертіс өзенінің жағасынан кездескен. 1948-1949 ж.ж оларды Федоровка, Бурас, Семияр ауылдары маңынан көрген. Облыстағы бұландарды таралуы мен саны 50-жылдардың соңы мен 60-жылдардың басына дейін белгісіз болды. 1964 жылы қарай олардың Ертіс өзенінің бойымен солтүстіктен оңтүстікке қарай таралғаны белгілі. 1964 жылдың мамырында оның жас аталығы Баянауыл орман массивінде кездескен. 70-ж. соңына дейін облыстағы бұландар саны аз болды, ал 80-жылдар басында олардың саны арта бастады. 1981 жылы облыста мемлекеттік аң аулау инспекциясы жұмысшыларының мәліметі бойынша 300 бұлан мекендеді. Бұландардың Семей облысына алғаш кіруі 1948 жылы байқалды, өйткені бірлі-жарым бұлан Ертіс өзенінің Павлодар облысымен шекарасында кездескен. Ертістің оң жағалауында 50-ж. Чан көлі ауданында Алтайдың етегіндегі далада, тоғайда бұландар тұрақтанды. Бұл жылдары жануарлардың жеке кездесуі Ертіс өзені жағалауы мен Өскеменге дейін созылды. Бірақ 70-жылдар ортасына дейін олардың саны облыста азайды. Ю.Г.Афанасьевтің мәліметі бойынша 1962 жылы бұландар Белағаш аумағында мүлдем жоғалды, ал Семей, Жаңасемей, Бесқарағай, Долонский, Беген орман шаруашылықтарының орман массивтерінде өте сирек кездесті. 1966 жыл мамырында Долон орман шаруашылығынан Ю.А.Грачев бұланды кездестірген.

1974 жылы облыстағы бұландар саны тек бірнеше ондыққа ғана артты. 1975-1976ж.ж оның бас саны мен таралу аймағының артқаны байқалады. Осы жылдары Қалба жотасының солтүстік-батысына қоныстануы басталды. 70-жылдар соңында бұландар Шар және Жарма аудандарының орман алқаптарына да, ол аймақ жақын ормандардан 150-200 км алыста және шөлейтке жақын болса да мекендей бастады. 1982 жылдың шілдесінде Р.Т.Шаймарданов Аягөз қаласынан 80 км солтүстікте орналасқан Каракультас тауы мен көлі аймағынан бұландардың көптеген қилары мен жүн қалдықтарын табылған. Ауыл тұрғындарынан сұрау бойынша бұл аймақта онға жуық жануарлар мекендейді. Қазіргі уақытта облыста 600-ге жуық бұлан бар.

Батыс Алтайда Шығыс Қазақстан облысы аймағында бұландар алғаш рет 40-жылдар басында байқалған. 50-жылдар соңына дейін облыста бұландар тұрақты мекендемеген. Алтай өлкесінің жазық және тау алды ормандарында мекендеген бұландар 40-50-ж.ж. Шемонайха ауданының ормандарына қоныс аудара бастады. 1961 жылы Карагужиха ауылына жақын маңда байқалған, ал 1966 жылға қарай бұл жерде тұрақтанған. Бұл жылдары бұландар Белопорожняя, Становая, Қара және Ақ Үбі, Үлкен және Кіші Карагужиха, Кіші Убинка, Сакмариха өзендерінің жағалауларына тез арада қоныстанды. 1968 жылдан бастап бұландар Громотуха, Ульба, Тургусун өзендері алабында, ал 1969 жылдан бастап Бұқтырма өзені алабында мекендейді. 1971 жылдың қыркүйегінде және көктемінде Ю.А.Грачев бұланды Хамир өзені аңғарында кездестірді. 1972 жыл соңында көтеген бұлан Үлкен Нарын ауданында мекен етті. 1974 жылдың мамырында қос бұлан (аталық және жас аналық) Күршім өзенінің жоғарғы ағысы ауданында кездескен. 1977 жыл жазында 3 особьтан тұратын топ Тополевка өзені бастауында кездескен.

Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстандағы бұландар республиканың батыс, солтүстік және шығыс облыстарының ормандарының тұрақты жануарларына айналды. Бұдан басқа, бұл тұяқтылардың Гурьев облысының Урал өңірі жағалауы мен Жезқазғандағы Ұлытау таулары, Қарағанды облысындағы Қарқаралы қарағайлы тоғайында да бірлі-жарым кездескені белгілі болған. Соңғы жиырма жылда республикадағы бұландар саны 60-жылдардың басында 350-ден 400 басқа дейін өсті. Ал 1981 жылы 4,6 мыңға жетті.

Ал соңғы мәліметтер бойынша, 2011-2015 жыл аралығында Қазақстандағы бұландар саны 2226 бастан 2993 басқа жеткен. Батыс Қазақстан облысында 2016 жылы 22 бас бұлан кездеседі.

Бударин зоологиялық қорықшасы 1967 жылы ашылған болатын. Қорықшада қазіргі таңда 20 сүтқоректі, 120 құс, балықтардың 30 түрі, бауырмен жорғалаушылардың 10 түрі кездеседі. Бударин зоологиялық қорықшасында 2016 жылғы дерек бойынша 3 бас бұлан кездескен. Аталығы, аналығы және төлі. Қорықшадағы бұландарды 2008 жылы браконьерлер атып, жойып тастаған болатын. 2015 жылы 2 бас бұлан байқалған. Бұл қорықшада жабайы жануарларға аптасына 2 рет азық салады. Қорғау шаралары жүзеге асырылады. Бұл міндеттерді қорықша егерлері Кумаров Мурат және Молдашев Айбат іске асырады.

Кирсанов зоологиялық қорықшасы 1967 жылы құрылды. Қорықшадан 20-дан астам сүтқоректілер, балықтардың 30 түрін, 120 құс түрін кездестіруге болады. Кирсанов қорықшасында 17 бас бұлан бар. Қорықшада жануарларға аптасына 3 рет азық салады, бұны қорықша жұмыскерлері Майхарин Ернийаз және Сергеев Валерий атқарады.

Бұлан - Қазақстандағы бұғылар тұқымдасына жататын ең ірі сүтқоректі, тұяқты жануар. Қазақстанда Жайық өзені аңғарындағы ормандарда, солтүстік облыстардың ормандарында және шығыста Ертіс бойы мен Алтайда кездеседі. Наурызымдағы қарағай ормандары мен шоқ ормандарда кездеседі. Денесінің ұзындығы 3м, 2 метрге жететін мүйіздерінің бұталары жасына қарай көбейе түседі, салмағы 600 кг-дай. Бұланның жүні қыста ұзын және қара – қоңыр түсті дөрекі көрінсе, ал жазда жүнінің түсі жылтыр қоңыр болады. Басқа бұғылардан бір айырмашылығы бұлар табын құрамайды бір-бірлеп немесе 5 – 8 бас бірге жүреді. Көбіне орман жанындағы өзен, көл, батпақты жерлерде жүреді және жауларынан суға қашу арқылы қорғанады. Жазда шөппен, қыста бұтақ, ағаш қабықтары және бұталарымен қоректенеді. Бұландар жылына 1-2 төлін дүниеге әкеледі. Аң аулау кәсібінің нысаны болып табылады. Қашу уақыты бұғылармен бірдей қыркүйек, қазан айлары. Қолға үйретілген бұландар шамамен 20 – 25 жыл өмір сүреді. Бұландардың табиғаттағы орташа жасы 10 – 13 жылдан аспайды. Бұландардың сүтінің малылығы 10%.

Ресейде бұландар сауу фермасы (сурет-2)

Қорытынды

Батыс Қазақстан облысында бұландарды қолға ұстауға үйретіп, саяхатшыларға, мектеп оқушыларына, студенттерге көрсетіп және саууға болады. Себебі Ресейде екі жерде бұландардың сауын фермасы бар. Бұландардың сүтінің майлығы 10%. Қаржы бөлуді қарастырып көбейту. Қорғау бөліміндегі инспекторларды көбейту. Көлікпен қамтамасыз ету. Жанар-жағармай бөлу. Жем-шөптің құнарласын беру. Азық көлемін бөлуді молайту керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Александров В. Н., Сленцов Е. М. Появление лосей на северном Кавказе. - «Зоологический журнал», 1965 г, с. 952.
2. Байков Я. О лосях – «Охотн. газета» 1895 г, с. 209-210.
3. Банников А. Г. «Биология и промысел лося», 1965 г, с. 3-8.
4. Банников А. Г., Жирнов Л. В. «Биология и промысел лося» 1967 г, с. 130-141.
5. Беркінбаев О. Б., Шардабаева Г. С., Хусаинов Д. М., Акоев М. Т.: «Қазақстан биоресурстары: жануарлар әлемі». Алматы 2013 ж.
6. Бихнер Е. А. «Млекопитающие», 1902 г, с. 866 (с. 685-690).
7. Верещагин Н. К., «Млекопитающие и звери», 1964 г, с. 121-139.
8. Гептнер В. Г., Насимович А. А., Банников А. Г. «Млекопитающие Советского Союза», 1961 г. с. 776 (с. 220-298).
9. Данилов Д. Н. «Очерк природы». 1947 г, с. 85-95.
10. Дәуітбаева К. Ә., Есжанов Б. Е., Сапарғалиева Н. С., Тұртазин С. Т.: «Жануарлар алуан түрлілігі», Алматы 2011 ж.

ӘОЖ 811.111

Мухамедрахимова А.И.
(Ақжайық ауданы)

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ ПӘНДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

XXI ғасыр-өркеніет дамуының ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге адамның денсаулығына мұқият қарау дәуірі. Бүгінгі күні білім беру жүйесі түбегейлі жаңаша ойлауға негізделген іргелі реформалар кезеңіне қадам басты. Дүниежүзілік экономикалық форум XXI ғасырдағы табысты адамның білімі мен іскерлігінің 16 түрін атап көрсетті. Олар:

- командадағы жұмыс дағдылары;
- көшбасшылық қасиет;
- бастамашылық;
- IT-құзыреттілік (айти-құзыреттілік);
- қаржылық және азаматтық сауаттылық және т.б.

Білім беру бағдарламаларының үздіксіздігі және сабақтастығы негізінде білім деңгейлері: Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу; Жалпы орта білім беру; Кәсіптік орта, жоғары білім беру; Жоғары білімнен кейінгі кәсіптік білім беру болып белгіленеді. Үздіксіз білім жалпыға бірдей орта біліммен органикалық байланыс нәтижесінде туындайды және дамиды. Жалпыға бірдей орта білім-кәсіби орта және жоғары кәсіби білімнің, жүйелі түрде өз бетімен білім алудың, мамандығын көтерудің және қайта даярлаудың іргетасы болып табылады.

Құзірет, құзіреттілік дегеніміз не?

Бұл ұғымдар білім беру жүйесінде бастауыш білім беру сатысында дамыта оқыту технологиясын пайдалана отырып, оқушылардың танымдық құзіреттілігін қалыптастыруда қандай роль атқарады?

«Құзірет» термині соңғы кездерде ғылымның әр түрлі саласында қолданыс табуда. Құзірет-тұлғаның қойылған мақсаттарға жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді іске асыруға дайындығы. Сыртқы ресурстарға білім, білік, дағды құзіреттіліктер психологиялық ерекшеліктер құндылықтар жатады.

Мұны былай көрсетуге болады:

Құзірет

Білім, білік (әрекет), дағды әрекет

Құзіреттіліктер (игерілген іс-әрекет тәсілдері)

Өзін-өзі басқару.

Тұлға

Құзіреттілікті ауқымды жоспарда қарастыру Ю.Н.Емельяновтың еңбектерінен анық байқалады. «Құзіреттілік-дара тұлғаның өзіндік қабілеттері мен статусы шеңберінде қоғамда ойдағыдай жұмыс істеуге мүмкіндік беретін белсенділіктің әлеуметтік және жеке дара формасын үйрету деңгейі» деген анықтамасынан адам білімі, біліктілігі және тәжірибесі анық байқалып тұр. Бүгінгі қоғамда оқушының академиялық-энциклопедиялық білім жиынтығы жеткілікті болғанымен, күнделікті өмірде

кездесіп отырған түрлі жағдаяттарға икемсіздігі байқалып жатады. Бұл оның өмір сүру үрдісінде қажетті құзиреттіліктерінің қалыптаспағанын айғақтайды. Оқушының қызығуы жәрдемімен оқып-үйрену барысында қабілеті ашылып, дарыны ұшталады, өз күшіне, мүмкіндігіне сенімі артады, кісілігі қалыптасып дара тұлғалық сипаттарға ие бола бастайды.

Танымдық қызығуы оқыту және тәрбиелеу нәтижесінде қалыптасады. Педагогикалық әдебиеттерді оны қалыптастырудың үш жағдайы туралы жиі айтылады.

Біріншісі-оқытудың мазмұны мұндағы оқушыларды қызықтыратын мазмұнның берілу түрі, жаңалығы, ғылым мен техниканың соңғы табыстары, таңдандыратын тарихи деректер, ғылыми білімнің іс жүзінде қолданылуы.

Екіншісі-оқушылардың таным әрекетін ұйымдастыру формалары, құралдарын және әдістерін жетілдіру. Бұған жататындар сабақта жаңа технологияларды қолдану, соның ішінде дамыта оқыту технологиясын қолдану, сабақта қолданатын техникалық және көрнекті құралдардың тиімділігін арттыру, танымдық ойындар ұйымдастыру, оқушылардың өздігінен істейтін жұмыстарын және өздігінен білім алуды тиімді ұйымдастыру.

Үшіншісі-мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы арасындағы қарым-қатынаста сыйластық болуын қамтамасыз ету.

Танымдық іс-әрекет-оқушының білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті. Психологтардың зерттеулеріне қарағанда, танымдық іс-әрекеттің қалыптасуы өздігінен тұйыққа тірелген үрдіс емес. Ол тек әлеуметтік орта қоршауымен, адамның өзіндік қызмет сипатымен ғана емес, жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекеті, танымдық қажеттілігін оятуға ынталандыратын оқу және тәрбие үрдісі, сондай-ақ өзінің жеке басының белсенділігімен, ұжымдық іс-әрекет рөлімен және оның ұстанған позициясымен үндесе жүргізілетін күрделі іс.

Ағылшын тілін оқытуда ойын түрлерін пайдалану оқушының басқа тілді үйренуге ынтасын арттырады. Оқудың алғашқы кезінде оқушының тілдік материалдарды жеңіл меңгеріп кетуіне көмектеседі. Ойын түрлерін дұрыс қолданып өткізілген сабақта оқушының тілді үйренуге деген ынтасы артып, сол тілді білуге қызығады. Сабақ процесінде белгілі дағды мен қабілет қалыптасуы арқылы танымдық қызығушылық пайда болады. Оқушының танымдық қызығушылығы екі түрлі жолмен: бірі дамыта оқыту, екіншісі-тәрбиелік қызмет арқылы қалыптасады.

Қазіргі кездегі негізгі проблемалардың бірі-оқушыны өз бетімен оқуға үйрету. Қазіргі оқушы өз бетімен кітап оқуға қабілетті болмаса, өздігінен ізденіп оқи алмаса, оны біз білімді адам деп есептей алмаймыз. Сондықтанда оқушының кітапты оқи білуге үйретудің үлкен мәні бар. Оқуға белгілі бір мақсат қоя отырып, жеңілден ауырға қарай күрделендіре жүргізу тиімді. Қазіргі заман талабы бойынша мәтіндердің тақырыбы әлемдегі жаңа ақпараттармен байланысты. Мәтін оқу міндеттері:

1. Мағлұмат, анықтама алу.
2. Оқушының грамматикадан білімін шыңдау
3. Сөздерді кеңінен қолдану.
4. Еркін оқып түсіну
5. Мәтін бойынша жоспар құру.
6. Мәтіннің мазмұны арқылы тақырыпты анықтау.

Түр тәсілдер арқылы оқушы мәтінді оқып, түрлі практикалық жұмыстар жасайды. Оқуға жаттықтырудың тиімді жолдарының бірі-диалогпен оқыту. Оқыған мәтіннің мазмұнын екі оқушы бір-біріне сұрақ қою арқылы мазмұндап айтқызу олардың сөздік қорын дамытумен бірге, ой жүйелеріндегі айырмашылықтар мен байланыстарды аңғартады. Синоним, антоним сөздерді құрастырып үйрену жаттығулары да шешуші роль атқарады. Өз бетімен оқып үйренуге дағдылануда шешуші роль атқарады: біріншіден, оқушы бір затты меңгеру, оны білу үшін еңбектенеді.

Екіншіден, сабақ үстінде сыныптан тыс уақыттарда үнемі пайдалана біледі.

Үшіншіден, алған білімін тексереді.

Төртіншіден, оқу процесіне жауапкершілікпен қарайды.

Бесіншіден, өз бетінше орындалатын жұмыс сыныпқа қарай бірте-бірте күрделене береді.

Танымдық бағыт бойынша: оқушының лингвистикалық дүниетанымын қалыптастыру;

- оқушының тілін дамыту, тілдік шығармашылық қабілеттерін жетілдіру;
- ғылыми ізденіс бағытындағы жұмыс түрлеріне төселдіру;
- сөйлеу түрін, сөйлеу тәсілін меңгерту;

Оқытудың әр сатысында оқытушы мен оқушының іс-әрекеттері бір-бірімен үйлесімін табу керек. Оқытушы оқыту процесін жоғары деңгейде ұйымдастырып, шеберлікпен тиімді пайдалана білсе, шет тілін оқыту барысында алдына қойған мақсатына жетіп, нәтижесі де жоғары болмақ.

Қазақ тілді мектептерде ағылшын тілін оқытудың өзіне тән ерекшеліктері бар. Оқушы шет тілін дұрыс меңгеру үшін оның өз ана тіліндегі біліміне сүйенгені жөн. Оқушы бұл тілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жете білгенді ғана, ол тілді дұрыс та тез игере

алады. Дейтұрғанмен екі тілдің грамматикалық жағынан кейбір ұқсастықтары да кездеседі. Мұғалім осы ерекшеліктерді өзі жан-жақты зерттеп баланың көзін жеткізе алса, бұл оның үлкен бір артықшылығы болар еді.

Мысалы, зат есімнің көпше түрінде ағылшын, қазақ тілдерінде ұқсастығын байқауға болады. Қазақ тілінде зат есімдер көпше түрі жалғау ретінде болса, ағылшын тілінде де сондай ұқсастықтар бар. Мысалы: a book- кітап, books- кітаптар, an apple –алма, apples-алмалар.

Бүгінгі таңда ең алдымен жеке тұлғаның қажеттілігі мен қызығушылығына көңіл аударуды күшейтіп, жеке тұлғаның қасиеттерінің барлық байлығын дамытып, оны толық ашуға мүмкіндік жасау қажет. Оқу белсенділігін арттыру үшін, оқытуда қарапайымнан күрделіге көшу бағытын ұстанған абзал.

Қорыта келгенде жалпы мұғалімнің күзиретті болуы, түрлі-түрлі жаңа әдістерді қолданса артар еді деп ойлаймын. Мұғалімнің компьютер технологиясын игеруі, тілді барынша меңгеруі, тек қана сабақ көлемінде қалып қоймай, саясат, тарих, елтану, денсаулық, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, спорт түрлерінен хабардар бола отырып, осы айтылған нәрселерді өзі беретін сабағына қоса білсе, ол мұғалімнің сабақ берудегі күзиреттілігі бұзылмас қамалдай болып қалыптасады.

Ұлы ойшылдар айтпақшы, «Мұғалім бала жанының инженері» деген сөз еріксіз еске түседі. Алдына мақсат қойып соған қарай ұмтылған ұстаз әрқашанда өз биігінен көрініп, кейінгі ұрпақтың мақтанышына бөленетіні хақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында жалпы орта білім беру жүйесін дамытудың негізгі бағыттары. 12 жылдық оқыту мәселелері. Астана, 2006 ж.
2. «Ағылшын тілі мектепте» журналы. №5, 2010ж, №3, 2013 ж, №5, 2014 ж.
3. Ожегов.С.И. Словарь русского языка М: «Оникс 21 век» 2004 ж.
4. Бастауыш мектеп. №10, 2015 ж.
5. Сабыров.Т. Оқушының оқу белсенділігін арттыру жолдары. Алматы: мектеп, 2008
6. Жәнібекова.С. Оқушылардың ойлау белсенділігін дамыту. №7, 2009.

УДК 581.5

Рустенова Р.М., Махмудова А.К.
(город Уральск)

АВТОТРАНСПОРТ – ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ ФИТОТОКСИЧНОСТИ ПОЧВ

Почвы занимают особое место в экологических системах и выполняют огромное количество функций. Важнейшая из них – экологическая, обеспечивающая жизненное пространство для человека и живых организмов. Антропогенно преобразованные почвы образуют группу собственно городских почв – урбаноземов. Строительство городов приводит к уменьшению доли «живых» почв, при этом доля нарушенных земель возрастает, что значительно ухудшает санитарно-гигиенические, биосферные и экологические функции городских ландшафтов, сопровождается серьезными нарушениями всего природного комплекса, создающими угрозу здоровью и жизни человека в городе [1].

В связи со сложной экологической обстановкой зеленые насаждения играют важную роль в жизни современных городов. Однако растительность в городе находится под сильным антропогенным давлением, подвергается химическому, физическому и биологическому воздействию. В наиболее угнетенном состоянии находятся растительный покров автотрасс, улиц с интенсивным автомобильным движением, бульваров центральной части городов. Именно в таких местах в почве накапливаются разнообразные соединения естественного и антропогенного происхождения, обуславливающие ее загрязненность и токсичность [2].

При строительстве автомагистралей трансформируется рельеф местности и почвенный покров, в процессе эксплуатации дорог почва загрязняется нефтепродуктами, антигололедными смесями и аэротехногенными выбросами. В состав газовых выбросов входят более 170 вредных ингредиентов: оксиды углерода и азота, тяжелые металлы; особенно опасны продукты неполного сгорания - токсичные полиароматические углеводороды, образующиеся при работе двигателей внутреннего сгорания в режиме форсажа [3].

Значительные пространства автодорог, стоянок, автобаз, покрытые асфальтом и бетоном, препятствуют нормальному впитыванию почвой дождевых вод, нарушают баланс грунтовых вод. По причине активного использования соли для борьбы с обледенением городских дорог происходит долговременное засоление почв на обочинах, приводящее к гибели растительности, часть соли

смывается поверхностными стоками и загрязняет большие пространства. Самый мощный поток воздействий - загрязнение автотранспортом окружающей среды, в первую очередь воздушного бассейна. В выхлопах двигателей внутреннего сгорания содержатся окись углерода, окись азота, углеводороды, альдегиды, сажа, бензапирен, тяжелые металлы. Загрязняющие вещества попадающие в атмосферу осаждаются на поверхности растений и почвы.

Высокий уровень техногенной нагрузки в урбозкосистеме диктует необходимость разработки и внедрения современных, объективных методов контроля за загрязнением окружающей среды, оценки текущего состояния экосистемы и прогнозирования развития ситуации в будущем. При этом необходимо особое внимание уделять зонам максимальной техногенной нагрузки, таким как зоны придорожной полосы.

Оценить загрязнение придорожных зон автотранспортом можно, изучив степень фитотоксичности почв [4].

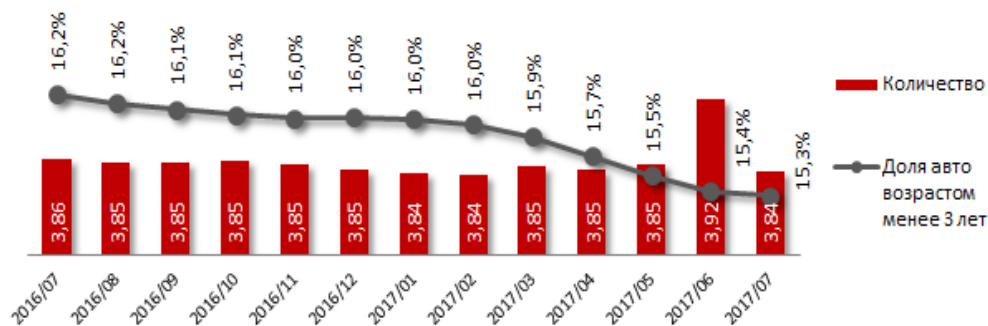
Процесс автомобилизации сопровождается нарастающими негативными эффектами. С каждым годом количество автомобильного транспорта в Республике Казахстан изменяется. В масштабах Казахстана его доля в суммарных выбросах загрязняющих веществ в атмосферу всеми техногенными источниками достигается приблизительно 60%, в выбросах парниковых газов - порядка 10%.

Доля автотранспорта в шумовом воздействии на население городов составляет 85-95%. Повышенному риску и необратимой потере здоровья в результате загрязнения атмосферного воздуха автотранспортом подвержено примерно 10-15 миллионов горожан.

Роль одного отдельно взятого транспортного средства в изменении состояния придорожной зоны незначительна. Однако, при регулярности такого воздействия, она многократно возрастает. Транспортный поток превращается в постоянно действующий источник техногенного загрязнения. Техногенное воздействие на экосистему придорожной зоны приводит к загрязнению воздушной среды, изменению физико-химических свойств грунтов почв, их переуплотнению, загрязнению поллютантами, в частности тяжелыми металлами, что вызывает повышение их фитотоксичности, приводящей к ухудшению условий произрастания зеленых насаждений [4].

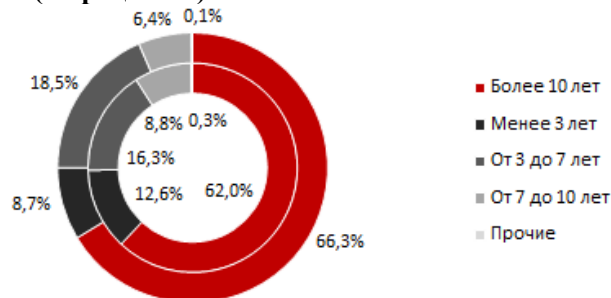
По данным Министерства национальной экономики за январь-июль 2017 года в Республике Казахстан зарегистрировано на 3,8% больше легковых автомобилей, чем в прошлом году – 439,0 тыс. ед. против 422,8 тыс. ед. (Диаграмма 1). Более половины зарегистрированных автомобилей возрастом старше 10 лет – 66,3%, годом ранее – 62,0%. Доля автомобилей не старше трех лет за год сократилась с 12,6% до 8,7%.

Диаграмма 1. Наличие зарегистрированных легковых автомобилей в РК (июль 2017 г.).
(млн ед.)

Ниже на диаграмме 2 представлена информация по зарегистрированным легковым автомобилям за период январь-июль 2016 года (внутренний контур) и январь – июль 2017 года (внешний контур) по году выпуска.

Диаграмма 2. Количество зарегистрированных легковых автомобилей в РК по году выпуска (в процентах).

Автомобильный парк республики по состоянию на 1 января 2017 года насчитывает 439,2 тыс. грузовых автомобилей, 98,7 тыс. автобусов, 3845,3 тыс. легковых автомобилей. Кроме того, в республике зарегистрировано 10,6 тыс. мототранспорта, а также 68 тыс. автомобильных прицепов [5].

Продолжительная эксплуатация транспортных средств приводит к изменению технического состояния и регулировочных параметров двигателей внутреннего сгорания. Токсичные атмосферные выбросы подвижного состава растут быстрее их физического износа и старения. Например, для автомобилей только в первые 1 - 3 года можно поддерживать уровень выбросов, гарантированный предприятием-изготовителем. В процессе эксплуатации текущие неисправности и нарушения регулировок приводят к ухудшению показателей токсичности и топливной экономичности. Плохие дорожные и климатические условия (в ряде регионов долгий и холодный зимний период), низкое качество топливно-смазочных материалов приводят к ускоренному износу узлов и агрегатов подвижного состава и увеличению выбросов.

В карбюраторных автомобилях отклонения в системе питания двигателя повышают токсичность выбросов на 30 - 40 %, в системе зажигания - на 25 - 30 %, в механической части двигателя - на 20 - 25 %, в трансмиссии и ходовой части - на 15 %. Наибольшее влияние на превышение выбросов оксида углерода оказывает нарушение регулировок в системе питания: нормы стандарта могут быть превышены на 70 % и более.

В дизелях практически любая неисправность топливopодающей системы влияет на расход топлива и дымность. Например, увеличение цикловой подачи сверх номинальной на 25 % повышает дымность отработавших газов на 40 %. В результате естественного износа деталей топливной аппаратуры расход топлива к моменту исчерпания ресурса возрастает на 8 - 10 %, дымность - на 20 - 30 % [6].

В РК лидирующее место занимают легковые автомобили с бензиновыми двигателями (Таблица 1). Снижение доли старых автомобилей, а также переход на более экологичные виды топлива способствуют уменьшению загрязнения окружающей среды. Поэтому, на наш взгляд, желательно приобретать новые автомобили не только для автопарка, но и для юридических и физических лиц.

Таблица 1. Наличие зарегистрированных легковых автотранспортных средств по типу используемого топлива (на 1 января 2017 г., единиц).

	Барлығы Всего	Оның ішінде пайдаланатын жанармай типтері бойынша					
		В том числе по типу используемого топлива					
		бензин бензин	дизель дизельное топливо	отыны газбалонды газобалонно е	аралас смешанно е	электрлі электрическо е	көрсетілмеге н не указано
Қазақстан Республикасы	3 845 301	3 603 175	53 148	3 716	117 298	725	67 239
Батыс Қазақстан	118 239	110 530	2 323	25	4 492	-	869
Оңтүстік Қазақстан	476 860	466 577	2 220	331	3 624	2	4 106
Солтүстік Қазақстан	149 000	134 831	1 234	294	9 154	-	3 487
Шығыс Қазақстан	306 285	302 500	1 427	32	374	2	1 950
Астана қаласы	246 851	237 496	2 268	428	6 629	15	15
Алматы қаласы	459 501	429 387	17 260	677	5 878	63	6 236

Количество легковых автомобилей за период декабрь 2015 г. – декабрь 2016 г. возросло в Кызылординской области на 1,4 %, а в Жамбылской на 1 %. В остальных областях количество зарегистрированного автотранспорта наоборот уменьшилось: на 12% в Алматинской области, на 17,8 % в Западно-Казахстанской области, а в Северо-Казахстанской области на 28,7%. Возможно, снижение зарегистрированного транспорта в Алматинской, Западно-Казахстанской, Северо-Казахстанской и других областях в этих годах объясняется малой потребительской способностью и ростом курса рубля по отношению к тенге. Однако с января по май 2017 года в Западно-Казахстанской области уже зарегистрировано 11 402 единицы техники.

Транспортный комплекс города Уральска представлен такими видами транспорта как: автомобильный и речной. Основную долю всех перевозок, более 99%, занимает автомобильный транспорт. Грузовой автомобильный транспорт города представлен 32 предприятиями: ПК «Эра», ПК «Авто», ТОО «Амрита», ТОО «Уралавто», ТОО «Молшер», ТОО «Пластикавтотранс», ТОО «Uniserv», ФАО «Казавтотранс» г. Уральска, ТОО «AvtoTrast-Contract», ТОО «Казавтотранс-Запад», ТОО АТП «Трансагенство», ТОО «Автокомбинат», ТОО «Казросимпорттранс», ТОО «ТП Урал-КамАЗ», ТОО «Дат-Көлік», ТОО «Темрат» и т.д. - основным видом грузоперевозок являются строительные материалы (ПГС, песок, гравий), зерно, комбикорм, удобрения, газ и газообразные

материалы и т.д. За январь – октябрь 2016 года в сравнении с 2015 годом объем перевезенных грузов увеличился на 11,3% (27739,3 тыс. тонн), грузооборот на 8,6% (2129,8 млн. т/км).

В общественном транспорте действуют 36 городских маршрутов. Они обслуживаются 7 предприятиями-перевозчиками. Ежедневно на линию выходят на городские маршруты 338 автобусов и 204 микроавтобуса.

Количество перевезенных пассажиров всеми видами транспорта снижено на 0,4% (361,1 млн. человек), пассажирооборот в свою очередь увеличился на 1,9%.

На октябрь 2017 года в городе Уральске всего насчитывается 78504 единиц техники. Количество техники у физических лиц при этом составило 68342 единиц. Из них количество мотоциклов - 762 единицы, легковых машин - 63011 единицы, грузового транспорта - 3269 единицы, на балансе автобусного парка насчитывается 1300 единиц техники.

Что касается наличия транспорта у юридических лиц, то оно выглядит следующим образом: всего в наличии автомобильного транспорта 10162 единицы, из них мотоциклы составляют 10 единиц, легковой транспорт - 5334 единицы, грузовой - 3810 единиц, автобусы – 990 единиц. В процентном выражении количество транспортных единиц у физических лиц примерно на 15% больше, чем у юридических [5].

В загрязнение окружающей среды вносят свою лепту и аварии на автодорогах. За 2016 год было зарегистрировано 17 974 дорожно-транспортных происшествий, в которых пострадало 25 779 человек. Загрязнение в результате аварий происходит за счет разлива топлива, пожаров и механического загрязнения почвы, что непосредственно, сказывается на почвенном, растительном покрове, животном мире, да и в целом, на здоровье населения.

Согласно данным ряда исследователей, на придорожной территории формируются особые зоны, вплотную примыкающие к бровке земляного полотна и имеющие обычно ширину до 10 м. В этих зонах проявляется так называемый «краевой» эффект воздействия транспортных средств на экосистемы и особенно на биоту. Он состоит в полной деградации растительного покрова в результате сильного техногенного давления. Ширина зоны «краевого» эффекта, как правило, увеличивается по мере удлинения срока эксплуатации автомобильной дороги.

Аккумуляция по обочине дорог солей также создает «краевой» эффект на ширине 1 - 3 м. Повреждение придорожных посадок не наблюдается в местах с обеспеченным водоотводом. Дело в том, что изменение состояния почв происходит в результате просачивания рассола в зоны расположения растительности до 6-8 м от проезжей части дороги. Следует отметить, что повышенное содержание солей не оказывает слишком вредного влияния на растительность, достаточно удаленную от проезжей части (не ближе 3-4 м), хотя она и становится менее пышной.

Вероятность гибели деревьев тоже существенно снижается, если они посажены не ближе 9 м от кромки проезжей части. Причем повреждение растительности солями снижается на плодородных почвах, особенно богатых фосфатами. Менее угнетающее действие хлориды оказывают на растения, высаженные на легких песчаных и супесчаных почвах. Этому способствуют особенности физико-химических свойств легких грунтов: большая пористость, хорошая водопроницаемость и воздухообеспеченность. Накопление ионов хлора в суглинистых грунтах происходит в 2-3 раза быстрее, чем в супесях.

Таким образом, уровень воздействия дороги на близлежащую территорию зависит не только от интенсивности транспортных потоков, но и от природно - климатических условий[6].

Ведущая роль в комплексе необходимых мероприятий по обеспечению экологической безопасности отводится защите зеленых насаждений автомагистралей как наиболее эффективной. Решение данной задачи потребует разработки документаций - нормативно-правовых, нормативно-технических и методических природоохранной направленности.

Выполнить это возможно только при получении научно-обоснованных данных о параметрах устойчивости зеленых объектов [7].

Список литературы:

1. Сизов А. П. О новом подходе к исчислению размера ущерба, вызываемого захламливанием, загрязнением и нарушением городских земель / А. П. Сизов, О.Е. Медведева, Н. Н. Ключев, М. Н. Строганова, С. Б. Самаев, И. М. Малеев // Почвоведение. – 2001.– с. 732
2. Русанов А.М. Содержание тяжелых металлов в плодах яблони в городских условиях / А.М. Русанов, Е.З. Савин, С.Э. Нигматянова, М.М. Нигматянов, Д.А. Грудинин, М.А. Степанова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2011.– с. 148
3. Микробиоиндикация почвы, подверженной автотранспортной нагрузке, в разных типах экосистем / И.И. Корецкая // дисс.на соиск.ст.к.б.н. – Воронеж - 2008. – с.16.
4. Комплексная оценка загрязнения придорожных зон г. Ульяновска / Е.В. Коровина // дисс.на соиск.ст.к.б.н. - Ульяновск – 2010. – 128 с.

5. Транспорт в Республике Казахстан / статистический ежегодник области. -Уральск: Департамент статистики по ЗКО, Астана - 2017.

6. Радкевич М.В. Курс лекций по дисциплине Экологическая безопасность автотранспортных средств - Ташкент, 2011 – 155 с.

7. Влияние автотранспортного воздействия на состояние и устойчивость лесных насаждений придорожной зоны / В.Ю. Лозовая // дисс. на соиск.ст.к. с/х н. – Воронеж – 2004. – с.1.

УДК 796. 911. 3

Сундетов М.А.
(город Уральск)

МЕТОДИКА ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ СПОРТИВНЫХ ИГР

На сегодняшний день традиционные формы физкультурно-спортивной работы со школьниками, издавна сложившиеся и используемые на практике уже не отвечают современным требованиям и нуждаются в усовершенствовании либо замене на более эффективные. В соответствии с этим, в большинстве стран ведется интенсивный поиск новых идей и подходов к организации физкультурно-спортивной работы со школьниками. Необходимо отметить, что ученые и специалисты акцентируют особое внимание на вопросах реорганизации физкультурно-спортивной работы в средних общеобразовательных школах в соответствии с требованиями сегодняшнего дня, а наиболее активное внимание привлекает использование потенциала спортивных игр в средних общеобразовательных школах.

В современных школьных учебных программах по физической культуре предусматривается большее количество часов, выделяемых на применение подвижных и спортивных игр (волейбол, футбол, баскетбол), а также большее разнообразие спортивных и подвижных игр.

Спортивные игры на уроке физической культуры решают целый комплекс главных задач в учебно-педагогической работе со школьниками: удовлетворение их потребностей в движении и стабилизирование эмоций, научить знаниям, умениям и навыкам, умению владеть своим телом, активно развивать физические качества, умственные, психические и творческие способности, нравственные качества и так далее. Регулярное применение спортивных игр на уроках физической культуры, во внеурочное время и в группах продленного дня в средних образовательных школах способствует активизации двигательного режима учащихся, качественного улучшению их здоровья, улучшение умственной работоспособности. Таким образом, необходимо отметить, что спортивные игры на уроке физической культуры являются средством всесторонней физической подготовки школьников.

Основное противоречие состоит в том, что накоплены огромный научно-методический и методический материал по спортивным играм недостаточно нашел применение в процессе урока физической культуры в средней общеобразовательной школе и в связи с этим представляется актуальным выявить интерес у учащихся средней общеобразовательной школы к применению их на уроках физической культуры в целях.

Цель исследования – теоретически разработать и экспериментально обосновать процесс значения спортивных игр на уроках физической культуры с учащимися средней общеобразовательной школы. В соответствии с этой целью были поставлены следующие задачи исследования:

- 1.Определить содержание учебного процесса по физической культуре в средней общеобразовательной школе;
- 2.Выявить интересы к физической культуре у учащихся средней общеобразовательной школы;
- 3.Обосновать пути формирования интереса к спортивным играм у учащихся в средней общеобразовательной школе.

Предполагалось, что дополнительные занятия спортивными играми значительно улучшат физкультурно-спортивную деятельность общеобразовательной школы и активизируют интерес учеников к уроку физической культуры и их физическую подготовку на урочных и внеурочных занятиях, когда школьники могут выбрать спортивные занятия в средней общеобразовательной школе в зависимости от собственных интересов. Это предложение составило гипотезу нашего исследования.

Научная новизна работы состоит в том, что в ней выявлены знания, умения и навыки спортивных игр для оптимизации урочной и внеурочной работы по физической культуре с учащимися в средней общеобразовательной школе, а именно, совершенствование физической подготовки учащихся средствами спортивных игр; определено направления педагогической

деятельности по развитию школьников интереса к урочным и внеурочным занятиям физической культуры. Разработана программа спортивных игр (волейбола, баскетбола и мини-футбола) с учащимися средней общеобразовательной школы.

Практическая значимость исследования заключается в разработке программы спортивных игр и специальных физических упражнений для совершенствования физической подготовки учащихся деятельности. Это способствует физическому и интеллектуальному развитию школьников.

Необходимо подчеркнуть, что спортивные игры системе школьного физического воспитания являются важным фактором, который следует учитывать при организации учебно – воспитательного процесса по физической культуре в средней общеобразовательной школе и определяет отношение учащихся к различным формам занятий физическими упражнениями. В научно – методической литературе приводятся данные, характеризующие различный интерес учащихся к содержанию уроков физической культуры.

По результатам исследований установлено, что наиболее предпочтительными видами спорта, изучаемыми в средней общеобразовательной школе, учащиеся считают волейбол, баскетбол, мини-футбол, подвижные игры и другие. Лёгкая атлетика и гимнастика признаются менее привлекательными видами спорта. Анализируя результаты многочисленных исследований, можно заключить, что интерес учащихся к различным видам упражнений зависит от возрастно-половых особенностей, популярности физических упражнений среди населения, квалификации учителя и других факторов.

Выявлено, что урочные и внеурочные формы по физической культуре функционируют в обучающем режиме средней общеобразовательной школы. Проводятся они согласно расписанию уроков физической культуры, организованны и проводятся занятия по секциям: легкая атлетика, волейбол, баскетбол, мини-футбол. Однако для развития и совершенствования физической подготовки учащихся необходимы физические упражнения, позволяющие совершенствовать физическую подготовку учащихся средней общеобразовательной школы.

Список литературы:

1. Альмуханов Б.У., Ашмарин Б.А Теория и методика физкультурного образования – Уальск, 2011 с, 87-1034
2. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании, Москва ФиС, 1990. -220 с.
3. З.Белорусова В.В. Воспитательная работа в процессе занятий физической культурой М. ФиС, 1988. -120 с
4. Деркач А.А., Исаев А.А. Педагогическое мастерство тренера, -Москва.: ФиС, 1983. -375 с.

УДК 796 332

Тапалов Е.О.
(город Уральск)

ОТБОР И ОРИЕНТАЦИЯ ЮНОШЕЙ И ПОДРОСТКОВ ДЛЯ ЗАНЯТИЙ ФУТБОЛОМ

В настоящее время тренеры и спортивные педагоги при отборе перспективных подростков и юношей для занятий спортом опираются в основном на морфофункциональные и педагогические показатели, ориентируются на степень быстроты овладения техникой конкретного вида спорта, оценивают интенсивность роста спортивных результатов, уровни развития физических способностей.

Научное обоснование и реализация системы спортивного отбора является одной из основных теоретических, прикладных педагогических и медико-биологических проблем подготовки спортивного резерва и спортсменов высшей квалификации (Е.Л. Бондаревская, 1987; Н.Ж. Булгакова, 1990; Л.В. Волков, 2002, 2005; В.П. Губа, 2003, 2005; Е.Л. Ильин, 1989; Л.П. Матвеев, 1998, 2003; Э.Г. Мартиросов, 1986; М.Я. Набатникова, 1978; Б.А. Никитюк, 1993; А.А. Новиков, 1998; Н.Н. Озолин, 1982; Г.С. Туманян, 1978; В.П. Филин, 1976 и др.) в любом виде спорта, в том числе и в футболе.

Характерной особенностью современного периода развития спорта является научно обоснованный поиск талантливой молодежи, которой по плечу большие спортивные нагрузки и высокие темпы спортивного совершенствования. Чтобы целенаправленно и успешно выявлять талантливых спортсменов, необходима система спортивного отбора [2].

Возникает вопрос: что же такое спортивная ориентация и отбор? В научной литературе используют различные понятия.

Спортивный отбор – длительный многоступенчатый процесс, который может быть эффективным лишь в том случае, если на всех этапах многолетней подготовки спортсмена обеспечивается комплексная методика оценки его личности. Комплексная методика оценки личности спортсмена предполагает использование различных методов исследования, на основании которых выявляются способности детей, подростков и юношей для специализации в определенном виде спорта или группе видов спорта:

- педагогических;
- медико-биологических;
- психологических;
- социологических и др.

Отсюда вытекает следующее определение спортивного отбора: это система организационно-методических мероприятий, включающих педагогические, психологические, социологические и медико-биологические методы исследования, на основании которых выявляются способности детей, подростков и юношей для специализации в определенном виде спорта или группе видов спорта [3].

То есть спортивный отбор – это комплекс мероприятий, который позволяет определить высокую степень предрасположенности (одаренность) ребенка к тому или иному роду спортивной деятельности (виду спорта).

Главное требование, предъявляемое к системе отбора, состоит, с точки зрения В. Н. Платонова, в том, что она должна быть органическим компонентом системы многолетней подготовки, так как способности могут быть выявлены лишь в процессе тренировки и воспитания и являются следствием сложного диалектического единства – врожденного и приобретенного, биологического и социального [4].

Ориентация также направлена на выявление спортивных способностей к тому или иному виду спорта. Но есть принципиальное отличие отбора от ориентации: при отборе выбирают детей, наиболее подходящих для занятий данным видом спорта, а при ориентации – вид спорта, наиболее подходящий способностям, задаткам и интересам человека.

Однако технология осуществления ориентации намного сложнее, чем отбора, ведь здесь необходимо рассмотреть множество видов спорта и выбрать наиболее подходящий конкретному человеку. При отборе же мы имеем дело с одним видом спорта.

Спортивная ориентация исходит из оценки возможностей конкретного человека, на основе которых производится выбор наиболее подходящей для него спортивной деятельности, и связана она, прежде всего с детско-юношеским и массовым спортом. Хорошо поставленная спортивная ориентация повышает эффективность спортивного отбора.

Выбор каждым человеком вида спорта, в наибольшей мере соответствующего его индивидуальным особенностям, составляет сущность спортивной ориентации.

Таким образом, получается, что технология ориентации и отбора едина, различие лишь в подходе: при ориентации выбирают вид спорта для конкретного человека, который наилучшим образом соответствует его способностям, задаткам и интересам, а при отборе выбирают детей, наиболее соответствующих требованиям конкретного вида спорта.

Таким образом, ориентация более гуманна, она исходит из положения «спорт для человека, а не человек для спорта»; технология осуществления ориентации намного сложнее, чем отбора, так как здесь необходимо рассмотреть множество видов спорта и выбрать наиболее подходящий для конкретного человека. При отборе же речь идет об одном виде спорта.

В отличие от представленного выше подхода к определению понятий «отбор» и «ориентация» существует и такое мнение: спортивная ориентация – это система организационно-методических мероприятий, которые позволяют наметить направление специализации юного спортсмена в определенном виде спорта [5].

Сложность проблемы отбора и ориентации состоит в ее многогранности. Поэтому необходимо отметить, что эта часть деятельности тренера относится к области предвидения, от точности которого зависит эффективность отбора. Хотя на практике чаще используют отбор, а не ориентацию. Ведь технология осуществления ориентации, как уже было отмечено, намного сложнее: необходимо рассмотреть множество видов спорта и выбрать в конечном итоге один, наиболее подходящий конкретному человеку, при этом усложняются процедура тестирования (большое количество тестов) и анализ полученных данных. При отборе же мы имеем дело с одним видом спорта. А по большинству видов спорта уже разработаны батареи тестов для отбора.

Несмотря на это, проблема спортивной ориентации и отбора еще до конца не решена и требует дальнейшего осмысления как учеными, так и практиками. В связи с этим назревает необходимость создания научно обоснованных методов ориентации и отбора для занятия футболом. Следует отметить, что в свое время был предпринят ряд попыток исследовать этот вопрос. Однако

различный методологический подход к решению данной проблемы привел к тому, что вниманию тренеров были предложены рекомендации, носящие противоречивый характер. Время, прошедшее с момента исследований, в корне изменило принципиальный подход к вопросу спортивной ориентации и отбора.

Список литературы:

1. Семенова Г. И. Спортивная ориентация и отбор для занятий различными видами спорта.: [учеб.пособие]. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. - 104 с.
2. Волков В. М., Филин В. П. Спортивный отбор. М.: Физкультура и спорт, 1983. -176 с.
3. Брянкин С. В., Жданов Л. Н., Шустин В. Н. Спортивный отбор и ориентация : учеб. пособие. Смоленск, 1977. - 67 с.
4. Платонов В. Н. Подготовка квалифицированных спортсменов. М.: Физкультура и спорт, 1986. - 287 с.
5. Филин В. П., Фомин Н. А. Основы юношеского спорта. М.: Физкультура и спорт, 1980. - С. 185-207.
6. Зацiorsкий В. М. Физические качества спортсмена. М.: Физкультура и спорт, 1970. 200 с.
7. Лях В. И. Выносливость: основы измерения и методики развития // Физкультура в школе. 1998. № 1. С. 7-15.
8. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры: учеб. М.: СпортАкадемПресс, 2011. - 543 с.
9. Шварц В. В., Хрущев С. В. Медико-биологические аспекты спортивной ориентации и отбора. М.: Физкультура и спорт, 1984. - 152 с.

ӘОЖ 159.923:316

Тукешова А.М.
(Орал қаласы)

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕДЕГІ ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕ ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ

Еліміздің 12 жылдық жалпы орта білім беруге көшуіне байланысты жаңа мемлекеттік стандартты енгізу, мектепке дейінгі ұйымдардың педагогикалық үдерістерін жаңа бағдарламалармен, оны жүргізудің тиімді әдістерімен қамтамасыз ету қажеттілігі туындап отыр. Осыған орай, мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелей отырып оқыту – баланың ақыл-ойы мен тәжірибелік әрекетін іске асыра отырып, оның бойына ұйымшылдық, тәртіптілік, ұқыптылық, жауапкершілік қасиеттерін қалыптастыру ұстанымы қойылды. Бұл үшін жаңа педагогикалық технологияларды қолдану арқылы жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болатыны дәлелденіп отыр. Сол технологиялардың бірегейі - *дамыта оқыту технологиясы*. Балабақшада дамыта оқыту технологиясын пайдалану - оқытудың, тәрбиелеудің мазмұнын қоғам дамуының қажеттіліктеріне сәйкестендіріп, оң нәтижелерге жетуге бағыт көрсетеді. Оқыту барысында жаңа технологиялық әдістерді пайдалану балалардың ойлана білу қабілеттерін дамытады, олардың білім сапасын жақсартады, ой - өрісін кеңейтеді, есте сақтау қабілеттерін өсіреді. Оқыту мен дамыту әдістерінің екеуі де жеке тұлғаның қалыптасуына үлкен ықпал ететін маңызды айғақтар болып саналады. Дамыта оқытуда баланың ойлау, ізденушілік, зерттеушілік қабілеттері артып, талдау арқылы белгілі бір шешімге келуге, оны дәлелдей білуге, баланың өз ой-пікірін айтуға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі саты – бұл бала тұлғасы мен санасының қарқынды дамитын құнды, қайталанбайтын кезеңі. Сондықтан мектепке дейінгі мекеме – баланы тұлға етіп қалыптастырудың алғашқы баспалдағы. Президентіміз Н.Ә.Назарбаев жолдауында: «Ұлттың бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте білім деңгейімен айқындалады» – деген байламы жеке адамның құндылығын арттыру, оны дайындайтын ұстаз жауапкершілігінің өсуі, тынымсыз еңбек, сапалы нәтиже деген ұғыммен егіз. Қазіргі мектепке дейінгі мекеме жағдайында білім берудің ұлттық моделіне өту, оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс - тәсілдерін, жаңа инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог - зерттеуші, ойшыл тәрбиеші болуын қажет етеді[1;9].

Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Сондықтан оқу-тәрбие үрдісінде жаңа инновациялық әдіс - тәсілдерді енгізу балалардың білімге деген қызығушылығын, талпынысын арттырып, өз бетімен ізденуге, шығармашылық еңбек етуге жол салу керек.

Балабақшада балаларды оқу іс-әрекетін ұйымдастыруда, негізінен, дамыта оқыту технологиясы басшылыққа алынады. Сондықтан да әрбір тәрбиеші «Дамыта оқыту»

технологиясындағы ұйымдастырылған оқу іс-әрекет құрылымын, әдіснамалық негіздерін толық меңгеріп, өз іс - тәжірибесінде шығармашылықпен қолдана білуі тиіс[2;11].

Қазіргі күнгі ғылым психикалық даму қоршаған ортаның санада сәулеленуіне, яғни танымдық тәжірибені және әрекетті меңгеруіне, меншіктенуіне байланысты деп қарайды. Бұл-оқу, білім алу деген сөз. Оқу - адамның психикалық дамуының формасы, элементі. Кез- келген оқыту белгілі бір мөлшерде адамды дамытады. "Даму ұғымы философиялық сөздікте"... мөлшерлік өзгерістердің белгілі бір өлшем шегінен шығып, сапалық өзгерістерге айналуы",- деп түсіндіріледі. Терістеу- дамудың қозғаушы күші. Терістеу - белгілі бір затпен құбылыстың қайшылықтарын ашу, олардың шешу жолдарын анықтау, жаңа сапаның болуына мүмкіндік туғызу.

Дамыта оқыту идеясының ұзақ тарихы бар. Ерте кезден бастап-ақ, ойшылдар білім мен ақыл-ой тәрбиесінің ара қатынасын, олардың бала дамуына әсерін зерттей бастаған. Бізге белгілі алғашқы дидактиктардың бірі Квинтилиан мектеп алдына баланың қабілеттеріне, ақылының қасиеттеріне, мінез-құлық ерекшеліктеріне сүйене отырып, оның ойының және тілінің дамуын қамтамасыз етуді қойған.

И.Т.Песталоцци баланың ақыл-ойын, барлық қабілет-қасиеттерін дамыту идеясы мен арқауланған дамыта оқыту әдістемесін жасауға әрекет етеді. Дамыта оқыту ұлы неміс педагогы А.Дистверттің әйгілі "Неміс мұғалімдерінің білім беру ісіне басшылық" (Руководство к образованию немецких учителей) атты еңбегінің де негізі болып табылады. Дамыта оқыту деп ол баланың білім алуға әрекет етуін ұйымдастыратын оқытуды атаған. "Жаман" педагог ақиқатты өзі айтып береді, жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді " - деген.

"Дамыта оқыту" деген термині психология ғылымының қойнауында туып, баланың дамуын қарастырған (Ж.Пиаже), ойлаудың әр түрлі деңгейін, типтерін (Л.В.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн) және басқа да психиканың функциясын зерттеген (Б.Г.Ананьев, Г.С.Костюк, А.А.Люблинская, НА.Менчинская) және т.б., іс-әрекет теориясының психологиясын жасаған (А.Н.Леонтьев, П.Я.Галперин) [3]. Барлық авторлардың даму туралы ойлары оқыту барысында баланың психикасының жаңа сапалық деңгейге көтерілуі дегенге келіп саяды және оның басты шарты ретінде әрекет алынады.

П.Я.Гальпериннің ақыл-ой қызметін кезең-кезеңмен қалыптастыру теориясы - ішкі қызмет, сыртқы іс-әрекет үлгісі бойынша құрылады.

Психолог П.Я.Гальперин өзінің "Ақыл-ой әрекетінің кезеңмен қалыптасуы" теориясында бала мәселені шешу үшін алдымен сыртқы материалдық әрекеттерді (затты ұстап көру, тұрқын, көлемін ажырату, шамамен өлшеу,т.б.) пайдаланады, сосын оның бейнесін елестеді. Содан соң дауыстап және іштен айта алатын болады, сөйтіп сыртқы заттық әрекеті біртіндеп ішкі ой әрекетіне айналады дейді. Мәселен, тәрбиеші балаға бұрыннан таныс нәрсені ығыр қылып айта берсе, онда баланың ақыл-ойы әрекеті дамымайды, керісінше оның іс-әрекетке деген қызығушылығын жоғалтады. Сондықтан тәрбиеші әр уақытта баланың рухани тілектерін ұдайы қанағаттандырып, оның табиғатты, өмірді, адамдар еңбегін білуге құштарлығын дамытуы қажет. Мәселен, ересек топ балаларының зердесінде де «бәрін білуге» деген құштарлық артып тұрады. Олар: «Қоянның аяқтары неге ұзын», «Ақтиін неге ағаш басында тірлік етеді?», т.б.осындай көп сұрақтар қояды[4].

Егер бала мүмкіндіктері жете бағаланбаса, тілектері қанағаттандырылмаса, бұл оның дүниені танып – білуге құштарлығының болмауына әкелуі ықтимал. Балалардың ақыл-ойын дұрыс дамыту үшін оқытуды тым жеңілдетудің де қажеті жоқ. Баланың ойына жеткілікті азық беретін оқу ғана қарқынды дамытуға септік тигізе алады. Қарама-қайшы білімдер ойды дамытады. Тәрбиешінің жұмыс стилі топтағы нақты жағдайға байланысты өзгереді. Тәрбиешінің сұрағы мен тапсырмалары біржақты жауаппен шектелмей, баланы өз көзқарасын айтуға, өз бағасын беруге итермелейді. Дәстүрлі оқытуда уақыттың көбінде тәрбиеші сөйлейді. Дамыта оқытуда тәрбиеші баланың өз ойын, өз бақылауларын, танымын айтуына жағдай жасайды [5].

Дәстүрлі және дамыта оқыту жүйелерінің негізгі белгілерінің салыстырмалы сипаттамасы

Педагогикалық процестің компоненттері	Мазмұнындағы басымдылық	
	Дәстүрлі иллюстрациялық әдісі	Дамыту оқыту түсіндірме
Мақсат	балаларда білім, білік, дағды қалыптастыру	Байқампаздығын, ойлауын, практикалық әрекетін дамыту
Бастапқы мазмұн	мысалдар, дәлелдер, тақырыптар	Заңдылықтарды, теорияларды, ұғымдарды, ережелерді қорыту

Оқытудың формалары	Жеке, топтық, фронтальді	Бірлескен ұжымдық іс-әрекет
Оқыту әдістері	Ауызша түсіндіру, көрнекілік, практикалық	Проблемелық баяндау, ізденушілік, зерттеушілік, ойлау
Бақылау, бағалау	Оқытудың нәтижесін мұғалімнің бақылауы, бағалауы	Өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау, рефлексия

Заттарды салыстыра отырып, тек ұқсастығы мен айырмашылығын тапқызып қоймай, олардың себептерін айқындатудың бала үшін маңызы зор. Біріншіден, заттардың әртүрлі белгілерін таба білуге үйренсе, екіншіден қабілеттері дамиды. Ересектер тобындағы балалар салыстыру білсе де, бұл жұмысты дұрыс ұйымдастыру тәрбишіден үлкен шеберлікті талап етеді. Ол үшін оның кезеңдерін, неден басталып, немен аяқталатынын, белгілерін білу керек. Белгі дегеніміз - заттарды басқа заттардан ажырататын көрініс. Бұл жұмыстың нәтижесінде жоғарыда айтылып кеткен байқампаздық арта түседі. Мысалы: бағдарламаға сай, «Жайлауда» тақырыбында балалар үй жануарларын салыстыруды **Венн диаграммасын** қолдану арқылы жүзеге асырады. Венн диаграммасы бір-бірімен айкасқан екі шеңбердің екі жағына салыстыруға берілетін объектілердің сипаттамалары жазылады. Ал айкасқан жерге екеуіне ортақ сипаттар тізіледі. Салыстыруға арналған тапсырмаларды осы диаграммаға салып балалар қызыға толтырады яғни салыстыру сияқты күрделі ойлау операциясын меңгереді.

Дамыта оқыту жүйесіндегі қай деңгейдегі жаттығу болса да, оның орындалу логикасы мынадай қадамдардан тұрады:

- бала өзі танып- білуі тиіс болып отырған таным нысанын басқалардан айқын ажырата алады.
- бала өзінің танып – білуі тиіс таным объектісінің сыртқы белгілерімен саналы түрде танысады.
- бала нақты қандай заңдылықты «Ашу» керектігін оқу міндеті ретінде өзіне дұрыс белгілеп алады [6]
- Сонымен, мектепке дейінгі мекемедегі дамыта оқытудың ерекшелігін төмендегідей саралауға болады:
- білім беру үрдісі жеке тұлғаға бағытталады;
- алдыңғы кезекте білім ғана емес, баланың абстрактілі ойлауы, ғылыми танымы, тұлғалық қасиеттері тұрады;
- тәрбиеші ұйымдастырушы, баланы даму аймағына енгізуші, оның ақылшысы дәрежесінде болады;
- дамыта оқытуға құрылған оқу іс-әрекеті ұжымдық ойлау іс-әрекеті мен диалогқа, пікірталасқа, іскерлік қарым- қатынасқа құрылады.

Әдебиеттер тізімі:

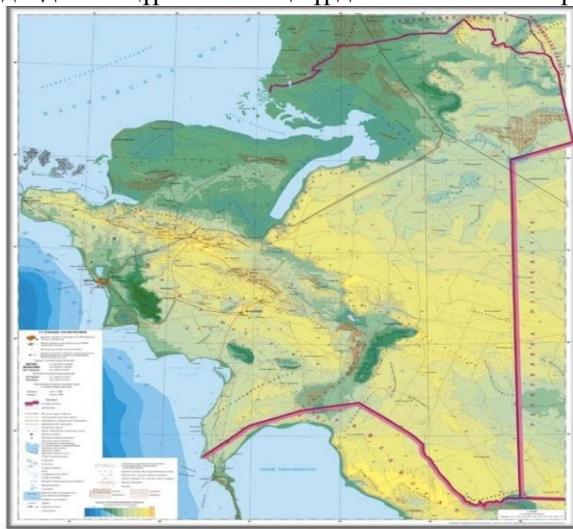
1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан–2050. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі және әлауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. *Астана, 2014*
2. ҚР МЖМБС 1.001-2009. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі ережелер.
3. Давыдов В.В. "Проблемы развивающего обучения" М., Просвещение 1986г.
4. Тұрғынбаева Б. "Дамыта оқыту технологиялары"- Алматы, 2000 Оқу-әдістемелік құрал.
5. Аяғанова Л. «Жаңа технологиялар-сабақта» //Бастауыш мектеп//, №4-2003ж. 8-10б.
6. Ыбырайымжанов Қ. Педагогикалық технология. //Бастауыш мектеп// №8- 2005ж 7бет.

МАҢҒЫСТАУ ТҮБЕГІНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Маңғыстау түбегі атауының тарихы туралы Корольдің Лондондағы және Голландиядағы Гарлем қоғамының мүшесі академик Самуил Готлиб Гмелин «*«Маңғышлақ сөзі» татар тілінде «атақты жер» деген мағынаны білдіреді»* деп жазған. Орыс географиялық қоғамының тапсырмасы бойынша құрастырылған Ресей империясының географиялық-статистикалық сөздігінде «Маңғышлақ» сөзіне мынандай түсіндірме берілген: «*Менктердің немесе ноғайлардың қыстауы (түркі тіліндегі «менк» - ноғай тайпаларының бірінің аты; «қышлақ» - қыстау)*». Өзінің «Орта Азия бойынша саяхатында» Вамбери Маңғышлақтың көне заманда Минг-кишлақ – «*мың қыстау»* деп аталғанын жазған. 1871 жылы геолог-іздеуші П.Дорошиннің тілмашы «Маңғышлақ» сөзін «*қоныс, ойпатты жер»* деп түсіндірілген. Санкт-Петербург университетінің профессоры В.В.Григорьев «Маңғышлақ» сөзін «*мың қоныс»* деп аударған. Маңғыстау сөзін ең алғаш рет М.Қашқаридың «*Диуани лұғат-ат-түрік»* сөздігінде: «*Маңғыстау Кашлак – күздер елінің жер аты»*,- деп берген. Асан қайғы Маңғыстауды «*құт орнайтын жер екен, малға қоныс екен, мал баққан шаруаға бұдан артық жер болмас»* деп сипаттайды. Тіпті, Маңғыстау сөзінің төркінін тілші ғалымдар бірінші сыңары құрамындағы «маң» сөзі көне түркі тілінде «мал, қой» мағынасында сондықтан түбектің алғашқы аты «мал-қыстау» болған десе, «мал» сөзін «мың» сөзінің өзгерген түрі «Мыңқыстау», «Маңқыстау» деген пікірді қуаттайды. Ал М.Тұрсынова «мал» элементін «үлкен, кең, ұлан байтақ»мол, ел қыстағы» деген мағынада қарайды. Маңғыстау алғашқыда Маңғыттағ формасында болған. Маңғыт сөзі маңғыт >маңғыс <маңғыш ал тағ> тау болып өзгереді» деген пікір айтады. Негізінде атау «үлкен қыстау» мағынасында қойылған. Өйткені көшпелі заманда түбекті мекендеген Байұлының рулары жазды Мұғалжар тауында, Жем, Сағыз, Ойыл өзендерінің маңында өткізіп, қыста қарды, қар суын, құдықтарды пайланау үшін осы түбекті қоныстанған. Сондықтан да түбек осылай аталып кеткен. Ғалым С.Омарбеков: «*дыбыстық белгілері жағынан «Маңғышлақ, Маңғыстау» дегендер өз алдына бөлек – бөлек атаулар емес, олар бір ғана атаудың екі түрлі варианты ғана. Мұның алғашқысы оғыз тілдеріне (ғышлық) тән, кейінгісі қазақ тіліне (қыстау) тән»*,-дейді [1].

Маңғыстау түбегі – Каспий теңізінің солтүстік-шығысында орналасқан. Солтүстік батысында еңсіз, шағын Түпқараған түбегінен оңтүстік-шығысында Үстіртке дейін, солтүстігінде Каспий маңы ойпатынан оңтүстігінде Қарабұғаз шығанағына дейін 390 км-ге созылып жатыр. Енді жері 160 км-ге жетеді. Маңғыстау түбегіне Бозашы түбегі де қосылады. XX ғасырдың 30-жылдары Каспий теңізі деңгейінің төмендеуіне байланысты Өліқолтық, Қайдақ шығанақтары тартылып, түбек Каспий ойпатымен тұтасып кетті. Маңғыстау түбегі биік үстірттен және аласа таулардан тұрады. Солтүстік-батысын Маңғыстау таулары қамтиды. Таулы бөлігі пермь мен триастың әктас және конгломерат қабаттары кезектесіп отыратын құмтас пен тақтатастардан түзілген. Ең биік жері – Бесшоқы тауы (556 м). Түбектің көп жерін Маңғыстау үстірті алып жатыр. Күнгей шетінде Кендірліқиясай үстірті орналасқан. Батысында еңсіздеу Түпқараған түбегі басталады, шығысқа қарай бірте-бірте кеңейе отырып, бойлық бағытта 225 км-ге созылады. Түбектің орталық бөлігінде солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 200 км-ге созылған Маңғыстау таулары жатыр. Ені 30-60 км. Таудың орталық бөлігінде ендік бағытқа созылған Қаратау тауы орналасқан. Ол негізінен пермьнің, триастың және юраның жер бетінде ашылған құмтастарынан, әктастарынан және тақтатастарынан құралған. Жер бедерінің ерекшелігі жағынан Маңғыстау Қаратауы қатпарлы-лықсымалы аридтік-денудациялық аласа тауларға жатады. Бұйраттың биіктігі 300-400 м, оның ең биік нүктесі Бесшоқы тауында (556 м, Шығыс Қаратау жотасында). Беткейінің біразы ұзындығы бірнеше км-ге созылатын терең шатқалдармен (сайлармен) тілімденген. Батыс Қаратаудан солтүстікке және оңтүстікке қарай Солтүстік және Оңтүстік Ақтау деп аталатын екі бұйрат шығады. Олардың Қаратау беткейіндегі айдары мен тік жары ақшыл әктастардан құралған, сондықтан да бұл жоталар Ақтау деп аталады. Олар Қаратаудан көлденең ойыспен дараланған. Бұл таулардың абсолюттік биіктігі 322 м-ден аспайды. Екі жота да – кәдімгі куэст. Жоталарға әсем көріністі қалдықжондар мен биіктігі 40 м-ге жететін мүсінді жартастар және оларды тілгілеп өтетін шатқалдар тән. Тұрақты су жүйесі дамымаған. Ақтау тауында көптеген үңгірлер бар, ең ірілері Ақшұқыр мен Аралды кенттері маңында және Борлы (Меловой) мен Жыланды мүйістерінде орналасқан. Олар буырқанған теңіз толқынының әрекеті мен карст құбылыстарының салдарынан пайда болған. Маңғыстау тауының солтүстігінде ойпатты Бозашы түбегі орныққан. Бұл түбек Солтүстігінде Өлі Қолтық сорымен көмкерілген, шығысында Батыс Үстірт жондарынан Қайдақ шығанағымен дараланады. Түбектің орталығын мұнай кен орындары орналасқан ірі сор алып жатыр. Бұл жерлерге қандай да болмасын көліктің жету мүмкіндігі шектелген. Айдалмалы жел соққанда сорға Каспий суы да жетіп қалып отырады. Жазықты Маңғыстау солтүстігінде Таулы Маңғыстаумен, шығысында Үстірт дөңдігімен (Қарынжарық ойысы арқылы), батысында Каспий теңізі

жағалауларымен, оңтүстігінде Қарабұғазкөл бұғазымен шектеледі. Ол Маңғыстау және Кендірлі-Қиясай дөңдіктерін, Түпқараған түбегін қамтиды. Жазықты Маңғыстау жер бедерінің Үстіртке біраз ұқсастығы бар. Мұнда да неогеннің эктастары кең тараған, олар ағын сулармен тоғытылмайтын ойыстардың тік жарлы жақтауларында ашылады. Жер бедері аридтік-денудациялық төрткүл дөңдерінен құралған, алайда Үстірт дөңдігінен құрылысының күрделілігімен және жер бедерінің ойымдылығымен ерекшеленеді [2].

1-сурет. Маңғыстау облысының физикалық-географиялық картасы

Солтүстік-шығысындағы абсолюттік биіктігі 150 м, оңтүстік-батысында 50 м. Жазықтың оңтүстік бөлігін абсолюттік биіктігі орта есеппен 100-170 м боларлық Кендірлі-Қиясай дөңдігі алып жатыр. Жазықты Маңғыстауда өзендер жоқ. Жер бедерінің ерекшелігі – Каспий теңізінің жағалауын бойлай және Үстірттің ішкі жағында құрғап кеткен көлдер мен ойыстардың (Қошқарата, Қарақия, Қауынды, Ащысай, Жазғұрлы т.б.) көптеп ұшырасатындығында. Ойыстар кейде бір-бірімен бірге отырып, ауқымды алаптарға айналады. Олардың бәрі де теңіз деңгейінен төмен жатыр. Ең тереңі – Қарақия (Батыр) ойпаты, оның түбін үлкен сор басқан, деңгейінің абсолюттік көрсеткіші дүниежүзілік мұхит деңгейінен 132 м төмен (ұзындығы шамамен 40 км, ені 10 км.) Қазақстанда Қарақиядан терең де құрғақ ойыс жоқ және де ол дүние жүзіндегі ең терең ойыстардың бірі саналады. Жазықты Маңғыстаудағы ең ірі сорлы ойпат – Қарынжарық, ол Маңғыстау түбегін Үстірттен бөліп жатыр. Бұл терең (70 м-ге дейін) ойпат Қаратау тауын көмкеріп жатқан ойпат-шұңқырларды біріктіре отырып, Қарабұғазға таяу барып аяқталады. Ойпаттың ұзындығы 300 км, ені 20 км-ден 50 м-ге дейін жетеді. Ойпаттың жаралу тегі дефляция процестерімен байланыстырылады. Климаты өте құрғақ. Жылдық жауын-шашынның орташа мөлшері 100 — 150 мм. Ауаның орташа температурасы қаңтарда –4 – 6°С, шілдеде 25 — 28°С. Жер асты суы тұзды әрі тереңде. Солтүстік Ақтау артезиан алабында ғана жер асты суының мол қоры бар. Сұр, қоңыр және сортаңды сұр топырақ басым. Көпшілік бөлігі жусанды-сортаңды шөл.

2-сурет. Маңғыстау түбегінің жер бедері.

Экономикалық-географиялық жағдайы. Маңғыстау түбегі Маңғыстау облысының батыс бөлігінде орналасқан. Облыс 1938-1973 жж. Және 1988-1990 жж. Гурьев облысының құрамында болды, 1973-1988 жж. Өз бетінше қазіргі шекарасында Маңғышлақ деген атпен пайда болды. 1990 жылдан бастап қайтадан жеке әкімшіліктік бірлік ретінде бөлініп, Қазақстанның 12 трансшекаралық облыстарының бірі болып саналды. Құрлықта солтүстігінде Атырау, солтүстік-шығысында Ақтөбе облыстарымен, шығысында Өзбекстан Республикасымен, оңтүстігінде Түркменстанмен шекараласады. Батысында

облыс аумағын Каспий теңізінің суы қоршайды, яғни Маңғыстау түбегі теңіз бойымен төрт Каспий маңы мемлекеттерімен: Ресей Федерациясы, Әзірбайжан Республикасы, Иран Ислам Республикасы және Түркменстанмен шекараласады. Облыстың ішкі (Қазақстан бойынша) шекарасы 319 км құрайды, сыртқы шекарасы – 1173 км, оның ішінде теңіз бойымен – 810 км.

Маңғыстау облысының ауданы 165,6 мың км², бұл Қазақстан аумағының 6,1%-ына тең. Облыс 5 әкімшілік ауданға бөлінеді: Бейнеу – орталығы Бейнеу ауылы, Қаракия – Құрық ауылы, Маңғыстау – Шетпе ауылы, Мұнайлы – Маңғыстау ауылы, Түпқараған – Форт-Шевченко қаласы және Ақтау және Жаңаөзен қалалық әкімшіліктері. Маңғыстау түбегі Түпқараған ауданының оңтүстік-батысын, Мұнайлы ауданын түгелдей және Маңғыстау ауданы мен Қаракия аудандарының батыс бөлігін алып жатыр. Ақтау қаласы Каспий теңізінің жағалауында, Маңғыстау түбегінің батысында орналасқан облыс орталығы болып табылады.

Облыс халқының саны 01.01.2010 ж. қарай 446,2 мың адамды құрады. Оның 235,7 мыңы – қала халқы (52,8%), 210,5 мыңы – ауыл халқы (47,2%). Халқының тығыздығы 1 км² - 2,6 адамнан. Маңғыстау түбегі облыстағы халықтың тығыз орналасқан бөлігі деуге болады. Өйткені облыс орталығы Ақтау қаласы орналасқан және көпшілік ауылдардың да осы түбекте болуында.

Облыс экономикасының негізін мұнай және газ өнеркәсібі құрайды, оның көлемі аймақта өндірілетін өнеркәсіптік жалпы өнім көлемінің 90%-ын құрайды. Облыстағы қиыршық тас пен құм өндіретін ашық кеніштер, сәндемелік және құрылыс тастарын өндіру сияқты өнеркәсіптің өндіру салалары; химия және мұнай химиясы, металлургия өнеркәсібі мен металл бұйымдарын жасау, тамақ және жеңіл өнеркәсіп, ағаш өңдеу, целлюза-қағаз және полиграфиялық өнеркәсіп сияқты өнеркәсіптің өңдеуші салалары түгелдей дерлік Маңғыстау түбегінде шоғырланған [3].

3-сурет. Маңғыстау түбегінің экономикалық-географиялық жағдайы.

Ауылшаруашылық құрамында негізінен қой, түйе, жылқы өсірумен шұғылданады. Қолөнер өндірісі дамыған. Әйелдер түйе жүнінен жіп және дайын бұйымдар (күртелер, шұлықтар, жамылғылар, көрпелер, алаша, текемет, киіз үйдің әшекей бұйымдары), ұлттық киімдер сияқты халық тұтынатын тауарлар дайындайды. Сонымен қатар нарықта сату мақсатында түйе сүтінен шұбат, құрт, балқаймақ, ірімшік сияқты ұлттық тағамдар жасалады. Шектеулі суармалы жер телімдері бар кейбір жерлерде халық көкөністер өсіреді де, аз мөлшерде оларды консервілейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Маңғыстау энциклопедиясы. Алматы, Атамұра – 2008.
2. География институты. Маңғыстау облысының атласы: Барлық оқырманға арналған оқулық – Алматы: «Республикалық картографиялық фабрика», 2010 – 218 б.
3. С. Қондыбай. Маңғыстау географиясы – Алматы: «Нұрлы әлем», 2008 ж. 136 б.

УДК 373:811.161.1

Турегалиева С.Г.
(город Уральск)

ТЕКСТОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНО - ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

В настоящее время во всех сферах человеческой деятельности ощущается потребность в компетентном специалисте, обладающем определенными знаниями, умениями, навыками, которые в совокупности позволяют ему на высоком уровне осуществлять свои профессиональные функции в изменяющихся экономических условиях. Несомненно то, что необходимым качеством современного специалиста является хорошее владение русским языком. Эта необходимость и

обусловила включение курса «Практический русский язык» и «Профессиональный русский язык» в учебные планы специальностей высшего профессионального образования.

Общеизвестен факт: русский язык в Казахстане продолжает оставаться в значительной мере основным языком для всех национальностей, проживающих в республике, делающим доступным информационные, научные и культурные ценности. Следовательно, основной задачей в преподавании русского языка вижу целенаправленное, систематическое обучение всем видам речевой деятельности с учётом их взаимосвязей, что способствует развитию коммуникативной, языковой, лингвистической и культурологической компетенции студентов.

В обучении русскому языку на современном этапе происходит актуализация следующих принципов, направлений, подходов в методике преподавания: коммуникативная направленность курса русского языка, которая находит выражение в коммуникативно-деятельностном, текстоориентированном подходе к обучению. За прошедшие годы такой подход в преподавании русского языка стал одним из основных, наряду с деятельностным и культурологическим подходом. Это обусловлено, в первую очередь, целями современного образования как в школах, так и в вузах.

Ещё одним важным аргументом для текстоориентированного преподавания русского языка является то, что наблюдается потеря интереса к русскому языку, обусловленная целым рядом социально-культурных причин, и когда обогащение словаря и совершенствование речи обучающихся происходит в основном на занятиях по русскому языку и проблема формирования и развития грамотной, творческой, компетентной личности будущего специалиста становится важнейшей проблемой для преподавателя-словесника.

Анализ результатов обучения русскому языку показал, что самой сложной для студентов является та часть заданий, которая связана с текстом. Затруднения возникают при выполнении заданий, связанных с разноаспектным анализом микротекста, с лексическим анализом и по выявлению типов речи. Ошибки проявляются в неумении лаконично и чётко сформулировать проблему, поставленную в тексте, обозначить авторскую позицию и найти в тексте средства её выражения. Наблюдается противоречие между традиционными методами и формами работы с текстом и современными подходами, связанными с формированием коммуникативной компетенции, которая определяется прежде всего через умение работать с информацией, воспринимать, интерпретировать её.

Можно выделить главное противоречие между общим снижением уровня культуры речи современного студента и требованием общества – развитие языковой личности, способной анализировать информацию, содержащуюся в тексте, создавать собственное речевое высказывание и применять результаты интеллектуальной деятельности на практике. Содержание работы по текстоориентированному обучению русскому языку помогает преодолеть вышеназванное противоречие.

Организация работы на занятиях должна быть сориентирована не только на обучение практической грамотности, но и на формирование языковой и духовной культуры студентов, умения думать, грамотно и хорошо говорить в разных условиях общения; воспитание уважения и бережного отношения к русскому языку, осознание его роли в развитии культуры, науки; усвоение основных норм русского литературного языка, речевого этикета; расширение общего кругозора учащихся; их социализации и способности к речевому взаимодействию и взаимопониманию; формирование умений, связанных с информационной переработкой текстов. То есть на первый план в качестве важнейших целей обучения выдвигается формирование умений и навыков речевого общения, или коммуникации.

Одной из основных характеристик текстоориентированного обучения языку является использование **ТЕКСТА** в качестве дидактического материала. А тексты, которые академик Л.В. Щерба называл текстами «безукоризненного образца», представляют собой незаменимый материал для речевой практики и реализации обучающихся и воспитывающих целей. Такие тексты способны не только увеличить заинтересованность в работе с текстом, но и повысить культурный уровень личности, воспитать интерес как к русской, так и к родной культуре, потребность в приобщении к искусству.

На наш взгляд, обучение четырем видам речевой деятельности на русском языке: продуктивным говорению и письму и рецептивным - аудированию и чтению ведется комплексно при ведущей роли текстоориентированного построения занятия.

Во-первых, на основе связных текстов обучающиеся наблюдают факты языка, усваивают речеведческие понятия, на базе которых формируются навыки продуцирования собственных текстов;

Во-вторых, текст становится основным источником интеллектуального, эстетического и культурного обогащения личности;

Упомянутые выше аспекты убедительно свидетельствуют о том, что текстоориентированное обучение предполагает комплексный языковой анализ, создающий представление о языке как о целостной функциональной единице; студенты, работая над анализом текста, выполняют не

репродуктивную, а исследовательскую работу, которая требует от них не только теоретических знаний, но и хорошо развитого языкового чутья.

Считаю целесообразным обращение к оценочно-информационным текстам публицистического характера, которые также «работают» на решение и учебных, и воспитательных задач. В своей работе я использую, в первую очередь, как образцовые, тексты Д.С. Лихачёва.

Чтобы использование текста на уроке было максимально эффективным, он должен соответствовать определенным требованиям. Критерии отбора текстов для работы на занятиях по русскому языку играют важную роль, и грамотный подход к их выбору обеспечивает возможность наиболее эффективной работы. Т.е работа с текстами на уроках русского языка должна начинаться с выбора смысловой информации, которую будут содержать тексты, а также соответствовать следующим критериям:

- текст должен содержать информацию, способствующую реализации духовно-нравственной и патриотической целей;
- текст должен касаться этических, нравственных и других социально или личностно значимых проблем, содержать материал для раздумий и вызывать у обучаемых желание высказать свое мнение по поводу прочитанного.
- текст должен способствовать расширению кругозора, повышению общей культуры, а также культуры мышления повседневного и профессионального общения.

Данные критерии отбора текстов обусловлены для меня приоритетом задач нравственного воспитания личности. Развивая речевые навыки, студенты не только получают возможность повысить свою лингвистическую, языковую и коммуникативную компетенцию, но и сформировать свой взгляд на целый ряд проблем.

Этапы работы с текстом должны вестись в определенной логике. Сознательно-коммуникативный принцип формирования речевых умений и навыков, специальная система, предполагающая овладение технологиями, повышает эффективность работы по развитию русской речи и обеспечивает более высокий уровень владения русским языком как средством общения.

Этапы работы над текстом.

1. **Знакомство** с текстом (в зависимости от уровня языковой подготовленности обучающихся: самостоятельное чтение, прослушивание чтения преподавателя или заранее подготовленных студентов, инсценировка).

2. Учебный **диалог**, в ходе которого преподаватель, опираясь на имеющийся личный опыт обучающихся, подводит их к пониманию смысла прочитанного, определения проблем, поставленных автором, его позиции и основной идеи и усвоению новых знаний, формулированию правил, выводов.

3. Лингвистический **анализ** текста (выполнение системы заданий, направленных на развитие орфографических, пунктуационных и коммуникативных навыков обучающихся).

4. **Продуцирование** обучающимися собственного текста (устного или письменного).

Отбор текстов необходимо ориентировать на ключевые темы, предусматривающих, с одной стороны, овладение различными языковыми средствами, соотносящихся с аспектами языка: лексическим, грамматическим, фонетическим, с другой – умениями в четырех видах речевой деятельности и средством приобретения сведений в самых различных областях знаний.

Считаю, что текст, с одной стороны, должен стать стимулом для обсуждения различных проблем, с другой стороны, должен предоставить необходимые факты и языковой материал для создания собственного речевого высказывания (смысловая информация, структура и набор языковых средств). Т.е текстоориентированная направленность обучения предполагает обязательное включение в систему работы заданий по текстоведческому и речеведческому анализу (сформулировать тему, основную мысль, озаглавить текст, составить его план и др.); по комплексному (многоаспектному) анализу текста; на построение типовых фрагментов текста, анализ его композиции, редактирование и др.

Необходимым условием развития и социализации обучающихся является формирование информационно-коммуникативной деятельности, которая включает в себя поиск и извлечение информации из разных источников, её переработку, критическое оценивание, перевод из одной знаковой системы в другую (из текста в таблицу, из аудиовизуального ряда в текст и т.п.), использование мультимедийных ресурсов и компьютерных технологий. Работая с текстом на протяжении всего курса обучения в вузе, студенты овладевают навыком чтения (ознакомительным, просмотровым, поисковым) учебных, научно-популярных, публицистических текстов; общеучебными умениями работы с книгой, справочной литературой; умением анализировать текст, обращая внимание на эстетическую функцию языка; умением интерпретации и создания текстов различных стилей и жанров

Текстоориентированный подход в построении занятий не позволяет обучение русскому языку сделать формальным, а содержание занятий оторвать от языковой формы, без которой они немислимы. Особенное внимание следует обратить на разделы, связанные с пониманием текста, которые часто воспринимаются как давно изученные и понятые, хотя результаты экзаменов по русскому языку в этом не убеждают.

Обращение к законам построения текста в целом и абзаца, типологическому анализу даёт необходимый инструментарий для построения собственного высказывания. С пониманием категорий текста связано и умение адекватно воспринимать чужую речь. Чтобы добиться успеха в понимании чужой речи, надо не просто уделять внимание чтению или аудированию, а целенаправленно отрабатывать соответствующие умения и навыки: понимать коммуникативную цель чтения текста и в соответствии с этим организовывать процессы чтения и говорения; осознавать содержание исходного текста, фиксировать информацию на письме в виде плана, тезисов, конспекта, резюме и др.; определять основную мысль, стиль и тип речи; дифференцировать главную и второстепенную информацию, выделять информацию иллюстрирующую и аргументирующую; прогнозировать содержание по заглавию, по началу, предвосхищать возможное развитие сюжетной линии; комментировать и оценивать информацию; осознавать языковые особенности текста, смысловые трудности его восприятия; использовать информацию исходного текста для других видов речевой деятельности и пр.

Конечная цель курса русского языка состоит в освоении приёмов построения собственных высказываний и стратегий и тактик успешного понимания чужой речи в устной и письменной формах. Изучение русского языка должно обеспечить целенаправленное совершенствование жизненно важных умений, как, например, умения использовать разные виды чтения, извлекать необходимую информацию из разных источников; вести поиск нужной информации, критически оценивать её; обосновывать свою позицию в устной и письменной формах речи; владеть основными видами публичных выступлений и наиболее востребованными жанрами письменных высказываний. Названные в качестве примера умения предусмотрены стандартом для базового уровня, и, следовательно, ими должны владеть все выпускники. Понимание этого и продуманно организованная совместная деятельность преподавателя и студента должна обеспечить успешность ведущей педагогической идеи опыта – использование текста как основы создания на занятиях по русскому языку развивающей речевой среды, обеспечивающей воспитание общечеловеческих ценностей, реализацию практической направленности обучения.

Все это происходит в диалоге «наставник – студент» на основе принципов сотрудничества и взаимного уважения и доверия, а также учения без принуждения, основанного на достижении успеха.

Процесс обучения и воспитания, направленный на развитие инициативно-творческого мышления и индивидуальных способностей можно отобразить в такой цепочке: актуализация, создание ситуации, проблема, идея, творческий процесс, творческий продукт, рефлексия, афиширование, самооценка, самокоррекция, новый творческий продукт. Ведь неуклонное улучшение речевых навыков является решающим моментом, определяющим всю судьбу умственного и духовного развития молодого человека.

Работа над опытом в контексте заявленной формулировки темы рассчитана на использование элементов лингвистического анализа текста, «самодиктантов» по заученным текстам, практикование учебно-речевых ситуаций тематического характера, развитие коммуникативных умений и навыков с включением ситуативных упражнений по культуре речи.

Замечено, что на уроках русского языка при работе с текстами и теорией текста раскрываются следующие возможности:

- 1) студенты овладевают новой областью языкознания – лингвистикой текста;
- 2) возникают новые возможности понимания слова, оборотов речи, грамматических форм, конструкций в выражении мысли;
- 3) устраняется разрыв в исследовании структуры языка и механизмов речи, ее культуры; создается филологический подход в изучении языка;
- 4) порождаются новые типы заданий: подготовка к выразительному чтению и пересказу текста, изложение образцов – и собственное творчество и редактирование по образцам;
- 5) формируется коммуникативная компетенция, предполагающая способность обучающихся вступать во взаимодействие с текстом, воспринимать информацию и адекватно ее интерпретировать, создавать собственное высказывание.

Таким образом, суть текстоориентированного обучения состоит в использовании текста как основы создания на занятиях по русскому языку развивающей речевой среды, обеспечивающей воспитание общечеловеческих ценностей, реализацию профессиональной и практической направленности обучения.

Список литературы:

1. Ладыженская Т.А. Устная речь как средство и предмет обучения. -М., 1998.
2. Ходякова Л.А. Анализ художественного текста. -М., 2009
3. Методические рекомендации к учебнику «Русский язык. Грамматика. Текст. Стили речи» [Текст] // Власенков, А. И. Рыбченкова, Л. М. — М.: Просвещение. — 2007.
4. Дейкина А. Д., Новожилова Ф. А. Тексты-миниатюры на уроках русского языка: Пособие для учителя. М. Флинта, Наука, 2001.
5. Ипполитова Н.А. Текст в системе изучения русского языка в школе (М., Флинта, Наука, 1998).

УДК 81'42

Уабиева А.А.
(город Уральск)

СОДЕРЖАНИЕ И ОТБОР ТЕКСТОВ КАК ОСНОВА ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ ЧТЕНИЮ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

На современном этапе развития человечества чтение, по мнению С.К. Фоломкиной, является одним из важнейших средств получения информации. Научить читать на русском языке означает не только создать предпосылки для расширения исполнения общего образования, но и дать возможность каждому специалисту своевременно получать новую информацию, что в современной науке и технике является условием успешной профессиональной деятельности [1, с. 123].

При отборе текстов для обучения профессионально-ориентированному чтению, в первую очередь, надо опираться на смысловое содержание текстов, их связь с будущей специальностью студентов, вызывая тем самым их интерес к прочтению данного материала и желание овладеть терминологией для лучшего понимания.

На основе анализа различной литературы по данной проблеме приведем те факторы при отборе текстового материала, которые играют немаловажную роль в процессе обучения профессионально-ориентированному языку:

1. Профессиональная ориентированность текстов. Как мы уже говорили ранее, данный фактор имеет первостепенное значение при обучении языку специальности. Он должен включать в себя элементарные понятия, термины, факты, которые необходимы студентам в их профессиональной деятельности.

2. Степень сложности материала и уровень студентов. Ведь зачастую студенты не всегда обладают высоким уровнем владения языком после школы, поэтому на начальном этапе текст не должен быть перегружен сложными грамматическими конструкциями и профессиональной лексикой. От соблюдения этого критерия зависит возможность понимания профессионально-ориентированных текстов, а также возможность практики устной речи.

3. Отбор текстов также должен подразумевать новизну и актуальность содержания на данный момент. Данное условие поможет вызвать дополнительный стимул у студентов для прочтения текста.

4. Преимущество материала и содержания текстов: тексты должны быть построены таким образом, чтобы последующие тексты и упражнения опирались на предыдущие, чтобы они повторяли и развивали дальше ранее изученный материал с целью успешного формирования, закрепления и совершенствования речевых умений и навыков; информация должна поступать по принципу «от простого – к сложному» [2, с. 478]. Например, знакомство со специальностью мы начинаем с чтения на первом курсе научно-популярных текстов. На втором курсе студенты переходят к чтению узкопрофильных текстов по изучаемой специальности. Тексты нужно подбирать с учетом узкой специальности студентов. Этот вид текстов содержит не только общенаучную, но и узкоспециальную терминологию.

5. Речевая направленность текстового материала: с первых уроков стоит неуклонно наращивать удельный вес упражнений, предназначенных для формирования и развития речевых умений на основе отобранных текстов.

Функциональный подход к отбору текстов позволяет делить его на 3 вида:

- 1) учебные тексты как опора для монологического высказывания;
- 2) тексты на развитие различных стратегий чтения, такого например как просмотровое или поисковое чтение;
- 3) тексты, направленные на отработку конкретных умений на основе прочитанного.

Предлагаем рассмотреть практическую часть работы с текстом биологической направленности.

Задание 1. Познакомьтесь со значениями некоторых слов и выражений

Гемоглобин - красный железосодержащий пигмент крови, осуществляющий перенос кислорода из легких в ткани организма.

Малокровие – это заболевание, которое связано с недостатком гемоглобина в крови.

Микроэлементы – это минеральные вещества, участвующие в обменных процессах организма.

Вся таблица Менделеева

Кроме белков, жиров и углеводов, для жизнедеятельности организма необходимы минеральные соли и вода. Почти вся периодическая система Менделеева представлена в клетках нашего организма. Вода и различные соли входят в состав клетки, и при их отсутствии обмен веществ нарушается. Большинство необходимых минеральных солей содержится в пищевых продуктах, потребляемых нами. Больше других солей мы потребляем поваренную соль. Ее составными частями являются натрий и хлор. Это единственные элементы, поступающие почти в чистом виде.

Для поддержания нормальной возбудимости нервной и мышечной тканей необходим калий. Он содержится в картофеле, бобовых растениях, капусте и других овощах. Важную роль в организме выполняют соли кальция и фосфора, которые необходимы для нормального развития костной ткани. Кальций в значительном количестве содержится в молоке, твороге, сыре, яичном желтке и икре, а фосфор - в печени, мозгах, молоке, сыре, рыбе. Большое значение для всех клеток тела имеет регулярное поступление в организм солей магния. Много этих солей содержится в печени, бобах, горохе, соевой и овсяной муке, ржаном хлебе. Железо входит в состав гемоглобина. При недостатке железа в организме развивается малокровие. Всего в организме содержится 3 г железа, из которых 2,5 г входит в состав гемоглобина, а 0,5 г содержится в остальных клетках тела.

Фтор является составной частью зубной эмали, поэтому в районах, где в питьевой воде его мало, у людей чаще портятся зубы. Нужны для нормальной жизнедеятельности организма йод, сера, медь, марганец, цинк и другие микроэлементы, и все они входят в состав нашего организма. Практически все существующие в природе химические элементы и соединения входят в состав живых организмов. Основную массу составляют углерод, кислород и азот. Углерод содержится в очень многих химических соединениях, а также является необходимой составной частью пищевых веществ, которые получает наш организм.

Ответьте на вопросы.

1. В состав чего входят вода и различные соли?
2. В чем содержится большинство необходимых минеральных солей.
3. Составными частями чего являются натрий и хлор?
4. В чем содержится калий?
5. В чем содержится кальций?
6. В чем содержатся соли магния?
7. В состав чего (какого вещества) входит железо?
8. Составной частью чего является фтор?
9. В состав чего входят различные микроэлементы?

Задание 55. Распространите предложения, последовательно присоединяя предлагаемые слова.

Образец: Клетка - вода... — Вода входит в состав клетки.

1. *Наш организм* - углерод; йод; сера; медь и марганец; цинк и другие микроэлементы.
2. *Протоплазма*—белки; жиры; углеводы; нуклеиновые кислоты и сложные органические соединения.
3. *Воздух* — азот; кислород; аргон; углекислый газ; пары воды и другие газы.

Задание 56. Проговорите предложения, последовательно присоединяя предлагаемые слова.

1. В организме человека содержатся *белки*. Жиры. Вода. Углеводы. Водород. Железо и различные минеральные соли.

2. В белках содержится *углевод*. Водород. Кислород. Азот и сера.

Задание 57. Распространите предложения, последовательно присоединяя предлагаемые слова.

1. Калий содержится в *картофеле*. Бобовые растения. Капуста и овощи.
2. Кальций содержится в Овощи. Молоко. Творог. Икра. Яичный желток и сыр.
3. Фосфор содержится в.... Сыр. Молоко. Мозги. Рыба и печень.
4. Магний содержится в Сыр. Бобы. Горох. Соевая мука и овсяная мука.

Задание 58. Проговорите предложения, последовательно присоединяя предлагаемые слова.

1. Молекула белка имеет в своем составе *азот*. Углерод. Водород. Кислород. Аминокислоты и некоторые другие элементы.

2. *Алюминий* является составной частью земной коры. Железо. Магний. Кальций и фосфор. Кислород и калий. Натрий. Хлор.

3. *Протоплазма* является составной частью клетки. Ядро. Оболочка. Органоиды и включения.

Задание 59. Выделенные слова употребите в нужном падеже, последовательно присоединяя предлагаемые слова.

1. В воде содержится кислород. Белки. Атмосферный воздух. Жидкий воздух. Органические соединения.

2. В органических соединениях содержится углерод. Жиры. Белки. Углеводы. Растения. Организм животных. Клетки, нашего организма.

3. В плазме крови содержатся красные кровяные клетки — эритроциты. Белые клетки — лейкоциты. Кровяные пластинки.

Задание 60. Задайте вопросы и ответьте на них по образцу. В вопросах используйте слова из задания 59.

Образец: 1. Кислород входит в состав воды? - Да, кислород является составной частью воды. 2. В белках содержится углерод? - Да, углерод входит в состав белков.

Задание 61. Составьте предложения со словами и словосочетаниями входить в состав; содержаться; составлять; образовывать; являться составной частью.

Задание 62. Прочитайте текст. Поставьте вопросы к предложениям с выделенными словами. Ответьте на вопросы. Перескажите текст, сохраняя выделенные глаголы.

Данный текст был составлен с учетом всех вышеизложенных факторов для обучения студентов профессионально-ориентированному языку.

Текст профессионально-ориентирован, имеет коммуникативную направленность. Также данный текстовой материал был проработан и сокращен, т.е. адаптирован для студентов с казахским языком обучения: сложные грамматические конструкции были заменены на более доступные и подходящие для данного этапа обучения, что вызовет бесспорный интерес студентов к содержанию текста и стремление к работе с данной лексикой и последующими упражнениями.

После первичного чтения текста и словарной работы для проверки полного понимания содержания текста преподаватель может варьировать виды упражнений, ориентируясь на уровень знания языка и степень подготовленности студентов. Это устные и письменные тренировочные упражнения и задания направленные на правильное составление словосочетаний, предложений по образцу из отдельных слов, составление диалога, осуществление трансформаций данных предложений, двусторонний перевод отдельных фраз, предложений с русского на казахский язык, и наоборот.

Таким образом, для эффективной организации процесса обучения студентов профессионально-ориентированному языку и улучшения подготовки будущих специалистов в сфере профессиональной компетенции нужен тщательно подобранный и содержательный материал, отвечающий всем требованиям и принципам отбора текста. Такой языковой материал способствует повышению уровня всех видов речевой деятельности студентов, а также активизирует их познавательную деятельность в сфере их будущей профессиональной деятельности.

Список литературы:

1. Фоломкина С.К. Некоторые вопросы обучения чтению на иностранном языке в неязыковом вузе//из кн. Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия/сост. Леонтьев А.А. М.: Рус. язык, 1991.

2. Евтушенко С. Я. Текст как объект изучения (в аспекте русского языка как иностранного) // Молодой ученый. – 2015. – №16. – С. 478-481.

УДК 81'243

Умарова А.Е.
(город Уральск)

ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ КОММУНИКАТИВНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА В ЗАРУБЕЖНОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ МЕТОДИКЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Разработка основ коммуникативно-деятельностного подхода в современной системе иноязычного образования относится к числу наиболее актуальных и дискутируемых проблем как зарубежной так и казахстанской методики.

Сущность коммуникативно – деятельностного подхода заключается в том, что это определенный метод обучения, при котором реализуется упорядоченное обучение английскому языку

как средству общения в пределах моделируемой речевой деятельности воспроизводимой на учебных занятиях. Это означает, что учащиеся могут смело овладеть мотивированными действиями, для того чтобы решать коммуникативные задачи, направленные, например, на установление контакта, сообщение или запрос или сообщение информации, выражение своего отношения к предмету речи, к собеседнику. Так, например, Н.П. Хомякова пишет о необходимости расширить содержание мотивационного уровня, добавив к нему стратегии, тактики, правила и приемы речевого воздействия, тематику общения, коммуникативно-деятельностные установки, поведенческие реакции [1, с. 49]. По мнению исследователей зарубежной и отечественной методики обучения иностранным языкам, специфической особенностью коммуникативно-деятельностного подхода является попытка приблизить процесс обучения по его характеру к процессу реальной коммуникации.

В зарубежной методике исследования в области коммуникативного подхода начались в 70-х годах XX века. В связи с неудовлетворенностью результатами изучения языков с использованием аудиовизуального и аудиолингвального методов данные исследования были обусловлены социальным заказом общества на разработку новых методов обучения, которые в наибольшей степени должны были способствовать развитию полиязычия в условиях создания единого экономического рынка Европы. Учитывая все вышесказанное, Совет Европы поручил группе лингвистов и педагогов разработать новый подход к обучению языкам и на его основе методы обучения, которые могли бы стать основой преподавания языка в любой стране – участнице Совета Европы. Следует отметить, что итоги многолетней работы европейских методистов отражены в монографии «Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка». В данной работе сформулированы содержание, цели, задачи обучения языку, уровни владения языком, компетенция как цель обучения, а также необходимый инструментарий, позволяющий учащемуся самостоятельно определять свой уровень владения языком [2, с. 7]. Кроме того, предлагаемая система уровней применяется на основе коммуникативного подхода и включает все виды речевой деятельности. Что касается деятельностного аспекта подхода, то он предполагает не пассивное получение готовых знаний через преподавателя, а добывание их в процессе самостоятельной исследовательской деятельности, решения проблемных ситуаций. Концепция «обучение через деятельность» была предложена американским ученым Дж. Дьюи. Основными принципами его концепции являются:

- учет интересов, потребностей и мотивов учащихся в образовательном процессе;
- обучение мысли и действию;
- познание как средство преодоления трудностей и проблем;
- творческая работа и непрерывный диалог учителя и ученика;
- свободный творческий рост обучающегося [3, с. 45].

Далее рассмотрим современные подходы к проблеме коммуникативно-деятельностного обучения иностранным языкам. Дж.С. Ричардс и Т.С. Роджерс отмечают, что коммуникативный метод обучения возникает в Великобритании, бросая вызов существующей модели обучения, которая представляла собой слушание, механическое заучивание и списывание учебного материала. Мы поддерживаем их идею о том, что изучаемый подход предполагает:

1. Изучение языка через реальное свободное общение;
2. Целью обучения является аутентичная и смыслоориентированная коммуникация;
3. Содержание речи – важный показатель реальной коммуникации;
4. Коммуникация включает интеграцию всех четырех видов речевых умений: говорение, аудирование, чтение, письмо.
5. Обучение – это творческий процесс использования языка, сопряженный с пробами и ошибками [4, с. 67].

Более того, для достижения коммуникативной компетенции нам также необходимо учитывать следующие критерии данной методики обучения, разработанные К. Джонсоном и Х. Джонсоном [5, с. 34]:

1. Адекватность. Использование языка должно быть адекватным речевым ситуациям, окружению, ролям участников общения и цели общения. Обучающиеся могут использовать язык в формальных и неформальных стилях.
2. Смыслоориентированность. Участники общения создают значимые сообщения и оформляют их в высказывания, наполняют определенным смыслом.
3. Психологические особенности. Коммуникативные задания имеют когнитивную природу, направленную на формирование умений задавать вопросы, отыскивать причины явлений.
4. Преодоление риска. Обучающиеся делают высказывания, совершают ошибки, исправляют их, находятся в процессе догадок, высказывают предположения, используют коммуникативные стратегии в общении.

5. Свободная практика. Одновременное использование четырех видов коммуникативной деятельности.

Таким образом, особенность данного подхода заключается в уподоблении процесса обучения процессу коммуникации, т.е. он основан на том, что процесс обучения является моделью процесса общения, пусть несколько упрощенной, но по основным параметрам адекватной, подобной реальному процессу коммуникации. Во время непосредственного общения и активной деятельности обучающихся, самим преподавателем должны учитываться их возрастные, индивидуальные, личностные особенности. Все это обуславливается тем, что коммуникативная методика обучения охватывает важные аспекты в системе иноязычного образования, а именно формирование социокультурной компетенции, развитие четырех базовых умений и развитие критического мышления.

Среди российских педагогов-лингвистов особый вклад в развитие коммуникативного обучения иностранным языкам внес Е.И. Пассов. Специалист в области методики иноязычного образования Е.И. Пассов разработал теоретические основы коммуниктивности, определив цели, содержание, пути, принципы и методы обучения. При этом в его трудах по данной методике учтены российские образовательные традиции, условия активизации процесса обучения, понятие «национальное самосознание». Следует отметить, что основными теоретическими направлениями концепции коммуникативного обучения являются:

1. определение цели обучения иностранным языкам на современном этапе, цели, отвечающей запросам социального заказа общества;

2. выделение компонентов содержания обучения всем видам речевой деятельности в их взаимосвязи и взаимозависимости;

3. разработка методических принципов как адекватной стратегии достижения поставленной цели;

4. описание конкретных технологий достижения цели [6, с. 144].

Следовательно, данная методика носит прогрессивный характер, т.е. подразумевает постоянную новизну в процессе обучения.

В современной теории образования качество образовательного процесса следует понимать как «социальную категорию, характеризующую состояние и результативность образовательных систем, его соответствие, с одной стороны, нормативным целям образования, с другой стороны, потребностям и запросам личности, общества и в достижении высокого образовательного результата» [7, с. 122].

В наше время обучение на основе коммуникативно-деятельностного подхода соответствует современным требованиям к отечественному образованию:

- общая культура и эрудиция учащихся, умение самостоятельно применять и добывать знания, готовность жить и правильно действовать в различных жизненных ситуациях.

- подготовленность деятельности учащихся, наличие таких качеств, как самостоятельность, инициативность, прагматичность, ответственность, готовность к дальнейшему сотрудничеству.

Все это объясняется тем, что параметры коммуникативного общения реализуются в коммуникативном поведении учителя, активном поведении ученика, в предметах обсуждения, ситуации общения, использовании речевых средств. По мнению С.С. Кунанбаевой, базируясь на имеющихся данных только коммуникативной лингвистики, коммуникативный подход развернули цели и предметное содержание методики обучения ИЯ на объективно востребованную, социодетерминированную предназначенность речевой системы – служить инструментом реального общения [8, с. 28].

Согласно концепции развития иноязычного образования Республики Казахстан, через изучение языка как отражения социокультурной реальности, как феномена культуры – национальной и общечеловеческой, формируется представление об инофонной картине мира, приобретает способность гармонично общаться в нашем собственном обществе и в других социумах, предупреждать и преодолевать конфликты, обусловленные историческими, политическими и религиозными различиями культур [9].

Таким образом, модернизация системы казахстанского образования приводит к тому, что языки изучаются не столько как средство коммуникации, сколько как способ приобщения к культуре страны изучаемого языка, ознакомления с ее историей для дальнейшего формирования межкультурной коммуникации.

В рамках современного отечественного образования актуальность коммуникативно-деятельностного подхода находит свое применение в особом культурно-образовательном контексте, обусловленном следующими тенденциями:

- утрата единства и определенности образовательных систем, формировании рынка труда и связанного с ним рынка образовательных услуг;

- вариативность и альтернативность образовательных программ, возрастание конкуренции и коммерческого фактора в деятельности образовательной системы;
- изменение функции государства в образовании: от тотального контроля и планирования – к общей правовой регуляции возникающих в образовании отношений;
- перспективы интеграции казахстанского образования в международную систему образования [8, с. 89].

Из анализа исторического развития коммуникативно-деятельностного подхода в нашей стране и за рубежом мы выделили следующие универсальные аспекты:

1. возросшая необходимость в формировании коммуникативных умений и навыков, признание их обязательным компонентом в модернизации отечественного образования;
2. признание факта, что коммуникативное обучение ориентировано на формирование национального самосознания;
3. требование речевой направленности учебного процесса обусловлено ценностными ориентациями социума;
4. ориентирование учебного процесса на знакомство не только с системой иностранного языка, но и с культурой этого языка, с ее ценностями и образом жизни;
5. в отличие от аудиolingвального и других подходов, основанных на повторении и запоминании, коммуникативно-деятельностный подход задает упражнения «с открытым финалом»;
6. использование коммуникативно-деятельностного подхода в обучении снимает языковой барьер;
7. данное обучение направлено на развитие коллективного взаимодействия, умение работать в команде.

Можно утверждать, что реализация коммуникативной методики обучения в казахстанской системе иноязычного образования интерпретируется как способ эффективного владения иностранным языком, включает умения осуществлять все речевые функции и опыт, содержащий культурные фоновые знания.

Список литературы:

1. Хомякова Н.П. Контекстная модель формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов неязыкового вуза (французский язык) [Текст]: дис. ...д-ра пед.наук / Н.П. Хомякова – М., 2011. – 480с.
2. Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка. Монография // Страсбург; М.: Совет Европы, Департамент по языковой политике; Московский государственный лингвистический университет. 2001–2003. – 259с.
3. Дьюи Дж. Школа и общество / Пер. с англ. — М.: Работник просвещения. 1925 – 127с.
4. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language teaching. Cambridge. 1995. – 149p.
5. Johnson K. Understanding Language Teaching: Reasoning in action. Boston. 1999. – 78p.
6. Пассов Е.И. Методология методики: теория и опыт применения. Липецк. – 228с.
7. Абзалимов Р.Р. Концептуальные положения управления качеством образовательной деятельности. Монография. - М.: Палеотип, 2016. – 148с.
8. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010. – 344с.
9. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года. – Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 2006 г.

УДК 502.1

Усиев Е.Т., Чекалин С.Г., Зимхан Б.А.
(город Уральск)

БИОИНДИКАЦИЯ КАК МЕТОД БИОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ СОСТОЯНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

На всех стадиях своего развития человек был тесно связан с окружающим миром. Но с тех пор, как появилось высокоиндустриальное общество, опасное вмешательство человека в природу резко усилилось, расширился объем этого вмешательства, которое стало многообразнее, и сейчас становится глобальной опасностью для человечества.

Безусловно, посредством методов химического анализа можно установить присутствие вредных веществ в окружающей среде даже в самых незначительных количествах. Однако этого оказывается недостаточно для того, чтобы определить качественное воздействие этих веществ на человека и окружающую среду, и тем более, отдаленные последствия. В настоящее время весьма актуальными являются наблюдения за изменениями состояния окружающей среды, вызванными антропогенными причинами. В этих целях все чаще применяется и используется достаточно

эффективный и недорогой способ мониторинга среды - биоиндикация, то есть использование живых организмов для оценки состояния окружающей среды. Биоиндикация является одним из основных методов биологического контроля окружающей среды[1].

Становление биоиндикации шло параллельно с развитием биологической науки. В сохранившихся до наших времен работах античных философов, писателей, агрономов содержатся различные сведения о возможности использования состояния растительного покрова в практических целях. Так, в I веке до н. э. римский писатель и агроном Ю. Колумелла писал, что по листве деревьев, по травам или по уже поспевшим плодам можно судить о свойствах почвы и знать, что может хорошо на ней расти. Описывая выбор места для посадок винограда, он предлагал выбирать участки по тем диким растениям, которые на ней растут.

Р.Шуберт в труде «Биоиндикация загрязнений наземных экосистем» отметил то, что А.П.Карпинский, который в 1841 году составил первые схемы растений-индикаторов горных пород, является основоположником биоиндикационного использования растений, оценки свойств почвы и подстилающих горных пород по особенностям развития растений.

Первые десятилетия XX в. ознаменовались широким использованием биоиндикаторов при изучении сельскохозяйственных угодий, климата, микроклимата, гидрогеологических условий, горных пород и поиске полезных ископаемых. Особое значение имели работы по составлению шкал для оценки почв, лугов, лесов, залежей. Продуктивным оказалось применение биоиндикации при исследовании ареалов грунтовых вод.

Учение о тяжелых металлах, возникшее более ста лет тому назад, явилось основой при биоиндикационных исследованиях загрязнений. Одним из основателей его является К.Я. Тимирязев, который в 1872 г., первым из исследователей установил положительное действие цинка на рост и развитие растений

Применение биогеохимического метода поисков полезных ископаемых в сложных климатических и геологических условиях в труднопроходимых районах или территориях, перекрытых рыхлыми аллохтонными отложениями, облегчает обнаружение месторождений. Биогеохимические исследования сыграли важную роль в открытии многих месторождений руд цветных и редких металлов, а также других полезных ископаемых. Известны биогеохимические аномалии тяжелых металлов, возникшие благодаря выходу на поверхность горных пород с повышенной концентрацией металлов, а также подземных вод с высоким содержанием микроэлементов[2].

Развитие природоохранной индикации началось сравнительно недавно. Важным этапом в становлении природоохранной направленности биоиндикации стали работы по дешифрированию снимков в аридных районах, составление карты охраны окружающей среды.

Конец XX в. ознаменовался резким усилением внимания к решению экологических вопросов и своего рода «экологизацией» всех наук.

На сегодняшний день установлены и широко используются группы видов индикаторов различных антропогенных воздействий:

- эвтрофирования водных объектов химическому загрязнению почв;
- влияние на биоту рекреационной нагрузки;
- особенности послепожарных сукцессии;
- воздействию на живые организмы радионуклидов;
- приоритетных поллютантов, в том числе ксенобиотиков хлорорганические соединения (полихлорированные бифенилы, диоксины, фураны и т.д.);
- полициклические ароматические углеводороды;
- синтетические поверхностно-активные вещества, фенолы и другие.

К настоящему времени в биоиндикационных исследованиях наметились направления, основывающиеся на приоритетном использовании различных групп живых организмов: микроорганизмов, водорослей, растений, животных.

Использование живых организмов перед физико-химическими методами имеет приоритетное значение в следующих случаях:

1. Фактор не может быть измерен. Это особенно характерно для попыток реконструкции климата прошлых эпох. Так, анализ пыльцы растений в Северной Америке за длительный период показал смену теплого влажного климата сухим прохладным и далее замену лесных сообществ на травяные. В другом случае остатки диатомовых водорослей (соотношение ацидофильных и базофильных видов) позволили утверждать, что в прошлом вода в озерах Швеции имела кислую реакцию по вполне естественным причинам[3].

2. Фактор трудно измерить. Некоторые пестициды так быстро разлагаются, что не позволяют выявить их исходную концентрацию в почве. Например, инсектицид дельтаметрин активен лишь

несколько часов после его распыления, в то время как его действие на фауну (жуков и пауков) прослеживается в течение нескольких недель.

3. Фактор легко измерить, но трудно интерпретировать. Данные о концентрации в окружающей среде различных поллютантов (если их концентрация не запредельно высока) не содержат ответа на вопрос, насколько ситуация опасна для живой природы. Показатели предельно допустимой концентрации (ПДК) различных веществ разработаны лишь для человека. Однако, очевидно, эти показатели не могут быть распространены на другие живые существа. Есть более чувствительные виды, и они могут оказаться ключевыми для поддержания экосистем. С точки зрения охраны природы, важнее получить ответ на вопрос, к каким последствиям приведет та или иная концентрация загрязнителя в среде. Эту задачу и решает биоиндикация, позволяя оценить биологические последствия антропогенного изменения среды. Физические и химические методы дают качественные и количественные характеристики фактора, но лишь косвенно судят о его биологическом действии. Биоиндикация, наоборот, позволяет получить информацию о биологических последствиях изменения среды и сделать лишь косвенные выводы об особенностях самого фактора. Таким образом, при оценке состояния среды желательно сочетать физико-химические методы с биологическими.

Современность биоиндикации обусловлена также:

- простотой;
- скоростью;
- и дешевизной определения качества среды.

Например, при засолении почвы в городе листья липы по краям желтеют еще до наступления осени. Выявить такие участки можно, просто осматривая деревья. В таких случаях биоиндикация позволяет быстро обнаружить наиболее загрязненные местообитания.

Биоиндикация может быть специфической и неспецифической. В первом случае изменения живой системы можно связать только с одним фактором среды. Например, высокая концентрация в воздухе озона вызывает появление на листьях табака серебристых некрозных пятен. Во втором случае различные факторы среды вызывают одну и ту же реакцию. Например, снижение численности почвенных беспозвоночных может происходить и при различных видах загрязнения почвы, и при вытаптывании, и в период засухи и по другим причинам.

При другом подходе различают прямую и косвенную биоиндикацию. О прямой биоиндикации говорят, когда фактор среды действует на биологический объект непосредственно. В описанном выше случае серебристые пятна на листьях табака возникают от прямого действия озона.

При косвенной биоиндикации, фактор среды действует через изменение других (абиотических или биотических) факторов среды. Например, применение одного из гербицидов (2,2 дихлорпропионовой кислоты) на лугу ведет к уменьшению злаков в растительном покрове (с 55 до 12%) и, соответственно, увеличению разнотравья, что может рассматриваться как прямая биоиндикация. Эти изменения растительного покрова ведут к падению численности саранчовых и росту численности тлей. Изменение в соотношении двух групп насекомых - пример косвенной биоиндикации применения гербицида.

Биоиндикаторы - это биологические объекты (от клеток и биологических макромолекул до экосистем и биосферы), используемые для оценки состояния среды. Когда необходимо подчеркнуть то, что биоиндикаторы могут принадлежать к разным уровням организации живого, употребляется термин "биоиндикаторные системы".

Критерии выбора биоиндикатора:

- быстрый ответ;
- надежность (ошибка <20%);
- простота;
- мониторинговые возможности (постоянно присутствующий в природе объект).

Типы биоиндикаторов:

1. Чувствительный. Быстро реагирует значительным отклонением показателей от нормы. Например, отклонения в поведении животных, в физиологических реакциях клеток могут быть обнаружены практически сразу после начала действия нарушающего фактора.

2. Аккумулятивный. Накапливает воздействия без проявляющихся нарушений. Например, лес на начальных этапах его загрязнения или вытаптывания будет прежним по своим основным характеристикам (видовому составу, разнообразию, обилию и пр.). Лишь по прошествии какого-то времени начнут исчезать редкие виды, произойдет смена преобладающих форм, изменится общая численность организмов и т.д. Таким образом, лесное сообщество как биоиндикатор не сразу обнаружит нарушение среды.

Многолетний опыт ученых разных стран по контролю состояния окружающей среды показал преимущества, которыми обладают живые индикаторы:

- в условиях хронических антропогенных нагрузок могут реагировать даже на относительно слабые воздействия вследствие кумулятивного эффекта;
- реакции проявляются при накоплении не которых критических значений суммарных дозовых нагрузок;
- суммируют влияние всех без исключения биологически важных воздействий и отражают состояние окружающей среды в целом, включая ее загрязнение и другие антропогенные изменения;
- исключают необходимость регистрации химических и физических параметров, характеризующих состояние окружающей среды;
- фиксируют скорость происходящих изменений;
- вскрывают тенденции развития природной среды;
- указывают пути и места скоплений в экологических системах различного рода загрязнений и ядов, возможные пути их попадания в пищу человека [4].

В качестве биоиндикаторов могут быть использованы представители всех «царств» живой природы. Для биоиндикации не пригодны организмы, поврежденные болезнями, вредителями и паразитами.

Для биоиндикации необходимо выбирать наиболее чувствительные сообщества, характеризующиеся максимальной скоростью отклика и выраженностью параметров. Например, в водных экосистемах наиболее чувствительными являются планктонные сообщества, которые быстро реагируют на изменение среды, благодаря короткому жизненному циклу и высокой скорости воспроизводства. Бентосные сообщества, где организмы имеют достаточно длинный жизненный цикл, более консервативны: перестройки происходят в них при длительном хроническом загрязнении, приводящем к необратимости процессов.

Таким образом, биоиндикация адекватно отражает уровень воздействия среды, включая комплексный характер загрязнения, а также может диагностировать ранние нарушения в наиболее чувствительных компонентах биотических сообществ и оценивать их значимость для всей экосистемы в ближайшем и отдаленном будущем.

Список литературы:

1. Машинцов Е.А., Ивановская Е.Н. Оценка качества окружающей среды при помощи растений-индикаторов. Материал международного научно-практического семинара «Экологически устойчивое развитие. Рациональное использование природных ресурсов» Тула, 2009. - 1 с.
2. Биоиндикация загрязнений наземных экосистем /Под ред. Р. Шуберт. - М.: Мир, 1988., 6 с.
3. Мелехова О.П. и др. Биологический контроль окружающей среды. М. Академия. 2007, - 288 с.
4. Дударев Н. А., Шахринова Н. В. Актуальность фитоиндикации в условиях техногенного загрязнения. 2007- 5 с.

ӘОЖ 372.857

Утепова О.И.
(Орал қаласы)

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

Өнеркәсіптік революция аяқталғаннан кейін білім алу әр адамның құқығы болып танылды. Алайда, XX ғасырдың басында Дьюи (1990) революция нәтижесінде қоғамның өзгергеніне қарамастан мектептер сол қалпында қалғанын айтты. Осы мәселені жою үшін ол мектептерге мынаны ұсынды: Белсенді сабақтарды жүргізу; мектептегі рухани атмосфераны өзгерту, оқушылар мен мұғалімдерге келетін болсақ, тәртіпті өзгерту; өте белсенді факторларды, дәлдікті және өзін-өзі басқаруды енгізу - бұның барлығы кездейсоқ емес, өте ауқымды революция үшін қажетті нәрселер болып табылады. (1990 Нұсқаулық, III деңгей, 9-бет) Белсенді сабақтарды жүргізу үшін қажеттіліктердің бірі – мұғалім өзінің оқу және оқыту тәжірибесінде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану болып табылады. Қазіргі заман талабына сай бастауыш сыныпта оқыту жаңа тақырыптарды оқушылардың өздеріне меңгере алатындай билік беру, ізгілендіру, түрлендіру, тұлғаға бағытталған білім беру ұстанымдары арқылы жүзеге асырылады. Әр сабақта оқушының тілін, сыни ойлауын дамытуға арналған жұмыс түрлеріне көбірек көңіл бөлінеді. Бұдан күтілетін нәтиже: оқушылар бойында коммуникативтік және әртүрлі деңгейдегі мәселелерді шешу

күзиреттіліктері мен бірте-бірте оқушылардың өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Осындай талаптарға қол жеткізу мақсатында өз тәжірибемде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды кеңінен қолданып келемін.

Қазіргі кезде оқушыны белгілі бір біліммен ғана қамтамасыз ету жеткіліксіз. Оқушының өз бетінше білім алуына, ізденуіне көп мән берілуі тиіс. Олардың кәсіптік білім алуымен қатар ізденімпаз, тапқыр, ой-өрісі жоғары, өз пікірін ашық білдіретін, жаңашыл, функционалды сауатты ұрпақ етіп тәрбиелеу керек. Бүгінгі заман талабы – қоғамның дамуымен бірге болашақ жастарды жаңашылдыққа, іздемпаздыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Ізгіленген ХХІ ғасырды құра алатын іскер тұлға қалыптастыру. Осы аталғандарды іске асыру үшін сабақта ақпараттық-коммуникативтік технологияларды ұтымды, сауатты пайдалану маңызды болмақ. Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар ықпалдастырылған сабақтар оқушының пәнді терең түсіну қабілетін дамытып, алған білімдерін есте сақтауға, уақытты ұтымды пайдалануға, ақпарат жинауға және ізденуіне жол ашады.

Ақпараттық – коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Ақпараттық – коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жан – жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол. Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу – тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді. Біріккен ұлттар ұйымының шешімімен «ХХІ ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» деп аталады. Қазақстан Республикасы да ғылыми – техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді. Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттерінің біріне айналды.

Ақпараттық-коммуникативтік технология арқылы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады. Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану арқылы мұғалім оқушының интеллектуалдық, рухани азаматтық және басқа да адами келбетінің қалыптастыруына игі әсерін тигізеді. Ақпараттық технология – ізденімпаздыққа үйретеді. Сондықтан, бүгінгі компьютерлендірілген ғасырда ақпараттық-коммуникативтік технологиялар құзыреттілігін арттырып, пайдалану арқылы ғылымның кез-келген саласын жылдам дамытып, одан нақты тиімді нәтиже алуымызға болады.

Бүгінде білім беру саласында түрлі технологиялар енгізілуде, бірақ олардың ішінен қажеттісін таңдап, сабақтың әр кезеңінде тиімді қолдану басты талап. Мәселе технологияларды пайдалану емес, мәселе - тұлғаны нәтижеге бағыттап білім беруде. Қазіргі таңда айтар болсақ, көрнекілік әдісі мен техникалық құралдарды қолдану әдісін ақпараттық - коммуникативтік технологияның бір өзі атқара алады. Ақпараттық технология – ақпараттарды жинау, сақтау және өңдеу үшін бір технологиялық тізбекте біріктірілген әдістер мен өндірістік және бағдарламалық - технологиялық құралдардың жиынтығы болып табылады. Ақпараттық – коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Сондықтан да ұстаз педагогикалық құралдардың барлығын шебер меңгерген, жан-жақты болуы шарт. Мен Microsoft Word, Power Point, Excel, Adobe Photoshop, Movie Maker, Internet Explore, My testX, Active Studio т.б. программалармен жұмыс жасай аламын. Болашақта электрондық оқулық құруды жоспарлап жүрмін.

Бүгінгі заман талабына сай жаңа технологиялармен сабақ жүргізуде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану өте тиімді. Дәстүрлі білім берумен қатар, қазіргі білім беру және ақпараттық технологияларды негізделген дәстүрлі емес оқыту амал - тәсілдері кеңінен қолданыла бастады. Бұл Интернет - технологиялар немесе электронды білім беруге негізделген ашық және қашықтан оқыту жүйелері.

Бастауыш сыныпта оқушы теориялық білімін практикамен ұштастырудың алғы шарттарын меңгеруі керек. Ал теориялық білімді практикамен ұштастыру үшін компьютер қажет. Елдерде болып жатқан жаңалықтармен танысу, ақпарат ағымынан қалыспауда интернет, электрондық пошта құралдарын пайдалануға болатындығы дәлелденді. Интернет желісі арқылы үнемі жұмыстанған оқушы – өзін-өзі дамыта алатын, өз еркімен шешім қабылдай алатын жеке тұлға болып қалыптасады. Электрондық оқулықтарды күнделікті сабақтарымда жиі қолданамын, тиімділігі зор.

Электрондық оқу құралы - оқу бағдарламасының ең қажетті бөлімдерін, тесттер жинағы, анықтамалар, түсіндірме сөздіктері қамтылған электрондық оқу басылымы. Электронды оқулықтан оқушы мәліметтерді жеңіл және тез табады, әр тақырыпқа байланысты суреттер, мәтіндер, өлеңдер, компьютерлік анимация элементтерін пайдаланып, сөздік қорларын дамытуға жаттығулар орындайды. Ал мұндағы мұғалім қызметі оқушыға бағыт-бағдар сілтеп отырады, оқушы белсенділігі артып, қызығушылығы байқалады. Оқушылар электрондық оқулықтарды пайдалану арқылы өз білімдерін қызығушылықпен, ынтамен орындайды, біліктілігі мен белсенділігі, пәнге деген қызығуын арттыру жүзеге асырылады. Техникалық құралдарды сабақта жан - жақты қолдану, мұғалімнің көптеген қиындаған қызметтерін жеңілдетіп, осы іскерліктің ұстанымды жаңа тәсілдерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар оқушылар интеллектуалдық, шығармашылық және коммуникативтік істерін дамыта алады, оқушының оқу белсенділігі артады, сабақтың негізгі кезеңдерінің бәрінде оқушыларға шығармашылық жұмысты ұсынуға болады. Қазіргі педагогика ғылымында оқушы шығармашылығына бағыт- бағдар беру мәселесі кеңінен көтерілуде. Оқушы шығармашылығын дамытудың қажеттілігі қоғам талабынан туындайды. «Шығармашылық» сөзінің төркіні «шығару», «ойлап табу» дегенді білдіреді. демек, жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу деп түсіну керек.

АКТ пайдаланғаннан нәтиже болуы үшін мұғалімдер ақпараттық-коммуникациялық технологияларды есепке ала отырып, өздерінің педагогикалық білімдерін дамытуға тиісті. Және мұғалімдердің осы технологияны пайдаланудағы құзіреттілігі мен сенімділік деңгейімен үйлесуі керек. Ол үшін мұғалімнің өзі де шығармашылықпен тұрақты айналысып, дәуір көшінің өзгерістеріне ілесе алатын болуы тиіс десек, мұғалім - танымдық іс- әрекетін ұйымдастыратын шығармашылық істердің ұйытқысы.

Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану арқылы төмендегідей мақсаттарға жетуге болады:

1. Ақпараттық технологияларды қолдана отырып оқу-тәрбие процесінің барлық деңгейін жетілдіру, оқу-тәрбие жұмысына жаңашылдық енгізу:

- сабақты қызықты етіп өтікізу арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын арттыру;

- білім сапасының көтерілуіне жағдай жасау;
- оқыту процесінің сапасын арттыру;
- пәнаралық байланысты тереңдету;
- қажетті ақпаратты іздеуді оңайлату және көлемін ұлғайту.

2. Оқушыны заман талабына сай жан-жақты дамыту, ақпараттық қоғамда өмір сүруге икемдеу, даярлау.

- коммуникативтік қабілеттерін дамыту;
- өздігінен ізденуге, шешім қабылдай білуге бағыттау;
- компьютерлік графика, мультимедиа технологиясын пайдалану, киноларды, видеороликтерді көрсету, сабаққа байланысты музыкаларды тыңдату арқылы эстетикалық тәрбие беру;
- пәнаралық байланыс орнату;
- ақпараттық мәдениетін қалыптастыру, ақпаратты өңдей білуге үйрету.

Ақпараттық – коммуникативтік технологиямен жұмыс істеу – компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. «Ақпараттық-коммуникативтік технологияны оқу-тәрбие үрдісіне енгізудің мұғалім үшін тиімділігі неде?» деген сұраққа тоқталатын болсақ:

- Жалпы компьютерлік желілерді пайдалана отырып сабақты тартымды түрде қызықты етіп өткізуге мүмкіндік туады;

- Оқушы өз бетімен жұмыс жасайды;
- Аз уақытта көп білім береді, уақытты үнемдейді;
- Білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексереді;
- Шығармашылық жұмыстар жасайды;
- Қашықтықтан білім беру мүмкіндігі туады;
- Қажетті ақпаратты жедел түрде беру мүмкіндігі жасалады;
- Оқушының ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге ықпалы болады;
- Бағдарламалау ортасында инновациялық әдістерді пайдаланып, бағдарламалық сайттар, құралдар жасайды, сайттарға өз сабақтарын енгізе отырып, өз біліктілігін көтереді;
- Интернетте жұмыс жасау арқылы мұғалім өз білімін жан-жақты жетілдіреді;
- Оқыту үрдісінде оқушылардың танымдық іс-әрекетін тиімді ұйымдастырады;
- Оқушылардың тынымдық қабілеттерін қалыптастырады;

- Сабақта этнопедагогикалық тәрбие беруге мүмкіндік туады;
- Оқушыны шығармашылық жұмысқа баулиды, өз бетінше жұмыс жасауға үйретеді;
- Оқулықтан тыс, қосымша мәліметтер береді т.б.

Еліміздің дамуы барысында білім беру саласына қойылып отырған сұраныс түбегейлі өзгеріс пен жаңаруды талап етіп отыр. Қазақстан Республикасындағы 12 жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасы жобасында: 12 жылдық жалпы орта білім берудің мақсаты мен күтілетін нәтижелері «Өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзіретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру»-деп көрсетілген. Осы міндеттерді шешуде мұғалімдер үшін **ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолданудың** мүмкіндіктері кең. Ендеше, **өз тәжірибемізде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолданудың** құндылығын түсініп, өз білімімізді үздіксіз жетілдіріп отырайық. **Ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың мүмкіндіктерін кеңінен қолдана білейік.**

Әдебиеттер тізімі:

1. Роджерс Э. Инновация туралы түсінік. - // Қазақстан мектебі №4, 2006 ж.
2. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясат бойынша/ - Павлодар: «Эко», 2006 ж.
3. Шамова Т. И., Третьяков П. И., Капустин Н. П. Управление образовательными системами: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. Т. И. Шамовой. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001.
4. М.Жанпейісова Модульдік технологияны қолдану оқушыны дамыту ретінде., А., 2003ж.
5. Көпдеңгейлік бірыңғай стандарттық оқыту жүйесі және қазақ тілін үйретудің әдістемесі. Астана «Келешек-пресс», 2006 ж.
6. Н.Ж.Құрманова қазақ тілін дамыта оқыту. –Астана, 2007.
7. А.Әбілқаев, З.Бейсенбайқызы « Қазақ тілін оқыту әдістемесі», Алматы 2007 ж.
8. З.Бейсенбайқызы «Сөз мәдениетінің негіздері» Алматы 2007 ж.

UDK 575

Utaubayeva A.U., Amiralieva G.B., Tairova A.A.
(Uralsk)

METHODS OF SOLVING GENETIC PROBLEMS

Genetics is the scientific study of heredity and hereditary variation. Parents endow their offspring with coded information in the form of hereditary units called genes. The genes we inherit from our mothers and fathers are our genetic link to our parents, and they account for family resemblances such as shared eye color or freckles. Our genes program the specific traits that emerge as we develop from fertilized eggs into adults [1].

Genetics as a science of the laws of heredity and variability based on modern biology. However, the role of genetics is not limited to the sphere of biology. Human behavior, ecology, sociology, psychology, medicine - this is a far from a complete list of scientific directions that depends on the level of knowledge in the field of genetics. Taking into account the "sphere of influence" of genetics, its methodological role is clear.

At present, genetics determine the unity of the biological sciences, thanks to the universality of the laws of heredity and fundamental information systematized in the provisions of general genetics. The methodological role of genetics is fully applicable to all human sciences.

The methodological role of genetics in education predetermines the special requirements for its teaching, in which the breadth of coverage.

The assimilation of any theoretical course is most easily realized through practical lessons. They facilitate understanding and memorization, develop creative thinking, and solve problems as a method of modeling complex genetic processes [2].

The trainee must on experience that genetics is based on strict laws that allow oneself or not. This is possible because genetics deals with a unit of measurement of heredity and variability, imitated by the gene.

Genetic experience in addition to the lecture course on the development of understanding the meaning of genetics for biology in general.

Solving genetic problems increases the maneuverability of conducting classes and contributes to the development of genetic logic in the student, and, in addition, to the teacher this makes it possible to verify the assimilation of the material.

The vast majority of errors allowed by students associated with non-fulfillment of simple rules, which they must learn from the course of genetics. These rules include the following:

1. Each gamete receives a haploid set of chromosomes (genes). All chromosomes (genes) are present in gametes.

2. Each gamete contains only one homologous chromosome from each pair (only one gene from each allele).

3. The number of possible variants of gametes is $2n$, where n is the number of chromosomes, the participation of the gene in the heterozygous state.

4. One homologous chromosome (one allelic gene) from each pair the child receives from the father, and the other (the other allelic gene) from the mother.

5. Heterozygous organisms with complete dominance always show a dominant feature. Organisms with a recessive trait are always homozygous.

6. The solution of the problems of dihybrid crossbreeding with independent inheritance is usually reduced to a sequential solution of two tasks for a mono-hybrid (this follows from the law of independent inheritance)

In addition, to successfully solve problems in genetics should be able to perform some simple operations and use the methodical techniques that are given below [3].

First of all, you must carefully study the tasks. Even those students who know well the patterns of inheritance and successfully solve genetic problems often make gross mistakes, the reasons for which are inattentive or incorrect reading of the conditions.

The next step is to determine the type of task. To do this, it is necessary to find out how many pairs of attributes are considered in the problem, how many pairs of genes these attributes are coded, and also the number of classes of phenotypes present in the offspring from crossing heterozygotes or in analyzing the crossing, and the quantitative ratio of these classes. In addition, it is necessary to take into account, link inheritance of the trait with sex chromosomes, and also a couple of traits are linked or independently linked. Concerning the latter there may be direct indications in the state. Also, evidence of concatenated inheritance can be a mix of classes with different phenotypes in the offspring.

To facilitate the solution, it is possible to write out the scheme of marriage (crossing) on a draft, noting the phenotypes and genotypes of individuals known by the condition of the problem, and then begin the operations for clarifying unknown genotypes. For convenience, unknown genes on a draft can be denoted by *, _ or? symbols.

Clarification of the genotypes of individuals unknown by condition is the main methodical operation necessary for solving genetic problems. In this case, the decision should always begin with individuals bearing a recessive trait, since they are homozygous and their genotype is unambiguous by this sign - aa.

Clarifying the genotype of an organism carrying a dominant trait is a more complex problem, because it can be homozygous (AA) or heterozygous (Aa).

Homozygous (AA) are representatives of "pure lines", that is, such organisms, all of whose ancestors carried the same sign. Homozygous are also individuals, both of whose parents were homozygous for this trait, as well as individuals whose progeny (F1) do not exhibit cleavage.

The organism is heterozygous (Aa) if one of its parents or descendants carries a recessive trait, or if splitting is observed in its progeny.

In some problems it is suggested to find out whether the feature under consideration is dominant or recessive. It should be borne in mind that the dominant feature in all cases, except for incomplete dominance, is manifested in heterozygous individuals. It is also borne by phenotypically identical parents, in the offspring of which there are individuals different from them in phenotype. In monogenic inheritance, a dominant feature always appears in F1 progeny when crossing homozygous parents (clean lines) with different phenotypes (exception - incomplete dominance).

In determining possible gene distribution patterns in gametes, it should be remembered that each gamete contains a haploid set of genes and that only one gene from each pair that determines the development of the trait enters it. The number of possible variants of gametes is equal to $2n$, where n is the number of considered pairs of chromosomes containing genes in the heterozygous state.

A common mistake in determining gamete variants is writing the same types of gametes, that is, containing the same gene combinations. To determine the possible types of gametes, it seems more appropriate to record genotypes in a chromosomal form. This simplifies the determination of all possible combinations of genes in gametes (especially in polyhybrid crosses). In addition, some tasks can not be solved without using such a form of recording.

The combinations of gametes, as well as the phenotypes of the offspring corresponding to these combinations in the case of dihybrid or polyhybrid crossings are equally probable, and therefore it is convenient to determine them using the Punnett square. Vertically, the types of gametes produced by the

mother are deposited, and horizontally by the father. The corresponding combinations of genes are recorded at the intersection points of vertical and horizontal lines. Typically, the implementation of operations involving the use of the Punnett square does not cause difficulties for students. It should only be taken into account that the genes of one allelic pair should be written side by side (for example, AABB, not AVAB).

The final step of the decision is to record the crossing scheme (marriage) in accordance with the requirements for registration described below, as well as the most detailed presentation of the entire course of reasoning on the solution of the problem with the obligatory logical justification of each conclusion. The lack of explanation of even obvious, at first glance, moments may be the basis for reducing the assessment in the exam [4].

Design of tasks in genetics

When registering tasks it is necessary to be able to use the symbols adopted in traditional genetics and listed below:

♀	female
♂	male
×	crossing sign
P	parent organisms
F ₁ , F ₂	first and second generation
A, B, C...	genes encoding the dominant signs
a, b, c...	allelic genes encoding recessive traits
AA, BB, CC...	homozygote dominant
Aa, Bb, Cc...	heterozygote dominant
aa, bb, cc...	homozygote recessive

How to solve genetics problems

1. Read the problem.
2. Determine what traits are dominant and which are recessive. Often you must marshal background knowledge to do this - which may not be explicitly mentioned in the problem.
3. Are any letters assigned to the genes? If not, make some up. We usually take the dominant characteristic and use the first letter of that word. For example, if polydactyly (extra fingers) is dominant over the normal five-fingered condition , we would pick P for the dominant gene, and small p for the recessive normal allele.
4. Determine, if possible, the genotypes of the parents. In 9 out of 10 problems this information is given, or at least implied. Sometimes you have to deduce it from other information given. Write it down so that you can remember what it is, e.g. Pp.
5. Determine all the possible kinds of gametes that can be made by each parent. Be careful, remember that a gamete can ordinarily receive only one gene of a pair of alleles. This is the part that most people have trouble with! e.g. P p.
6. Make a Punnett square, using each of the gametes for one parent across the top of each column, those of the other parent go vertically. If you have done step 5 properly you shouldn't have any trouble with this step.
7. Work the cross carefully.
8. Now read the problem again. Find out exactly what it is asking for. Don't assume too much. This is another place where many people get lost.
9. In most problems, these steps should get you through adequately. Some are slightly altered - for example, if the genotype of one of the parents is unknown, and that is what the problem wants you to discover. You may assign that parent something like A_ or genotype and see if that helps. Put the offspring genotypes in the square and work backward. Remember this won't get all the problems - there is still nothing like real understanding - but it can help organize your attack on a genetic problem. and of course, unless you understand the terms, such as homozygous, heterozygous, dominant, recessive, allele, and so on, you cannot begin to think of working problems.
10. Finally, the actual genetic information you need to solve these problems often appears concealed rather than revealed by the wording of the problem. learn to translate such a sentence, "Mary is normally pigmented but had an albino father", into its logical consequence: "Mary is heterozygous for albinism" and then into "Mary is Cc". Notice that, in this kind of a problem you may need to solve several subsidiary problems before you can proceed with the final solution [5].

Problems and solutions

1. A woman has a rare abnormality of the eyelids called ptosis, which makes it impossible for her to open her eyes completely. The condition has been found to depend on a single dominant gene P. the woman's father had ptosis, but her mother had normal eyelids. Her father's mother had normal eyelids.

a. What are the probable genotypes of the woman, her father and mother?

b. What proportion of her children will be expected to have ptosis if she marries a man with normal eyelids?

Since the woman's father's mother had normal eyelids, pp , then the woman's father can have at most one P allele; the one he would get from his father. Since we know that the woman's father had ptosis, we conclude that the father's genotype was Pp . Since the woman has ptosis, but her mother does not, we conclude that the woman's P allele comes from her father; therefore she gets a p allele from her mother. The woman's genotype is Pp . The woman's mother had normal eyelids, therefore her genotype is pp . If the woman marries a man with normal eyelids: $Pp \times pp$,

Punnett Table	s		P	p
		P	Pp	Pp
	perm			— Normal eyelids

50% of her children will be expected to have ptosis.

2. A colour blind man marries a woman with normal vision. Her mother was colour blind. What kind of children would you expect from this marriage?

Colourblindness is due to a sex-linked recessive allele. It on the X-chromosome.

The colour vision gene C has two alleles. It is shown on the X-chromosome.

X^e = X-chromosome with the dominant C allele for normal vision.

X^c = X-chromosome with the recessive c allele for colourblindness.

Parents are: colourblind man $\wedge$: X^cY

normal woman who had a colourblind mother $\wedge$: X^CX^c

Parents: $X^CX^c \times X^cY$

	X	Y
X^c	X^cX	X^cY
X	XX	XY

The kind of offspring from such a marriage are:

Half the daughters will be normal but carriers. Half the daughters will be colourblind.

Half the sons will be normal.

Half the sons will be colourblind.

3. A woman is Rh positive and both of her parents are Rh positive. She marries an Rh negative man. Is there any chance that they may have any Rh negative children? Explain.

Rh gene has two alleles:

Rh = Rh antigen produced : $Rh^+ rh$ = no Rh antigen produced : Rh^-

Woman is $Rh^+ : Rh_$

Her parents are Rh^+ but may be carriers for rh , so the woman could be a carrier too.

We can't tell for sure yet. She would have to have children that are Rh^- in order for us to know for sure that she is $RhRh$ or $Rhrh$.

Husband is $Rh^- . rhrh$.

The only way this couple could have Rh^- kids is if the woman is a carrier $Rhrh$.

4. Can a child having blood type A be born to parents having types AB and B respectively? Explain.

I gene has three alleles:

I^A = antigen A I^B = antigen B i = no antigen

Parents: AB and B; Genotypes: I^AI^B and $I^B_$

If the B parent is a carrier Ii then it is possible for an A child to be born. This would get I^A from one parent and i from the other [6].

References

1. Jane B. Reece Campbell Biology Tenth Edition, 2013
2. Ayala F., Kayser J. Modern genetics in 3 volumes (translated from English). Moscow: The World, 1981.
3. Vatti K., Tikhomirova M., A Guide to Practical Studies in Genetics .- M.: Enlightenment, 1979.
4. Krestyaninov V.Y., Weiner G.B. Collection of tasks on genetics with solutions. Saratov: "Lyceum", 1998
5. https://scioly.org/wiki/images/e/e1/Genetics_problems.pdf
6. http://biology.arizona.edu/human_bio/problem_sets/human_genetics/human_genetics.html

UDC 581, 6 (574)

Utaubayeva A.U., Duisenbaev A.T., Panina O. A., Amiralieva G.B.
(Uralsk)

ANALYSIS OF THE FLORA IN THE VALLEY OF THE RIVER KALDYGAITY

The basin of the river Kaldygaity is located in the Ural-Emba interfluve. At the confluence with the tributary of Bayanas, the river Kaldygaity begins. It flows through the Baykutti depression. The direction of the river is from the northeast to south-west, the length is 219 km.

In administrative terms, the territory in question is part of the Chingirlau and Karatobe districts of the West Kazakhstan region.

Taxonomic analysis of the flora

The systematic composition of the flora, i.e. its formation by certain plant species, which are representatives of certain genera and families, as the main characteristic of any flora. A different combination of them in different floras allows, along with the characteristic of each of them individually, to comprehend the similarity and difference of various floras [1].

Investigating the flora in the valley of the river Kaldygaity from 1996 to 2017, we recorded the spread of 402 species of wild vascular plants that belong to 64 families and 222 genera.

The main systematic groups of the flora in the valley of river Kaldygaity are listed in "Table 1".

Table 1
Systematic groups of the flora in the Kaldygaity valley

Blood line	Classes	Quantity			% of total number of species
		Families	Genus	Species	
Polyodiophyt	Polypodiopsida	1	2	2	0,5
Equisetophyta	Equisetopsida	1	1	5	1,2
Pinophyta	Gnetopsida	1	1	1	0,2
Magnoliophyt	Liliopsida	18	44	76	19
	Magnoliopsida	43	178	318	79,1
Total		64	222	402	100

The basis of the flora, as can be seen from Table 1, "as everywhere in the Ancient Middle-earth and, in general, in the temperate and moderately subtropical flora of the Holarctic," consists of Angiosperms [2].

Among Angiosperms (98.1%), 79.1% are dicots and 19.0% are monocots. The ratio of bipartite and monocotyledons in the flora of the valley 4,2 : 1. The average level of species richness in the flora of the valley equals 6.3 (about 7 species), the level of tribal wealth - 1.8. In some families of flora, the level of species richness is higher than this indicator or lower, "Table 2".

As L.I. Malyshev mentioned / 3 /, the spectra express the main features of the systematic composition and can be used to characterize the floras. The flora spectra also express botanical-geographical patterns.

The leading position of the Asteraceae and Poaceae families is for the flora of the Northern Hemisphere as a whole.

Table 2
The largest families of the flora in the Kaldygaity valley

№	Blood line	Number of species	% of total number of species	Number of species	% of total number of species
1	Asteraceae	64	15,9	32	7,9
2	Poaceae	41	10,1	22	5,4
3	Fabaceae	35	8,7	14	3,4
4	Chenopodiaceae	28	6,9	15	3,7
5	Brassicaceae	21	5,2	16	3,9
6	Rosaceae	19	4,9	11	2,7
7	Lamiaceae	16	3,9	10	2,4
8	Caryophyllaceae	14	3,4	7	1,7
9	Salicaceae	13	3,2	2	0,4
10-11	Scrophulariaceae	11	2,7	8	1,9
10-11	Cyperaceae	11	2,7	3	0,7
12	Ranunculaceae	10	2,4	4	0,9
13	Polygonaceae	8	1,9	3	0,7
	Total	291	71,9	147	35,7

The location of the study area is at the junction of three major geomorphological regions (Zhem plateau, Predsyrta ledge, Caspian lowland) in modern climatic conditions determines the peculiarity of the flora that carries the features of northern boreal and desert floras. The dual Mediterranean nature of the flora is evidenced mainly by ancient mediterranean families - Fabaceae, Chenopodiaceae, Lamiaceae, Brassicaceae on the one hand, and mainly boreal - Salicaceae, Cyperaceae, Ranunculaceae, Scrophulariaceae on the other.

Types of boreal flora could penetrate into the valley of the river Kaldygaity during the retreat of the Khvalynsk Sea from the adjacent forest-steppe regions of the Zhem plateau [4,5].

The dual nature of this flora is also confirmed at the generic level, "Table 3". The two largest boreal genera - Salix and mostly desert-steppe - Artemisia indicate a connection with the northern boreal and Turanian flora.

According to L.I. Malyshev [3], the floral role of the genus Artemisia increases in arid conditions of existence. It is characteristic of the desert regions of Central Asia. Since, the valley of the river Kaldygaity is located in the zone of dry and deserted steppes, the formation of flora is strongly influenced by zonal conditions.

Table 3
The largest genera of the flora in the valley of the river Kaldygaity

Kind		Number of species	% of total number of flora
Salix		11	2,7
Artemisia		11	2,7
Carex		9	2,2
Astragalus		8	1,9
Potentilla		6	1,4
Achillea		6	1,4
Atriplex		6	1,4
Equisetum		5	1,3
Agropyron		5	1,3
Euphorbia		5	1,3
Total		72	16,6

The genera Carex, Agropyron, Equisetum emphasize the intrazonality of the flora. Ancient Mediterranean character of the investigated flora is also manifested in the polymorphism of the genera Astragalus, Euphorbia, Atriplex, Achillea, Potentilla [3].

Among all polymorphic genera presented in the flora of the Kaldygaity river only Salix, Equisetum, Euphorbia do not belong to especially polymorphic families. Consequently, 100% of all horsetail and spurge are related to genera Equisetum and Euphorbia, 84% of willow belongs to the genus Salix.

The remaining large genera play a more or less significant role in polymorphic families. For example, 57% of all sedges are of the *Carex* genus, 27% of asters belong to the genus *Artemisia* and *Achillea*, 23% of the legumes are the genus *Astragalus*. In other large families, there is no such concentration of species in individual genera. Among them, *Poaceae*, *Chenopodiaceae*, *Fabaceae*, *Caryophyllaceae*, *Rosaceae* are rich in genera, but only by one polymorphic genus - *Agropyron*, *Atriplex*, *Astragalus*, *Carex*, *Potentilla*.

The high content of species in the families of *Chenopodiaceae* and *Brassicaceae* indicates a significant anthropogenic transformation of the flora.

Thus, the data from the floral spectrum showed that the flora in the valley has a dual character, which combines the features of northern boreal and desert floras. Types of boreal flora penetrated into the valley of the river Kaldygaity during the retreat of the Khvalyn sea from the forest-steppe areas of the Zhem plateau adjoining that period. The presence of desert species indicates migration from the east of Asia.

Ecological analysis

When analyzing species according to ecological groups [2], their relation to certain types of habitats was taken into account, which are characterized by different regime and intensity of moistening. It should be noted that clear division of species into ecological groups is very difficult, since some species have a wide ecological amplitude on a wide variety of ecotopes. "We prefer to use the terms here to refer to similar groups, derived from those used for basic ecological groups with respect to moisture, changing the end of" fit "to" phil "- xerophil, but not xerophyte, etc." [2, 6].

The flora of the valley is mostly of mesophilic nature (149 species - 37.1% of the whole flora), "Table 4". Floodplain and ravine forests, including mesophilic meadows are typical for floristic composition of the valley. Types of mesophilic group are confined to habitats with significant and sufficient moisture. They are developed on the meadow soils. These include meadow dominants such as *Bromopsis inermis*, *Elytrigia repens*, *Poa pratensis*, *Geranium pratense*, *Medicago lupulina*, *Potentilla reptans*, and others.

The xerophilic group includes 24.5% of the total number of flora. It includes 98 species. In general, we have xerophiles most of the herbaceous polycarpics, desert bushes, half-shrubs and half-shrubs, and annuals from the goosefoot family. They are confined to the steppe-deserted and deserted areas of the floodplain and above-floodplain terraces and sandy massif "Akkum". These are species of the genera *Stipa*, *Festuca valesiaca*, *Leymus ramosus*, *Agropyron fragile*, *Artemisia lerceana*, *A. pauciflora*, *Bassia sedoides*, and others.

Plants of the xeromesophilic group (20.9%) prefer less than average conditions for soil moisture, intermediate between mesophytes and xerophytes. They are mainly typical for areas of medium and high level of the riverine and central floodplain in the valley of the river Kaldygaity. These include *Calamagrostis epigeios*, *Rosa pisiformis*, *Sanguisorba officinalis*, *Phlomis tuberosa*, *Melilotus officinalis*, *M.alba*, *Plantago media*, and others.

Mesoxerophilous group includes 48 species (11.9%), characteristic for floodplain sites with temporary lack of moisture. These include *Agropyron pectinatum*, *Medicago romanica*, *Salvia stepposa*, *Achillea millefolium*, and others.

Hygrophilic group (13-3.2%) includes moisture - loving plants that live in conditions of excessive soil moisture. Among the dominants, the following macrophytes are noted: *Phragmites*, *Scirpus*, *Typha*, *Carex*.

The hydrophilic group (10-2.4%) is an aquatic plant that freely floats or takes root at the bottom of the body of water and is completely submerged in view. They are represented by species such as *Nyphar luteum*, *Nymphaea candida*, *Lemna minor*, *Hydrocharis morsus-ranae*.

Table 4

Distribution of flora species in the valley of the Kaldygaity river on the habitat type of habitats with a certain moisture regime

Ecological group	Types of habitat	Number of species	% of total number of species
Mesophylls	with sufficient moisture	149	37,1
Xerophiles	with strong insufficient moisture	98	24,5
Xeromesophiles	less than with sufficient moisture	84	20,9
Mesoxerophiles	with occasional inadequate moisturizing	48	11,9
Hygrophils	over moistened	13	3,2
Hydrophiles	Hydric	10	2,4
Total		402	100

Consequently, in the flora in the valley of the Kaldygaity river, "Table 4", it is the domination of mesophilic nature species (37.1%), typical in the floristic composition of floodplain and ravine forest. The mesophytic meadows in the valley of the river Kaldygaity are spread in its upper and middle reaches.

A xerophilic line (24.5%) is characteristic of steppe and deserted parts of the floodplain, above-floodplain terraces, and also for the Akkum sand massif.

The species of the xeromesophilic group (20.9%) are confined to high levels of riverine floodplain and are characteristic for all elements of the of the central floodplain relief in the valley of the Kaldygaity river.

Species mesoxerophilous nature (11.9%) are typical for high levels of central and focal floodplain, as well as for floodplain terraces.

Hygrophilous species form a small group (3.2%). Hydrophilic species (2.7%) are few in number, but they have a wide phytocenotic range.

Halophytes, which number 21 species (5.2%), are characteristics of desertified floodplain areas and floodplain terraces of the valley in the lower reaches of the Kaldygaity river. These include *Halocnemum strobilaceum*, *Halimione verrucifera*, *Salicornia europaea*, *Petrosimonia triandra*, *Chenopodium rubrum*, *Limonium suffruticosum*, and others.

Psammophytes, 19 species (4.7%), are representatives of the sand massif "Akkum". Among the dominant are *Stipa pennata*, *Festuca beckeri*, *Calligonum aphyllum*, *Agropyron fragile*.

Ecological analysis showed a variety of ecological conditions of the flora in the valley of the river Kaldygaity and various types of adaptations to them in the plants that live here. The location of the research area at the junction of three major geomorphological regions (the Zhem plateau, the Predsyrta ledge, the Caspian lowland) determines the peculiarity of the flora in modern climatic conditions, with features of northern boreal and desert floras.

Analysis of life-forms

The age-old influence of environmental factors and adaptive reactions have determined the appearance of plants and their relation to these factors, i.e. life form (7.8).

Analysis of life-forms in the flora of the valley in the river Kaldygaity, revealed the predominance of herbaceous polycarpics (277 species or 68.9% of the total number of species). Most of them belong to the subclass of root traproot (134-33.3%) and rhizome (91-22.8%) herbaceous polycarpics.

A variety of types are represented by traproot grassy polycarpics. The number of species is dominated by rod-root polycarpics with poorly developed caudex (113-28.3%), followed by multi-headed (5-1.2%) and traproot polycarpics with a rolling-field shape (5-1.2%). Among the core corn polycarpic groups, the following groups are distinguished: with caudex transitional to semishrubs of xerophytic type (1-0.2%), single-headed (2-0.4%), with root offspring (3-0.7%) and cushion-shaped (1-0.2%). They have pronounced adaptive signs to the harsh conditions of desert steppes.

Of the other subclasses of herbaceous polycarpic, rhizome are represented by a large number of species (91-27.8%). Soddy herbaceous polycarpics numbered 17 species (4.2%); a characteristic form for lily-colored - bulbous are represented by 8 species (1.9%). The tuber-forming herbaceous polycarpics number 8 species (1.9%), the rhizome-forming stalk-forming polycarpics are represented by 4 species (0.9%).

The remaining herbaceous polycarpics: racemose-rooting, short-rooting, rhizome transitional to semishrubs, tubercle rooting, succulent-leafy and lianoid herbaceous lianas are represented by 1-2 species, they are characteristic for the magnoliaceous flora of the valley of Kaldygaity.

The second most numerous species of life forms are herbaceous monocarpics (81 species - 19.8%). Of these, most belong to annuals (43-10.7%) and annual ephemerals (11-2.7%).

Biennials are represented by 18 species (4.4%), soboliferous (6-1.3%) and semiparasitic monocarpics (3-0.7%) have fewer species.

In the flora of the valley of the river Kaldygaity numerous plants with life-forms of trees and shrubs. They are mainly related to dicotyledons. Shrubs are represented by life-forms of summer-green deciduous mesophytic (16-4.4%) and xeromesophytic (10-2.7%) types. One species refers to shrubs with hard leaves of xerophyte type 1 (0.2%). Semishrubs are represented by 22 species (5.8%). This is mainly xerophytes with various adaptive features.

Analysis of life-forms revealed a variety of life-forms and the predominance of traproot and rhizome polycarpics and annuals. I.G. Serebryakov [8] indicates that the abundance of traproot polycarpics is typical for the steppes. In the flora of the valley of the river Kaldygaity they are characteristic for steppe areas of the floodplain and above-floodplain terraces. The predominance of rhizome polycarpics is characteristic of floodplain vegetation. Annuals indicate clogging of the floodplain with weeds. Representatives of the goosefoot family are typical for the central near-terrestrial floodplain and the floodplain terraces of the valley and the lower reaches of the Kaldygaity river.

Significant participation of trees, summer-green deciduous shrubs of the mesophytic type, rhizome-forming stalk-forming herbaceous polycarpic stands not only in the diversity of ecological conditions in the

floodplain of the river Kaldygaity, but also about the connection of its flora with the boreal mesophilic flora.

So, the diversity of life-forms of the flora in the valley of the river Kaldygaity testifies to the richness of habitat conditions and thereby proves that the more diverse the life-forms, the older it is. The flora of the region under study is characterized by a high percentage of taproot and rhizome polycarpics, which is explained by the location of the intrazonal vegetation in the valley of the Kaldygaity river in the zone of dry and deserted steppes.

Thus, the composition of the spectra of the families and genera of the flora in the valley of the river Kaldygaity reflects patterns typical for the boreal flora and flora of Ancient Middle-earth. It follows that along with the western elements of the flora, the southern elements of the flora also expand, as indicated by ecological analysis and analysis of life-forms. The high content of species in the families of Chenopodiaceae and Brassicaceae indicates a significant anthropogenic transformation of the flora.

References

1. Tolmachev A.I. Methods of comparative floristics and problems of florogenesis. - Novosibirsk, Science. - 1986. - 195 p.
2. Kamelin R.V. Floristic analysis of the natural flora of Mountainous Central Asia. - M.-L., Science, 1973. - 354 p.
3. Malyshev L.I. Floristic Spectra of the Soviet Union // The History of the Flora and Vegetation of Eurasia. - L., Science. - 1972. - P.17-40.
4. Nikitin S.A. Vegetation of the eastern part of the Caspian lowland // Deserts of the USSR and their development. - M.-L., 1954. - T.2. - P.216-278.
5. Nikitin S.A. Forest vegetation of the steppe Zauralye // Soobshch. Institute of the forest. - M., 1956. - Issue 6. - P.45-61.
6. Serebryakova T.I. Ecological groups and life-forms of plants // Botany / Anatomy and morphology of plants. - M., Education, 1978. - P.331-365.
7. Tolmachev A.I. Introduction to plant geography. L., Publishing house Lening. Univer, 1974. - 244 p.
8. Serebryakov I.G. Ecological morphology of plants. - M., Higher School, 1962. - 378 p.

ӘОЖ 373.3

Хасанова І.Ө., Біржан Н.С.
(Орал қаласы)

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА «ҚАЗАҚ ТІЛ» ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Елімізде бәсекеге қабілетті білім кеңістігін құру бағытындағы жаңартылған білім берудің негізгі мақсаттарының бірі жаңаша оқытудың әдіс-тәсілдері арқылы өз бетімен білім алуға ұмтылатын, өзінің және өзгенің іс-әрекетіне талдау жасай алатын жеке тұлғаны тәрбиелеу болып отыр. Қазіргі таңда білім беру саласында тұлғаның бойына бұл қасиеттерді қалыптастыруда түрлі педагогикалық әдістерге баса назар аударылуда.

Оқушылардың өздерін қоршаған ортада адамдармен, топпен қарым-қатынас орнату, жалпы нәтижеге қол жеткізуде өзіндік пікірін білдіру, түрлі әлеуметтік топтармен тіл табысуы оқытудың коммуникативтік (қарым-қатынастық) сөйлеу әрекетінің түрлері (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) арқылы жүзеге асады. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында жасалған «Қазақ тілі» пәнінің оқу бағдарламасында мынадай негізгі міндеттер қарастырылады:

- тілдік ойлауы мен сөйлеу әрекетінің түрлерін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) дамыту;
- тілдік материалды (фонетика, лексика, грамматика, орфография) игеруін қамтамасыз ете отырып, тілдік-коммуникативтік білігі мен дағдыларын дамытуға ынталандыру;
- түрлі қарым-қатынас жағдаяттарында сөйлеу этикеттерін қолдану;
- тыңдағанын, оқығанын, түсінгенін, ойлағанын ауызша және жазбаша жоспарлай алуға, әсерлі және жинақы түрде бере білуге, талдау, салыстыру, жинақтау, бағалауға дағдыландыру;
- оқушыларды тілдік дағдыларды игеру арқылы сыни ойлау мен жазуға жетелеу;
- мәтіннің құрылымын, тақырыбын, тілдік және баяндау ерекшеліктерін талдап, мәтінге интерпретация жасау арқылы ойларын ауызша, жазбаша еркін жеткізу дағдысын қалыптастыру;
- тілдік дағдыларды әлеуметтік-тұрмыстық ортада еркін қолдана білуге жетелеу;

- оқушылардың қазақ тіліне деген қызығушылығын арттыра отырып, тілдің маңыздылығы мен эстетикалық құндылығын сезіндіру арқылы тілді құрметтеу және мақтаныш сезімдерін қалыптастыру...[1, 4-5-б.].

Бұл міндеттер мазмұнын Жүсіпбек Аймауытовтың: «Баланы тілге жаттықтырудың мағынасы: баланы сөйлеуге, басқалардың сөзін ұғуға, өз бетімен жазуға, оқуға төселдіру. Бірақ бұл мағынасыз әдеттендіру, құрғақ төселдіру емес, тілге жаттығумен бірге адам ойлауға да жаттығады» деп жазған әдістемелік тұжырымдарынан көруге болады [2, 30-б.].

Бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті дағдысын қалыптастыру үшін қажетті тілдік дағдыларды дамыту керек. Мұндай ортада оқушылар сөйлеу әрекетінің түрлі формаларын қолдана отырып, өз пікірін еркін білдіре алады.

Лингвистикалық, әдістемелік әдебиеттердің көпшілігінде сөйлесім әрекетін төрт түрге (сөйлеу, оқу, жазу, түсіну) бөліп қарастырады. Ал ғалым Ф.Ш. Оразбаева оларды бес түрге бөліп, ғылыми ұғымдарға талдау жасайды. Олар: оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім.

Оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, сауатты, дұрыс, мәнерлеп, ұғынықты оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу. Оқылым, *біріншіден*, ой мен мидың бірлескен жұмысына байланысты болады, *екіншіден*, жазылған графикалық таңбалардың тізбегін дұрыс танып білуге қатысты, *үшіншіден*, мұнда осы таңбалардың ішкі мән-мағынасын дұрыс түсінудің мәні зор. Осындай ерекшеліктер іске асқан жағдайда ғана оқылған материалдан керек ақпараттар жинақталып алынып, оқушының қажетіне жарайды.

Сөйлесім әрекетінің ерекше бір түрі ретінде оқылымның маңызы:

1) Тіл үйренуші оқылым арқылы бүкіл тілдік қатынасқа қажетті ақпараттан хабардар болады және оны тілдік қарым-қатынаста керегіне жаратады.

2) Оқылымның нәтижесінде әдеби, мәдени, әлеуметтік салалардағы жылдар бойы жиналған адамзаттық тәжірибелер бір кезеңнен екінші кезеңге өтіп, адамдардың қарым-қатынасын жетілдіреді, білімін арттырады, ішкі ой-санасын байытады. Ойлау қабілеті мықты дамыған адамның сөйлеу қабілеті де ерекше болады.

3) Оқылым әрекеті арқылы көңілге түйгенін тіл үйретуші жинақтайды, сұрыптайды, тұжырымдайды. Мұның өзі уақыт өте келе сарапқа түсіп, өмірде, ғылым мен техникада жаңа ізденістердің шығуына жол ашады. Адамның қоғамдағы рөлі артады, коммуникация үдерісі дамиды [3, 27-28-б.].

Оқылым үдерісінде 4 негізгі компонент үздіксіз қатысып отырады:

1) көру мүшелері;
2) ойлау мүшелері;
3) тілдік тұлғалардың таңбалық тізбегі;
4) қатысымдық тұлғалардың мағыналық тізбегі. Сонымен қатар, бірнеше қосымша компоненттер қатар жұмыс істейді:

1) дыбыстау мүшелерінің қимыл-қозғалысы;
2) дауыстап оқу;
3) есту мүшелерінің жұмысы;
4) тілдік материалдар жиынтығы.

Тіл үйрету барысында жүргізілетін оқуды әдіскерлер бірнеше түрге бөледі: *аналитикалық оқу, синтетикалық оқу, дайындықты оқу, дайындықсыз оқу, аударма арқылы оқу, аудармасыз оқу, негізгі оқу, қосымша оқу, танымдық оқылым, зерделік оқылым, ізденімдік оқылым, көрсетімдік оқылым*.

Оқылым 2 түрлі формада жүзеге асады. Бірі – іштей оқу, екіншісі – дауыстап оқу. Дауыстап оқу жылдамдығына қарай тез оқу және баяу оқу деп те бөлінеді.

Айтылым – адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің бір түрі. Ол – тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару үдерісі, өз сөзін екінші біреуге ұғынықты етіп жеткізу.

Оқушыны қазақ тілінде ойын ауызша жеткізе білуге үйрету деген – ең алдымен, өмірде оны екінші адаммен түсінісе білуге үйрету, ойын ауызша жеткізіп қана қоймай, оған жауап ала білуге, өзара ұғынысуға, тілдік қарым-қатынас жасай білуге үйрету деген сөз.

Айтылым әрекетіне қатысты ең маңызды мәселе – сөзді дұрыс айта білудің заңдылықтарын және қалыптасқан нормаларын меңгеру. Бұл туралы тілші ғалым Р.Сыздықованың түйген ойларының қай-қайсысы болсын тіл үйренушіге де оқытушыға да тиімді екені айтылады.

Айтылым үдерісін меңгеру үшін мынадай жағдайларды ескеру қажет:

1) Үйренетін тілде сөйлеуге деген қажеттілік.
2) Қоршаған орта жағдайының әсері.

- 3) Жеке бастың қабілетін ескеру.
- 4) Сөйлеудің түпкі мақсатын айқындау.

Сонымен, *айтылым* – санамен қабылданатын сыртқы дүниенің әсерін ауызша сөйлеу арқылы жарыққа шығаратын, қатысымдық тұлғаларды қамтитын күрделі сөйлесім әрекеті.

Жазылым термині – «жазу» деген мағынаны емес, «жаза білу, ойыңды басқа біреуге түсінікті болу үшін, қағаз бетінде сауатты жеткізе білу» дегенді білдіреді.

Жазылым – тілдік тұлғалардың графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген: лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет. Жазылым, *біріншіден*, әріптің, сөздің графикалық таңбасы арқылы іске асады; *екіншіден*, бұл графикалық таңбалар белгілі бір фонемалық, мағыналық қасиетке ие болады; *үшіншіден*, жазылым құбылысында сөйлесім әрекетінің барлық түрі қатысады; *төртіншіден*, жазу үстінде тіл үйренуші адам сөйлемнің мазмұн-мағынасына ғана емес, формасына да көңіл аударуға мәжбүр болады; *бесіншіден*, жазылым қағаз бетіне түскен материалдың түсінікті, жүйелі болуына тікелей байланысты жүзеге асырады.

Ғалымдардың қалыптасқан пікірлері бойынша, жазылым үш бөліктен құралады:

- а) себеп-салдарлық;
- ә) аналитикалық-синтетикалық;
- б) орындалымдық.

Тілші ғалым Ф.Ш.Оразбаеваның пікірінше, жазылым бірнеше құрылымдық кезеңнен тұрады да, көпсалалы болады:

- 1) Қажеттіліктен пайда болатын себеп.
 - 2) Себептің ойда, санада бейнеленуі.
 - 3) Ойдың сөз арқылы тізбектелуі.
 - 4) Сөздің графикалық әріптермен таңбалануы.
 - 5) Жазудың екінші адамға түсінікті болып, берілген хабарды білдіруі.
- Жазылымның лингвистикалық мазмұнын белгілейтін мәселелер мыналар:

- 1) Графика.
- 2) Орфография.
- 3) Жазып алу.
- 4) Жазбаша сөйлеу.

Тыңдалым – «аудирование» деген терминнің білдіретін мағынасы – есту арқылы түсіну. Бұл термин айтылған не техникалық аппараттарға жазылған аудиомәтіндегі сөздерді, сөйлемдерді тыңдай білудің нәтижесінде қабылдау және түсіну деген ұғымды білдіреді. Тыңдалымды жете меңгеру оған қатысты мынадай белгілерді үйретумен байланысты:

- 1) Басқа дыбыстардан тілдік дыбыс толқынын, олардың ерекшеліктерін ажырата білу.
- 2) Аудиолық тілдік тұлғалардың мағынасы мен мәнін дұрыс қабылдай білу.
- 3) Мәтіннен қажетті деректі тауып, пайдалана білу.
- 4) Тыңдалымға қатысты негізгі көрсеткіштерді жан-жақты меңгеру.

Тілді үйретуде тыңдалымның маңызы мен ерекшелігін белгілейтін ең басты көрсеткіш–тыңдалымға арналған мәтін, яғни аудиомәтін. Тілді үйрету барысында тыңдалымның сапалы болуы екі факторға байланысты: а) объективтік фактор, ә) субъективтік фактор. Тыңдалымға арналған мәтін әртүрлі ерекшелігіне сай таңдалады:

- үйренетін тілдің айрықша белгілері мен тілдік ерекшелігіне қарай;
- тақырыбына қарай;
- мазмұнына қарай;
- қатысымдық тұлғалардың құрылымына қарай.

Мәтінмен жұмыс хабарды түсіну дәрежесіне қарай әр түрлі мақсатты көздейді:

- а) мазмұнды толық түсіну;
- ә) ең басты ойды түсіну;
- б) бөлшектеп түсіну;
- в) ақпаратты өз қажетіне қарай нақтылап түсу.

Тыңдалымды жете меңгеру үшін қойылатын талаптар:

- 1) Тыңдауға ұсынылатын мәтінде, әңгімеде, пікірде айтылатын басты ой түсінуге жеңіл болуы керек.
- 2) Үннің ырғағы мен әуені дұрыс естілуі қажет.
- 3) Тілді жақсы үйрену үшін, тыңдалым бірінші сабақтан бастап үздіксіз жүргізілуі тиіс.
- 4) Оқушының тілге қатысты білімі мен дайындығы ескерілген жөн.
- 5) Тыңдалымға қатысты жұмыстардың бәрі бақылауға алынған дұрыс.

Тыңдалымды меңгерудің әдістемелік екі жолы бар:

а) нақты көрініс арқылы;

ә) көрнекілік арқылы.

Үйренуші мен үйретушінің көзбе-көз не бірін-бірі көрмей қарым-қатынаста болу ыңғайына қарай тыңдалым екі түрге бөлінеді: біріншісі – тіке тыңдалым, екіншісі – аралық тыңдалым [4, 17-22-б].

Барлық оқыту үдерісінің маңызды тірегі – тілдесім – сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін қамтиды. Тілдесім арқылы оқу, жазу, тыңдау, сөйлеуге үйрету жүзеге асады, оларға қатысты жұмыстар атқарылады.

Қорыта келе, бүгінгі күні тілді оқыту тілдің түрлі заңдылықтарының теориясын үйретуге емес, тілдің адамдар арасындағы қатынастық қызметін меңгертуге бағытталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілі. Оқу бағдарламасы. Бастауыш білім беру. Астана, 2015.
2. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. А., 2005.
3. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі. А., 2005.
4. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. А., 1998.

УДК 633.2 (574)

Чекалин С.Г., Сартаев А.Е.
(город Уральск)

ВИДЫ ЖИТНЯКА И ИХ РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НА ЗАПАДЕ КАЗАХСТАНА

Активное вхождение Казахстана в мировую экономику в значительной мере зависит от эффективности использования земельных ресурсов. В настоящее время по причине не эффективных способов возделывания культур, не благоприятных земельных и инфраструктурных условий наблюдается сильная деградация земельных ресурсов. В результате около 66% общей площади земель Казахстана подвержены опустыниванию.

Для сохранения и улучшения окружающей среды рекомендовано 6 принципов «зеленого» сельского хозяйства, среди которых посев многолетних культур позволяет предотвратить деградацию земель, обеспечить консервацию органического вещества и влаги в почве, обеспечить устойчивость кормовой базы для животноводческой отрасли [1]

В засушливом земледелии Западного Казахстана многолетние травы имеют исключительное значение. Наряду с выполнением поставленных задач в области кормопроизводства, многолетние травы осуществляют важные природоохранные функции, решая вопросы восстановления плодородия пахотных земель и сохранения сельскохозяйственных угодий от проявления негативных процессов опустынивания. Важная роль в решении проблемы достижения устойчивости существующих ландшафтов во многом зависит от правильного подбора видов многолетних трав. С учетом особенностей природно-экономических условий территория области имеет три природно-климатических зоны.

Первая - степная наиболее влагообеспеченный район области. Годовая сумма выпадения осадков здесь составляет 280-390 мм, в том числе за теплый период 125-135 мм. Гидротермический коэффициент (ГТК) за период вегетации равен 0.5-0.6. Почвенный покров этой зоны в основном представлен темно-каштановыми тяжелосуглинистыми почвами. [2]

Вторая - сухостепная зона, более засушлива, чем первая. ГТК этой зоны составляет 0.3-0.5. Годовая сумма осадков колеблется в пределах 270-260 мм, в том числе за период вегетации яровых культур 100-103 мм. Для этой зоны характерны каштановые почвы.

Третья полупустынная зона. ГТК этой зоны составляет 0,3-0,2 при годовой сумме осадков в 190-230 мм. Почвенный покров этой зоны составляют светло-каштановые и бурые почвы. Почти все светло каштановые почвы данной зоны имеют четкие признаки солонцеватости, а порой и солончковатости.

Для степной и сухостепной зон Казахстана лучшей культурой для залужения полей является житняк. Высокая устойчивость житняка к повышенному температурному режиму, засоленности почв и другим неблагоприятным условиям произрастания определила произрастания землях. Такой выбор оправдывает намеченные цели благодаря еще одному ценному качеству житняка долголетию.

Западно-Казахстанская область является исторической родиной житняка Именно здесь в 1886 году он был обнаружен и посеян В.С. Богданом на Валуиской опытной станции и стал постепенно

вводиться в севооборот [3]. В настоящее время посевные площади под житняком в Казахстане составляют более 5 млн. га, а в сельскохозяйственном производстве используется 17 его сортов. Преимущество житняка обусловлено глубоким проникновением корневой системы, которая обладает хорошим приспособительным свойством засухоустойчивости и большим диапазоном экологической пластичности. Поэтому в полупустынной зоне Казахстана житняк может обеспечить урожайность сена в 12,9 ц/га, что практически вдвое выше урожайности естественной растительности [4]. В Казахстане широкую популярность имеют три его вида: гребневидный, сибирский и пустынный. Широкое распространение эти виды житняка имеют и в Западно-Казахстанской области [5].

Говоря о местах естественного обитания житняка, следует отметить, что основным местом произрастания житняка гребневидного вида (*Agropyron pectiniforme*) являются травостой лиманных лугов, окраины степных лиманов и высокие части пойм степных рек. Произрастая на глинистых и суглинистых темно-каштановых почвах, житняк гребневидный хорошо выносит значительное их засоление.

Житняк сибирского вида (*Agropyron sibirikum*) доминирует в растительном сообществе поймы реки Урал. Он хорошо себя чувствует на рыхлых песчаных почвах и распространен в более аридных условиях степной и полупустынной местности, нередко произрастая значительными площадями в сотни и даже Тысячи гектаров.

Житняк пустынный (*Agropyron desertorum*) предпочитает более уплотненные песчаные и супесчаные почвы. Он растет на тяжелых суглинистых почвах, на солонцах и распространен в тех же районах, что и житняк сибирского вида. Сплошные чистые покровы этот вид житняка дает значительно реже. На светло и темно-каштановых почвах он произрастает совместно с типцом и ковылем. Нередко в больших количествах встречается на повышенных частях разнотравья степных лиманов.

В то же время исключительная неприхотливость житняка к почвенно-климатическим условиям не означает, что один и тот же вид житняка может иметь высокую продуктивность во всех природно-климатических зонах области. С этой точки зрения эффективность использования житняка, как культуры, требует более детального изучения с дифференцированным применением определенных его видов к конкретному типу агроландшафта.

Продолжительность вегетационного периода у вышеперечисленных видов житняка составляет от 90 до 112 дней. Темпы роста и развития находятся в непосредственной зависимости от температурного режима воздуха, почвы и ее влагообеспеченности. Было замечено, что особенно сильно житняк реагирует на изменение внешних условий период кущения-колошения. В среды в зависимости от складывающихся погодных условий и, прежде всего, температурного режима воздуха майского периода вегетации различные виды специфическую для каждого вида реакцию. Так житняк проявлял коэффициент корреляционной урожайности житняка со взаимосвязи среднесуточной температурой майского периода вегетации у воздуха гребневидного вида житняка (сорт Болашак) составил $r = -0.952$ у сибирского вида житняка (сорт Тайпакский) $r = -0.930$ у пустынного вида житняка (сорт Уральский узкоколосый) $r = -0.920$.

Было установлено, что в условиях умеренного температурного режима преимущественно продуктивность у изучаемого житняка сибирского вида имела незначительное значение. В условиях повышенного температурного режима этот вид чувствовал себя лучше в сравнении с другими изучаемыми видами. Самую низкую устойчивость к воздействию высоких температур показал гребневидный вид житняка. Сорт житняка пустынного вида имел промежуточное значение в обоих случаях.

Практическое использование такой оценки очень важно для условий Западно-Казахстанской области, где имеется три природно-климатические зоны с различными почвенными и гидротермическими характеристиками. Таким образом зональное использование лучших адаптированных видов житняка позволит иметь значительно больший эффект от внедряемых технологий, что в существующих экономических условиях является одним из основных факторов устойчивости, имеющихся агроландшафтов.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. «О концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике». Астана, Акорда, 30 мая 2013, № 577, 34с.
2. Система ведения сельского хозяйства Западно-Казахстанской области - Уральск, 2004.-276 с.
3. Буянкин В.М., Плескачев Ю.Н., Диденко И.Л. Пионер степного природопользования // Экология и степное природопользование. - Уральск 2005.-С. 203-207
4. Иванов А.И. Сосков Ю.Д. Бухтеева А.В. Ресурсы многолетних кормовых растений Казахстана. Алма-Ата, 1986.-217 с
5. Цвелев Н.Н. Злаки СССР. Л., 1976.-С. 143-152.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

1. **Абдибаева Г.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенті, Орал қ., Қазақстан.
2. **Абдулова Г.Е.** – қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №20 ЖОББМ, Орал қ., Қазақстан.
3. **Айтимова Г.Қ.** – тарих пәні мұғалімі, Чапаев жалпы орта білім беретін мектебі, БҚО, Теректі ауданы, Қазақстан, gulek_87@mail.ru
4. **Айтмуханбетова Ж.А.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, zhulduz.02@list.ru
5. **Аксенова Д.К.** – магистр, старший преподаватель Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, г. Уральск, Казахстан, dina-renat@mail.ru
6. **Алиев А.М.** – магистр, старший преподаватель Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, г. Уральск, Казахстан.
7. **Алтыбайқызы М.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, tilekbazarov@mail.ru
8. **Альжанова Б.С.** – к. с.-х. наук, доцент, заведующий кафедры биологии и экологии, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, aljanB@mail.ru
9. **Альмуханова Б.С.** – №25 жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі, Орал қ., Қазақстан, almuhanova1970@mail.ru
10. **Амангалиева Р.У.** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, raikhan_21@mail.ru
11. **Амангелдиев М.А.** – Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің студенті, Орал қ., Қазақстан.
12. **Амангулова М.Н.** – учитель истории, Чапаевская СОШ, ЗКО, Теректинский район, Казахстан.
13. **Амиралиева Г.В.** – Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, wksu.biology@gmail.com
14. **Амиров М.С.** – Ы.Алтынсарин атындағы АМПИ аға оқытушысы, Аркалық қ., Қазақстан, amirov-m-76@mail.ru
15. **Аронов Қ.Ғ.** – ф.ғ.к., аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
16. **Ахметов М.Г.** – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан.
17. **Ахметова Г.Н.** – Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
18. **Әлібек А.Е.** – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, akbota-03_95@mail.ru
19. **Байғалиева Н.А.** – №20 жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімі, Орал қ., Қазақстан, baigalieva82@mail.ru
20. **Бактыгереева О.К.** – дене тәрбиесі пәнінің оқытушысы, Орал гуманитарлық колледжі, Орал қ., Қазақстан, uqk-uralsk@mail.ru
21. **Бахтиярова С.Ж.** – докторант, Казахская академия спорта и туризма, г. Алматы, Казахстан, sayagul.bakhtiyarova@mail.ru
22. **Бегимбетова А.С.** – «Бударин мектеп-бөбекжай» кешенінің мұғалімі, БҚО, Ақжайық ауданы, Қазақстан, alisa.a.s@mail.ru
23. **Бекбаев С.Ш.** – аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
24. **Бимагамбетова Г.А.** – б. ғ. к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ., Қазақстан.
25. **Біржан Н.С.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, birzhan.nazerke@inbox.ru
26. **Габдрахманова Ш.Т.** – «Педагогика және психология» кафедрасының доценті, п.ғ.к., М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
27. **Гиззатов А.А.** – учитель физической культуры СОШ №19, г. Уральск, Казахстан.
28. **Гиладжов Е.Г.** – академик КазНАЕН, д.т.н., профессор Атырауского университета нефти и газа, г. Астана, Казахстан.
29. **Ғазез Н.Н.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, nazikgazez@mail.ru

- 30. Даулетбаева А.Т.** – студент Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 31. Даулетов Н.Д.** – «Педагогика және психология» кафедрасының доценті, п.ғ.к., М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 32. Джумагазиева А.К.** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, dasel_84@mail.ru
- 33. Дуйсенбаев А.Т.** – Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, wksu.biology@gmail.com
- 34. Дутбаева С.С.** – кандидат филологических наук, Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан, saule_sergo@mail.ru
- 35. Елғондиева А.А.** – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, aikira@bk.ru
- 36. Елеусинов А.А.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.
- 37. Ерболат Б.Е.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, balmirae@mail.ru
- 38. Ергалиев А.А.** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, abil_9696@mail.ru
- 39. Есен Н.М.** – Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің студенті, Орал қ., Қазақстан.
- 40. Ескакова Ж.А.** – «Нұрбалапан» бөбекжай-балабақшасының тәрбиешісі, БҚО, Казталов ауданы, Қазақстан, ardak_tana69@mail.ru
- 41. Ешимова Ж.Е.** – Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.
- 42. Жакипбекова С.Б.** – магистрант КазАТУ им. С.Сейфуллина, г. Астана, Казахстан, simbat2809@mail.ru
- 43. Жаксығалиева Ж.Г.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 44. Жардемова Ж.К.** – учитель русского языка и литературы, школа-гимназия имени Абая, ЗКО, Акжайыкский район, с. Чапаево, Казахстан, zhanargul_1983@mail.ru
- 45. Жексенғалиев Б.** – БҚО әкімдігінің «Мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлау, біліктілігін арттыру және мемлекеттік тілді оқыту орталығы» директоры м.а., Орал қ., Қазақстан.
- 46. Жунусова А.М.** – қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Асан Тайманов атындағы №34 мектеп-гимназиясы, Орал қ., Қазақстан, anar_zhunusova0808@mail.ru
- 47. Жұбатова Ж.Т.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, jubatova_kz_92@mail.ru
- 48. Зимхан Б.А.** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, zimkhanbota@gmail.com
- 49. Идеятов Н.Б.** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 50. Идрескалиева У.Б.** – Федоровка қазақ жалпы орта білім беретін мектебінің кітапхана меңгерушісі, БҚО, Теректі ауданы, Қазақстан, bekkalieva@mail.kz
- 51. Изтелеуова Г.С.** – магистр, старший преподаватель Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, г. Уральск, Казахстан.
- 52. Иксебаева Ж.С.** – преподаватель, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, iksebaeva@mail.ru
- 53. Иманғалиев А.С.** – педагогика ғылымдарының докторы, академик, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, Орал қ., Қазақстан.
- 54. Имашева Г.Б.** – Федоровка қазақ жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі, БҚО, Теректі ауданы, Қазақстан, gulzhanar-1983@mail.ru
- 55. Искакова А.С.** – Тегісшіл орта мектебінің мұғалімі, БҚО, Жәнібек ауданы, Қазақстан.
- 56. Искакова Б.Г.** – преподаватель, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 57. Искакова Г.Қ.** – қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Форт-Шевченко мектеп-интернаты, Маңғыстау облысы, Түпқараған ауданы, Форт-Шевченко қ., Қазақстан.
- 58. Испулова Р.Н.** – к.п.н., доцент, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, ispulova_roza@mail.ru
- 59. Кабдрахманова Т.Г.** – №22 жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі, Орал қ., Қазақстан.

- 60. Кайсағалиева Г.С.** – биология ғылымының кандидаты, биология және экология факультетінің деканы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ., Қазақстан, gusm@mail.ru
- 61. Кенжегереев М.К.** – оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 62. Кисымова А.Г.** – қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, Теректі аудандық лингвистикалық гимназиясы, БҚО, Теректі ауданы, Қазақстан, aktolkin_1988@mail.ru
- 63. Кубаева Г.Ж.** – №20 жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі, Орал қ., Қазақстан, gulnaz_kubaeva@mail.ru
- 64. Кусбеков Ж.С.** – Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 65. Қуанышқали Ғ.А.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, galimat47@mail.ru
- 66. Қуанышқалиева А.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.
- 67. Қыдыршаев А.С.** – мәдениет және өнер факультетінің деканы, п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ., Қазақстан, kdirshaev_abat@mail.ru
- 68. Лысенко Н.К.** – магистр, старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, lysenko.nl@gmail.com
- 69. Маденова Л.М.** – аға оқытушы, магистр, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 70. Маннапова Т.М.** – аға оқытушы, магистр, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, mannapovatm@mail.ru
- 71. Махмудова А.К.** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, albina_makhmudova@mail.ru
- 72. Медешова А.Б.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 73. Мергенова Роза** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.
- 74. Мукашева А.Т.** – учитель СОШ №47, г. Уральск, Казахстан.
- 75. Мұлдаханов Н.Р.** – а.ш.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ., Қазақстан, nurzan.muldahanov@bk.ru
- 76. Муратжанов Ж.Б.** – магистрант Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева, г. Астана, Казахстан.
- 77. Мусина А.А.** – учитель, Жангалинская средняя общеобразовательная казахская школа №3, ЗКО, Жангалинский район, Казахстан, ramashon@mail.ru
- 78. Мүтиев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, филология факультетінің деканы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ., Қазақстан, zinulla_mutiev@mail.ru
- 79. Мүтиева К.Ж.** – Чапаев жалпы орта білім беретін мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, БҚО, Теректі ауданы, Қазақстан, mutieva197@mail.ru
- 80. Мухамедрахимова А.И.** – ағылшын тілі пәнінің мұғалімі, «Бударин мектеп-бөбекжай» кешені, БҚО, Ақжайық ауданы, Қазақстан.
- 81. Мухамедьярова З.Т.** – учитель казахского языка и литературы СОШ №9, г. Уральск, Казахстан.
- 82. Мухтаров А.К.** – к.х.н., доцент Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева, г. Астана, Казахстан, abilkhas@mail.ru
- 83. Мұрат Ж.К.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, m-zhansulu@list.ru
- 84. Набиева С.Ш.** – қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, №17 жалпы орта білім беретін мектеп КММ, Орал қ., Қазақстан, nabieva_72@bk.ru
- 85. Нестеренко Г.И.** – кандидат экономических наук, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 86. Нурашева Ж.К.** – А.Тайманов атындағы №34 мектеп-гимназия мұғалімі, Орал қ., Қазақстан.
- 87. Нурмагамбетова З.К.** – магистрант КазАТУ им. С.Сейфуллина, г. Астана, Казахстан, zk_zn@mail.ru
- 88. Нурпиисова А.К.** – кітапханашы, Чапаев жалпы білім беретін мектебі, БҚО, Теректі ауданы, Қазақстан, almusha8617@mail.ru
- 89. Нұролла Ш.Қ.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.

- 90. Оспанова А.М.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ізденушісі, Орал қ., Қазақстан.
- 91. Отаров О.М.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.
- 92. Өтепова А.Х.** – №25 жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі, Орал қ., Қазақстан, aisulu2267@mail.ru
- 93. Панина О.А.** – Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, wksu.biology@gmail.com
- 94. Пугачева И.Н.** – старший преподаватель, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, irkadyf@mail.ru
- 95. Пшманова А.Е.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, aida6071760717@live.com
- 96. Рустенова Р.М.** – кандидат с/х наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова, rustenov_aman@mail.ru
- 97. Рысқалиев Т.Х.** – философия ғылымдарының докторы, профессор, Орал қ., Қазақстан.
- 98. Сабыр М.Б.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Орал қ., Қазақстан.
- 99. Саденова М.Б.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, mollysaden@mail.ru
- 100. Салов В.Ю.** – п.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 101. Саматова Д.С.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.
- 102. Сапарова Ж.Қ.** – қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, №42 «Ақ ниет» гимназиясы, Орал қ., Қазақстан, zhakalek-sk@mail.ru
- 103. Сапиева А.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.
- 104. Сарсенова Б.Б.** – б.ғ.к., Жәңгір хан атындағы БҚАТУ доценті, botik06_89@mail.ru
- 105. Сартаев А.Е.** – студент Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, bioali997@gmail.com
- 106. Сергазиев И.М.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің оқытушысы, Орал қ., Қазақстан.
- 107. Сисенбаева Р.Ж.** – магистр-оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 108. Сралиева А.А.** – өзін-өзі тану пәнінің оқытушысы, колледж әдіскері, Орал гуманитарлық колледжі, Орал қ., Қазақстан, uqk-uralsk@mail.ru
- 109. Султангалиева Р.Б.** – ф.ғ.к., М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 110. Сундетов М.А.** – преподаватель, магистр, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 111. Таирова А.А.** – Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, wksu.biology@gmail.com
- 112. Тапалов Е.О.** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 113. Төлеген Г.Ә.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенті, Орал қ., Қазақстан.
- 114. Тукешова А.М.** – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, aygul_1212@mail.ru
- 115. Тукпаева М.П.** – учитель химии и биологии высшей категории Федоровской ОСОШ №1, ЗКО, Теректинский район, Казахстан, tu-mar@mail.ru
- 116. Тулегенова Б.Н.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.
- 117. Тулегенова Д.К.** – а.ш.ғ.к., доцент, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 118. Тулегенова Д.М.** – қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №37 жалпы орта білім беретін мектеп, Орал қ., Қазақстан, danagul_tulegenova@mail.ru
- 119. Тургумбаев А.А.** – аға-оқытушы, магистр, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, akan.86@mail.ru
- 120. Турегалиева С.Г.** – преподаватель, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.

- 121. Тұрғаналиева А.К.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, lady-nelia@mail.ru
- 122. Тұрлыманова С.С.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенті, Орал қ., Қазақстан, symbattyrlimanova@mail.ru
- 123. Тұртаев Т.М.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, [tityshbay@mail.ru](mailto:ttyshbay@mail.ru)
- 124. Тілепбергенова А.** – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан.
- 125. Уабиева А.А.** – к.п.н., доцент, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 126. Умарова А.Е.** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, angelaumarova@mail.ru
- 127. Умарова Г.С.** – доцент, к.ф.н., ЗКТУ им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, umarova_1959@mail.ru
- 128. Усиев Е.Т.** – старший преподаватель, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 129. Утаубаева А.У.** – Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, wksu.biology@gmail.com
- 130. Утепова О.И.** – №30 жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімі, Орал қ., Қазақстан, utepova.orken@mail.ru
- 131. Хайрамбаева Г.Б.** – учитель русского языка и литературы СОШ им. Ыбырай Алтынсарина, ЗКО, Таскалинский район, Казахстан.
- 132. Хамза Р.О.** – қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, «БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ» мектеп-лицей-интернаты директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары, Орал қ., Қазақстан.
- 133. Хасанов Ғ.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, Орал қ., Қазақстан.
- 134. Хасанова І.Ө.** – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, Орал қ., Қазақстан.
- 135. Чекалин С.Г.** – старший преподаватель, доцент, к.с.х.н., Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 136. Чечётко М.В.** – преподаватель, доцент, к.ф.н., Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.
- 137. Шайекенов Ж.Ж.** – филология ғылымының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ., Қазақстан.
- 138. Шайекенова М.Ж.** – педагогика ғылымының магистрі, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ., Қазақстан.
- 139. Шандозтегі А.Т.** – аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 140. Шарипов Б.О.** – Ш.Уалиханов атындағы КМУ аға оқытушысы, Көкшетау қ., Қазақстан, bolat_0707@mail.ru
- 141. Шоныраева А.Р.** – информатика пәнінің оқытушысы, гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Орал гуманитарлық колледжі, Орал қ., Қазақстан, uqk-uralsk@mail.ru
- 142. Шукурова Г.С.** – оқытушы, М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан.
- 143. Шурыгина Е.В.** – студент Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	
Иманғалиев А.С.	3
ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС	
Рысқалиев Т.Х. МАХАМБЕТ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙЛАР	4
Дутбаева С.С. ЖАНР ТОЛҒАУ В ТВОРЧЕСТВЕ МАХАМБЕТА УТЕМИСОВА: ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК	7
Қыдыршаев А.С. МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫ – РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР КӨЗІ	11
Сабыр М.Б. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МАХАМБЕТТІҢ ШЕРЛІ ТҮЛҒАСЫ <i>(Жазушы Нәбиден Әбуталиевтің «Қайран Нарын» және «Өттің дүние» повестерінің көркемдік ерекшелігі)</i>	14
Жексенғалиев Б.У. ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ МЕН ӘЛПБИІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	17
Хамза Р.О. «АСҚАҚ РУХЫ ҚАЗАҚТЫҢ МАХАМБЕТ БОЛЫП СОМДАЛҒАН». ЖАСТАР БОЙЫНДА ҰЛТТЫҚ РУХТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ	20
І СЕКЦИЯ XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САНА ЖӘНЕ МӘНГІЛІК ЕЛ БАСТАУЛАРЫ: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ҚАДАМДАРЫ – ҰЛТТЫҚ КОДЫМЫЗДЫҢ САҚТАЛУЫ, ОЗЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІМІЗДІҢ ЖАҢҒЫРУЫ НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ В XXI ВЕКЕ И МӘНГІЛІК ЕЛ: ШАГИ К ДУХОВНОМУ ВОЗРОЖДЕНИЮ – СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО КОДА, ВОЗРОЖДЕНИЕ ТРАДИЦИЙ	
Айтимова Г.Қ. ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ – ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНЫҢ НЕГІЗІ	23
Аксенова Д.К., Изтелеуова Г.С., Алиев А.М. ТЕХНОЛОГИЯ JAVA - ПРОГРАММИРОВАНИЕ БУДУЩЕГО	25
Альмуханова Б.С. ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС – ІЗДЕНІС КӨЗІ	28
Амангулова М.Н. КАК ЛАТИНИЦА ЗАЩИТИТ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК ОТ ВЛИЯНИЯ ИЗВНЕ	31
Ахметов М.Г., Саматова Д.С. МЕКТЕПТІҢ ОҚУ-ТӘРБИЕЛЕУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ МӨДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	34
Ахметов М.Г., Сапиева А. ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА КӘСІБИ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	36
Ахметова Г.Н. ПРОБА ПЕРА: «Я ПЕРЕВОЖУ С РУССКОГО НА РОДНОЙ» <i>(Творческие работы студентов специальности «Филология»)</i>	38
Әлібек А.Е. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДАРЫНДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	41
Бегимбетова А.С. БІЛІМ БЕРУ БАРЫСЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ	44
Бекбаев С.Ш., Кенжегереев М.К. ЛАТЫН ӘЛПБИІ – ЗАМАН ТАЛАБЫ	49

Габдрахманова Ш.Т., Мұрат Ж.К. ИНКЛЮЗИВТІ МЕКТЕПТЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	52
Даулетов Н.Д., Айтмұханбетова Ж.А. МЕКТЕПТЕ КӘСІБИ БАҒДАРЛЫ БЕЙІНДІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ОҚУШЫНЫҢ ЖЕКЕ ДАРА ДАМУЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ	55
Елғондиева А. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІН НЕКЕЛІК-ОТБАСЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРҒА ДАЯРЛАУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ	56
Ерболат Б.Е. КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	59
Ескакова Ж.А. ОТБАСЫ ЖӘНЕ БАЛАБАҚША ҮНТІМАҚТАСТЫҒЫ	62
Zhakiybekova S.B. APPLICATION OF REMOTE-SENSING DATA FOR THE DESIGN OF COMBINED COMMUNICATION LINES	63
Жардемova Ж.К. ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ С ОДАРЕННЫМИ ДЕТЬМИ	66
Жунусова А.М. ЛАТЫН ӘЛПБИІНІҢ ТӘЖІРИБЕЛІК ТИІМДІЛІГІНЕ ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР	69
Жұбатова Ж.Т. ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ – ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ МЕН ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ	71
Имашева Г.Б. ЛАТЫН ӘЛПБИІНЕ ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАР ЖҮЙЕСІ МЕН ТӘЖІРИБЕЛІК ТИІМДІЛІГІ	74
Қыдыршаев А.С., Төлеген Г.Ә. ЛАТЫН ӘЛПБИІНЕ ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАР ЖҮЙЕСІ - ТИІМДІ ТӘЖІРИБЕ КЕПІЛІ	77
Мергенova Р.Қ. МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ӘДЕБІН ДАМУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	81
Нестеренко Г.И., Искакова Б.Г. РАЗВИТИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ВИДЕНИЯ И МИССИИ В МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА	83
Nurmagambetova Z.K. USING OF REMOTE SENSING DATA OF EARTH IN THE DESIGN OF FIBER-OPTIC (FOCL) COMMUNICATION LINES	85
Нұролла Ш.Қ. ШАҒЫН ЖИНАҚТАЛҒАН МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚУ ҮРДСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	88
Оспанова А.М. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕДИЦИНАЛЫҚ КОЛЛЕДЖІНІҢ ТАНЫМАЛ ТҮЛЕГІ – ИЛЕШЕВА РАЗАЛИЯ ҒАЛИҚЫЗЫ	92
Өтепова А.Х. ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ – БІЛІМ САПАСЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒДАРЫ	94
Пугачева И.Н., Икесбаева Ж.С. ОТ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ К НОВОЙ МОДЕЛИ ОБРАЗОВАНИЯ	96
Пшманова А.Е. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ СӘЙКЕСТІЛІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	98
Салов В.Ю., Отаров О.М. ТҮЛҒАТАНУ: ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕЛБЕТІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	101
Сралиева А.А., Шоныраева А.Р. ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ	104
Тукпаева М.П. СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ОБНОВЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ, НОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ И НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ	106

Түлегенова Д.К., Есен Н.М., Амангелдиев М.А. БҚО СЫРЫМ АУДАНЫ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ЖЕР- СУ АТАУЛАРЫ МЕН ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕР	109
Тілепбергенова А. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	111
Хайрамбаева Г.Б. РЕАЛИИ КАК ОБЪЕКТ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ: ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	114
Чечетко М.В. ТОМАС ГАРДИ И РОБЕРТ ФРОСТ: ОБРАЗ ДРОЗДА В АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ЛИРИКЕ XX ВЕКА	116
Шандозтегі А.Т., Сергазиев И.М. ЖАҢҒЫРУДЫҢ ҚАДАМЫ ЖАҢА ЖЕТІСТІКТЕРГЕ ЖЕТЕЛЕЙДІ	118
Шукурова Г.С. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТТЫҚ САНА ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ КЕПІЛІ	120
II СЕКЦИЯ МАХАМБЕТ МЕКТЕБІ: ТАНЫМДЫҚ ТҮҢҒИЫҒЫ, ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ МЕН ҰЛТЖАНДЫ БОЛМЫС ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ, ТІЛТАНЫМ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ШКОЛА МАХАМБЕТА: ГЛУБИНА ПОЗНАНИЯ, ПРИРОДА ЯЗЫКА И ПАТРИОТИЧЕСКИЙ ОБЛИК И ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ, ЯЗЫКОЗНАНИЯ	
Абдулова Г.Е. МЕНІҢ МАХАМБЕТІМ	122
Алтыбайқызы М. АСҚАР АЛТАЙ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СОНЫ ТҮЛҒА	124
Аронов Қ.Ғ. ҚАЗАҚТЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ – МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ	126
Байғалиева Н.А. МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИСАТАЙ ТҮЛҒАСЫ	129
Идрескалиева У.Б. МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ОРТА, АРНАУЛЫ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОҚЫТЫЛУЫ	131
Искакова Г.Қ. «АТАДАН ТУҒАН АРДАҚТЫ ЕР»	133
Қуанышқалиева А. Қ. БЕКХОЖИН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ПАТРИОТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ӘУЕН	134
Лысенко Н.К. РОБЕРТ БЕРНС И РОБЕРТ ФЕРГЮССОН: СОДРУЖЕСТВО ПОЭТОВ	138
Набиева С.Ш. МАХАМБЕТ КҮЙЛЕРІ	140
Нурпиисова А.Қ. МАХАМБЕТ – ДАУЫЛПАЗ ЖЫРШЫ АҚЫН	143
Мусина А.А. ИЗУЧЕНИЕ ОБРАЗА КАЗАХСКОГО НАРОДНОГО ГЕРОЯ МАХАМБЕТА УТЕМИСОВА – АҚЫНА И ВОИНА В ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ	146
Мүтиев З.Ж., Сапарова Ж.Т. ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ ҰЛТ ӘДЕБИЕТТАНУЫНДАҒЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАҒЫЛЫМ	147
Мүтиева К.Ж. ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА МАХАМБЕТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ЖАҢА ЗАМАНАУИ БАҒЫТТА ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ	151
Мухамедьярова З.Т. МАХАМБЕТТІҢ АЗАМАТТЫҚ РИТОРИКАСЫ	153

Сисенбаева Р.Ж. Қ.МЫРЗАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ МЕТОНИМИЯЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАР	156
Султанғалиева Р.Б., Тұрғаналиева А.К. САТИРА МЕН ЮМОР КҮШТІЛЕР ҚАРУЫ (ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ САТИРАЛЫҚ РОМАН: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ)	159
Түлегенова Д.М. МАХАМБЕТ АҚЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚЫТЫЛУЫ ЕРЛІК ПЕН ӨРШІЛДІКТІ ПАШ ЕТКЕН...	162
Умарова Г.С., Даулетбаева А.Т. ГРАНИ ТВОРЧЕСТВА КАЖИМ ДЖУМАЛИЕВА	164
Умарова Г.С., Шурыгина Е.В. АВТОРСКОЕ СОЗНАНИЕ В «УРАЛЬСКИХ» ПОВЕСТЯХ В.И.ДАЛЯ	167
Хасанов Ғ.Қ. МАХАМБЕТ КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНДАҒЫ «МАХАМБЕТ АҢСАҒАН ҚАЗАҚ» КОНЦЕПТІЛІК ҰҒЫМЫ	171
Шайекенов Ж.Ж., Шайекенова М.Ж. ӘБУСӘРСЕНБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТАР ДОСТЫҒЫ ТАҚЫРЫБЫ	175
III СЕКЦИЯ ЖАҢА ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ: ОҚУЛЫҚТАНУ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ МЕН ӨЛКЕТАНУ, ТҰЛҒАТАНУ, ШЕШЕНДІКТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ❧ ❧ ❧ НОВЫЕ ГУМАНИТАРНЫЕ ЗНАНИЯ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА УЧЕБНИКОВ, ПРОБЛЕМЫ КРАЕВЕДЕНИЯ, ПОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ, ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА	
Альжанова Б.С., Аманғалиева Р.У. К ВОПРОСУ О ЛИМАННОМ ОРОШЕНИИ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ	179
Бактыгереева О.К. БАЛАЛАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҰЛТТЫҚ ҚИМЫЛ – ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ	182
Бимагамбетова Г.А., Ешимова Ж.Е. МИКРОКЛОНАЛЬДЫҚ КӨБЕЮДЕ ЖЕМІС-ЖИДЕК ДАҚЫЛДАРЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ЖАҒДАЙЛАР	183
Габдрахманова Ш.Т., Түлегенова Б.Н. АРТТЕРАПИЯ – ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ОЗЫҚ ҮЛГІСІ РЕТІНДЕ	186
Гилязов Е.Г., Мухтаров А.К., Муратжанов Ж.Б. БИОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕГРАДАЦИЯ НЕФТЕШЛАМОВ НА ОБЪЕКТАХ НГДУ «ДОССОРМУНАЙГАЗ»	189
Джумағазиева А.К. ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ НА УРОКАХ ФИЗИКИ	192
Елеусинов А.А. ЖАС БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКА-ТАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ	196
Идиятов Н.Б. ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВЛЕННОСТЬ ПОДРОСТКОВ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ МАССОВЫМИ ВИДАМИ СПОРТА	199
Искакова А.С. ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ӘДІС - ТӘСІЛДЕР	201
Испулова Р.Н., Бахтиярова С.Ж., Ергалиев А.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАНЫҢ ТАРИХИ ДАМУ АСПЕКТІЛЕРІ	203
Испулова Р.Н., Гиззатов А.А. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ	206
Испулова Р.Н., Тұртаев Т.М. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУМЕН АЙНАЛЫСУ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРЛЕРДІ ЖАҢҒЫРТУ	209

Кабдрахманова Т.Г., Нурашева Ж.К. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	214
Кайсағалиева Г.С., Саденова М.Б. ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	216
Кисымова А.Г. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ	218
Кубаева Г.Ж. ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕГІ ОҚУЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗЫ	220
Кусбеков Ж.С. СПЕЦИАЛЬНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ЮНЫХ ФУТБОЛИСТОВ	222
Қуанышқали Г.А. САДАҚ АТУ СПОРТЫ ТУРАЛЫ АРНАЙЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ СОНЫҢ АРҚАСЫНДА ЖОҒАРЫ ЖЕТІСТІКKE ЖЕТУ	225
Қыдыршаев А.С., Ғазез Н.Н. ҒАЛЫМ-ШЕШЕН ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ КӘСІБИ МӘДЕНИЕТ КОНТЕКСТІНДЕГІ АКАДЕМИЯЛЫҚ ШЕШЕНДІК АСПЕКТІЛЕРІ	229
Маденова Л.М. ПЕДАГОГИКА ПӘНІ БОЙЫНША СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	234
Маннапова Т.М., Абдибаева Г. МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚУ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ	237
Медешова А.Б., Жаксығалиева Ж.Г. АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ «ЭЛЕКТР ЖӘНЕ МАГНИТТІЛІК» ТАРАУЫН ОҚЫТУ	240
Медешова А.Б., Давлеткалиева С.С., Турсинова Б.Б., Жайманова Ж.Б. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН МАТЕМАТИКАҒА ОҚЫТУДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	244
Мукашева А.Т. ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ	247
Мұлдаханов Н.Р., Амиров М.С., Шарипов Б.О. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА БҰЛАНДАРДЫ ҚОРҒАУ	249
Мұхамедрахимова А.И. АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ ПӘНДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	253
Рустенова Р.М., Махмудова А.К. АВТОТРАНСПОРТ – ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ ФИТОТОКСИЧНОСТИ ПОЧВ	255
Сундетов М.А. МЕТОДИКА ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ СПОРТИВНЫХ ИГР	259
Тапалов Е.О. ОТБОР И ОРИЕНТАЦИЯ ЮНОШЕЙ И ПОДРОСТКОВ ДЛЯ ЗАНЯТИЙ ФУТБОЛОМ	260
Тукешова А.М. МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕДЕГІ ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕ ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ	262
Тургумбаев А.А., Тұрлыманова С.С. МАҢҒЫСТАУ ТҮБЕГІНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ	265
Туреғалиева С.Г. ТЕКСТОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ	267
Уабиева А.А. СОДЕРЖАНИЕ И ОТБОР ТЕКСТОВ КАК ОСНОВА ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ОРИЕНТИРОВАННОМУ ЧТЕНИЮ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ	271

Умарова А.Е. ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ КОММУНИКАТИВНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА В ЗАРУБЕЖНОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ МЕТОДИКЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ	273
Усиев Е.Т., Чекалин С.Г., Зимхан Б.А. БИОИНДИКАЦИЯ КАК МЕТОД БИОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ СОСТОЯНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ	276
Утепова О.И. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӨДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ	279
Utaubayeva A.U., Amiralieva G.B., Tairova A.A. METHODS OF SOLVING GENETIC PROBLEMS	282
Utaubayeva A.U., Duisenbaev A.T., Panina O. A., Amiralieva G.B. ANALYSIS OF THE FLORA IN THE VALLEY OF THE RIVER KALDYGAITY	286
Хасанова І.Ө., Біржан Н.С. БАСТАУЫШ СЫҢЫПТА «ҚАЗАҚ ТІЛІ» ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІНІҢ ТҮРЛЕРІ	290
Чекалин С.Г., Сартаев А.Е. ВИДЫ ЖИТНЯКА И ИХ РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НА ЗАПАДЕ КАЗАХСТАНА	293

«IX МАХАМБЕТ ОҚУЛАРЫ»
республикалық ғылыми- тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

17 қараша 2017 жыл

МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
«IX МАХАМБЕТОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»

17 ноября 2017 года

THE MATERIALS
of the Republican Science-Practical Conference
«IX MAKHAMBET READINGS»

November 17, 2017

Жауапты редакторы
Ответственный редактор

Кужалиева Р. Р.

Компьютерде беттеген және дизайн
Компьютерная верстка и дизайн

Тугжанова А.Т.

Техникалық редакторлар
Технические редакторы

Тугжанова А.Т.
Кубегенова Г. К.
Есимғалиева Ж. З.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫЛЫП ШЫҚҚАН
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Көлемі 38,3 б.т. Таралымы 300 дана. Офсет қағазы.
Тапсырыс № 47

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
Редакциялық баспа орталығы.
Орал қаласы, Достық даңғылы, 162.